

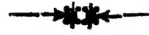
મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્યરત્ન-

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિવિરચિત

શ્રીલોકપ્રકાશ.

પ્રથમ ભાગ—દ્રવ્યલોક.

(સર્ગ ૧ થી ૧૧)

ભાષાન્તરકર્તા

શ્રીયુત મોતીચંદ ઓધવજી શાહ—ભાવનગર.

‘ ભરતેશ્વરબાહુબલીવ્રતિ ’, ‘ સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ’, ‘ અભયકુમાર ચરિત્ર મહાકાવ્ય ’
પ્રત્યાદિના અનુવાદક.

પ્રકાશક

શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી

શા. જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી—મુંબઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી]

ઈ. સ. ૧૯૨૮

[પ્રત ૧૨૫૦

વીર સંવત ૨૪૫૫

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

પ્રકાશક:—
શ્રી આગમોદય સમિતિ માટે
શા. જીવજીવ્યંદ સાકરચંદ્ર ઝવેરી
૧૨૧-૧૨૩-૧૨૫ જવેરી બજાર—મુંબઈ.

સર્વ હક શ્રીઆગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.

All Rights reserved by the Secretaries
of Shree Agamodaya Samiti.

મુદ્રક:—
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
ધી આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—ભાવનગર.

Shri Agamodaya Samiti Series. No. 57

LOKA--PRAKÁSH.

BY

MAHOPADHYAYA SHRI VINAYAVIJAYÁ GANI.

PART 1—CANTOES 1-11.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA-KAUMUDI, ETC.

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND ZAVERI,

One of the Hon. Secretaries

of

SHRI AGAMODAYA SAMITI.

39239

First Edition.]

A. D. 1929

[Copies 1250

Price Rs. 3-8-0

Published by
Jivanchand Sakarchand Javeri
for
Shri Agamodaya Samiti.
121-123-125 Javeri Bazar,
Bombay 2.

Printed by
Shah Gulabchand Lallubhar.
The Anand Printing Press,
Bhavnagar.

ॐ ह्रीं श्रीं शान्तिम् । આમુખ.

જૈનદર્શનનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરનારો એક અપૂર્વ ગ્રંથ આજે અમે અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમેને પરમ આભાર થાય છે. આ દાર્શનિક ગ્રંથના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ છે. ચૌદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્ર-બાહુસ્વામીએ રચેલા કલ્પસૂત્રની 'સુબોધિકા' અર્થાત્ 'સુખબોધિકા' વૃત્તિ દ્વારા તેઓ જૈન-અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે. કેમકે મોટે ભાગે—ખલ્લે સર્વ સ્થળે પર્યુષણ-પર્વમાં એ વૃત્તિ વાંચવામાં આવે છે. એમની બીજી લોકપ્રિય કૃતિ શ્રીપાલરાજનો રાસ છે કે જે પ્રતિવર્ષ બેવાર આયબિલની ઓળીમાં વંચાય છે. એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનું સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ-ભાજન સહાધ્યાયી ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજયગણિને મળે છે. ગ્રંથકાર^૧ વિચારરત્નાકરેના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય થાય છે.

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પદખંડ લોકપ્રકાશના કર્તાના જીવન તેમજ તેની અન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિશેષમાં અનેક ગ્રંથોના સાક્ષીભૂત પાઠોનું અને પારિભાષિક શબ્દોનું સૂચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાપના ચિત્ર તથા બીજી જે કંઈ હકીકત આ મહા-નિબંધને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રથમ વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો અનુવાદક શ્રીયુત મોતીચંદભાઈએ આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ અંતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપશે. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૭૦૦ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રંથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ તેઓ ધ્યાનમાં રાખશે.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિ કાર્ય અભયકુમારચરિત્ર વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર-નિવાસી શ્રીયુત મોતીચંદ ઓધવજી શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાંતર શબ્દસર કે સમાસાદિ અન્વય પ્રમાણુ કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર વાંચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ જાણવામાં આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે. કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાંચનારાઓને આ અનુકૂળ થઈ પડશે તેમ ધારી આવું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા, પરંતુ સંવત ૧૯૭૮ ની રતલામની સભામાં ભાષાંતર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચંદ ભાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલય દ્વંડમાંથી અંક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે અને ઉપર જણાવેલ સુબોધિકાવૃત્તિ પણ એજ દ્વંડમાંથી પૂર્વે બે વાર અંક ૭ અને ૬૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજુકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યનું ભાષાંતર બે વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રંથો પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, અમ્પભદ્રિસ્તુતિ, જિનાનંદસ્તુતિ, ભકતામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત તથા બની શક્યું ત્યાં પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આવા તાત્વિક ગ્રંથોની અભિરુચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રંથ પણ આદરણીય થઈ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે. આ ગ્રંથનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી ઘણી એછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામાં હોવાથી આ ગ્રંથ ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવ્યો છે.^૧

આ ગ્રંથ સંબંધે કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી હાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે બે પાઠક વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામાં આવશે તો તેનો અમલ કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું.

ભાષાંતરને સાંગોપાંગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળું ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુવાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામાં આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત તપાસવા મોકલવામાં પણ આવતા. અનુવાદક મહાશયે બને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોઈ એના અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી તેમાંયે ઉડાણમાં ઉતરી મંથનવડે કરાયેલા અભ્યાસી અતિ અદ્ય હોવાથી, ભાષાંતરની શુદ્ધતાની વિશેષ પ્રતીતિ માટે છપાયેલાં ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે અને શુદ્ધિપત્ર હાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઈ ગયેલા ગ્રંથને બહાર પાડવામાં લગભગ બે વર્ષ નીકળ્યા અને ક્ષેત્રલોકવાળો બીજો ભાગ લગભગ પોણા છપાઈ તૈયાર થયો. આખરે શુદ્ધિપત્ર આપવું એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અંદર જ હાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા આગમાદિ ગ્રંથોને સુપરરોચલ સાઇઝમાં ૧૨ પેજ પોથી આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે, જ્યારે વિચારસાર-પ્રકરણને ડેમી આઠ પેજ પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યક ભાષાંતરને બે ભાગમાં સુપરરોચલ સાઇઝમાં આઠ પેજ પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેમજ આને પણ સુપરરોચલ ૮ પેજ સાઇઝમાં પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે. અને સ્તુતિ આદિના તથા ભકતામરપાદપૂર્તિના પુસ્તકોને કાઉન ૮ પેજ સાઇઝમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ.

૧ મૂળ ગ્રંથ પોથી આકારે શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકાલય ફાંડમાંથી દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અંક ૬૫ અને ૭૪તરિકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પછીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય આજી છે.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના લોચણી ગામમાં સંવત્ ૧૯૭૧ ના મહા શુદ્ધિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની બન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. લોચણી ગામની ખ્યાતિ જૈનોના ઇતિહાસમાં ઘણી મશહુર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૯ માં તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંન્યાસ શ્રીઆનંદ-સાગરગણિ (આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંન્યાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંન્યાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જૈન સાધુ મહારાજો તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સફળોધ મેળવે તથા (૨) વિદ્વાન્ મુનિરાજોની દષ્ટિ હેઠલ શોધાવીને જોષ્ટી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), કપડવંજ (ખેડાજીલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા)માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો. બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે, જેની વિગત બાંદરાતમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમાં કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧ શેઠ સૂરચંદભાઈ પુરષોત્તમદાસ બદામી	અમદાવાદ.*
૨ „ કુંવરજી આણંદજી કાપડીઆ	ભાવનગર
૩ „ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪ „ કમળશીભાઈ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૫ „ નચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફ	સુરત
૬ „ લોગીલાલ હાલાભાઈ	પાટણ
૭ „ મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી	પાલજીપુર
૮ „ જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી	મુંબાઈ

* શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદના અવસાનની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. અમે એઓશ્રીના પરમ પવિત્ર આત્માને, પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થાએ છીએ. શેઠ વેણીચંદભાઈની ખાલી રહેલી જગ્યા ઉપર માનનીય સત્ત્વ જડજ સૂરચંદભાઈ પુરષોત્તમદાસ બદામીને ચુંટવામાં આવ્યા છે.

+ શ્રીયુત ચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફના અવસાનની નોંધ લેતાં પારાપાર શોક થાય છે. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થાએ છીએ.

કર્મલિપિ—

થાકા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઓફીસ જ્યાં જ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતું ત્યાં રાખવામાં આવતી ને જરૂર પ્રમાણે ખીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં મુખ્ય ઓફીસ મુંબાઇ. જવેરી બજાર. નં. ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫ના મકાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, જ્યારે ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં (વિદ્યાર્થી ભુવનમાં) રાખેલી છે.

મુંબાઇ. જવેરી બજાર.

સં. ૧૯૮૫ વૈશાખ શુક્લ ૩

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,

માનદ સેક્રેટરી.

શુદ્ધિપત્રકારકના બે બોલ.

આ દ્રવ્યલોકનું ભાષાંતર પૂરું જપાઇ રહ્યા પછી મારી પાસે તેના જાપેક્ષા ફારમો આવ્યા, મને તેના અર્થમાં ધણી અશુદ્ધિ જણાઈ તેથી મેં તમામ (૭૨) ફારમો તપાસી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કર્યું તે આ સાથે જપાવીને બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

આ શુદ્ધિપત્રમાં મૂળ ઉપર તો દષ્ટિ બાપવામાં આવી જ નથી. તેને માટે આ સંસ્થા તરફથી દ્રવ્યલોક-પ્રકાશ મૂળ જપાવેલ છે તે જોષને શુદ્ધિ કરવી.

ભાષાંતરમાં દરેક શ્લોક સાથે અર્થનો મુકાબલો કરેલ નથી, પણ અર્થમાં જ્યાં રખસના જણાઈ ત્યાં મૂળ શ્લોક સાથે મેળવીને સુધારેલ છે એમાં કાંઈપણ રખસના થઈ હોય તો કૃપા કરીને વિદ્વાન મુનિરાંજનેએ મને જણાવવા કૃપા કરવી જેથી હું મારી રખસના સમજી શકું.

આ અનુવાદ શ્લોકના સ્ખંદાર્થ પ્રમાણે જ કરવામાં આવેલ નથી એમ આમુખમાં તેના લેખક મહાશય જણાવે છે, પરંતુ આવા દ્રવ્યાનુયોગના મંથનું ભાષાંતર સ્વતંત્ર થાય જ નહીં, તેમાં સ્ખંદાર્થ ઉપરાંત અનુભવ-વિષયનું પરિગાન મેળવીને અર્થ લખાય. વળી જે સ્ખંદ ખાસ વપરાતો હોય તેજ વપરાય, તેનો અર્થ લખાય નહીં. દાખલા તરીકે—વ્યંજનાવગ્રહ કે જલન્ય મુક્ત અસંખ્યાત, આતપ, ઉલ્લોત વિગેરેના અર્થ ન લખાય—તે સ્ખંદ જ લખવા પડે.

આ મંથના ખરીદનારાઓને ખાસ વિનંતિ કરવાની કે—આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ મંથ સુધારીને પછી જ ભાષાંતર વાંચવાનું કરે કરવું.

વૈશાક વદિ ૧

સં. ૧૯૮૫

કુંવરજી આણંદજી

ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિના માનવંતા મંત્રી રા. રા. જીવજીવંદ શાકરચંદ્ર ઝવેરી, જેમની ઉત્સાહપૂર્ણ દેખરેખનીચે અત્યારસુધીમાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થઇ છે એમની ઇચ્છાનુસાર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજય વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ 'લોક-પ્રકાશ' ગ્રંથની પ્રસ્તુત 'મૂળ' અને ભાષાન્તરવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

'મૂળ' (TEXT) માટે નીચે જણાવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો આધાર લીધો છે.

(A) સુરત-ગોપીપુરાના શ્રીમદ્ મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ મારા હસ્તગત પ્રતિઓમાં સૌથી જુની છે, અને હું એમ પણ અનુમાન કરું છું કે કદાચ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ એવી લોકપ્રકાશની સર્વ કોઈ પ્રતિઓમાં પણ જુનામાં જુની હોય. કેમકે એનો લેખનકાળ^૧ સંવત્ ૧૭૩૩ ની સાલ છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રંથ રચાયોનો^૨ સમય સંવત્ ૧૭૦૮ છે એટલે મૂળ કર્તા કૃત મૂળ લેખ અને આ આદર્શ વચ્ચે ફક્ત ૨૫ વર્ષનું અન્તર છે એને આપણે ગ્રંથની રચના પછી પસાર થયેલા પોણાત્રણ સૈકા જેટલા સમયની આગળ નહિં વત્ ગણી શકીએ.

આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હોઈને, આ પ્રતિ બહુ જીર્ણ થઈ ગઈ છે અને મારા હાથમાં આવી ત્યારે એના પાનાં ઘણા ખરાં એક બીજા સાથે ચોંટી ગયેલાં હતાં, જે હું ધારૂં છું કે, હમણાં કોઈના હાથમાં ન ગયેલી હોઈ, વંચાયા વિના પણ પડી રહી હોય તેથી અને બીનાશવાળા સ્થળ-ભંડાર-માં ભંડારેલી પડી રહી હોય તેથી હશે.

૧. આ પ્રતિના લેખક-લઢીઆ-નું, ગ્રંથની સમાપ્તિ પછી નીચે પ્રમાણે colophon લખાણ છે:—

ગુણત્રિસપ્તાવનિ(૧૭૩૩)માનવર્ષસહસ્ય રાકાવિધુવાસરેડસ્મિન્ ।

પુષ્યેન્દુયોગે મૃગશિરસુર્થે ગ્રન્થો મુદાયં લિખિતો મહીમાન્ ॥ ૧ ॥

સમસ્તસામન્તકિરીટકોટિમણિપ્રભામંડિતપાદપદ્મઃ ।

ચારિત્રસત્સાગરનામધેયો બમૂવ શશ્વત્ સુકૃતૈકસમ્ ॥ ૨ ॥

સરલઘ્ણવર્ણોદિતમંડલીભિર્નિતા લસદ્જ્ઞાનવિરાજમાનાઃ ।

કસ્યાણસત્સાગરસંજ્ઞકાશ્ચ ચિરાય જીયાસુરમી પ્રવુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

વિદ્યયશઃસાગરસંજ્ઞકાઃ સચ્ચારિત્રચાર્વાચરણપ્રવીણાઃ ।

યશસ્વતઃ સાગરસંજ્ઞકાત્ વિચારતઃ સાગરસંજ્ઞકેન ॥ ૪ ॥

શ્રીરસ્તુ । શુભં ભવતુ લેલકપાઠકયોઃ ॥

૨. વસુસાધેન્દુ(૧૭૦૮)પ્રમિતે વર્ષે હર્ષેણ જીર્ણદુર્ગપુરે ।

રાયોજ્જ્ઞાનવંચન્યાં ગ્રન્થ પૂર્ણોડયમનિષ્ઠ ॥ સર્ગ ૩૭ નો શ્લોક ૩૯ મે.

આ પ્રતિ ઠીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઇ જોવા તેવો અજ્ઞાન લઢીયો નહિં પણ વિચારસાગર નામના કોઇ સંસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ યતિએ લખેલી હોઇને, હોવી બોધ્યો (જુઓ ઉપર ટીકલો ૪ થી ૧૬૦૬.)

આખી પ્રતિના એકંદર ૪૯૪ પાનાં છે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પંદર પંક્તિ બહુ સુંદર અક્ષરોથી લખેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે લેખકે 'પડિમાત્રા' કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી. વળી અગત્યની 'સ્થાપના'-ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોણિકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો રંગ પૂરીને પણ આપ્યાં છે.

(B) 'શ્રીમન્ મોહનલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્ય 'મનહર મુનિ' ની પ્રતિ. સુંદર મોટા અક્ષરમાં લખેલા ૫૮૭ પાનાની આ પ્રતિ છે. સંવત્ ૧૯૫૫ માં કોઇ મારવાડી લઢીઆની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિં હોય એટલે લેખકે તો અનેક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સફાઈએ એ વિદ્વાન મુનિએ વાંચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે. ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે. આમાં પણ 'સ્થાપના', જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલાં છે. છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે:—

ભિષીકૃતં લઢીયા શ્રીકૃષ્ણ અમરદત્ત । રેનેવાલે જોષપુર-મારવાઢ-ગુંદી કે મોલેમે । હાલ અમદાવાદમે રેતે હે । દેવસાકે પાઢે । સંવત્ ૧૯૧૧ ના દુસરા જેઠ વદ ૧ મંગલવાર પૂર્ણકીયા હે । શ્રીરસ્તુ કલ્યાણમસ્તુ ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ મોહનલાલજી જ્ઞાન ભંડાર સુરત-ની પ્રતિ. બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુંદર મોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૬ પાનાં છે. કોઇ કોઇ સ્થળે અશુદ્ધ છે પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લઢીઆ દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમાં એવા દોષ રહી બચ એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રત સંવત ૧૯૬૦ માં લખેલી છે. લખાવનારના કે કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાથમાં જઇ વંચાયેલી જણાતી નથી. ભંડારમાં સચવાઇને પેકળધ નવીજ રહી છે. વંચાઇ હોત તો તો યોગ્ય શોધન થયું હોત. આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે:—

સંવત ૧૯૬૦ ના વર્ષે માઘમાસે શુક્લપક્ષે ૨ તિથી કુનવાસરે સંપૂર્ણકૃતં । પં. સુવકુશલ-ગુરુસુંદરકુશલેન ભિષિકૃતં શ્રીનામનયરે । મુઠ્ઠ ગ્રન્થમાં ૧૭૬૭૦ શ્લોક સ્વગ્રન્થના 'અને' સાક્ષીના ૩૦૦૦ । સર્વ પ્રયાગ્ર ૨૦૬૭૦ ॥

(D) ભાવનગરના શેઠ ડોસાભાઈ અભેયંદ્ર એટલે મોટા જિનમંદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કથો ઉપયોગ થઇ શક્યો નથી.

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશન અ-વનુ મૂળ TEXT તૈયાર કરવામાં આંચુ છે. પરંતુ એ પ્રતિઓમાં પણ કોઇ કોઇ સ્થળે ન વાંચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બંધબેસતા નહિ—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યાં પંડિતવર્ષ હીરાલાલ હંસરાજે સુદ્રિત કરેલા એ અન્યની સહાય પણ મેં લીધી છે અને એટલા માટે બીબાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે.

આ લોકપ્રકાશ અન્યનું લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પૂર છે એટલે આખો અન્ય મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિ. માટે ‘સમિતિ’ ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કરીને કહેશું એમાં દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્યાર સર્ગ આવ્યા છે. એકંદર સાકત્રીશ સર્ગો છે. એટલે શેષ છત્રીશ સર્ગો—જેમાંથી પણ એક છેલ્લો તો ‘પ્રશસ્તિ’ રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક, કાલલોક અને માવલોક ની હકીકત છે. બારમાથી સત્યાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક ની અને અઘ્યાવીશમાથી પાંત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમાં કાલલોકની હકીકત છે. એક છત્રીશમા સર્ગમાં માવલોક નું—છ માવનું સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલું છે. છાપવાનું કાર્ય ચાલેજ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીબા વિભાગો પણ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે.

ચારેમાં દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ ગ્રહણ કરવો સામાન્યતઃ મુશ્કેલ છે. અન્ય વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્થથો પણ, કહે છે કે એના હુઆદ્યત્વને લઈને એમાં અંચુપાત કરવાની ઓછી ઇચ્છા રાખે છે. અત્ર મેં પોતે તો, સંસ્કૃત (અને અંગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્યાદિનો સ્વદેશીય ભાષામાં અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ બેસી ગયેલી ધાટીને લઈને, મારા સંસ્કૃતના જ્ઞાનપર અસ્તકીન રહીને અને એમાં પણ ફિલસુફી જેવા ગહન વિષયનું સંસ્કૃત પદબંધમાં સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાબ્યકળાવાળા પ્રાચીન પંડિતજનો સહેલી કે અધરી પણ પડે એવી સચનાવાળા શ્લોકોમાં પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ દાખલ કરતા નથી તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સંપૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખીને, યા નિશા સર્વમૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી—આ સૂત્રના સંયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમાં સતત છતાં મજાના વિનોદપૂર્વક બેસી ‘મૂળ’ લખ્યું છે અને ભાષાન્તર કર્યું છે. એમ ‘લીલના રંગે’ આ મહાન અન્ય મેં તૈયાર કર્યો છે. છતાં એમાં દોષ નહિજ રહેવા પામ્યો હોય એમ હું—માનવ કહી શકું નહિ, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સંપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અંદર રહેવા પામેલી હરકોઈ ભૂલચૂક માટે હું અન્તઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું.

છેવટ, અન્યકર્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थमथनप्रचितामुक्तान्तरं भूयात् ।

जीजिनधर्मप्राप्तिः भोतुः कर्तुश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાંકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હું બંધ કરું છું.

ભાવનગર.
તખ્તેશ્વર પોસ્ટ-ઝોન સેનેટોરીયમ.
તા. ૩૩-૩-૨૭.

મોતીચંદ ઓધવલ.

શુદ્ધિ પત્રક.

મૂળ શ્લોકની શુદ્ધાશુદ્ધતા તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. દરેક શ્લોક સાથે અર્થ સરખાવ્યો નથી. પણ જ્યાં અર્થમાં ફેરવણા જણાણી ત્યાં શ્લોક અનુસારે સુધારેલ છે.

પૃષ્ઠ	ગુજરાતી મેટરની પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૧૨	આત્માંગુલ	પ્રમાણાંગુલ
૮	૪	કલ્યાય	હોય છે.
	૫	કલા	કલ્યાં.
	૭	છે.	કલ્પવામાં આવે છે.
	૯	છે	કલ્યાય છે.
૧૧	૧૨	યવ	યવોદર
૧૩	૮	સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં	સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા કરતાં
	૧૧	ચોવીસગણા	ઉપરની સંખ્યાથી ચોવીસ ગણા
૧૪		૮૭ માં શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:—	‘એવા દસ કોટામોટિ પલ્લોપમનું એક બાદર ઉદાર સાગરોપમ થાય છે.’
૧૮	૭	દર્શાત તરીકેની પછી—	પ્રાણાથી બરેલા માંચામાં બીજેરા થાય છે.
	૮	પ્રારામાં	માંચામાં
	૧૨	ન સમાય ?	ન હોય ?
૨૩	૧	ભરાય છે.	ભરાય ત્યારે
	૬	પ્રત્યેક	એક
૨૪	૧૦	થાય.	કહેવાય.
૨૬	૬	ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત
	૬	જલન્ય અસંખ્યાત.	જલન્ય યુક્ત અસંખ્યાત.
	૭	થાય.	કહેવાય.
૨૭	૨	થાય	કહેવાય.
	૨	હવે એક રૂપકીન	હવે
	૩	અભ્યાસ ગુણિત	અભ્યાસ ગુણિત કરી એકરૂપ ઉચ્ચ
	૫	એકરૂપ રહિત	+
	૫	અભ્યાસ ગુણિત—	કરીને એક રૂપકીન (આટલું વધારવું)
૨૮	૨	એકરૂપકીન.	+
	૩	(પ્રારંભમાં વધારવું.)	કરીને એકરૂપકીન.
૩૪	૧૪	અન્યર્થ દર્શ	ગુહર્ત
	૧૪	૨૩	૩૦

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૩૬	૩	કેમકે	કેમકે સ્વભાવે સંસ્કરતા એવા
૩૬	૧૧	જે જાણે છે તેને બદલે—(તેમ અધર્માસ્તિકામ તે જીવ અને પુરુષજને સ્થિરતામ ઉપદેશકારી થાય.)	
૪૧	૧	તેથી	તેથી પરમાણુઓ
૪૨	૮	પણ	+
	૯	ધારો કે—	ધારો કે જો તેને
	૧૦	અક્ષરનું (યાનનું) તો	જીવનું તો અક્ષર (યાન)
૫૨	૫	પુરુષવેદથી	પુરુષ વેદથી પુરુષપણે
૫૩	૧૧	અસંખ્ય	અસંખ્યગુણો અનંતા
૫૪	૫	વૃદ્ધિ પામતા	ગોળ
	૧૨	ટીકા.	+
	૧૩	કરતાં પૂર્વભવની	પૂર્વભવની અવગાહના કરતાં
૫૬	૧	હોય કે	હોય. અને
	૫	સંકલન	કુળકરની ઓતું સંકલન
૫૭	નોટમાં સંસ્થાન બાબત લખ્યું છે. તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. “ સમયપુરસ્ક સંસ્થાન મનુષ્યને પણ હોય. અને જ્વળ, સોય વિગેરે આકૃતિઓ લખી છે તે તો એકદ્રિય પૃથ્વીકામ વિગેરેની છે. તેમાં પણ પ્રથમ નાનાવિધ લખવી જોઈએ. તે વનસ્પતિકાચની છે. ”		
૬૦	૩	જીવો માને છે	જીવોને સર્વદા છે
	૪	ઉપનામ	ઉપમાન
૬૪	૧૨	જેઓ	જેઓએ
	૧૨	ખીલવા પામ્યા સિવાય મૃત્યુ પામે છે.	હજી ક્યાં નથી.
૬૬	૨	જળપણું પામે	જળપણું ધરાવે એવી ઉદ્રિયો રહે
	૭	એ ધાતુમાંથી વળી	વળી
	૧૩	સાખ્યો	સાખ્ય
	૧૩	એની	+
૬૭	૮	ધાતુમાંથી બાપાને	બાપાને
	૧૦		(કોંસમાં ચપ્પો છે તે ન જોઈએ)
	૧૩	પ્રાણી	અપમાત પ્રાણી પણ
૧૩	મી પંક્તિમાં મૃત્યુ પામે પછી—પંક્તિ ૧૪ મી માં ‘ પણ ’ સુધી કાઢી નાખવું,		
૬૮	૨	અન્તર્મુદ્ધર્ત બગી	અન્તર્મુદ્ધર્તના
	૮	‘ અન્તર્મુદ્ધર્ત ’. એમાં	અધન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત. મુદ્ધર્તમાં
	૯	સુધીમાં	સુધી
	૯	અન્તર્મુદ્ધર્ત	અન્તર્મુદ્ધર્ત કહેવાય તે
	૧૦	પર્વન્ત અનેકલ્પ	અનેકલ્પવાળું
૭૨	૧૦	અથવા	અને કેટલાક
૭૩	૭	દ્રવવા લાગ્યું હતું.	દ્રવીભૂત થઈ ગયું હતું.
૭૪	૮	સંસાર યોનિમાં પતિત	એવી યોનિઓને પ્રાપ્ત
૭૬	૪	પાછળથી	ઉત્પન્ન થઈને

૮૦		તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને એક સાથેજ એજ	પુનઃ ત્યાં ત્યાં તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને એજ
૮૧	૪	શરીરના અનુભાગી	શરીરનું અનુભાગી છે અને
૮૨	૧૧	આત્મા	તેજસ અને કાર્મણુ શરીર
	૧૧	એ	આત્મા એ બે શરીર સહિત
૧૩-૧૪		શ્લોક ૧૦૯ તો અર્થ સમ્યે છે તેને બદલે—અન્યત્ર કહ્યું છે કે—માર્ગમાં આત્મા જવદેહ-કાર્મણુ શરીરવાળો છતાંપણ તે શરીર સુદૃઢ હોવાથી દેખાતું નથી. તેમજ શરીરમાંથી નીકળતો કે પ્રવેશ કરતો પણ (ચર્મચક્ષુથી) દેખાતો નથી તેથી—તેવી રીતે ન દેખાવાથી તેનો અભાવ માનવો નહીં. ૧૦૯ (આ પ્રમાણે અર્થ જોઈએ)	
૮૪	૪	આ.	એની
	૬	શરીર ક્રમેને લીધે ઉચ્ચ છે	ક્રમે ઉચ્ચ છે.
૮૫	૧૨	ગમન કરવું	આહારક શરીર ગમન કરે છે.
૮૬	૬	શરીરે કેવળ પ્રજ્ઞના બેજી	શરીર કેવળ એ બેજી
૮૭	૮	જીવોનો એવાજ	જીવોનો એવા
	૧૨	તિર્યગ્ શોકથી	તિર્યગ્ શોકમાં
૮૮	૫	શોકાગ્રના	તિર્જ્જ્વલોક્ના.
૮૯	૨	તળાઆને	પદ્મખાને
૯૫	૪	અંતર્ગત રતો	મુદ્ગતો
	૧૧	વૈકિય પછી છે તે કાઢી નાખવું.	
૯૬	૧૨	કરનારા.	સ્વામી
	૭૬૧	મનુષ્યો અને	અને
૯૭	૧૦	વગર શરીર	વિગ્રહ ભતિ કર્યા શિયામ
૯૯	૩	ન્યગ્રોધનું અર્ધનું મળતાપણું	ન્યગ્રોધ એ સજ્જના અર્ધનું યથાયોગ્યપણું.
૧૦૪	૨	વધારે	વધારે સ્થિતિવાળા
૧૦૫	૧૨	શરીર	કાયયોગ
	૧૩	મિત્ર ઔદારિક કાયનો યોગ	ઔદારિક મિત્ર કાયયોગ
૧૦૬	૧	એનું કાર્મણુ શરીર	કાર્મણુ કે યયોગ
	૧૦	કાયયોગ થાય	કાયયોગ પ્રવર્તે.
૧૦૮	૭	છમાસ શેષ	છમાસ અને તેમો અધિક
	૧૫	આહારક	તેજસ.
૧૦૯	૫	બે તથા જ	તથા
	૫	બે તથાજ	તેજ તથા.
૧૧૧	૭	એક સમયની સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર	મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિની એક સમયની સંખ્યા તથા તેનું અન્તર
૧૧૨	૧૩	ઉદ્યાદિકરૂપ	ઉદ્યાદિકરૂપ
૧૧૩	૮	આને	આવશે.
	૬	ન હોય; અને તેથીજ	ન હોય એમ કહેશે તો
	૬	પણ ન હોય	પણ ન હોય એમ થશે. (પણ એને તો છે).

૧૧૭	૧૧	દ્રવ્યદેશ્યાઓ	અનરિચિતપણે દ્રવ્યદેશ્યાઓ
૧૨૫	૧૫	અનન્ત	અસંખ્ય.
	૧૬	અસંખ્યસ્થાનો	અસંખ્ય સ્થાનો અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ
૧૨૬	૧૦	રૂપરૂપ	રૂણરૂપ
૧૩૦	૨	સૂક્ષ્મ અરિતકાચો	સૂક્ષ્મો તો
૧૩૨	૯	‘વજ્રમપભ’	‘મપભનારાય’.
	૧૦	‘વજ્રમપભ’	‘મપભ નારાય’
૧૩૩	૧૦	જીવોને સંહનન	જીવોને
૧૩૫	૬	માણુસોને	જીવોને
	૧૨	આ જગતમાં	જીવમાં
	હેલી	કરાવે	રોકે
૧૩૬	૨	સારી રીતે	છપત
	૧૧	અનંતાનુબંધી	અનંતાનુબંધી જેવો
૧૩૭	૫	માટીપર	પૃથ્વીપર
	૫	પડેલી	પાડેલી
	૬	પથ્થરપર	પર્વતપર
	૧૦	સરાવહાનો	ગાડાનાં પેડાનો
	૧૦	ગાડાનાં પેડાનો મેલ	ઢંઢંમનો રંગ
	૧૦	દોરમળ	દોરમળનો રંગ.
૧૩૮	૭	અને કોઇને વગર કારણે	વગર કારણે
૧૩૯	૩	વગર ભોજે	અનાભોજે
૧૪૦	૧૧	ઉપભોગ રહિત	અનાભોગ
૧૪૧	૮	માયાબ	માયા સૂચવે છે
૧૪૩	૧૩	માણુસને	જીવને
	હેલી	માણુસ	જીવ
	હેલી	એ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યા પછી	+
૧૪૪	૩	ઉપદેશ દેનારી દષ્ટિવાદા	દષ્ટિવાદોપદેશિકા
	૭	દષ્ટિવાદા સંગ્રહ છે	દષ્ટિવાદોપદેશિકા સંગ્રહ હોય છે.
	૮	વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા દોવાથી વ્યાપાર વિનાના	
	૮	સર્વે જિનેશ્વરો તો	સર્વે કેવળો તો
૧૪૫	૨	પ્રવૃત્તિ	ઉપકરણ
૧૪૬	૫	કાર્ય ક્ષેત્રને	અર્થને
૧૪૭	૫	ઉપકારને	ઇદ્રિયને ઉપકાર
	૭	એના	ઉપકરણોન્દ્રિયના
	૧૧	અન્તરંગ વૃત્તિ	અન્તરંગનિવૃત્તિ
	૧૩	કંઈક ભેદ છે	છતાં કંઈક ભેદ છે
૧૪૮	૮	વડે	સાથે
૧૫૦	૪	શરીરમાં	આખા શરીરમાં

+ અ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૧૫૦	૭	અભિલેખ સ્વરૂપમાં	આખા શરીર વડે
	૧૩	પર્યન્ત સુધી	પર્યન્ત ભાગમાં
૧૫૨	હેલી	નળ્યુી નળ્ય છે	નળ્યુી શકે છે
૧૫૩	૧	વ્યંખ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.	વ્યંજનાવમ્બ છે (મન ને ચક્ષુને નથી,)
	૮	વ્યંખ્યાર્થનું.....એમ	વ્યંજનાવમ્બની ભાવના
	૮	પણ કહ્યું છે.	એ રીતે કહી છે
૧૫૪	૧૨	ને એમને	એને
	૧૨-૧૩	હોય નહિં તો	નથી
૧૫૭	૧૨	બહુ મોટાં	વધારે
	હેલી	(ઉત્સેધ) આંગળ	આત્માશુભ
૧૫૮	૧	લાંબી થાય એવી	લાંબી એવી
૧૫૯	૧	ઉછળવાને લીધે	ઉછળવાને લીધે સંભળાય છે તેથી
	૪	એથી આંગળ.....છે પણ	અર્થાત્ પૂર્વમાં ને પશ્ચિમમાં એટલે એટલે દૂરથી એઓ સૂર્યને જુએ છે.
૧૬૦	૨	૫૪૩ માં સ્લોકનો આકી રહેલ અર્થ— (તેથી અસંખ્યાત ગુણી અવગાહનાવાળી જીવ્હા છે અને તેથી સંખ્યાત ગુણી અવગાહવાળી ૨૫૨૧૧ ક્ષિપ છે)	
	૧૨	એના જીવોની	એ જીવોની તો
	હેલી	છપાયેલ છે તેને બદલે “ ધ્રિયો પોતાનીજ ભૂતિમાં અનંત થએલી છે.” આમ જોઈએ.	
૧૬૧	૧-૨	એમના જ વિષે	એમને આશ્રયને જ શ્રુતિવિચારદોષે
૧૬૨	૧૪	દ્રવ્યેદ્રિયો અનંતવાર	દ્રવ્યેદ્રિયો હોય છે અને કેટલાકને અનંતી
	૧૫	એકવાર નરકમાં	હવે પછી નરકમાં નહીં
૧૬૩	૧	અને કેટલાકને	અને હજુ એકવાર નરકમાં જનાર
૧૬૪	૩	ભવમાંજ મોક્ષ પામે છે	ભવમાં મોક્ષ પામે છે જ
	૧૩	એઓ અન્ય ભવ કરે સારે	એઓને અન્ય ભવમાં
	૧૪	થવાની	થવાની હોય છે
૧૬૫	૭	ચૂર્ણિ-ટીકામાં	ચૂર્ણિમાં
	૭	યોગ્યમનોદ્રવ્ય	મનોચોઅ દ્રવ્ય
	૮	લક્ષને જે	લક્ષને જે મનપણે
૧૬૬	૧	કેવળીની પેઠે	કેવળીને
	૨	થાય	હોય
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ— ‘મન પર્યાપ્તિવાળા પચેદ્રિયો સંઘી કહેવ	
૧૬૮	૧૪	છાણના	બકરાની લીંડીના
૧૭૦	૫	સહિત અન્ય	વાળી અને ભર્તાર વિનાની
૧૭૧	૧	એક કોટી સાગરોપમથી કાંઈક ઓછા	એક કોટીકોટી સાગરોપમ પર્યોપમના અસંખ્ય
૧૭૨	૧૩	કોઈ	અલબ્ધો. [ભાગ]
૧૭૩	૧૩	ચિરસ્થાયી	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના
૧૭૪	૧	ભવ્ય જીવો.....તથા	પર્યાપ્ત સંઘી પચેન્દ્રિય ભવ્ય જીવો
	૨	છે.....જીવો	હોય છે એઓ
	હેલી	આવી.....વળે	આવીને પણ પાછો વળે

૧૭૫	૧	એવો... ..પ્રાણી	દુર્ભાવિથી પાછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંધ કરનારો પ્રાણી
	૧૦	થાય છે	કરે છે
૧૭૬	૧૨	કાષ્ટ	પશુ
૧૭૭	૯	તે આવી રીતે	તે ત્રણ પુંજમાંથી
	૧૦	હોય-હોય	આવે-આવે
	૧૧	હોય	થાય
	૧૨	વળી	સમકિત
૧૭૮	૮	'મતિ આદિને આવરનારા' તેની નોટ-(જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી મતિજ્ઞાનાદિ પશુ થતા નથી-મતિ અજ્ઞાનાદિ હોય છે તેથી દર્શન મોહનીય કર્મને મતિ આદિ જ્ઞાનને આવરનારા પશુ કહ્યા છે.)	
૧૭૯	૧૦-૧૩	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ મોહની
૧૮૨	૨	છાણી	છાણી
૧૮૩	૫	નિજ	અન્યના
૧૮૪	૮	વેદ	વેદક
	છેલી	ચોથે, આઠમે અને બારમે	ચોથા વિગેરે ચારમાં (૪-૫-૬-૭)
૧૮૫	૨	વેદ	વેદક
	૧૦	એક ભવમાં...પામે છે	એ બધા ભાવો પામે છે અને કાષ્ટ જીવ એકભવમાં પશુ બે ત્રણમાંથી એકને વર્જીને બાકીના બધા (ભાવ પામે છે.
૧૮૬	૧-૨	'ચારિત્ર.....અનુક્રમે'	
	૨	ઝોછી થયે	ઝોછી થયે સર્વાવરતિપણું
	૬	સમ્યક્ત્વ સામાયિક	સામાયિક
૧૮૭	૧૪	વર્તવું	સમજવું
૧૮૩	૨	(પ્રાણુ એટલે આસોઆસ સમજવો)	
૧૮૫	૮	જે છાપેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણુ જોઇએ— (આ મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તાવિના પશુ થાય છે તેથી તેના)	
૧૮૭	૬	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
	૭	વ્યંજન	વ્યંજનાવગ્રહ
૧૮૮	૧૦-૧૩	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૦	૨	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૨	૭	અબ્યુદય થયે	અબ્યુદય અને
૨૦૬	"ભિપિ તે આકૃતિ તે વ્યંજન તે ઉચ્ચાર સમજવો"		
૨૧૦	૧૨	રચેલું	કહેલું
૨૧૧	૮	ભવનો હેતુ યદ્યપણુ ડહો છે માટે	ભવનો હેતુ છે માટે, યદ્યપણુ કહેલ છે માટે
૨૧૨	૮	એનું શ્રુત	એનું શ્રુત નાશ પામે છે અથવા
	૯	તેજ ભવમાં	તે ભવમાં પશુ
૨૧૩	૧	પાઠ કરવો નહીં તે	જ્ઞાનપણું
	૩-૪	જ્ઞાન	શ્રુત
	૧૦	ઉત્પાદ આદિ પુર્વો છે-ત્યાર પછી "આ પાંચ બેદમાં એકથી વધારેનું જ્ઞાન તે સમાસ સમજવું" એટલું વધારવું.	

૧૧૮	૪-૭	ક્ષીણ	ક્ષીણમાન
૨૨૦	૫	મનસ્ત્વ વડે	મનપણે
	૧૦	મનોદ્રવ્ય	મનોદ્રવ્યની પરિચ્છિન્નિત (મન:પર્યાવ જ્ઞાન)
	૧૩	વિપુળમતિ	વિપુળમતિ મન:પર્યાવજ્ઞાનવાળો કહેવાય.
૨૨૨	૪	દર્શનરૂપ	દર્શન
૨૨૫	૫	પરિપૂર્ણ જોષ	પરિપૂર્ણ
	૯	સર્વ કાળ સુધીનો	સર્વ કાળનો
	૧૦	જાણવા સુધીનો	જાણવાનો
૨૨૬	૨-૩	તેથી.....છે	તેથી શ્રુતથી પ્રાપ્ત થયું હોય એ શ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન અને તે વિના થયું હોય એ અશ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન.
	૧૨	કશું છે કે.....અનન્તમો	કશું છે કે અનભિલાષ્ય પદાર્થોના અનન્તમો ભાગ અભિલાષ્ય છે અને અભિલાષ્યનો અનન્તમો
૨૨૭	૧૨	ભાષા અને તેજના રૂપી	ભાષા અને તૈજસ વર્ણશુની મધ્યના
૨૨૮	છેલ્લી	પનક	પનકપણે
૨૩૦	૨	ઔટલાજ સમયમાં	+
	૧૦-૧૧	કેટલો હોય એ	+
૨૩૧	૪	આવળીનો અંતર્ભાગ પશુ	આવળીથી ઓછું
	૮	એક છુટા છવાયા	+
	૧૦	સમય	ભાવ
૨૩૨	૧૨	અને તે	તે
૨૩૩	૧૧-૧૨	જુએ	જાણે
૨૩૪	૮	અધિક હોય ને છતાં પશુ	અધિકને
	૧૨	વિશેષ અશુદ્ધ	અવિશુદ્ધ
૨૩૫	છેલ્લી	કેવળજ્ઞાની...દ્રવ્યના	કેવળજ્ઞાની ' દ્રવ્યથી ' રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને, ' કાળથી ' સર્વ કાળને અને ' ક્ષેત્રથી ' સર્વ ક્ષેત્રને જુએ છે. વળી ' ભાવથી ' પ્રત્યેક દ્રવ્યના કાળ કહેવાની રીતી છે.
૨૩૬	૩	કાળની રીતી એવી છે	
૨૪૦	૨	બે પ્રમાણમાં	બે જ્ઞાનમાં
	૨-૩	કારણ કે...અથવા તો	કારણકે એ બંને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થના સંનિકર્ષપણાથી થાય છે.
૨૪૧	૬	અક્ષરની...છે	અક્ષર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન પશુ છે.
૨૪૫	૧૦	જોષ નાખે	વમી નાખે
	૧૩	મનુષ્યના...થાય	તેમાં મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ વધારામાં મણુવી.
૨૪૬	૩	વિભંગના...થાય છે.	વિભંગના છેલા સમયેજ એને અવધિજ્ઞાન થાય છે.
૨૪૭	૪	પહેલા પ્રકારની પછી-' અનાદિ સાંતસ્થિતિ અજ્ઞાન મટીને (આટલું જોષએ)'	
	૪	હોય તો	થાય ત્યારે
૨૪૮	૨	વિભંગ	વિભંગ

૪૯	૫	અનંતગુણ	અસંખ્યાત ગુણ
	૯	આઠેમાં	આઠેના
૫૧	૧૨	જ સ્થાનમાં બેંચાઈ ગયેલું હોય	પદસ્થાનપતિત હોવાથી
	૪	એવાં...પરંતુ	એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં
	૫	એ પરપર્યાય	એ પરપર્યાય પશુ
		જ મી લીટી છપાયેલ છે તેને બદલે	‘સ્વપર્યાય એવા વિશેષણનો ત્યાગ છતાં-એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં’
	૧૦	પરપર્યાય...એનો	પરપર્યાયપણાનો
૨૫૨	૧	શ્રુતાનુસારી ઘાતોના	શ્રુતાનુસારી બોધના
	૨	પરિચ્છેદ	પરિચ્છેદ પશુ અનંતા
૨૫૩	છેલ્લી	બેદને લખને	બેદને લખને અનંત બેદવાળું
૨૫૪	૧	બેદને લખને	બેદને લખને અસંખ્ય બેદવાળું
	૧	વિભાગોને લખને	વિભાગોને લખને અનંત બેદવાળું
૨૫૫	૪	અનંત છે	અનંત ગુણ છે
૨૫૮	૧૦	મિથ્યાત્વ	મિથ્યા રૂપ
૨૫૯	૮-૯	અવધિ ઘાત	અવધિ
૨૬૧	૧૦	તેમાં પશુ	અને વક્રગતિમાં
૨૬૫	૫	જાય	ઉપજે
૨૬૬	૭	અધોગતિ કરી	તસનાડીની
	૧૧	ઉત્પત્તિ ન હોય	ઉત્પત્તિ થતી નથી
૨૬૮	૩	કહે છે.	લે છે.
૨૬૯	૫	પ્રથમ	પ્રથમ સમયે
	૫	અંતર રહિત આહાર (કર્તા) કરે છે	આહાર લે છે.
૨૭૦	૧	પ્રારંભમાં ‘શરીર પર્યાપ્તિએ’ (એટલું વધારવું)	એટલું વધારવું)
	૩-૪	ન્યારે...નથી	ન્યારે લોભ આહાર આભોગે પશુ હોય છે. એક દ્રવ્યોને લોભાહાર અનાભોગેજ હોય છે.
	૬	ભોગને વિષે અશક્ત	આભોગની મંદતા
	૧૦	આહારક પ્રાણીઓને	આહારીપણામાં પ્રાણીઓની
૨૭૧	૫-૬	શુદ્ધિ.....છે.	શુદ્ધિને અશુદ્ધિના પ્રકર્ષ અને અપ્રકર્ષને લખને થાય છે
	૭	તત્ત્વોને...તે	તત્ત્વોને વિષે જે મિથ્યાત્વથી વિપર્યયત દૃષ્ટિનાળો હોય તે
૨૭૨	૪	સ્પર્શ...છે	સ્પર્શમાત્રની પ્રતિપત્તિ યથાર્થિત હોય છે.
	૮	સમકિતના ઉપશમનામના	ઉપશમનામના સમકિતના
	૮	હરકત પહોંચાડે છે	વિનષ્ટ કરે છે.
૨૭૩	૭	એથી આગળ વધતાં	ત્યાર પછી
૨૭૬	૬	દળીઆની ન્હાની	અદ્ય દળીઆની
	૭	કરી હતી	કરતો હતો
	૭	મ્હોટી રચનાને	મ્હોટી દળીઆની રચનાને
	છેલ્લી	આંધેલી	આંધતો હતો

૨૭૮	૨	કરીને ઘટાડતો જાય	હીન હીનતર બાંધે.
	૧૧	લોકાકાશના અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકાકાશના
૨૭૯	૫	આ	આ ગુણુસ્થાને
	૫	આવૃત્તિરૂપ	વ્યાવૃત્તિરૂપ
	૬	કહેવાય છે	હોય છે
	૧૦	આવૃત્તિ રૂપ	વ્યાવૃત્તિ રૂપ
	છેલ્લી	એમ વિશેષણ થયું	એવું આ ગુણુસ્થાનનું નામ થયું.
૨૮૦	૫	એક જ	એક સરખું જ હોય
૨૮૧	૪	પ્રદેશના	પ્રદેશ
	૭-૮	રહીને...ત્યજીને	ગુણુઠાણે કે દેશવિરતિ ગુણુઠાણે અથવા પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત ગુણુઠાણે પ્રથમ
	૯	શુદ્ધિથી	શુદ્ધિવાળો તે
૨૮૨	૪	એણે	એ મુનિ
૨૮૩	૧૩	ત્રિણિએ પહોંચી અથવા	ત્રિણિ અંગીકાર કરીને
૨૮૪	૧-૨	કેમકે...થાય છે.	અને તે, જીવિતનો ક્ષય થવાથી અનુત્તર દેવોને વિષે જતા જીવોને માટે સમજવી.
	૬	એક ઉપશમક	એકવાર ઉપશમ
	૭	ત્રિણિએ જાય	ત્રિણિ પશુ કરે
	૭	એ જાવમાં	એક જાવમાં
	૭	એ વખત ગયો હોય	એ વાર કરી હોય
	૧૧	નગરને ઓળખાવનારો	નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો
૨૮૫	૨	ત્રિણિએ પહોંચે છે	ત્રિણિ માંડે છે.
	૪	ત્રિણિએ પહોંચેલો	ત્રિણિ માંડનાર
	૫	એક	એક ગુણુઠાણે વર્તીતો
	૬	હોય;	હોય તે
	૯	આદિ સંખ્યાઓ	આદિ
૨૮૭	૧	આઠમાંથી અર્ધ	આઠ અર્ધ
	૨	પશુ ખપી જાય	મધ્યમાં ખપાવે.
	૫	એકેન્દ્રિયો	એકેન્દ્રિય નામકર્મ
	૧૫-૧૬	હાથેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે—	વચમાં આઠ કપાયોને ખપાવે છે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવવાનું પૂર્ણ કરે છે. છતિ કર્મ પ્રાપ્તિ.
૨૮૮	૫	આવેદ	નપુસંક વેદ
	છેલ્લી	અંતને પહેલે	અન્યની અગાઉની
૨૮૯	૨	કર્મને	કર્મ પ્રકૃતિઓને
	૮	છેલ્લી એ ક્ષણે	છેલ્લા ક્ષણથી આગળને ક્ષણે
	૯	ને એકદમ	તે
૨૯૧	૫	આકાશ ગતિ	વિહાયોગતિ
૨૯૨	૧	પુદ્ગલના વિપાકી	પુદ્ગલ વિપાકી
	૨	ભાવથી	પ્રાયોગનો અભાવ છતાં

૨૯૩	૫	(આકાશ ગતિ)	+
	૮	ઝેટલા (૧૭) નામકર્મ	+
૨૯૫	૭	ચોગી પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત	સચોગી, અપ્રમત્ત ને પ્રમત્ત
	૮	છે	હોય છે.
	૯	બીજા... પાંચમા	પાંચમા, બીજા, ત્રીજા ને ચોથા
	૧૩	કયાંઈ કયાંઈ અન્યથા	કોઈ વખત.
	૧૩	પણુ છે.	પણુ હોય છે.
૨૯૬	૧૩	રહી... પામી	અવિરત સમ્યક્ત્વપણુ રહી
	૧૩	અહીં પણુ	અહીં
૨૯૭	૧	કોડ પૂર્વથી આશરે નવ વરસે ન્યૂન	કાંઈક ઊણા નવવર્ષ ન્યૂન કોડ પૂર્વનો.
	છેલ્લી	એમની પર્યાયો	એ બંનેના પર્યાયોના કાળ
૨૯૮	૫	અપ્રમત્ત કાળ	અપ્રમત્ત ભાવ
	૫	અન્ત	તેના અન્ત
૨૯૯	૮	તેમજ	તે ભાવ
	૧૩	મિત્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિત્ર
	૧૩	મિત્ર વૈક્રિય	વૈક્રિય મિત્ર
	૧૩	મિત્ર આહારક	આહારક મિત્ર
૩૦૦	૨	કાયયોય છે	કાયયોગ હોય છે.
	૨-૩	મિત્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિત્ર
	૩-૪	કાયાયે કરીને	કાયયોગ સાથે
	૯	સતત	પ્રજ્ઞ સમયે
	૧૦	મિત્ર	ઔદારિક મિત્ર
૩૦૧	૫	શું મિત્ર ?	કોની સાથે મિત્ર ?
૩૦૨	૩	બંનેથી	બંનેની
૩૦૩	૬	થાય છે.	હોય છે.
	૭	કરવાથી	કરવા વખતે
૩૦૪	૯	ચિન્તય	ચિન્તન
૩૨૩	૭	તસ	ગતિ તસ
૩૨૪	૯	એક	+
	૯	જે	જે એક
૩૨૫	૪	સર્વ	સર્વ સુક્ષ્મ
	૫	થઈ શકે ઝેટલા	એ કરીને
	૮	પાછા અસંખ્ય	અસંખ્ય
૩૨૬	૧૧-૧૨-૧૩	છાપેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. “ વળી એક પણ દિશામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય એકજ નિગોદાવગાહનામાં તેટલીજ અવગાહનાવાળા બીજા નિગોદો પણ રહેલા છે. વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડીને અને બીજા પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા અસંખ્ય નિગોદવાળા ગોળાઓ હોય છે. ”	
૩૨૭	૪	હાનિને લીધે	હાનિ વૃદ્ધિને લીધે બીજા

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૨૭	૫	એક ઝોળા	અનેક ઝોળા
	૬	એક બીજા ઝોળા	બીજા ઝોળા
	૯	પૂર્વક	પૂર્વક બીજા
૩૨૮	૧	આવી	આવી રીતે
૩૩૦	૧-૨	એમણે... જાણેલા	એઓ બ્યવહારમાં આવેલા
	૬	પરિણામે પણ ત્રસતવ	ત્રસત્વાદિ પરિણામને
	૧૨	હોય છે.	હોય છે: પર્યાપ્તને ચાર, અપર્યાપ્તને ત્રણ
	૧૩	ચાર... કહેવાય	ચાર પ્રાણ કલા
૩૩૨	૭	અનંત છે	અનંત હોય છે.
	૧૦	થાય છે.	થાય.
	૧૨	થશે.	થાય.
	૧૨	જશે	જાય.
	૧૩	છે ખરા.	છે.
૩૩૩	૨	બ્યવહાર જાણી લઇને	બ્યવહાર રાક્ષિમાં આવીને
	૫	લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય આકાશ ખંડનુ	અસંખ્ય લોકાકાશના જેટલા આકાશ
	૬	ઉખડી	ખુટી
	૭	કાળચક્ર	કાળચક્રની
	૭	રહે	છે
	૭	છે.	જાણવી.
	૧૨	સુક્ષ્મ કાળ કરતાં પણ	કાળ સુક્ષ્મ છે પણ તે કરતાં
૩૩૪	૧૦	અન્ય પ્રત્યેકના	પ્રત્યેકના જુદા જુદા
૩૩૬	૪	સંમુર્જિત	સંમુર્જિત તિર્યંચ અને
૩૩૭	૭	એકલા એક	એક
૩૩૮	૧૧	બેઉ છે... નથી	સતત થયા કરે છે. એમાં વિરહ છે જ નહિ.
	૧૨	એઓ... પ્રમાણમાં	એઓ નિરન્તર-પ્રત્યેક સમયે અસંખ્યભાગ રૂપ અનંતા
૩૪૦	૭	એમ એ જ્ઞાન છે	એ એ હોય છે.
	૧૦-૧૧	ઉપયોગ	ઉપયોગ
૩૪૨	૨	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૫	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકપ્રમાણ
	૬	પરંતુ... .. તોયે	+
	૮	વધારેમાં વધારે	એથી વધારે
૩૪૩	૬	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોક પ્રમાણ
	૮	નિગોદના જીવો	નિગોદ
	૧૨	બીજાઓની	અપર્યાપ્તની
૩૪૪	૫	એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત	એકેન્દ્રિય
	૬	એવા	પર્યાપ્ત
૩૪૬	૧	લોક	લોકાકાશના પ્રદેશ
	૬	ભાવ	જાતિ

૩૫૧	૫-૬	વળી... .. (૧૬)	વળી (૧૬-૧૭-૧૮-૧૯) મૃતવર, ઇશુવર, વાફાણીવર અને ક્ષીરવર સમુદ્રનું તે તે રસયુક્ત પાણી અને (૨૦)
	૧૦	એટલે કાલસાનો	એટલે જિંઘાડીયાનો
૩૫૪	૫	વર્ષિત	હવિત
	૮	પશુ યુક્ત	પશુ શું યુક્ત
	૯	કાષ આત્મા:જેવો	પોતાના આત્માને
૩૫૫	૧૩	હેદાયથી	હેદાય પછી
૩૬૦	છેલ્લી	બીલકુલ... નથી	મૂળના જીવથી અવસ્ય ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ નથી.
૩૬૪	૩	મુળા, શીંગોડા	મુળાના કાંદા ને આદુ
૫૪ ૩૭૭ નીચે નોટ કરવી-‘ઉપર કહી તે સંખ્યા મણની સમજવી અને તેટલા મણનો એક બાર સમજવો.			
૩૭૯	૨	તિર્થ ૩	તિર્થ ૩ લોકમાં
	૮	સર્વ	બાકીની
૩૮૨	૪	લોકોના ગૃહોવાનોમાં	લોકના નિષ્કૃટ (પોલાણ) માં
૩૮૩	૭	સાગરોપમ	સાગર
૩૮૫	૨	કપાટની અંદર	કપાટના અંતરાળમાં
	૬	પહોંચ્યા છે	ક્રમપવા
૩૮૬	૨	અસંખ્યાત જેટલા	અસંખ્યાત
૩૮૭	૧૧	ઉપદેશ છે ત્યાં	ઉપદેશકોએ
૩૮૮	૫	વળી..... છે	અગ્નિદાય સિવાયના બીજા બધાની ત્રણ જાતિ-ની છે અને અગ્નિદાયની ઉષ્ણ ચૌનિજ છે.
	છેલ્લી	હોય તેની	પૃથ્વીની
૩૮૯	૧૦-૧૧	શ્રી છે	ત્રણ જગતના દૃષ્ટા શ્રી જિનભગવાને દીઠી છે.
૩૯૦	૩	અને... .. છે	આવથી આદરપણામાં અને
૩૯૧	૭	વનસ્પતિ કાયની	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની
૪૦૨	૧૨	તેજસ	તેજ અને વાયુ
	છેલ્લી	મ્હોડું છે	ઉત્કૃષ્ટ મ્હોડું છે.
૩૯૩	૭	ભૌમ	પૃથ્વીકાયીક
૩૯૬	૩	વગેરેનું	વગેરે ચારનું
	છેલ્લી	બેદ	એ પાંચે પ્રકારના જીવના શરીર સંબંધી પ્રમાણના ૪૦ બેદ થયા.
૩૯૭	૩	થયા	શરીરના પ્રમાણના
૩૯૮	૧	વળી	+
૪૦૧	૩	દેવ જાતિમાં	દેવ જાતિને
૪૦૨	છેલ્લી	સર્વવિરતિ સમકિત	સમકિત, સર્વવિરતિ
૪૦૩	૨	અનંતર ભવમાં	અનંતર ભવમાં
૪૦૪	૭	મિશ્રવૈક્રિય	વૈક્રિયમિશ્ર
	૧૧	પ્રમાણ	પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં
	૧૨	અંશે	અંશે (આકાશ પ્રદેશ)

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૪૦૫	૭	અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા	અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા
૪૦૬	૪	લોકાકાશના અસંખ્યાત	અસંખ્યાત લોકાકાશના
	૫	લોકપ્રમાણુ અનન્તા	અનન્ત લોકપ્રમાણુ
	૧૦	નિગોદના જીવો	નિગોદ (શરીરો)
૪૦૭	૫	પર્યાપ્તની	એક પર્યાપ્તની
	૫	એક	અસંખ્ય
૪૧૫	૬-૧૦	પ્રત્યેકની.....પ્રકારમાં	પ્રત્યેકની તેમજ ત્રણે પ્રકારની બેળી
૪૧૬	૧	કાયસ્થિતિ	એ કાયસ્થિતિ
	૭	દૃષ્ટાંતમાં	+
૪૧૭	૮-૯	જેલામાં...છે	સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતાની છે.
૪૨૦	૨	એ વક્રોવાળો	દ્વિવક્ર,
	૨	પર્યન્તનો ' વિગ્રહ '	પર્યન્તની ' વિગ્રહગતિ '
	૪	આહાર-	આહારી-
૪૨૧	૨-૪	લંબાઇવાળા	લંબાઇવાળી
	૮	થી બરેલાપ્રતરને	એ ભાગ આપેલા પ્રતરને પૃથક્ પૃથક્
	૯	અપર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત, અસંગ્રી એવા
	૬-૧૦	તથા સંગ્રી... ..છે	અવહરે છે.
૪૨૩	૪	બીજા	બીજા
૪૨૬	૧૦	'તેમજ યુગલિયાના સમયમાં પાંચ'	તેમાં ૧૦ કર્મભૂમિમાં ન્યારે યુગલિયાનો સમય હોય ત્યારે પાંચ.
૪૨૯	૧૦	ગર્ભજ	ગર્ભજ અને સંમૂર્ઞિમ એઉ
૪૩૦	૧૦	સંગ્રા કે મન એકયે વાનું ન	અસંગ્રી મનવિનાના
૪૩૨	૪	પૂર્વકોટિ	પૂર્વ કોટિ વર્ષની
	૧૧	ભવસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ યુગલિકની અપેક્ષાએ
૪૩૬	૬	અસંખ્યમાં	સંખ્યાતા
	૮	ત્રણે	ત્રણ
૪૩૭	૬	એમાં પણ	ઉત્કૃષ્ટ
	૭	જલન્યતઃ પલ્લોપમના	પલ્લોપમના નાના
	૧૧	હોતું	બંધાતું
૪૩૮	૧	રોદ્રઆદિ	રોદ્ર
	૫	જેઓ	આ સર્વ-પાંચે જાતિઓ-માંથી જેઓ
	૯	નહિં	પ્રાપ્ત કરતા નથી
	૧૦	અસંખ્યજીવી...થયેલા	અન્તરકોષમાં ઉત્પન્ન થયેલા અસંખ્યજીવી ખેચર
૪૪૨	૧૦	ગુણુ	ગુણુસ્થાન
૪૪૪	૫	સંમૂર્ઞિમ નપુંસકો	સંમૂર્ઞિમ સહિત
૪૪૬	૫	(૩)	અને (૩)
	૬	અકર્મભૂમિઓમાં,	અકર્મભૂમિઓમાં (એમ કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં)
	૭	કલેવરમાં	મૃત કલેવરમાં

જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૪૪૬	૬, ૭, ૮	આ પારીમાદમાં (૪), (૫), (૬) આદિ અંકો લખ્યા છે તે બધામાંથી ૩ બાદ કરીને અંકો વાંચવા: (૪) ની જગ્યાએ (૧), (૫) ની જગ્યાએ (૨) એમ છેલ્લે (૧૭) ની જગ્યાએ (૧૪) વાંચવા.	
	૯	સંબંધવાળી...છે.	સંબંધવાળા સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
૪૪૭	૧	સ્થાન	સ્થાન (સ્વસ્થાન)
૪૪૮	૨	એઓ...મનુષ્યમાંથી	એઓ મનુષ્ય હોવાથી અમિકાય અને વાયુકાય-માંથી (એમાં)
		૪૮ નાડીઓનું છે. તેની નોટ આ પ્રમાણે લખવી—“જન્મ મરણનું અંતર એટલે ઉપપાત વિરહ કાળ અર્થાત્ કેટલા વખત સુધી તે જાતિમાં કાષ્ઠપણુ જીવ ન ઉપજે તે. તેવો કાળ ૪૮ નાડીઓ એટલે ઘડીઓ અર્થાત્ ૨૪ મુહૂર્તનો કહેલો છે.	
૪૪૯	૫	મિત્રઓદારિક	ઓદારિકમિત્ર
	૭	રાશિમાં વર્તતા	રાશિના
	૭	કરેલા એવા	કરીને
	૭	પહેલા વર્ગ	પહેલા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં
	૮	મૂળમાં...હોય	જેટલો પ્રદેશરાશિ આવે
૪૫૩	૮	ત્રણ પ્રકારમાંની:પણુ	+
૪૫૪	૫	પુન:	પુન: ત્યાં જ
	૬	તે	અને પાછો
૪૫૫	૬	ફક્ત	+
૪૫૭	૫	જ્યોતિષ દેવલોકમાં	જ્યોતિષમાં
	૧૦	વિમાનો	વૈમાનિકા
	૧૦	ભવન	ભવનપતિને
	૧૨	આજીવિક...એવાઓને	આજીવિક મતિ અને અભિયોગિક જાતિવાળાઓને
	૧૩	ભવનપતિસુધી	ભવનપતિમાં
૪૫૮	૬	પૂરું	પૂરા
	૧૦	જાય છે	પણુ જઈ શકે છે
૪૬૦	૧	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા	+
	૨	જાય છે	જાય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પણ થાય છે.
	૯	સાગરોપમની	સાગરોપમનાં અંતરની
૪૬૨	૫	ને લીધે	માં
	૬	વળી...લખને	અને
૪૬૩	૭	સ્ત્રીઓમાં	સ્ત્રીઓમાં પણ
૪૬૫	૩	યુગ્મ	યુગ્મ જ જન્મતા
	૪	વળી એમાં	+
	૧૧-૧૨	અશરીર	વિગ્રહ
૪૬૮	૨	અવિકલ	ગર્ભ જ
૪૭૧	૨	બાલા	બાલામાં

જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૪૭૧	૪	ખાંડી ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુંડ	અમિકુંડ
		નોટ-અસીપત્રવન સાતમો બનાવે છે. તે તેમાં નારકી જીવેને બેસાડે છે. તેને માથે તે વનના ઝૂંકના પત્ર જે તલવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિંધાય છે. ખારમો વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં તેને તરાવે છે.	
૪૭૪	૩	તાલમુખર, પિશાય	તાલપિશાય, મુખરપિશાય,
	૭	જે	વ્યંતરના જે બીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાગે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૯	ખુટતી હોય તો પૂરી	ઓછીવત્તી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિત્ર વિચિત્ર	ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક, સમક ઉપર તથા
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૩	મિત્રઔદારિક, મિત્રઆહારક	ઔદારિકમિત્ર, આહારકમિત્ર,
	૧૦	બૃહત્ ક્ષેત્રપદ્યોપમના	ક્ષેત્રપદ્યોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમાં રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી માંડી	કરતાં
	૩	સુધીમાં	માં
	૩-૪	એક બીજાથી...છે	સંખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	ચારણ	ચારણ
	૫-૬	રહેલા હોય છે.	રહેલા દેવો છે.
	૭	બહોળાં	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવદ્	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસંખ્યગણા	સંખ્યગણા
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે.
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પણ બે વિભાગે આવી જાય છે.
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	યોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસંખ્યાતમા	સંખ્યાતમા
૪૯૮	પંક્તિ ૪ ની	નોટ લખવી.	‘ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી.’
	૨	સખળા સાને	ઓથે
	૬	છદ્ધિશિ	છદ્ધિશિનો
૫૦૧	૧	તે પણ	તે પણ પ્રાયે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્થંચ થાય છે
			અને તિર્થંચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે.
	૯	તિર્થંચ કે બીજો પ્રાણી	તિર્થંચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા બીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જન્મનથી સંજી મનુષ્ય
	૮	રહેલો	જાય તે

૫૧૧	૧-૨	દરેક... ૫૨૨૫૨	૫૨૨૫૨માં ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવા અસંભવિત છે	પામવાનો અસંભવ છે.
૫૧૨	૫-૬	છપાયેલ છે તેને બદલે	“અને નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુ- ખ્યવાળા તિર્યંચોમાં જાય છે. તેટલી સ્થિતિ- વાળા તિર્યંચો આઠમા દેવલોક સુધી ઉપજે છે.”
	૭	દેવગતિ	તિર્યંચગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુષ્યવાળા	તે
	૧૨	૭૩-૫૬૫ આટલું વધારવું.	‘સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી’
૫૧૩	૨	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કહ્યા શિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	અસંખ્યગણા	અસંખ્યગણા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાહરનિર્ગોદ	બાહરનિર્ગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસંખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તણ દે છે.
	૧૪	શેરના દળ (વજન)	શેર જેટલા દળ
	૧૪	બશેરના	બશેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	ઝોછા વધતા દગ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય.
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતાં અરધા બળવાળી
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉંઘમાં રાત્રે કરનારી
૫૨૪	૯	વાસુદેવનું	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૬	૨	એવું	એવું કૃત્તિમ આકારવાળું
૫૨૮	૧૦	આસક્ત	+
	છેલ્લી	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર લાખ વિગેરેની
૫૨૯	૨	સંઘાતન કરનાર	નજીક કરી આપનાર
	૯	સંઘરી રાખેલા	ઘડણ્ય કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૬	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામાં છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	બક્ષનારા.....અને	બક્ષનાર ત્રણ પ્રકારનું
			અંગોપાંગ નામ કર્મ છે.

જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૫૩૩	૮	અહથુ કરી લેનારું	નજીક આવનારું
	૯	અહથુ કરી લે	નજીક લાવે
૫૩૪	૨-૩	રીતસર ચલાવવા	પોતાને સ્થાને પહોંચાડવા
	૩	ગમ્ય	જવાનો હોય
૫૩૫	૧	આદિથી	આદિથી સ્પર્શ કરતાં
	૨	ચરણાદિકથી	ચરણાદિકથી સ્પર્શ કરતાં
૫૩૮	૧૦-૧૧	છાપેલ છે તેને બદલે—	‘પ્રાણી પ્રતિબિંબ આદિ પોતાના જ અવયવો વડે પોતે ઉપધાત પામે એ ઉપધાત નામ કર્મ. ૨૪૭.’
૫૩૯	૯	ઉપભોગ	ઉપભોગનાં સાધનો
૫૪૦	૩	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
	૫	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
૫૪૧	૬	કરનારો	કરનારો અને હિંસક
૫૪૨	૫	બાંધેલા	બંધાતા
૫૪૩	૫	(નિર્જરા)	(ભોગવવા પણ)
	૬	પરિભોગ	કર્મના પરિભોગ
૫૪૯	૧-૨-૩	(ત્રણેમાં) પ્રદેશો છે	પ્રદેશો હોય છે (ત્રણેમાં)
	૪	એઓમાંના પ્રત્યેક અનંત છે	એ પ્રત્યેક જાતિના અનેક સ્કંધો
	૪	છે	હોય છે.
	૬	સુધીની છે	સુધીની પણ હોય છે.
૫૫૦	૧૨	અનર્ધ	અનર્ધ
૫૫૧	૫	પકન	સડન
૫૫૨	૭	છે	હોય છે.
૫૫૪	૧૨	શરીર થકી	કોષપણ સમુદ્ધાતમાં શરીર થકી
	૧૨	અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે	+
	૧૪	સમુદ્ધાતથી	કેવળી સમુદ્ધાતથી
૫૫૫	૨	સંહાર	સંક્રાય
	૨	સંધાત.	સંક્રાય
૫૬૧	૪	પરમાણુઓ	પરમાણુઓ દારોદાર
૫૬૪		જ્યાં ‘ છે ’ છે ત્યાં	હોય છે (કરો.)
૫૬૯	૧	આ સર્વ	આ ચાર વર્ગણા
	૨	ઉચ્છવાસ યુક્ત	ઉચ્છવાસ,
	૨	વચન એ	ભાષા એ ચાર વર્ગણા
	૬	મન વચન આદિ	મન, ભાષા ને શ્વાસોશ્વાસના દ્રવ્યો
૫૭૩	૭	તડકો અને ઉગ્મશ્ચ	આતપ અને ઉષ્મોત

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

અનુક્રમણિકા.

સર્ગ પહેલો.	પૃષ્ઠાંક.
મંગલાચરણ	૧
અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના	૨
અંધાર'ભ-વિવિધ પ્રકારના પરિભાષ્ય	૪
ઉત્સેધાંગુલ	૫
પ્રમાણાંગુલ	૬
આત્માંગુલ	૭
સુખ્યાંગુલ	૮
પ્રતરંગુલ	૯
ધનાંગુલ	૯
અંકના સ્થાનો. ગુણાકાર-ભાગાકાર	૧૦
રજ્જુ સુધીનું પ્રમાણ	૧૧
લોકિકતા માનનું કોષ્ટક	૧૧
પથ્યોપમ અને સાગરોપમ વિષે સમજ	૧૨
ઉદ્ધાર પથ્યોપમ ને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૩
અહા પથ્યોપમ અને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૬
ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ	૧૭
ક્ષેત્ર પથ્યોપમ ને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૭
સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્તનું સ્વરૂપ	૧૯
ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૧
નવ પ્રકારના અંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૫
નવ પ્રકારના અનન્તાનું સ્વરૂપ	૨૭
આઠમે અનન્તે ૨૨ વસ્તુ છે તેના નામ	૩૧
સર્ગ બીજો—'લોક સ્વરૂપ'	
ચાર પ્રકારના 'લોકનું' સ્વરૂપ	૩૩
પહેલો પ્રકાર 'દ્રવ્ય' પરત્વે લોકસ્વરૂપ-દ્રવ્યલોક	૩૫
છ 'દ્રવ્ય'	૩૫
ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વિષે	૩૫
આકાશાસ્તિકાય વિષે વિસ્તારવંત સમજ	૩૭
જ્વાસ્તિકાય	૪૧
'જીવ' નું સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ	૪૧
'જીવ' ના બે પ્રકાર. સિદ્ધ અને સંસારી	૪૫
'સિદ્ધ' નું સ્વરૂપ	૪૬
એક સમયમાં કેટલા 'સિદ્ધ' થાય ?	૪૬
'સિદ્ધ' ની 'અવગાહના' વિષે	૫૩
સિદ્ધિપદને કોણ પામે ?	૫૭

સિદ્ધિ પામતા જીવોનું સમયાશ્રી પ્રમાણ	૫૮
સિદ્ધિનું અદ્ય બહુત્વ	૫૯
સિદ્ધને અનન્ત સુખ	૫૯
'સિદ્ધ' ના સુખપરત્વે દૃષ્ટાન્ત	૬૦

સર્ગ ત્રીજો.

સંસારી જીવોનું સ્વરૂપ. સાડત્રીશ 'દ્વાર' ના નામ	૬૩
૧ જીવના ભેદ	૬૩
૨ જીવના સ્થાન	૬૩
૩ જીવની પર્યાપ્તિ	૬૪
પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર	૬૫
૪ યોનિસંખ્યા	૭૦
૫ યોનિના વિવિધ પ્રકાર	૭૦
મનુષ્યયોનિનું સ્વરૂપ ને પ્રકાર	૭૨
૬ કુળકોટિની સંખ્યા	૭૪
૭ ભવસ્થિતિ (એક ભવનું આયુષ્ય)	૭૫
બે પ્રકારનાં આયુષ્ય	૭૫
સાત પ્રકારે આયુષ્ય ત્રુટે તે વિષે	૭૬
જીવ પરભવનું આયુષ્ય ક્યારે બાંધે ?	૭૯
૮ કાયસ્થિતિ	૮૦
૯ શરીર	૮૦
પાંચ પ્રકારના શરીર	૮૦
શરીરના વિશિષ્ટ કારણ	૮૩
એનાં વિશિષ્ટ પ્રયોજન	૮૫
શરીરની વિશિષ્ટ અવગાહના	૮૬
તેજસ શરીરની અવગાહના વિષે વિસ્તૃત	૮૭
... ..	૮૭
વિવિધ શરીરની વિશિષ્ટ સ્થિતિ	૮૪
એની સંખ્યાનું અદ્ય બહુત્વ ને	૮૬
અંતર વિગેરે	૮૬
૧૦ સંસ્થાન—	૮૮
સંસ્થાનના છ પ્રકાર	૮૮
૧૧ અંગમાન (શરીરનું પ્રમાણ)	૯૯
૧૨ સમુદ્ધાત	૧૦૦
એના સાત પ્રકાર	૧૦૦
સાતમો પ્રકાર કેવળી સમુદ્ધાત	૧૦૪
સમુદ્ધાત વિષે વિશેષ ટિપ્પણ	૧૦૮

૧૩-૧૬ ગતિ, આગતિ, અનન્તરપિત	
અને એકસમયસિદ્ધિ	૧૧૧
૧૭ લેક્ષ્યા	૧૧૨
છ પ્રકારની લેક્ષ્યા...	૧૧૪
એના વર્ણ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ	૧૧૫
એનો સામાન્યતઃ સ્થિતિકાળ	૧૧૬
એનો વિશિષ્ટ સ્થિતિકાળ	૧૨૧
લેક્ષ્યા પરત્વે જમ્બુવૃક્ષ વગેરેના દૃશ્ય-અન	૧૨૬
૧૮ આહારાદિગુ (જીવ કુટલી દશામાંથી	
આહાર લે ૧ તે વિષે)	૧૨૯
૧૯ સંહનન (સંવયથુ)	૧૩૧
એના છ પ્રકાર	૧૩૨
૨૦ કપાય	૧૩૪
ચાર કપાય	૧૩૪
ચારેના ચચાર ભેદ	૧૩૪
એની દૃશ્ય-અન પૂર્વક સમજ	૧૩૭
નવ ' નોકપાય ' ના નામ	૧૩૯
૨૧ સંજ્ઞા	૧૩૯
એના ચાર તથા દશ પ્રકાર	૧૪૦
એના આશ્રયકારી દૃશ્ય-અન વગેરે	૧૪૧
ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ...	૧૪૩
૨૨ ઈન્દ્રિય	૧૪૪
પાંચ ઈન્દ્રિયો.	૧૪૪
દ્રવ્યેન્દ્રિય ને ભાવેન્દ્રિય અને તેના પ્રભેદો	૧૪૫
ભાવેન્દ્રિયનું વિશેષ સ્વરૂપ	૧૪૭
પાંચ ઈન્દ્રિયનું પ્રમાણ	૧૫૦
એઓના પદાર્થ પ્રકારથી શક્તિ વિષે	૧૫૩
સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ અને બદ્ધસ્પૃષ્ટ વગેરે સ્વરૂપ	૧૫૫
છાન્દ્રયગોચર પદાર્થોનું માન	૧૫૭
તે તે છાન્દ્રયોના અવગ્રાહ અને પ્રદેશનું પ્રમાણ	૧૫૯
જીવોની અતીત અને અનાગત છાન્દ્ર-	
યોની સંખ્યા...	૧૬૧
તો છાન્દ્ર-મન	૧૬૫
દ્રવ્યમન અને ભાવમન	૧૬૫
૨૩ સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી-મનવાણી	૨૬૭
૨૪ વેદ	૧૬૮
વેદના ત્રણ પ્રકાર અને તેના પ્રકાર	૧૬૮
૨૫ દ્રષ્ટિ-સમકિત દ્રષ્ટિ વગેરે	૧૭૦
સમકિત પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ કરણ	
સંબંધી વિસ્તાર	૧૭૧
પ્રાન્યભેદ પરત્વે દૃશ્ય-અન અને ઉપનય	૧૭૪
કુષોપશ્ચમ સમકિતનું સ્વરૂપ	૧૭૭

' સમ્યક્ત્વ ' ના એક, બે, ત્રણ, ચાર,	
પાંચ પ્રકાર	૧૮૧
તે તે પ્રકારના સમકિતનો બિભ બિભ	
સ્થિતિકાળ	૧૮૩
ચાર પ્રકારના સામાયિકનું સ્વરૂપ	૧૮૬
મિથ્યા દૃષ્ટિના પાંચ પ્રકાર	૧૮૮
મિથ્યા દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ	૧૮૯
૨૬ જ્ઞાન	૧૯૦
એના પાંચ પ્રકાર...	૧૯૦
(૧) મતિજ્ઞાન-એના અકવાવીશ	
વગેરે ભેદ	૧૯૦
ચાર પ્રકારની મતિ (બુદ્ધિ)	૨૦૧
(૨) શ્રુતજ્ઞાન એના ચૌદ ભેદ	૨૦૩
અહાર લિપિના નામ	૨૦૬
અચાર ' અંગ ' અને ચૌદ ' પૂર્વ ' ના નામ	૨૦૬
સાદિ, અનાદિ વગેરે ચાર પ્રકારનું શ્રુત.	૨૧૩
શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદ.	૨૧૪
(૩) અવધિજ્ઞાન	૨૧૬
એના છ પ્રકાર	૨૧૭
(૪) મનઃપર્યવ જ્ઞાન	૨૨૦
એના બે પ્રકાર	૨૨૦
(૫) કેવળજ્ઞાન	૨૨૩
અજ્ઞાન	૨૨૪
એના ત્રણ પ્રકાર	૨૨૪
મતિજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૫
શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૬
અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૨૨૭
મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૩
કેવળજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૫
ત્રણ અજ્ઞાનનો વિષય	૨૩૬
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણ	૨૩૭
જીએ દર્શનવાળાઓએ માનેલા બિન્ન	
બિન્ન પ્રમાણ	૨૩૯
મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનોનો સહભાવ...	૨૪૦
જ્ઞાન અને દર્શનનો ક્રમ	૨૪૩
પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ	૨૪૫
ત્રણ અજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ...	૨૪૭
એ સર્વનું અન્તર અને અદ્યપાદ્યત્વ...	૨૪૮
જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વપ્રકાર અને પરપ્રકાર.	૨૪૯
૨૭ દર્શન	૨૫૬
એના ચાર પ્રકાર...	૨૫૭
૨૮ ઉપયોગ	૨૬૧

૨૯ આહાર	૨૬૧
આહારી ને અનાહારીનું સ્વરૂપ	૨૬૧
‘સંઘાત’ અને ‘પરિશ્રાદ’ નું સ્વરૂપ...	૨૬૩
વક્રગતિના ચાર પ્રકાર	૨૬૪
આહારના ત્રણ પ્રકાર	૨૬૮
૩૦ ગુણુસ્થાન	૨૭૦
ચૌદ ગુણુસ્થાન નામ	૨૭૧
પહેલા ગુણુદાણાનું સ્વરૂપ	૨૭૧
બીજા , , ,	૨૭૨
ત્રીજા , , ,	૨૭૪
ચોથા , , ,	૨૭૪
પાંચમા , , ,	૨૭૫
છઠ્ઠા , , ,	૨૭૬
સાતમા , , ,	૨૭૬
આઠમા , , ,	૨૭૬
નવમા , , ,	૨૭૯
દશમા , , ,	૨૮૦
અગીયારમા , , ,	૨૮૧
બારમા , , ,	૨૮૪
તેરમા , , ,	૨૯૦
ચૌદમા , , ,	૨૯૨
ચૌદ ગુણુદાણા પૈકી મૃત્યુ પામે તેવા અને સાથે જનારા ગુણુદાણા	૨૯૪
તે તે ગુણુદાણે પ્રાણીઓનું અદ્યપબ્દુત્વ	૨૯૫
તે તે ગુણુદાણી કાળસ્થિતિ	૨૯૬
તે તે ગુણુદાણા વચ્ચે અંતર	૨૯૮
૩૧ યોગ	...
ત્રણ પ્રકારના થઈને પંદર યોગ	૨૯૯
સાત પ્રકારે કાય યોગ	૨૯૯
મન અને વચનના ચત્તાર યોગ	૩૦૪
‘વચનયોગ’ અને ‘ભાષા’ વચ્ચે તફાવત	૩૦૬
ભાષાના ચાર પ્રકાર	૩૦૮
સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૦૯
અસત્યભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
વ્યવહાર ભાષાના બાર પ્રકાર	૩૧૪
૩૨ જીવોનું પ્રમાણ	૩૧૬
૩૩ જીવોનું સ્વજાતિની અપેક્ષાએ અદ્યપબ્દુત્વ	૩૧૬
૩૪ દિશાની અપેક્ષાએ અદ્યપબ્દુત્વ	૩૧૭
૩૫ સ્વજાતિમાં જીવજવાનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર	૩૧૭
૩૬ ભવસંવેધ	૩૧૭

૩૭ મહાન અદ્યપબ્દુત્વ	૩૧૭
સર્ગ ચોથા.	
મંસારી જીવોના જુદી જુદી વિવક્ષાએ મેથી માંડીને અનેક પ્રકાર	૩૧૯
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવનું સ્વરૂપ-એના ભેદ (૬૧૨ ૧)...	૩૨૩
સૂક્ષ્મ ત્રિગોળનું સ્વરૂપ	૩૨૫
વ્યવહાર રાશી અને અવ્યવહાર રાશીનું સ્વરૂપ	૩૨૮
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવના સ્થાન (૬૧૨ ૨)	૩૩૦
એ સૂક્ષ્મ જીવોના ચોત્તી, પર્ચામિ વગેરે ચાર દાર (૩-૬)	૩૩૧
એ સૂક્ષ્મ જીવોની ભવસ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ (૬૧૨ ૭-૮)	૩૩૧
એઓના શરીર (૬૧૨ ૯)	૩૩૪
એઓનાં સંસ્થાન, દેહમાન અને સમુદ્ધાત (૬૧૨ ૧૦-૧૨)	૩૩૫
એઓની ગતિ અને આગતિ દાર (૧૩-૧૪)	૩૩૬
એઓની અનન્ટરામિ વગેરે (૬૧૨ ૧૫-૨૨)	૩૩૯
એઓની સંજ્ઞા આદિ (૬૧૨ ૨૩-૨૮)	૩૪૦
એઓનો આહાર, એઓનું ગુણુસ્થાન (૬૧૨ ૨૯-૩૦)	૩૪૧
એઓના યોગ અને સંખ્યા પ્રમાણ (૬૧૨-૩૧-૩૨)	૩૪૨
એઓનું જઘન્ય અદ્યપબ્દુત્વ (૬૧૨ ૩૩)	૩૪૩
એઓનું દિગાત્રી અદ્યપબ્દુત્વ (૬૧૨ ૩૪)	૩૪૪
અંતર (૬૧૨ ૩૫)	૩૪૫
આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો વિષે બ્યાખ્યાન સમાપ્ત.	૩૪૭

સર્ગ પાંચમો.

આદર એકેન્દ્રિય જીવ, ‘આદર’ ની બ્યાખ્યા	૩૪૮
એમના પૃથ્વીકાય આદિક ૭ પ્રકાર	૩૪૮
એ દરેકના ભેદ (૬૧૨ ૧)	૩૪૯
વનસ્પતિને, વિષે ‘જીવસ્વ’ ની પ્રતીતિ વિગેરે	૩૫૩
સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૧
એના ભેદ	૩૬૨
પ્રત્યેક વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૫
એના ભેદ	૩૬૬
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના વર્ણ, ગોષાદિક વડે થતા ભેદો	૩૭૬

અહાર બાર વનસ્પતિનું પ્રમાણ ...	૩૭૭
બાહર પૃથ્વીકાયોદિકના સ્થાન (દાર ૨)	૩૭૮
એમની પર્યાપ્તિ, યોનિસંખ્યા, કુળ-સંખ્યા (દાર ૩-૪-૫) ...	૩૮૬
એમની યોનિ સંવૃત્તવ આદિ (દાર ૬)	૩૮૮
એમની ભવસ્થિતિ (દાર ૭) ...	૩૮૮
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮) ...	૩૯૦
એમનાં દેહ, સંસ્થાન (દાર ૯-૧૦)	૩૯૨
એમનાં દેહુમાન-અવગાહના (દાર ૧)	૩૯૨
એમનાં સમુદ્ઘાત (દાર ૧૨) ...	૩૯૯
એમના ગતિ, આગતિ (દાર ૧૩-૧૪)	૪૦૦
એમની અનન્તરામિ (દાર ૧૫) ...	૪૦૨
એમની સમયસિદ્ધિ અને લેશ્યા (દાર ૧૬-૧૭) ...	૪૦૩
એમના આહારદિશા આદિક દારો (૧૮-૩૧) ...	૪૦૪
એમનું માન-સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨)	૪૦૪
એમનું અદ્યપચ્છાદ્ય (દાર ૩૩) ...	૪૦૬
એમનું દિગામી અદ્યપચ્છાદ્ય (દાર ૩૪)	૪૦૭
એમનું અન્તર (દાર ૩૫) ...	૪૧૦
આ પ્રમાણે બાહર એકેન્દ્રિય જીવો વિષે વિવેચન સમાપ્ત.	૪૧૧

સર્ગ છઠ્ઠો.

વિક્ષેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ.	૪૧૨
એમના ભેદ (દાર ૧) ...	૪૧૨
એમનાં સ્થાન (દાર ૨) ...	૪૧૩
એમના પર્યાપ્તિ આદિ (દાર ૩-૬) ...	૪૧૪
એમની ભવસ્થિતિ કાયસ્થિતિ (દાર ૭-૮)	૪૧૫
એમનાં દેહ આદિ (દાર ૯-૧૪) ...	૪૧૬
એમની અનન્તરામિ આદિ (દાર ૧૫-૨૩)	૪૧૭
એમનાં વેદ, દષ્ટિ આદિ (દાર ૨૪-૨૮)	૪૧૯
એમનાં અહાર આદિ (દાર ૨૯-૩૧)...	૪૨૦
એમનું માન આદિ (દાર ૩૨-૩૪) ...	૪૨૧
એમનું અન્તર (દાર ૩૫) ...	૪૨૨
પંચેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ ...	૪૨૩
પ્રથમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય વિષે (ભેદદાર ૧)	૪૨૩
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોના સ્થાન વિગેરે (દાર ૨-૪)	૪૩૦
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોની યોનિસંખ્યા વિગેરે (દાર ૪-૬) ...	૪૩૧

એઓની ભવસ્થિતિ (દાર ૭) ...	૪૩૨
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮) ...	૪૩૩
એઓનાં દેહ, સંસ્થાન, દેહુમાન (દાર ૯-૧૧) ...	૪૩૫
એઓનાં સમુદ્ઘાત, ગતિ (દાર ૧૨-૧૩)	૪૩૬
એઓની આગતિ (દાર ૧૪) ...	૪૩૯
એઓના અનન્તરામિ વગેરે દારો (૧૫-૨૪)	૪૪૦
એઓનાં દષ્ટિ, જ્ઞાન આદિ દારો (૨૫-૨૮)	૪૪૧
એઓના આહાર, ગુણસ્થાનક ને યોગ (દાર ૨૯-૩૧) ...	૪૪૨
એઓનું 'માન' દાર (૩૨) ...	૪૪૩
એઓનાં અદ્યપચ્છાદ્ય આદિ દારો (૩૩-૩૫)	૪૪૪

સર્ગ સાતમો.

પંચેન્દ્રિય જીવોની બીજી પ્રકાર: (મનુષ્ય)...	૪૪૬
મનુષ્યોના એ પ્રકાર: ...	૪૪૬
(૧) સંસૃષ્ટિ મનુષ્યોના ભેદ આદિ ૩૭ દારો ...	૪૪૬
(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો. ...	૪૫૦
એના ભેદ (દાર ૧) ...	૪૫૦
સાડીપચ્ચીશ આર્યદેશોના નામ ને તેની મુખ્ય નગરીના નામ ...	૪૫૧
આર્ય અને અનાર્યનાં લક્ષણ ...	૪૫૨
ગર્ભજ મનુષ્યોનાં સ્થાન (દાર ૨)	૪૫૨
એમનાં પર્યાપ્તિ વિગેરે (દાર ૩-૭)	૪૫૩
એમની કાયસ્થિતિ વિગેરે (દાર ૮-૧૨) ...	૪૫૪
એમની ગતિ (દાર ૧૩) ...	૪૫૬
એમની આગતિ (દાર ૧૪) ...	૪૬૧
એમની અનન્તરામિ (દાર ૧૫)	૪૬૨
અઘ્યાપચ્ચીશ લક્ષણોના નામ	૪૬૩
સમયસિદ્ધિ વગેરે (દાર ૧૬-૨૩)	૪૬૪
એમના 'વેદ' વગેરે (દાર ૨૪-૩૧)	૪૬૫
ગર્ભજ મનુષ્યોનું સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨) ...	૪૬૬
એમનું અદ્યપચ્છાદ્ય વગેરે (દાર ૩૩-૩૪) ...	૪૬૯
'અન્તર' નામનું પાંચીશમું દાર	૪૬૯

સર્ગી અભ્યાસ.

પંચેન્દ્રિય જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર (દેવ) ...	૪૭૦
દેવતાના ચાર ભેદ (દાર ૧) ...	૪૭૦
દેવ જાતના 'અવનપતિ' દેવ ...	૪૭૦
પદ્મ પરમધામીનું સ્વરૂપ ...	૪૭૦
દેવોનો બીજો પ્રકાર 'અન્તર' એના	
અનેક ઉપભેદ ...	૪૭૩
દેવોનો ત્રીજો પ્રકાર 'જ્યોતિષ્ક' એની	
પાંચ જાતો. ...	૪૭૭
દેવોનો ચોથો પ્રકાર 'વૈમાનિક' ...	૪૭૭
આરજાતના 'કલ્પોપપન્ન' વૈમાનિકો. ...	૪૭૮
'કલ્પાતીત' વૈમાનિકો. ...	
(નવ પ્રવેષકો અને પાંચ અનુત્તર	
વિમાનવાસી.) ...	૪૭૮
લોકાંતિક દેવો. ...	૪૭૯
દેવોના સ્થાન (દાર ૨) ...	૪૭૯
દેવોના પર્યાયો આદિ દારો (૩-૧૦) ...	૪૮૦
દેવોના દેહજાત વિગેરે (દાર ૧૧-૧૪) ...	૪૮૧
અનન્તરાસિ અને સમય સિદ્ધિ (દાર ૧૫-૧૬) ...	૪૮૨
લેસ્યા વિગેરે દારો (૧૬-૨૯) ...	૪૮૩
દેવોના ગુણસ્થાન અને યોગ (દાર	
૩૦-૩૧) ...	૪૮૪
એમનું 'માન' એટલે સંખ્યા (દાર ૩૨) ...	૪૮૪
એમનું લઘુ અલ્પઅલ્પત્વ (દાર ૩૩) ...	૪૮૭
એમનું દિગામી અલ્પઅલ્પત્વ (દાર ૩૪) ...	૪૯૦
એમનું 'અન્તર' નામનું પાંચીયમું દાર	૪૯૩

સર્ગી નવમો.

પંચેન્દ્રિય જીવોનો એકો પ્રકાર (નારકી) ...	૪૯૫
સાત જાતના નારકો. (દાર ૧) ...	૪૯૫
નારકોના 'સ્થાન' વિગેરે દારો. (૨-૩) ...	૪૯૫
ભવસ્થિતિ વિગેરે દારો. (૪-૧૧) ...	૪૯૬
સમુદ્ધાત વિગેરે દારો. (૧૨-૧૫) ...	૪૯૭
સમયસિદ્ધિ વિગેરે દારો. (૧૬-૨૮) ...	૪૯૮
આહાર વિગેરે દારો (૨૯-૩૨) ...	૪૯૯

લઘુ અલ્પ અલ્પત્વ તથા દિગામી અલ્પઅ-

લ્પત્વ-(દાર ૩૩-૩૪) ...	૫૦૦
અન્તર સંખ્યા (દાર ૩૫) ...	૫૦૧

સર્ગી દશમો.

ભવસંવેષ પ્રકરણ. સંસારી જીવોનો ભવસંવેષ.	
(દાર ૩૬) ...	૫૦૨
'મહા અલ્પઅલ્પત્વ' પ્રકરણ. સંસારી જીવોનું	
૯૮ જોશનું મહા અલ્પઅલ્પત્વ નામનું સાડ-	
ત્રીશમું દાર. ...	૫૧૬
'જીવાસ્તિકાય' ના પાંચ પ્રકાર... ...	૫૨૦
કર્મબન્ધના મૂળ અને ઉત્તર હેતુઓ ...	૫૨૧
કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકાર. ...	૫૨૩
કર્મના બીજા અવાન્તર પ્રકાર (ઉત્તર પ્રકૃતિઓ) ...	૫૨૩
નામ કર્મના વિવિધ ભેદોપભેદ ઉર્ફે 'પ્રકૃતિઓ' ...	૫૨૭
આઠ પ્રકારનાં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જલ્પન સ્થિતિ ...	૫૪૧
કર્મોનો 'અપાધાકાળ' અને કર્મોનો 'નિષેક'.	
એની વ્યાખ્યા. ...	૫૪૩
જીવની પુણ્ય પ્રકૃતિઓ અને પાપપ્રકૃતિઓ ...	૫૪૫
'ધાતિ' અને 'ભવોપગ્રાહી' (અધાતી) કર્મ ...	૫૪૬

સર્ગી અગ્યારમો.

પુદ્ગળાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ-એના પાંચ પ્રકાર	૫૪૮
રક-ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુના લક્ષણ. પર-	
માણનું સ્વરૂપ-એના ચાર પ્રકાર ...	૫૪૯
પુદ્ગળોના દશ પ્રકારના પરિણામ. (બન્ધપરિ-	
ણામ આદિક) ...	૫૫૧
એ દશમાંથી ત્રીજો પ્રકાર 'સંસ્થાન પરિણામ' ...	૫૫૬
'સંસ્થાન પરિણામ' ના અનેક ભેદોપભેદ... ...	૫૫૬
એઓની સ્થાપના ઉર્ફે આકૃતિઓ ...	૫૬૩-૬૪
પુદ્ગળોના અન્ન 'પરિણામ' ...	૫૬૭
અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના ૫૩૦ ભેદો. ...	૫૬૯
'શબ્દ પરિણામ' ...	૫૭૧
છાયા, તડકો, ઉજ્જશ વિગેરે 'પોદ્ગલિક' છે... ...	૫૭૧
મંથ સમાપ્તિ... ...	૫૭૪

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

અને

શ્રી આગમોદય સમિતિના હાલ મળતાં ગ્રન્થો.

અંક	ફંડના ગ્રન્થો	મુદ્ય.
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭	સૂક્ત મુક્તાવલી	૨-૮-૦
૫૯	તંદ્રા વેપાલીયપયજો	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક ચરિત્ર	૧-૦-૦
૬૨	સુબોધા સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર પ્રાકૃત	૧-૪-૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મં. ઔકિતક ૭	૧-૮-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૬૪	,, ,, ઉત્તરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫	લોક પ્રકાશ ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૬૭	તત્વાર્થાધિગમ સુત્ર બાળ્ય ટીકા	
	યુક્ત પૂર્વાર્ધ	૬-૦-૦
૬૮	નવપદ પ્રકરણ બહુશ્લોક	૧-૦-૦
૬૯	પંચ વસ્તુક ગ્રંથ સંદીપ	૩-૦-૦
૭૧	આચાર પ્રદીપ	૧-૮-૦
૭૩	નવપદ પ્રકરણ 'પૃથ્વીવૃત્તિ	૪-૦-૦
૭૨	આનંદ કા. મ. ઔકિતક ૫ મું	૦-૧૦-૦
૪૩	,, ,, ,, ,, ૬ હું	૦-૧૨-૦
૫૪	જંબુદીપ પ્રવૃત્તિ સંદીપ ઉત્તરાર્ધ	૨-૦-૦
૭૨	વિચાર રત્નાકર	૩-૦-૦
૭૪	(લેખ) લોકપ્રકાશ ભાગ ૨ નો	૨-૮-૦
૭૦	આનંદ કા. મ. ઔ. ૮ મું.	૧-૮-૦
૭૫	મહાવીર ચરિત્ર પ્રાકૃત	૪-૦-૦

અંક	સમિતિના ગ્રન્થો	મુદ્ય.
૩૪	વિશેષાં ગાથા વિષય ક્રમ	૦-૫-૦
૩૫	વિચાર સાર પ્રકરણ	૦-૮-૦
૩૬	અઘાચાર પયજો સંદીપ	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મખિંદુ પ્રકરણ સંદીપ	૦-૧૨-૦
૪૩	અનુયોગ દ્વાર સુત્ર સંદીપ	૨-૮-૦
૪૬	દશ પયજા બાયાયુક્ત	૨-૦-૦
૪૭	પંચ સમ્રાટ સંદીપ	૨-૮-૦
૫૦	જીવ સમાસ સંદીપ	૧-૮-૦
૩૯	જૈન ફીલોસોફી	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ફીલોસોફી	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ ફીલોસોફી	૦-૧૨-૦
૪૫	ભક્તામર સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ કાવ્ય	
	સંપ્રદ ભાગ ૧ લો ટીકા ભા-	
	ષાંતર યુક્ત	૩-૦-૦
૫૪ ભાગ બીજો	૩-૮-૦
૪૮	વિશેષાવશ્યક બાળ્ય મૂલતથા ટીકાનું	
	ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૨ નો	૩-૦-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક બાળ્ય મૂલતથા ટીકાનું	
	ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૫૨	સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર શોભન	
	મુદ્રિત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૩	ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર નવપદ	
	કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૫	નંદાદિ ગાથા વિષયક	૨-૦-૦
૫૬	આવશ્યક સુત્ર સંદીપ પૂર્વાર્ધ	૪-૦-૦
૫૯	જીનાનંદ સ્તુતિ સચિત્ર ટીકા	
	ભાષાંતર સંદિત	૬-૦-૦

માસ્તર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ

૬૦-શેઠ દે. લા. મર્મસાળા

ગેલીપુરા-સુરત.

श्रीमद्विनयविजयोपाध्यायविरचित

श्री लोकप्रकाशः

गूर्जरभाषानुवादसमेतः ।

प्रथम द्रव्यलोकप्रकाशः

अथ प्रथमः सर्गः ।

ॐ नमः परमानन्दनिधानाय महस्विने ।

शंखेश्वरपुरोत्तंसपार्श्वनाथाय तायिने ॥ १ ॥

‘શંખેશ્વરનગરના આભૂષણરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ આનન્દના નિધાન, રક્ષણહાર અને કાન્તિમાન—
એવા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.’^૧

૧. શંખેશ્વર ગામ શ્રીપાર્શ્વપ્રભુનું પુરાતન ધામ છે. અત્યારે પણ એ ગામ-ધામ વિદ્યમાન છે; અને યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. ૨. પોતાની ગણપદાદિ હરકોઇ કૃતિ-કાવ્યગ્રંથાદિની નિર્વિદ્ધ સંભાષિને ‘અર્થે’, જોન વા જોનેતર, હરકોઇ ગ્રંથકારનો, પોતાના ઇષ્ટદેવીની સ્તુતિ કરી એમને પોતાની મદદે ઉભારહેવાની માગણી કરવાનો પ્રયત્નિત રિવાજ છે. એ પ્રમાણે અત્રે આ ‘લોકપ્રકાશ’ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન વિનયવિજયોપાધ્યાય પોતાના ઇષ્ટ દેવ-પાર્શ્વપ્રભુની અને ઇષ્ટદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રસંગમાં જોનગ્રંથકારો છેલ્લા થઇ ગયેલા ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી વિશેષ આદેયનામકર્મવાળા આદિનાથ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્હમાનસ્વામી (મહાવીર)—એ પાંચમાંથી કોણ એકને નામે સ્તુતિ આદિ કરતા જોવામાં આવે છે. ‘કલ્યાણકંદ’ વાળી સ્તુતિમાં પણ પદ્મચિંદ, સંતિચિંદ, નેમિચિંદ, પાસચિંદ અને વદમાળ નાં નામ લીધાં છે. જોમનાં એવાં ‘આદેયનામકર્મ’ ના પ્રભાવે એ પાંચ નામથી જ જોનેતરપ્રભા કાઢી પરિચિત છે.

પિપર્તિ સર્વદા સર્વકામિતાનિ સ્મૃતોઽપિ યઃ ।

સ કલ્પદ્રુમજિત્પાર્શ્વો યાત્રાપ્રાણેપ્રિયંકરઃ ॥ ૨ ॥

પાર્શ્વક્રમનત્વાઃ પાન્તુ દીપ્રદીપાંકુરશ્રિયઃ ।

પ્રાપ્ત્યહશલભાઃ સર્વભાવાવભાસિનઃ ॥ ૩ ॥

જયન્તિ વ્યજિતાશેષવસ્તવોન્તસ્તમોદ્રુહઃ ।

ગિરઃ સુધાકિરસ્તીર્થકૃતામદ્રુતદીપિકાઃ ॥ ૪ ॥

કૃપાકટાક્ષનિષ્ણેપનિપુણીકૃતસેવકાઃ ।

ભક્તવ્યક્તસવિત્રી સા જયતિ શ્રુતદેવતા ॥ ૫ ॥

જીયાજગદુદ્ધૈશ્વજીવાતુવચનામૃતઃ ।

શ્રીહીરવિજયઃ સૂરિર્મદીયસ્ય ગુરોર્ગુરુઃ ॥ ૬ ॥

શ્રીકીર્તિવિજયાન્ સૂતે શ્રીકીર્તિવિજયાભિધઃ ।

શતકૃત્વોઽનુભૂતોઽયં મન્ત્રઃ સ્યાદિષ્ટસિદ્ધિદઃ ॥ ૭ ॥

અસ્તિ લોકસ્વરૂપં યદ્દેવકીર્ણં શ્રુતામ્બુધૌ ।

પરોપકારિભિઃ પૂર્વપણ્ડિતૈઃ પિષ્ઠ્યતે સ્મ તત્ ॥ ૮ ॥

સ્મરણુમાત્રથી સર્વ મનકામના પૂર્ણ કરનારા, કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓનું ભક્ત કરે. ૨.

તેજસ્વી દીપકની શિખાની જેમ ઝગઝગાટ કરી રહેલા, વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા, વિમ્બહર શ્રીપાર્શ્વજિનના ચરણના નખ સર્વનું રક્ષણ કરે. ૩.

અજ્ઞાનરૂપી અધિકારને દૂર કરી સર્વ પદાર્થોને પ્રકટ કરતી અદ્ભુત દીપિકા જેવી, જિનપ્રભુની અમૃતઝરતી વાણી સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૪.

કૃપામૃતના છાંટા નાખીને જેણે પોતાના આરાધક-વર્ગને સચેતન કર્યા છે એવી ભક્તવત્સળ શ્રુતદેવી નિરંતર જયશાળી વર્તે છે. ૫.

પોતાની ઉપદેશાત્મક વાણીવડે સકળ જગતના લોકોને ધર્મને વિષે ભગ્નત રાખનારા ભાસા શુરના શુર જગતશુર હીરવિજયસૂરિને સદા વિજય થાઓ. ૬.

શ્રી (ભક્તી), કીર્તિ અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો ' શ્રીકીર્તિવિજય ' મંત્ર જે મેં અનેક વખત અનુભવ્યો છે તે સર્વ મનવાંછિત પૂર્ણ કરે. ૭.

દ્રવ્યલોક, સેતલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક-એમ ચારે પ્રકારના ' લોક ' નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રસંપ્રદાયો છટુંછવાયું પડ્યું છે-ભિન્નભિન્ન રીતે, વર્ણવેલું છે અને, પૂર્વે મધ્ય ગયેલા પદોપકારી પંડિતોએ એકરૂપે સામટું એકત્ર કરેલ છે. ૮.

તતઃ સાંનિપ્ય નિવેશ્યમાન્નાયૈઃ કરુણાદિભિઃ ।
 સંગ્રહણ્યાદિસૂત્રેષુ ભૂયિષ્ઠાર્થં વિસ્તાર્યમામ્ ॥ ૯ ॥
 સામ્પ્રતં ચ ક્રમાત્પ્રાયઃ પ્રાણિનો મન્દમેધસઃ ।
 અસુબોધમતસ્તૈસ્તઃ કવિત્વમિવ બાલકૈઃ ॥ ૧૦ ॥
 તતસ્તદુપકૃત્યૈ તન્મયા કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 કરુણોક્ત્યાદિકાઠિન્યમપાકૃત્ય યથામતિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અયિ પ્રસન્નાસ્તે સન્તુ સન્તઃ સર્વોપકારિણઃ ।
 મયિ પ્રવૃત્તે પુણ્યાર્થમાવેશ્ય સ્વશક્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥
 શિક્ષાક્રીડાગૃહપ્રાયા મમેયં વચસાં કલા ।
 નિવેશનીયાસ્તત્રામી કથમર્થા દ્વિપોપમાઃ ॥ ૧૩ ॥
 શ્રીગુરુણાં પ્રસન્નાનામચિન્ત્યો મહિમાથવા ।
 તેજઃપ્રભાવાદાદર્શો કિં ન માન્તિ ધરાધરાઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્યાંથી, એને સંક્ષિપ્ત કરીને ‘ કરુણ ’ આદિ આશ્નાય^૧ પ્રમાણે ‘ સંગ્રહણી^૨ ’ આદિ-
 સૂત્રોમાં દાખલ કર્યું છે. એ સંક્ષેપમાં છે છતાં એમાંથી અર્થ બહોળો-વિસ્તારવંત નીકળે છે. ૯.

સાંપ્રતકાળમાં પ્રાયઃ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ક્રમેક્રમે મંદ થતી જાય છે તેથી, બાળકોને જેમ
 કવિતા સહેલાઈથી સમજાતી નથી એમ, એ (લોકસ્વરૂપ) એમને (મંદબુદ્ધિવાળાઓને)
 સહેલાઈથી સમજાતું નથી. માટે હું એમના ઉપકારાર્થે ‘ કરુણ આશ્નાય ’ માં રહેલી કઠિનતા
 દૂર કરી એના વિષે કંઈક યથામતિ લખું છું. ૧૦-૧૧.

આ પ્રવૃત્તિ મેં પુણ્યાર્થે જ આદરી છે. મારામાં એ પ્રવૃત્તિને અંગે જોઈએ એટલું
 સામર્થ્ય નથી. માટે સર્વપર ઉપકારદષ્ટિથી જોનારા સંતપુરૂષો મારાપર પણ પ્રસન્ન થઈ એ જ
 દષ્ટિએ જોશે. ૧૨.

મારું લેખનસામર્થ્ય-શકાળ બાળકોના ક્રીડાગૃહ જેવું અદ્યપ્રમાણ છે. એની અંદર
 હસ્તિપ્રમાણ વિસ્તારવંત અર્થોનો^૩ કેવી રીતે સમાવેશ કરી શકાશે એનો મને વિચાર થાય છે.
 પરંતુ મારા સદાકૃપાળુ ગુરૂજાનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે તેથી બધું થઈ શકશે. ન્હાનાશા
 દર્પણમાં મહાન પર્વતો સમાઈ જાય છે-એ એ દર્પણના સહાયક તેજના પ્રભાવથી થતું જોઈએ
 જ છીએ ને. ૧૩-૧૪.

૧. લેખિત કે પરંપરાગત સાંભળેલા ધર્માનુશાસનો પ્રમાણે. (કરુણ=લેખિત સાપ્તીતી. આશ્નાય=કઠિન-
 -પરંપરાગત દંતકથા. ૨. લઘુ સંગ્રહણી^૨ અને ‘ બૃહત્ સંગ્રહણી ’ એમ બે પ્રકરણો છે એમાં ‘ લેખ ’
 સંબંધી હકીકત છે. ૩. (૧) ભાવાર્થ Sense, (૨) વસ્તુ, ચીજ.

સંક્ષિપ્તાઃ સંગ્રહાઃ પ્રાચ્યા યથા તે સુપઠા મુખે ।
તથાસવિસ્તરસ્ત્વેન સુબોધો ભવતાદયઃ ॥ ૧૫ ॥

લોકપ્રકાશનામાનં ગ્રન્થમેનં વિચરણાઃ ।
આદ્રિયધ્વં જિનપ્રોક્તવિશ્વ રૂપાનિરૂપકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રાપ્યાનુશાસનમિદં સમુપક્રમેહમૈદંયુગીનવિહરદુર્લભત્તમસ્થ ।
શ્રીમત્તપાગણપતેર્વિજયાદિદેવસૂરીશિતુર્વિજયસિંહમુનીશિતુશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

માનૈરંગુલયોજનરઙ્ગજૂનાં સાગરસ્ય પલ્યસ્ય ।
સંખ્યાસંખ્યાનન્તૈરુપયોગોઽસ્તીહ યદ્ ભૂયાન્ ॥ ૧૮ ॥
તતઃ પ્રથમસ્તેષાં સ્વરૂપં કિંચિદ્વચ્યતે ।
તપ્રાપ્યાદાવંગુલાનાં માનં વક્ત્ર્યે ત્રિધા ચ તત્ ॥ ૧૯ ॥
ઉત્સેધાલ્પ્યં પ્રમાણાલ્પ્યમાત્માલ્પ્યં ચેતિ તત્ર ચ ।
ઉત્સેધાત્ક્રમતે વૃદ્ધેર્જાતમુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વાચાર્યોએ અનેક સંગ્રહો સંક્ષેપમાં લખ્યા છે એ જેમ અદ્યપ્રયાસે મુખપાઠે થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે આ માટે સંક્ષિપ્ત લખાણુ પણ શીઘ્રબોધદાયક થાઓ. ૧૫.

જિનભાષિત જગત્સ્વરૂપનું, હું જેનેવિષે નિરૂપણ કરનારો છું એ આ ‘લોકપ્રકાશ’ ગ્રંથ સર્વ વિચક્ષણુ સન્નજનોનો સત્કાર પામો. ૧૬.

જાણે ગૌતમગણધર પોતે આ યુગમાં વિચરવા આવ્યા હોયની એવા તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમાન વિજયદેવસૂરિની તેમજ વિજયસિંહસૂરિની અનુજા લઈને હું આ ગ્રંથ રચું છું. ૧૭.

ગ્રંથારંભ.

આ ગ્રંથમાં સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અને-અનન્ત, આંગળ-ચોજન-રજ્જુ-સાગરો-પમ-અને પદ્ધતોપમ એ નામના (ક્ષેત્ર અને કાળનાં) માપોની વારંવાર વાત આવ્યા જ કરશે માટે પ્રથમ એમની થોડી માહિતી આપું છું. ૧૮.

પહેલું આંગળ. આંગળ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉત્સેધ-આંગળ, (૨) પ્રમાણ-આંગળ અને (૩) આત્મ-આંગળ, ૧૬-૨૦.

तथा हि—द्विविधः परमा^१ः स्यात्सूक्ष्मश्च व्यावहारिकः ।

अनन्तरेणुभिः सूक्ष्मैरेकोऽणुर्व्यावहारिकः ॥ २१ ॥

सोऽपि तीव्रेण शस्त्रेण द्विधाकर्तुं न शक्यते ।

एनं सर्वप्रमाणानामादिमाहुर्मुनीश्वराः ॥ २२ ॥

व्यवहारनयेनैव परमाणुरयं भवेत् ।

स्कन्धोऽनन्ताणुको जातसूक्ष्मत्वो निश्चयात्पुनः ॥ २३ ॥

अनन्तव्यवहाराणुनिष्पन्नोत्श्रुद्गणश्रुक्षिणका ।

निष्पद्यते पुनः श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका ताभिरष्टभिः ॥ २४ ॥

ताभिरष्टाभिरेकः स्यादूर्ध्वरेणुर्जिनोदितः ।

अष्टोर्ध्वरेणुनिष्पन्नस्त्रसरे ॥ रुदीरितः ॥ २५ ॥

त्रसरेणुभिरष्टाभिरेकः स्याद्रथरेणुकः ।

अष्टभिस्तैर्भवेदेकं केशाग्रं कुरुयुग्मिनाम् ॥ २६ ॥

ततोऽष्ट्वेनं हरिवर्षरम्यकक्षेत्रभूस्पृशाम् ।

ततोऽष्टघ्नं हैमवतहैरण्यवतयुग्मिनाम् ॥ २७ ॥

तस्मादष्टगुणस्थूलं बालस्याग्रमुदीरितम् ।

पूर्वापरविदेहेषु नृणां क्षेत्तानुभावतः ॥ २८ ॥

(૧) ઉત્સેધ-આગળ, સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક એમ બે પ્રકારનાં પરમાણુ હોય છે. અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો એક વ્યવહારિક પરમાણુ થાય છે. (એ પણ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે) એનાં, ત્રીજ શસ્ત્રવડે પણ બે ટુકડા થઈ શકતા નથી. શ્રીજિનભગવાને આ પરમાણુને (માપના કોષ્ટકમાં) સૌથી 'પહેલું' માપ કહ્યું છે. વળી એ વ્યવહારનયે^૧ જ પરમાણુ કહેવાય છે. નિશ્ચયનયે અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓવાળો તે એક સ્કેંધ કહેવાય છે. અનન્ત વ્યવહારિક પરમાણુઓની એક 'ઉત્સેધસૂક્ષ્મલક્ષિણુકા' થાય છે. આઠ ઉત્સેધસૂક્ષ્મલક્ષિણુકાઓની એક 'સલક્ષુસલક્ષિણુકા' થાય છે.^૨ આઠ સલક્ષુસલક્ષિણુકાનો એક 'ઉદ્ધર્વરેણુ' થાય. આઠ ઉદ્ધર્વરેણુનો એક 'ત્રસરેણુ' થાય. આઠ ત્રસરેણુનો એક 'રથરેણુ.' આઠ રથરેણુનો કુરૂક્ષેત્રના યુગલિયાનો એક 'કેશાગ્ર.' એવા આઠ કેશાગ્રોના હરિવર્ષ ક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્રના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા

૧ વ્યવહારમાં; (નિશ્ચયનયે-નિશ્ચયથી નહિ). ૨. આ અભિપ્રાય ભગવતીઆદિ સૂત્રોનો છે. 'જીવસમાસ' સૂત્રમાં તો એક કહ્યું છે કે અનન્ત ઉત્પદકર્તૃસદ્વિધુકાઓની એક સદ્વર્ત્તુકા થાય છે.

સ્થૂલમદ્દગુણં વાસ્માન્નરતૈરવતાનેનામ્ ।

અદ્દભિસ્તૈશ્ચ વાલાઘ્રૈર્લિક્ષામાનં ભવેદિહ ॥ ૨૯ ॥

લિક્ષાષ્ટકમિતા યૂકા ભવેદ્યૂકાભિરષ્ટભિઃ ।

યવમધ્યં તતોઽષ્ટાભિસ્તૈઃ સ્યાદુત્સેધમંગુલઃ ॥ ૩૦ ॥

ચત્વાર્યુત્સેધાંગુલાનાં શતાન્યાયામતો મતમ્ ।

તત્સાઘ્રાન્ત્રગુલવ્યાસં પ્રમાણાંગુલમિચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પ્રમાણં ભરતશ્ચક્રી યુગાદૌ વાદિમો જિનઃ ।

તદંગુલમિદં યત્તત્ પ્રમાણાંગુલમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

યદુત્સેધાંગુલૈઃ પચ્ચધનુઃશતસમુચ્ચિતઃ ।

આત્માંગુલેન ચાઘોઽર્હન્ વિશાંગુલશતોન્મિતઃ ॥ ૩૩ ॥

તતઃ ષણ્ણવતિઘ્નેષુ ધનુઃશતેષુ પચ્ચસુ ।

શતેન વિશાઘાઢ્યેન ભક્તેષ્વાપ્તા ચતુઃશતી ॥ ૩૪ ॥

આઠ કેશાગ્રોનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. વળી એવા આઠ કેશાગ્રોનો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. એથી આઠગણો સ્થૂળ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા આઠ કેશાગ્રોવડે એક ‘લીખ’નું માન થાય.^૧ આઠ લીખના માનવડે એક ‘જૂ’, અને આઠ જૂ પ્રમાણે ‘યવનો મધ્યભાગ’ થાય છે. આવા આઠ માપપ્રમાણ એક ઉત્સેધ આંગળ થાય. ૨૧-૩૦.

(૨) પ્રમાણુ-અંગુલ (આંગળ). એક ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી ચારસોગણો લાંબો અને અઢીગણો જડો (પહોળો) એક પ્રમાણુ-અંગુલ થાય. યુગાદિપ્રભુ શ્રી કૃષ્ણદેવ અથવા ભરતચક્રવર્તી જેઉ પ્રમાણુભૂત છે અને એમનું અંગુલ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. યુગાદિજિન ‘ઉત્સેધ’ આંગળના માપે પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચા હતા, અને આત્માંગુલના માપે એકસોવીશ આંગળ ઉંચા હતા. તે પરથી પાંચસો ધનુષ્યને છન્નુવડે ગુણવાથી અઠતાળીશ હજાર આંગળ થાય અને એને એકસોવીશ વડે ભાગવાથી ચારસો થાય. કોઇ સ્થળે એમ કહ્યું છે કે ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી એક હજારગણો હોય તે ‘આત્માંગુલ’—એ એક આંગળની પહોળાઇવાળી દીર્ઘ

૧. આ અભિપ્રાય ‘સંપ્રહણીયુદ્ધવૃત્તિ’, તથા ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ આદિનો છે. ‘જન્મદ્વીપ-પ્રમિસ્યત’ની વૃત્તિ આદિમાં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વપશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોવડે જ એક ‘લીખ’નું માન થાય. હરિવર્ષ, રમ્યક, હૈમવત, હૈરણ્યવત, પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, ભરત અને ઐરવત—એ જન્મદ્વીપના આઠ ભાગ છે.

યજ્ઞ ક્વાપ્તમોત્સેધાત્સહસ્રગુણમેવ તત્ ।

તદેકાંગુલવિષ્કમ્ભદીર્ઘશ્રેણિવિવક્ત્રયા ॥ ૩૫ ॥

યજ્ઞતુઃશતદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

સ્યાદેકાંગુલવિસ્તારા સહસ્રાંગુલદીર્ઘતા ॥ ૩૬ ॥

દૃશાન્તશ્ચાત્ર— ચતુરંગુલદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

પથ્યા યથાંગુલઘ્યાસશ્ચીરો દૈર્ઘ્યે દશાંગુલઃ ॥ ૩૭ ॥

વસ્તુતઃ પુનરોત્સેધાત્સાર્દ્ધદ્વિગુણવિસ્તૃતમ્ ।

ચતુઃશતગુણં દૈર્ઘ્યે પ્રમાણાંગુલમાસ્થિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

एतच्च भरतानीनामात्मांगुलतया मतम् ।

अन्यकाले त्वनियतमानमात्मांगुलं भवेत् ॥ ३९ ॥

यस्मिन्द्वाले, पुमांसो ये स्वकीयांगुलमानतः ।

अष्टोत्तरशतोत्तुंगा आत्मांगुलं तदंगुलम् ॥ ४० ॥

एतत्प्रमाणतो न्यूनाधिकानां तु यदंगुलम् ।

तत्स्यादात्मांगुલાभाસં ન પુનઃ પારમાર્થિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્રેણિની વિવક્ષાએ કહેલું છે. કારણકે ચારસો આંગળ લાંબી અને અઢી આંગળ પહોળા શ્રેણિ હોય એની, એક-આંગળ-પહોળાઇવાળી-લાંબાઈ એકહજાર આંગળ થાય. ૩૧-૩૬.

જેવી રીતે કે, ચાર આંગળ લાંબો અને અઢી આંગળ પહોળો પાટો હોય એના એક એક આંગળ પહોળા હીરા કરીએ તો તે દશ આંગળ લાંબાઈમાં થાય. ૩૭.

એટલે કે વસ્તુતઃ ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણ પહોળું અને ચારસોગણ લાંબુ પ્રમાણાંગુલનું માપ આવી રહ્યું. ૩૮.

(૩) આત્માંગુલ. જે કાળે જે માણસો પોતાના આંગળનાં માપે એકસોને આઠ આંગળ હોવા હોય, એવાઓનું આંગળ 'આત્માંગુલ' કહેવાય. આ પ્રમાણ 'ભરત' આદિના કાળના મનુષ્યોના આત્માંગુલના માપે માનેલું છે. કારણ કે અન્યકાળે આત્માંગુલનું પ્રમાણ અચોક્કસ હોય. આ એકસોને આઠ આંગળના માપ કરતાં જેમનું માપ ન્યૂન હોય કે અધિક હોય એમનું અંગુલ-આંગળ 'આત્માંગુલાભાસ' કહેવાય, પારમાર્થિક આત્માંગુલ નહિ. ૧ ૩૬-૪૧.

૧. આ કથન 'પ્રવચનસારોદ્ધાર'નું છે. 'પત્રવણા' સૂત્રની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે "જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય એમનું માન-તેજ આત્માંગુલ." પરંતુ એ માન અનિયમિત છે, માટે એનું ખરું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—પરમાણુ, રથરેણુ, ત્રસરેણુ, કેશાગ્ર, લીખ, જૂ અને જવ-આમને અનુક્રમે આઠઆંગણ કરતા

ઉત્સેધાંગુલમાનેન જ્ઞેયં સર્વાક્ષિનાં વપુઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાનેન નગપૃથ્વ્યાદિશાશ્વતમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્રાપિ— તસ્યાંગુલસ્ય દૈર્ઘ્યેન મીયતે વસુધાદિકમ્ ।

ઇત્યાહુઃ કેચિદન્યે ચ તત્ત્વેત્રગણિતેન વૈ ॥ ૪૩ ॥

તદ્વિષ્કમ્ભેણ કેઽપ્યન્યે પલ્લેષ્વેતેષુ ચ ત્રિષુ ।

ઈષ્ટે પ્રામાણિકં પક્ષં નિશ્ચેતું જગદીશ્વરઃ ॥ ૪૪ ॥

વાપીકૂપતઢાગાદિ પુરદુર્ગગૃહાદિકમ્ ।

નદ્યગાદિભૂષાદિ શય્યા શસ્ત્રાદિ કૃત્રિમમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં ચ વિષયાઃ સર્વં મેયમિદં કિલ ।

આત્માંગુલૈર્યથામાનમુચિતૈઃ સ્વસ્વવારકે ॥ ૪૬ ॥ યુગ્મમ્

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર ‘ઉત્સેધ’ અંગુલના માપે મપાય; અને પર્વત તથા પૃથ્વી આદિ જે શાશ્વત પદાર્થો છે એઓ, ‘પ્રમાણ’ આંગળના માપે મપાય. એમાં પણ પૃથ્વી વગેરે એ આંગળની લંબાઈ વડે મપાય એમ કેટલાકનો મત છે, જ્યારે બીજાઓ એમ કહે છે કે એનું ક્ષેત્રફળ કઢાય. વળી એમ પણ કહેનારા છે કે એની પહોળાઈ—એજ એનું માપ. આમ ત્રણ પક્ષ છે. એ ત્રણમાં પ્રમાણિક પક્ષ કયો એનો નિશ્ચય તો પરમાત્મા કરી શકે. ૪૨-૪૪.

વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે; નગર, દુર્ગ, ઘર વગેરે; વસ્ત્ર, પાત્ર, આભૂષણ વગેરે તથા શસ્ત્ર વગેરે—આ બધા કૃત્રિમ પદાર્થો અને એ ઉપરાંત બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયો—એ સર્વનું માપ ‘આત્માંગુલ’ વડે કાઢવું, અને તે પણ યથાસ્થિત માનપૂર્વક અને એમને યથોચિત વારે જ કાઢવું. ૪૫-૪૬.

જવા—એટલે ઉત્સેધાંગુલનું માપ આવશે. પછી ઉત્સેધાંગુલને હજારગણાકરવાથી ‘પ્રમાણાંગુલ’ આવશે, અને એને જ બમણું કરવાથી વીરબ્રહ્મનું ‘આત્માંગુલ’ આવશે.

૨. અહિં પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો એક યોજનમાં ‘ઉત્સેધ’ આંગળના માપે ચારસો યોજન થાય છે; બીજો પક્ષ સ્વીકારીએ તો હજાર યોજન થાય છે; અને ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારતાં દશ કોશ થાય છે. ‘અનુયોગદ્વાર’ની ચૂર્ણીમાં ત્રીજો જ પક્ષ સ્વીકારેલ છે: એમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી આદિનું માન પ્રમાણાંગુલોથી કઢાય છે; અને એ માન, જેટલા પ્રમાણાંગુલ એની પહોળાઈ હોય એજ સમજવું. મુનિચંદ્રસૂરિ પોતાની ‘આંગુલસપ્તતિકા’ માં કહે છે કે “પૃથ્વી આદિકનું ક્ષેત્રફળ—એ એનું માન એમ કેટલાકનું માનવું છે; બીજાઓ ‘લંબાઈ—એજ માન’ એમ માને છે. પરંતુ સૂત્રમાં એમ નથી કહ્યું.” આની વિસ્તારયુક્ત અર્થા માટે એમનો એ ‘આંગુલસપ્તતિકા’ ગ્રંથ જોવો.

આત્મોત્સેધપ્રમાણાલ્લ્યં ત્રૈધમપ્યંગુલં ત્રિધા ।

સૂચ્યંગુલં ચ પ્રતરાંગુલં ચાપિ ઘનાંગુલમ્ ॥ ૪૭ ॥

एकप्रदेशबाहल्यव्यासैकांगुलदैर्घ्ययुक् ।

नभःप्रदेशश्रेणिर्या सा सूच्यंगुलमुच्यते ॥ ૪૮ ॥

वस्तुतस्तदसंख्येयप्रदेशमपि कल्प्यते ।

પ્રદેશત્રયાનેષ્વન્નં સુખાવગતયે નૃણામ્ ॥ ૪૯ ॥

सूची सूच्यैव गुणिता भवति प्रतरांगुलम् ।

નવપ્રાદેશિકં કલ્પ્યં તદૈર્ધ્યવ્યાસયોઃ સમમ્ ॥ ૫૦ ॥

प्रतरे सूचीगुणिते सप्तविंशतिखांशकम् ।

दैर्घ्यविष्कम्भबाहल्यैઃ સમાનં સ્યાદ્ ઘનાંગુલમ્ ॥ ૫૧ ॥

તત્ર ગુણનવિધિશ્ચૈવમ્—

અંકોઽન્તિમો ગુણ્યરાશેર્ગુણ્યો ગુણકરાશિના ।

પુનરુત્સારિતેનોપાન્ત્યાદયોઽપ્યેવમેવ ચ ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વકથિત ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ અને આત્માંગુલ—એ પ્રત્યેકના વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સૂચ્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ અને (૩) ઘનાંગુલ. ૪૭.

(૧) સૂચ્યંગુલ. એક પ્રદેશ જાડીપહોળી તથા એક આંગળ લાંબી—એવી ‘ આકાશ પ્રદેશની શ્રેણી ’ ને સૂચ્યંગુલ કહે છે. ખરી રીતે તો એના અસંખ્ય પ્રદેશ કલ્પાય; પરંતુ સૌ કોઈ એ સહેલાઈથી સમજી શકે માટે એના ત્રણ પ્રદેશ કહ્યા છે. ૪૮-૪૯.

(૨) પ્રતરાંગુલ. સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલ વડે ગુણવાથી ‘ પ્રતરાંગુલ ’ થાય છે. એના, સમાનલંબાઈપહોળાઈવાળા નવ પ્રદેશો છે. ૫૦.

(૩) ઘનાંગુલ. પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલવડે ગુણવાથી ‘ ઘનાંગુલ ’ થાય છે. એના સત્યાવીશ પ્રદેશો છે. એમની લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ, એક સરખી જ હોય. ૫૧.

ઉપર, ગુણકાર કરવાનો કહ્યો તે ગુણકારની રીત આ પ્રમાણે:—જે રકમનો ગુણકાર કરવો હોય તે રકમના છેલ્લા આંકડાને, જે રકમે ગુણવાતું હોય તેના છેલ્લા આંકડાએ ગુણવો; અને એવી જ રીતે પુનઃ પુનઃ ઉપાન્ત્ય ઉપાન્ત્ય આંકડાએ ગુણ્યે જવું. ગુણક અને ગુણ્યની રકમના પહેલા અને છેલ્લા આંકડાને, એ બારણાની સંધિની પેઠે ઉપર નીચે મૂકવા. આંકડાનો

૧. ઉપરા ઉપર ત્રણ પ્રતર સ્થાપવા—એ ઘનાંગુલની સ્થાપના (એ ઘનાંગુલ થયો કહેવાય).

उपर्यधश्चादिमान्त्यौ राश्योर्गुणकगुणययोः ।

पाटसान्धवस्थाप्यौ विधिरेवमनेकधा ॥ ૫૩ ॥

स्थानाधिक्येन संस्थाप्यं गुणितेऽके फलं च यत् ।

यथास्थानકમંકાનાં કાર્યા સંકલના તતઃ ॥ ૫૪ ॥

અંકસ્થાનાનિ ચૈવમ્—

एकं दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमतः ।

अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ ૫૫ ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्ध्यमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ॥ इति ॥

અત્રાદાહરણમ્—

पञ्चत्रयेकमितो राशिर्दिवाकरगुणीकृतः ।

स्याद्विंશા ષોડશશતી કર્મોઽકાનાં ચ વામતઃ ॥ ૫૬ ॥

અથ પ્રસંગાદુપયોગિત્વાદ્ ભાગહારવિધિરુચ્યતે—

यद्गुणो भाजकः शुद्धयेदन्त्यादेर्भाज्यराशितः ।

तत्फलं भागहारे स्यात् भागाप्राप्तौ च खं फलम् ॥ ૫૭ ॥

अग्रे यथाप्यते भागः पूर्वमंकं तथा भजेत् ।

षड्भिर्ભાગે યથા ષષ્ટેઃ પ્રાપ્યન્તે કેવલં દશ ॥ ૫૮ ॥

ગુણાકાર કરતાં જે ‘ફળ’ આવે એને એના અધિકઅધિક સ્થાન પ્રમાણે અનુક્રમે સ્થાપવા-
મૂકવા. ૫૪થી યથાસ્થાનક આંકડાઓનો સરવાળો કરવો. ૫૨-૫૪.

અંકના સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે:—એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ,
કોડ, દશકોડ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ્ય.
આ સર્વ સંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર દશગણી સમજવી. ગુણાકારનું એક દષ્ટાન્ત દયો. ધારો કે ૧૩૫ ને
૧૨ વડે ગુણવા છે. તો ઉપર દર્શાવેલ રીતિ પ્રમાણે ગણી આંકડા માંડી સરવાળો કરતાં ૧૬૨૦
આવશે. ૫૫-૫૬.

ગુણાકારની વિધિ કહી ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત ભાગાકારની વિધિ-રીત પણ ઉપયોગી હોવાથી
તે કહીએ છીએ:—અન્ત્યાદિક ભાજ્યરાશિથી જેટલાગણો ભાજક થાય તેટલું ભાગાકારમાં
‘ફળ’ થાય; જ્યારે ભાગ ન આવે ત્યારે ‘ફળ’ માં શૂન્ય મૂકવું. જેમ જેમ આગળ ભાગ આવે
તેમ તેમ પૂર્વના આંકડાને ભાગતા જવું. દષ્ટાન્ત:—૬૦ ને ૬ એ ભાગવાથી ‘ફળ’ માં ૧૦
આવે છે. ૫૭-૫૮.

અથ પ્રકૃતસ્—પાદઃ સ્યાદંગુલૈઃ षड્ભિ વિતસ્તિઃ પાદયોર્દ્વયમ્ ।

વિતસ્તિદ્વિતયં હસ્તૌ દ્વૌ હસ્તૌ કુક્ષિરુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥

કુક્ષિદ્વયેન દણ્ડઃ સ્યાત્તાવન્માનં ધનુર્ભવેત્ ।

યુગં વા મુસલં વાપિ નાલિકા વા સમાઃ સમે ॥ ૬૦ ॥

અંગુલૈઃ ષણ્ણવત્યૈવ સર્વેઽપિ પ્રમિતા શ્રમી ।

સહસ્રદ્વિતયેનાથ ક્રોશઃ સ્યાદ્ધનુષામિહ ॥ ૬૧ ॥

ચતુષ્ઠયેન ક્રોશાનાં યોજનં તત્પુનઃસ્ત્રિધા ।

ઉત્સેધાત્મપ્રમાણાચ્ચૈરંગુલૈર્જાયતે પૃથક્ ॥ ૬૨ ॥

एवं पादादिमानानां सर्वेषां त्रिप्रकारताम् ।

विभाव्य विनियुञ्जीत स्वस्वस्थाने यथायथम् ॥ ૬૩ ॥

પ્રમાણાંગુલનિષ્પન્નયોજનાનાં પ્રમાણતઃ ।

અસંખ્યકોટાકોટીભિરેકા રજ્જુઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૪ ॥

स्वयम्भूरमणाब्धेर्यै पूर्वपश्चिमवेदિકे ।

તયોઃ પરાન્તાન્તરાક્ષં રજ્જુમાનમિદં ભવેત્ ॥ ૬૫ ॥

लोकेषु च—यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैः हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

તીહ દણ્ડઃ ક્રોશઃ સહસ્રદ્વિતયેન તેષામ્ ॥ ૬૬ ॥

હવે પ્રસ્તુત બાબત વિષે.

છ અંગુલનો એક ' પાદ ' થાય. બે પાદની એક 'વેંત' થાય. બે વેંતનો એક ' હાથ,' અને બે હાથની એક ' કુક્ષિ ' થાય છે. બે કુક્ષિનો એક ' દંડ ' થાય. ' ધનુષ્ય,' ' યુગ ' એટલે મુસળ, અને ' નાલિકા '—એ ત્રણે દંડ જેવડા જ છે. આ ગણતરીએ ધનુષ્યના ૯૬ આંગળ થયા. વળી બે હજાર ધનુષ્યનો એક 'કોસ' થાય છે, અને ચાર કોસનો એક 'યોજન' કહેવાય છે. આ 'યોજન,' ઉત્સેધાંગુલ, આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ—આ ત્રણ માપને માટે ભિન્નભિન્ન ત્રણ પ્રકારનો છે. ' પાદ ' આદિક સર્વના પણ એજ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે; એમને યોગ્યરીતે પોતપોતાને સ્થાનકે યોજવા. ૫૯—૬૩.

' પ્રમાણાંગુલ ' ને માપે જે યોજન (નિષ્પન્ન) થાય—એવા અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોનો એક ' રજ્જુ ' એટલે રાજલોક થાય છે. ' સ્વયંભૂરમણુ ' સમુદ્રની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ (બે) વેદિકાઓ વચ્ચે જે અન્તર છે તેટલું એક ' રજ્જુ ' નું માન થાય છે. ૬૪—૬૫.

લોકોમાં જે માપ પ્રવર્તે છે તે આ પ્રમાણે:—આઠ 'યવ' નો એક આંગળ. ચોવીશ

સ્યાદ્યોજનં ક્રોશચતુષ્ટયેન તથા કરાણાં દશકેન વંશઃ ।

નિવર્તનં વિંશતિવંશસંખ્યૈઃ ક્ષેત્રં ચતુર્ભિશ્ચ ભુજૈર્નિબદ્ધમ્ ॥૬૭॥

इत्याद्यभिधीयते ।

માનં પલ્યોપમસ્યાથ તત્સાગરોપમસ્ય ચ ।

વદ્યે વિસ્તરતઃ કિંચિત્ શ્રુત્વા શ્રીગુરુસન્નિધૌ ॥ ૬૮ ॥

આદ્યમુદ્ધાપલ્યં સ્યાદદ્ધાપલ્યં દ્વિતીયકમ્ ।

તૃતીયં ક્ષેત્રપલ્યં સ્યાદિતિ પલ્યોપમં ત્રિધા ॥ ૬૯ ॥

एकैकं द्विप्रकारं स्यात् सूक्ष्मबादरभेदतः ।

त्रैधस्यैवं सागरस्याप्येवं ज्ञेया द्विभेदता ॥ ७० ॥

उत्सेधांगुलसिद्धैकયોજનમિતોઽવટઃ ।

उण्डत्वायामविष्कम्भैरेष पल्य इति स्मृतः ॥ ७१ ॥

પરિધિસ્તસ્ય વૃત્તસ્ય યોજનત્રિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योनषष्टभागेन संयुतम् ॥ ७२ ॥

સ પૂર્ય ઉત્તરકુહનૃણાં શિરસિ મુણિઢતે ।

दिनैरेकादिसप्तत्येकैश्चाग्रशिभिः ॥ ७३ ॥

ત્રયચ્છિશ્કોટયઃ સ્યુઃ સત્તલક્ષાણિ ચોપરિ ।

द्वाषष्टिश्च सहस्राणि शतं च चतुरुत्तरम् ॥ ७४ ॥

આંગળનો એક ' હાથ; ' ચાર હાથનો એક ' દંડ; ' બે હબાર દંડનો એક ' કોશ ' અને ચાર કોશનો એક ' યોજન. ' વળી દશ ' હાથ ' નો એક ' વંશ ' કહેવાય છે, વીશ વંશનું એક ' નિવર્તન ' કહેવાય છે અને ચાર હાથનું એક ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે. ૬૬-૬૭.

હવે ' પદ્યોપમ ' તથા ' સાગરોપમ ' વિષે.

એ બેઝીનાં સંબંધમાં ગુરુરાજ પાસેથી જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે કહીએ છીએ:—

' પદ્યોપમ ' ત્રણ પ્રકારે છે; ઉદ્ધારપદ્યોપમ, અદ્ધાપદ્યોપમ અને ક્ષેત્રપદ્યોપમ. આ પ્રત્યેકના વળી ' સૂક્ષ્મ ' અને ' બાદર ' એમ બળે લેદ છે. ' સાગરોપમ ' ના પણ એવા જ ત્રણ પ્રકાર છે અને એ ત્રણ પ્રકારના વળી એવા જ બળે લેદ છે. ૬૮-૭૦.

ઉત્સેધાંગુલના માપે માપતાં જે યોજન થાય તે યોજનપ્રમાણ ઉંડાઈ, પડોળાઈ અને લંબાઈવાળા કુવો-તે ' પદ્ય ' કહેવાય છે. એ કુવાની પરિધિ એટલે ઘેરાવો ૩૬ યોજન લગ-

एतावत्यः कोटिकाटि कोटाकोट्यः स्मृता अथ ।

चतुर्विंशतिलक्षाणि पञ्चषष्टिः सहस्रकाः ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशाः शताः षट् च स्युः कोट्यष्टોકोटयः ।

कोटाकोटीनां च लक्षा द्विचत्वारिंशदित्यथ ॥ ७६ ॥

एकोनविंशतिरपि सत्त्वाण्ये शता नव ।

षष्टिश्चોपरिकोटीनां मानमेवं निरूपितम् ॥ ७७ ॥

लक्षाणि सप्तनवतिस्त्रિपञ्चाशत्सहस्रकः ।

षट् शतानि च पल्येऽस्मिन् स्युः सर्वे रोमखण्डकाः ॥ ७८ ॥

પચ્ચમિઃ કલાપકઃ ॥

ત્રિત્રિલિંગશ્રવણસાદ્યાશાવાર્ધ્યદ્યધિરસેન્દ્રિયમ્ ।

ષટ્ત્રિપચ્ચચતુદ્વર્થેકાંકાંકષટ્કાંકવાજિનઃ ॥ ૭૯ ॥

પચ્ચ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિચ્ચ નવ લાનિ તતઃ પરમ્ ।

આદિતઃ પલ્યરોમાંશરાશિસંખ્યાંકસંગ્રહઃ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ભગ છે. એ કુવામાં, ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગલ્લીયાના મસ્તકના એક દિવસથી આરંભી સાત દિવસ સુધીના વધેલા વાળ (કાંઠા સુધી દાબી દાબીને) ભરવા.¹ એવી રીતે ભરેલા એ કેશાગ્રોની સંખ્યા તેત્રીશકોડ સાતલાખ પાંસઠહજાર અને એકસોનેચાર-એટલી ‘કોટીકોટી કોટાકોટી, ’ ચોવીશ લાખ પાંસઠહજાર અને છસોપચીશ-એટલી ‘કોટાકોટીકોટી, ’ એતાળીશ લાખ

૧ આ અભિપ્રાય ‘ક્ષેત્રસમાસખંડવૃત્તિ’ અને જખંડીપપત્તિ’ માં છે. પરન્તુ ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ અને સંગૃહણીખંડવૃત્તિ’ માં ‘ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગળીઆઓના કેશાગ્રો’ એમ નથી કહ્યું. સામાન્યરૂપે ‘કેશાગ્રો’ એટલું જ કહેલું છે. ‘વીરજયસેહર ક્ષેત્રવિચાર’ ની સ્વોપપત્તિ ક્રીકામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સાત દિવસના ઘેટાના વાળના, ઉત્સેધાંચુલના પ્રમાણના, સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં વીશલાખ સતાણ્હજાર એકસોઆવન ટુકડા થાય છે. એવી રીતના રોમખંડો-કેશાગ્રો-વડે આ કુવાને ભરવો. આવા વાળના ટુકડા એક ‘હાથ’ માં ચોવીશગણ્યા સમાય છે, તેથી ચોગણ્યા એક ‘ધનુષ્ય’ માં સમાય છે, અને એથી વળી બેહજારગણ્યા એક ‘કાશ’ માં સમાય છે.

૭૯-૮૦ એક જખરી સંખ્યા બતાવવા માટે કર્તાએ નવ ‘અંક’ તથા ‘શત્ય’ માટે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરી ૭૯-૮૦ શ્લોકોની અભયબીભરી રચના કરવામાં બહુ ખુબી કરી છે. ખ=૦ કારણ કે ખ (આકાશ) ખાલી શત્ય છે; અષ અને વાજિન્=૭ કારણ કે (સૂર્યના) વાજિ (અશ્વો) ૭ છે; રસ (હ હોવાથી) =૬; અક્ષિ (આંખ બે હોવાથી) =૨; આશા (દિશા) દશ હોવાથી=૧૦; અબ્ધિ, વાર્ધિ (સમુદ્ર) =૪; इन्द्रिय=૫; मङ्क=૯ કારણ કે એ નવ છે (એકથી તે નવ સુધી.)

તથા નિબિડમાકણ્ઠં ત્રિયતે સ યથા હિ તત્ ।

નામિર્દહતિ વાલાગ્રં સલિલં ચ ન કોથયેત્ ॥ ૮૧ ॥

યથા ચ ચક્રિસૈન્યેન તમાકમ્ય પ્રસર્પતા ।

ન મનાક્ ક્રિયતે નીચૈરેવં નિબિડતાં ગતાત્ ॥ ૮૨ ॥

સમયે સમયે તસ્માત્ વાલખણ્ડે સમુદ્ધૃતે ।

કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ ભવેન્નિષ્ઠિતોઽશિલઃ ॥ ૮૩ ॥

કાલસ્ય તાવતઃ સંજ્ઞા પલ્યોપમમિતિ સ્મૃતા ।

તત્રાપ્યુદ્ધારમુખ્યત્વાદિદમુદ્ધારસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

ઈદં બાદરમુદ્ધારપલ્યોપમમુદીરિતમ્ ।

પ્રમાણમસ્ય સંખ્યાતાઃ સમયાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૮૫ ॥

અસ્મિન્નિરૂપે સૂદ્ધમં સુબોધમબુધૈરપિ ।

અતો નિરૂપિતં નાન્યત્કિંચિદસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૬ ॥

એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।

ભવેદ્વાદરમુદ્ધારસંજ્ઞકં સાગરોપમમ્ ॥ ૮૭ ॥

‘કોટાકોટી,’ ઓગણીશહજાર નવસો ને સાઠ ‘કોટી,’ તથા સતાણું લાખ ત્રેપન હજાર ને છસો છે. આ સંખ્યા આંકડામાં લખીએ તો તે આંકડા નીચે મુજબ આવે—
૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૬૨૫૪૨૧૬૯૦૬૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦. આ કુવાને કાંઠાસુધી એવો તો દાખીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ એમાં રહેલા વાળને બાળી શકે નહિં તેમ પાણી કોહવરાવી શકે નહિં; તેમ વળી એના પર ચકવતીની આખી સેના ખુંદતી—કચરતી ચાલી જાય તોયે એ વાળ કાંઠાથી લેશમાત્ર નીચે જાય નહિં. આવી રીતે ભરેલા એ કુવામાંથી પ્રત્યેક સમયે એક એક કેશાગ્ર કાઢતાં જેટલે કાળે એ આખો કુવો ખાલી થાય એટલા કાળનું નામ ‘પલ્યોપમ.’ વળી આ કાળમાં કેશ (કુવામાંથી) બહાર કાઢવાના હોવાથી—કેશોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, એને—એ કાળને ‘ઉદ્ધારપલ્યોપમ’ કહે છે. એનું પ્રમાણ ‘સંખ્યાત’ સમયનું છે. આ બધી વાત ‘બાદર’ પલ્યોપમ સંબંધી કહી છે, ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી નહિં. ‘બાદર’ નું નિરૂપણ પહેલું એટલા માટે કયું છે કે એમ કયાથી વળતો ‘સૂક્ષ્મ’ નો બોધ બોધી સમજણવાળાને પણ શીઘ્ર—સહેલાઈથી થાય. ૭૧-૮૬.

દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક ‘સાગરોપમ’ થાય છે. એક બાદર ઉદ્ધારસાગરોપમ, તે જ પ્રમાણે, દશ કોટાકોટિ બાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમનું થાય. ૮૭.

આ સર્વ કહ્યું તે ‘બાદર’ પલ્યોપમ—સાગરોપમ વિષે કહ્યું.

અર્થેકૈકસ્ય પૂર્વોક્તવાલાગ્રસ્ય મનીષયા ।
 અસંખ્યેયાનિ खण्डानि कल्पनीयानि धीधनैः ॥ ૮૮ ॥
 यत्सूक्ष्मं पुद्गलद्रव्यं छद्मस्थश्चक्षुषेक्षते ।
 तदसंख्यांशमानानि तानि स्युर्द्रव्यमानतः ॥ ૮૯ ॥
 सूक्ष्મपનकजीवांगावगाढक्षेत्रतोऽधिके ।
 असंख्येयगुणे क्षेत्रेऽवगाहन्त इमानि च ॥ ૯૦ ॥
 व्याचक्षतेऽथ वृद्धास्तु मानमेषां बहुश्रुताः ।
 पर्याप्तबादरक्षोणीकायिकांगेन सम्मितम् ॥ ૯૧ ॥
 समानान्येव सर्वाणि तानि च स्युः परस्परम् ।
 अनन्तप्रादेशिकानि प्रत्येकમखિલાન્યપિ ॥ ૯૨ ॥
 તતસ્તૈઃ પૂર્યતે પ્રાગ્વત્ પલ્યઃ પૂર્વોક્તમાનકઃ ।
 समये समये चैकं खण्डमुद्ध्ययते ततः ॥ ૯૩ ॥
 નિઃશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્ સૂક્ષ્મમુદ્ધારપલ્યકમ્ ।
 संख्येयवर्षकोटीभिर्मितमेतदुदाहृतम् ॥ ૯૪ ॥
 સુસૂક્ષ્મોદ્ધારપલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 सूक्ष्मं भवति चोद्धाराभिधानं सागरोपमम् ॥ ૯૫ ॥

હવે ‘સૂક્ષ્મ’ સંખ્યાધીઃ—

પૂર્વે કહેલા અકેક રોમના, બુદ્ધિવાનોએ, બુદ્ધિપૂર્વક ‘અસંખ્યાત’ ખંડ કલ્પવા.
 આવો પ્રત્યેક રોમખંડ, ‘છદ્મસ્થ’ માણસ નરી આંખવડે જોઈ શકે એવા સૂક્ષ્મપુદ્ગલદ્રવ્યના
 અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડો હોય છે; એઓ વળી સૂક્ષ્મનિગોદના જીવના શરીરથી વ્યાપ્ત
 એવા ક્ષેત્ર કરતાં અસંખ્યગણા અધિક ક્ષેત્રમાં બરાબર સમાઈ રહે છે; બહુશ્રુતવૃદ્ધો એમનું
 પ્રમાણ પર્યાપ્તબાદરપૃથ્વીકાયના અંગ જેવડું કહે છે; અને એમનામાંના પ્રત્યેકના ઘણુંકરીને
 અનન્ત પ્રદેશો છે. આ તરેહના જે રોમખંડો કહ્યા—એ રોમખંડો પૂર્વે કહેલા પ્રમાણવાળા
 કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરવા. પછી સમયે સમયે એમાંથી અકેક બહાર કાઢવો. જેટલા વખતમાં
 કુવામાંથી બધા બહાર નીકળી રહે (અને કુવો ખાલી થાય) તેટલા વખતને ‘સૂક્ષ્મ’ ઉદ્ધાર
 પલ્યોપમ કહે છે. એનું માન સંખ્યાત કોડો વર્ષોનું છે. ૮૮-૯૪.

દશ કોટિકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર ‘પલ્યોપમો’ નું એક સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ‘સાગરોપમ’ થાય છે. ૯૫.

આભ્યાં સાગરપલ્યાભ્યાં મીયન્તે દ્વીપસાગરાઃ ।
 અસ્યાઃ સાર્દ્ધદ્વિસાગર્યાઃ સમયૈઃ પ્રમિતા હિ તે ॥ ૯૬ ॥
 યદ્વૈતાસુ પલ્યકોટાકોટીષુ પञ્ચવિંશતૌ ।
 યાવન્તિ વાલખણ્ડાનિ તાવન્તો દ્વીપસાંગરાઃ ॥ ૯૭ ॥
 એકાદિસત્તાન્તદિનોદ્ગતૈઃ કેશાગ્રરાશિભિઃ ।
 શ્રુતાદુક્તપ્રકારેણ પલ્યાત્પૂર્વોક્તમાનતઃ ॥ ૯૮ ॥
 પ્રતિવર્ષશતં ચ્વણ્ડમેકમેકં સમુદ્ધરેત્ ।
 નિશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્નદ્વાપલ્યં હિ બાદરમ્ ॥ ૯૯ ॥ યુગમમ્ ॥
 એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 ભવેદ્બાદરમદ્વાપલ્યં જિનોક્તં સાગરોપમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥
 પૂર્વરીત્યાથ વાલાઘ્રૈઃ ચ્વણ્ડીભૂતૈરસંખ્યશઃ ।
 પૂર્ણાત્પલ્યાત્તથા ચ્વણ્ડં પ્રતિવર્ષશતં હરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥
 કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ્યાન્નિર્લેપોઽખિલોઽપિ સઃ ।
 તાવાન્કાલો ભવેત્સૂક્ષ્મમદ્વાપલ્યોપમં કિલ ॥ ૧૦૨ ॥
 એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 સૂક્ષ્મમદ્વાભિષં જ્ઞાનસાગરાઃ સાગરં જગુઃ ॥ ૧૦૩ ॥

આ સાગરોપમ અને પલ્યોપમ બેજી માન સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોના માન માટે છે. કેમકે અહીં સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા ' સમયો ' છે તેટલી જ સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે; અથવા એમ પણ કહેવાય કે પચીસ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ' પલ્યો ' માં જેટલા રોમખંડો (સમય) છે તેટલી સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે. ૯૬-૯૭.

હવે, એકથી આરંભી સાત દિવસોના ઉગેલા મસ્તકના કેશ પૂર્વોક્ત કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરી, પછી તેમાંથી દર સો વર્ષે એકેક કેશ બહાર કાઢતાં જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતને એક બાદર ' અદ્ધા પલ્યોપમ ' કહે છે. એવા દશ કોટાકોટિ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમો નું એક ' બાદર અદ્ધા સાગરોપમ ' થાય, તેમજ પૂર્વે કહેલા કેશોના અસંખ્યાત ટુકડા કરી પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ પૂર્વોક્તમાનવાળા પલ્ય એટલે કુવામાં ભરી પછી એમાંથી દર સો વર્ષે એકેક ટુકડો કાઢી કુવો ખાલી કરતાં જે વખત લાગે તે ' સૂક્ષ્મ ' અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય. અને એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક ' સૂક્ષ્મ ' અદ્ધા સાગરોપમ કહેવાય. ૯૮-૧૦૩.

सूक्ष्माद्धापल्यवार्द्धिभ्यामाभ्यां मीयन्त आर्हतैः ।
 आयूंषि नारकादीनां कर्मकायस्थिती तथा ॥ १०४ ॥
 एतेषामेव वार्द्धीनां दशभिः कोटिकोटिभिः ।
 उत्सर्पिणी भवेदेका तावत्येवावसर्पिणी ॥ १०५ ॥
 एकादिसत्तान्तत्रयस्वरूढकेशाग्रराशिभिः ।
 भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ १०६ ॥
 तत्तद्वालाग्रसंस्पृष्टखप्रदेशापकर्षणे ।
 समये समये तस्मिन् प्राप्ते निःशेषतां तथा ॥ १०७ ॥
 कालचक्रैरसंख्यातैर्मितं तत्क्षेत्रનામકમ્ ।
 बादरं जायते पल्योपममेवं जिनैर्मतम् ॥ १०८ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
 कोटाकोटयो दशैषां च बादरं क्षेत्रसागरम् ।
 सुबोधतायै सूक्ष्मस्य कृतमेतन्निरूपणम् ॥ १०९ ॥
 छिन्नैરસંખ્યશઃ પ્રાગ્વત્ કેશાગ્રૈઃ પલ્યતો ભૃતાત્ ।
 સમયે સમયે ચૈકઃ સ્વપ્રદેશોઽપકૃણ્યતે ॥ ૧૧૦ ॥

ભેનો નારકી આદિનાં આયુષ્યો તથા કર્મોની સ્થિતિ તથા પૃથ્વી આદિ જીવોની કાય-
સ્થિતિ વગેરે (જીવનકાળ) આ ' સૂક્ષ્મ અઢા ' પદ્યોપમ અને સાગરોપમ વડે માપે છે. ૧૦૪.

એવા દશકોટાકોટિ સાગરોપમોના કાળને એક ' ઉત્સર્પિણી '—એવું નામ આપેલું છે.
એક ' અવસર્પિણી ' પણ એવડી જ છે. ૧૦૫.

આમ પદ્યોપમ અને સાગરોપમના ત્રણ પ્રકારમાંથી ' ઉદ્ધાર ' અને ' અઢા ' વિષે
સમજીતિ આપી હવે ત્રીજા પ્રકાર ' ક્ષેત્ર ' વિષે કહે છે—

મસ્તકપર ઉગેલા એકથી સાત દિવસના વાળ પૂર્વોક્ત માનવાળા કુવામાં પૂર્વોક્ત રીતે
જ ભરી પછી એમને સ્પર્શીને રહેલા આકાશ પ્રદેશોનું સમયે સમયે આકર્ષણ કરવું. એમ
કરતાં કુવો ખાલી થતાં જે અસંખ્યાત કાળગ્રંથકો વીતે છે તેને જિનપ્રભુએ બાહર ક્ષેત્ર પદ્યોપમ
કહ્યું છે. એવા ' દશ કોટાકોટિ ' પદ્યોપમ થાય ત્યારે એક બાહર ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.
વળી પૂર્વની રીતે જ અસંખ્યાત ટુકડા કરેલા કેશાગ્રો એવાજ કુવામાં ભરી પછી એ કેશાગ્રોને

एवं केशांशसंस्पृष्टासंस्पृष्टाभ्रांशकर्षणात् ।

तस्मिन्निःशेषिते सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमं भवेत् ॥ १११ ॥

नन्वेवं निश्चिते पल्ये वालाग्रैः सम्भवन्ति किम् ।

नभःप्रदेशा अस्पृष्टાસ્તદુદ્ધારો યદીરિતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

उच्यते सम्भवत्येवास्पृष्टાस्ते सूक्ष्मभावतઃ ।

નમોઽશકાનાં વાલાગ્રખણ્ડોઘાત્તાદશાદપિ ॥ ૧૧૩ ॥

यथा कूष्माण्डभरिते मातुलिंगानि मञ्चके ।

मान्ति तैश्च भृते धात्रीफलानि बदराण्यपि ॥ ११४ ॥

તત્રાપિ માન્તિ ચણકાદયઃ સૂક્ષ્મા યથાક્રમમ્ ।

एवं वालाग्रपूर्णेऽपि तत्रास्पृष्टा नभोऽशकाः ॥ ११५ ॥

यद्वा—यतो घनेऽपि स्तम्भादौ शतशो માન્તિ કીલકાઃ ।

જ્ઞાયન્તેઽસ્પૃષ્ટાંશાનાં તતસ્તત્રાપિ સમ્ભવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

एवं वालाग्रखण्डोघैरत्यन्त निश्चितेऽपि हि ।

युक्तैव पल्ये खांशानामस्पृष्टानां निरूपणा ॥ ११७ ॥

સ્પર્શેલા અને નહિં સ્પર્શેલા એમ બેઉ જાતના આકાશપ્રદેશોને આકર્ષણતાં કુવો ખાલી થતાં જેટલો વખત લાગે એટલા વખતને એક ‘ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ’ કહ્યું છે. ૧૦૬-૧૧૧.

(એવા દશકોટાકોટિ પલ્યોપમોનું એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય.)

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે એવી રીતે ‘ દાખીને ’ કેશાઓ ભર્યા હોય એવા કુવામાં, એ કેશાઓને નહિં સ્પર્શેલા આકાશ પ્રદેશોનો ‘ સંભવ ’ જ ક્યાંથી ? પછી ઉદ્ધાર કેનો ? આવી જાતની શંકાનું સમાધાન એ કે-કેશાઓના ખડોના સમૂહ કરતાં પણ આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે; એટલે નહિં સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશોનો એમાં સંભવ છે જ. દષ્ટાંત તરીકે: ખીજેરાંથી ભરેલા પટારામાં (વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે એમાં, એના કરતાં કદમાં નહાના હોઈને) આમળા કે ખોર સમાઈ શકે છે; અને એવી જ રીતે આમળા કે ખોરથી ભરેલા વાસણમાં ચણા સમાઈ શકે છે. વળી ખીજી દષ્ટાન્તઃ કઠણમાં કઠણ નકર કાષ્ઠસંભમાં સેંકડો ખીલાઓ સમાઈ જાય છે જ. તો તે જ પ્રમાણે એવા કુવામાં અણુસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો શા માટે ન સમાય ? માટે જે નિરૂપણ કયું છે તે યુક્તજ છે. ૧૧૨-૧૧૭.

૧. અહિં કેશામના ખડોને સ્પર્શેલા અને અણુસ્પર્શેલા એમ બેઉ પ્રકારના આકાશપ્રદેશોના આકર્ષણની વાત કહી ત્યારે પછી એકેક કેશામના અસંખ્ય ભાગો કરવાની કશી જરૂર નહોતી કેમકે એ બેઉ સમાન છે. પણ ‘ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ ’ આદિ પૂર્વગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, તેથી અહિં અમે પણ એમ કહ્યું છે.

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

सूक्ष्मं सूक्ष्मेक्षिभिः क्षेत्रं सागरोपममीक्षितम् ॥ ११८ ॥

बादरक्षेत्रपल्याम्भोनिधिभ्यां सूक्ष्मके इमे ।

असंख्यगुणमाने स्तः कालतः पल्यसागरे ॥ ११९ ॥

क्षेत्रसागरपल्याभ्यामाभ्यां प्रायः प्रयोजनम् ।

द्रव्यप्रमाणचिन्तायां दृष्टिवादे क्वचिद् भवेत् ॥ १२० ॥

पल्यं पल्योપમં चापि ऋषिभिः परिभाषितम् ।

सारं वारिधिपर्याયं સાગરં સાગરોપમમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

अथ संख्यातादिकानां स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ।

શ્રોતવ્યં તત્સાવધાનૈર્જનૈસ્તત્ત્વબુભુત્સુભિઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ત્રિધા સંખ્યાતં જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

असंख्यातानन्तयोस्तु भेदा नवनवोदिताः ॥ १२३ ॥

परित्तासंख्यातमाद्यं युक्तासंख्यातकं परम् ।

તાર્તીયિકમસંખ્યાતાસંખ્યાતં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

એકસો અગ્યારમા શ્લોકમાં જે ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપદ્યોપમ ’ ની વાત કહી એવા દશકોટાકોટિ હોય ત્યારે એક ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ ’ થાય. ૧૧૮.

‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપદ્યોપમ ’ અને ‘ સૂક્ષ્મ ’ ક્ષેત્રસાગરોપમનો કાળ ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રપદ્યોપમ અને ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રસાગરોપમના કાળ કરતા અસંખ્યગણો છે. ૧૧૯.

આ ‘ ક્ષેત્ર ’ પદ્યોપમ-સાગરોપમનું દ્રવ્યપ્રમાણ સંબંધી વિચારણાને પ્રસંગે દૃષ્ટિવાદમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ કામ પડે છે. ૧૨૦.

પૂર્વાચાર્યોએ ‘ પદ્ય ’ અને ‘ પદ્યોપમ ’ બેઉને પર્યાય એટલે સમાનાર્થવાચક કહ્યો છે. તેમ ‘ સાગરોપમ ’ ને સ્થળે ‘ સાર ’, ‘ વારિધિ ’ અને ‘ સાગર ’ શબ્દો વાપરી એ ચારેને પર્યાય ગણ્યા છે. ૧૨૧.

હવે ‘ સંખ્યાત ’, ‘ અસંખ્યાત ’ અને ‘ અનન્ત ’ નું કંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જનો એક ચિત્તે સાંભળો— ૧૨૨.

‘ સંખ્યાત ’ ના ‘ જઘન્ય ’, ‘ મધ્યમ ’ અને ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ એમ ત્રણ ભેદ છે. ૧૨૩.

‘ અસંખ્યાત ’ ના ત્રણ ભેદ છે: ‘ પરીત્ત ’, ‘ યુક્ત ’ અને ‘ અસંખ્યાત. ’ પરંતુ આ ત્રણે પાછાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એ ગણત્રીએ આ ‘ અસંખ્યાત ’ ના ૩×૩=૯ નવ ભેદ થયા. ૧૨૩-૧૨૪.

પરિત્તાનન્તમાથં સ્યાયુક્તાનન્તં દ્વિતીયકમ્ ।

અનન્તાનન્તકં તાર્તીયીકં ચ ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ષડ્પ્યેતે સ્યુર્જધન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

અષ્ટાદશાથ સંખ્યાતૈસ્ત્રિભિઃ સહૈકવિંશતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દ્વાવેવ લઘુસંખ્યાતં ત્ર્યાદિકં મધ્યમં તતઃ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટસંખ્યાતાત્ નૈકસ્તુ ગણનાં ભજેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

યત્તુ સંખ્યાતમુત્કૃષ્ટં તત્તુ જ્ઞેયં વિવેકિભિઃ ।

ચતુષ્પલ્યાયુપાયેન સર્વપોત્કરમાનતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

તત્તૈવમ્—જમ્બૂદ્વીપસમાયામવિષ્કમ્ભપરિવેષકાઃ ।

સહસ્રયોજનોદ્વેધાઃ પલ્યાશ્ચત્વાર ઈરિતાઃ ॥ ૧૨૯ ॥

‘અનન્ત’ ના, ‘પરીત્ત’, ‘યુક્ત’ અને ‘અનન્ત’ એમ ત્રણ ભેદ છે. એ ત્રણે વળી જ્ઞન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે આ ‘અનન્ત’ ના પણ ‘અસંખ્યાત’ ની પેઠે નવ ભેદ થયા. ૧૨૪-૧૨૫.

એ રીતે ૩+૬+૬=૨૧ એકવીશ ભેદ થયા. ૧૨૬.

આમ ‘જે’—એજ સંખ્યા ‘જ્ઞન્ય’ સંખ્યાત છે; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પહેલાનું ‘ત્રણ’ આદિ સંખ્યાવાળું—એ ‘મધ્યમ સંખ્યાત’ છે; ‘એક’ ની સંખ્યાની ગણના જ નથી. ૧૨૭.

‘સંખ્યાત’ નો ત્રીજો પ્રકાર જે ‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ છે તે સમજવા માટે ‘ચાર પાલા અને સરસવ’ ની રહસ્યપૂર્ણ હકીકત નીચે મુજબ આપીએ છીએ:—

જંબુદ્વીપ જેવડા (લાંબા યોજન) લાંબા પહોળા અને ઘેરાવાવાળા તથા એક હજાર

૧ સંખ્યાત ૩

૧ જ્ઞન્ય સંખ્યાત

૨ મધ્યમ ”

૩ ઉત્કૃષ્ટ ”

અસંખ્યાત ૬

૧ જ્ઞન્ય પરીત્ત અસંખ્યાત

૨ મધ્યમ પરીત્ત ”

૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત ”

૪ જ્ઞન્ય યુક્ત ”

૫ મધ્યમ યુક્ત ”

૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”

૭ જ્ઞન્ય અસંખ્ય ”

૮ મધ્યમ અસંખ્ય ”

૯ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય ”

અનન્ત ૬

૧ જ્ઞન્ય પરીત્ત અનન્ત

૨ મધ્યમ પરીત્ત ”

૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત ”

૪ જ્ઞન્ય યુક્ત ”

૫ મધ્યમ યુક્ત ”

૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”

૭ જ્ઞન્ય અનન્ત ”

૮ મધ્યમ અનન્ત ”

૯ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત ”

ઉચ્ચયા યોજનાન્યઘ્નૌ જગત્યા તે વિરાજિતાઃ ।
 જગત્યુપરિ ચ ક્રોશદ્વયોચ્ચવેદિકાશ્ચિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 દિદૃક્ત્ત્વૌ દ્વીપવાર્ધીન્ સ્વીકૃતોદ્ગ્રીવિકા ઇવ ।
 ધ્યાયન્તો જ્યેષ્ઠસંખ્યાતં યોગપટ્ટભૂતોઽથવા ॥ ૧૩૧ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 આઘ્યોઽનવસ્થિતાલ્યઃ સ્યાચ્છલાકાલ્યો દ્વિતીયકઃ ।
 તૃતીયઃ પ્રતિશલાકસ્તુર્યો મહાશલાકકઃ ॥ ૧૩૨ ॥
 આવેદિકાન્તં સશિખસ્તત્ર પલ્યોઽનવસ્થિતઃ ।
 માયાદેકોઽપિ ન યથા સર્ષપૈર્ભ્રિયતે તથા ॥ ૧૩૩ ॥
 અસત્કલ્પનયા કશ્ચિદેવસ્તમનવસ્થિતમ્ ।
 કૃત્વા વામકરે તસ્માત્સર્ષપં પરપાણિના ॥ ૧૩૪ ॥
 જમ્બૂદ્વીપે ક્ષિપેદેકં દ્વિતીયં લવણોદધૌ ।
 તૃતીયં ધાતકીચ્છણ્ડે તુર્યં કાલોદવારિધૌ ॥ ૧૩૫ ॥
 એવં દ્વીપે સમુદ્રે વા સ પલ્યો યત્ર નિષ્ઠિતઃ ।
 તત્સમાયામવિષ્કમ્ભપરિધિઃ કલ્પ્યતે પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 ઉદ્વેધતોત્સેધતઃ પ્રાગ્વદ્ ભ્રિયતે સર્ષપૈશ્ચ સઃ ।
 ક્રમાદ્દ્વીપે સમુદ્રે ચ પૂર્વવન્ન્યસ્યતે કણઃ ॥ ૧૩૭ ॥

યોજન ઉંડા ચાર પાલા કહ્યા છે. એ પ્રત્યેકને આઠ યોજન ઉંચી શોભાયમાન ‘ જગતી ’^૧
 છે, અને એ જગતી ઉપર બે કોશ ઉંચી સુંદર વેદિકાઓ છે. એને લીધે એ (પાલા) બાણે
 દ્વીપો અને સમુદ્રોને, ઉંચી ડોક કરીને, જોઈ રહ્યા હોયની ! અથવા ‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ ની
 વિચારણા કરતા ‘ યોગપટ્ટધારી ’^૨ હોયની એવા વિરાજી રહ્યા છે. આ ચાર પાલા-
 ઓનાં અનુક્રમે ‘ અનવસ્થિત ’, ‘ શલાક ’, ‘ પ્રતિશલાક ’ અને ‘ મહાશલાક ’—એવાં નામ
 છે. એમાંના પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ નામના પાલામાં છેક વેદિકાસુધી, ઉપર શગ પણ
 ચઢાવીને, એવી રીતે સરસવ ભરવા કે પછી એમાં એક પણ વધારે દાણો સમાય નહિ.
 હવે એવી કંઈ કલ્પના કરો કે કોઈ દેવ એ પાલાને ડાબા હાથમાં ઉપાડી તેમાંનો એક કણ

૧ દ્વિપાલ. ૨ યોગપટ્ટ—એકાગ્ર ધ્યાનમાં હોય ત્યારે પટ્ટ ભાગથી ધ્રુવરૂપ પર્યન્ત યોગીજને પહેરેલું વસ્ત્ર.
 યોગપટ્ટધારી—ધ્યાનરત્થ યોગી.

एवं रिक्तीभूतेऽनवस्थिते ।

मुच्यते सर्षपः साक्षी शलाकाभिधपल्यके ॥ १३८ ॥

पूर्यमाणौ रिच्यमानैरेवं भूयोऽनवस्थितैः ।

शलाकाख्योऽपि सशिखं पूर्यते साक्षिसर्षपैः ॥ १३९ ॥

अत्रેદં જ્ઞેયમ્—આથેઽનવસ્થિતે રિક્તીભૂતે સાક્ષી ન મુચ્યતે ।

सर्वैः पल्यैः समानत्वान्नानवस्थिततास्य तत् ॥ १४० ॥

यास्याऽनवस्थितेत्याह्वा ज्ञेया योग्यतया तु सा ।

घृतयोग्यो घटो यद्वद् घृतकुम्भोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥

साक्षी च सर्षपकणो मुच्यते यः शलाकके ।

अनवस्थितसत्કં તં જગુરેકે પરે પરમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

पूर्णीभूते शलाकेऽथ स्थाप्यस्तत्रાऽનવસ્થિતः ।

ક્રમાગતદ્વીપવાર્ધિસમાનઃ સર્ષપૈર્મૃતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

अथोत्पाटय शलाकाख्यं प्राग्वत्तस्य कणान् क्षिपेत् ।

अनवस्थान्तिमकणाक्रान्तद्वીपाम्बुधेः पुरः ॥ १४४ ॥

જમણા હાથે જ'ખૂદ્રીપમાં ફેંકે છે, ખીજે એક કણુ લવણુ સમુદ્રમાં ત્રીજે એક કણુ ધાતકીખંડમાં અને ચોથા એક 'કાલોદધિ' સમુદ્રમાં ફેંકે છે—એવી રીતે ફેંકતા ફેંકતા જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં એ પાલો ખાલી થાય એ દ્વીપ કે સમુદ્ર જેવડો ફરીને પાલો કડવો. જેની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈ પૂર્વે કહી છે—એવા એ પાલામાં પૂર્વની પેઠે ફરી સરસવ ભરવા અને પુનઃ એમાંનો અકેક કણુ ઉપર કહેલા દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવો. આમ કરતાં ખીજી વખત પણ જ્યારે એ પાલો ખાલી થાય ત્યારે ખીજા 'શલાકા' નામના પાલામાં સરસવનો એક દાણો એ'ધાણુ કે સાક્ષી તરીકે નાખવો. એવી રીતે એ 'અનવસ્થિત' પાલો વારંવાર ભરાતાં અને ખાલી થતાં, 'શલાકા' પાલો પણ શાક્ષીરૂપ કણુવડે શગ ચઢે એટલો ભરાઈ જાય ત્યારે ત્યાં પુનઃ અનુક્રમે (ક્રમવાર) દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેવડો અને સરસવ ભરેલો 'અનવસ્થિત' પાલો સ્થાપવો. પછી 'શલાક' પાલાને ઉપાડીને એના કણુને 'અનવસ્થિત' પાલાના છેડલા કણુવાળા દ્વીપ અથવા સમુદ્રની આગળ આગળ ફેંકવા. એમ કરતાં એ 'શલાક' પાલો પણ ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષી માટે સરસવનો એક કણુ ત્રીજા 'પ્રતિશલાક' પાલામાં નાખવો. પછી વળી એ પૂર્ણ ભરેલા 'અનવસ્થિત' પાલાને ઉપાડીને 'શલાક' ના છેડા કણુવાળા દ્વીપસમુદ્રથી આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પૂર્વની રીતિએ સરસવના કણુ ફેંકવા. એવી રીતે વારંવાર 'અનવસ્થિત' પાલા

રિક્તીભૂતે શલાકેઽથ પલ્યે પ્રતિશલાકકે ।

ક્ષિપ્યતે સર્ષપસ્તસ્ય સાક્ષીભૂતસ્તૃતીયકે ॥ ૧૪૫ ॥

અથ તત્ર સ્થિતં પૂર્ણં તં ગૃહીત્વાઽનવસ્થિતમ્ ।

શલાકાન્ત્યકણાકાન્તાદગ્રે પ્રાગ્વત્ કણાન્ ક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૬ ॥

પૂર્યમાણૈ રિચ્યમાનૈ ભૂયોભૂયોઽનવસ્થિતૈઃ ।

પુનઃ શલાકો ત્રિયતે પ્રાગ્વત્તથાનવસ્થિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રાગ્વત્ શલાકમુત્પાટ્ય પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ।

રિક્તીકૃત્ય ચ તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૪૮ ॥

એવં પ્રતિશલાકેઽપિ સશિખં સમ્મૃતે સતિ ।

અનવસ્થશલાકાખ્યૌ સ્વયમેવ ભૃતૌ સ્થિતૌ ॥ ૧૪૯ ॥

શલાકસાક્ષિણઃ સ્થાનાભાવાત્સ રિચ્યતે કથમ્ ।

આદ્યસ્યાપિ તદભાવાત્ કથં સોઽપિ હિ રિચ્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

તતઃ પ્રતિશલાકાખ્યમુત્પાટ્ય તસ્ય સર્ષપાન ।

ક્ષિપેત્ પૂર્વોક્તયા રીત્યા પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

એવં પ્રતિશલાકેઽપિ નિખિલં નિષ્ઠિતે સતિ ।

સાક્ષીભૂતં કણમેકં ક્ષિપેન્મહાશલાકકે ॥ ૧૫૨ ॥

ભરાતાં અને ખાલી થતાં પૂર્વનીં પેઠે ‘ શલાક ’ પાલા ભરાય છે. વળી પૂર્વની પેઠે ‘ શલાકા ’ પાલાને ઉપાડીને તથા એની આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ખાલી કરીને, એના સાક્ષીરૂપી કણો ત્રીજા ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. આ ‘ પ્રતિશલાક ’ પવાલું પણ જ્યારે શિખા એટલે શગ સુધી ભરાઈ જાય ત્યારે ‘અનવસ્થિત’ અને ‘ શલાક ’ જેઉ પોતાની મેળેજ ભરેલા રાખી મૂકવા. કેમકે એના સાક્ષીરૂપ કણ શામાં નાખવા ? ‘ શલાક ’ માં સાક્ષીરૂપ નાખેલા સરસવો ભરેલા છે એ નાખવાનું અન્ય સ્થાન નથી. તેમ પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ ના સાક્ષીરૂપ કણને નાખવાનું પણ સ્થાન નથી. પછી ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલાને ઉપાડીને, પૂર્વપ્રમાણે, એમાંથી સરસવના કણોને, આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે એ આખો ખાલી થાય ત્યારે એના સાક્ષીભૂત પ્રત્યેક કણને એથા ‘ મહાશલાક ’ પાલામાં નાખવો. પછી ‘ શલાક ’ પાલાને ઉપાડીને એના સરસવોને એની આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં નાખીને, એના સાક્ષીકણોને ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. પછી અનુક્રમે વૃદ્ધિપામતા વિસ્તારવાળા ‘ અનવસ્થિત ’ પાલાને ઉપાડીને એના કણોને આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં

તતઃ શલાકમુત્પાટ્ય દ્વીપાબિધિષુ તદગ્રતઃ ।

સર્ષપાન્ન્યસ્ય તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૫૩ ॥

તતઃ ક્રમાદ્વર્દ્ધમાનવિસ્તારમનવસ્થિતમ્ ।

ઉત્પાટ્ય પરતો દ્વીપપાથોધિષુ કણાન્ ચિપેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

પ્રાગ્વદેતત્સાક્ષિકૈઃ શલાકાણ્યઃ પ્રપૂર્યતે ।

તમપ્યનેકશઃ પ્રાગ્વત્ સંરિચ્યૈતસ્ય સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥

તૃતીયઃ પરિપૂર્યતાસકૃદેતસ્ય સાક્ષિભિઃ ।

પલ્યો મહાશલાકોઽપિ સશિખં પૂર્યતે તતઃ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથોત્તરમથો સાક્ષિસ્થાનાઽભવાદિમે સમે ।

ભૃતાઃ સ્થિતા દિક્કનીનાં ક્રીડાસમુદ્ગકા ઇવ ॥ ૧૫૭ ॥

યત્રાન્તિમાયાં વેલાયાં રિક્તીભૂતોઽનવસ્થિતઃ ।

તાવન્માનસ્તદાસ્ત્યેષ ત્રયસ્સ્વન્યે યથોદિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

અથૈતાંશ્ચતુરઃ પલ્યાન્ સાવકાશે સ્થલે ક્વચિત્ ।

ઉદ્ગમ્ય તત્સર્ષપાણાં નિચયં રચયેદ્ધિયા ॥ ૧૫૯ ॥

તતશ્ચ જમ્બૂદ્વીપાદિદ્વીપવાર્ધિષુ સર્ષપાન્ ।

ઉચ્ચિત્ય પૂર્વનિક્ષિપ્તાંસ્તત્રૈવ નિચયે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

એકસર્ષપરૂપેણ ન્યૂનોઽયં નિચયોઽલિલઃ ।

ભવેદુત્કૃષ્ટસંખ્યાતમાનમિત્યુદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ફેંકવા. પૂર્વનીપેટે એના સાક્ષીરૂપ કણોથી ' શલાક ' પાલો ભરાઈ જશે એને પણ અગાબિની જેમ વારંવાર ખાલી કરીને એના સાક્ષીકણોવડે ત્રીજો પાલો ભરવો. એને પૂર્વોક્ત રીતિએ ખાલી કરતાં એના સાક્ષીકણોથી ' મહાશલાક ' પાલો પણ શગ સુધી ભરાઈ જાય છે. આમ ઉત્તરોત્તર સાક્ષીકણોને નાખવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ચારે પાલા ભરેલા રહ્યા એઓ સર્વ જાણે દિક્કન્થાઓના રમવાના ડાબલા હોયની એવા સુંદર શોભી રહે છે. આ વખતે અનવસ્થિત પાલાનું માન, એ છેડલી વખતે ખાલી થયો ત્યારે જેટલું હતું તેટલું રહે છે. બીજાં ત્રણેના માન પૂર્વવત્ હોય છે. હવે એ ચારે પાલાને કોઈ અવકાશવાળે સ્થળે ખાલી કરવા-એમાંના સરસવોનો એક ઢગલો કરવો. વળી પછી જંબૂદ્વીપ આદિમાં પૂર્વ ફેંકેલા કણોને એકઠા કરીને એ પણ એ ઢગલામાં નાખવા. પછી આ સમસ્ત ઢગલામાંથી એક કણુ ઓછો કરવો. એ એકકણુન્યૂન ઢગલાનું માન ' ઉત્કૃષ્ટસંખ્યાત ' થાય-એમ શ્રી જિનપ્રભુનું કહેવું છે. ૧૨૮-૧૬૧.

एतदुत्कृष्टसंख्यातमेकरूपेण संयुतम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातं जघन्यमिति तद्विदः ॥ १६२ ॥

ज्येष्ठात्परीक्षासंख्यातादर्वाग् जघन्यतः परम् ।

मध्यं परीक्षासंख्यातं भवेदिति जिनेः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातमेकरूपविवर्जितम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातमुत्કृष्टमिति तद्विदः ॥ १६४ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યપ્રકારશ્રાવ્યમ્—

यावत्प्रमाणो यो राशिर्भवेत्स्वरूपसंख्यया ।

स न्यस्य तावतो वारान् गुणितोऽभ्यास उच्यते ॥ १६५ ॥

यथा पञ्चात्मको राशिः पञ्चवारान् प्रतिष्ठितः ।

मिथः संगुणितो जातः प्रथमं पञ्चविंशतिः ॥ १६६ ॥

शतं सपादं सजातो गुणितः सोऽपि पञ्चभिः ।

पुनः संगुणितः पञ्चविंशानि स्युः शतानि षट् ॥ १६७ ॥

जातश्चतुर्थवेलायामेकत्रિंशच्छतानि सः ।

पञ्चविंशत्युપचितान્યભ્યાસગુણિતં હ્યદઃ ॥ ૧૬૮ ॥

‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ માં એક સરસવ લેખવાથી ‘જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત’ થાય. ‘ઉત્કૃષ્ટપરીક્ષાસંખ્યાત’ ની પહેલાનું અને ‘જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત’ થી આગળનું ‘મધ્યમપરીક્ષાસંખ્યાત’ કહેવાય છે. વળી એકરૂપહીન ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ ‘ઉત્કૃષ્ટ-પરીક્ષાસંખ્યાત’ કહેવાય છે. ૧૬૨-૧૬૪.

‘જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત’ નો પ્રકાર આ પ્રમાણે:—

સ્વરૂપની સંખ્યાએ જે રાશિ જેટલા પ્રમાણનો હોય તેટલો સ્થાપીને, એને એટલી વાર એટલાગણો કરવાથી જે રાશિ આવે એ રાશિ ‘અભ્યાસ’ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરિકે ૫ (પાંચ) નો રાશિ એટલે આંકડો ૫ થયો. એ પાંચને પાંચે ગુણો એટલે પચીશ થાય. એ પચીશને વળી પાંચે ગુણો એટલે એકસોપચીશ થાય. એ એકસોપચીશને પાછા પાંચે ગુણો એટલે છસો પચીશ થાય. આ છસો પચીશની રકમને (છેલ્લે) પાંચે ગુણવાથી ત્રણહજાર એકસોને પચીશ થાય. એનું નામ ‘અભ્યાસગુણિત’. હવે પૂર્વે કહેલા સરસવના ઢગલામાં જેટલા સરસવો

તતથ—પ્રાગુક્તે સાર્ષપે પુઞ્જે યાવન્તઃ કિલ સર્ષપાઃ ।

તત્સંખ્યાન્ મુખ્યનિચયતુલ્યાન્ રાશીન્ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૬૧ ॥

કૃત્વા મિથસ્તદ્ગુણે યો રાશિર્જાયતેઽન્તિમઃ ।

જઘન્યયુક્તાસંખ્યં તદાવલીસમયૈઃ સમમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इयमत्र भावना—સ સર્ષપાણાં નિકરઃ કલ્પ્યતે ચેદ્દશાત્મકઃ ।

પ્રાગ્વદ્ભ્યાસગુણિતઃ સહસ્રકોટિકો ભવેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

गरिष्ठयुक्तासंख्यातादर्वाग् जघन्यतः परम् ।

मध्यमं जायते युक्तासंख्यातमिति तद्विदः ॥ १७२ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातं प्राग्वदभ्यासताडितम् ।

हीनमेकेन रूपेण युक्तासंख्यातकं गुरु ॥ १७३ ॥

एतदेव रूपं क्तमसंख्यासंख्यकं लघु ।

मभ्यासंख्यातासंख्यातमस्मादुत्કृષ્ટતાવધિ ॥ ૧૭૪ ॥

जघन्यासंख्यासंख्यातं भवेदभ्यासताडितम् ।

एकरूपो नितं ज्येष्ठासंख्यासंख्यातकं स्फुटम् ॥ ૧૭૫ ॥

अत्रैकरूपक्षेपे च परीत्तानन्तकं लघु ।

मध्यं चास्मात्समुत्કृષ્ટપरीत्तानन्तकावધિ ॥ ૧૭૬ ॥

હોય, તેટલા, મુખ્યદગલાનેવડા-જૂદા જૂદા દગલા કરીને એઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે છેલ્લો રાશિ આવે તે ‘જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત’ કહેવાય. (અને તે એક ‘આવળિ’ ના સમયો નેટલો છે.) ૧૬૫-૧૭૦.

અહિં ભાવાર્થ એવો છે કે-ધારો કે એ દગલામાં દશ કણ છે, તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ‘અભ્યાસ ગુણકાર’ કરવાથી, એ દગલો એકહજારકોડનો થાય. ૧૭૧.

હવે ‘ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત’ થી પહેલાનું, અને ‘જઘન્ય અસંખ્યાત’ થી આગળનું-તે ‘મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત’ થાય. વળી અભ્યાસગુણિત અને એકરૂપહીન એવું ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ ‘ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત’ કહેવાય છે. વળી તે એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત’ કહેવાય. અને એથી તે છેક ઉત્કૃષ્ટ સુધીનું ‘મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ કહેવાય. વળી ‘જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ ને અભ્યાસગુણિત કરતાં ‘ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ થાય, જો તે એક રૂપહીન હોય તો. વળી (એકરૂપહીનને

હ્રસ્વં પરીત્તાનન્તં ચ પ્રાગ્વદભ્યાસસંગુણઃ ।
 પરીત્તાનન્તકં ડ્યેષ્ટમેકરૂપોનિતં ભવેત્ ॥ ૧૭૭ ॥
 સૈકરૂપં તજ્જઘન્યયુક્તાનન્તકમીરિતમ્ ।
 પરમસ્માત્પરાચ્ચાર્વાગ્ યુક્તાનન્તં હિ મધ્યમમ્ ॥ ૧૭૮ ॥
 યુક્તાનન્તં તજ્જઘન્યમભ્યાસપરિતાહિતમ્ ।
 નિરેકરૂપમુત્કૃષ્ટયુક્તાનન્તકમાહિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 અત્રૈકરૂપક્ષેપે સ્યાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।
 અસ્માદધિકં મધ્યાનન્તાનન્તં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઉત્કૃષ્ટાનન્તાનન્તં તુ નાસ્તિ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।
 અનુયોગદ્વારસૂત્રે યદુક્તં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૮૧ ॥
 અભિપ્રાયઃ સમગ્રોઽયં પ્રોક્તઃ સૂત્રાનુસારતઃ ।
 અથ કાર્મમ્થિકાનાં મતમત્ર પ્રપંચયતે ॥ ૧૮૨ ॥
 સમદ્વિઘાતો વર્ગઃ સ્યાત્ ઇતિ વર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ।
 પञ્ચાનાં વર્ગકરણે યથા સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

બદલે) એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય પરીત્ત અનન્ત’ થાય. અને ત્યાંથી તે છેક ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનન્ત’ સુધીનું ‘મધ્યમ પરીત્ત અનન્ત’ થાય. હવે એકરૂપહીન ‘જઘન્યપરીત્તાનન્ત’ ને પૂર્વની જેમ અભ્યાસશુષિત કરતાં ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત અનન્ત’ થાય છે. અને એમાં જ્યારે એકરૂપ ઉભેરવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્યયુક્તાનન્ત થાય. તેના પછીનું અને ‘ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત’ની પહેલાનું—તે ‘મધ્યમયુક્તાનન્ત’ થાય. એકરૂપરહિત ‘જઘન્યયુક્તાનન્ત’ ને અભ્યાસશુષિત કરવાથી ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત થાય છે. અને એમાં જે એકરૂપ ભેગવીએ તો ‘જઘન્યઅનન્તાનન્ત’ થાય છે. એનાથી અધિક હોય એ સઘળું ‘મધ્યમઅનન્તાનન્ત’ છે. અને ‘ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત અનન્ત’ તો સિદ્ધાન્તીઓને મતે છે જ નહિ. ગણધરોએ પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એમ જ કહ્યું છે. ૧૭૨-૧૮૧.

ઉપરનો સર્વ અભિપ્રાય સૂત્રોને અનુસારે કહ્યો છે. હવે કર્મઅથવાળાઓ શું કહે છે તે જુઓ. કોઈ પણ સંખ્યાને એજ સંખ્યાએ ગુણતાં જે (સંખ્યા) આવે એ એનો ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. જેમકે પાંચને પાંચે ગુણતાં પચીસ આવે—એ (પચીસ) પાંચનો વર્ગ કહેવાય. સૂત્રો અને કર્મઅથ—એક મતમાં ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ સુધી તો બધું સરખું છે. ત્યારપછી મતભેદ છે. એ આ પ્રમાણે:—

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાવધિ તુલ્યં મતદ્વયે ।

અતઃપરં વિશેષોઽસ્તિ સ ચાયં પરિભાઢ્યતે ॥ ૧૮૪ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાદારમ્બોત્કૃષ્ટતાવધિ ।

મધ્યમં યુક્તાસંખ્યાતં સ્યાદુત્કૃષ્ટમથોચ્યતે ॥ ૧૮૫ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતં વર્ગિતં રૂપવર્જિતમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટયુક્તાસંખ્યાતં પ્રાસરૂપૈઃ પ્રરૂપિતમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

ઁકરૂપેણ યુક્તં તદસંખ્યાસંખ્યકં લઘુ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટતો મધ્યમથોત્કૃષ્ટં નિરૂપ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં યત્તતો વર્ગિતં ત્રિશઃ ।

અમીભિર્દશભિઃ ક્ષેપૈર્વદ્યમાણૈર્વિમિશ્રિતમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

તથૈવમ્—ત્રિશત્કોટાકોટિસારા જ્ઞાનાવરણકર્મણઃ ।

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞેયા જઘન્યાન્તર્હૂત્કી ॥ ૧૮૯ ॥

અનયોરન્તરાલે ચ મધ્યમાઃ સ્યુરસંખ્યશઃ ।

આસાં બન્ધહેતુભૂતાધ્યવસાયા અસંખ્યાતાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

ઁવમેવાધ્યવસાયા અપરેષ્વપિ કર્મસુ ।

સ્યુરસંખ્યેયલોકાભ્રપ્રદેશપ્રમિતા ઇમે ॥ ૧૯૧ ॥

‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ થી શરૂ કરીને છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ સુધીનું ‘ મધ્યમયુક્તઅસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી એકરૂપહીન ‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો ‘ વર્ગ ’ કરવાથી ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ થાય છે, પણ જો એ એકરૂપયુક્ત હોય તો ‘ જઘન્યઅસંખ્ય અસંખ્યાત ’ થાય. ઉત્કૃષ્ટની પૂર્વનું—તે ‘ મધ્યમ ’ (અસંખ્ય અસંખ્યાત) થાય. ૧૮૨-૧૮૭.

હવે ‘ ઉત્કૃષ્ટઅસંખ્યઅસંખ્યાત ’ વિષે.

‘ જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત ’ નો ત્રણવાર ‘ વર્ગ ’ કરવો; અને એમાં નીચે કહેલા દશ ‘ અસંખ્યાતો ’ લેખવાં:—

(જ્ઞાનાવરણી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તરૂ સુહૃતની છે. એ બેઉ વચ્ચે અસંખ્ય મધ્યમ સ્થિતિ છે અને એના બન્ધના હેતુભૂત ‘ અસંખ્ય ’ અધ્યવસાયો છે. એજ પ્રમાણે અન્ય ‘ કર્મો ’ માં પણ અધ્યવસાયો અસંખ્ય

जघन्यादिभेदवन्तोऽनुभागाः कर्मणां रसाः ।

तेष्वसंख्येयलोकाभ्रप्रदेशप्रमिताः किल ॥ १९२ ॥

ततश्च—लोकाभ्रधर्माधર્मेकजीवानां ये प्रदेशकाः ।

अध्यवसायस्थानानि स्थितिबन्धानुभागयोः ॥ १९३ ॥

मनोवचःकाययोगविभागा निर्विभागकाः ।

કાલચક્રસ્ય સમયાસ્તથા પ્રત્યેકજન્તવઃ ॥ ૧૯૪ ॥

अनन्तांगिदेहरूपा निगोदाश्च दशाप्यमून् ।

त्रिवर्गिते लघ्वसंख्यासंख्येऽसंख्यास्त्रियोजयेत् ॥ १९५ ॥

ત્રિશઃ પુનર્દર્શયેદ્ય ભવેદેવકૃતે સતિ ।

असंख्यासंख्यमुत्कृष्टमेकरूपविनाकृतम् ॥ ૧૯૬ ॥ चतुर्भिः कलापकम्

તત્રૈકરૂપપ્રત્તેપે પરીત્તાનન્તકં લઘુ ।

પરીત્તાનન્તકાજ્જ્યેષ્ઠાદર્વાકુ તચ્ચ મધ્યમમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલાજ છે. આમ જેમ કર્મના સ્થિતિબંધ અસંખ્ય છે તેમ એના 'અનુભાગ' રૂપ રસના બંધ પણ અસંખ્ય છે).

૧. લોકાકાશના પ્રદેશો. ૨. ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૩. અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૪. એકજીવના પ્રદેશો. ૫. સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૬. અનુભાગબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૭. મનઃયોગના, વચનયોગના અને કાયયોગના અવિભાજ્ય વિભાગો. ૮. કાળચક્રના સમયો. ૯. પ્રત્યેક (શરીરી) જંતુઓ. ૧૦. અનન્તકાયના જીવો (નિગોદના) ના શરીરો.

(આ બધાં 'અસંખ્યાત') ભેગવ્યા પછી પુનઃ એનો ત્રણ વખત 'વર્ગ' કરવો પછી એમાંથી એકરૂપ ઓછું કરવું. એટલે 'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' થાય છે. ૧૮૮-૧૮૯.

'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' માં એકરૂપ ઉમેરીએ તો 'જઘન્ય પરીત્તઅનન્ત' થાય. એની પછીનું અને 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત' થી પહેલાનું તે મધ્યમપરીત્તઅનન્ત. વળી અગાઉ પ્રમાણે 'જઘન્યપરીત્તઅનન્ત' નો 'અભ્યાસ' ગુણાકાર કરી એકરૂપ બાદ કરતાં 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત' થાય; અને એકરૂપ વધારવામાં આવે તો 'જઘન્યચુકતઅનન્ત'

૧ અમુક કર્મ અમુક કાળ કે મુદત સુધી રહે એ એ કર્મનો 'સ્થિતિબંધ' કહેવાય. કર્મના શુભાશુભ ફળ એ કર્મનો અનુભાગ કે રસ કહેવાય; એનો નિશ્ચય તે 'અનુભાગ બંધ'.

૨ દશ કોટકોટી સાગરોપમના એક 'ઉત્સર્પિણી' કહેવાય છે. અવસર્પિણી પણ એટલી જ. અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી બેઉ થઈને એક 'કાળચક્ર' કહેવાય.

અભ્યાસગુણિતે પ્રાગ્વત્પરીત્તાનન્તકે લઘૌ ।

પરીત્તાનન્તમુત્કૃષ્ટમેકરૂપોઽજ્ઞિતં ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

સૈકરૂપે પુનસ્તસ્મિન્ યુક્તાનન્તં જઘન્યકન ।

અભવ્યજીવૈસ્તુલિતં મધ્યં તૂત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૧૯૯ ॥

જઘન્યયુક્તાનન્તે ચ વર્ગિતે રૂપવર્જિતે ।

સ્યાદ્યુક્તાનન્તમુત્કૃષ્ટમિત્યુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

અત્રૈકરૂપપ્રત્તેપાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।

પ્રાગ્વદેતદપિ જ્ઞેયં મધ્યમુત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૨૦૧ ॥

જઘન્યાનન્તાનન્તં તત્ વર્ગયિત્વા ત્રિશસ્તતઃ ।

ત્તેપાનમૂનનન્તાન્ પટ્ વદ્યમાણાન્નિયોજયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

તે ચામી—વનસ્પતીન્નિગોદાનાં જીવાન્ સિદ્ધાંશ્ચ પુદ્ગલાન્ ।

સર્વકાલસ્ય સમયાન્ સર્વાલોકનર્મોશકાન્ ॥ ૨૦૩ ॥

પુનસ્ત્રિવર્ગિતે જાતરાશૌ તસ્મિન્ વિનિશ્ચિપેત્ ।

પર્યાયાન્ કેવલજ્ઞાનદર્શનાનામનન્તકાન્ ॥ ૨૦૪ ॥

અનન્તાનન્તમુત્કૃષ્ટં ભવેદેવંકૃતે સતિ ।

મેયાભાવાદસ્ય મધ્યે નૈવ વ્યવહૃતિઃ પુનઃ ॥ ૨૦૫ ॥

થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' સુધીનું ' મધ્યમયુક્તઅનન્ત. ' વળી ' જઘન્યયુક્તઅનન્ત ' નો વર્ગ કરી એમાંથી એકરૂપ બાદ કરીએ તો ' ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત ' થાય; અને એક ઉમેરીએ તો ' જઘન્ય અનન્તઅનન્ત ' થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' સુધીનું ' મધ્યમ અનન્ત અનન્ત. ' ૧૬૭-૨૦૧.

હવે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત વિષે.

' જઘન્યઅનન્તઅનન્ત ' નો ત્રણ વખત ' વર્ગ ' કરી તેમાં નીચે દશાવેલાં છ ' અનન્ત ' ઉમેરવા:—

૧ વનસ્પતિ કાયના જીવો. ૨ નિગોદના જીવ. ૩ સિદ્ધ. ૪ પુદ્ગલના પરમાણુ ૫ સર્વકાળના સમયો. ૬ સર્વ અલોકાકાશના પ્રદેશો.

એ ઉમેરવાથી જે રાશિ થાય તેનો પુનઃ ત્રણવાર ' વર્ગ ' કરવો; અને એમાં કેવળજ્ઞાનના અને કેવળદર્શનના અનન્ત પર્યાય લેવાવા. એ રાશિ થયો તે ' ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત. ' પરન્તુ એ માનના પદાર્થના અભાવથી એ સંખ્યા બ્યવહારમાં નથી. ૨૦૨-૨૦૫.

एवं च नवधानन्तं कर्मग्रन्थमते भवेत् ।

भवत्यष्टविधं किञ्च सिद्धान्ताश्रयिणां मते ॥ २०६ ॥

सर्वेषां रूपमेकैकमेषां ज्येष्ठकनीयसाम् ।

मध्यमानां तु रूपाणि भवन्ति बहुधा किल ॥ २०७ ॥

संख्यातभेदं संख्यातमसंख्यातविधं पुनः ।

असंख्यातमનન્તં ચાનન્તભેદં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

પ્રયોજનં ત્વેતેષામ્—અભવિશ્ર ચઉત્થણંતે પંચમ્મિ સમ્માઇપરિવડિશ્ર સિદ્ધા ।

સેસા અઢમણંતે પજ્જથૂલવણાઇ વાવીસમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે ચામી—વાયરપજ્જત્તવણા વાયરપજ્જ અપજ્જવાયરવણા ય ।

વાયરઅપજ્જ વાયર સુહુમાપજ્જવણ સુહુમઅપજ્જા ॥ ૨૧૦ ॥

સુહુમવણાપજ્જત્તા પજ્જસુહુમા સુહુમ ભવ્વય નિગોયા ।

વણ્ણ ઇર્ગિદિય તિરિયા મિથ્થદિટ્ઠી અવિરયા ય ॥ ૨૧૧ ॥

આમ ‘ અનન્ત ’ ના, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આઠ, અને કર્મગ્રન્થને અનુસારે નવ પ્રકાર થયા. ૨૦૬.

સર્વ ‘ જઘન્યો ’ નું અને સર્વ ‘ ઉત્કૃષ્ટો ’ નું અર્કેક જ રૂપ થાય. ‘ મધ્યમો ’ નાં ઘણાં થાય. ૨૦૭.

જે ‘ પ્રકાર ’ ની, સંખ્યાથી ગણતરી થઇ શકે એ પ્રકાર ‘ સંખ્યાત ’ કહેવાય, અને જે પ્રકારની એવી રીતે ગણતરી ન થઇ શકે એ ‘ અસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી જે ‘ પ્રકાર ’ નો અન્ત જ નથી તે પ્રકાર ‘ અનન્ત ’ કહેવાય છે. ૨૦૮.

‘ અનન્ત ’ નું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે:—

અભવિઓ એથે ‘ અનન્તે ’ હોય છે, સમકિતભૂષ્ઠ થયેલા જીવો અને સિદ્ધો પાંચમે ‘ અનન્તે ’ હોય છે, અને બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ વગેરે શેષ બાવીશ—તે આઠમે ‘ અનન્તે ’ હોય છે. આ બાવીશનાં નામ:—

(૧) બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ (૨) બાહર પર્યાસ (૩) અપર્યાસ બાહર વનસ્પતિ (૪) બાહર અપર્યાસ (૫) બાહર (૬) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ વનસ્પતિ (૭) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ (૮) સૂક્ષ્મપર્યાસ વનસ્પતિ (૯) સૂક્ષ્મ પર્યાસ (૧૦) સૂક્ષ્મ (૧૧) ભવિ (૧૨) નિગોહ (૧૩) વનસ્પતિ (૧૪) એકેન્દ્રિ (૧૫) તિર્યચ (૧૬) ત્રિચ્છાદ્ય (૧૭)

સકસાદ્ગો ય છુડમા સજોગિ સંસારિ સઘ્વજીવા ય ।
જહસંભવમખહિયા બાવીસં અદ્દમેડણંતે ॥ ૨૧૨ ॥

इत्यादि यथास्थानं ज्ञेयम् ॥

इत्थंगुलादिप्रकृतोपयोगिमानं मयासोक्तिमपेक्ष्य दृढम् ।
अथो यथास्थानमिदं नियोज्यं कोशस्थितं द्रव्यमिवागमज्ञैः ॥ २१३ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-

द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो पूर्णः सुखेनादिमः ॥ २१४ ॥

અવિરતિ (૧૮) સકપાયી (૧૯) છત્રસ્થ (૨૦) સયોગી (૨૧) સંસારી (૨૨) સર્વ
જીવો. આ બાવીસે આઠમે ' અનન્તે ' છે અને તેઓ એક બીજાથી અધિક અધિક છે.
૨૦૯-૨૧૨.

આ પ્રમાણે મેં આ પ્રકૃત અંથમાં ઉપયોગી એવું-અંગુલાદિકના માનનું, આપ પુરૂષોના
વચનોની અપેક્ષાએ, વર્ણન આપ્યું છે. એનો શાસ્ત્રજ્ઞોએ નિધિમાંના દ્રવ્યની જેમ યથાસ્થાને
ઉપયોગ કરવો. ૨૧૩.

સૂક્ષ્મ જગતને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેની એવા શ્રી કીર્તિવિજય
ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી અને પિતા-તેજપાળના પુત્ર વિનયવિજયઉપાધ્યાયે
આ કાવ્યઅંથની રચના કરી છે. જગતના નિશ્ચિત તત્વોપર અજવાળું પાડવામાં દીપક સમાન
એવા આ અંથનો, એમાંથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુભગ-એવો, પ્રથમ સર્ગ નિર્વિધને
સમાપ્ત થયો. ૨૧૪.

अथ द्वितीयः सर्गः ।

स्तुमः शंखेश्वरं पार्श्वं मध्यलोके प्रतिष्ठितम् ।

देहलीदीपकन्यायाद् भुवनत्रयदीपकम् ॥ १ ॥

प्रस्तूयतेऽथ प्रकृतं स्वरूपं लोकगोचरम् ।

द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावतस्तच्चतुर्विधम् ॥ २ ॥

एकः पंचास्तिकायात्मा द्रव्यतो लोक इष्यते ।

योजनानामसंख्येयाः कोटयः क्षेत्रतोऽमितः ॥ ३ ॥

कालतो भूश्च भाव्यस्ति भावतोऽनन्तपर्यवः ।

लोकशब्दप्रख्यास्तिकायस्थगुणपर्यवैः ॥ ४ ॥

सर्गं ખીજો.

૧ ‘મધ્ય’ લોકમાં રહ્યા છતાં, ‘દેહલીદીપક’ ન્યાયે ‘ત્રણે’ લોકને પ્રકાશિત કરતા એવા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧

આ અંથનું નામાભિધાન ‘લોકપ્રકાશ’ છે. તો એ ‘લોક’ શું એ વિષયપરત્વે અર્થાત્ એનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ:—

લોકસ્વરૂપ (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે અને (૪) ભાવપરત્વે—એમ ચાર પ્રકારે છે. ‘લોક’ પંચાસ્તિકાયાત્મક છે—એ પહેલો પ્રકાર. ‘લોક’ અસંખ્યાત કોટિ યોજન વિસ્તૃત છે—એનો એટલો વિસ્તાર છે—એનું એટલું ક્ષેત્રફળ છે—એ ખીજો પ્રકાર. ‘લોક’ (ભૂતકાળમાં) હતો, (ભવિષ્યમાં) રહેશે અને અત્યારે વર્તમાન છે—એ ત્રીજો પ્રકાર. વળી ‘લોક’ માં (પાંચ) અસ્તિકાઓ છે એ અસ્તિકાઓમાં ‘ગુણ’ અને ‘પર્યાય’ રહેલા છે એને લીધે ‘લોક’ અનન્તપર્યાયી છે—એ ચોથો પ્રકાર. ૨-૪. અથવા,

૧. રહે ફક્ત મધ્યલોકમાં, અને પ્રકાશિત કરે ત્રણે (ઉર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય) લોકને,—એ વિરોધ. ‘દેહલી દીપક ન્યાયે’—આ શબ્દો મૂક્યા છે એટલે એ વિરોધ શમે છે. દેહલી દીપક=ધરના ઉંબરા ઉપર મુકેલા દીવો. એ દીવો જેમ બેઉ બાજુના ઓરડામાં સુદ્ધાં પ્રકાશ પાડે છે તેમ ત્રણ પણ પોતાના મધ્ય લોક ઉપરાંત બેઉ બાજુના (ઉર્ધ્વ અને અધઃ) લોકમાં પણ પ્રકાશ પાડે છે. (પ્રકાશ=અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવો તે). ૨. જુઓ સ્લોક ૧૨ મો. ૩. Qualifications and modifications.

અથવા—જીવાજીવસ્વરૂપાણિ નિત્યાનિત્યત્વવન્તિ ચ ।

દ્રવ્યાણિ ષટ્ પ્રતીતાનિ દ્રવ્યલોકઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

તથોક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

જીવમજીવે રુવમરુવિ સપણસમપ્પણસે અ ।

જાણાહિ દઢ્વલોગં નિચ્ચમનિચ્ચં ચ જં દઢ્વં ॥ ૬ ॥

યે સંસ્થાનવિશેષેણ તિર્યગૂર્ધ્વમધઃસ્થિતાઃ ।

આકાશસ્ય પ્રદેશાસ્તં ક્ષેત્રલોકં જિનાઃ જગુઃ ॥ ૭ ॥

સમયાવલિકાદિશ્ચ કાલલોકો જિનૈઃ સ્મૃતઃ ।

ભાવલોકસ્તુ વિજ્ઞેયો ભાવા ઔદયિકાદયઃ ॥ ૮ ॥

યદાહુઃ સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

ઉદઈણ ઉવસમિણ યદઈણ અ તહા યવસમિણ અ ।

પરિણામસન્નિવાણ છવ્વિહો ભાવલોઓત્તિ ॥ ૯ ॥

જીવ-અજીવ રૂપ ૩૫ ૪૭ નિત્યાનિત્ય (પ્રસિદ્ધ) દ્રવ્યો છે એ દ્રવ્યલોક (૧). ૫.

સ્થાનાંગ (ઠાણાંગ) સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—રૂપી-અરૂપી, સપ્રદેશી-અપ્રદેશી, તથા નિત્યાનિત્ય જીવઅજીવરૂપ (૭) દ્રવ્યને ‘ દ્રવ્યલોક ’ કહે છે.

ઉર્ધ્વ, અધઃ અને તીર્ચ્છા-એમ વિશિષ્ટ સંસ્થાનો-સ્થાનોવાળા આકાશના પ્રદેશો છે-એને ‘ ક્ષેત્રલોક ’ કહે છે. (૨)

૧ સમયો અને ‘ ૨ આવણિ ’ વગેરેને ‘ કાળલોક ’ કહે છે. (૩)

અને ઔદયિક વગેરે અમુક ૪ ભાવો છે એને ‘ ભાવલોક ’ કહે છે. (૪)

ભાવલોકના, ઠાણાંગસૂત્રવૃત્તિમાં છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પરિણામી, સન્નિપાતિ. ૬-૯.

૪. આને માટે જુઓ શ્લોક ૧૧ મો.

૧. અતિ સૂક્ષ્મ કાળ તે ‘ સમય ’ કહેવાય. (આખી મીચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમાં અસંખ્યાત ‘ સમય ’ થઈ ગય છે). ૨. અસંખ્યાત સમય થાય ત્યારે એક ‘ આવણી ’ થાય છે. એક કોડ સડસઠ લાખ શિત્તેર હજાર બસો ને સોળ-એટલી ‘ આવણી ’ નું એક મુહૂર્ત (એ ઘડી) થાય છે. ૩. વગેરે-આ શબ્દથી નીચે પ્રમાણે કાળ-Time સમજવો:—૨ ઘડી=૧ અંતર્યુહર્ત. ૨૩ મુહૂર્ત=૧ દિવસ. ૧૫ અહોરાત્રી=૧ પખવાડીયુ. ૨ પખવાડીઆ=૧ માસ. ૧૨ માસ=૧ વર્ષ. અસંખ્યાત વર્ષ=૧ પલ્લોપમ. દશ કોટકોટી પલ્લોપમ=સાગરોપમ. દશ કોટકોટી સાગરોપમ=૧ ઉત્સર્પિણી. એક ‘ અવસર્પિણી ’ પણ એવંડી જ. એક ઉત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણી મેળ મળી એક ‘ કાળચક્ર ’ કહેવાય છે. અનન્ત કાળચક્રે એક ‘ પુદ્ગળપરાવર્તન ’ થાય છે. (આ સર્વનો ‘ કાળલોક ’ માં સમાવેશ થાય). ૪. વસ્તુસ્વભાવ Innate properties.

તત્ર પ્રથમતો દ્રવ્યલોકઃ કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 મયા શ્રીકીર્તિવિજયપ્રસાદપ્રાસબુદ્ધિના ॥ ૧૦ ॥
 ધર્માસ્તિકાયાધર્માસ્તિકાયાવાકાશ એવ ચ ।
 જીવપુદ્ગલકાલાશ્ચ ષડ્ દ્રવ્યાણિ જિનાગમે ॥ ૧૧ ॥
 ધર્માધર્માભ્રજીવારૂપાઃ પુદ્ગલેન સમન્વિતાઃ ।
 પંચામી અસ્તિકાયાઃ સ્યુઃ પ્રદેશપ્રકરાત્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥
 અનાગતસ્યાનુપત્તેરુત્પન્નસ્ય ચ નાશતઃ ।
 પ્રદેશપ્રચયાભાવાત્ કાલે નૈવાસ્તિકાયતા ॥ ૧૩ ॥
 વિના જીવેન પંચામી અજીવા કથિતાઃ શ્રુતે ।
 પુદ્ગલેન વિના ચામી જિનૈરુક્તા અરૂપિણઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધર્માસ્તિકાયં તત્રાહ પંચધા પરમેશ્વરઃ ।
 દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવાભ્યાં ગુણતસ્તથા ॥ ૧૫ ॥
 દ્રવ્યતો દ્રવ્યમેકં સ્યાત્ ક્ષેત્રતો લોકસમ્મિતઃ ।
 કાલતઃ શાશ્વતો યસ્માદભૂદ્ભાવ્યસ્તિ ચાનિશમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીમાન કીર્તિવિજય ગુરુની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પ્રથમતઃ ' દ્રવ્યલોક સંગ્રહી ' કંઈ વિવેચન કરું છું,--

જૈનશાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ—એ છ દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે. એમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પાંચના વિસ્તારવંત (ઘણા) પ્રદેશો હોવાથી એમને ' અસ્તિકાય ' કહ્યાં છે. કાળ ' અસ્તિકાય ' નહિ; કેમકે ' અનાગતને ઉત્પત્તિ ન હોવાથી, અને ' ઉત્પન્ન ' નો નાશ થવાથી એને (કાળને) પ્રદેશસમૂહ નથી. ૧૧-૧૩.

જીવ શિવાયના પાંચે ' દ્રવ્યો ' ને શાસ્ત્રમાં ' અજીવ ' કહ્યા છે. અને પુદ્ગલ શિવાયના પાંચેને ' અરૂપી ' કહ્યા છે. ૧૪.

ધર્માસ્તિકાય (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે, (૪) ભાવપરત્વે અને (૫) ગુણપરત્વે—એમ પાંચ પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય પરત્વે એક દ્રવ્યરૂપ છે; ક્ષેત્રપરત્વે

વર્ત્તરૂપરસૈર્ગધસ્પર્શેઃ શૂન્યશ્ચ ભાવતઃ ।

ગત્યુપપ્ત્ત્મ્ભધર્મશ્ચ ગુણતઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્વભાવતઃ સંચરતાં લોકેઽસ્મિન્ પુદ્ગલાત્મનામ્ ।

પાનીયમિવ મીનાનાં સાહાય્યં કુરુતે હ્યસૌ ॥ ૧૮ ॥

જીવાનામેષ ચેષ્ટાસુ ગમનાગમનાદિષુ ।

ભાષામનઃવચોકાયયોગાદિષ્વેતિ હેતુતામ્ ॥ ૧૯ ॥

અસ્યાસત્ત્વાદલોકે હિ નાત્મપુદ્ગલયોર્ગતિઃ ।

લોકાલોકવ્યવસ્થાપિ નાભાવેઽસ્યોપપચ્ચતે ॥ ૨૦ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્ધર્મભ્રાતેવ યુગ્મજઃ ।

સ્યાદધર્માસ્તિકાયોઽપિ ગુણતઃ કિન્તુ મિચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સ્થિત્યુપપ્ત્ત્મ્ભકર્તા હિ જીવપુદ્ગલયોરયમ્ ।

મીનાનાં સ્થલવચ્ચેનાલોકે નાસૌ ન તત્સ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

અયં નિષદનસ્થાનશયનાજ્ઞમ્બનાદિષુ ।

પ્રયાતિ હેતુતાં ચિત્તસ્થૈર્યાદિસ્થિરતાસુ ચ ॥ ૨૩ ॥

લોકાકાશમુખી છે; કાળપરત્વે શાશ્વત છે. (કારણ કે ભૂતકાળમાં એ હતો, વર્તમાનમાં પણ છે, અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનો), અને ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ—એ પાંચેથી રહિત છે. વળી શુણ્ણપરત્વે એ ‘ ગતિમાં સહાયક ’ છે; કેમકે પુદ્ગળોને અને આત્માઓને એ સંચારમાં સહાય કરે છે, જેમ જળ મત્સ્યને સહાય કરે છે એમ. ૧૫-૧૮

વળી સર્વં જીવો ગમન, આગમન આદિ કરી શકે છે એમાં પણ એ હેતુરૂપ છે, તેમજ એઓ ભાષા અને મનવચનકાયના યોગ—આદિ ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે એનું પણ એજ કારણ છે. અલોકમાં એ (ધર્માસ્તિકાય) ન હોવાથી ત્યાં આત્માની કે પુદ્ગળની ગતિ થતી નથી. વળી એના અભાવે ‘ લોક ’ અને ‘ અલોક ’ એવી વ્યવસ્થાજ ન હોય. ૧૯-૨૦

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ—એ ચારપરત્વે તો જાણે ધર્માસ્તિકાયનો યુગ્મજ બન્ધુ હોયતો એવો છે. ફક્ત શુણ્ણપરત્વે બિન છે. સ્થળપર જેમ મત્સ્યો સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ અધર્માસ્તિકાયને લીધે જીવ અને પુદ્ગળ એક સ્થિરતામાં આવી જાય છે. એ અધર્માસ્તિકાય અલોકમાં નથી. માટે ત્યાં જીવ કે પુદ્ગળની સ્થિતિ નથી. એસવામાં, ઉભા થવામાં, સવામાં, આલમ્બનમાં તથા ચિત્તની સ્થિરતામાં પણ એ અધર્માસ્તિકાય જ હેતુભૂત

ગતિસ્થિતિપ્રિયાર્થે સત્યવૈતૌ સહાયકૌ ।

જાંબાનીનાં ન ચેત્તેષાં પ્રસજ્યેતે સદાપિ તે ॥ ૨૪ ॥

ભવેદભ્રાસ્ત્રિકાયસ્તુ લોકાલોકભિદા દ્વિધા ।

લોકાકાશાસ્તિકાયઃ સ્યાત્તત્રાસંખ્યપ્રદેશકઃ ॥ ૨૫ ॥

સ ભાત્યલોકાકાશેન પરીતોઽતિગરીયસા ।

ગોલકં મધ્યશુષિરં મહાન્તમનુકુર્વતા ॥ ૨૬ ॥

અસૌ ચ ધર્માધર્માભ્યાં સ્વતુલ્યાભ્યાં સદાન્વિતઃ ।

ભૂપાલ ઇવ મન્ત્રિભ્યાં વિભર્તિ સકલં જગત્ ॥ ૨૭ ॥

અલોકાન્ત્રં તુ ધર્માધર્માવૈઃ પંચભિરુજ્જિતમ્ ।

અનેનૈવ વિશેષેણ લોકાન્ત્રાત્ પૃથગીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અનન્તસ્યાપ્યસ્ય પૂજ્યૈમં ત્તાયાં નિર્દર્શનમ્ ।

અસદ્ભાવસ્થાપનયા પંચમાંગે પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

છે. ગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ હોતો છતો જ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય—એઉ જીવને અને પુદ્ગળ—ખન્નેને સહાયકર્તા છે. જો એમ ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગળ ગતિમાં હોય એ હંમેશાં ગતિમાંજ રહે અને સ્થિર હોય એ સદા સ્થિરજ રહે. ૨૧-૨૪.

આકાશાસ્તિકાય (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ—એમ બે પ્રકારનો છે. એમાં લોકાકાશ અસંખ્ય પ્રદેશોનો છે, અને અંદરથી એકદમ પોકળ એક મ્હોટો ગોળો^૧ હોય એવા ચોમેર આવેલા અત્યન્ત વિસ્તૃત અલોકાકાશવડે શોભી રહ્યો છે. ૨૫-૨૬.

આકાશાસ્તિકાય, વળી પોતાના જ જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહાયવડે અખિલ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે; એક રાજા પોતાના બે મંત્રીઓની સહાયવડે જગતને ધારણ કરે છે એમ. ૨૭.

અલોકાકાશ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યોથી રહિત છે, અને એજ ભેદને લીધે એ લોકાકાશથી ભિન્ન છે. ૨૮.

આવા અનન્ત અલોકાકાશના વિસ્તૃતપણા ઉપર પ્રભુએ પાંચમા ' અંગ ' માં એક કાલ્પનિક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૨૯. તે આ પ્રમાણે:—

૧. ભગવતીસૂત્રના ૧૧મા શતકના ૧૧મા ઉદ્દેશમાં ગૌતમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધીવીર કહે છે કે—હે ગૌતમ ! અલોકાકાશ પોકળ ગોળા જેવો છે.

તયા હિ સુદર્શનં રગિરે પરિતો નિર્જરા દશ ।

કેઽપિ કૌતુકિનઃ સન્તિ સ્થિતા દિત્તુ દશસ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

ગાલ્લોત્તરણ્તેઽષ્ટાસુ દિત્તુ બહિર્મુખાઃ ।

બલિપિંડાન્ દિક્કુમાર્યઃ કિરન્ત્યદ્ધૌ સ્વદિત્ત્વથ ॥ ૩૧ ॥

વિકીર્ણાન્ યુગપત્તાભિસ્તાન્ પિંડાનગતાન્ ક્ષિતિમ્ ।

યયા ગત્યા સુરસ્તેષામેકઃ કોપ્યાહરેદ્રયાત્ ॥ ૩૨ ॥

તયા ગત્યાથ તે દેવા અલોકાન્તદિદૃશ્યા ।

ગન્તું પ્રવૃત્તા યુગપદ્મદા દિત્તુ દશસ્વપિ ॥ ૩૩ ॥

તદા ચ વર્ષલક્ષાયુઃ પુત્રોઽભૂત્કોઽપિ કસ્યચિત્ ।

તસ્યાપિ તાદૃશઃ પુત્રઃ પુનસ્તસ્યાપિ તાદૃશઃ ॥ ૩૪ ॥

કાલેન તાદૃશાઃ સપ્ત પુરુષાઃ પ્રલયં ગતાઃ ।

તતસ્તદસ્થિમજ્જાદિ તન્નામાપિ ગતં ક્રમાત્ ॥ ૩૫ ॥

અસ્મિન્ન સમયે કશ્ચિત્સર્વજ્ઞં યદિ પૃચ્છતિ ।

સ્વાસ્તિષ્ઠેષાં કિમગતં ક્ષેત્રં કિં વા ગતં બહુ ॥ ૩૬ ॥

તદા વદતિ સર્વજ્ઞો ગતમલ્પં પરં બહુ ।

અગતસ્યાનન્તતમો ભાગો ગતમિહોદ્યતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધારે કે—એક પર્વતની આસપાસ દશે દિશામાં કોઈ દશ દેવો કૌતુકને લઈને આવી ઉભા છે. એ વખતે માનુષોત્તર પર્વતને છેડે રહીને આઠ દિક્કુમારીઓ પોતપોતાની દિશાઓમાં બળિપિંડો ફેંકે છે. દિક્કુમારીઓએ એવી રીતે એકી વખતે ફેંકેલા એ આઠ બળિપિંડોને પૃથ્વીપર પડવા ન દેતાં, પેલા દેવોમાંનો એક જે ગતિવડે એકદમ ઝીલી લે છે તેજ ગતિ વડે જ્યારે એ દેવો અલોકના અન્તભાગને જોવાની ઇચ્છાને લઈને, સૌ સાથે દશે દિશાઓમાં ચાલી નીકળે છે તે વખતે કોઈ એક મનુષ્યને લાખવર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. વળી પછી એ પુત્રને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. આ ‘પુત્રના પુત્ર’ને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. એમ કાળ વહી જતાં સાત પેઢી થઈ ગઈ. અનુક્રમે એમનાં અસ્થિ, રક્ષા, મજ્જા આદિ પણ નષ્ટ થયાં, એમનાં નામ પણ નષ્ટ થયાં. ૩૦-૩૫.

આ સમયે કોઈક જો સર્વજ્ઞને પ્રશ્ન કરે કે ‘હે સ્વામી, એ દેવોએ જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કર્યું’ એ વધારે છે કે ‘પસાર કરવું હજી બાકી રહ્યું’ એ વધારે છે? ’ ત્યારે પ્રભુ કહે કે ‘પસાર કર્યું’ એ તો અદ્ય છે, હજી તો એથી વિશેષ ‘પસાર કરવું’ રહ્યું. એમ સમજો કે એક (‘પસાર કર્યું’ તે) અન્યના અનન્તમા ભાગ જેટલું છે. ૩૬-૩૭.

સ્થિત્વા સુરોઽપિ લોકાન્તે નાલોકે સ્વકરાદિકમ્ ।

ઈષ્ટે લમ્બચિતું ગત્યભાવાત્પુદ્ગલજીવયોઃ ॥ ૩૮ ॥

તદુક્તમ્—વસ્તુતસ્તુ નભોદ્રવ્યમેકમેવાસ્તિ સર્વગમ્ ।

ધર્માદિસાહચર્યેણ દ્વિધાજાતમુપાધિના ॥ ૩૯ ॥

લોકાલોકપ્રમાણત્વાત્ ક્ષેત્રતોઽનન્તમેવ તત્ ।

અસંખ્યેયપ્રમાણં ચ પરં લોકવિવક્ષયા ॥ ૪૦ ॥

કાલતઃ શાશ્વતં વર્ણાદિભિર્મુક્તં ચ ભાવતઃ ।

અવગાહગુણં તચ્ચ ગુણતો ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અવકાશે પદાર્થાનાં સર્વેષાં હેતુતાં દધત્ ।

શર્કરાણાં દુग्ધમિવ વહેર્લોહાદિગોલવત્ ॥ ૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યતઃ—પરમાણ્વાના દ્રવ્યેણૈકેનાપિ પ્રપૂર્યતે ।

સ્વપ્રદેશસ્તથા દ્વાભ્યામપિ તાભ્યાં તથા ત્રિભિઃ ॥ ૪૩ ॥

અપિ દ્રવ્યશતં માયાત્તત્રૈવૈકપ્રદેશકે ।

માયાત્ કોટિશતં માયાદપિ કોટિસહસ્રકમ્ ॥ ૪૪ ॥

વળી પુદ્ગળ અને જીવ અલોકમાં ગમન કરી શકતા નથી, એટલે લોકાંતે રહેલો કોઈ દેવ પણ એ અલોકમાં પોતાનો હસ્તપાદાદિ લાંબાવી શકતો નથી. ૩૮.

વસ્તુતઃ તો આ સર્વવ્યાપક આકાશદ્રવ્ય એક જ છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના સાહચર્યને લીધે જ એના બે ભેદ થયા છે. એનું ક્ષેત્ર લોકાલોક જેટલું વિસ્તૃત છે એટલે ‘અનન્ત’ છે; પરંતુ લોકાકાશની વિવક્ષાએ એનું પ્રમાણ ‘અસંખ્યાત’ છે. કાળપરત્વે એ (આકાશ) શાશ્વત છે. ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-સ્પર્શ-ગંધ-થી મુક્ત છે. ગુણપરત્વે અવગાહગુણવાળું છે. જેમ દુધમાં સાકરને માટે અવકાશ છે, અને લોખંડ આદિના ગોળામાં અગ્નિ માટે અવકાશ છે એટલે કે એક અન્યમાં સમાઈ શકે છે તેવી રીતે આકાશમાં સર્વ પદાર્થોને માટે અવકાશ છે—અર્થાત્ એમાં એઓ સમાઈ જાય છે. ૩૯-૪૨.

કહ્યું છે કે પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યવડે એક આકાશપ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે તેમ બે કે ત્રણ દ્રવ્યવડે પણ તે જ પ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે. તેમ વળી એકસો દ્રવ્યો પણ એ જ આકાશ-

* આ વાતનું ભગવતીસૂત્રના ૧૬ માં શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રીવીર અને ગૌતમના પ્રશ્નોત્તર સમયે ન કરે છે.

અવગાહસ્વભાવસ્વાદન્તરિક્ષસ્ય તત્સમમ્ ।

અષ્ટત્રત્વા- પુદ્ગલાનાં પરિણામસ્ય યુક્તિમત્ ॥ ૪૫ ॥

દ્વયોરપિ ક્રમાત્ દૃષ્ટાન્તૌ—

દીપ્રદીપપ્રકાશેન યથાપવરકોદરમ્ ।

પૂર્યતે તત્ શતમપ્યત્ર માતિ ચ ॥ ૪૬ ॥

તથા—વિશત્યૌષધસામર્થ્યાત્ પારદસ્યૈકકર્ષકે ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં તૌલ્યે કર્ષાધિકં ન તત્ ॥ ૪૭ ॥

પુનરૌષધસામર્થ્યાત્તદ્વયં જાયતે પૃથક્ ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં પારદસ્યૈકકર્ષકઃ ॥ ૪૮ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक १३ उ० ४ वृत्तौ ।

કિં ચ— ધર્માસ્તિકાયસ્તદેશસ્તત્પ્રદેશ इति त्रयम् ।

एवं त्रयं त्रयं ज्ञेयमधर्माभ्रास्तिकाययोः ॥ ४९ ॥

तन्नास्तिकायः सकलस्वप्नप्रदेशात्मको भवेत् ।

કિયન્માત્રાંશરૂપાશ્ચ તસ્ય દેશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૫૦ ॥

પ્રદેશમાં સમાઈ જાય, સો કોડ પણ સમાય અને સહસ્કોડ પણ સમાય. (યાવત્ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનન્તા પરમાણુઓ પણ સમાય છે) આકાશનો અવગાહ સ્વભાવ હોવાથી એને એ સર્વ સમાન છે; અને પુદ્ગલના પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી, એમ થવું યુક્તિવાળું પણ છે. ૪૩--૪૫.

ઉપરની બેઠિ વાતોના સમર્થનમાં ભગવતીસૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં એકેક દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે: (૧) એક ઓરડાની અંદરના ભાગમાં 'એક' તેજસ્વી દીપકનો પ્રકાશ સમાઈ રહે છે, તેમ 'એકસો' દીપકનો પ્રકાશ પણ સમાઈ શકે છે. (૨) વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી એક 'કર્ષ' પ્રમાણ પારામાં સો 'કર્ષ' પ્રમાણ સુવર્ણ સમાય છે, અને છતાં એનું વજન એક 'કર્ષ' થી વધારે થતું નથી. ઔષધના સામર્થ્યથી પુનઃ જૂઠા પાડતાં સુવર્ણ સો 'કર્ષ' અને પારા એક 'કર્ષ' અર્થાત્ બેઠી મૂળ હતાં તેટલાં થઈ રહે છે. ૪૬--૪૮.

ધર્માસ્તિકાયના (૧) અસ્તિકાય (સ્કંધ) (૨) એના દેશો અને (૩) એના પ્રદેશો--એમ ત્રણ ભેદ છે. એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એજ પ્રમાણે ત્રણત્રણ ભેદ છે. ૪૯.

પોતાના સર્વ પ્રદેશરૂપ અર્થાત્ સ્કંધ એ 'અસ્તિકાય'; અને અલ્પપ્રદેશરૂપ એ 'દેશ'. ૫૦.

x સ્કંધ (આખો પદાર્થ), દેશ (કટલોક ભાગ) અને પ્રદેશ (સદ્ભમાં સદ્ભ અવિભાજ્ય ભાગ)--આમ ત્રણ પ્રકાર.

સ્કન્દન્તિ શુષ્યન્તિ પુદ્ગલાવેચટનેન ધીયન્તે ચ પુષ્યન્તે પુદ્ગલ-
ચટનેનેતિ સ્કન્ધાઃ । પૃષોદરાદયઃ इति रूपानेष्यति । इति प्रज्ञापनावृत्तौ
व्युत्पादितत्वादेते स्કन्धव्यपदेशं नार्हन्ति । अत एव सूत्रे प्रायः धम्म-
स्थिकाए धम्मस्थिकायस्स देसे इत्याद्येव श्रूयते ॥ नवतत्त्वावचूरौ तु
चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके सकलोऽपि यो धर्मास्तिकायः स सर्वः स्कन्धः
कथ्यते इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

निर्वિभागा विभागाश्च प्रदेशा इत्युदाहृताः ।

ते चानन्तास्तृतीयस्यासंख्येया आद्ययोर्द्वयोः ॥ ૫૧ ॥

अनन्तैश्चागुरुलघुपर्यायैः संश्रिता इमे ।

त्रयोऽपि यदन्तेषु संभवन्स्येत एव हि ॥ ૫૨ ॥

अथ जीवास्तिकायस्य स्वरूपं वच्मि तस्य च ।

चेतनालक्षणो जीव इति सामान्यलक्षणम् ॥ ૫૩ ॥

પુદ્ગલને પૂરણગતન સ્વભાવ છે, તેથી ઘટવા વધવાથી સુકાય થા પોષાય એ સ્કંધ. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે ‘સ્કંધ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘પૃષોદરાદયઃ’ એ વ્યાકરણ-સૂત્રને આધારે કરેલી છે. આમ વ્યુત્પત્તિ કરેલી હોવાથી એ ‘સ્કંધ’ નામને લાયક નથી. એથી જ સૂત્રમાં પ્રાયઃ ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના દેશે ઇત્યાદિ પાઠ જ દેખાય છે. જો કે ‘નવતત્ત્વ’ની અવચૂરી-ટીકા-માં તો ચૌદ રાજલોકમાં જોડેલા ધર્માસ્તિકાય છે તેટલો બધો ‘સ્કંધ’ કહેવાય છે એમ કહ્યું છે.

ઉપર ‘અસ્તિકાય’ અને ‘દેશ’ વિષે સમજણ આપી. હવે (૩) ‘પ્રદેશ’ વિષે.

જેના બીલકુલ ભાગ ન થઈ શકે એવો જે વિભાગ-તે ‘પ્રદેશ.’

આવા પ્રદેશે ‘આકાશાસ્તિકાય’ ના ‘અનન્ત’ છે; અને ‘ધર્માધર્માસ્તિકાય’ ના ‘અસંખ્યાત’ છે. ૫૧.

વળી આ ત્રણે (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અસ્તિકાય) અનન્ત અગુરુલઘુપર્યાયથી સંશ્રિત છે. કેમકે ‘અમૂર્તો’ માં એઓ જ સંભવે છે. ૫૨.

હવે ‘જીવાસ્તિકાય’ ના સ્વરૂપ વિષે કંઈક:—

ચેતનાલક્ષણવાળો-એ ‘જીવ’. આ ‘જીવ’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યા-લક્ષણ છે. ૫૩.

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાન્યપિ ।

મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

અચક્ષુશ્ચતુરવધિકેવલદર્શનાનિ ચ ।

દ્વા-શામી ઉપયોગા વિશેષાજીવલક્ષણમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપયોગં વિના કોઽપિ જીવો નાસ્તિ જગન્નયે ।

અક્ષરનન્તભાગો યદ્વચ્ચકો નિગોદિનામપિ ॥ ૫૬ ॥

તં ચાક્ષરનન્તભાગમપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનઃ ।

ન શક્નુવન્ત્યાવરિતું પુદ્ગલાઃ કર્મતાં ગતાઃ ॥ ૫૭ ॥

एषोऽप्याव्रियते चेत्तत् स्याज्जीवाजीवयोर्न भित् ।

અક્ષરં ત્વિહ સાકારેતરોપયોગલક્ષણમ્ ॥ ૫૮ ॥

खैर्यथातिसान्द्राभ्रच्छलस्यापि भवेत्प्रभा ।

કિયત્યનાવૃતા રાત્રિદિનાભેદોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

इयं चाल्पीयसी ज्ञानमात्राद्यसमये भवेत् ।

અપર્યાપ્તનિગોદાનાં સૂક્ષ્માણાં ક્રમતસ્તતઃ ॥ ૬૦ ॥

અને (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન* (૬) મતિઅજ્ઞાન (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન (૮) વિભંગજ્ઞાન (૯) અચક્ષુદર્શન (૧૦) અક્ષુદર્શન (૧૧) અવધિદર્શન તથા (૧૨) કેવળદર્શન—આ બાર પ્રકારનો જેને ‘ઉપયોગ’ છે એ ‘જીવ’, આ ‘જીવ’ નું વિશેષ લક્ષણ. ૫૪-૫૫.

ત્રણે જગતમાં ‘ઉપયોગ’ વિનાનો કોઈ પણ જીવ નથી. કેમકે અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ‘નિગોદ’ ના જીવોને પણ વ્યક્ત છે. ૫૬.

ત્રણે લોકમાં રહેલા કર્મપુદ્ગલો (પોતાના એકત્ર-સંયુક્ત બળે પણ) એ અક્ષરના અનન્તમા ભાગને પણ આવરવાને શક્તિમાન નથી. ૫૭.

ધારો કે આવરવામાં આવે. તો પછી ‘જીવ’, ‘અજીવ’ એવો ભેદ રહે નહિં. અને અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો સાકારનિરાકારના ‘ઉપયોગ’ રૂપ ‘લક્ષણ’ છે. ૫૮.

જેમકે (૬૪-૫૦ લેખો) : સૂર્ય અત્યન્ત ઘાટાં વાદળાંઓથી છવાયેલો હોય તો યે એની કંઈક પ્રભા તો અણુછવાયેલી હોય જ. નહિં તો રાત્રી કે દિવસ પરબાય નહિં. ૫૯.

આ જ્ઞાનમાત્રા સૂક્ષ્મ ‘અપર્યાપ્ત’ નિગોદોને આદ્ય ક્ષણે અત્યન્ત અદ્ય હોય છે;

*. આ પાંચ જ્ઞાન સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને કહ્યાં છે. † આ ત્રણે (૬-૭-૮) મિથ્યાત્વ આશ્રયી છે.

શેષૈકાક્ષદ્વિત્રિચતુષ્પંચાદિષુ માત્રયા ।

વર્ધમાનેન્દ્રિયયોગલબ્ધિઃ ~~પ્રત્યક્ષ~~ પેત્યા ॥ ૬૧ ॥

અયોપશમવૈચિત્ર્યાભ્યાનારૂપાણિ વિભ્રતી ।

સંવજ્ઞેયપ્રાણી સ્યાદ્ ધાતિકર્મક્ષયેણ સા ॥ ૬૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

નન્વેવમાત્મનો જ્ઞાનં યદિ લક્ષણમુચ્યતે ।

અભેદઃ સ્યાત્તદનયોઃ સાસ્નાવભયોરિવ ॥ ૬૩ ॥

एवं चास्य सदा ज्ञानमिष्यतेऽखिलवस्तुगम् ।

ज्ञानरूपो न जानातीतेतद्युक्तिसहं न यत् ॥ ૬૪ ॥

કથં ચ જ્ઞાનરૂપસ્યાત્મનઃ સ્યુઃ સંશયસ્તથા ।

અવ્યક્તબોધાબોધૌ ચ કિંચિદ્બોધવિપર્યયાઃ ॥ ૬૫ ॥

અગ્રોચ્યતે—સત્યપ્યસ્ય ચિદાત્મત્વે નોપયોગો નિરન્તરમ્ ।

ભવસ્યાવરણીયાનાં કર્મણાં વશતઃ સ્વલુ ॥ ૬૬ ॥

અને પછી કેમે કેમે શેષ એકેન્દ્રિ, બેન્દ્રિ, ત્રેન્દ્રિ, ચૌરિન્દ્રિય, અને પંચેન્દ્રિય જીવોને વિષે વૃદ્ધિ પામતી પામતી ઇન્દ્રિયોના યોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ, ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણાને લઈને વિવિધરૂપ ધારણ કરતી, ધાતિકર્મોના ક્ષય થયે, સર્વજ્ઞપણાને ગ્રહણ કરાવનારી થાય છે. ૬૦-૬૨.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે જ્યારે ‘ જ્ઞાન ’ એ આત્માનું લક્ષણ છે એમ કહેશે તો ‘ ગલકંબળ * અને વૃષભ ’ની જેમ આત્મા અને જ્ઞાનનો ‘ અલેદ થશે. આમ આત્માને ‘ સર્વવસ્તુના સદા જ્ઞાનવાળો ’ કહો અને જ્ઞાનરૂપ એવો આત્મા એ જાણે નહિ—એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી—‘ ન બને એવી ’ છે. વળી ‘ જ્ઞાનરૂપ આત્મા ’ કહીએ ત્યારે પછી એને સંશય કે અપ્રકટ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કે કિંચિત્ જ્ઞાન કે વિપરીત જ્ઞાન—કેમ હોય ? ૬૩-૬૫.

એ શંકાનું નિવારણ આ રીતે—આત્મા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પણ એ આવરણીય કર્મોને વશ હોવાથી એને નિરંતર ‘ ઉપયોગ ’ હોતો નથી: જુઓ કે—એ આત્મા તો મધ્યના આઠ

* વૃષભ—ખજાદ વગેરે પશુઓને ગળા નીચે લટકતો ભાગ કંબળ કે ‘ કામળો ’ કહેવાય છે .

* આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાય આ ચાર ‘ ધાતિ ’ કહેવાય છે; કેમકે એઓ આત્માના જ્ઞાન-દર્શન આદિ યુજીતો ધાત-નાશ કરનારા છે.

તથાહિ—આત્મા સર્વપ્રદેશેષુ સ્વસ્વાંશાનદ મધ્યગાન્ ।

પ્રવચ્યમાનોદકવત્ સદા વિપરિવર્તતે ॥ ૬૭ ॥

તતઃ સ ચિરમેકાન્નિત્ત વસ્તુન્યુપયુજ્યતે ।

અર્થાન્તરોપયુક્તઃ સ્યાદ્વપલઃ કૃકલાસવત્ ॥ ૬૮ ॥

ઉત્કર્ષેણોપયોગસ્ય કાલોપ્યાન્તરૂત્તરિકઃ ।

ઉપયોગાન્તરં યાતિ સ્વભાવાત્તદનન્તરમ્ ॥ ૬૯ ॥

ન સર્વમપિ વેત્સ્યેષ પ્રાણી કર્માવૃતો યથા ।

નાર્કસ્યાશ્રાભિભૂતસ્ય પ્રસરન્ત્યભિતઃ પ્રભાઃ ॥ ૭૦ ॥

સંશયાદ્વક્ત્ત્વોધાયા અપ્યસ્ય કર્મણાં વશાત્ ।

કુર્વતાં જ્ઞાનવૈચિત્ર્યં ક્ષયોપશમભેદતઃ ॥ ૭૧ ॥

કિં ચ—આભોગાનાભોગોદ્ભવવીર્યવતો યદા ક્ષયોપશમઃ ॥

લઙ્ઘિકરણાનુરૂપં તદાત્મનો જ્ઞાનમુદ્ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

વીર્યાપગમે ચ પુનસ્તદેવ કર્માવૃણોત્યપાકીર્ણમ્ ।

શેવલજાલમિવામ્ભો દર્પણમિવ વિમલિતં પંકઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રદેશો શિવાયના અન્ય સર્વ પ્રદેશોને વિષે, ઉકળતા જળની માફક ઉથલ પાથલ થયા કરે છે. અને એથી એને ચિરકાળ પર્યન્ત એક વસ્તુમાં ‘ઉપયોગ’ રહેતો નથી, પરંતુ કાકીડાની જેમ અપળ થઇ અન્ય અન્ય પદાર્થોને વિષે ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. જો કે એ ‘ઉપયોગ’ એટલે ‘ઉપયુક્તપણા’ નો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો છે અને ત્યારપછી તો એ (આત્મા) પુનઃ અન્ય વિષયમાં ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. જેમ વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કાન્તિ સર્વતઃ દેહાતી નથી તેમ કર્મોથી આચ્છાદિત થયેલ પ્રાણી સર્વ વાત બાણી શકતો નથી. ૬૬-૭૦.

વળી આત્માને સંશય, અપ્રકટ યોધ, અજ્ઞાન, કિંચિત્ જ્ઞાન વગેરે થાય છે એ પણ ક્ષયોપશમના ભેદથી વિચિત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા કર્મોને એ (આત્મા) વશ છે એથી થાય છે. વળી આલોગ કે અનાલોગથી ઉદ્ભવેલું વીર્ય એ આત્માને વિષે ‘આવે છે અને એને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ એનામાં લઙ્ઘિ (શક્તિ) અને કરણ (કાર્ય) ને અનુરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ વીર્ય જ્યારે ગચ્છ ત્યારે સમજવું કે એજ કર્મ આત્માને આવરી મૂકે છે; શેવાળ જેમ જળને અને કાઠવ જેમ નિર્મળ દર્પણને આવરે છે એમ. ૭૧-૭૩. (ઇતિ શંકાનિવારણમ્)

હવે પ્રસ્તુત વિષયઃ

અથ પ્રકૃતમ્— દ્વિધા ભવન્તિ તે જીવાઃ સિદ્ધસંસારાભેદતઃ ।

સિદ્ધાઃ પંચદશવિધાસ્તીર્થાતીર્થાદિભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાદુઃ— જિણઅજિણતિત્થતિત્થાગિહિઅન્નસક્કિગથીનરનપુંસા ।

પત્તેયસયંબુદ્ધા બુદ્ધબોહિક્કણિક્કા ય ॥

જીવન્તીતિ સ્મૃતા જીવા જીવનં પ્રાણધારણમ્ ।

તે ચ પ્રાણા દ્વિધા પ્રોક્તા દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાનામિન્દ્રિયોચ્છવાસાદયઃ પ્રાણા ન યદ્યપિ ।

જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણાનાં યોગાજીવાસ્તથાપ્યમી ॥ ૭૬ ॥

‘ જીવ ’ ના બે પ્રકાર છેઃ (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી.

(૧) ‘ સિદ્ધ ’ વળી પંદર પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણેઃ (૧) જિનસિદ્ધ (૨) અ-
જિનસિદ્ધ (૩) તીર્થસિદ્ધ (૪) અતીર્થસિદ્ધ (૫) ગૃહલિંગસિદ્ધ (૬) અન્યલિંગસિદ્ધ
(૭) સ્વલિંગસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીસિદ્ધ (૯) પુરૂષસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકસિદ્ધ (૧૧) પ્રત્યેકબુ-
દ્ધસિદ્ધ (૧૨) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૧૩) બોધબોધિતસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ અને (૧૫)
અનેકસિદ્ધ. ૭૪. x

જીવે છે એઓ જીવ. જીવવું એટલે પ્રાણ હોવા-ધારણ કરવા.

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ-એમ બે પ્રકારના પ્રાણ છે. ૭૫.

સિદ્ધોને બે કે ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ નથી અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રાણ નથી તોપણ
એમને જ્ઞાન આદિ ભાવપ્રાણ છે એટલે એઓ પણ જીવ કહેવાય. ૭૬.

x (૧) તીર્થકર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે (૨) સામાન્ય કેવળી મોક્ષે જાય તે (૩) તીર્થકરને
કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મોક્ષે ગયેલા (૪) તીર્થકરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મોક્ષે ગયા એવા (૫)
ગૃહસ્થપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૬) સન્યાસી-તાપસ વગેરેમાંથી મોક્ષે જાય તે (૭) સાધુપણામાંથી
મોક્ષે જાય એ (૮) સ્ત્રીવેદવાળા મોક્ષે જાય એ (૯) પુરૂષવેદવાળા જીવ મોક્ષે જાય એ (૧૦) નપુંસકો
મોક્ષે જાય એ (૧૧) કોઈ પદાર્થ દેખીને પ્રતિબોધ પામી ચારિત્ર લઈ મોક્ષે જાય તે (૧૨) યુરૂના ઉપદેશ
વિના પોતાની મેળે જાતિસ્મરણ આદિથી પ્રતિબુદ્ધ થઈ મોક્ષે જાય તે (૧૩) યુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી
મોક્ષે જાય એ (૧૪) એક સમયે એકજ મોક્ષે જાય એ (૧૫) એક સમયમાં ઘણા મોક્ષે જાય એ. દ્રષ્ટાન્તઃ
(૨) પુડરીક ગણુધર (૩) સામાન્ય કેવળી ગણુધર (૪) મરૂદેવી માતા (૫) ભરતચક્રી (૬) વલ્કલચીરિ
તાપસ આદિ (૮) અંદનખાલા-વજેરે, (૯) ગૌતમ આદિ (૧૦) ગાંગેય વિગેરે (૧૧) કરકંડુ (૧૨)
કપિલ (૧૪) શ્રી મહાવીર (૧૫) શ્રી ઋષભની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ.

અલોકસ્વલિતાઃ સિદ્ધા લોકાગ્રે ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

इह संत्यज्य देहादि स्थितास्तत्रैव शाश्वताः ॥ ७७ ॥

ते ज्ञानावरणीयाद्यैर्मुक्ताः कर्मभिरष्टभिः ।

ज्ञानदर्शनचात्रिाद्यनन्ताष्टकसंयुताः ॥ ७८ ॥

તથોક્તં ગુણસ્થાનક્રમારોહે—

अनन्तं केवलज्ञानं ज्ञानावरणसंक्षयात् ।

अनन्तं दर्शनं चापि दर्शनावरणक्षयात् ॥ ७९ ॥

क्षायिके शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे मोहनिग्रहात् ।

अनन्ते इक्ष्वीयं च वेद्यविघ्नक्षयात्ક્રમાત્ ॥ ૮૦ ॥

आयुषः क्षीणभावत्वात् सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नामगोत्रાક્ષયાદેવામूर्त्तानन्ताવગાહના ॥ ૮૧ ॥ इति ॥

रोगमृत्जराद्यात्तेहीना अपुनरुद्भवाः ।

अभावात्કર્મહેતૂનાં દગ્ધે બીજે હિ નાંકુરઃ ॥ ૮૨ ॥

यावन्मात्रं नरक्षेत्रं तावन्मात्रं शिवास्पदम् ।

યો યત્ર મ્રિયતે તત્રૈવોર્ધ્વં ગત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

અલોકથી સ્પલિત હોવાથી અર્થાત્ અલોકમાં ગતિ-ગમન ન હોવાથી એઓ લોકને અગ્રભાગે રહેલા છે. શરીરાદિને અહિં ત્યજીને એઓ શાશ્વત ત્યાંજ રહેલા છે. ૭૭.

એઓ ‘જ્ઞાનાવરણીય’ આદિ આઠે કર્મોએ રહિત છે; અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આઠ અનન્ત વસ્તુએ યુક્ત છે. ૭૮

‘ગુણસ્થાન ક્રમારોહ’ નામના અંશમાં કહ્યું છે કે-જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયથી અનંત કેવળજ્ઞાન, અને દર્શનના આવરણના ક્ષયથી અનંત દર્શન થાય છે. મોહના વિનાશથી ક્ષાયિક શુદ્ધસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ‘વેદનીય’ અને ‘અંતરાય’ કર્મોના ક્ષયથી અનુક્રમે અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આયુકર્મ ક્ષીણ થવાથી અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નામકર્મ અને ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત-અનંત અવગાહના થાય છે. કર્મના હેતુ-ઓના અભાવથી જન્મ-જરા-મરણ આદિનાં દુઃખ ટળી જાય છે. એટલે એમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. કેમકે ખીજ બળી જાય એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિ રહી નહિ. ૭૯-૮૨

એટલો વિસ્તાર આ મનુષ્યક્ષેત્રનો છે તેટલો જ (એટલે કે પીસતાલીશ લાખ યોજન) ભાક્ષના સ્થાનનો છે. જે જ્યાં મૃત્યુ પામે છે તે ત્યાંથી સમગ્રેણિએ ઉંચે જઈ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્પત્યોર્ધ્વ સમશ્રેણ્યા લોકાન્તસ્તૈરલંકૃતઃ ।

યત્રૈકસ્તત્ર તેઽનન્તા નિર્વાધા સુખમાસતે ॥ ૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

કૃત્સ્નકર્મક્ષયાદૂર્ધ્વ નિર્વાણમધિગચ્છતિ ।

યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિઃ નિરુપાદાનસન્તતિઃ ॥ ૮૫ ॥

તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ ।

પૂર્વપ્રયોગાસંગત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥ ૮૬ ॥

કુલારલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।

પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મેહ તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૭ ॥

મૃલ્લેપસંગનિર્મોક્ષાદયથા દૃષ્ટાપ્સ્વલાબુનઃ ।

કર્મસંગવિનિર્મોક્ષાત્તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૮ ॥

પરંડયન્ત્રપેડાસુ બન્ધચ્છેદાદયથા ગતિઃ ।

કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

વ્યાઘ્રપાદબીજબન્ધનચ્છેદાત્ યન્ત્રબન્ધનચ્છેદાત્ પેડાબન્ધનચ્છેદાત્
ચ ગતિર્દૃષ્ટા મિંજાકાષ્ઠપેડાપુટાનામ્ એવં કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્ય
ગતિઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

એ સિદ્ધોથી જ ‘ લોક ’ નો અગ્રલાગ શોભી રહ્યો છે. એટલામાં એક રહી શકે એટલામાં એ અનંત પણુ બાધાવિના સુખે રહી શકે છે. ૮૩-૮૪

‘ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—ઈંધન બળી જવાથી, ઉપાદાન કારણ ગયું એટલે અગ્નિ જેમ નિર્વાણ પામે છે—ઠરી જાય છે તેમ કર્મ સર્વે બળી જવાથી—ક્ષીણ થવાથી આત્મા નિર્વાણ પામે છે અને તે પછી જ એ (આત્મા) (૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે, (૨) : આસંગ ત્યજી દેવા વડે, (૩) બંધન છેદી નાખવા વડે અને (૪) પોતાના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવવડે છેક લોકાન્ત સુધી જાયે જાય છે. ૮૫-૮૬.

(૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે કુંભારના ચક્રની, હિંડોળાની અને બાણુની જેવી ગતિ—તેવી જ ગતિ સિદ્ધોની સમજવી. (૨) માટીના લેપનો સંગ મૂકાવાથી જેવી તુંબડાની પાણી ઉપર તરી આવવા રૂપ ગતિ—તેવી જ કમેનો સંગ મૂકાવાથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૩) એરંડામાં, ચંત્રમાં અને પેડાપુટમાં બન્ધનના છેદાવાથી જેવી ગતિ—તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદાવાથી સિદ્ધની ગતિ સમજવી. એટલે કે એરંડાના બીજના બન્ધનના છેદથી, ચંત્રના બન્ધનના

ઊર્ધ્વગૌરવધર્માણો जीवा इति जिनोत्तमैः ।

अधोगૌરવધર્માણः पुद्गला इति चोदितम् ॥ ૧૦ ॥

ઊર્ધ્વગમન એવ ગૌરવં ધર્મઃ સ્વભાવો જીવાનામ્ । પુદ્ગલાસ્તુ
અધોગમનધર્માણા इति सर्वज्ञानम् इति भावः ॥

यथाधस्तीर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।

સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે તથોર્ધ્વગતિરાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

अतस्तु गतिर्वैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।

કર્મણઃ પ્રતિઘાતાન્ન પ્રયોગાન્ન તદિષ્યતે ॥ ૧૨ ॥

अधस्तिर्यगतोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ઊર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

तत्रापि गच्छतः सिद्धिं संयतस्य महात्मनः ।

ત્રૈવૈરંગૌવૈનિર્યાતિ ચેતનસ્તનુપંજરાત્ ॥ ૧૪ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગપંચમસ્થાનકે—

પંચવિદ્દે જીવસ્સ ણિજ્ઞાણમગ્ગે પન્નત્તે । પાણ્હિં ઉરૂહિં ઉરેણં
સિરેણં સવ્વંગેહિં ॥ પાણ્હિં નિજ્ઞાયમાણે નિરયગામી ભવતિ । ઉરૂહિં
નિજ્ઞાયમાણે તિરિયગામી ભવતિ । ઉરેણં નિજ્ઞાયમાણે મણ્ણયગામી

છેદથી તથા પેડાના બન્ધનના છેદાવાથી, મીંજ, કાષ્ટ અને પેડાપુટની જેવી ઉછળીને ઉંચે જવા રૂપ ગતિ થાય છે તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૪) જિન ભગવાનનાં વચન છે કે જીવ ઊર્ધ્વગતિપરિણામવાળા છે અને પુદ્ગલ અધોગતિપરિણામવાળા છે; અર્થાત્ ઊર્ધ્વ ગમન કરવું એ જ જીવોનો સ્વભાવ છે અને અધોગમન—એ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ છે એવું સર્વજ્ઞનું વચન છે. પથ્થર આદિ વજનદાર વસ્તુઓનો સ્વભાવ અધોગમન છે, વાયુનો સ્વભાવ તિર્યગ્ ગમન છે અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે એમ આત્માનો પણ અનાદિ સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે. માટે કદાચ કોઈ વળતે એના એ સ્વભાવમાં વિકાર માલમ પડે તો એ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને પ્રયોગથી સમજવો. જીવની તીર્છી, ઊર્ધ્વ કે અધોગતિ એનાં તે તે કર્મેની જ આભારી છે. સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ ગતિ તો જેમનાં કર્મે ક્ષીણ થયાં હોય છે એમની જ થાય છે. ૮૭-૮૩.

હવે, સિદ્ધની ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર સંયમી મહાત્માના પ્રાણ નીકળે છે તે એનાં સર્વ અંગોમાંથી નીકળે છે. ૮૪

भवति । सिरणं निजायमाणो देवगामी भवति । सव्वंगेहिं निजाय-
माणो सिद्धिगतिपज्जवसाणे पणत्ते ॥

भवोपग्राहिकर्मान्तच्छण एव स सिद्ध्यति ।

उद्गच्छन्नस्पृशद्गत्या ह्यचिन्त्या शक्तिरात्मनः ॥

અત્ર ચ અસ્પૃશન્તી સિદ્ધ્યન્તરાલપ્રદેશાન્ ગાતે^{ર્ગ} સઃ અસ્પૃ-
શદ્વતિઃ । અન્તરાલપ્રદેશસ્પર્શને હિ નૈકેન સમયેન સિદ્ધિરિષ્યતે ।
તત્ર ચ એક એવ સમયઃ અતઃ અન્તરાલે સમયાન્તરસ્યાભાવાત્ અન્ત-
રાલપ્રદેશાનામ્ અસંસ્પર્શનમ્ ઇતિ ઔપપાતિકસૂત્રવૃત્તૌ ॥ અવગાઢ-
પ્રદેશેભ્યઃ અપરાકાશપ્રદેશાન્ તુ અસ્પૃશન્ ગચ્છતિ ઇતિ મહાભાષ્ય-
વૃત્તૌ ॥ યાવત્સુ આકાશપ્રદેશેષુ ઇહ અવગાઢઃ તાવતઃ એવ પ્રદેશાન્
ઊર્ધ્વમપિ અવગાહમાનઃ ગચ્છતિ ઇતિ પંચસંગ્રહવૃત્તૌ ॥ તત્ત્વં તુ
કેવલિગમ્યમ્ ।

एकस्मिन्समये चोर्ध्वलोके चत्वार एव ते ।

सिद्ध्यन्तुत्કર્षतो दृष्टमधोलोके मतत्रयम् ॥ ૧૫ ॥

સ્થાનાંગ સૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે—

જીવને નીકળવાના પાંચ દ્વાર છેઃ જીવ પગેથી, ઉડેએથી, હૃદયેથી, મસ્તકેથી કે સર્વ અંગોથી નીકળે છે. પગેથી નીકળે તો નરકગામી, ઉડેએથી નીકળે તો તિર્યંચ, હૃદયેથી નીકળે તો મનુષ્ય, મસ્તકેથી નીકળે તો દેવ અને સર્વાંગેથી નીકળે તો સિદ્ધિગામી થાય.

સંસારમાં જકડી રાખનારા કર્મોના જે ક્ષણે અંત આવે છે તેજ ક્ષણે એ વચ્ચે રહેલા પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના ઉંચે ચઢી સિદ્ધ થાય છે; કેમકે આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે.

સિદ્ધિએ પહોંચવાના માર્ગમાં જે પ્રદેશો આવે એને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ ‘ અસ્પૃશતગતિ ’ કહેવાય. વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો જાય તો એ સિદ્ધિએ એક સમયમાં પહોંચે નહિં. અને અહિં તો ફક્ત એકજ સમય છે—વચ્ચે ખીજા સમયનો અભાવ છે. માટેજ કહ્યું છે કે વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ નહિં. આવા ઉવાચી સૂત્રની વૃત્તિમાં કહી છે. મહાભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘ જીવ અવગાઢ કરેલા પ્રદેશો શિવાયના ખીજા આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જાય છે ’ એવા શબ્દો છે. પંચસંગ્રહની વૃત્તિમાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘ જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને જીવ અહિં રહેલ છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને, ઊર્ધ્વ જતાં અવગાહતો જાય છે. ’ તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે.

એક સમયમાં, ઊર્ધ્વલોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અધોલોક માટે ત્રણ લિન્નલિન્ન

विंशतिर्विंशतिश्च चत्वारिंशदिति स्फुटम् ।

उत्तराध्ययने संग्रहण्यां च सिद्धप्राप्नुते ॥ ९६ ॥

वीस अहे तहेच इति उत्तराध्ययने जीवाजीवविभक्त्यध्ययने ॥
उद्बुहोतिरिथलोऽ चउबावीसद्वसयं इति संग्रहण्याम् ॥ वीसं
पुद्बुत्तं अहोलोऽ इति । सेद्धप्राप्ते । तट्टीकायां विंशतिपृथक्त्वं द्वे
विंशती इति ॥

अष्टोत्तरशतं तिर्यग्लोके च द्वौ पयोनिधौ ।

नदीनदादिके शेषजन्ते चोत्कर्षतस्त्रयः ॥ ९७ ॥

विंशतिश्चैकविजये चत्वारो नन्दने वने ।

पंडके चावष्टशतं प्रत्येकं कर्मभूमिषु ॥ ९८ ॥

प्रत्येकं संहरणतो दशाकर्ममहीष्वपि ।

पंचचापशतोच्चौ द्वौ चत्वारो द्विकरांगकः ॥ ९९ ॥

जघन्योत्कृष्टदेहानां मानमेतन्निरूपितम् ।

मध्यांगास्त्वेकसमये सिद्ध्यन्त्यष्टोत्तरं शतम् ॥ १०० ॥

મત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ‘વીશ’ ની સંખ્યા કહી છે, ‘સંગ્રહણી’ માં બાવીશ કહ્યા છે અને ‘સિદ્ધપ્રાભત’ માં ચાળીશ કહ્યા છે. ૯૫-૯૬.

વીસ અહે તહેવ (અધોલોકમાંથી વીશ) એમ ‘ ઉત્તરાધ્યયન ’ ના ‘ જીવાજીવવિભક્તિ ’
 નામના અધ્યયનમાં પાઠ છે. ઉદ્ઘોહોતિરિયલોષ ચઢાવીસઠ્ઠસયં (ઊર્ધ્વલોકમાંથી ચાર, અધો-
 લોકમાંથી બાવીશ અને તિર્થક્લોકમાંથી એકસો ને આઠ) એમ ‘ સંગ્રહણી ’ માં પાઠ છે. વીસં પુહુત્તં
 અહોલોષ (અધોલોકમાંથી બે વીશ) એમ ‘ સિદ્ધપ્રાભુત ’ માં પાઠ છે. [વીસં પુહુત્તં=વિંશતિ-
 પૃથક્ત્વમ્=દેવિંશતી (વીશ પૃથક્ત્વ એટલે બે વીશ-ચાલીશ) એમ એની ટીકામાં છે].

ઉત્કૃષ્ટ, તિર્યક્લોકમાંથી ૧૦૮, સમુદ્રમાંથી જે અને નદીનદાદિક શેષ જાળાશયમાંથી ત્રણ સિદ્ધ થાય. ઉત્કૃષ્ટ, એક વિજયમાંથી વીશ, નંદનવનમાંથી ચાર, પંડકવનમાંથી જે અને પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી ૧૦૮ સિદ્ધિ પામે. (દેવતા આદિના) સંહારણને લીધે દરેક અકર્મભૂમિમાંથી પણ દશ સિદ્ધિ થાય. પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ જે જ સિદ્ધિ પામે. જે હાથની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ ચાર સિદ્ધિગતિએ જાય. આ બધું, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીરવાળાઓ વિષે સમજવું. મધ્યમ શરીરમાનવાળાઓ તો એક સમયે એકસોને આઠ સિદ્ધિપદ વરે. ૯૭-૧૦૦.

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોસ્તાર્તીતીકતુરીયયોઃ ।

અરયોરષ્ટસહિતં સિદ્ધ્યન્ત્યુત્કર્ષતઃ શતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

યત્તુ અસ્યાઃ અવસર્પિણ્યાઃ તૃતીયારકપ્રાન્તે શ્રીઋષભદેવેન
સહાષ્ટોત્તરં શતં સિદ્ધાઃ તદાશ્ચર્યમધ્યે અન્તર્ભવતીતિ સમાધેયમ્ ॥

વિંશતિશ્રાવસર્પિણ્યાઃ સિદ્ધ્યન્તિ પંચમેઽરકે ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોઃ શેષેષુ દશ સંહૃતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પુંવેદેભ્યઃ સુરાદિભ્યશ્ચ્યુત્વા જન્મન્યનન્તરે ।

ભવન્તિ પુરુષાઃ કેચિત્ સ્ત્રિયઃ કેચિન્નપુંસકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીભ્યોઽપિ દેવ્યાદિભ્યઃ સ્યુરેવં ત્રૈધા મહીસ્પૃશઃ ।

ક્ષત્રીયેભ્યો નારકાદિભ્યોઽપ્યેવં સ્તર્મનુજાસ્ત્રિધા ॥ ૧૦૪ ॥

નવસ્વેતેષુ ભંગેષુ પુંભ્યઃ સ્યુઃ પુરુષા હિ યે ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં તેઽન્યે દશદશાશ્ચિલાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

દશાન્યભિત્તુનેપથ્યાશ્ચત્વારો ગૃહિવેષકાઃ ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં મુનિનેપથ્યધારિણઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અને અવસર્પિણીના ચોથા આરામાં ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય. આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને છઠે શ્રીઋષભદેવની સંગાથે એકસોને આઠ સિદ્ધયા છે એ બાબત એક આશ્ચર્યભૂત થઈ છે એમ સમાધાન કરવું. અવસર્પિણીના પાંચમા આરામાં વીશ અને બેઉના શેષ આરાઓમાં દશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૧-૧૦૨

પુરૂષવેદવાળા દેવ આદિથી ચ્યવીને અન્ય જન્મ લે એમાં કેટલાક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી થાય અને કેટલાક વળી નપુંસકો પણ થાય. સ્ત્રીવેદવાળી દેવી આદિકથી તથા નપુંસક વેદવાળા નારકી આદિકથી પણ એજ પ્રમાણેત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો થાય. ૧૦૩-૧૦૪

આમ નવ ભાંગા થયા-એમાં જેઓ પુરૂષવેદથી પુરૂષો થાય છે એવા એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ સર્વ દશ દશ સિદ્ધિ પામે. ૧૦૫

એકસોને આઠ સ્વલિંગે, દશ અન્યલિક્ષલિંગે અને ચાર ગૃહસ્થલિંગે, સિદ્ધ થાય વળી

વિંશતિર્યોષિતઃ કિં ચ પુમાંસોઽષ્ટોત્તરં શતમ્ ।

एकस्मिन्समये क्लीबाः सिद्ध्यन्ति दश नाधिकाः ॥ १०७ ॥

एकसमये अष्टोत्तराशिसिद्धयोग्यतासंग्रथैवम्—

तिर्यग्लोके क्षपितकलुषाः कर्मभूमिस्थलेषु

जाता वैमानिकपुरुषतो मध्यमांगप्रमाणाः ।

सिद्ध्यन्त्यष्टाधिकमपि शतं साधुवेषाः पुમાંसः

तार्तीयીકે નિયતમરકે ચિન્ત્યતાં વા તુરીયે ॥ ૧૦૮ ॥

यत्रैको निर्वृतः सिद्धस्तत्रान्ये परिनिर्वृताः ।

अनन्ता नियमाल्लोकपर्यन्तस्पर्शिनः समे ॥ १०९ ॥

અયમર્થઃ—સમ્પૂર્ણમેકસિદ્ધસ્યાવગાહક્ષેત્રમાશ્રિતાઃ ।

अनन्ताः पुनरन्ये च तस्यैकैकं प्रवेशकम् ॥ ११० ॥

समाक्रम्यावगाढाः स्युः प्रत्येकं तेऽप्यनन्तकाः ।

एवं परे द्वित्रिचतुःपंचाद्यंशाभिवृद्धितः ॥ १११ ॥ युग्मम् ॥

એક સમયે સ્ત્રીલિંગે વીશ, પુરૂષલિંગે એકસોને આઠ, તથા નપુંસકલિંગે ઉત્કૃષ્ટ દશ સિદ્ધિ પામે. એથી અધિક નહિ. ૧૦૬-૧૦૭.

એક સમયે એકસોને આઠ કોણુ કોણુ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય એ બધાંનો સંગ્રહ નીચે મુજબઃ—

તિર્યક્ લોકમાં અને કર્મભૂમિઓમાં પ્રત્યેકમાં એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. વૈમાનિક પુરૂષવેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, મધ્યમ અંગપ્રમાણવાળા તથા સાધુવેષધારી-એ ત્રણેયમાંથી પણ પ્રત્યેકમાંથી એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. તથા (ઉત્સર્પિણીના) ત્રીજા આરામાં અને (અવસર્પિણીના) ચોથા આરામાં પણ એટલી સંખ્યાના સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. ૧૦૮

જ્યાં એક સિદ્ધિ રહેલા છે ત્યાં (તેટલી જ અવગાહનામાં) અન્ય પણ અનંત સિદ્ધિ રહેલા છે; અને એ સર્વ ' લોક ' ના અગ્ર ભાગને સ્પર્શીને રહેલા છે. એટલે કે એક સિદ્ધિ સંપૂર્ણ અવગાહ કરેલા ક્ષેત્રને વિષે અનંત સિદ્ધિ રહી શકે છે—રહેલા છે; અને ઉપરાંત બીજાઓ પણ એના (ઓછાવત્તા) એકેક પ્રદેશને આશ્રયીને રહેલા છે એઓ પણ ' અનન્ત ' છે. એવી જ રીતે બીજાઓ પણ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિક વધતા વધતા અંશેને આશ્રયીને રહેલા અનન્તા છે. ૧૦૯-૧૧૧.

તથા—સિદ્ધાવગાહોત્તરસ્ય તસ્યૈકૈકં પ્રદેશકમ્ ।

ત્યક્ત્વા સ્થિતાસ્તેऽપ્યનન્તા એવં દ્રવ્યાદિપ્રદેશકાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

એવં ચ—પ્રવશદૃષ્ટિઃ નિર્ભ્યાં ચેઽવગાહા અનન્તકાઃ ।

પૂર્ણોત્તરાવગાહેભ્યઃ સ્યુસ્તેઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

તતઃ—એકઃ સિદ્ધઃ પ્રદેશૈઃ સ્વૈઃ સમગ્રૈરતિનિર્મલૈઃ ।

તેષામનન્તાન્ સ્પૃશતિ વ્યવગાહૈઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તેભ્યોઽસંખ્યગુણાન્ દેશપ્રદેશૈઃ પ્રમાણે ધ્રુવમ્ ।

ક્ષેત્રાવગાહનાભેદૈરન્યોઽન્યૈઃ પૂર્વદર્શિતૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયાં ઔપપાતિકે આવશ્યકે ચ—

ફુસદ્ અણન્તે સિદ્ધે સઠ્વપણ્સેહિં નિયમસો સિદ્ધો ।

તેવિ પ્રમાણેજગુણા દેસપણ્સેહિં જે પુઢા ॥

અશરીર જીવધના જ્ઞાનદર્શનશાલિનઃ ।

સાકારેણ નિરાકારેણોપયોગેન લક્ષિતાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વળી સિદ્ધના અવગાહક્ષેત્રના અકેકા પ્રદેશને છોડીને જેઓ રહેલા છે એઓ પણ અનંત એ જ પ્રમાણે એ, ત્રણ વિગેરે પ્રદેશો છોડીને રહેલા છે એઓ પણ અનન્ત છે. ૧૧૨.

એવી રીતે પ્રદેશો ઓછા કરીને કે વધારીને જે અનન્ત (સિદ્ધો) અવગાહીને રહેલા છે એઓ, પૂર્ણક્ષેત્રો અવગાહીને રહેલા (સિદ્ધો) કરતાં અસંખ્યગણા (અધિક) છે. ૧૧૩.

આમ બાબત હોવાથી એક સિદ્ધ પોતાના અત્યન્ત નિર્મળ અને પરસ્પર અવગાહેલા સર્વ પ્રદેશોવડે ‘ અનંત ’ સિદ્ધોને સ્પર્શ કરી રહે છે. અને એ કરતાં અસંખ્યગણાઓને, પૂર્વદર્શિત અન્ય અન્ય (ઓછાવત્તા) ક્ષેત્રાવગાહનાના લેહોને લઇને, દેશપ્રદેશોવડે સ્પર્શ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં, ઉન્વાર્ધસૂત્રમાં તથા આવશ્યકસૂત્રમાં પણ આ વાતનું સમર્થન છે— સિદ્ધનો જીવ નિશ્ચયે કરીને સર્વ પ્રદેશોવડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે અને એઓ પણ, દેશપ્રદેશોવડે જેઓએ સ્પર્શ કર્યો છે એવા અસંખ્ય સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે.

આ સિદ્ધના જીવો અશરીરી (શરીર વિનાના) છે; ફક્ત જીવરૂપ છે; જ્ઞાન અને દર્શનને યુક્ત, સાકાર-નિરાકાર* ‘ ઉપયોગ ’ વડે લક્ષિત છે. એઓ ત્રણે જગતને કેવળજ્ઞાને

જ્ઞાનેન કેવલેનૈતે કલયન્તિ જગન્નયીમ્ ।

દર્શનેન ચ પશ્યન્તિ કેવલેનૈવ કેવલાઃ ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વભવાકારસ્યાન્યથાવ્યવસ્થાપનાચ્છુષિરપૂર્ત્યા ।

સંસ્થાનમનિત્યંસ્થં સ્યાદેષામનિયતાકારમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કેનચિદલૌકિકેન સ્થિતં પ્રકારેણ નિગતિમશક્યમ્ ।

અત એવ ઠયપદેશે નૈષાં દીર્ઘાદિગુણવચનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તથાહુઃ—સે ન દીહે । સે ન હસ્તે । સે ન વટે । इत्यादि ॥

નનુ—સંસ્થાનં દ્વાકારઃ સ કથમમૂર્ત્તસ્ય ભવતિ સિદ્ધસ્ય ।

અગ્રોચ્યતે—પરિણામવત્યમૂર્ત્તેઽપ્યસૌ પ્રવેશુઃ મનમસીવ ॥ ૧૨૦ ॥

પૂર્વભવભાવિદેહાકારમપેક્ષ્યૈવ સિદ્ધજીવસ્ય ।

સંસ્થાનં સ્યાદૌપાધિકમેવ ન વાસ્તવં કિંચિત્ ॥ ૧૨૧ ॥

તથા રાવરચકનિર્યુક્તિકૃતઃ—

ઓગાહ્યાહ સિદ્ધા ભવતિ ભાગેણ હંતિ પરિહીણા ।

સંઠાણમણિત્યંત્યં જરામરણાવેપ્પઃ ક્ષાણં ॥

કરીને બાણે છે અને કેવળદર્શનવડે જૂએ છે. પોકળ ભાગ પૂરવાથી એમનો પૂર્વભવનો આકાર બદલાઈ, એમનું ભિન્નપ્રકારનું અચોક્કસ આકૃતિવાળું ‘ સંસ્થાન ’ થાય છે. એ ‘ સંસ્થાન ’ કોઈ એવા અલૌકિક પ્રકારે રહેલું છે કે તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતું નથી; અને એથી જ એમનું દીર્ઘ—હ્રસ્વ આદિ ગુણવાચક શબ્દોવડે ખ્યાન આપી શકાતું નથી. ૧૧૬-૧૧૮.

આગમમાંયે કહ્યું છે કે—એ સિદ્ધના જીવ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. ઇત્યાદિ.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—‘ સંસ્થાન ’ એટલે તો આકાર—એ આકાર અમૂર્ત—અશરીરી એવા સિદ્ધના જીવને ક્યાંથી હોય ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરવું કે—એક કુંભમાંના આકાશમાં (ઘટાકાશમાં) જેમ આકાર છે તેમ, પરિણામી એવા એ અમૂર્તમાં પણ આકાર સંભવે છે. પૂર્વભવના દેહાકારને અપેક્ષીને જ સિદ્ધના જીવનું ઔપાધિક સંસ્થાન થાય, વાસ્તવિક કંઈ થાય નહિં. ૧૨૦-૧૨૧

આ સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

સિદ્ધના જીવોની અવગાહના કરતાં પૂર્વભવની કરતાં ત્રીજે ભાગે ઉણી હોયઅથાત્ પૂર્વભવની

ઉત્તાણઞ્ચો વ પાસિહ્ણઞ્ચો વ અહવા નિસન્નઞ્ચો ચેવ ।
 જો જહ કરેઙ્ કાલં સો તહ ઉવવજ્જણ સિદ્ધો ॥
 ઇહભવભિન્નાગારો કમ્મવસાઞ્ચો ભવંતરે હોઙ્ ।
 ન ય તં સિદ્ધસ્સ તઞ્ચો તંમીતો સે તયાગારો ॥
 જં સંઠાણં તુ ઇહં ભવં ચયંતસ્સ ચરમસમયમ્મિ ।
 આસીઞ્ચ પ્પણ્ણસઘણં તં સંઠાણં તહિં તસ્સ ॥

શતાનિ ત્રીણિ ધનુષાં ત્રયસ્ત્રિશ્ચદ્વનૂંષિ ચ
 ધનુસ્ત્રિભાગશ્ચ પરા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૨ ॥
 જઘન્યાષ્ટાંગુલોપેતહસ્તમાના પ્રરૂપિતા ।
 જઘન્યોત્કૃષ્ટયોરન્તરાલે મધ્યા ત્વનેકધા ॥ ૧૨૩ ॥
 ષોડશાંગુલયુક્તા યા મધ્યા કરચતુષ્ટયી ।
 આગમે ગીયતે સર્વમધ્યાનાં સોપલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥
 પ્રાચ્યે જન્મનિ જીવાનાં યા ભવેદવગાહના ।
 તૃતીયભાગન્યૂના સા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૫ ॥

બે તૃતીયાંશ હોય. આવું જરામૃત્યુથી મુક્ત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન હોય. જીવ સૂતેલો ઉભેલો કે બેઠેલો—જેવી સ્થિતિએ રહ્યો કાળ કરે એવી જ સ્થિતિએ સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય. અહિં પણ પુનઃ કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે જીવનો આ લવમાં જેવો આકાર હોય તેથી ભિન્ન આકાર ભવાન્તરમાં થાય એ કર્મના વશે થાય, પણ સિદ્ધને તો કોઈ કર્મો જ રહ્યાં નથી તો પછી સિદ્ધને તેવો કોઈ આકાર જ શાનો હોય ? તેનો ઉત્તર એ કે—આ લવમાં ચ્યવતી વખતના ચરમ સમયે જે સંસ્થાન હોય છે તેવું પ્રદેશધન સંસ્થાન તેમનું ત્યાં પણ હોય છે.

સિદ્ધોના જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩૬ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય. જઘન્ય (અવગાહના) એક હાથ અને આઠ આંગળ હોય. મધ્યમ એટલે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની ’ (અવગાહના) અનેક પ્રકારની હોય. આગમમાં મધ્યમ અવગાહના ચાર હાથ અને સોળ આંગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમોના ઉપલક્ષણથી એટલે કે તીર્થંકરની જઘન્ય અવગાહનાને અપેક્ષીને છે. ૧૨૨-૧૨૪

છેલ્લા મનુષ્ય લવમાં જીવની જે અવગાહના હોય તેનો બે તૃતીયાંશ સિદ્ધની અવગાહના હોય. પૂર્વલવમાં તે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની હોય, મધ્યમ અનેક પ્રકારની હોય અને જઘન્ય બે હા-

ઉત્કૃષ્ટા ચ ભવે પ્રાચ્યે ધનુઃપંચશતીમિતા ।

મધ્યમા ચ बहुविधा जघन्या हस्तयोर्द्वयम् ॥ ૧૨૬ ॥

जघन्या सप्तहस्तैव जिनेन्द्राणामपेक्षया ।

त्र्यंशोनत्वे किलैतासां ताः स्युः सिद्धावगाहनाः ॥ ૧૨૭ ॥ યુગ્મમ્—

एतदभिप्रेत्यैव औपपातिकोपांगे उक्तम्—

जीवाणं भंते सिज्झमाणा कयरंमि उच्चते सिज्झन्ति । गोअम

जहण्णेणं सत्तरयणीए उक्कोसेणं पंचधणुसइए सिज्झन्ति ॥

मरुदेवा कथं सिद्धा नन्वेवं जननी विभोः ।

साम्रपंचचापशतोत्तुंगा नाभिसमोच्छ्रूया ॥ ૧૨૮ ॥

સંઘચણં સંઠાણં ઉચ્ચતં ચેવ કુલગરેહિં સમમ્—ઇતિ વચનાત્ ॥

अत्र उच्यते—स्त्रियो ह्युत्तमसंस्थानाः पुंसः काष्ठाहंसंस्थितेः ।

किंचिदूनप्रमाणाः स्युर्नाभेरूनोच्छ्रूयेति सा ॥ ૧૨૯ ॥

गजस्कन्धाधिरूढत्वान्मनावसंकुचितेति वा ।

पंचशापशतोच्चैव सेति किंचिन्न दूषणम् ॥ ૧૩૦ ॥

अयं च भाष्यकुदभिप्रायः ॥ संग्रहणीवृत्त्यभिप्रायस्त्वयम्—

થની હોય કે જિનેશ્વરેની અપેક્ષાએ જઘન્ય સાત હાથની હોય—એ અવગાહનાઓનો એ તૃતીયાંશજ તે સિદ્ધોની અવગાહના હોય. આ અભિપ્રાય ‘ઉવાઈ’ ઉપાંગનો છે. ૧૨૫-૧૨૭.

અહિં કોઈ એવી શંકા લાવે કે—જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એમ કહો છો ત્યારે પ્રથમ તીર્થ કરની માતા માડદેવી જે નાલિરાળ જેટલા એટલે પાંચસો ધનુષ્ય કરતાં વધારે ઊંચા હતા તે કેવીરીતે સિદ્ધ થયા ? ‘સંહનન, સંસ્થાન તથા ઉંચાઈ કુલકરે જેટલી હોય છે.’—એ શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે એ ચોક્કસ નાલિરાળ જેટલા ઉંચા હતા. આ શંકાના નિવારણમાં એમ કહેવાનું કે—એ નાલિરાળથી ઓછા ઉંચા હતા. કેમકે સ્ત્રીઓની ગમે એટલી ઉંચાઈ હોય પણ તે પુરૂષોની વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ કરતાં ઓછી જ હોય. અથવા હસ્તિના રકંધપર ચઢવાથી તે જરા સંકોચાયલા હતા માટે એનું વધારે માન ન હોતાં પાંચસો ધનુષ્ય જ હતું એમ સમજવું. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકારનો છે. ૧૨૮-૧૩૦.

એ સંબંધમાં ‘સંગ્રહણી’† ની વૃત્તિ-ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે—

† પર્વતો, નદીઓ, ક્ષેત્રો, વિજયો, દ્રહો, ઐશ્વર્યો, શિખરો, તીર્થો, ખાડવા અને ચોળન—આ દશ દારોનો ‘સંગ્રહ’ જે ગ્રંથમાં કરેલો છે અર્થાત્ એમનું વર્ણન—હકીકત જેમાં આપેલી છે એ ગ્રંથનું નામ ‘સંગ્રહણી.’ એકલા જળદીપમાં આવેલા એ પર્વતો વગેરેનો સંગ્રહ એ ‘લઘુસંગ્રહણી;’ અને અઠીદીપમાં આવેલાનો સંગ્રહ એ ‘બૃહત સંગ્રહણી.’

યદિદમાગમે પંચધનુઃશતાન્યુત્કૃષ્ટં માનમુક્તં તદ્વાહુલ્યાત્ ।
અન્યથા એતદ્ ધનુઃપૃથક્ત્વૈઃ અધિકમપિ સ્યાત્ તત્ત્વ પંચવિંશત્યધિક-
પંચધનુઃશતરૂપં બોદ્યવ્યમ્ ॥ સિદ્ધપ્રાપ્તૈસ્પિ ઉક્તમ્—

ઓગા . . . જહણના રયણિદુગં અહ પુણાઈ ઉક્તોસા ।

પંચેવ ધણુસયાઈં ધણુઅપુહુત્તેણ અહિયાઈંતિ ॥

એતદ્વૃત્તિશ્ચ—

પ્રથક્ત્વશબ્દઃ અત્ર બહુત્વવાચી । બહુત્વં ચેહ પંચવિંશતિરૂપં
દ્રષ્ટવ્યમિતિ ।

આવ્યસંહનના એવં સિદ્ધયન્તિ ન પુનઃ પરે ।

સંસ્થાનાનાં ત્વનિયમસ્તેષુ ષડ્સપિ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૧૩૧ ॥

પૂર્વકોત્યાયુરુત્કર્ષાત્ સિદ્ધચેન્નાધિકજીવિનઃ ।

જઘન્યાન્નવવર્ષાયુઃ સિદ્ધચેન્ન ન્યૂનજીવિનઃ ॥ ૧૩૨ ॥

આગમમાં જે આ પાંચસો ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ માન કહેલું છે તે બહોળે ભાગે એટલે
'પ્રાયઃ એમ હોય' એમ કહેલું છે. એમ ન હોય તો એ માન કદાચ ધનુષ્યનાં પ્રથક્ત્વપણાને
લઘુને પાંચસોથી અધિક એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે પાંચસોને પચવીશ ધનુષ્ય પણ થાય. ટીકામાં
વળી એમ કહેલ છે કે પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે, અને એ બહુત્વ એટલે 'પચવીશ ધનુષ્ય'
એમ સમજવું.

પહેલા સંઘયણુવાળા એટલે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણુ+વાળા જ એ રીતે સિદ્ધ છે,
બીજા નહિ. *સંસ્થાનોના સંબંધમાં કંઈ નિયમ નથી: છએ સંસ્થાનોમાં સિદ્ધિપ્રાપ્તિ
છે. ૧૩૧.

આયુષ્યના સંબંધમાં બોલીએ તો ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા હોય તે સિદ્ધિ પામે
છે; અધિક આયુષ્યવાળો સિદ્ધિ પામતો નથી. જઘન્ય નવ વર્ષના આયુષ્યવાળો સિદ્ધ થાય,
એમોછા આયુષ્યવાળો ન થાય. ૧૩૨.

+ સંહનન એટલે સંઘયણુ એટલે શરીરનો આધો-બંધ-કાફું છ પ્રકારનું છે. (૧) વજ્રઋષભનારાય
(૨) ઋષભનારાય (૩) નારાય (૪) અર્ધનારાય (૫) કીલિકા (૬) સેવાર્ત. પહેલું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને
છેલ્લું સૌથી અવકૃષ્ટ છે. *સંસ્થાન=શરીરની આકૃતિ. એ, દેવતાઓની 'સમચતુરસ' ચારે ખુણે સમાન
હોય. 'સમચતુરસ' શિવાય બીજી આકૃતિઓ (૧) હુંડક (વાઘ-મેષ), (૨) ધ્વજ, (૩) સોય,
(૪) પરપોટો, (૫) મસુરની ઢાળ અને (૬) ચંદ્રમા જેવી હોય છે. દેવતા શિવાય અન્ય સર્વ જીવોની
આ છમાંથી એક આકૃતિ હોય.

દ્વાત્રિંશદંતા એકાદ્યાશ્ચેત્ સિદ્ધચન્તિ નિરન્તરમ્ ।
 તદાષ્ટસમયાન્ યાવન્નવમે ત્વન્તરં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૩ ॥
 અષ્ટચત્વાર્દશવન્તાસ્રયત્રિંશન્મુખા યદિ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ સપ્ત ધ્રુવમન્તરમષ્ટમે ॥ ૧૩૪ ॥
 એકોનપંચાશદાદ્યાઃ ષષ્ઠ્યન્તા યદિ દેહિનઃ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ ષટ્ વૈ સપ્તમે ત્વન્તરં ભવેત્ ॥ ૧૩૫ ॥
 એકષષ્ટિપ્રભૃતયો યાવદ્ દ્વાસપ્તતિપ્રમાઃ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ પંચ ષષ્ઠે ત્વવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૬ ॥
 ત્રિસપ્તતિપ્રભૃતયશ્ચતુરશીતિસીમકાઃ ।
 ચતુરઃ સમયાન્ યાવત્ સિદ્ધચન્ત્યગ્રેતનેઽન્તરમ્ ॥ ૧૩૭ ॥
 પંચાશીત્યાદ્યાઃ ક્ષણાંક્ષીન્ યાન્ત્યાષણ્ણવતિં શિવમ્ ।
 ક્ષણૌ સપ્તનવત્યાદ્યા દ્વૌ ચ દ્વ્યાદ્યશતાવધિ ॥ ૧૩૮ ॥
 ત્રયાધિકશતાદ્યાશ્ચેત્ યાવદષ્ટોત્તરં શતમ્ ।
 સિદ્ધચન્તિ ચૈકસમયં દ્વિતીયેઽવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

એકથી આરંભીને બત્રીશ સુધી જે આંતરે પડ્યા વિના સિદ્ધ થાય તો આઠ સમય સુધીમાં થાય. નવમે સમયે તો આંતરે પડે જ. ૧૩૩.

તેત્રીશથી માંડીને અડતાળીશ સુધી સિદ્ધ થાય તો સાત સમય સુધીમાં થાય. આઠમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૪.

ઓગણપચાસથી સાઠની સંખ્યા સુધી સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધીમાં થાય. સાતમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૫.

એકસઠથી ખેડોતેર સુધી પાંચ સમય સુધીમાં સિદ્ધ થાય. છઠ્ઠે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૬.

તોતેરથી શરૂ કરી ચૌર્યાસી સુધી સિદ્ધ થાય એ ચાર સમયમાં થાય. પછી આંતરે પડે. ૧૩૭.

પંચાશીથી માંડીને છન્નું સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્રણ સમયમાં, અને સતાણ્થી એકસોને જે સુધી જે સમયમાં સિદ્ધ થાય. ૧૩૮.

એકસોને ત્રણથી એકસોઆઠ સુધી એક સમયમાં સિદ્ધ થાય. બીજે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૯.

જઘન્યમન્તરં ત્વેકસમયં પરમં પુનઃ ।

ષણ્માસાન્નાસ્તિ સિદ્ધાનાં ચ્યવનં શાશ્વતા હિ તે ॥ ૧૪૦ ॥

સર્વસ્તોકા વ્દીલાલેદ્દાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।

સ્ત્રીસિદ્ધા પુનરેભ્યઃ પુંસિદ્ધાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં સંખ્યગુણાઃ પશ્ચિમાયાં વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

ન તત્સુખં મનુષ્યાણાં દેવાનામપિ નૈવ તત્ ।

યત્સુખં સિદ્ધજીવાનાં પ્રાપ્તાનાં પદમવ્યયમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

ત્રૈકાલિકાનુત્તરાન્તનિર્જરાણાં ત્રિકાલજમ્ ।

મુક્તં ભોગ્યં મુજ્યમાનમનન્તં નામ યત્સુખમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

પિણ્ડીકૃતં તદૈકત્રાનન્તૈર્વર્ગેશ્ચ વર્ગિતમ્ ।

શિવસૌખ્યસ્ય સમતાં લભતે ન કદાચન ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વાઃ પિણ્ડિતઃ સિદ્ધસુખરાશિર્વિકલ્પતઃ ।

અનન્તવર્ગભક્તોઽપિ ન માયાદ્ ભુવનત્રયે ॥ ૧૪૬ ॥

સિદ્ધના જીવેને સિદ્ધપણે ઉપજવામાં જઘન્ય અંતર-આંતરે એક સમયનો છે. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધીનો હોય છે. સિદ્ધોને વ્યવવાનું હોતું નથી. કેમકે એઓ શાશ્વત છે. ૧૪૦

નપુંસકસિદ્ધો સર્વથી ઓછા છે; સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા એ કરતાં સંખ્યાતગણા છે; અને પુરૂષલિંગસિદ્ધો એ કરતાં યે સંખ્યાતગણા છે. ૧૪૧

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી અદ્વપસંખ્યા સિદ્ધ થાય છે; ઉત્તરમાં દક્ષિણ જેટલા જ સિદ્ધ થાય છે; પૂર્વ દિશામાં એથી સંખ્યાતગણા, અને પશ્ચિમમાં એથી યે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨

અવ્યયપદને પામેલા આ સિદ્ધના જીવેને જે સુખ હોય છે તે મનુષ્યોને કે દેવોને કોઈને હોતું નથી. છેક અનુત્તરવિમાન સુધીના ત્રણે કાળના દેવોનું ભોગવેલું, ભોગવાતું અને ભવિષ્યમાં ભોગવવાનું જે ત્રિકાળિક અનન્ત સુખ છે તેને એકસ્થળે એકત્ર કરી અનન્ત ‘વર્ગ’ કરીએ તો યે એ ભોક્ષના સુખને તોલે આવે નહીં. અથવા-વિકલ્પે સિદ્ધના સર્વસુખોને એકત્ર કરી એનો અનન્ત ‘વર્ગભૂજ’ કાઢવામાં આવે તે પણ ત્રણે જગતમાં પણ સમાઈ શકે નહીં. ૧૪૩-૧૪૬.

વર્ગવિભાગશ્ચૈવમ્—

સ્યુઃ ષોડશ ચતુર્ભક્તાશ્ચત્વારો વર્ગભાગતઃ ।

દ્વાવેવ પરિશિષ્યેતે ચત્વારોઽપિ દ્વિભાજિતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુખસ્ય તસ્ય માધુર્યં કલયન્નાપિ કેવલી ।

વક્તું શક્નોતિ નો જઘ્ધગુડાદેર્મૂકદેહિવત્ ॥ ૧૪૮ ॥

યથેષ્ણિતાન્નપાનાદિભોજનાનન્તરં પુમાન્ ।

તૃપ્તઃ સન્ મન્યતે સૌખ્યં તૃપ્તાસ્તે સર્વદા તથા ॥ ૧૪૯ ॥

एवमापातमात्रेण दर्श्यते तन्निदर्शनम् ।

वस्तुतस्तु तदाह्लादोपમાનं नास्ति विष्टपे ॥ ૧૫૦ ॥

औપम्यस्याप्यविषयस्ततઃ सिद्धसुखं खलु ।

यथा पुरसुखं जज्ञे म्लेच्छवाचामगोचरઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તથા ચાહુઃ—મ્લેચ્છઃ કોઽપિ મહારણ્યે વસતિ સ્મ નિરાકુલઃ ।

अन्यदा तत्र भूपालो दुष्टाश्वेन प्रवेशितઃ ॥ ૧૫૨ ॥

મ્લેચ્છેનાસૌ નૃપો દૃષ્ટઃ સત્કૃતશ્ચ યથોચિતમ્ ।

प्रापितश्च निजं देशं सोऽपि राज्ञा निजं पुरम् ॥ ૧૫૩ ॥

આ સિદ્ધના સુખની મીઠાશ કેવળીપ્રભુ પોતે જાણુતા છતાં પણ મિષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્તિ કરનારા સુગા માણસની જેમ, બીજાની આગળ વર્ણવી શકતા નથી. મનવાંછિત લોભનથી તૃપ્ત થયેલ પુરૂષ જે સુખ માને છે તેવું જ સુખ સિદ્ધના જીવે માને છે. મોક્ષના સુખનું આ કિંચિત્ માત્ર દિગ્દર્શન છે. વસ્તુતઃ તો એના આહ્લાદનું અખિલ જગતમાં કોઈ ઉપનામ જ નથી. ખરેખર સિદ્ધનાં સુખનું તો, એક નગરનાં સુખનું જેમ એક પ્રાકૃત સામાન્ય માણસથી વર્ણન થઈ શક્યું નહોતું તેમ કોઈથી વર્ણન થઈ શકે જ નહિ. ૧૪૮-૧૫૧.

એ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

કોઈ પ્રાકૃત (સાધારણ) પુરૂષ સુખે અરણ્યમાં રહેતો હતો. એકદા કોઈ રાજાને એનો અવળી ચાલનો અશ્વ એ વનમાં લઈ આવ્યો. રાજાને જોઈને પેલાએ એનો યથોચિત સત્કાર કર્યો; અને એને પાછો એને નગર પહોંચાડ્યો. રાજાએ પણ એને પ્રત્યુપકારાર્થે પોતાના નગરમાં રાખ્યો, એને પોતાનો ઉપકારી સમજીને એનું સન્માન કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારના

મમાયમુપગમ્યમાતે કૃતો રાજાતિગોરવા ।

વિશિષ્ટભોગભૂતીનાં ભાજનં જનપૂજિતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

તુંગપ્રાસાદશ્રંગેષુ રમ્યેષુ કાનનેષુ ચ ।

વૃતો વિલાસિનીવૃન્દૈર્ભુક્તે ભોગસુખાન્યસૌ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્યદા પ્રાવૃષઃ પ્રાપ્તૌ મેઘાડમ્બરમમ્બરે ।

દૃષ્ટ્વા મૃદંગમધુરૈર્ગર્જિતૈઃ કેકિનર્તનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

જાતોત્કંઠો દૃઢં જાતોઽરણ્યવાસગમં પ્રતિ ।

વિસર્જિતશ્ચ રાજાપિ પ્રાપ્તોઽરણ્યમસૌ તતઃ ॥ ૧૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૃચ્છન્ત્યરણ્યવાસાસ્તં નગરં તાત કીદૃશમ્ ।

પરં નગરવસ્તૂનામુપમાયા અભાવતઃ ॥ ૧૫૮ ॥

ન શશાકતમાં તેષાં ગદિતું સ કૃતોદયમઃ ।

एवमत्रોપમાभावात् वक्तुं शक्यं न तत्सुखम् ॥ ૧૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સિદ્ધા બુદ્ધા ગતાઃ પારં પરં પારંગતા અપિ ।

સર્વામનાગતામદ્ધાં તિષ્ઠન્તિ સુખલીલયા ॥ ૧૬૦ ॥

લોજન આદિ વૈભવથી એને સંતુષ્ટ કર્યો. નાગરિકોએ સુદ્ધાં એનો સત્કાર કર્યો. ત્યાં રહીને એ તો આ પ્રમાણે રાજમહેલની અટારીઓમાં અને મનહર ઉદ્યાનોમાં વિલાસિની સ્ત્રીઓની સંગાથે સુખ ભોગવતો રહેવા લાગ્યો. એકદા વર્ષાઋતુના દિવસે આવ્યા. એમાં આકાશને વિષે મેઘાડમ્બર, તથા મૃદંગના સરખી મધુર કેકારવ કરતા મયૂરોને નૃત્ય કરતા જોઈને એને પોતાના પૂર્વના અરણ્યમાં જવાની દ્રઢ ઉત્કંઠા થઈ. એટલે રાજાએ પણ એને જવાની રજા આપી. પોતાના વનમાં ગયો ત્યાં વનવાસીઓએ એને પૂછ્યું—લાઈ, નગર કેવું હોય ? પરન્તુ એને નગરની વસ્તુઓનું કોઈ પણ ઉપમાન અરણ્યમાં ન દેખાવાથી, કોઈ પણ રીતે નગરનું વર્ણન આપી શક્યો નહિં. ૧૫૨-૧૫૯.

એવી જ રીતે ઉપમાનના અભાવથી સિદ્ધનાં સુખોનું પણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અને પારંગત એવા સિદ્ધના જીવે પરંપરાથી સર્વ બિવિધકાળમાં પણ સુખ અને આનંદમાં રહે છે. ૧૬૦

અરૂપા અપિ પ્રાતરૂપપ્રાપ્તા
 અનંગા સ્વયં યે ત્વનંગદુહોઽપિ ।
 અનન્તા રાશ્ચોઽસ્મિતાશવર્ણાઃ
 સ્તુમસ્તાન્ વચોઽગોચરાન્ સિદ્ધજીવાન્ ॥ ૧૬૧ ॥

इति सिद्धाः ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણો દ્વિતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

† અરૂપી છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપવાળા, અશરીરી છતાં અશરીરી-અનંગ-નો દ્રોહ કરનારા અને અનન્તાક્ષર છતાં પણ સર્વ વર્ણથી રહિત, એવા, અવર્ણનીય સિદ્ધના જીવોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૬૧.

(એ પ્રમાણે સિદ્ધતું સ્વરૂપ કહ્યું.)

સર્વ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-વાસી-શિષ્ય, માતા રાજ્યા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ આ, જગતના તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપક સમાન, કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી પ્રકટ થતા અનેક અર્થોને હીધે મન હરણ કરનારો બીએ સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૬૨.

† કારણ કે સિદ્ધના જીવોને રૂપ હોય નહીં. ‡ ઉત્કૃષ્ટ દક્ષા-મોક્ષપદવી પામેલા. × અન્-અન્ત અને અક્ષર છતાં, અથવા અન્ત અક્ષર-ગાન વાળા છતાં, સર્વ વર્ણ-અક્ષરથી રહિત એ વિરોધ. પણ 'વર્ણ' નો અર્થ 'રૂપરંગ' હોવાથી એ વિરોધ શૂન્ય. અહિં બધે વિરોધાભાસ અસંકાર છે.

અથ ત્તાયઃ સર્ગઃ ।

અથ સંસારિજીવાનાં સ્વરૂપં વર્ણયામ્યહમ્ ।

દ્વારૈઃ સસત્રિંશતા તાન્યમૂનિ સ્યુર્યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ભેદાઃ સ્થાનાનિ પર્યાસિઃ સંખ્યે યોનિકુલાશ્રિતે ।

યોનીનાં સંવૃતત્વાદિ સ્થિતી ચ ભવકાયયોઃ ॥ ૨ ॥

દેહસંસ્થાનાંગમાનસમુદ્ઘાતા ગતાગતી ।

અનન્તરાસિઃ સમયે સિદ્ધિર્લેશ્યા દિગાહૃતૌ ॥

સંહનનાનિ કષાયાઃ સંજ્ઞેન્દ્રિયસંજ્ઞિતાસ્તથા વેદાઃ ।

દૃષ્ટિઃ દર્શનમુપયોગાહારગુણયોગાઃ ॥ ૪ ॥

માનં લઘ્વલ્પબહુતા સૈવાન્યા દિગપેદૃષ્ટા ।

અન્તરં ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતાપિ ચ ॥ ૫ ॥

ભેદા ઇહ પ્રકારાઃ સ્યુર્જીવાનાં સ્વસ્વજાતિષુ ।

સમુદ્ઘાતાનેજસ્થાનોપપાતઃ સ્થાનકં ત્રિધા ॥ ૬ ॥

સર્ગ ત્રીજો.

હવે હું સંસારી જીવોના સ્વરૂપનું સાડત્રીશ દ્વાર વડે વર્ણન કરું છું. એ સાડત્રીશ દ્વાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) ભેદ, (૨) સ્થાન, (૩) પર્યાસિ, (૪) યોનિસંખ્યા, (૫) કુળસંખ્યા (૬) યોનિઓનું સંવૃતત્વ વગેરે, (૭) લવસ્થિતિ, (૮) કાયસ્થિતિ, (૯) દેહ, (૧૦) સંસ્થાન, (૧૧) અંગમાન, (૧૨) સમુદ્ઘાત, (૧૩) ગતિ, (૧૪) આગતિ, (૧૫) અનન્તરાસિ, (૧૬) સમયસિદ્ધિ, (૧૭) લેશ્યા (૧૮) દિગાહાર, (૧૯) સંઘયણ, (૨૦) કષાય, (૨૧) સંજ્ઞા, (૨૨) ઇન્દ્રિય, (૨૩) સંજ્ઞિત, (૨૪) વેદ, (૨૫) દૃષ્ટિ, (૨૬) જ્ઞાન, (૨૭) દર્શન, (૨૮) ઉપયોગ, (૨૯) આહાર, (૩૦) ગુણ, (૩૧) યોગ, (૩૨) માન, (૩૩) લઘુ અલ્પબહુતા, (૩૪) દિગાશ્રી અલ્પબહુતા, (૩૫) અન્તર, (૩૬) સંવેધ, (૩૭) મહા અલ્પબહુતા. ૧-૫.

પહેલું દ્વાર ‘ભેદ’. પોતપોતાની જાતિને વિષે જીવના જે ‘પ્રકાર’ છે એનું નામ ભેદ.

બીજું દ્વાર ‘સ્થાન’. સમુદ્ઘાત, નિજસ્થિતિ, અને ઉત્પત્તિ—એમ ત્રણ પ્રકારના સ્થાન કહેવાય છે. ૬.

પર્યાસા વ્યપદિશ્યન્તે યાભિઃ પર્યાસયસ્તુ તાઃ ।
 પર્યાસાપર્યાસભેદાદત એવ દ્વિધાંગિનઃ ॥ ૭ ॥
 પર્યાસયઃ સ્વયોગ્યા યૈઃ સકલાઃ સાધિતાઃ સુખમ્ ।
 પર્યાસિનામકર્માનુભાવાત્પર્યાસકાસ્તુ તે ॥ ૮ ॥
 દ્વિધામી લબ્ધિકરણભેદાત્તત્રાદિમાસ્તુ યે ।
 સમાપ્ય સ્વાર્હપર્યાસીર્મ્રિયન્તે નાન્યથા ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥
 કરણાનિ શરીરાદ્યાદીનિ નિર્વર્તિતાનિ યૈઃ ।
 તે સ્યુઃ કરણપર્યાસાઃ કરણાનાં સમર્થનાત્ ॥ ૧૦ ॥
 અપર્યાસા દ્વિધાઃ પ્રોક્તા લબ્ધ્યા ચ કરણેન ચ ।
 દ્વયોર્વિશેષં શ્રુણુત ભાષિતં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અસમાપ્ય સ્વપર્યાસીર્મ્રિયન્તે યેઽલ્પજીવિતાઃ ।
 લબ્ધ્યા તે સ્યુરપર્યાસા યથા નિઃસ્વમનોરથાઃ ॥ ૧૨ ॥
 નિર્વર્તિતાનિ નાદ્યાપિ પ્રાણિભિઃ કરણાનિ યૈઃ ।
 દેહાક્ષાદીનિ કરણાપર્યાપ્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજી દ્વાર ‘ પર્યાસિ ’. જેને લઈને જીવ ‘ પર્યાસ ’ કહેવાય, તેનું નામ પર્યાસિ.

આને લીધે જ પ્રાણિના ‘ પર્યાસ ’ અને ‘ અપર્યાસ ’—એવા બે ભેદ પડે છે. ૭.

જેઓએ પોતપોતાને યોગ્ય સર્વ પર્યાસિઓ સાધેલી છે એઓ પર્યાસિનામકર્મના અનુભાવથી પર્યાસ (સંપૂર્ણપર્યાસિવાળા) કહેવાય છે. ૮.

‘ પર્યાસ ’ વળી બે પ્રકારના છે: લબ્ધિપર્યાસ અને કરણપર્યાસ.

પોતાને યોગ્ય પર્યાસિઓને સંપૂર્ણ કરીને મરે, સંપૂર્ણ કર્યા શિવાય નહિ, એઓ ‘ લબ્ધિપર્યાસ ’; જેઓએ પોતાના શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ‘ કરણ ’ નિર્વર્તન કર્યા છે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે સમર્થ કર્યા છે એઓ ‘ કરણપર્યાસ ’. ૯-૧૦

‘ અપર્યાસ ’ પણ બે પ્રકારના છે: લબ્ધિઅપર્યાસ અને કરણઅપર્યાસ.

આ બેનો તફાવત આ પ્રમાણે:—જેઓ અલ્પઆયુષ્યવાળા હોઈને નિર્ધનના મનોરથોની જેમ પોતાની પર્યાસિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એઓ ‘ લબ્ધિઅપર્યાસ ’ કહેવાય; અને જેઓ પોતાનાં શરીર તથા ઇન્દ્રિય આદિ કરણ સંપૂર્ણ ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે એઓ ‘ કરણઅપર્યાસ ’ કહેવાય. ૧૧-૧૩.

મ્રિયન્તેઽલ્પાયુષો લઙ્ઘપર્યાપ્તા इह येऽङ्गिनः ।

તેઽપિ ભૂતૈવ કરણપર્યાપ્તા નાન્યથા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

યાહારાદિપુદ્ગલાનામાદાનપરિણામયોઃ ।

જન્તોઃ પર્યાપ્તિનામોત્થા શક્તિઃ પર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૧૫ ॥

પુદ્ગલોપચયાદેવ ભવેત્સા સા ચ षड्विधा ।

આહારાંગેન્દ્રિયશ્વાસોચ્છ્વાસભાષામનોઽભિધાઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્રૈવાહારપર્યાપ્તિર્યયાદાય નિજોચિતમ્ ।

પૃથક્સ્વલરસત્વેનાહારં પરિણતિં નયેત્ ॥ ૧૭ ॥

વૈક્રિયાહારકૌદારિકાંગયોગ્યં યથોચિતમ્ ।

તં રસીભૂતમાહારં યયા શક્ત્યા પુનર્ભવી ॥ ૧૮ ॥

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાદિધાતુતામ્ ।

નયેદ્યથાસમ્ભવં સા દેહપર્યાપ્તિરુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધાતુત્વેન પરિણતાદાહારાદિન્દ્રિયોચિતાત્ ।

આદાય પુદ્ગલાંસ્તાનિ યથાસ્થં પ્રવિધાય ચ ॥ ૨૦ ॥

‘ લઙ્ઘિઅપર્યાપ્તિ ’ અલ્પાયુ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે એ પણ ‘ કરણપર્યાપ્તિ ’ થઈનેજ (અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ સંપૂર્ણ સમર્થ થયા પછી જ) મૃત્યુ પામે છે. ૧૪.

પર્યાપ્તિ એટલે શું ? પ્રાણીની આહારાદિક પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવાની—અને ગ્રહણ કરીને પાછી તે પરિણુભાવવાની—જે શક્તિ—એનું નામ પર્યાપ્તિ. ૧૫.

આ ‘ પર્યાપ્તિ ’ પુદ્ગળોના સંચયથી જ થાય છે. તે વળી છ પ્રકારની છે:—(૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મનઃપર્યાપ્તિ. ૧૬.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે ઉચિત આહાર ગ્રહણ કરીને પછી એમાંથી મળા અને રસ બેઉ જુદાં પરિણુભાવે એ ‘ આહારપર્યાપ્તિ. ’ ૧૭.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે પોતાનાં વૈક્રિય, આહારક કે ઔદારિક શરીરને ઉચિત એવા આહાર લઈ, તે આહાર રસરૂપ થયે, એમાંથી રૂધિર, માંસ, મજ્જા, મેદ, શુક્ર આદિ ધાતુઓ પરિણુભાવે (પરિણુભરૂપે ઉત્પન્ન કરે) એ શક્તિનું નામ ‘ શરીરપર્યાપ્તિ. ’ ૧૮-૧૯.

આમ ઇન્દ્રિયોની ઉચિતતા પ્રમાણે લેવાયલા આહારની ધાતુ બની એ ધાતુમાંથી, પુદ્-

ઈષ્ટે તદ્વિષયજ્ઞપ્તૌ યયા શક્ત્યા શરીરવાન્ ।

પર્યાપ્તિઃ સેન્દ્રિયાઘ્નાના દર્શિતા સર્વદર્શિભિઃ ॥૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

इति संगृहणीष्यमिप्रायः ॥

પ્રજ્ઞાપનાજીવાભિગમપ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યાદિષુ તુ યયા ધાતુ-
તયા પરિણામિતમાહારમિન્દ્રિયતયા પરિણામયતિ સા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ
इति एतावदेव दृश्यते ॥

ययोच्छ्वासार्हमादाय दत्तं परिणामय्य च ।

तत्तयालम्ब्य मुंचेत्सोच्छ्वासपर्याप्तिरुच्यते ॥ २२ ॥

ननु देहोच्छ्वासनाમकर्मभ्याમેव सिद्ध्यतः ।

देहोच्छ्वासौ किमेताभ्यां पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ॥ २३ ॥

अत्रोच्यते पुद्गलानां गृहीतानામિહાત્મના ।

સાધ્યા પરિણતિર્દેહતયા તન્નામકર્મણા ॥ ૨૪ ॥

આરબ્ધાંગસમાસિસ્તુ તત્પર્યાપ્ત્યા પ્રસાધ્યતે ।

एवं भेदः साध्यभेदाद्देहपर्याप्तिकर्मणोः ॥ २५ ॥

ગળોને લઇને, એમને યથાસ્થિત કરી, પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે એમના સંબંધી જ્ઞાન-
બલપણ પામે એ શક્તિ ‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે. ૨૦-૨૧.

એ અભિપ્રાય કહ્યો એ ‘ સંગ્રહણીકાર ’ નો છે.

પત્તવણા, જીવાભિગમ અને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ વગેરે અંશોમાં તો એટલા જ શ-
બ્દો છે કે ‘ આહારમાંથી ધાતુ બન્યા પછી એમાંથી ઇન્દ્રિયો પરિણમે એવી પ્રાણીની શક્તિને
‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય.

એ ‘ ધાતુ ’માંથી વળી, પ્રાણી જે શક્તિવડે ઉચ્છ્વાસને ઉચિત એવાં ‘ દગ ’ લઇ, પરિ-
ણામી, એનું આલમ્બન લઇ એને મૂકે એ ‘ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ. ’ ૨૨.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે દેહ અને ઉચ્છ્વાસ બેઉ જ્યારે ‘ દેહનામકર્મ ’
અને ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ બે પર્યાપ્તિઓનું શું પ્રયોજન છે? ૨૩.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

આત્માએ ગ્રહણકરેલા પુદ્ગલોનું જે દેહરૂપ પરિણામ છે એ એના ‘ નામકર્મ ’ વડે
સાધ્યો છે. અને આરબ્ધો આંગની સમાસિ એની પર્યાપ્તિવડે સધાય છે. આમ સાધ્યબેદને

एवमुच्छ्वासलब्धिः स्यात्साध्या तन्नामकर्मणः ।

साध्यमुच्छ्वासपर्याप्तिस्तस्या व्यापारणं पुनः ॥ २६ ॥

सतीमप्युच्छ्वासलब्धिमुच्छ्वासनामकर्मज्ञाम् ।

व्यापारयितुमीशः स्यात्तत्पर्याप्त्यैव नान्यथा ॥ २७ ॥

सतीमपि शरत्पशक्तिं नैव भटोऽपि हि ।

विना चापादानशक्तिं सफलीकर्तुमीश्वरः ॥ २८ ॥

भाषार्हं दलमादाय गीस्त्वं नीत्वावलम्ब्य च ।

यया शक्त्या त्यजेत्प्राणी भाषાપર્યાપ્તિરિત્યસૌ ॥ ૨૯ ॥

दलं लात्वा मनोयोग्यं तत्तां नीत्वावलम्ब्य च ।

यया मननशक्तः स्यान्मनःपर्याप्तिरत्र सा ॥ ૩૦ ॥

म्रियन्ते येऽप्यपर्याप्ताः पर्याप्तित्रयमादिमम् ।

पूर्णीकृत्यैव न पुनरन्यथा सम्भवेन्मृतिः ॥ ૩૧ ॥

લીધે દેહનામકર્મ અને પર્યાપ્તિનામકર્મ (એઉ) લિખ્ત છે. ૨૪-૨૫. એ જ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ લબ્ધિ પણ ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી સાધ્ય થાય છે. અને એ લબ્ધિને ‘ વ્યાપાર ’ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે. ૨૬. આમ ઉચ્છ્વાસલબ્ધિ જો કે ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી થયેલી જ છે તો એ એને વ્યાપૃત કરવાને તો ‘ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ ’ જ જોઈએ, બીજું નહિ. ૨૭. કારણકે (દષ્ટાન્ત તરીકે દેવો કે) એક સુભટમાં તીર ફેંકવાની શક્તિ તો છે; પરન્તુ તે છતાં, અપાદાન શક્તિ એટલે એ તીરને પહેલાં જ ઝડપી કરવાની શક્તિ જોઈએ એ શક્તિ ન હોય તો એ સુભટનું એ કાર્ય સફળ ન જ થાય. ૨૮.

‘ ધાતુ ’ માંથી ભાષાને યોગ્ય ‘ દળ ’ લઈ એને વચન રૂપે પરિણુભાવી અને અવલંબી, જે શક્તિવડે પ્રાણી એને (‘ પાછું ’) મૂકે એ શક્તિ ‘ ભાષાપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય. ૨૯.

(એજ આહારમાંથી પરિણુમેલી ધાતુમાંથી વળી) મનને યોગ્ય ‘ દળ ’ લઈ એને એ રૂપે પરિણુભાવી, અવલંબી પ્રાણી મનન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ શક્તિનું નામ ‘ મનઃપર્યાપ્તિ. ’ ૩૦

પ્રાણી મૃત્યુ પામે એ હમેશાં ઉપર વર્ણવેલી ‘ છ ’ એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ મૃત્યુ પામે એમ તો ન જ કહેવાય. પણ એણે પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરેલી જ હોય; તે પછી જ મૃત્યુ સંભવે. ૩૧.

તથાહિ—પર્યાપ્તિત્રયયુક્તોઽન્તર્મુહૂર્તેનાયુરગ્નિમમ્ ।

વદ્ધા તતોઽન્તર્મુહૂર્તમબાધાન્તસ્ય જીવતિ ॥ ૩૨ ॥

તતો નિવદ્ધાયુર્યોગ્યાં યાતિ તાં ગતિમન્યથા ।

અવદ્ધાયુરનાપૂર્ણતદાબાધો વ્રજેત્કવ સઃ ॥ ૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

યસ્માદાગામિભવાયુર્બદ્ધ્વા મ્રિયન્તે સર્વદેહિનો નાબદ્ધ્વા । તન્ન
શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિભ્યાં પર્યાપ્તાનાં બન્ધમાયાતિ નાપર્યાપ્તાનામ્ ॥

સમયેભ્યો નવમ્યઃ સ્યાત્પ્રભૃત્યન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સમયોનમુહૂર્ત્તાન્તમસંસ્થ્યાતવિધં યતઃ ॥ ૩૪ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મક્ષમાદીનામન્તર્મુહૂર્તજીવિનામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્તાનેકત્વમિદં સંગતિમંગતિ ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્પત્તિક્ષણ એવૈતા સ્વાઃ સ્વા યુગપદાત્મના ।

આરમ્ભ્યન્તે સંવિધાતું સમાપ્યન્તે ત્વનુક્રમાત્ ॥ ૩૬ ॥

તથા—આદાવાહારપર્યાપ્તિસ્તતઃ શરીરસંજિતા ।

તત્ત્વ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિરેવં સર્વા અપિ ક્રમાત્ ॥ ૩૭ ॥

કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી હોય તો જ પ્રાણી (અન્તર્મુહૂર્તમાં) આગામિ ભવનું આયુષ્ય બાંધે અને અન્તર્મુહૂર્ત લગી અબાધાકાળ સુધી જીવે. ૩૨.

આમ આયુષ્ય બાંધીને જ (મૃત્યુ પામી) પ્રાણી યોગ્ય ગતિએ જાય. આયુષ્ય બાંધ્યા વિના અને અબાધાકાળ પૂરો થયા સિવાય જાય પણ ક્યાં? ૩૩.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-પત્રવણી-માં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ પ્રાણીઓ આગામી ભવનું આયુષ્ય બાંધીને જ મૃત્યુ પામે છે. તે વિના નહિ. એ આયુષ્યબાંધ પણ શરીર-અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલી હોય એને જ પ્રાપ્ત થાય છે; અન્યને નહિ.

ઓછામાં ઓછા નવ ' સમય ' એટલે ' અન્તર્મુહૂર્ત '. એમાં એક ' સમય ' જ્યાંસુધી ઓછો હોય ત્યાં સુધીમાં એ ' અન્તર્મુહૂર્ત ' અસંખ્ય પ્રકારનું છે. અને તેથી ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવતા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયોનું અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત અનેકત્વ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે. ૩૪-૩૫

આત્મા પોતપોતાની આ સર્વ પર્યાપ્તિઓને એકી વખતે ઉત્પત્તિ સમયે જ બનાવવા માંડે છે, અને પછી અનુક્રમે સમાપ્ત કરે છે:—પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી વળી ઇન્દ્રિયસંજિતા એટલે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે એમ અનુક્રમે છયે પર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે. ૩૬-૩૭,

તત્રૈકાહારપર્યાપ્તિઃ સમાપ્યેતાદિમે ચ્છણો ।

શેષા અસંખ્યસમયપ્રમાણાન્તર્મુદ્ધૂર્તતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનુક્રમોઽયં વિજ્ઞેય ઔદારિકશરીરિણામ્ ।

વૌક્રેયા નારકવતાં જ્ઞાતવ્યોઽયં પુનઃ ક્રમઃ ॥ ૩૯ ॥

एका शरीरपर्याप्तिर्जायतेऽन्तर्मुदूर्ततः ।

एकैकच्छणवृद्ध्यातः समाप्यन्ते पराः पुनः ॥ ૪૦ ॥

निष्पत्तिकालः सर्वासां पुनरान्तर्मुदूर्तिकः ।

आरम्भसमयाद्यान्ति निष्ठां ह्यन्तर्मुदूर्ततઃ ॥ ૪૧ ॥

આહારપર્યાપ્તિસ્વત્રાપિ પ્રાગ્વત્ ॥

मनोवचःकायबलान्यक्षाणि पंच जीवितम् ।

श्वासश्चेति दश प्राणा द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यते ॥ ૪૨ ॥

इति पर्याप्तस्वरूपः ॥ ૩ ॥

अथ योनिसंख्यास्वरूपम्—

‘ આહારપર્યાપ્તિ ’ પ્રાણી પહેલા ક્ષણમાં જ સમાપ્ત કરે. શેષ પાંચ રહી એ અસંખ્યાત-સમયપ્રમાણ અન્તર્મુદ્ધૂર્તમાં સમાપ્ત કરે. ૩૮.

આ અનુક્રમ ઔદારિકશરીરવાળાઓનો સમજવો.

વૈક્રિય અને આહારક શરીરવાળાઓની તો ક્રૂરક શરીરપર્યાપ્તિ અન્તર્મુદ્ધૂર્તમાં થાય. બાકીની પાંચ એકેક ક્ષણ મોડી સમાપ્ત થાય. ૩૯-૪૦

છયેનો નિષ્પત્તિકાળ તો અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો જ છે. કેમકે એઓ આરંભના સમયથી શરૂ કરીને અન્તર્મુદ્ધૂર્તમાં જ સંપૂર્ણ થાય છે. ૪૧

આહારપર્યાપ્તિ તો અહિં પણ પૂર્વ પ્રમાણે જ સમજવી.

મનોબળ, કાયબળ, વચનબળ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ—આમ દશ પ્રાણ છે, એનું વિવેચન પણ આ જ ‘ દ્વાર ’ ના પ્રકરણમાં આગળ કરીશું. ૪૨

આ પ્રમાણે સંસારી જીવોના સ્વરૂપના સાડત્રીશ દ્વારોમાંના ‘ પર્યાપ્તિ ’ નામના ત્રીજા દ્વારનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોથાદ્વાર—યોનિસંખ્યા—વિષે.

તૈજસકાર્મણવન્તો જ્યન્ત યન્ન જન્તવઃ સ્કન્ધૈઃ ।

ઔદારિકાદિયોગ્યૈઃ સ્થાનં તથોનિરિત્યાહુઃ ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ-વ્યક્તિતોઽસંખ્યભેદાસ્તાઃ સંખ્યાર્હા નૈવ યદ્યપિ ।

તથાપિ સમવર્ણાદિજાતિભિર્ગણનાં ગતાઃ ॥ ૪૪ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદ્વતૌ—

કેવલમેવ વિશિષ્ટવર્ણાદિયુક્તાઃ સંખ્યાતીતાઃ સ્વસ્થાને વ્યક્તિ-
ભેદેન યોનયઃ । જાતિં અધિકૃત્ય એકૈવ યોનિર્ગણયતે ।

લક્ષ્ણાશ્ચતુરશીતિશ્ચ સામાન્યેન ભવન્તિ તાઃ ।

વિશેષાન્તુ યથાસ્થાનં વદ્યન્તે સ્વામિભાવતઃ ॥ ૪૫ ॥

કિં ચ સંવૃતા વિવૃતા ચૈવ યોનિવિવૃતસં તા ।

વિવ્યશય્યાદિવદ્વસ્ત્રાચ્યા તા તત્ર સંવૃતા ॥ ૪૬ ॥

તેજસશરીરવાળા અને કાર્મણુ શરીરવાળા જન્તુઓ ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા ‘સ્કન્ધૈ’ વડે જ્યાં જોડાય છે તે સ્થાનને ‘યોનિ’ કહે છે. ૪૩

આ યોનિ વ્યક્તિપરત્વે અસંખ્યાત ભેદોવાળી હોઇ, એની સંખ્યા બંધાઇ શકે નહિ; પરન્તુ સમાન વર્ણુ આદિની જાતિને લઇને એની ગણતરી થઇ શકે. ૪૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે—

વિશિષ્ટ વર્ણુ આદિથી યુક્ત હોવાથી યોનિઓ ‘નિજસ્થાન’માં વ્યક્તિભેદને લઇને અસંખ્યાત કહેવાય છે, પરંતુ જાતિની અપેક્ષાએ એક જ યોનિ ગણાય.

એકંદર યોનિઓ ચોરાશી લાખ છે. એ વિષે વિશેષ વિસ્તાર ‘સ્વામિભાવથી. યથા-સ્થળે કહેશું. ૪૫

યોનિના (૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) વિવૃતસંવૃત-એમ ત્રણ પ્રકાર પણ પડી શકે.

વિવ્ય શય્યા વગેરેની જેમ વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત થયેલી હોય એ (૧) સંવૃત યોનિ. ૪૬

૧. કોની કોની કેટલી કેટલી યોનિઓ છે એ સંખ્યે. જેમકે સાત લાખ પૃથ્વીકાયની, સાત લાખ અપકાયની, સાત લાખ તેજકાયની, સાત લાખ વાઉકાયની, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયની, ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાયની, એ લાખ એન્દ્રિયોની, એ લાખ તેન્દ્રિયોની, એ લાખ ચૌરિન્દ્રિયોની, ચાર લાખ દેવતાની, ચાર લાખ નારકીની, ચાર લાખ તિર્યંચપએન્દ્રિયોની અને ચૌદ લાખ મનુષ્યોની મળીને એકંદર ૮૪ લાખ.

તથા વિસ્પષ્ટમનુપલક્ષ્યમાણાપિ સંવૃતા ।

વિવૃતા તુ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યા જલાશયાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

ઉક્તોભયસ્વભાવા તુ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।

બહિર્દશ્યાઽદૃશ્યમધ્યા નારીગર્ભાશયાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

તૃતીયયોનિજાઃ સ્તોકાસ્તતો દ્વિતીયયોનયઃ

અસંખ્યઘનાસ્તતોઽનન્તગુણિતાઃ સ્યુરયોનયઃ ॥ ૪૯ ॥

તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ ક્ષ્યાતાઃ પ્રથમયોનયઃ ।

એવં શીતસચિત્તાદિષ્વપ્યલ્પબહુતોહ્યતામ્ ॥ ૫૦ ॥

શીતા ચોષ્ણા ચ શીતોષ્ણા તત્તત્સ્પર્શાન્વયાત્ ત્રિધા ।

સચિત્તાચિત્તમિશ્રેતિ ભેદતોઽપિ ત્રિધા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

જીવપ્રદેશૈરન્યોઽન્યાનુગમેનોરરીકૃતા ।

જીવદેહાદિઃ સચિત્તા શુષ્કઽદેવત્ પરા ॥ ૫૨ ॥

અત્ત એવાંગિભિઃ સૂક્ષ્મેષ્લોક્યે નિચિત્તેઽપિ હિ ।

ન તત્પ્રદેશૈર્યોનીનામચિત્તાનાં સચિત્તતા ॥ ૫૩ ॥

સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતી હોય એ પણ આ ‘ સંવૃત ’ ના પેટામાં આવે.

જળાશયાદિની પેઠે સ્પષ્ટપણે જણાય તે (૨) ‘ વિવૃત યોનિ ’ ૪૭.

કંઈક સ્પષ્ટ જણાતી હોય અને કંઈક અસ્પષ્ટ જણાતી હોય એ (૩) વિવૃતસંવૃતા અર્થાત્ મિશ્ર કહેવાય; એનો સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે બહારનો ભાગ દેખાતો હોય, અંદરનો અદૃશ્ય હોય. ૪૮.

ત્રીજી યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા થોડા હોય છે. બીજા પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કરતાં અસંખ્યગણા હોય છે. એનાથી અનન્તગણા અયોનિજ એટલે ‘ યોનીથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ’ હોય છે. એથી પણ અનન્તગણા પ્રથમ પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એવી જ રીતે ‘ શીત ’ આદિક તથા ‘ સચિત્ત ’ આદિક યોનીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલાઓની સંખ્યા પણ અદ્ય-અનદ્ય સમજ લેવી. ૪૮-૫૦

સ્પર્શપરત્વે જોઈએ તો એ યોનીના અમુક ગ્રણ પ્રકાર થાય છે: શીત, ઉષ્ણ અને શી-તોષ્ણ (મિશ્ર). વળી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ પણ એના ગ્રણ લેઈ થાય છે. ૫૧.

પરસ્પર અનુગમન કરીને જીવપ્રદેશોએ સ્વીકારેલી અને જીવતાં શરીર વગેરે જેનાં હોય એવી યોનિ ‘ સચિત્ત ’ કહેવાય. સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી ‘ અચિત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૨.

આમ છે માટે જ (સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી હોવાને લીધે) ગ્રણે લોકોમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ભરેલા છે છતાં એના પ્રદેશોએ કરીને, અચિત્ત યોનિ સચિત્ત થતી નથી. ૫૩.

સચિત્તાચિત્તરૂપા તુ મિશ્રા યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ।

નૃતિરશ્વાં યથા યોનૌ શુક્રશોણિતપુદ્ગલાઃ ॥ ૫૪ ॥

આત્મસાદ્વિહિતા યેઽસ્યુસ્તે સચિત્તાઃ પરેઽન્યથા ।

સચિત્તાઃ સચિત્તયોગે તદ્યોનેર્મિશ્રત્વમાહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યોષિતાં કિલ નાભેરધસ્તાત્ શિરાદ્વયં પુષ્પમાલાવૈકક્ષકાકાર-
મસ્તિ । તસ્યાધસ્તાત્ અધોમુખસંસ્થિતકોશાકારા યોનિઃ । તસ્યાશ્રવહિઃ
ચૂતકલિકાકૃતયો માંસમંજર્યો જાયન્તે । તાઃ કિલ અસૃક્સ્યન્દિ-
ત્વાત્ ઋતૌ સ્થવન્તિ । તત્ર કેચિત્ અસૃજઃ લવાઃ કોશાકારકાં યોનિ
અનુપ્રવિશ્ય સન્તિષ્ઠન્તે પશ્ચાત્ શુક્રસંમિશ્રાન્ તાન્ આહારયન્ જીવઃ
તત્ર ઉત્પદ્યતે । તત્ર યે યોન્યા આત્મસાત્ કૃતાઃ તે સચિત્તાઃ કદા-
ચિત્ મિશ્રા इति । યે તુ ન સ્વરૂપતામાપાદિતાઃ તે અચિત્તાઃ । અપરે
વર્ણયન્તિ અસૃક્ સચેતનં શુક્રમચેતનં इति । અન્યે બ્રુવતે શુક્રશોણિતમ્
અચિત્તં યોનિપ્રદેશાઃ સચિત્તાઃ इत्यતઃ યોનિઃ મિશ્રા । इति તુ
તત્સર્વાર્થવૃત્તૌ દ્વિતીયે અધ્યાયે ॥

સચિત્તઅચિત્તરૂપ હોય એ યોનિ ‘ મિશ્ર યોનિ ’ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે; મનુષ્ય અને
તિર્યંચની યોનિમાં શુક્ર તથા રૂધિરના પુદ્ગળો હોય છે તેમાંથી જે પુદ્ગળો આત્મા સાથે
જોડાયેલા છે તે ‘ સચિત્ત ’ છે અને બીજા ‘ અચિત્ત ’ છે—આ સચિત્તઅચિત્તનો યોગ જેમાં
હોય એવી યોનિ ‘ મિશ્રયોનિ ’ કહેવાય. ૫૪-૫૫

સ્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પાની માળા જેવી બે નાડી હોય છે, એની હેઠળ
અધોમુખ રહેલા કોશ એટલે ડાડાના આકારની યોનિ હોય છે. એની આસપાસ, આંખાની
મંજરી હોય એવી માંસની માંજર થાય છે. તે માંજરોમાંથી સ્વાભાવિકપણે ઋતુકાળે રૂધિર
ઝરે છે. એ રૂધિરના કોઈ કોઈ કણ યોનિમાં દાખલ થાય છે, અને એમાં જ્યારે પુરૂષનું
વીર્ય ભળે છે ત્યારે એ મિશ્રણમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે જે એ કણોનો આધાર લે છે. એ
કણોમાંથી જે યોનિમાં યોનિરૂપ થઈ જાય છે એ ‘ સચિત્ત ’ છે અથવા સચિત્તઅચિત્ત—મિશ્ર
છે, અને જેઓ યોનિમાં રહેલા છતાં યોનિરૂપ થતા નથી એઓ અચિત્ત છે. આ વિષયપરતે
કેટલાકનો મત એવો છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાકના મતે બેઉ
અચિત્ત છે, પણ યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત હોઈ, એમાં દાખલ થવાથી મિશ્રભાવને પામ્યા
કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘ તત્સર્વાર્થવૃત્તિ ’ ના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

યોનિત્રિધા મનુષ્યાણાં શંખાવર્ત્તાદિભેદતઃ ।

યસ્યાં શંખ ઇવાવર્ત્તઃ શંખાવર્ત્તા તુ તત્ર સા ॥ ૫૬ ॥

કૂર્મોન્નતા ભવેયોનિઃ કૂર્મપૃષ્ઠમિવોન્નતા ।

વંશીપત્રા તુ સંયુક્તવંશીપત્રદ્વયાકૃતિઃ ॥ ૫૭ ॥

સ્ત્રીરત્નસ્ય ભવેચ્છંખાવર્ત્તા સા ગર્ભવર્જિતા ।

વ્યુત્ક્રામન્તિ તત્ર ગર્ભા નિષ્પદ્યન્તે ન તે યતઃ ॥ ૫૮ ॥

અતિપ્રબલકામાગ્નેર્વિલીયન્તે હિ તે યથા ।

કુરુમત્યા કરસ્પૃષ્ટોઽપ્યદ્રવલ્લોહપુત્રકઃ ॥ ૫૯ ॥

તથા ચ પ્રજ્ઞાપનાયામ્ । સંખાવર્ત્તાણાં જોળી ઇત્થિરયણસ્સ ॥

અર્હચ્ચક્રિવિષ્ણુબલદેવામ્બાનાં દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા પુનરન્યાસાં સ્ત્રીણાં યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૦ ॥

इदं च योनीनां त्रिधा त्रैविध्यं स्थानांगतृतीयस्थाने ॥ आचारांगवृत्तौ तु शुभाशुभभेदेन योनीनामनेकत्वमेवं गाथाभिः प्रदर्शितम्—

મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં શંખની પેઠે ‘આવર્ત્ત’ હોય એ (૧) શંખાવર્ત્ત; જે કૂર્મ-કાચખાની પીઠની જેમ ઉન્નત-ઉંચી હોય એ (૨) કૂર્મોન્નત; અને જેની વાંસના બે સંયુક્ત પત્રો જેવી આકૃતિ હોય એ (૩) વંશીપત્રા. ૫૬-૫૭.

સ્ત્રીરત્નની યોનિ ‘શંખાવર્ત્ત’ હોય. અને એ ગર્ભવર્જિત હોય એટલે કે એમાં ગર્ભ રહેજ નહિ, નષ્ટ થઈ જાય. કેમકે એવા સ્ત્રીરત્નોનો કામાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ હોય છે એટલે ગર્ભ ભસ્મસાત્ થઈ જાય. કહે છે કે કુરૂમતિ જે એક ‘સ્ત્રીરત્ન’ હતી-એના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ કોઈ લોકનું પુતળું હશે એ પણ દ્રવવા લાગ્યું હતું. ૫૮-૫૯.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રીરત્નની શંખાવર્ત્ત યોનિ હોય.

અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બળદેવ—એટલાની માતાઓની યોનિ બીજા પ્રકારની એટલે ‘કૂર્મોન્નત’ હોય શેષ સર્વ સ્ત્રીઓની ત્રીજા પ્રકારની અર્થાત્ ‘વંશીપત્રા’ (યોનિ) હોય. ૬૦.

આવી, યોનિના ત્રણ પ્રકારની અને અકેક પ્રકારના પાછા ત્રણ ત્રણ લેદની વાત સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજા ‘સ્થાન’ માં કહી છે.

આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં તો યોનીઓનું શુભાશુભ લેદે કરીને અનેકત્વ બતાવ્યું છે. એ આ પ્રમાણે:—

સીઆદીજોણીઓ વડરાસીતી અ સયસહસેહિં ।
 અસુહાઓ ય સુહાઓ તસ્થ સુહાઓ ઇમા જાણ ॥ ૬૧ ॥
 અસ્સંત્વાઝ મણુસ્સા રાઢસર સંત્વમાદિઆઝણં ।
 તિત્થયરનામગોઅં સઠ્ઠસુહં હોઢ નાયઠ્ઠં ॥ ૬૨ ॥
 તસ્થવિ ય જાઢસંપન્નયાઢ સેસાઓ હોંતિ અસુહાઓ ।
 દેવેસુ કિઠ્ઠિસાઢ સેસાઓ હોંતિ ડ સુહાઓ ॥ ૬૩ ॥
 પંચેંદિયતિરિણસુ હયગયરયણા હવંતિ ડ સુહાઓ ।
 સેસાઓ અસુહાઓ સુહવન્નેર્ગિંદિયાદીયા ॥ ૬૪ ॥
 દેવિંદવચ્ચવઢિત્તણાં મોત્તું ચ તિત્થયરભાવં ।
 અગારભાવિયાવિય સેસાઓ અણંતસો પત્તા ॥ ૬૫ ॥
 ઇતિ યોનિસ્વરૂપઃ ॥ ૪ ॥

કુલાનિ યોનિપ્રભવાન્યાહુસ્તાનિ બહૂન્યપિ ।
 ભવન્તિ યોનાવેકસ્યાં નાનાજાતીયદેહિનામ્ ॥ ૬૬ ॥
 કૃમિવૃશ્ચિકકીટાદિનાનાતુદ્રાંગિનાં યથા ।
 એકગોમયપિંડાન્તઃ જ્ઞાને સ્યુરનેકશઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોરાશીલાખ 'શીત' આદિ શુભઅશુભ યોનિઓ છે. એમાં અસંખ્યાતઆયુષ્ય-
 વાળા મનુષ્યોની અને સંખ્યાતઆદિઆયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીની તથા તીર્થંકરનામગોત્ર-
 વાળાની 'શુભ' (યોનિ) જાણવી. એમાં પણ 'જાતિસંપન્ન' ની શુભ અને બીજાઓની
 'અશુભ' સમજવી. દેવોમાં 'કિઠ્ઠિય' આદિની 'અશુભ' અને બાકીનાઓની 'શુભ'
 જાણવી. પંચેન્દ્રિય તિર્થેઓમાં અશ્વરત્નની તથા ગજરત્નની 'શુભ', અને બીજાઓના
 'અશુભ' છે. ઉત્તમ વર્ણવાળા એકેન્દ્રિયો-રત્ન વગેરેની 'શુભ' છે. ૬૧-૬૪

દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તથા તીર્થંકર અને અણુગાર-આટલા સિવાય બાકીના-બીજાઓ
 અનન્તવાર સંસારયોનિમાં પતિત થયા છે.

એ પ્રમાણે 'યોનિ' નું વર્ણન કર્યું. ૬૫.

હવે પાંચમા દ્વાર 'કુળ સંખ્યા' વિષે:—

યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય એ 'કુળ'. એક યોનિને વિષે નાનાપ્રકારની જાતિવાળા પ્રાણીના
 અનેક કુળો હોય છે. હયાન્ત તરીકે—છાણના પિંડમાં કૃમિ, વીંછી, કીડા આદિ અનેક પ્રકારના

કોઠ્યેકા સસનવતિર્જ્ઞાઃ સાર્ધા ભવન્તિ હિ ।

સામાન્યાત્કલકોટીનાં વિશેષો વચ્ચતેઽમૃતઃ ॥ ૬૮ ॥

इति योनिकुलस्य रूपं तत्संवृतत्वादि च ॥ ५ ॥ ૬ ॥

ભવસ્થિતિસ્તદ્ભવાયુર્દ્વિવિધં તચ્ચ કીર્તિતમ્ ।

સોપક્રમં સ્યાત્તત્રાયં દ્વિતીયં નિરુપક્રમમ્ ॥ ૬૯ ॥

કાલેન બહુના વેદ્યમપ્યાયુર્યત્તુ ભુજ્યતે ।

અલ્પેનાધ્યવસાનાદૈરાગમોક્તૈરુપક્રમૈઃ ॥ ૭૦ ॥

આયુઃ સોપક્રમં તત્સ્યાદન્યદ્વા કર્મ તાદૃશમ્ ॥

યદ્બંધસમયે બદ્ધં શ્રુત્યં શક્યાપવર્તનમ્ ॥ ૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દત્તાગ્નિરેકતો રજ્જુર્યથા દીર્ઘીકૃતા ક્રમાત્ ।

દદ્યતે સંપિણ્ડતા તુ સા જ્ઞાતિત્યેકહેલયા ॥ ૭૨ ॥

યત્પુનર્બંધસમયે બદ્ધં ગાઢનિકાચનાત્ ।

ક્રમવેદ્યફલં તદ્દિ ન શક્યમપવર્તિતુમ્ ॥ ૭૩ ॥

શુદ્ધ પ્રાણીઓના અનેક કુળ હોય છે. એકંદર એવાં કુળ એક કોટી ને સાડીસત્તાણું લાખ હોય છે. આ સંબંધમાં આગળ વિશેષ કહેશું. ૬૬-૬૮.

આમ ‘ કુળ ’ વિષે સમજણ આપી.

છઠ્ઠું દ્વાર ‘ યોનિનું સંવૃત્તવ આદિ ’—એને વિષે પણ કહેવાઈ ગયું.

હવે સાતમા દ્વાર ‘ ભવસ્થિતિ ’ વિષે.

ભવસ્થિતિ એટલે ‘ તે ભવનું આયુષ્ય ’. તે બે પ્રકારનું છે:—(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરૂપક્રમ. ૬૯.

ઘણે કાળે વેદાય એવું છતાં પણ, શાસ્ત્રોક્ત અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમેાવડે અદપકાળમાં લોગવાઈ જાય—એવું જે આયુષ્ય તે ‘ સોપક્રમ આયુષ્ય ’. ૭૦.

અથવા, ઢીલું અને નિવર્તન થઈ શકે એવું બાંધેલું જે ‘ કર્મ ’ તે પણ ‘ સોપક્રમ ’ કહેવાય. જેમ છૂટી મૂકેલી-લાંબી કરેલી દોરી એક છેડેથી સળગાવતાં ‘ અનુક્રમે ’ બળે છે, પણ તેજ દોરીનું શુંછળું વાળી અગ્નિમાં નાખતાં, ‘ એકદમ-એકીવખતે ’ બળી જાય છે. ૭૧-૭૨.

પણ જે કર્મ ગાઢ નિકાચિત બાંધ્યું હોય એનું ક્ષણ અનુક્રમે લોગવવું પડે છે અને એનું અપવર્તન કરી શકાતું નથી. ૭૩.

જીયતેઽધ્યવસાનાર્થેયૈઃ સ્વોત્થૈઃ સ્વસ્ય જીવિતમ્ ।

પૈરેશ્ચ વિવશસ્ત્રાઘૈસ્તે સ્યુઃ સર્વેઽપ્યુપક્રમાઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહુઃ—અજ્ઞવસાણનિમિત્તે આહારે વેયણાપરાધાણ ।

પાસે આણાપાણૂ સત્તવિહં જિજ્ઞાણ આહં ॥ ૭૫ ॥

ત્રિધા તત્રાધ્યવસાનં રાગસ્નેહભયોદ્ભવમ્ ।

ઘ્યાપાદયન્તિ રાગાઘ્યા અપ્યત્યન્તવિકલ્પિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

યથા પ્રપાલિકાયા યુવાનમનુરાગતઃ ।

પશ્યન્ત્યાઃ ક્ષીણમાયુર્યત્કામસ્યાન્ત્યા દશા મૃતિઃ ॥ ૭૭ ॥

યતઃ—ચિંતે દદ્રુમિચ્છદ્ દીહં નીસસદ્ તહ જરે દાહે ।

મત્તશ્રોયણ મુચ્છા ઉમ્માય ન યાણઈ મરણં ॥ ૭૮ ॥

કસ્યાશ્ચિત્ સાર્થવાહ્યાશ્ચ વિદેશાદાગતે પ્રિયે ।

મિત્રૈઃ સ્નેહપરીક્ષાર્થં વિપન્ને કથિતેઽથ સા ॥ ૭૯ ॥

ઉપક્રમ એટલે શું ? આપણા પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયો વગેરે, તથા બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષ શસ્ત્ર વગેરે જે આયુષ્યનો નાશ કરનારા છે તે સર્વ ‘ઉપક્રમ’ કહેવાય. ૭૪.

કહ્યું છે કે અધ્યવસાય, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, પરાધાત, સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ—એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે. ૭૫.

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે: (૧) રાગથી થયેલો, (૨) સ્નેહથી થયેલો અને (૩) ભયથી થયેલો. અત્યન્ત સંકટપવિકટપયુક્ત રાગ વગેરે પણ મૃત્યુના કારણ બને છે, ૭૬.

દૃષ્ટાન્ત તરિકે:—એક યુવાન પુરૂષને વિષે ‘રાગનેલીધે’ આસકત થયેલી એક સ્ત્રી મૃત્યુ પામે છે. કેમકે કામની દશ દશા ગણાવી છે એમાં છેલ્લી દશા મૃત્યુ છે. ૭૭.

(૧) ચિન્તવન થવું, (૨) સ્નેહના ભાજનને જોવા ઇચ્છવું, (૩) દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂકવો, (૪) જવર ચઢવો, (૫) દાહ થવો, (૬) ભોજનપર અરૂચિ થવી, (૭) મૂર્છા આવવી, (૮) ઉન્માદ થવો, (૯) ભાન જતું રહેવું, (૧૦) મૃત્યુ—આ દશ કામની દશા છે ૭૮.

કોઈ સાર્થવાહ પરદેશથી ઘેર આવતો હતો. એ અવસરે એના મિત્રોએ, એના ઘર પડોશી પડેલાં એની સ્ત્રીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે તેણીને જઈને ખબર આપ્યા કે એના સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો છે. એ સાંભળતાં જ એ સ્ત્રી પતિપ્રેમને લીધે મૃત્યુ પામી. સાર્થવાહે

સાર્થવાહી વિપન્નૈવ સાર્થવાહોઽપિ તાં મૃતામ્ ।

શ્રુત્વા તત્સંગમાયેવ તૂર્ણં સ્નેહાદવ્યપચત ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ।

ભયાચ્ચથા વાસુદેવદર્શનાત્ સોમિલો દ્વિજઃ ।

હત્વા ગજસુકુમારં નગરીમાવિશન્ મૃતઃ ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તાદ્વિષશસ્ત્રાદેરાહારાદ્બહુતોઽલ્પતઃ ।

સ્નિગ્ધતશ્ચાસ્નિગ્ધતશ્ચ વિકૃતાદહિતાવહાત્ ॥ ૮૨ ॥

શૂલાદેવેદનાયાશ્ચ ગત્તાપ્રપતનાદિકાત્ ।

પરાઘાતાત્સ્પર્શતશ્ચ ત્વગ્વિષાદિસમુદ્ભવાત્ ॥ ૮૩ ॥

શ્વાસોચ્છ્વાસાઞ્ચ વિકૃતત્વેનાત્યન્તં પ્રસર્પતઃ ।

નિરુદ્ધાદ્વા મ્રિયેતાંગી તસ્માદેતે ઉપક્રમાઃ ॥૮૪॥વિશેષકમ્॥

સ્યુઃ કેષાંચિદ્વ્યદપ્યેતેઽનુપક્રમાયુષામપિ ।

સ્કંદકાચાર્યશિષ્યાણામિવ યંત્રનિપીલના ॥ ૮૫ ॥

તથાપિ કષ્ટદાસ્તેષાં ન ત્વાયુઃક્ષયહેતવઃ ।

સોપક્રમાયુષ इव भासन्ते तेऽपि तैर्मृताः ॥૮૬॥ યુગ્મમ્ ॥

પણ ઘેર આવી એવું જોઇ 'સ્નેહને લીધે' પોતે જાણે એને મળવા જતો હોયની એમ પ્રાણ-
ત્યાગ કર્યો. ૭૬-૮૦.

ગજસુકુમારનો ઘાત કરી નગરમાં આવતો સોમિલ પ્રાણી શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, 'ભયને
લીધે' મૃત્યુ પામ્યો. ૮૧.

(એમ 'રાગ', 'સ્નેહ'ને 'ભય'થી મૃત્યુ પામેલાના અનુક્રમે એ ત્રણ દૃષ્ટાન્ત સમજવા).

'નિમિત્ત'થી એટલે વિષપાનથી કે શસ્ત્રઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; 'આહાર'થી એટલે અતિ
અદ્ય, અતિ ઘણા, ખડુ ભારે, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી ભોજનથી મૃત્યુ થાય છે;
'વેદના'થી એટલે શૂળિ વગેરેથી મૃત્યુ થાય છે; 'પરાઘાત'થી એટલે કોઈનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
હોય એના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; 'સ્પર્શ'થી એટલે ત્વચા આદિને કોઈ આકરા વિષનો
સ્પર્શ થવાથી મૃત્યુ થાય છે; 'શ્વાસોશ્વાસ'થી એટલે કોઈ એવા વ્યાધિને લઈને જોસબંધ
શ્વાસોશ્વાસ આવવા લાગે એથી મૃત્યુ થાય છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી પણ મૃત્યુ થાય
છે:—આ સર્વ 'ઉપક્રમ' જાણવા. ૮૨-૮૪.

એ ઉપક્રમ કેટલાક અનુપક્રમી આયુષ્યવાળાને પણ જો કે લાગે છે, (જેમકે સ્કંધકા
ચાર્યના શિષ્યોને યંત્રમાં પીલાવું પડ્યું હતું) તે પણ એ (ઉપક્રમો) એમને ફક્ત કષ્ટ આ-

અથ પ્રકૃતમ્— સોપક્રમાયુષઃ કેઽપ્યનુપક્રમાયુષઃ પરે ।

इति स्युर्द्विविधा जीवास्तत्र सोपक्रमायुषः ॥ ८७ ॥

तृतीये नवमे सप्तविंशे भागे निजायुषः ।

बध्नन्ति परजन्मायुरन्त्ये वान्तर्मुहूर्तके ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः श्यामाचार्याः । सियतिभागे सियतिभागतिभागे
सियतिभागतिभागतिभागे इति ॥

केचित्तु सप्तविंशदप्यूર્ध्वं विकल्पयन्ति वै ।

त्रिभागकल्पનાં યાવદન્ત્યમન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૮૯ ॥

असंख्यायुर्नृतिर्यचश्चरमागांश्च नारकाः ।

सुराः शलाकापुमांसोऽनुपक्रमायुषः स्मृताः ॥ ९० ॥

अपरे वर्णयन्ति । तीर्थकरौपपातिकानां नोपक्रमतो मृत्युः ।
शेषाणामुभयथा । इति तत्त्वार्थवृत्तौ ॥ कर्मप्रकृतिवृत्तावपि अद्वाजोगु-
हसं इति गाथाव्याख्यानेऽभोगभूमिजेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु च त्रिप-
ल्योपमस्थितिषूत्पन्नः पश्चादाशु सर्वालपजीवितमन्तर्मुहूर्तं विहाय
शेषमायुः त्रिपल्योपमस्थितिकं अपवर्त्तयन्ति अन्तर्मुहूर्त्तो नम् इति ॥

પનારા જ હોય, નહિ કે આયુષ્યનો અંત લાવનારા. તેથી સોપક્રમી આયુષ્યવાળાઓની પેઠે એઓ પણ એ ઉપક્રમેને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે એવો ભાસ થાય છે. ૮૫-૮૬.

હવે પાછી પ્રસ્તુત બાબત:—

કેટલાક જીવોનું આયુષ્ય ‘સોપક્રમી’, અને કેટલાકનું ‘નિરૂપક્રમી’ હોય. એમાં સોપક્રમી આયુષ્યવાળા પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે, નવમે કે સત્યાવીશમે ભાગે અથવા છેવટને અન્તર્મુહૂર્તે પરલવનું આયુષ્ય બાંધે છે. [શ્યામાચાર્યજી પણ એમ જ કહે છે]. કેટલાક વળી સત્યાવીશથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ ત્રિભાગની કલ્પના કરે છે. ૮૭-૮૯.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો, ચરમશરીરવાળાઓ, નારકીના જીવો, દેવો તથા (ત્રેસઠ) ‘શલાકાપુરૂષો’ કહેવાય છે એઓ—સર્વ નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા સમજવા. ૯૦.

કેટલાકોનો એવો મત છે કે તીર્થકરોનું તથા દેવતાઓનું મૃત્યુ ‘ઉપક્રમ’ થી થતું

સુરનૈરયિકાઽસંખ્યજીવિતિર્યગ્મનુષ્યકાઃ ।

વધ્નન્તિ ષણ્માસશેષાયુષોઽયમ્બવજીવિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

મતાન્તરેણ ઉત્કર્ષતઃ ષણ્માસાવશેષે જઘન્યતશ્ચ અન્તર્મુહૂર્તશેષે
નારકાઃ પરમવાયુર્બધ્નન્તિ ઇતિ ભગવતીસૂત્રે (શતક ૧૪ ઉદ્દેશ ૧) ॥

નિજાયુષસ્તૃતીયેશે શેષેઽનુપક્રમાયુષઃ ।

નિયમાદન્યજન્માયુર્નિર્બધ્નન્તિ પરે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

યાવત્યાયુષ્યવશિષ્ઠે પરજન્માયુરર્જ્યતે ।

કાલસ્તાવાનબાધાશ્ચસ્તતઃ પરમુદેતિ તત્ ॥ ૧૩ ॥

ઈતિ ભવસ્થિતિઃ ॥ ૭ ॥

નથી. તે શિવાયના બીજાઓનું મૃત્યુ ઉભય પ્રકારનું એટલે સોપક્રમી અને નિરૂપક્રમી હોય છે—એમ ‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તા કહે છે. ‘કર્મપ્રકૃતિ’ ની વૃત્તિ—ટીકામાં વળી ‘અદ્વાલોગુક્તસ’ એ ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે ‘અકર્મભૂમિ’ માં થયેલા તિર્યચો તથા મનુષ્યોને વિષે ત્રણ ‘પલ્યોપમ’ ના આયુષ્યવાળો જીવ, પાછળથી તુરત, અદિપદ અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યને છોડીને, બાકીનું અન્તર્મુહૂર્તન્યૂન એવું ત્રણ ‘પલ્યોપમ’ ની સ્થિતિવાળું આયુષ્ય સંક્ષેપી શકે છે.

દેવતા, નારકીના જીવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચો અને મનુષ્યો, જ્યારે છ માસ આયુ બાકી રહે ત્યારે આગામી ભવનું આયુ બાંધે છે. ૯૧.

બીજો મત એવો છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી રહે ત્યારે, અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે, નારકીના જીવો, પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે—એમ ભગવતીસૂત્રના યૌદ્ધમા ‘શતક’ ના પહેલા ‘ઉદ્દેશ’ માં કહ્યું છે.

વળી બાકીના નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળાઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે નિશ્ચયે પરભવાયુ બાંધે છે. ૯૨.

જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે પરભવાયુષ્ય બાંધવામાં આવે તેટલા કાળને ‘અબાધકાળ’ કહે છે; અને ત્યારપછી તે ‘ઉદય’ માં આવે છે. ૯૩.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતમા દ્વારે—‘ભવસ્થિતિ’—નું સ્વરૂપ કહ્યું.

કાયસ્થિતિસ્તુ પૃથિવીકાયિકાદિશરીરિણામ્ ।

તત્રૈવ કાયેઽવસ્થાનં વિપદ્યોત્પદ્ય ચાસકૃત્ ॥ ૧૪ ॥

इति कायस्थितिस्वरूपम् ॥ ८ ॥

ઔદારિકં વૈક્રિયં ચ દેહમાહારકં તથા ।

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દેહાઃ પંચોદિતા જિનૈઃ ॥ ૧૫ ॥

उदारैः पुद्गलैर्जातं जिनदेहाद्यपेक्षया ।

उदारं सर्वतस्तुंगमिति चौदारिकं भवेत् ॥ १६ ॥

ક્રિયા વિશિષ્ટા નાના વા વિક્રિયા તત્રસંભવમ્ ।

સ્વાભાવિકં લબ્ધિજં ચ દ્વિવિધં વૈક્રિયં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

यत्तदेकमनेकं वा दीर्घं ह्रस्वं महल्लघु ।

भवेत् दृश्यमदृश्यं वा भूचरं वापि खेचरम् ॥ १८ ॥

આકાશસ્ફટિકસ્વચ્છં શ્રુતકેવલિના કૃતમ્ ।

અનુત્તરામરેભ્યોઽપિ કાન્તમાહારકં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

પૃથ્વીકાય આદિ જીવો, મૃત્યુ પામીને તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને, એક સાથે જ એ જ 'કાય' માં રહે-એ 'કાયસ્થિતિ' કહેવાય. ૯૪.

એટલું આઠમા દ્વારે 'કાયસ્થિતિ' વિષે.

હવે નવમા દ્વારે- 'દેહ' અથવા 'શરીર' વિષે :—

જિનેશ્વરોએ પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યાં છે : (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ. ૯૫.

જિનેશ્વરના શરીર આદિની અપેક્ષાએ મનહર પુદ્ગલનું બનેલું સર્વોત્તમ શરીર 'ઔદારિક' શરીર કહેવાય (૧). ૯૬.

નાનાવિધ વિશિષ્ટ ક્રિયા એનું નામ વિક્રિયા-એથી થયેલું તે વૈક્રિય. (૨). આના બે પ્રકાર છે. સ્વાભાવિક અને 'લબ્ધિ' થી થયેલું. આ વૈક્રિય શરીર એકનાં અનેક થઈ શકે, હ્રસ્વદીર્ઘ થઈ શકે, ન્હાનાં મોટાં થઈ શકે, દૃશ્ય અદૃશ્ય થઈ શકે, તેમ ભૂમિપરથી આકાશમાં કે આકાશમાંથી ભૂમિપર સંચાર કરી શકે. ૯૭-૯૮.

ત્રીજું આહારક શરીર:—આકાશ અને સ્ફટિકરત્નના સમાન સ્વચ્છ-નિર્મળ તથા અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ આધક કાન્તિવાળું શ્રુતકેવળીકૃત શરીર 'આહારક' કહેવાય. (૩).

૧૬ તાવગાહાસામર્ષોષધ્યાદિઃ કરોત્યદઃ ।

મનોજ્ઞાની ચારણો વોત્પન્નાહારકલબ્ધિકઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈજસં ચોષ્ણતાલિંગં તેજોલેશ્યાદિસાધનમ્ ।

કાર્મણાનુગમાહારપરિપાકસમર્થકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસ્માત્તપોવિશેષોત્થલબ્ધિયુક્તસ્ય ભૂસ્પૃશઃ ।

તેજોલેશ્યાનિર્ગમઃ સ્યાદુત્પન્ને હિ પ્રયોજને ॥ ૧૦૨ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમવૃત્તૌ—

સઘ્વસ્સ ડન્હસિદ્ધં રસાદિચારપાગજણગં ચ ।

તેજગલદ્ધિનિમિત્તં ચ તેજગં હોદ્દ નાયઘ્વમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અસ્માદેવ ભવત્યેવં શીતલેશ્યાવિનિર્ગમઃ ।

સ્યાતાં ચ રોષતોષાભ્યાં નિગ્રહાન્નગ્રહાવિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદા ઉત્તરઃ સ્થપ્રત્યયા લબ્ધિઃ ત્પન્ના ભવતિ તદા પરં પ્રતિ
વાહાય વિસ્તૃજતિ રોષવિષાધ્માતો ગોશાલાદિવત્ । પ્રસન્નસ્તુ શીતતે-
જસા અપૃક્લાતે ઇતિ ॥

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી આમર્ષઐષધિઆદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, અથવા આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, મનઃપર્યવજ્ઞાની અથવા ચારણ્યમુનિ એવું આહારક શરીર કરી શકે છે. ૯૯-૧૦૦

એથુ 'તેજસ' શરીર : 'તેજસ' એટલે ઉષ્ણતાવાળું-ઉષ્ણ. એ, તેજોલેશ્યા આદિને સાધનારૂં છે અને 'કાર્મણ્ય' શરીરના અનુગામી આહારને પચાવવામાં સમર્થ છે. જે પ્રાણીને કોઈ વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યાથી લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એને, કાર્ય પડયે, એના તેજસ શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા નીકળીને એનું એવા પ્રકારનું કાર્ય સાધી આપે છે. ૧૦૧-૧૦૨.

'જીવાભિગમસૂત્ર'ની વૃત્તિ-ટીકામાં કહ્યું છે કે-ઉષ્ણતાથી સિદ્ધથયેલું, રસાદિક આહારને પચાવનારૂં અને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ આ 'તેજસશરીર' સર્વને છે એમ સમજવું. ૧૦૩.

વળી એવી રીતે તેજસ શરીરમાંથી શીતલેશ્યા પણ નીકળે છે. એ શીતલેશ્યાને લીધે પ્રાણી, તુષ્ટમાન થયો હોય તો, અનુગ્રહ કરી શકે છે; જ્યારે ઉપર કહી એ તેજોલેશ્યાવડે, રોષે ભરાયલો પ્રાણી નિગ્રહ કરી શકે છે. ૧૦૪.

ક્ષીરનીરવદન્યોઽન્યં શ્લિષ્ઠા જીવપ્રદેશકૈઃ ।

કર્મપ્રદેશા યેઽનન્તાઃ કાર્મણં સ્યાત્તદાત્મકમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વેષામપિ દેહાનાં હેતુભૂતમિદં ભવેત્ ।

ભવાન્તરગતૌ જીવસહાયં ચ સતૈજસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નન્વૈતાભ્યાં શરીરાભ્યાં સહાત્માયાતિ યાતિ ચેત્ ।

પ્રવિશન્નિરયન્વાપિ કુતોઽસૌ તર્હિ નેદ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

અત્રોચ્યતે—ન ચત્તુર્ગોચરઃ સૂક્ષ્મતયા તૈજસકાર્મણે ।

તતો નોત્પદ્યમાનોઽપિ ધ્રિયમાણોઽપ્યસૌ સ્ફુટઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પરૈરપ્યુક્તમ્—અન્તરાભવદેહોઽપિ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યતે ।

નિષ્ક્રામન્પ્રવિશન્વાપિ નાઽભાવોઽનીચ્છણાદપિ ॥ ૧૦૯ ॥

સ્વરૂપમેવં પંચાનાં દેહાનાં પ્રતિપાદિતમ્ ।

કારણાદિકૃતાંસ્તેષાં વિશેષાન્ દર્શયામ્યથ ॥ ૧૧૦ ॥

‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ માં કહ્યું છે કે—

જ્યારે ઉત્તરગુણની પ્રતીતિવાળી લઘ્વિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે રોષરૂપી વિષથી ધમધમા-
યમાન થયેલો માણસ ‘ગોશાળા’ની જેમ શત્રુને બાળી નાખવાને માટે તેજોલેશ્યા મૂકે છે
અથવા તો પ્રસન્ન-તુષ્ટમાન થયો હોય તો શીતલેશ્યા-શીતળતેજ-થી અનુગ્રહ કરે છે.

હવે પાંચમું અને છેલ્લું ‘કાર્મણું’ શરીરઃ જીવપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે પરસ્પર
બાળી ગયેલા કર્મપ્રદેશોરૂપ ‘કાર્મણું શરીર’ હોય. આ કાર્મણું શરીર સર્વ શરીરોનું હેતુભૂત છે;
અને તેજસ તથા કાર્મણું-બેઉ સાથે મળીને, જીવને ભવાન્તરમાં જવા માટે સહાયકર્તા થઈ
પડે છે. ૧૦૫-૧૦૬.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે—જ્યારે આત્મા આ બેઉ શરીર સહિત આવ-
બ કરે છે ત્યારે આવતો-પ્રવેશ કરતો અને જતો-નીકળતો કેમ દેખાતો નથી? એ શં-
કાનું નિવારણ આમ કરવું:—આત્મા સૂક્ષ્મ છે તેથી દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ, તેથી એ ઉત્પન્ન
થતો કે મૃત્યુ પામતો (આવતો જતો) પણ સ્ફુટ દેખાય નહિ. ૧૦૭-૧૦૮

અન્ય દર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે—અંતરંગ આત્મશરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી નીકળતું કે
પ્રવેશ કરતું જણાતું નથી. પણ એ પરથી ‘એની હયાતિ નથી’ એમ ન બાણવું. ૧૦૯.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારના શરીરનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે એ શરીરો સંબંધી કારણ આદિ કૃત ‘વિશેષ’ (તક્ષવત) કહ્યું છું:—૧૧૦

સંજાતં પુદ્ગલૈઃ સ્થૂલૈર્દેહમૌદારિકં ભવેત્ ।

સૂક્ષ્મપુદ્ગલજાતાનિ તતોઽન્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति कारणकृतो विशेषः ॥

યથોત્તરં પ્રદેશૈઃ સ્યુરસંખ્યેયગુણાનિ ચ ।

આતૃતીયં તતોઽનન્તગુણે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૨ ॥

इति प्रदेशसंख्याकृतो विशेषः ॥

આવ્યં તિર્યગ્મનુષ્યાણાં દેવનારકયોઃ પરમ્ ।

કેષાંચિલ્લબ્ધિમદ્વાયુસંજ્ઞિતિર્યગ્નૃણામપિ ॥ ૧૧૩ ॥

આહારકં સલબ્ધીનાં સ્યાચ્ચતુર્દર્શપૂર્વિણામ્ ।

સર્વસંસારિજીવાનાં ધ્રુવે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૪ ॥

तत्त्वार्थभाष्ये तु उक्तम्—

एके तु आचार्याः नयवादापेक्षं व्याचक्षते कर्मणामेवैकमना-
दिसम्बन्धम् । तेनैवैकेन जीवस्य अनादिः सम्बन्धः भवति इति ।
तैजसं तु लब्ध्यपेक्षं भवति । सा च तैजसलब्धिः न सर्वस्य भवति
कस्यचिदेव भवति ॥ एतद्वीकालेशः अपि—एवं एकीयमतेन प्रत्याख्या-
तमेव तैजसं शरीरं अनादिसम्बन्धतया सर्वस्य च इति । या
पुनः अभ्यवहृताहारं प्रति पाचकशक्तिः विनाऽपि लब्ध्या सा तु कर्मण-
स्यैव भविष्यति कर्मोष्णत्वात् । कर्मणं हि इदं शरीरं अनेकशक्ति-

ઔદારિક શરીર સ્થૂળ પુદ્ગલોનાં અનેકું હોય, એની પછીના બીજાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનાં અનેકાં હોય. (એ કારણકૃત વિશેષ—તક્ષવત) ૧૧૧

પહેલા શરીરથી લઈને ત્રીજા શરીર સુધીના ઉત્તરોત્તર અસંખ્યપ્રદેશવાળા હોય, અને ચોથું અને પાંચમું એથી અનન્તગણા પ્રદેશવાળા હોય. (એ પ્રદેશસંખ્યાકૃત વિશેષ—તક્ષવત) ૧૧૨.

પહેલું એટલે ‘ઔદારિક’ શરીર તિર્યચોને અને મનુષ્યોને હોય. બીજું એટલે ‘વૈદિક’ શરીર દેવોને અને નારકીના જીવોને, કેટલાક લબ્ધિવાનોને, વાયુને, સંજ્ઞિ તિર્યચોને અને મનુષ્યોને પણ હોય. ત્રીજું—‘ આહારક ’ શરીર લબ્ધિવંત ‘ ચૌદ પૂર્વ ’ ધારીઓને હોય; અને ચોથું ‘ પાંચમું ’ સર્વ સંસારીઓને હોય. ૧૧૩-૧૧૪.

ગર્ભત્વાત્ અ- કરાતિ વિશ્વકર્મ ॥ : । તદેવ હિ તથાસનાસાતિતપારે-
ણતિઃ વ્યપદિશ્યતે યદિ તૈજસ તરીરતયા તતો ન કશ્ચિદોષ ઇતિ ॥
અત્ર ભૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ । સ તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તેઃ અવસેયઃ ॥

ગપચ્ચકજીવસ્ય દ્વયં ત્રયં ચતુષ્ટયમ્ ।

સ્યાદેહાનાં ન તુ પંચ નાપ્યેકં ભવવર્તિનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

વૈક્રિયસ્યાહારકસ્યાઽસત્ત્વાદેકસ્ય ચૈકદા ।

ન પંચ સ્યુઃ સદા સત્ત્વાદન્ત્યયોર્નેકમપ્યદઃ ॥ ૧૧૬ ॥

સ્યાદેકમપિ વૌક્તમતાન્તરવ્યપેક્ષયા ।

ભવાન્તરં ગચ્છતસ્તન્મતે સ્યાત્કાર્મણં પરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ઇતિ સ્વામિકૃતો વિશેષઃ ॥

આયસ્ય તિર્યક્ષુષ્ટા ગતિરારુચકાચલઃ ।

જંઘાચારણનિગ્રંથાનાશ્રિત્ય કલયન્તુ તામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં તો એમ કહ્યું છે કે—

કેટલાક આચાર્યો ‘ નયવાદ ’ ની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે “ એક ‘ કાર્મણુ ’ શરીરનેજ (જીવસાથે) અનાદિ સંબંધ છે, ‘ તેજસ ’ શરીર તો લાગ્નિને અપેક્ષીને થાય છે. એ લાગ્નિ કંઈ સૌ કોઈને હોતી નથી. ” આ ટીકાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—કેટલાકને મતે તેજસ શરીરને ને જીવને અનાદિ સંબંધ નથી. લાગ્નિ વિના પણ આહારને પાચન કરવાની જે શક્તિ દેખાય છે તે કાર્મણુ શરીરને લાઈને જ છે; કેમકે શરીર કર્મોને લીધે ઉજ્જી છે. વળી કાર્મણુ શરીરમાં અનેક શક્તિઓ છે તેથી એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે. અને એવી રીતે પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે જો કાર્મણુ શરીરને તેજસ શરીર કહેવામાં આવે તો કંઈ દૂષણ નથી. (અહિં ટીકામાં ઘણા વિસ્તાર છે તે ‘ તત્ત્વાર્થ ’ ની વૃત્તિ-ટીકા-માં જોઈ લેવો.)

એક સંસારી જીવને એકસાથે બે, ત્રણ અથવા ચાર ‘ શરીર ’ હોય; પાંચ ન હોય, તેમ એક ન હોય. કેમકે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ બેઉ એકસાથે એક જીવને ન હોય તેથી પાંચેપાંચ શરીરો ન હોય; તેમ ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બન્ને હંમેશાં હોવાથી એક (શરીર) પણ ન હોય. પણ પૂર્વે જે મન્તાતર કહ્યો એની અપેક્ષાએ એક (તે એકકુલ ‘ કાર્મણુ ’) હોય કેમકે ભવાન્તરમાં જતા જીવને ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બેઉ ન હોતાં એક કેવલ કાર્મણુ હોય. (આ પ્રમાણે સ્વામિકૃત વિશેષ છે). ૧૧૫-૧૧૭.

પહેલા-ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ‘ તીર્થી ’ ગતિ છેક ‘ રૂચક ’ પર્વત સુધી હોય; અને એ

આનન્દીશ્વરમાશ્રિત્ય વિદ્યાચારણસ્થેચરાન્ ।

ઉર્ધ્વ ચાપંડકવનં તદ્વ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વિષયો વૈક્રિયાંગસ્યાઽસંખ્યેયા દ્વીપવાર્ધયઃ ।

મહાવિદ્યાઽપિ વિષયો જ્ઞેય આહારકસ્ય ચ ॥ ૧૨૦ ॥

લોકઃ સર્વોઽપિ વિષયસ્તુર્યપંચમયોર્ભવેત્ ।

ભવાદ્ભવાન્તરં યેન ગચ્છતામનુગે ઇમે ॥ ૧૨૧ ॥

इति विषयकृतो भेदः ॥

ધર્માધર્માર્જનં સૌખ્યદુઃખાનુભવ એવ ચ ।

કેવલજ્ઞાનમુક્ત્યાદિપ્રાપ્તિઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

एकानेकत्वसूक्ष्मत्वस्त्वं लत्वादे नभोगतिः ।

સંઘસાહાય્યમિત્યાદિ વૈક્રિયસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदो जिनेन्द्राद्विलोकनम् ।

જ્ઞેયમાહારકસ્યાપિ પ્રયોજનમનેકધા ॥ ૧૨૪ ॥

यदाहुः— तित्थयररिच्छेदं सुहुमपयत्थावगाहेउं वा ।

સંસયવોચ્છેદત્થં ગમણં જિણપાયમૂલંમિ ॥ ૧૨૫ ॥

‘જ’ ધાચારણ’ મુનિઓને હોય. વિદ્યાચારણ તથા વિદ્યાધરોની એ ગતિ છેક ‘નંદીશ્વર’ દ્વીપ સુધી હોય, સીધી ‘ ઉર્ધ્વ ’ ગતિ તો ત્રણેની ‘ પંડક ’ વન સુધી હોય. ૧૧૮-૧૧૯.

‘ વૈક્રિય ’ શરીરવાળાની ગતિ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો સુધી જાણવી. ‘ આહારક ’ ની ‘ મહાવિદેહ ’ ક્ષેત્રો સુધી. ચોથા અને પાંચમા—‘ તેજસ ’ અને ‘ કાર્મણુ ’ શરીરવાળાની ગતિ સર્વ લોકમાં હોય; કેમકે એક લવમાંથી બીજા લવમાં જતા સર્વ પ્રાણીઓને એ બેઉ ‘ શરીરો ’ હોય છે. (આ પ્રમાણે વિષયકૃત વિશેષ-લેહ છે). ૧૨૦-૧૨૧.

પહેલા— ‘ ઔદારિક ’ શરીરનું પ્રયોજન ધર્માધર્મોપાર્જન, સુખદુઃખાનુભવ, કેવળજ્ઞાન-પ્રાપ્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિ—એ છે. ‘ વૈક્રિય ’ શરીરનું પ્રયોજન એકત્વ, અનેકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂળત્વ આદિ, આકાશગમન અને સંઘને સહાય ઇત્યાદિ છે. ‘ આહારક ’ શરીરનું પ્રયોજન સૂક્ષ્માર્થ શંકાઓનું નિવારણ, જિનેન્દ્રકાંદદર્શન, ઇત્યાદિ છે. ૧૨૨-૧૨૪.

શાસ્ત્રના વચનો છે કે તીર્થંકરપ્રભુની સમૃદ્ધિ અવલોકવા માટે, સૂક્ષ્મપદોના અર્થના બોધને માટે અને સંશયના ઉચ્છેદને માટે જિનેશ્વરપ્રભુના ચરણ પાસે ગમન કરવું. ૧૨૫.

શાપાનુગ્રહયોઃ શક્તિર્ભુવિતપાકઃ પ્રયોજનમ્ ।

તૈજસસ્ય કાર્મણસ્ય પુનરન્યભવે ગતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

इति प्रयोजनकृतो विशेषः ॥

उत्कर्षतः सातिरेकसहस्रयोजनप्रमम् ।

औदारिकं वैક્રियं साधिकैकલक्षयोजनम् ॥ ૧૨૭ ॥

आहारकं हस्तमानं लोकाकाशमिते उभे ।

समुद्घाते केवलिनः स्यातां तैजसकार्मणो ॥ ૧૨૮ ॥

अवगाढं प्रदेशेषु स्वल्पेष्वाहारकं किल ।

ततः संख्यगुणांशस्थमुत्કૃષ્ટૌદારિકં स्मृतम् ॥ ૧૨૯ ॥

ततोऽपि संख्यगुणितदेशस्थं गुरु वैક્રियम् ।

સમુદ્ઘાતેઽર્હતોઽન્યે દ્વે સર્વલોકાવગાહકે ॥ ૧૩૦ ॥

दीर्घे मृत्युसमुद्घाते तूत्पत्तिस्थानकावधि ।

अन्यदा तु यथास्थानं स्वસ્વદેहावગાહિની ॥ ૧૩૧ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતાનાં દેહિનાં ભવેત્ ।

યાવત્પ્રયેકેન્દ્રિયાદીનાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૨ ॥

‘તૈજસ’ શરીરનું પ્રયોજન ‘શાપ’ અને ‘અનુગ્રહ’ ની શક્તિ, તથા લોજન કર્યું હોય એને પચાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ છે. ‘કાર્મણ’ શરીરનું પ્રયોજન અન્ય લવમાં ગમન કરવા માટે છે. (એ પ્રમાણે પ્રયોજનકૃત ‘વિશેષ’ છે.) ૧૨૬.

‘ઔદારિક’ શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક અધિક છે; ‘વૈક્રિય’નું એકલક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે છે. ‘આહારક’ નું એક હાથનું પ્રમાણ છે. ‘તૈજસ’ તથા ‘કાર્મણ’ શરીરે કેવળીપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે ‘લોકાકાશ’ જેવડાં હોય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

‘આહારક’ શરીર સર્વથી અદ્ય પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ‘ઔદારિક’ ઉત્કૃષ્ટ એથી સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ૧૨૯.

તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં ‘વૈક્રિય’ શરીર અવગાહેલું હોય છે; અને અર્હતપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે તો છેલ્લાં બેઉ શરીરો સર્વ લોકને અવગાહેલા હોય છે. ૧૩૦.

મૃત્યુસમુદ્ઘાત વખતે તો બેઉ શરીરો છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી લાંબા હોય છે, અન્યદા

બ્રવીમિ તાં જિનપ્રોક્તસ્વરૂપાં સોપપત્તિકમ્ ।
ભાવ્યૈવં કાર્મણસ્યાપિ સોભયોઃ સાહચર્યતઃ ॥૧૩૩॥ યુગ્મમ્ ॥
સ્વસ્વદેહમિતા વ્યાસસ્થૌલ્યાભ્યાં સર્વદેહિનામ્ ।
મરણાન્તસમુદ્ઘાતે સ્યાત્તૈજસાવગાહના ॥ ૧૩૪ ॥

આયામતો વિશિષ્યેત તત્રૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।
અંગુલાસંખ્યેયભાગપ્રમાણા સા જઘન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥
ઉત્કર્ષતશ્ચ લોકાન્તાલ્લોકાન્તં યાવદાહિતા ।
એકેન્દ્રિયાણાં જીવાનામેવમુત્પત્તિસંભવાત્ ॥ ૧૩૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
સામાન્યતોઽપિ જીવાનાં વિભાવ્યૈતદપેક્ષયા ।
લોકાન્તાવધિ લોકાન્તાતૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૭ ॥
અંગુલાસંખ્યભાગેન પ્રમિતાથ જઘન્યતઃ ।
નિર્દિષ્ટા વિકલાદ્ધાણાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૮ ॥
તિર્યગ્લોકાન્ત લોકાન્તાવધિ તેષાં ગરીયસી ।
સંભવો વિકલાદ્ધાણાં યત્તિર્યગ્લોક એવ હિ ॥ ૧૩૯ ॥

યથાસ્થાને પોતપોતાનાં શરીર જેવડાં હોય છે. વળી મરણાન્તસમયે, સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તેજસ શરીરની જેવડી અવગાહના હોય છે—તેવડી જ ‘ કાર્મણુ ’ શરીરની પણ હોય છે. કેમકે જિનવચન પ્રમાણે એ એઉ શરીરો સહચારી છે. ૧૩૧-૧૩૩.

મરણાન્ત સમુદ્ઘાત વખતે સર્વ પ્રાણીઓની તેજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના શરીરની જડાઈ પડોળાઈ પ્રમાણે હોય છે. ૧૩૪.

એમાં, એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓની અવગાહનાની લાંબાઈમાં ફેર છે. કેમકે તે જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ જેવડી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોનો એવાજ પ્રકારનો ઉત્પત્તિસંભવ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

વળી આ અપેક્ષાને લઈને સામાન્યપણે પણ જીવોની તેજસ શરીરની અવગાહના ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. ૧૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેટલી કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તિર્યચલોક્થી લોકાન્ત સુધીની છે. કેમકે વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ ફક્ત તિર્યચલોક્માં જ છે. ૧૩૮-૧૩૯

અધોલોકેઽપ્યધોલોકગ્રામેષુ વીર્ધિકાદિઃ ।

ऊर्ध्वं च पांडकवनवर्त्तिवापीहृदादिषु ॥ ૧૪૦ ॥

સમ્ભવો વિકલાદ્વાણાં યયપ્યસ્તિ તથાપિ હિ ।

सूत्रे स्वस्थानमाश्रित्य तिर्यग्लोको निरूपितः ॥૧૪૧॥ युग्मम् ॥

તત ઉક્તાતિરિક્તાપિ વિકલાનાં ભવત્યસૌ ।

अधोग्रामात्पांडकाच्च लोकाग्रान्ता गरीयसी ॥ ૧૪૨ ॥

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

नारकाणां तैजसावगाहना साथ भाव्यते ॥ ૧૪૩ ॥

સન્તિ પાતાલકલશાશ્ચત્વારોઽઽધૌ ચતુર્દિશમ્ ।

अधो लक्षं योजनानामवगाढा इह चितौ ॥ ૧૪૪ ॥

સહસ્રયોજનસ્થૂલકુડયાસ્તેષાં ચ નિશ્ચિતે ।

अधस्तने तृतीयांशे वा॒र्ध्ववर्त्ति केवलम् ॥ ૧૪૫ ॥

મધ્યમે ચ તૃતીયાંશે મિશ્રિતૌ સલિલાનિલૌ ।

तथोपरितने भागे तृतीये केवलं जलम् ॥ ૧૪૬ ॥

જે કે અધોલોકમાં પણ અધોલોકગ્રામેની વાવડીઓને વિષે, તથા ઊર્ધ્વલોકમાં પાંડકવન-
મધ્યે આવેલી વાવો તથા દ્રહ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ છે તેાપણ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનને
આશ્રીને તિર્યગ્લોક કહ્યો છે. ૧૪૦-૧૪૧.

તેથી, એ કહી એથી અધિક પણ અવગાહના વિકલેન્દ્રિયોની હોય છે. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ,
અધોગ્રામ અને પાંડકવનથી તે લોકાગ્રાના અંત સુધીની હોય છે. ૧૪૨.

નારકીના જીવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક વધારે હોય. ૧૪૩

એ વિષે નીચે મુજબ:—

સમુદ્રની અંદર ચોદિશ ચાર પાતાળકળશ છે. એ કળશ પૃથ્વીની અંદર એક લાખ
યોજન અવગાહીને રહેલા છે. એક હજાર યોજન જાડાં તળીયાંને લીધે નિશ્ચય રહેલા એ કળ
શોમાં એકઠમ નીચલા ત્રીજા ભાગમાં ફક્ત વાયુ જ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમાં જળ અને વાયુ
મિશ્ર રહેલા છે અને છેક ઉપલા ત્રીજા ભાગમાં ફક્ત જળ જ રહેલું છે. ૧૪૪-૧૪૬

તતથ—સીમન્તકાદિનરકવર્તી કશ્ચન નારકઃ ।

પાતાલકલશાસન્નો મરણાન્તસમુદ્ધતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

કુડચં પાતાલકુમ્ભાનાં વિભિદ્યોત્પદ્યતે યતઃ ।

મત્સ્યત્વેન તૃતીયાંશે મધ્યમે ચરમેઽપિ વા ॥ ૧૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તસ્માદર્વાક્ તુ નૈવાસ્તિ તિર્યગ્મનુજસમ્ભવઃ ।

ઉત્પત્તિર્નારકાણાં ચ ન તિર્યગ્મનુજૌ વિના ॥ ૧૪૯ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્સર્મીં નરકાવનીમ્ ।

નારકાણામેતદન્તં સ્વસ્થાનસ્થિતિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૦ ॥

તિર્યક્ સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાવધિ સા ભવેત્ ।

નારકાણાં તત્ર મત્સ્યાદિત્વેનોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઊર્ધ્વં ચ પંડકવનસ્થાયિતોયાશ્રયાવધિ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં તુ કુત્રાપિ નૃતિર્યક્સમ્ભવોઽસ્તિ ન ॥ ૧૫૨ ॥

પંચેન્દ્રિયતિરશ્ચાં ચ જઘન્યા પરમાપિ ચ ।

વિકલેન્દ્રિયવત્ જ્ઞેયા તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૫૩ ॥

તેથી, સીમંતક આદિ નરકમાં રહેલો કેાઇ પણ નારકી એક પાતાળકળશની નજીકમાં મરણાંત સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાળકળશના તળીઆને લેલીને (એ નારકીનો જીવ) કળ-શના વચલા અથવા છેક ઉપરના ભાગમાં મત્સ્ય (ઉત્પન્ન) થાય. કેમકે એથી આગળ તિર્યંચ કે મનુષ્યનો સંભવ જ નથી અને નારકીઓની ઉત્પત્તિ તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય શિવાયની છે નહિ. ૧૪૭-૧૪૯.

હવે નારકીના જીવોની ' ઉત્કૃષ્ટ ' તેજસ અવગાહના વિષે.

એ અવગાહના ' નીચે ' છેક સાતમી નરક સુધી હોય કેમકે એઓનો ' પાતાના સ્થાનોને વિષે ' રહેવાનો સંભવ છે અને એ સ્થાનોનો ત્યાંજ છેડો આવે છે; ' તીર્છી ' છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી હોય કેમકે ત્યાં તેઓનો મત્સ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; અને ' ઉંચે ' છેક પાંડકવનના જળાશયો સુધી હોય કેમકે એથી ઉપર તિર્યંચ કે મનુષ્યની હયાતિનો ક્યાંય સંભવ નથી. ૧૫૦-૧૫૨

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અને ઉત્કૃષ્ટપણે પણ વિક-લેન્દ્રિય સમાન બાણવી.

અંગુલાસંલ્લેખમાત્રા નૃણાં જઘન્યતઃ ।

અતઃપતશ્ચ નૃક્ષેત્રાલ્લોકાન્તાવધિ કીર્તિતા ॥ ૧૫૪ ॥

ભવનઘન્યન્તરજ્યોતિર્જાયાદિસર્ગનાકિનામ્ ।

અંગુલાસંલ્લેખમાત્રા જ્ઞેયા જઘન્યતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મમત્વાભિનિવિષ્ટાનાં સ્વરત્નાભરણાદિષુ ।

પૃથિવ્યાદિતયા તેષાં તત્રૈવોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વધઃ શૈલાનરકદ્માતલાવધિ ।

ગતાનાં તત્ર કેષાંચિન્નેષાં ગત્યાસન્નિવત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તિર્યક સ્વયંભૂરમગાપરાન્તવદિકાવધિ ।

ઊર્ધ્વ તથેષત્પ્રાગભારાપૃથિવ્યૂર્ધ્વતલાવધિ ॥ ૧૫૮ ॥

પૃથિવ્યવદન્તં પૃથિવીકાયત્વેન સમુદ્ભવાત્ ।

તતઃ પરં ચ પૃથિવીકાયાદીનામસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૯ ॥

સનતકુમારકલ્પાદિદેવાનાં સ્યાજ્ઘન્યતઃ ।

અંગુલાસંલ્લેખમાત્રા સૈવં વિભાવ્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટપણે છેક મનુષ્યક્ષેત્રથી લોકાંત સુધીની જાણવી. ૧૫૩-૧૫૪.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી; કેમકે એમનાં રત્નાભરણો વગેરેમાં મારાપણ સમજતા દેવોનો એઓમાં જ પૃથ્વીકાયાદિકપણે ઉપજવાનો સંભવ છે. વળી એ ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ નીચે ’ છેક ‘ શૈલા ’ નરકના તળીયાં સુધીની જાણવી; કેમકે ત્યાં ગયેલા-એઓ-માંના કેટલાકનું ત્યાં મરણ નીપજવાનો સંભવ રહે છે. ‘ તીર્છી ’ છેક ‘ સ્વયંભૂરમણ ’ સમુદ્રની અન્તિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી; અને ઊર્ધ્વ છેક સિદ્ધશિલાની પૃથ્વીના ઉર્ધ્વ તળીયા સુધી જાણવી; કેમકે તેટલે સુધી એઓ પૃથ્વીકાયપણે ઉપજે છે, ત્યાંથી આદ્ય પૃથ્વીકાયાદિકની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ૧૫૫-૧૫૯.

સનતકુમાર આદિ દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગ જેવડી હોય. ૧૬૦

દેવા સનત્કુમારાદ્યા ઉત્પદ્યન્તે સ્વભાવતઃ ।
 ગર્ભજેષુ નૃતિર્યક્ષુ ધ્રુવં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૧૬૧ ॥
 યદા સનત્કુમારાદિસુધામુગ્મન્દરાદિષુ ।
 દીર્ઘિકાદૌ જલક્રીડાં કુર્વાણઃ સ્વાયુષઃ જ્ઞયાત્ ॥ ૧૬૨ ॥
 ઉત્પદ્યતે મત્સ્યતયા સ્વાત્યાસન્નપ્રદેશકે ।
 તદા જઘન્યા સ્યાદસ્ય યદ્દૈવં સમ્ભવત્યસૌ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૂર્વસમ્બન્ધિનીં નારીમુપભુક્તાં મહીસ્પૃશા ।
 કશ્ચિત્સનત્કુમારાદિર્દેવઃ પ્રેમવશીકૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 તદવાચ્યપ્રદેશે સ્વમવાચ્યાંશં વિનિક્ષિપન્ ।
 પરિષ્વજ્ય તતસ્તસ્યા યવ ગર્ભે સમુદ્ભવેત્ ॥ ૧૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્પાતાલકલશાશ્રિતમ્ ।
 મધ્યમીયં તૃતીયાંશં તત્ર મત્સ્યાદિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૬૬ ॥
 તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણપર્યન્તાવધિ સા ભવેત્ ।
 અચ્યુતસ્વર્ગપર્યન્તમૂર્ધ્વ સા ચેતિ ભાવ્યતે ॥ ૧૬૭ ॥

એ આ પ્રમાણે:—સનત્કુમાર આદિ દેવો સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિય આદિમાં તેઓ ઉપજતાજ નથી. ૧૬૧. એવો એક દેવ જ્યારે ‘મન્દરાચળ’ પર્વત વગેરેમાં વાવડીઓ, દ્રહા ઇત્યાદિને વિષે જળક્રીડા કરતો છેવટ, આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અતિ નજીકના પ્રદેશમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની જવન્ય તેજસ અવગાહના થાય. ૧૬૨-૧૬૩.

અથવા તે નીચે પ્રમાણે સંભવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે—

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, પોતાની પૂર્વ સંબંધવાળી, મનુષ્યે લોગવેલી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમાતુર થઈ, એના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને નાખી, આલિંગન દેતાં મૃત્યુ પામી એના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૬૪-૧૬૫.

હવે એઓની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના ‘નીચે’ પાતાળ કળશના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય; કેમકે ત્યાં મત્સ્યાદિનો સંભવ છે. ‘તીર્છી’ વળી ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્રના છેડા સુધી હોય, અને ‘ઊર્ધ્વ’ છેક અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય અને એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—૧૬૬-૧૬૭

કશ્ચિદચ્યુતનાકસ્થસુ દેવસ્ય નિશ્ચયા ।

દેવઃ સનત્કુમારાદિર્ગતસ્તત્ર મ્રિયેત યત્ ॥ ૧૬૮ ॥

સ સ્ત્રારાન્તદેવાનાં ભાવનીયાનયા વિશા ।

કનિષ્ઠા ચ ગરિષ્ઠા ચ તૈજસસ્તવગાહના ॥ ૧૬૯ ॥

આનતાચચ્યુતાન્તાનાં દેવાનાં સ્યાજ્ઞધન્યતઃ ।

અંગુલાસંખ્યેયભાગપરિમાણાવગાહના ॥ ૧૭૦ ॥

ઉત્પચ્યન્તે નરેષ્વેવ દેવા નન્વાનતાદયઃ ।

નરાશ્ચ નૃક્ષેષ્ટ્ર એવ તદિયં ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અગ્રોચ્યતે—ઉપમુક્તાં મનુષ્યેણ માનુષીં પૂર્વલ્લભામ્ ।

ઉપલભ્યાવધિજ્ઞાનાસ્ત્રેમપાશનિયન્ત્રિતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ઈહાગત્યાસન્નમૃત્યુતયા બુદ્ધિવિપર્યયાત્ ।

મલિનત્વાશ્ચ કામાનાં વૈચિત્ર્યાત્કર્મમર્મણામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ગાઠાનુરાગાદાલિંગ્ય તદવાચ્યપ્રદેશકે ।

પરિચ્છિપ્ય નિજાવાચ્યં મ્રિયતે સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, અચ્યુત દેવલોકમાં રહેલા કોઈ મિત્ર-દેવની નિશ્ચાથી ત્યાં ગયેલો હોય ત્યાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૮.

‘ સહસ્રાર ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના આવી રીતે ભાવી લેવી. ૧૬૯.

‘ આનત ’ દેવલોકથી તે ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય, ૧૭૦

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે છે કે ‘ આનત ’ દેવલોક વગેરેના દેવો તો અયવીને મનુષ્યલોકને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો તો મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે જ હોય. એમ હોઈને આ જઘન્ય અવગાહના શી રીતે ઘટે ? ૧૭૧

આ આશંકાનું નિવારણ આ રીતે:—મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વભવના સ્નેહવાળી મનુષ્યણીને અવધિજ્ઞાનથી ભણીને, કોઈ ‘ આનત ’ આદિનો દેવ સ્નેહાકૃષ્ટ થઈ, અહિં આવીને, મૃત્યુ નજદીક હોવાને સખએ બુદ્ધિમાં વિપર્યય થવાથી, કામની દુષ્ટ વાસનાથી, કર્મોની વિચિત્રતાથી, ગાઠ આલિંગન દઈને એ સ્ત્રીના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને ક્ષે-

ગર્ભેઽસ્યા एव ऽत्वायं यद्युत्पद्येत निर्जरः ।

આનતાદિક્રતુભુજસ્તદેયમુપચ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

આનતાદિક્રતુભુજાં મનોવિષયસેવિનામ્ ।

કાયેનાસ્પૃશતાં દેવીમપિ ક્ષીણમનોભુવામ્ ॥ ૧૭૬ ॥

મનુષ્યસ્ત્રિયમાશ્રિત્ય યથેવં સ્યાદ્વિહસ્વના ।

તર્હિ કો નામ દુર્વારં કન્દર્પં જેતુમીશ્વરઃ ॥૧૭૭॥ યુગ્મમ્ ।

અધો યાવદધોગ્રામાસ્તિર્યગ્ - ક્ષેત્રમેવ ચ ।

તતઃ પરં મનુષ્યાણાઃ સ્પત્તિસ્થિત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઊર્ધ્વમચ્યુતનાકાન્તં ગતાનાં મિત્રનિશ્રયા ।

આનતાદિક્રતુભુજામચ્યુતે મૃત્ સમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૯ ॥

ઊર્ધ્વમચ્યુતજાનાં તુ સ્વવિમાનશિરોઽવધિ ।

સ્વૈરં તત્ર ગતાનાં યત્ કેષાંચિત્ સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ઐવેયકાનુત્તરસ્થસુરાણાં સાવગાહના ।

યાવદ્વિદ્યાધરશ્રેણીમાસ્વસ્થાનાજઘન્યતઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પીને, પોતાના આયુષ્યના ક્ષયને લીધે મૃત્યુ પામે છે. એવીરીતે મૃત્યુ પામેલો એ દેવ ભો એજ સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉપજે તો એની એજઘન્ય તેજસ અવગાહના (સુખેથી) ઘટી શકે છે. ૧૭૨-૧૭૫

ફક્ત મનવડેજ વિષય સેવનારા, દેવીનો પણ શરીરસ્પર્શ નહિ કરનારા અને વળી ક્ષીણ કામી, એવા, ‘ આનત ’ આદિ દેવલોકના દેવની, મનુષ્યણીને આશ્રીને આવી વિહંબના થાય છે ત્યારે એવા દુર્વાર કામદેવને અન્ય કોણ જીતી શકે ? ૧૭૬-૧૭૭

એમની (આનતાદિકના દેવોનો) નીચી અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની હોય છે, અને તિર્યગ્ અવગાહના મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી જ હોય છે કેમકે એથી આગળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનો અસંભવ છે. ૧૭૮

એમની ઉર્ધ્વ અવગાહના ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધી હોય છે કેમકે મિત્રની નિશ્રાથી ત્યાં ગયેલાનું ત્યાં મરણ સંભવે છે.

‘ અચ્યુત ’ દેવલોકના દેવોની ઉર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખરસ્પર્શનત્ હોય છે, કેમકે સ્વચ્છંદપણે ત્યાં ગયેલા ધણાનું મૃત્યુ સંભવે છે. ૧૮૦

‘ ઐવેયક ’ અને ‘ અનુત્તર ’ વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યપણે પોતાના

સ્થેચરશ્રેણીપરતા મનુષ્યાણામસમ્ભવાત્ ।

પ્રવેદનાદિદેવાનામપ્યત્રાગત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

અથો યાવદ્ધોગ્રામાનૂર્ધ્વ ચ સ્વાશ્રયાવધિ ।

તિર્યક્ પુનર્નરસ્થાનપર્યન્તં સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૮૩ ॥

યાવદ્ધંત્રીશ્ચરં સ્થેટાઃ સસ્ત્રીકા યાન્તિ યથાપિ ।

સંભોગમપિ કુર્વન્તિ તત્ર કામેષુનિર્જિતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

પરં નેત્યચ્ચતે ગર્ભે નરો ન્દોત્રતો બહિઃ ।

તતઃ ઉત્કર્ષતસ્તિર્યગ્ નૃદ્દોત્રાવધિ સોદિતા ॥ ૧૮૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनस्तत्रैकविंशतितमपदे ॥

इति प्रमाणावगाहकृतः विशेषः ॥

સ્થિતિરૌત્તરસ્થાનતર્મુહૂર્તં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ગ્રીણિ પત્યાનિ સા તુ યુગ્મિઘ્યપત્યા ॥ ૧૮૬ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યાજન્મ વૈક્રિયે ।

ત્રયસ્ત્રિંશસ્સાગરાણિ સ્થિતિરુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સ્થાનથી તે વિદ્યાધરેની શ્રેણિપર્યન્ત હોય છે. કેમકે વિદ્યાધરેની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોને અસંભવ છે અને ગ્રેવેયક આદિકના દેવોને પણ અહીં આવવાનો અસંભવ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

એમની ' નીચી ' અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની છે, ' ઉર્ધ્વ ' પોતાના સ્થાન સુધીની છે અને ' તિર્યક્ ' મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની છે. ૧૮૩.

અગર જો કે વિદ્યાધરે સ્ત્રીસહવર્તમાન નન્દીશ્વરદ્વીપ સુધી આવે છે અને કામના બાણથી પરાજીત થઇ ત્યાં સંભોગ પણ કરે છે; પરન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર, ગર્ભમાં મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી માટે એમનો તિર્યક્ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહી છે. ૧૮૪-૧૮૫. આમ ' પત્નવણા ' સૂત્રના એકવીશમા પદમાં અર્થ કહ્યો છે. (આમ પ્રમાણાવગાહકૃત 'વિશેષ' જણાવ્યો.)

' ઔદારિક ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે, અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે અને એ યુગદ્વીયાઓની અપેક્ષાએ છે. ૧૮૬.

' વૈક્રિય ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મથી માંડીને દશહજાર વર્ષોની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય છે. ૧૮૭

વૈક્રિયસ્ય કૃતસ્યાપિ જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

જ્યેષ્ઠા તુ જીવાભિગમે ગદિતા ગાથયાનયા ॥ ૧૮૮ ॥

અંતમુહુત્તં નરણસુ હોઝ ચત્તારિ તિરિયમણુણસુ ।

દેવેસુ અદ્ધમાસો ઉક્કોસ વિઝવણાંકાલો ॥ ૧૮૯ ॥

પંચમાંગે તુ વાયૂનાં સંજિતિર્યગ્નુણામપિ ।

જ્યેષ્ઠાપ્યેકાન્તર્મુહૂર્તા પ્રોક્તા વૈકુર્વિકસ્થિતિઃ ॥ ૧૯૦ ॥

શ્રીસૂત્રકૃતાંગે તુ—

વેયાલિણ નામ મહૃખિયાવે ઇગાયણ પઠવતમંતરિચ્છવે ।

હમ્મંતિ તત્થા બહુકૂરકમ્મા પરં સહસ્સા ઉ મુહુત્તયાણં ॥૧૯૧॥

[નામેતિ સંભાવને । એતન્નરકેષુ યથાત્તરિક્ષે મહાભિતાપે મહાદુઃસ્વે
એકશિલાઘટિતઃ દીર્ઘઃ વેયાલિણિતિ વૈક્રિયઃ પરમાધાર્મિકનિષ્પાદિતઃ
પર્વતઃ । તત્ર હસ્તસ્પર્શિકયા સમારુહન્તો નારકા બહુકૂરકર્માણો
ત્વન્યન્ત પીડ્યન્તે । સહસ્રસંખ્યાનાં મુહૂર્ત્તાનાં પરં પ્રકૃષ્ટં પ્રભૂતં કાલં
હન્યન્તે । इत्यर्थः]

‘કૃત્રિમ’ વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ‘ઉત્કૃષ્ટ’ સ્થિતિ
‘જીવાભિગમ’ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—૧૮૮.

કૃત્રિમ વૈક્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ નારકીઓમાં અન્તર્મુહૂર્તનો, તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં ચાર
અન્તર્મુહૂર્તનો અને દેવોમાં અર્ધમાસનો હોય છે. ૧૮૯.

પાંચમા અંગમાં તે વાયુની તથા સંજિ તિર્યંચ અને મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિય
સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે એક અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે. ૧૯૦

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ (સૂયગડાંગ) સૂત્રમાં તે કહ્યું છે કે—

આકાશમાં શિલાનો ઘડેલો જે વૈક્રિય પર્વત છે ત્યાં બહુ ફરતાથી, નારકીઓને હજારો
મુહૂર્તોના ઘણા કાળ સુધી હણવામાં આવે છે. ૧૯૧

[અહિં ‘નામ’ શબ્દ ‘સંભાવના’ અર્થમાં છે. આ નરકોમાં, અન્તરિક્ષની જેમ,
મહા દુઃખદાયક એક શિલાનો ઘડેલો, લાંબો, વૈક્રિય એટલે ધાર્યાં કરાવી શકીએ એવો—
પરમાધાર્મીનો બનાવેલો પર્વત છે. તેની ઉપર હાથ ટેકવી ટેકવીને ચઢતા નારકીના હજારો
જીવોને બહુ ફરતા પૂર્વક હણવામાં આવે છે.]

(અન્ન પરમાધાર્મિકદેવવિકુર્વિતસ્ય પર્વતસ્ય અર્ધમાસાધિ-
કાપિ સ્થિતિરહારકસ્ય ચ । તત્ત્વં તુ જિનો જાનીતે ।)

અન્તર્મુહૂર્ત દ્વેષાપિ સ્થિતિરાહારકસ્ય ચ ।

અનાદિકે પ્રવાહેણ સર્વતૈજસકાર્મણે ॥ ૧૯૨ ॥

સાવસાને તુ ભવ્યાનાં સિદ્ધત્વે તદભાવતઃ ।

અભવ્યાનાં નિરન્તે ચ પંગૂનાં મુક્તિવર્ત્મનિ ॥ ૧૯૩ ॥

इति स्थितिकृतः विशेषः ।

આહારકં સર્વતોડ્ભ્યં ચત્કદાચિદ્ભવેદિદમ્ ।

ભવેદ્યદિ તદાપ્યેતદેકં દ્વે વા જઘન્યતઃ ॥ ૧૯૪ ॥

સહસ્રાણિ નવોત્કર્ષાદસત્તાસ્ય જઘન્યતઃ ।

एकं समयमुत्कृष्टा षण्मासावधि विष्टपे ॥ १९५ ॥ युग्मम् ॥

उक्तं च—आहारगाइं लोगे छम्मासा जा न होंति विकयाइ ।

उक्कोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ १९६ ॥

આહારકાદસંખ્યેયગુણાનિ વૈક્રિયાણિ ચ ।

तत्स्वामिनामसंख्यत्वाच्चारकांगिसुपर्वणाम् ॥ १९७ ॥

(અહિં પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા પર્વતની અર્ધમાસથી અધિક સ્થિતિ પણ કહી છે. ખરું શું તે પરમાત્મા બાણે.)

‘ આહારક ’ શરીરની બેઠ સ્થિતિ (જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ) અન્તર્મુહૂર્તની છે. તેજસ અને કાર્મણ શરીરની વળી પ્રવાહે કરીને અનાદિ છે. ભવ્ય જનોને તો સિદ્ધપણમાં એ બેઠનો અભાવ હોવાથી ‘ સાન્ત ’-નાશવંત છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગે જવાને અશક્ત એવા અભવ્ય જીવોને એ બેઠ ‘ અનન્ત ’ છે. (આ પ્રમાણે સ્થિતિસંબંધી ‘ વિશેષ ’ જણાવ્યો.) ૧૯૨-૧૯૩.

આહારક શરીર સર્વથી અદ્ય છે. કેમકે એ કદાચિત જ થાય છે. અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જઘન્યથી એક અથવા બે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હબર થાય છે. એની જગતને વિષે ‘ અસત્તા ’ જઘન્ય એક સમય પર્યન્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પર્યન્તની છે. ૧૯૪-૧૯૫.

કહ્યું છે કે-આ લોકમાં નિશ્ચયે આહારક શરીર ઉત્કૃષ્ટ છ માસપર્યન્ત વિકુર્વાય નહિ, અને જઘન્યથી એક સમય સુધી એનો અભાવ રહે ૧૯૬.

આહારક શરીરથી અસંખ્યાતગણા વૈક્રિય શરીરો હોય છે; કેમકે વૈક્રિય શરીરના કરનારા નારકીના જીવો, મનુષ્યો અને દેવો અસંખ્ય છે. ૧૯૭.

અપ્યૌદારિકદેહાઃ સ્યુસ્તદસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અનન્ત્યેऽપિ તદીશાનામસંખ્યા ઇવ તે યતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યંગં પ્રાણિનો યત્સ્યુઃ સાધારણવનસ્પતૌ ।

અનન્તાસ્તાનિ ચાસંખ્યાન્યેવાંગાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૯૯ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથસ્તૈજસકાર્મણાઃ ।

યત્પ્રત્યેકમિમે સ્યાતાં દ્વે દેહે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૨૦૦ ॥

इति अल्पबहुत्वकृतो विशेषः ॥

एकजीवापेक्षया स्याज्ज्येष्ठमौदारिकान्तरम् ।

अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकास्त्रिंशत्पयोधयः ॥ २०१ ॥

तथोक्तं जीवाभिगमवृत्तौ—

उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि ॥ तानि चैवम् ।

कश्चिच्चारित्रી वैक्रियशरीरं कृत्वान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिज्ञयादवि-
ग्रहेणा-त्तरसुरेषु जायत इति ॥

वैक्रियस्यान्तरं कायस्थितિકાલો વનસ્પતેઃ ।

અર્ધસ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત્ત આહારકાન્તરમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

ઔદારિક શરીરો પણ ' વૈક્રિય ' થી અસંખ્યાતગણા છે. (વળી) ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ' અનન્ત ' છે તોપણ શરીરો તો અસંખ્યાત છે, કેમકે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ' સાધારણ ' વનસ્પતિમાં દરેક અંગે જીવો અનન્ત છે પણ શરીરો અસંખ્યાત જ હોય છે. ' ઔદારિક ' થી અનન્તગણા ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીરો હોય છે. એ બેઉની સંખ્યા સમાન છે. કેમકે બેઉ દરેક પ્રાણીને હોય છે. (આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૮-૨૦૦

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો હોય. ૨૦૧.

' જીવાભિગમ ' સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો છે. એવી રીતે કે-કોઈક ચારિત્રવંત જીવ વૈક્રિય શરીર કરી, સ્થિતિક્ષયને લીધે ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત જીવી, (ત્યાંથી) વગર શરીરે અનુત્તર વિમાનના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈક્રિયશરીરનો ઉત્કૃષ્ટ આંતરો વનસ્પતિકાયના સ્થિતિકાળ જેટલો છે, અને આહારક શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો છે. ૨૦૨.

લઘુ ચાચસ્ય સમયોઽન્તર્મુહૂર્તં તદન્યયોઃ ।

ન સમ્ભવત્યન્તરં ચ દેહયોરુક્તશેષયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

ત્યન્તરકૃતો વિશેષઃ ।

इति देहस्वरूपम् ॥ ९ ॥

સદસલ્લક્ષણોપેતપ્રતીકસન્નિવેશજમ્ ।

शुभाशुभाकाररूपं षोढा संस्थानमंगिनाम् ॥ २०४ ॥

સમચતુરસ્ત્રં ન્યગ્રોધસાદિવામનકકુબ્જહુંડાનિ ।

संस्थानान्यंगे स्युः प्राक्कर्मविपाकतोऽसुमताम् ॥ २०५ ॥

તત્ર ચાચં ચતુરસ્ત્રં સંસ્થાનં સર્વતઃ શુભમ્ ।

न्यग्रोधमूर्ध्वं नाभेः सत् सादि नाभेरधः शुभम् ॥ २०६ ॥

इदं साचीति केऽप्याहुः साचीति शाल्मलीतरुः ।

मूले स्याद्वृत्तच्छेऽसौ न च शाखासु तादृशः ॥ २०७ ॥

તથોક્તં પંચસંગ્રહવૃત્તૌ—

પહેલા એટલે ઔદારિક શરીરનો આંતરો જઘન્યથી ‘ એક સમયનો ’ છે. પછીના બે (વૈકિય અને આહારક) નો જઘન્ય આંતરો ‘ અન્તર્મુહૂર્ત ’ નો છે. શેષ બે— ‘ કાર્મણ ’ અને ‘ તેજસ ’—નો આંતરો સંભવતો નથી. (આમ અન્તર એટલે આંતરા સંબંધી લેહપ્રલેહ—તક્ષવત સમજાવ્યો. ૨૦૩.

આ પ્રમાણે ‘ દેહ ’ નામના નવમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

શુભાશુભલક્ષણોવાળું, સારી નરસી આકૃતિરૂપ પ્રાણીનું ‘ સંસ્થાન ’, એના અવયવોના સન્નિવેશને લઈને છ પ્રકારનું હોય છે. ૨૦૪.

પૂર્વકર્મના વિપાકથી પ્રાણીને સમચતુરસ્ત્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ છ જાતના, શરીરના ‘ સંસ્થાન ’ હોય છે. ૨૦૫.

પહેલું સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન સર્વપ્રકારે શુભ હોય છે. બીજું એટલે ન્યગ્રોધસંસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમાં શુભ હોય છે અને ત્રીજું (સાદિ) સંસ્થાન નાભિથી નીચેના ભાગમાં શુભ હોય છે. ૨૦૬.

આ ‘ સાદિ ’ સંસ્થાનને કેટલાક ‘ સાચિ ’ કહે છે. ‘ સાચિ ’ એટલે શાલ્મલી નામનું વૃક્ષ; જે મૂળમાં ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે પણ જેની શાખાઓ એવી નથી. ૨૦૭.

‘ પંચસંગ્રહ ’ ની વૃત્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

અપરે તુ સાચીતિ પઠન્તિ તત્ર સાચીતિ પ્રવચનવેદિનઃ શાલ્મ-
લીતિત્ત્વાચક્ષતે । તતઃ સાચીવ યસંસ્થાનં તત્રસાચીતિ । એવં ચ ન્ય-
ગ્રોધસાચિનોરન્વિતાર્થતા ભવતીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

મૌલિર્મૃગાપાણેપાદે કમનીયં ચ વામનમ્ ।

લક્ષિતં લક્ષણૈર્દુષ્ટૈઃ શેષેષ્વવયવેષુ ચ ॥ ૨૦૮ ॥

રમ્યં શેષપ્રતીકેષુ કુઙ્ગં સંસ્થાનમિષ્યતે ।

દુષ્ટં કિન્તુ શિરોગ્રીવાપાણિપાદે ભવેદિદમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

હુંડં તુ સર્વતો દુષ્ટં કેચિદ્વામનકુઙ્ગયોઃ ।

વિપર્યાસમામનન્તિ લક્ષણે ક્તલચણાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

इति संस्थानस्वरूपम् ॥ ૧૦ ॥

અંગમાનં તુ તુંગત્વમાનમંગસ્ય દેહિનામ્ ।

સ્થૂલતાપૃથુતાદ્યં તુ જ્ઞેયમૌચિત્યતઃ સ્વયમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

इति अंगमानस्वरूपम् ॥ ૧૧ ॥

સમિત્યેકીભાવયોગાદ્દેનાદેભિરાત્મનઃ ।

ઉત્પ્રાબલ્યેન કર્માઘાતો યઃ સ તથોચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

ખીજાઓ 'સાદિ' ની જગ્યાએ 'સાચિ' કહે છે. સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનવાળા 'સાચિ'ને 'શાલ્મલીવૃક્ષ' એવો અર્થ કહે છે. માટે સાચિ વૃક્ષ જેવું સંસ્થાન તે સાચિસંસ્થાન. આમ સાચિ અને ન્યગ્રોધનું અર્થનું મળતાપણું કહેવાય.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં વાનાં સુંદર—મનહર હોય, અને શેષ અવયવોના દુષ્ટ લક્ષણો હોય—એવા 'સંસ્થાન' ને વામન સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૮.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં ચાર દુષ્ટલક્ષણવાળાં હોય અને શેષ અવયવો સુંદર હોય—એવા સંસ્થાનને કુઙ્ગ સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૯.

અવયવમાત્ર દુષ્ટ હોય એવું સંસ્થાન 'હુંડક' સંસ્થાન કહેવાય. કેટલાક લક્ષણશાસ્ત્રીઓ 'વામન' અને 'કુઙ્ગ' સંસ્થાનોના ઉપર જણાવ્યા તે કરતાં વિપરીત લક્ષણો કહે છે. ૨૧૦.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર 'સંસ્થાન' નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અંગમાન એટલે પ્રાણીના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ. એની બહાઇ અને પહોળાઇ આદિ તો એને ઉચિતપણે સ્વયમેવ સમજી લેવી. ૨૧૨.

આ પ્રમાણે અગ્નીયારમા દ્વાર 'અંગમાન' નું સ્વરૂપ કહ્યું.

યતઃ— સમુદ્ઘાતગતો જીવઃ પ્રસદ્ય કર્મપુદ્ગલાન્ ।
 કાલાન્તરાનુભવાર્હાનપિ ક્ષપયતિ દ્રુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

તથૈવમ્ । કાલાન્તરવેદ્યાનયમાકૃષ્યોદીરણેન કર્મશાન્ ।
 ઉદયાવલિકાયાં ચ પ્રવેશ્ય પરિભુજ્ય શાતયતિ ॥ ૨૧૪ ॥

તે ચૈવમ્ । વેદનોત્થઃ કષાયોત્થો મરણાન્તિકવૈક્રિયો ।
 આહારકસ્તૈજસશ્ચ હ્રદ્મસ્થાનાં ષડપ્યમી ॥ ૨૧૫ ॥

સ્યાત્કેવલિસમુદ્ઘાતઃ સત્તમઃ સર્વવેદિનામ્ ।
 અષ્ટસામાયિકશ્ચાયમાન્તર્મુહૂર્ત્તિકાઃ પરે ॥ ૨૧૬ ॥

તથા હિ— કરાલિતો વેદનાભિરાત્મા સ્વીયપ્રદેશકાન્ ।
 વિક્ષિપ્યાનન્તપરમાણુવેષ્ટિતાન્ દેહતો બહિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

આપૂર્યાંસાઘન્તરાણિ મુખાદિ શુષિરાણિ ચ ।
 વિસ્તારાયામતઃ ક્ષેત્રં વ્યાપ્ય દેહપ્રમાણકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

સમ્ એટલે એકીલાવ. એના યોગથી, વેદના આદિ ભોગવાઇને, આત્માના કર્મોની ઉદ્ઘાત (પ્રથમ સંહાર) થાય—એનું નામ સમુદ્ઘાત. ૨૧૨.

કારણકે સમુદ્ઘાતગત જીવ, ઘણા કાળ પછી ભોગવવાનાં હોય એવાં કર્મપુદ્ગલોને પણ ‘ તુરત ’ બળ વાપરીને ખપાવી નાખે છે. ૨૧૩.

તે આ પ્રમાણે. આત્મા કાળાંતરે વેદવાલાયક કર્મના પુદ્ગલોને ઉદીરણાવડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવી, ભોગવી, ખેરવી નાંખે છે. ૨૧૪.

સાતમાંથી છ પ્રકારના સમુદ્ઘાત (૧) વેદનાથી થયેલ, (૨) કષાયથી થયેલ, (૩) મરણાન્તિક, (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ—એ ‘ છદ્મસ્થ ’ જીવોને હોય છે. ૨૧૫.

સાતમો ‘ કેવળિ ’ સમુદ્ઘાત સર્વજ્ઞોને હોય છે અને એ આઠ સમય સુધીનો હોય છે. બ્યારે પહેલા છ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તના હોય છે. ૨૧૬.

તે આ પ્રમાણે:—

(૧). વેદનાથી દુઃખિત થયેલ આત્મા, અનન્તકર્મપરમાણુઓવડે વીંટાયલા એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને, શરીરથી બહાર કાઢી, ખભા વગેરેના અન્તરેને તથા મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને પૂરીને, લાંબાઈહોળાઈએ શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપી, અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે; અને

તિષ્ઠેદન્તર્મુહૂર્ત્ત ચ તત્ર ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકૈ ।

અસાતવેદનીયાંશા- શાતયત્યેવ ભૂરિશઃ ॥૨૧૯॥ વિશેષકમ્ ॥

इति वेदनासमुद्घातः ।

સમાકુલઃ કષાયેન જીવઃ સ્વીયપ્રદેશકૈઃ ।

મુખાદિરંધ્રાણ્યાપૂર્ય તાન્ વિશ્લિપ્ય ચ પૂર્વવત્ ॥ ૨૨૦ ॥

વિસ્તારાયામતઃ ક્ષેત્રં વ્યાપ્ય દેહપ્રમાણકમ્ ।

કષાયમોહનીયાલ્યકર્માંશાન્ શાતયેદ્દહૂન્ ॥૨૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

શાતયંશ્ચાપરાન્ ભૂરીન્ સમાદત્તે સ્વહેતુભિઃ ।

જ્ઞેયં સર્વત્ર નૈવં ચેદસ્માત્ મુક્તિઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૨૨ ॥

કષાયસ્ય સમુદ્ઘાતશ્ચતુર્ધ્વાયં પ્રવૃત્તિઃ ।

ક્રોધમાનમાયાલોભૈર્હેતુભિઃ પરમાર્થતઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कषायसमुद्घातः ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષાયુર્મરણાન્તકરાલિતઃ ।

મુખાદિરન્ધ્રાણ્યાપૂર્ય શરીરી સ્વપ્રદેશકૈઃ ॥ ૨૨૪ ॥

સ્વાંગવિષ્કમ્ભવાહલ્યં સ્વશરીરાતિરેકતઃ ।

જઘન્યર્તોઽગુલાસંખ્યેયાંશમુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૨૨૫ ॥

એ અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં એ (આત્મા) અશાતાવેદનીય કર્મના ઘણા અંશોને ખેરવી નાંખે છે. (આતુ' નામ વેદનાસમુદ્ઘાત) ૨૧૭-૨૧૯.

(૨). કષાયવ્યાકુળ પ્રાણી આત્મપ્રદેશોવડે મુખ વિગેરે પોકળ ભાગો પૂરીને, અને તેમને પૂર્વવત્ વિશ્લેષીને લાંબાખેડાળા, શરીરપ્રમાણક્ષેત્રમાં વ્યાપી ' કષાયમોહનીય ' નામના કર્મના ઘણા અંશોને ખેરવે છે, અને ખેરવતાં ખેરવતાં, હેતુપૂર્વક અન્ય અનેક અંશોને ગ્રહણ કરે છે (એમ સર્વત્ર સમજવું). (જો એમ ન હોય તો પછી એને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી જાય). આ કષાયસમુદ્ઘાત ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-રૂપ હેતુઓવડે કરીને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. આતુ' નામ કષાયસમુદ્ઘાત). ૨૨૦-૨૨૩.

(૩) મરણાંતથી દુઃખિત થયેલા જીવનું જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્ત આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય ત્યારે એ જીવ આત્મપ્રદેશોવડે મુખાદિ છિદ્રભાગોને પૂરી, બહારખેડાળાઈમાં પોતાના શરીર જેટલો, તથા લાંબાઈમાં જઘન્યપણે અંગુળના અસંખ્યાત ભાગ જેટલો અને ઉત્કૃષ્ટપણે

અસંખ્યયોજનાન્યૈકદિશ્યુત્પત્તિસ્થલાવધિ ।

આયામતોઽપિ વ્યાપ્યાન્તર્મુહૂર્તાન્નિયતે તતઃ ॥૨૨૬॥ વિશેષકમ્ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતો જીવશ્ચ શાતયેત્ ।

આયુષઃ પુદ્ગલાન્ ભૂરીનાદત્તે ચ નવાન્ન તાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ । કશ્ચિજીવઃ એકેનૈવ મરણાન્તિકસમુદ્ઘાતેન નરકાદિષૂત્પદ્યતે તત્રાહારં કરોતિ શરીરં ચ બધ્નાતિ । કશ્ચિન્તુ સમુદ્ઘાતાન્નિવૃત્ય સ્વશરીરમાગસ્ય પુનઃ સમુદ્ઘાતં કૃત્વા તત્રોપપદ્યતે । અયમર્થો ભગવતીષષ્ટશતકષ્ઠોદ્દેશકે નરકાદિષુ અનુત્તરાન્તેષુ સર્વસ્થાનેષુ ભાવિતોઽસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

इति मरणान्तिकसमुद्घातः ।

वैकुर्विकसमुद्घातं प्राप्तो वैक्रियशक्तिमान् ।

कर्मावृत्तानામારમીયપ્રદેશનાં તનોર્બહિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

નિસૃજ્ય દંડં વિષ્કમ્ભવાહલ્યાભ્યાં તનુપ્રમમ્ ।

આયામતસ્તુ સંખ્યાતયોજનપ્રમિતં તતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

એકદિશામાં છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અસંખ્યાત યોજન જેટલો, વ્યાપીને અન્તર્મુહૂર્તમાં મૃત્યુ પામે છે. આ જીવ ઘણા આયુપુદ્ગલોને ખેરવી નાખે છે, પણ નવાંને ગ્રહણ કરતો નથી. ૨૨૪-૨૨૭.

આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે:—

કોઈક જીવ એક જ મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતે કરીને નરકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં બહાર કરે છે અને શરીર પણ બાંધે છે. વળી કોઈક તો સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ પાછો પોતાના શરીરમાં આવી પુનઃ સમુદ્ઘાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. (આ અર્થ ‘લગવતાસૂત્ર’ ના છઠ્ઠા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં, ‘નરકાદિ’થી અનુત્તરના અન્તલાગ સુધીના સર્વ સ્થાનોમાં કહેલો છે.

આ પ્રમાણે (૩) મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત.

(૪). વૈક્રિય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો વૈક્રિયશક્તિવાળો જીવ કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને, બહાર પડેલાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણે તથા લંબાઈમાં સંખ્યાત યોજન જેવડો દંડ બનાવીને, પછી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીરનામકર્મના અંશોને

વૈક્રિયંગાભિધનામકર્માશાન્ પૂર્વમર્જિતાન્ ।

શાતયન્ વૈક્રિયાંગાર્હાન્ સ્કન્ધાૅહ્લાત્વા કરોતિ તત્ ॥ ૨૩૦ ॥

इति वैक्रियसमुद्घातः ।

[विशेषकम् ॥

સમુદ્ધતસ્તૈજસેન તેજોલેશ્યાલ્યશક્તિમાન્ ।

કર્માવૃતાત્મપ્રદેશરાશેર્વૈક્રિયવદ્બહિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

देहविस्तारबाहल्यं संख्येययोजनायतम् ।

નિસૃજ્ય દંડં પ્રાગ્બદ્ધાન્ શાતયેત્તૈજસાણુકાન્ ॥૨૩૨॥ યુગ્મમ્ ॥

अन्यानादाय तद्योग्यान् तेजोलेश्यां विमुंचति ।

તૈજસોઽયં સમુદ્ધાતઃ પ્રજ્ઞસસ્તત્ત્વપારગૈઃ ॥ ૨૩૩ ॥

इति तैजससमुद्घातः ।

ચતુર્દશાનાં પૂર્વાણાં ધર્ત્તાહારકલબ્ધિમાન્ ।

જિનર્દ્ધિર્દર્શનાદીનાં મધ્યે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૩૪ ॥

आहारकसमुद्घातं कुर्वन्नात्मप्रेक्षणे ।

દંડં સ્વાંગપ્રથુસ્થૂલં સંખ્યેયયોજનાયતમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

નિસૃજ્ય પુદ્ગલાનાહારકનામ્નઃ પુરાતનાન્ ।

વિકીર્યાદાય તદ્યોગ્યાન્ દેહમાહારકં સૃજેત્ ॥૨૩૬॥ વિશેષકમ્ ॥

ખેરવતો અને વૈક્રિયશરીરને યોગ્ય સ્કન્ધોને લેતો સમુદ્ધાત કરે છે. આતુ' નામ વૈક્રિયસમુદ્ધાત. ૨૨૮-૨૩૦.

(૫) તૈજસસમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેલો ' તેજોલેશ્યા ' નામની શક્તિ-વાળો જીવ, વૈક્રિય'ની પેઠે, કર્મોથી વીંટાયેલા આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો, સ્વશરીરપ્રમાણ બહાર પડાવેલો અને સંખ્યાત યોજન લાંબો દંડ કરીને પૂર્વબદ્ધ તૈજસ અંશોને ખેરવે છે; અને અન્ય યોગ્ય અંશોને લેઈને તેજોલેશ્યા મૂકે છે. આતુ' નામ તૈજસસમુદ્ધાત. ૨૩૧-૨૩૩.

(૬). આહારકલબ્ધિવાળા ઔદ્ધર્મપૂર્વધારી, જિનપ્રભુની સમૃદ્ધિ નીરખવા વગેરેના કોઈક હેતુથી, આત્મપ્રદેશોવડે શરીરપ્રમાણ બહાર પડાવેલો અને સંખ્યાતયોજન લાંબો દંડ કરીને પુરાતન આહારકપુદ્ગલોને વિખેરીને તથા તેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને આહારક શરીર સરળ-એતુ' નામ આહારકસમુદ્ધાત. ૨૩૪-૨૩૬.

इति आहारकसमुद्घातः ।

यस्यायुषोऽतिरिक्तानि कर्माणि सर्ववेदिनः ।

वेद्याल्लુનામગોત્રાણિ સમુદ્ઘાતં કરોતિ સઃ ॥ ૨૩૭ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तिकं पूर्वमावर्जीकरणं सृजेत् ।

अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः समुद्घાતં તતો વ્રજેત્ ॥ ૨૩૮ ॥

आवर्जीकरणं शस्तयोगव्यापारणं मतम् ।

इदं त्ववश्यं कर्तव्यं सर्वेषां मुक्तिगामिनाम् ॥ ૨૩૯ ॥

आत्मप्रदेशैर्लोकान्तस्पृशमूर्ध्वમધોऽपि च ।

કુર્યાદાચક્ષણે દંડં સ્વદેહસ્થૂલવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

द्वितीये समये तस्य कुर्यात्पूर्वापरायतम् ।

કપાટં પાટવોપેતઃ સમયેઽથ તૃતીયકે ॥ ૨૪૧ ॥

ततो विस्तार्य प्रदेशान्नीचील्लેણાયતમ્ ।

મંથાનં કુરુતે તુર્યે તતોઽન્તરાણિ પૂરયેત્ ॥ ૨૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

स्वप्रदेशैस्तदा सर्वान् लोकाकाशप्रदेशकान् ।

સ વ્યાપ્નોતિ સમા ક્ષેતે લોકાકાશૈકજીવયોઃ ॥ ૨૪૩ ॥

(૭). હવે સાતમા અને છેલ્લા ' કેવલિસમુદ્ઘાત ' વિષે.

જે સર્વજ્ઞ કેવળીને આયુથી વધારે, વેદનીય-નામ-અને ગોત્ર-કર્મે હોય છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. ૨૩૭.

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત ' આવર્જીકરણ ' કરે, અને પછી જ્યારે આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે ત્યારે સમુદ્ઘાત કરે. ૨૩૮.

' આવર્જીકરણ ' એટલે શુભયોગોનો વ્યાપાર. તે સર્વ મોક્ષગામીઓને અવશ્ય કરવો પડે છે. ૨૩૯.

પહેલા ક્ષણમાં એ કેવળી, આત્મપ્રદેશોવડે, સ્વશરીરપ્રમાણુ જાડો પહોળો, ઉંચે અને નીચે મુદ્દાં લોકાન્તને સ્પર્શ કરનારો દંડ સરજે. ૨૪૦.

બીજે ક્ષણે એ કેવળી આતુર્યપૂર્વક એ દંડનો પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો કપાટ કરે. પછી ત્રીજે ક્ષણે એમાંથી પ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા વિસ્તારીને મંથાન કરે; અને ચોથે ક્ષણે એના અન્તરે પૂરે. ૨૪૧-૨૪૨.

તે સમયે તે આત્મપ્રદેશોવડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી જાય છે. કેમકે લોકાકાશ અને એકજીવના સમાનપ્રદેશો છે. ૨૪૩.

સંહરેત્ પંચમે ચાસૌ સમયેઽન્તરપૂરણમ્ ।

ષષ્ઠે સંહૃત્ય મન્યાનં સંહરેત્સતમેઽરરિમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

સંહરેદ્દષ્ટમે દંડં શરીરસ્થસ્તતો ભવેત્ ।

અન્તર્મુક્તં જીવિત્વા પોષાદ્યાચ્છિદ્રં વ્રજેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

યદાહુઃ— યસ્ય પુનઃ કેવલિનઃ કર્મ ભવત્યાપોઽતિક્રિતતરમ્ ।

સ સમુદ્ઘાતં ભગવાનપગચ્છતિ તત્સમીકર્ત્તમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

દંડં પ્રથમે સમયે કપાટમથ ચોત્તરે તથા સમયે ।

મન્યાનમથ તૃતીયે વિશ્વવ્યાપી ચતુર્થે તુ ॥ ૨૪૭ ॥

સંહરતિ પંચમે ત્વન્તરાણિ મન્યાનમથ પુનઃ ષષ્ઠે ।

સત્તમકે તુ કપાટં સંહરતિ તતોઽષ્ટમે દંડમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

ઔદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટમસમયોરસાવિષ્ટઃ ।

મિશ્રૌદારિકયોક્તા સત્તત્ત્વપ્રદેહીયેષુ ॥ ૨૪૯ ॥

પછી પાંચમે સમયે તે આંતરા સંહરી લે, છઠ્ઠે સમયે મન્યાન સંહરે અને સાતમે સમયે કપાટને સંહરી લે. ૨૪૪.

આઠમે સમયે દંડને સંહરી લે અને શરીરસ્થ થાય. પછી અન્તર્મુક્તિ જીવિતે યોગ-શોધન કરી મોક્ષે જાય. ૨૪૫.

કહ્યું છે કે :—

આયુષ્ય કરતાં અધિક કર્મ જે કેવળી મહારાજને હોય છે તે બેઠને સમાન કરવાને ‘સમુદ્ઘાત’ કરવાનું નામ લે છે. ૨૪૬.

(અને એ માટે) પહેલે સમયે દંડ કરે, બીજે સમયે કપાટ કરે, ત્રીજે સમયે મન્યાન કરે, ચોથે સમયે વિશ્વવ્યાપી થાય. ૨૪૭.

પાંચમે સમયે અન્તર સંહરે, છઠ્ઠે સમયે મન્યાન સંહરે, સાતમે કપાટ સંહરે અને પછી આઠમે સમયે દંડ સંહરે. ૨૪૮.

પહેલા અને આઠમા સમયમાં એને ઔદારિક શરીર હોય છે. જ્યારે સાતમા, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમાં મિશ્રઔદારિકકાયનો યોગ હોય છે. ૨૪૯.

કાર્મણશરી યાક્તા ચતુર્થકે પંચમે તૃતીયે ચ ।

સમયત્રયેઽપિ તાસ્મિન્ ભવત્યનાતારકા નિયમાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

કિંચ । સમુદ્ઘાતાનેદૃશ્યસૌ ત્રિધા યોગાન્ યુનક્સ્યપિ ।

સત્યાસત્યામૃષામિશ્રયૌ યોગૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૨૫૧ ॥

પૃષ્ઠેષુ મનસાર્થેષુ તન્નાનુત્તરનાકિમ્ભિઃ ।

દાતું તદુત્તરં ચેતોયોગયુગ્મં યુનક્તિ સઃ ॥ ૨૫૨ ॥

તથા મનુષ્યાદિના ચ પૃષ્ઠોઽપૃષ્ઠોઽપિ સ પ્રમુઃ ।

પ્રયોજનવિશેષે યુનક્સ્યેતૌ ચ વાચિકૌ ॥ ૨૫૩ ॥

કાયયોગં પ્રાજ્ઞાનો ગમનાગમનાદિષુ ।

ચેષ્ટેત પીઠપાદ્યમપ્યેત્રાતિહારિકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

एवं च—कैश्चिदंशेष्यते यत्तु षषण्मासजीवितः ।

जिनः कुर्यात्समुद्घातं तदसद्यत्तथासति ॥ २५५ ॥

प्रातं तारिकपीठादेरादानमपि सम्भवेत् ।

श्रुते तु केवलं प्रोक्तं तत्प्रत्यप्यमेव हि ॥ २५६ ॥ युग्मम् ॥

ચોથા, પાંચમા અને ત્રીજા સમયમાં એનું કાર્મણ શરીર હોય છે. આ ત્રણ સમયોમાં વળી એ નિશ્ચયે અનાહારક હોય છે. ૨૫૦.

વળી,

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈને આ કેવળી ભગવાન ત્રણે પ્રકારના યોગને પણ જોડે છે. એમાં, (૧) સત્ય અને (૨) નહિં સત્ય કે નહિં અસત્ય અર્થાત્ વ્યવહાર-એ નામના એ યોગ તે ' મનોયોગ ' અને ' વચનયોગ '. ૨૫૧.

અનુત્તરવિમાનના દેવો મન વડે કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે અને એમને કેવલી મન વડે જ ઉત્તર આપે-એ (૧) મનોયોગ. વળી મનુષ્ય આદિના પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ સંશયો ટાળવા માટે કેવલીને, વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી, બોલવું જ પડે એ (૨) વચન યોગ. અને ગમનાગમનાદિ કરવામાં તથા પીઠપદ્મ આદિ પાદ્યું સોંપવું હોય ત્યારે (૩) કાયયોગ થાય. ૨૫૨-૨૫૪.

એમ હોવાથી છ માસ શેષ આશુ રહે છે ત્યારે કેવળીભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે એમ જે કેટલાક કહે છે-એ અસત્ય છે, કેમકે જો તેમ હોય તો (સોંપેલા) પીઠપદ્મનું યુનઃશ્રદ્ધ પણ સંભવે. પરંતુ સિદ્ધાન્તમાં તો કેવળ એમને સોંપવાની જ વાત કરી છે. ૨૫૫-૨૫૬.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनान्तिमपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

ततश्च—पर्याप्तसंज्ञिपंचाक्षमनोयोगाज्जघन्यतः ।

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २५७ ॥

असंख्येयैः क्षणैरेवं साकल्येन रुणाद्धि तम् ।

ततः पर्याप्तकश्चक्षवचोयोगाज्जघन्यतः ॥ २५८ ॥

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ।

एवं क्षणैरસંખ્યેયैઃ સાકલ્યેન રુણાદ્ધિ સઃ ॥ ૨૫૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તતઃ પર્યાપ્તસૂદ્ધમસ્ય તાદૃશગજ્જઘન્યતઃ :

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २६० ॥

असंख्यैः समयैरेवं साकल्येन रुणाद्धि सः ।

યોગાન્ રુધંશ્ચ સ ધ્યાયેત્ શુક્લધ્યાનતૃતીયકમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एतेन स उपायेन सर्वयोगनिरोधतः ।

अयोगतां समासाद्य शैलेशीं प्रतिपद्यते ॥ २६२ ॥

પંચાનાં હ્રસ્વવર્ણાનામુચ્ચારપ્રમિતાં ચ તામ્ ।

પ્રાપ્તઃ શૈલેશનિષ્કમ્પઃ સ્વીત્તોત્કૃષ્ટસંવરઃ ॥ ૨૬૩ ॥

આ કહ્યું એથી વિશેષ વિસ્તાર જોવો હોય તો ‘ પત્તવણા ’ સૂત્રના છેલ્લાં પદની ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણી લેવો.

પછી, પર્યાપ્ત-સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિયના મનોયોગથી અસંખ્યગણા હીન-ઓછા એવા એ મનોયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વ મનોયોગોને રૂંધે છે. પછી જઘન્યથી પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયા વચનયોગથી અસંખ્યગણા ઓછા એવા એ વચનયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વવચનયોગને રૂંધે છે. ૨૫૭-૨૫૯.

પછી સૂક્ષ્મપર્યાપ્તના કાયયોગથી જઘન્યતઃ અસંખ્યગણા ઓછા એવા તે કાયયોગને ક્ષણેક્ષણે રૂંધતા થકા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વકાયયોગને રૂંધે છે. આવી રીતે યોગોને રૂંધતા શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાને ધ્યાવતા હોય છે. ૨૬૦-૨૬૧

આવી રીતના ઉપાયથી સર્વયોગોને રૂંધી અયોગીપણું પામી ‘ શૈલેશી ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૨.

પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જોટલા વખતમાં થઇ શકે એટલો કાળ રહેનારી એ શૈલેશી

શુક્લધ્યાનં ચતુર્થં ચ ધ્યાયન્ યુગપદંજસા ।

વેદ્યાયુર્નામગોત્રાણિ જપાચિત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૨૬૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અગસ્વાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ।

અવાપ્યાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

અગ્રાયં વિશેષઃ ।

યઃ ષરમાસાધિકાયુષ્કો લભતે કેવલોદ્ગમમ્ ।

કશેત્યસૌ સમુદ્ઘાતમન્યે કુર્વન્તિ વા ન વા ॥

इति गुणस्थानक्रमारोहे ॥

છમાસાડસેસે ઉપ્પણં જેસિ કેવલં નાણમ્ ।

તે નિયમા સમુદ્ઘાઇય સેસા સમુદ્ઘાય મહ્યઢ્વા ॥ ઇત્યસ્ય વૃત્તૌ ॥

इति केवलिसमुद्घातः ॥

આયાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્યથાસ્વં સર્વજાતિષુ ॥ ૨૬૬ ॥

અવસ્થા પામીને મેરૂપર્વત સમાન નિષ્કંપ રહી, ઉત્કૃષ્ટ સંવરતત્વ સ્વીકારી શુક્લ ધ્યાનના ચોથા પાયાને ધ્યાવતા એકદમ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—કર્મો અપાવીને તે સિદ્ધ થાય છે. ૨૬૩-૨૬૪.

અનન્ત કેવળિઓ સમુદ્ઘાત વિના પણ મોક્ષે ગયેલા છે અને અનન્ત સમુદ્ઘાતવડે મોક્ષે ગયા છે. ૨૬૫.

અહિં વિશેષ એટલું કે:—

છ માસ શેષ આયુષ્ય રહ્યું હોય ત્યારે જે કેવળજ્ઞાન પામે છે તે સમુદ્ઘાત કરે છે. બીજાઓ કરે અથવા ન પણ કરે.

એવી રીતે ‘ગુણસ્થાન ક્રમારોહ’ અંથમાં કહ્યું છે.

વળી એ અંથની વૃત્તિમાં આમ શબ્દો છે:—છમાસ આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એઓ નિશ્ચયે સમુદ્ઘાત કરે છે. બાકીનાઓના સમુદ્ઘાતની ‘ભજના’ બ્રહ્મવી—અર્થાત્ એઓ ‘સમુદ્ઘાત’ કરે યા ન કરે.

એ પ્રમાણે સાતમા ‘કેવલીસમુદ્ઘાત’ વિષે કહ્યું.

પહેલા પાંચ એટલે કે (૧) વેદનાથી નીપજેલો (૨) કષાયથી નીપજેલો (૩) મરણાન્તિક (૪) વૈકિય અને (૫) આહારક—આ સમુદ્ઘાતો સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વભૂતિઓમાં અનન્તવાર અનુભવ્યા હોય છે. ૨૬૬.

ભાવેનન્ત્ર ન સમ્યેવ કેષાં બહુકર્મણામ્ ।

કેષાં । ત્વંગિનામેકદ્રચાદ : સ્યુરનેકશઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યાવદ્ ગય્યા અગય્યા વા સ્યુઃ કેષાંચિદનન્તકાઃ ।

યથાસ્વં સર્વજાતિસ્વે વિજ્ઞેયા બહુકર્મણામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

નવરમ્— સૂદમાનાદિનિગોદૈસ્તુ નિગોદે પ્રય એવ તે ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્માર્ગિનસ્તે તુ સર્વવત્ ॥ ૨૬૯ ॥

આહારકા નરાન્યેષાં કેષાંચિન્નૃભવે પ્રયઃ ।

અતીતાઃ સ્યુર્માર્ગિનસ્તુ તે ચત્વારો ન ચાધિકાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

સમ્ભવેયુશ્ચત્વારોઽનુભૂતા નૃભવે નૃણામ્ ।

મવિષ્યન્તોઽપિ વિજ્ઞેયા સ્તાવન્તો નૃભવે નૃણામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

ચત્વારોઽપિ વ્યતીતાસ્તુ નાન્નાં નૃન્ વિના યતઃ ।

આહારકં તુર્યવારં કૃત્વા સિધ્યતિ તદ્ભવે ॥ ૨૭૨ ॥

તથોક્તં પ્રશ્નપ્રત્યુત્તરો—

इह यश्चतुर्थवेलामाहारकं करोति स नियमात्तद्भव एव मुक्तिमाप्नो-
दयति न गत्यन्त मिति ।

કેટલાક બહુકર્મી જીવોને એ સમુદ્ઘાત થનારા હોતા જ નથી. જ્યારે કેટલાકને એ એક જ—એમ અનેક થાય છે. ૨૬૭.

વળી કેટલાક બહુકર્મી જીવોને સંખ્યાત સમુદ્ઘાત થાય છે, કેટલાક બહુકર્મીને અસંખ્યાત થાય છે અને કેટલાકને તો અનન્ત થાય છે. ૨૬૮

ફેરમાં એટલું કે—સૂક્ષ્મઅનાદિક નિગોદના જીવોએ નિગોદમાં ભૂતકાળમાં જે ત્રણ જ સમુદ્ઘાત અનન્તવાર અનુભવેલા હોય છે. ભવિષ્યકાળમાં તો સર્વની પેઠે. ૨૬૯.

મનુષ્ય શિવાય કેટલાક અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમાં ત્રણ આહારક સમુદ્ઘાત થયેલા હોય છે અને થવાનાં ચાર જ હોય છે. અધિક નહિ. ૨૭૦.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં અનુભવેલા આહારક સમુદ્ઘાતો ચાર જ સંભવે છે. મનુષ્ય ભવમાં થવાના પછુ તેટલા જ હોય. ૨૭૧.

કેમકે મનુષ્ય શિવાય બીજાઓને ચારે આહારક સમુદ્ઘાતો વ્યતીત થયેલા ન હોય, કારણ એ કે એઓ એથી આહારક સમુદ્ઘાત કરીને તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૨.

‘ પ્રશ્નપ્રત્યુત્તર ’ માં પછુ કહ્યું છે કે—

સત્તમસ્તુ ન કસ્યાપિ સ્યાતીતા નરં વિના ।

ભાવ્યપ્યેકોઽન્યજન્તૂનાં કેષાંચિન્ત્વ એવ સઃ ॥ ૨૭૩ ॥

સમુદ્ઘાતોત્તીર્ણજિનં પ્રતીત્યૈકો નિષેવિતઃ ।

મનુષ્યસ્ય મનુષ્યત્વેઽનાગતોઽપ્યેક એવ સઃ ॥ ૨૭૪ ॥

અસદ્દેહ્યાદિશ્રિતશ્ચાઘો મોહનીયાશ્રિતઃ પરઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષાયુઃસંશ્રિતઃ સ્યાતૃતીયકઃ ॥ ૨૭૫ ॥

તુર્યપંચમષષ્ટાશ્ચ નામકર્મસમાશ્રિતાઃ ।

નામગોત્રવેદ્યકર્મસંશ્રિતઃ સત્તમો ભવેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

इति जीवसमुद्घाताः ॥

યોઽપ્યચિત્તમહાસ્કન્ધઃ સમુદ્ઘાતોઽસ્ત્યજીવજઃ ।

અષ્ટસામયિકઃ સોઽપિ જ્ઞેયઃ સત્તમવત્સદા ॥ ૨૭૭ ॥

પુદ્ગલાનાં પરીણામાદ્વિશ્વસોત્થાત્સ જાયતે ।

અષ્ટભિઃ સમયૈર્જાતસમાપ્તો જિનસત્કવત્ ॥ ૨૭૮ ॥

અહિં જે ચોથીવાર આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે તે તેજ ભવમાં ‘મોક્ષ’ પામે છે, બીજી થતિમાં એને જવાનું હોય નહિં.

સાતમો સમુદ્ઘાત મનુષ્યભવ શિવાય અતીત થયેલો હોતો નથી. જે કોઈ પ્રાણીને એ સમુદ્ઘાત થવાનો હોય તે મનુષ્યભવમાં જ, અને તે થે વળી એક જ થાય છે. ૨૭૩.

સમુદ્ઘાતથી ઉત્તીર્ણ થયેલા કેવળીએ તો એક સાતમો જ સવેલો હોય છે; અને મનુષ્ય પણામાં મનુષ્યને, અનાગત એવો તે સમુદ્ઘાત પણ એક જ હોય છે. ૨૭૪.

પહેલો સમુદ્ઘાત ‘અસાતાવેદનીય’કર્મના આશ્રયવાળો છે; બીજો ‘મોહનીય’ કર્મના આશ્રયવાળો અને ત્રીજો ‘અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષ આયુકર્મના’ આશ્રયવાળો છે. ૨૭૫.

ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એ ત્રણ સમુદ્ઘાત નામકર્મના આશ્રયવાળા છે; અને સાતમો નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ ત્રણેના આશ્રયવાળો છે. ૨૭૬.

એવી રીતે જીવોના સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં બાણુવું.

વળી અચિત્ત મહા સ્કંધરૂપ, અજીવથી થયેલો જે સમુદ્ઘાત છે તેનો કાળ સાતમા સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયનો છે. ૨૭૭.

સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પુદ્ગલોના પરિણામથી, તે, કેવળિસમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૨૭૮.

इति समुद्धातः ॥ १२ ॥

વિવક્ષિતભવાદન્યભવે ગમનયોગ્યતા ।

યા ભવેદેહિનાં સાત્ર ગતિર્ગતં ચ કથ્યતે ॥ ૨૭૯ ॥

इति गतिस्वरूपम् ॥ १३ ॥

વિવિક્ષિતે ભવેઽન્યેભ્યો ભવેભ્યો યા ચ દેહિનામ્ ।

ઉત્પત્તૌ યોગ્યતા સાત્રાગતિરિત્યુપદર્શિતા ॥ ૨૮૦ ॥

एकसामयिकीसंख्या मृत्युत्पत्त्योस्तथान्तरम् ।

દ્વારેઽસ્મિન્નેવ વદ્યન્તે તદ્દ્વારાણિ પૃથગ્ ન તત્ ॥ ૨૮૧ ॥

इति अघातेऽद्वयम् ॥ १४ ॥

વિવક્ષિતભવાન્મૃત્વોત્પદ્ય ચાનન્તરે ભવે ।

યત્સમ્યક્ત્વાચશ્નુતેઽગી સાનન્તરાસિરુચ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥

इति अनन्तरासिस्वरूपम् ॥ १५ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં યાવન્તોઽધિકૃતાંગિનઃ ।

સિદ્ધ્યન્યેકક્ષણે સૈકસમયેસિદ્ધિરુચ્યતે ॥ ૨૮૩ ॥

આ પ્રમાણે ‘ સમુદ્ધાત ’ નામના આરભા ‘ દ્વાર ’ તું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવમાં ‘ જવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ગતિ કે ગત કહેવાય. ૨૭૯.

એ ‘ ગતિ ’ નામના તેરમા દ્વારતું સ્વરૂપ.

અન્ય ભવોથી વિવક્ષિત ભવમાં ‘ આવવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ‘ આગતિ ’ કહેવાય. ૨૮૦.

એકસમયવાળી સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર-એ સર્વ આ જ ‘ દ્વાર ’ માં કહેશું. એનાં જૂઠાં જૂઠાં દ્વારો નથી કર્યા. ૨૮૧.

એ પ્રમાણે ‘ આગતિ ’ નામના ચૌદમા દ્વાર તું સ્વરૂપ.

વિવક્ષિત ભવથી મૃત્યુ પામીને અને બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને પ્રાણી સમક્ષિત આદિને ક્ષરણે છે એને ‘ અનન્તરાસિ ’ કહે છે. ૨૮૨.

એ પ્રમાણે એ ‘ પંદરમું ’ ‘ દ્વાર ’ સમજાવ્યું.

મનુષ્યપણા-આદિની સામગ્રી પામીને લાયકાતવાળાં થયેલાં પ્રાણીઓ જેટલાં એક સમયમાં સિદ્ધિ પામે છે એને ‘ એકસમયેસિદ્ધિ ’ કહે છે. ૨૮૩.

इति एकसमयसिद्धिस्वरूपम् ॥ १६ ॥

કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાત્પરિણામો ય આત્મનઃ ।
સ્ફટિકસ્યેવ તન્નાયં લેશ્યાશબ્દઃ પ્રવર્ત્તતે ॥ ૨૮૪ ॥
દ્રવ્યાણયેતાનિ યોગાન્તર્ગતાનીતિ વિચિન્ત્યતામ્ ।
સયોગત્વેન લેશ્યાનામન્વયવ્યતિરેકતઃ ॥ ૨૮૫ ॥
યાવત્કષાયસદ્ભાવસ્તાવત્તેષામપિ સ્ફુટમ્ ।
અમૂન્યુપબૃંહકાણિ સ્યુઃ સાહાયકકૃત્તયા ॥ ૨૮૬ ॥
દૃષ્ટં યોગાન્તર્ગતેષુ દ્રવ્યેષુ ચ પેષ્વપિ ।
ઉપબૃંહણસામર્થ્યં કષાયોદયગોચરમ્ ॥ ૨૮૭ ॥
યથા યોગાન્તર્ગતપિત્તદ્રવ્યસ્ય લક્ષ્યતે ।
ક્રોધોદયોદીપકત્વં સ્યાદ્યંદ્રોઽતિપિત્તકઃ ॥ ૨૮૮ ॥
દ્રવ્યેષુ બાહ્યેષ્વપ્યેવં કર્મણામુદયાદિષુ ।
સામર્થ્યં દૃશ્યતે તર્લિકં ન યોગાન્તર્ગતેષુ તત્ ॥ ૨૮૯ ॥

એ સોળશુ દ્વાર.

હવે 'લેશ્યા' નામના સત્તરમા 'દ્વાર' નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

કૃષ્ણ આદિક દ્રવ્યના સંયોગથી સ્ફટિકરત્નનું જેમ બીજું નવું પરિણામ થાય છે તેમ કર્મના સંયોગથી આત્માનું પરિણામ થાય છે તેને 'લેશ્યા' કહે છે. ૨૮૪.

'અન્વય' અને 'વ્યતિરેક' થી 'લેશ્યા' ના સંયોગપણાને લીધે આ દ્રવ્યો યોગને વિષે અન્તર્ગત છે—એમ સમજવું. ૨૮૫.

જેટલા પ્રમાણમાં કષાયનો સહભાવ હોય તેટલા પ્રમાણમાં એ કષાયોને, આ દ્રવ્યો, સહાયકારક થઈ, પ્રકટ કરે છે. ૨૮૬.

કેમકે યોગાન્તર્ગત અન્ય દ્રવ્યોમાં પણ, કષાયના ઉદયમાં જે પ્રકટનસામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય દેખાઈ આવે છે. ૨૮૭

જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્તદ્રવ્યમાં ક્રોધના ઉદયને ઉદીપન કરવાને ગુણ દેખાય છે કેમકે ક્રોધાતુર માણસની અતિ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય છે. ૨૮૮.

એવી રીતે કર્મના ઉદ્બાદિકરૂપ 'બાહ્ય' દ્રવ્યોમાં પણ જ્યારે એવું સામર્થ્ય દૃષ્ટિ-એગર થાય છે ત્યારે યોગના 'અન્તર્ગત' દ્રવ્યોમાં એ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? ૨૮૯.

સુરાદધ્યાદિકં જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે ।

તત્ત્વયોપશમે હેતુર્ભવેદ્બ્રાહ્મીવચાદિકમ્ ॥ ૨૯૦ ॥

एवं च ।

કષાયોદ્દીપકત્વેऽપિ લેશ્યાનાં ન તદાત્મતા ।

તથાત્વે હ્યકષાયાણાં લેશ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૯૧ ॥

લેશ્યાઃ સ્યુઃ કર્મનિષ્પન્દ ઇતિ યત્કૈશ્ચિદુચ્યતે ।

તદપ્યસારં નિષ્પન્દો યદિ તત્કસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૯૨ ॥

ચેદ્યથાયોગમણાનામપ્યસૌ કર્મણામિતિ ।

તત્ત્વતુઃકર્મણામેતાઃ પ્રસજ્યન્તેऽપ્યયોગિનામ્ ॥ ૨૯૩ ॥

ન યદ્યયોગિનામેતા ઘાતિકર્મચ્ચયાન્મતા ।

તત એવ તદા ન સ્યુર્યોમિકેવલિનામપિ ॥ ૨૯૪ ॥

ननु च ।

યોગસ્ય પરિણામત્વે લેશ્યાનાં હેતુતા ભવેત્ ।

પ્રદેશબન્ધં પ્રત્યેવ ન પુનઃ કર્મણાં સ્થિતૌ ॥ ૨૯૫ ॥

“જોગા પયડિપણસં । ઠિઙ્ઞાણુભાગં કસાયઓ કુણ્ણ” ઇતિ વચનાત્ ।

કેમકે; મદિરા, દહીં આદિક જ્ઞાનાવરણી અને દર્શનાવરણીના ઉદયના હેતુરૂપ છે અને બ્રાહ્મી, વજ્ર આદિક એઓના ક્ષયોપશમના હેતુરૂપ છે. ૨૯૦.

વળી એવી રીતે કષાયોની ઉદ્દીપકતા થયા છતાં પણ લેશ્યાઓની તદાત્મકતા થતી નથી. કેમકે જો એમ થાય એમ કહીએ તો અકષાયોને લેશ્યાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૯૧.

વળી લેશ્યા—એ કર્મનો નિષ્પન્દ છે એમ કેટલાક કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે નિષ્પન્દ હોય તો કયા કર્મનો નિષ્પન્દ હોય ? (એ કહો). ૨૯૨.

જો એમ કહેતા હો કે એ આઠે કર્મોનો નિષ્પન્દ છે, તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીઓને પણ તેઓનો પ્રસંગ આવે. પણ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થયેલો હોયને, એ લેશ્યાઓ અયોગીઓને ન હોય; અને તેથીજ સયોગી કેવળીને પણ ન હોય. ૨૯૩-૨૯૪.

અહિં કોઇ એવો પક્ષ માંડે કે “યોગનું પરિણામપણું કળુલ કરીએ તો લેશ્યાઓ પ્રદેશબંધની જ હેતુભૂત થાય, પણ કર્મની સ્થિતિની હેતુભૂત ન થાય; કેમકે એમ કહું છે કે—યોગો પ્રકૃતિપ્રદેશબંધને અને કષાયો સ્થિતિઅનુભાગબંધને કરે છે.” ૨૯૫.

અત્રોચ્યતે ।

ન કર્મસ્થિતિહેતુત્વં લેશ્યાદ્યાં કોઽપિ મન્યતે ।

કષાયા એવ નિર્દિષ્ટા ચત્કર્મસ્થિતિહેતવઃ ॥ ૨૯૬ ॥

લેશ્યાઃ પુનઃ કષાયાન્તર્ગતાસ્તત્પુષ્ટિકૃત્તયા ।

તત્સ્વરૂપા એવ સસ્યોઽનુભાગં પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૨૯૭ ॥

एतेन । यत्स्ववचिल्लेश्याद्याः अनुभागहेतुत्वमुच्यते शिवशर्माचार्यकृत-
शतकग्रन्थे च कषायाणामनुभागहेतुत्वमुक्तम् तदुभयमपि उपपन्नम् ।
कषायोदयोपबृंहिकाणां लेश्यानामपि उपचारनयेन कषायस्वरूपत्वात् ॥
त्याद्याधेकं प्रज्ञापनालेश्यापदवृत्तितः अवसेयम् ॥

सा च षोढा कृष्णनीलकापोतसंज्ञितास्तथा ।

तेजोलेश्याः सप्तलेश्याशुक्ललेश्येति नामतः ॥ २९८ ॥

खंजनांजनजीमूतभ्रमद्भ्रमरसन्निभा ।

कोकिलाः पटनभीकल्पाः कृष्णलेश्या स्ववर्णतः ॥ २९९ ॥

पिच्छतः शकचाषानां केकिकापोतकंठतः ।

नीलाब्जवनतो नीला नीललेश्या स्ववर्णतः ॥ ૩૦૦ ॥

તો એનું સમાધાન એમ કરવું કે લેશ્યાઓ 'કર્મસ્થિતિનું' કારણ છે એમ કોઈ પણ માનતું નથી. કર્મસ્થિતિના કારણભૂત તો કષાયો જ છે. લેશ્યાઓ તો એ કષાયોમાં અન્તર્ગત થઈને એની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને તત્સ્વરૂપ થઈ અનુભાગબંધની હેતુભૂત થાય છે. ૨૯૬-૨૯૭.

આમ હોવાથી જ, કવચિત્ લેશ્યાઓ 'અનુભાગ' ની હેતુરૂપ કહી છે એ વાત, અને શિવશર્મા આચાર્યે પોતાના 'શતક' ગ્રંથમાં કષાયોને અનુભાગહેતુ ઠરાવ્યા છે એ વાત— બેઉ યોગ્ય જ છે. કેમકે કષાયોના ઉદયને સહાય કરનારી લેશ્યાઓ ઉપચારનયે કષાયસ્વરૂપ જ કહેવાય. આથી અધિક ખુલાસો, 'પ્રજ્ઞાપના' સૂત્રમાં 'લેશ્યાપદ' ઉપર વૃત્તિ-ટીકા આપી છે તે પરથી મેળવવો.

લેશ્યા છ પ્રકારની છે: (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજોલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુક્લલેશ્યા. ૨૯૮.

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા અંજનપક્ષી, અંજન (મસી), મેઘ, બ્રમર, કોકિલ અને હાથણીના રંગની છે. ૨૯૯.

(૨) નીલલેશ્યા પોપટ અને આષપક્ષીના પિચ્છ, મયૂર અને કપોતના કંઠ, તથા નીલ અંજના વનના રંગની છે. ૩૦૦.

જૈત્રા ત્વા દ્વિતારાણામતસીપુષ્પસોદરા ।
 કાપોતલેશ્યા વર્ણેન વૃન્તાકામુમૌઘજિત્ ॥ ૩૦૧ ॥
 પદ્મરાગનવાદિત્યસંધ્યાગુંજાર્ધતોઽધિકા ।
 તેજોલેશ્યા સ્વવર્ણેન વિદ્રુમાંકુરજિત્વરી ॥ ૩૦૨ ॥
 સુવર્ણયૂથિકાસ્વર્ણકર્ણિકારૌઘચમ્પકાન્ ।
 પરાભવન્તી વર્ણેન પદ્મલેશ્યા પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦૩ ॥
 ગોક્ષીરદધિર્દિંડીરપિંડાદધિકપાંડુરા ।
 વર્ણતઃ શરદભ્રાણાં શુક્લલેશ્યાભિભાવિની ॥ ૩૦૪ ॥
 કિરાતતિક્તત્રપુષી કટુતુમ્બીફલાનિ ચ ।
 ત્વચઃ ફલાનિ નિમ્બાનાં ક્ષણલેશ્યા રસૈર્જયેત્ ॥ ૩૦૫ ॥
 પિપ્પલીશૃંગવેરાણિ મરીચાનિ ચ રાજિકામ્ ।
 હસ્તિપિપ્પલિકાં જેતું નીલલેશ્યા રસૈઃ પ્રમુઃ ॥ ૩૦૬ ॥
 આમાનિ માતુર્લિંગાનિ કપિત્થબદરાણિ ચ ।
 ફણસા મલકાનીષ્ઠે રસૈર્જેતું તૃતીયિકા ॥ ૩૦૭ ॥

(૩) કાપોતલેશ્યા ખદિરવૃક્ષનો સાર, શણુના પુષ્પ અને વૃન્તાકના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૧.

(૪) તેજોલેશ્યા પદ્મરાગમણિ, ઉગતા સૂર્ય, સંધ્યા, ચણોડીનો અર્ધભાગ અને પરવાળાના રંગની છે. ૩૦૨.

(૫) પદ્મલેશ્યા સુવર્ણ, યુથિકા પુષ્પ, કરેણુના પુષ્પ અને ચમ્પાના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૩

(૬) શુક્લલેશ્યા ગાયના દુધ, દહિં, સમુદ્રપ્રીણ અને શરદઋતુના વાદળાના વર્ણની છે. ૩૦૪.

હવે એ લેશ્યાઓ ‘ રસ ’ પરત્વે કેવી છે તે કહે છે—

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા રસમાં, હીંખડો, કડવી ત્રપુષી, કડવી તુંબડી અને હીંખડાની છાલ તથા હીંખોળી જેવી છે. ૩૦૫

(૨) નીલલેશ્યા રસમાં પીપર, આદુ, મરચાં, રાજિકા, તથા ગજપીપર જેવી છે. ૩૦૬

(૩) કાપોતલેશ્યા રસમાં કાચાંબીજોરાં, કપિત્થ, ખોર, કૃષ્ણસ અને આમળા જેવી છે. ૩૦૭

વર્ણગન્ધરસાપ્તપક્વામ્રાદિસમુદ્ભવાન્ ।

રસાનધિકમાધુર્યા તુર્યા ધિક્કુરુતે રસૈઃ ॥ ૩૦૮ ॥

દ્રાક્ષાલ્પર્જૂરમાધ્વીકવાંરુણીનામનેકથા ।

ચન્દ્રપ્રભાદિસીધૂનાં જયિની પંચમી રસૈઃ ॥ ૩૦૯ ॥

શર્કરાગુડમત્સ્યન્ડીલ્પન્ડાલ્પન્ડાદિકાનિ ચ ।

માધુર્યધુર્યવસ્તૂનિ શુક્લા વિજયતે રસૈઃ ॥ ૩૧૦ ॥

આદ્યાસ્તિસ્ત્રોઽતિદુર્ગન્ધા અપ્રશસ્તા મલીમસાઃ ।

સ્પર્શતઃ શીતરક્ષાશ્ચ સંકલિષ્ટા દુર્ગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

અન્ત્યાસ્તિસ્ત્રોઽતિસૌગન્ધ્યાઃ પ્રશસ્તા અતિનિર્મલાઃ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ સ્પર્શગુણતોઽસંકલિષ્ટાઃ સુગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

પરસ્પરમિમાઃ પ્રાપ્ય યાન્તિ તદ્રૂપતામપિ ।

વૈદૂર્યરક્તપટયોર્જ્ઞેયે તત્ર નિદર્શને ॥ ૩૧૩ ॥

તત્રાપિ દેવનારકલેશ્યાસુ વૈદૂર્યસ્ય નિદર્શનમ્ ।

તિર્યગ્મનુજલેશ્યાસુ રક્તવસ્ત્રનિદર્શનમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

(૪) તેજે લેશ્યા રસમાં વર્ણગન્ધરસયુક્ત આમ્રફળ જેવી છે. ૩૦૮

(૫) પદ્મલેશ્યા રસમાં દાક્ષ, ખજૂર, મહુડા વગેરેના આસવ અને ચન્દ્રપ્રભા આદિ મદિરા જેવી છે. ૩૦૯

(૬) શુકલ લેશ્યા રસમાં સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી વગેરે અતિ મધુર વસ્તુઓ જેવી છે. ૩૧૦

હવે એ છએનું ગન્ધ અને સ્પર્શ પરત્વે વર્ણન—

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિ દુર્ગન્ધથી ભરેલી, અપ્રશસ્ત અને મલિન છે. એમનો સ્પર્શ શીત અને ઋક્ષ છે. એઓ વળી કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમાં લઇ જનારી છે. ૩૧૧.

છેલ્લી ત્રણ અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે. એમનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે. એઓ વળી શાન્તિ પમાડનારી અને સદ્ગતિએ લઇ જનારી છે. ૩૧૨

આ લેશ્યાઓ વળી પરસ્પર મળી ભય છે ત્યારે તદ્રૂપ પણ થઈ ભય છે. એ ઉપર વૈદૂર્ય મણિનું અને રક્તવસ્ત્રનું—એમ બે દષ્ટાંત કહ્યાં છે. ૩૧૩

એમાં પણ દેવોની અને નારડીઓની લેશ્યા પરત્વે વૈદૂર્યમણિનું તથા મનુષ્ય અને તિર્યંચોની લેશ્યા પરત્વે રક્તવસ્ત્રનું દષ્ટાંત છે. ૩૧૪.

તથાદિ ।

દેવનારકયોર્લેશ્યા આભવાન્તભવસ્થિતાઃ ।

નાનાકૃતિં યાન્તિ કિન્તુ દ્રવ્યાન્તરોપધાનતઃ ॥ ૩૧૫ ॥

ન તુ સર્વાસ્મના સ્વીયં સ્વરૂપં સંત્યજન્તિ તાઃ ।

સદ્દૈર્ઘ્યમણિર્યદ્વન્નાનાસૂત્રપ્રયોગતઃ ॥ ૩૧૬ ॥

જપાપુષ્પાદિસાન્નિધ્યાયથા વાદર્શમંડલમ્ ।

નાનાવર્ણા- દધદપિ સ્વરૂપં નોજ્ઞતિ સ્વકમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

અત એવ ભાવપરાવૃત્ત્યા નારકનાકિનોઃ ।

ભવન્તિ લેશ્યાઃ ષડપિ તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૩૧૮ ॥

સુરનારયાણ તાઓ દઢવલેસા અવદ્વિયા ભણિયા ।

ભાવપરાવત્તીણ પુણ એસુ હુન્તિ છલ્લેસા ॥ ૩૧૯ ॥

દુષ્ટલેશ્યાવતાં નારકાણામપ્યત એવ ચ ।

સમ્યક્ત્વલાભો ઘટતે તેજોલેશ્યાદિસમ્ભવી ॥ ૩૨૦ ॥

તે આ પ્રમાણે—

દેવતા અને નારકીના જીવોની લેશ્યા છેક ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે; ફક્ત અન્ય દ્રવ્યોના ઉપધાન-સંસર્ગથી નાના પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરે છે. ૩૧૫.

જેમ ઉત્તમ સ્ફટિકરત્ન વિવિધ સૂત્રના સંસર્ગથી પણ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતું નથી તેમ એ જોડ જીવોની લેશ્યાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી નથી. ૩૧૬.

જેમ જપા પુષ્પ વગેરેના સાન્નિધ્યથી દર્પણ વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરતું છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતું નથી તેમ એ લેશ્યાઓ પણ નિજ સ્વરૂપ ત્યજતી નથી. ૩૧૭.

આમ છે માટે જ ભાવના પરાવર્તનને લીધે દેવતાઓ અને નારકીના જીવોને છ એ લેશ્યાઓ છે.

પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે કે—

દેવતા અને નારકીઓને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ જ કહેલી છે. પણ ભાવના પરાવર્તનથી છ લેશ્યા થાય છે. ૩૧૮.

આમ હોવાથી જ દુષ્ટ લેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને, તેજોલેશ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા સમક્રિતની પ્રાપ્તિ ઘટી શકે છે. ૩૨૦.

વદાહુઃ । સન્મત્તત્ત ય તિસુ ઉવરિમાસુ પઢિવજ્જમાણઓ હોઈ ।

પુઠ્ઠવપઢિવજ્જઓ પુણ્ણ અન્નયરીણ ઉ લેસાણ ॥

તથૈવ તેજોલ યાઢથે ઘટતે સંગમામરે ।

વીરોપસર્ગકર્તૃત્વં કૃષ્ણલેશ્યાદિસમ્ભવિ ॥ ૩૨૧ ॥

સ્વરૂપત્યાગતઃ સર્વાત્મના તિર્યગ્મનુષ્યયોઃ ।

લેશ્યાસ્તદ્રૂપતાં યાન્તિ રાગક્ષિતપટાદિવત્ ॥ ૩૨૨ ॥

અત વોત્કલ્પતોડ્પ્યન્તર્મુહૂર્તમવસ્થિતાઃ ।

તિર્યગ્નૃણાં પરાવર્ત્ત યાન્તિ લેશ્યાસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

બહુધાસાં પરીણામસ્ત્રિધા વા નવધા ભવેત્ ।

સત્તર્વિશતિધા ચૈકાશીતિધા ત્રિગુણસ્તથા ॥ ૩૨૪ ॥

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટેષ્વિધો ભવેત્ ।

પ્રત્યેકમેષાં સ્વસ્થાનતા તસ્યવિચિન્તયા ॥ ૩૨૫ ॥

ભવેન્નવવિધસ્તેષામપિ ભેદવિવક્ષયા ।

સપ્તર્વિશતિધા રૂપ્યાડ્પ્યેવં ભેદૈસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ॥૩૨૬॥ યુગ્મમ્ ॥

કહ્યું છે કે—

ઉપલી એટલે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે. અને પૂર્વે જેને એ સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થયેલી હોય છે એઓ બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓમાં હોય છે.

એજ રીતે તેજેલેશ્યાવાળા સંગમદેવે વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કર્યા તે કૃષ્ણાદ લેશ્યાના સંભવને લઈને સમજવા. ૩૨૧.

મનુષ્ય અને તિર્યચની લેશ્યાઓ સ્વરૂપના સર્વતઃ ત્યાગથી રંગમાં ઝળાળેલાં વસ્ત્રની પેઠે તદ્દપ થઈ જાય છે. ૩૨૨.

આથી કરીને જ તિર્યચ અને મનુષ્યની લેશ્યાઓ ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, અને પછી એકદમ બદલાઈ જાય છે. ૩૨૩.

આ લેશ્યાઓનો પરિણામ બહુધા ત્રણ પ્રકારે, નવ પ્રકારે, સત્યાવીશ પ્રકારે, એકાશી પ્રકારે—એમ ત્રણ ત્રણ ગણો હોય છે. ૩૨૪.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકાર;

એ પ્રત્યેકના નિજસ્થાનના તારતમ્યની અપેક્ષાએ નવ પ્રકાર;

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

કગહલેસાણં ભંતે કતિવિહં પરિણામં પરિણમતિ । ગોતમ તિવિહં
વા ણવવિહં વા સત્તાવિસતિવિહં વા એકાસીતિવિહં વા તેઘાલદુસયવિહં
વા બહું વા બહુવિહં વા પરિણામં પરિણમતિ ॥

લેશ્યાપરિણામસ્યાદિમાન્ત્યયોર્નાગિનાં મૃતિઃ ક્ષણયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તકેઽન્ત્યે શેષે વાયુ ગતે સા સ્યાત્ ॥

તત્રાપ્યન્તર્મુહૂર્ત્તેન્ત્યે શેષે નારકનાકિનઃ ।

મ્રિયન્તે નરતિર્યંચશ્ચાયેઽતીત ઇતિ સ્થિતિઃ ॥

કૃષ્ણાયાઃ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિશતપયોધયઃ ।

પ્રાચ્યાગ્ર્યભવસમ્બન્ધ્યન્તર્મુહૂર્ત્તદ્વયાધિકા ॥ ૩૨૭ ॥

પલ્યાસંખ્યેયભાગાઢ્યા નીલાયાઃ સા દશાઢ્યયઃ ।

પલ્યાસંખ્યાંશસંયુક્તા કાપોત્યાસ્તુ ત્રયોઽઢ્યયઃ ॥ ૩૨૮ ॥

અને એમના પણ ત્રણ ત્રણ ગણા કરતાં જતાં સત્યાવીશ, એકાશી, બસો ને તેંતાળીશ
ઇત્યાદિ લેદો થાય. ૩૨૫-૩૨૬.

એ સંબંધી પ્રજ્ઞાપના સુત્રમાં કહ્યું છે કે—

ગોતમ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવાન, કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારે પરિણમે ? એનો પ્રભુ ઉત્તર
આપે છે—હે ગોતમ, કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારે પરિણમે, નવ પ્રકારે પરિણમે, સત્યાવીશ પ્રકારે
પરિણમે, એકાશી પ્રકારે પરિણમે, બસો ને તેંતાળીશ પ્રકારે પરિણમે, એમ ત્રણ ત્રણ ગણા
કરતાં ઘણે ઘણે પ્રકારે પરિણમે.

લેશ્યાપરિણામના પહેલા અને છેલ્લા ક્ષણમાં પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી; છેલ્લું અન્ત-
ર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે અથવા પહેલું અન્તર્મુહૂર્ત્ત વ્યતીત થયું હોય ત્યારે થાય છે.
એમાં પણ છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે નારકી અને દેવતાઓનું મૃત્યુ થાય અને
પહેલું વીત્યે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું મૃત્યુ થાય.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (એક
અન્તર્મુહૂર્ત્ત પૂર્વના ભવ સંબંધીનું, અને એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત આગળના ભવ સંબંધીનું—
એમ બે). ૩૨૭.

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને ઉપર એક પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમે
ભાગ—એટલી છે. કાપોત લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને ઉપર એક પદ્યોપમનો
અસંખ્યાતમે ભાગ—એટલી છે. ૩૨૮.

प्राच्याग्र्यभवसत्कान्तः हूर्त्तद्वयमेतयोः ।

पल्यासंख्यांश एवान्तर्भूतं नेत्युच्यते पृथक् ॥ ३२९ ॥

एवं तैजस्यामपि भाव्यम् ।

तैजस्या द्वौ पयोराशी पल्यासख्यस्तवाधिकौ ।

द्वयन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकाः पद्माया दश वार्धयः ॥ ३३० ॥

द्वयन्तर्मुहूर्त्ताः शुक्लायास्त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ।

अन्तर्मुहूर्त्तं सर्वासां जघन्यतः स्थितिर्भवेत् ॥ ३३१ ॥

आद्यात्र सप्तममहीगरिष्ठस्थित्यपेक्षया ।

धूमप्रभायप्रतरोत्कृष्टायुश्चिन्तया परा ॥ ३३२ ॥

शैलाद्यप्रतरे ज्येष्ठमपेक्षयायुस्तृतीयिका ।

तुर्या चैशानदेवानामुत्कृष्टस्थित्यपेक्षया ॥ ३३३ ॥

पंचमी ब्रह्मलोकस्थगरिष्ठायुरपेक्षया ।

षष्ठी चानुत्तरसुरपरमायुरपेक्षया ॥ ३३४ ॥

ઉપરની બેઉ (નીલ અને કાપોત) લેશ્યાઓના, પૂર્વના અને આગળના ભવસંગ્રામી બન્ને અન્તર્મુદૂર્તો પદ્યોપમના અસંગ્રામી ભાગમાં અન્તર્ગત થઇ જતા હોવાથી, જુદા નથી કહ્યા. ૩૨૬.

એવી રીતે તેજસ લેશ્યામાં પણ સમજવું.

તૈજસ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ અને પટ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ-
એટલી બાણવી અને પદ્મલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુદ્ધૂર્તની
સમજવી. ૩૩૦.

શુકલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેવીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુદૂર્તની બાણવી.
સઘળી છ એ લેશ્યાઓની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્તની સમજવી. ૩૩૧.

પહેલી લેશ્યાની સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને બીજી લેશ્યાની સ્થિતિ 'ધૂમપ્રભા' નારકીના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૨.

ત્રીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ' શૈલા ' ના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે; અને ચોથી લેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાનદેવલોકના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૩.

પાંચમી લેશ્યાની સ્થિતિ પ્રજ્ઞદેવલોકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ અને છઠ્ઠીની સ્થિતિ અનુત્તરવિમાનના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૪.

અત્ર યદ્યપિ પંકપ્રભાશૈલાદ્યપ્રસ્તટયોઃ પૂર્વોક્તાદધિકાપિ સ્થિતિરસ્તિ પરં પ્રસ્તુતલેશ્યાવતામિયમેવોત્કૃષ્ટા સ્થિતિરિતિ જ્ઞેયમ્ । યત્તુ પ્રજ્ઞાપનોત્તરાધ્યયનસૂત્રાદૌ કૃષ્ણાદીનામન્તર્મુહૂર્ત્તાભ્યધિકત્વમુચ્યતે તત્ પ્રાચ્યાગ્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્ત્તયોરેકસ્મિન્નન્તર્મુહૂર્તે સમાવેશાત્ । इत्थं च एतत् अन्तर्मुहूर्तस्य असंख्यातभेदत्वात् उपपद्यते इत्यादिप्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति सामान्यतः लेश्यास्थितिः ॥

સ્થિતિ વદ્યેઽથ લેશ્યાનાં નારકસ્વાગિણોઽણામ્ ।

તિરસ્ત્વાં ચ જઘન્યેનોત્કર્ષેણ ચ યથાગમમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કાપોત્યાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણ્યતરાણિ પલ્યાસંખ્યલવસ્તથા ॥ ૩૩૬ ॥

જઘન્યા તત્ર ઘર્માદ્યપ્રસ્તટાપેક્ષયા ભવેત્ ।

ઉત્કૃષ્ટા ચ તૃતીયાદ્યપ્રસ્તટાપેક્ષયોદિતા ॥ ૩૩૭ ॥

‘ પંકપ્રભા ’ અને ‘ શૈલા ’ ના પહેલાપહેલા પ્રસ્તરોની, પૂર્વોક્ત કરતાં અધિક પણ સ્થિતિ છે તોપણ આ-પ્રસ્તુત લેશ્યાવાળાઓની તો આટલી જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમજવી. પન્નવણા-અને ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રોમાં કૃષ્ણલેશ્યા વગેરેનું એક અન્તર્મુહૂર્ત જેટલું અધિકપણ કહ્યું છે તે, પૂર્વના તથા આગળના ભવના-એમ બન્ને અન્તર્મુહૂર્તોનો એક જ અન્તર્મુહૂર્તમાં સમાવેશ કરવાથી કહ્યું છે. વળી અન્તર્મુહૂર્તના અસંખ્ય લેહો હોવાથી આ ઘટી શકે છે. આમ પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

(આ પ્રમાણે લેશ્યાઓની સામાન્યતઃ સ્થિતિ કહી.) (સ્થિતિ=સ્થિતિકાળ.)

હવે નારકી, દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યચોની લેશ્યાઓની આગમમાં કહેલી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિષે કંઈ કહીએ. ૩૩૫.

(૧) નારકોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે.

કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશહજાર વર્ષોની, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ ને પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. ૩૩૬.

એમાં પણ જઘન્ય સ્થિતિ પહેલી નારકીના પહેલા પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજી નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ સમજવી. ૩૩૭.

નીલાયા લઘુરેષૈવોત્કૃષ્ટા ચ દશ વાર્ધયઃ ।

પલ્યાસંખ્યેયભાગાઢ્યાઃ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાદસૌ લઘુઃ ॥ ૩૩૮ ॥

સ્થિતિર્જઘન્યા નીલાયાઃ શૈલાઘપ્રસ્તટે ભવેત્ ।

રિદ્ધાઘપ્રસ્તટે ત્વસ્યા જ્યેષ્ઠા કૃષ્ણાસ્થિતિર્લઘુઃ ॥ ૩૩૯ ॥

કૃષ્ણાયાઃ પુનરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિત્પયોધયઃ ।

ઇયં માધવતીવર્તિજ્યેષ્ઠાયુષ્કવ્યપેક્ષ્યા ॥ ૩૪૦ ॥

ઇત્થં નારકલેશ્યાનાં સ્થિતિઃ પ્રકટિતા મયા ।

અથ નિર્જરલેશ્યાનાં સ્થિતિં વક્ષ્યે યથાશ્રુતમ્ ॥ ૩૪૧ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

પ્રતસ્થાઃ પુનરુત્કૃષ્ટા પલ્યાસંખ્યાંશસંમિતા ॥ ૩૪૨ ॥

ઇયમેવૈકસમયાધિકા નીલાસ્થિતિર્લઘુઃ ।

પલ્યાસંખ્યેયભાગશ્ચ નીલોત્કૃષ્ટસ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૪૩ ॥

પલ્યાસંખ્યેયભાગોઽયં પૂર્વોક્તાસંખ્યભાગતઃ ।

મૃહત્તરો ભવેદેવં જ્ઞેયમગ્રેઽપિ ધીધનૈઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપર કહી એટલી જ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરો-પમ અને પલ્યાપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. એટલી જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૮.

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ‘શૈલા’ નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ ‘રિદ્ધા’ નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય. અહિં જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૯.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય અને એ સ્થિતિ ‘માધવતી’ ના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુની અપેક્ષાએ હોય. ૩૪૦.

(૨) દેવોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે. ૩૪૧.

કૃષ્ણલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષોની હોય, અને વધારેમાં વધારે પલ્યાપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૨.

નીલલેશ્યાની સ્થિતિ, ઓછામાં ઓછી, ઉપરની કરતાં એક સમય અધિક હોય, અને ઉત્કૃષ્ટપક્ષે પલ્યાપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૩.

પલ્યાપમનો આ અસંખ્યાતમા ભાગ પૂર્વોક્ત અસંખ્યાતમા ભાગથી મોટો હોય. એવી જ રીતે આગળ પણ જાણવું. ૩૪૪.

યા નીલાયાઃ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા સમયામ્યધિકા ચ સા ।

કાપોત્યા લઘુરસ્યાઃ સ્યાત્પલ્યાસંસ્થાન્ત્રવો ગુરુઃ ॥ ૩૪૫ ॥

લેશ્યાનાં તિસ્ત્રણામાસાં સ્થિતિર્યાડદર્શિ સા ભવેત્ ।

ભવનેશઠ્યન્તરેષુ નાન્યેષુ તદસમ્ભવાત્ ॥ ૩૪૬ ॥

एवं वक्ष्यमाणतेजोलेश्याया अप्यसौ स्थितिः ।

भवनव्यन्तरज्योतिराद्यકલ્યાણाદિ ॥ ૩૪૭ ॥

પદ્માયાશ્ચ સ્થિતિર્બ્રહ્માવધીશાનાદનન્તરમ્ ।

લાન્તકાત્પરતઃ શુક્લેશ્યાયા ભાવ્યતામિતિ ॥ ૩૪૮ ॥

अथ प्रकृतम् । दशवर्षसहस्राणि तेजोलेश्यालघुस्थितिः ।

ભવનેશઠ્યન્તરાણાં પ્રજ્ઞસા જ્ઞાનમાનુભિઃ ॥ ૩૪૯ ॥

ઉત્કૃષ્ટા ભવનેશાનાં સાધિકં સાગરોપમમ્ ।

વ્યન્તરાણાં સમુત્કૃષ્ટા પલ્યોપમમુદીરિતા ॥ ૩૫૦ ॥

સ્યાત્પલ્યસ્યાષ્ટમો ભાગો જ્યોતિષાં સા લઘીયસી ।

ઉત્કૃષ્ટા વર્ષલક્ષેણાધિકં પલ્યોપમં ભવેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં એક સમય વધારે, કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૫.

ત્રણ લેશ્યાઓની આ સ્થિતિ કહી એ ‘ ભવનપતિ ’ અને ‘ વ્યન્તર ’ ના સંબંધમાં સમજવી. ખીજા દેવોમાં એ લેશ્યાઓનો સંભવ જ નથી એટલે પછી સ્થિતિ જ કોની ? ૩૪૬.

જેના વિષે હવે કહેવામાં આવશે એવી તેજલેશ્યાની સ્થિતિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા પહેલા એ દેવલોક સંબંધી જ સમજવી. ૩૪૭.

પદ્મલેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાન દેવલોકથી તે બ્રહ્મદેવલોકસુધીની જાણવી. અને ‘ લાન્તક ’ દેવલોકથી અનન્તર શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ જાણવી. ૩૪૮.

હવે પાછા પ્રસ્તુત બાબત પર આવીએ.

ભુવનપતિ અને વ્યન્તરદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષની કહી છે. ભુવનપતિની વધારેમાં વધારે એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. વ્યન્તરોની વળી ઉત્કૃષ્ટપણે એક પલ્યોપમની હોય. ૩૪૯-૩૫૦.

જ્યોતિષીદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ, જઘન્ય, પલ્યોપમના અષ્ટમાંશ જેટલી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એક પલ્યોપમ ઉપર એક લક્ષ વર્ષની હોય. ૩૫૧.

સા લઘુર્વેમાનિકાનામેકં પલ્યોપમં મતા ।
 ઉત્કૃષ્ટા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંખ્યલવાધિકૌ ॥ ૩૫૨ ॥
 સમયાભ્યધિકૈર્થૈવ પદ્માયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યા સ્થિતિર્દશપયોધયઃ ॥ ૩૫૩ ॥
 ઇયમેવ ચ શુક્લાયાઃ સ્થિતિર્લઘ્વી જ્ઞાપ્તિકા ।
 ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યાસ્ત્રયસ્ત્રિશત્પયોધયઃ ॥ ૩૫૪ ॥

इत्थं नारकदेवानां लेश्यास्थितिरुदीरिता ।
 अथ तिर्यग्मनुष्याणां लेश्यास्थितिरुदीर्यते ॥ ३५५ ॥
 या या लेश्या येषु येषु नृषु तिर्यक्तु वक्ष्यते ।
 आन्तर्मुहूर्त्तिकी सा सा शुक्ललेश्यां विना नृषु ॥ ३५६ ॥
 शुक्ललेश्यास्थितिर्नृणां जघन्यान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
 उत्कृष्टा नववर्षोना पूर्वकोटी प्रकीर्तिता ॥ ३५७ ॥
 यद्यप्यष्टवर्षवयाः कश्चिद्दीक्षामवाप्नुयात् ।
 तथापि तादृग्वयसः पर्यायं वार्षिकं विना ॥ ३५८ ॥

વૈમાનિક દેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્યપણે પદ્યોપમની કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એ સાગરોપમ ઉપર પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય. ૩૫૨.

પદ્મલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ, ઉપર કહેલા કરતાં એક સમય અઢકી હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૩.

એનાં કરતાં એક ક્ષણ અઢકી, શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૪.

આ પ્રમાણે (૧) નારકો અને (૨) દેવો સંબંધી લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહ્યું. હવે (૩) મનુષ્યની અને (૪) તિર્યંચની લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહેશું. ૩૫૫.

મનુષ્યોને વિષે રહેલી શુક્લલેશ્યા શિવાયના, જે જે, મનુષ્યની કે તિર્યંચની, લેશ્યાની વાત કરશું તે સર્વ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૫૬.

મનુષ્યની શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની બાણવી; અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ (વર્ષ) થી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે. ૩૫૭

આઠવર્ષની વયનો કોઈ માણસ દીક્ષા લે તોપણ દીક્ષા લીધાને એક વર્ષ ન થયું હોય

નોદેતિ કેવલજ્ઞાનમતો યુક્તમુદીરિતા ।

પૂર્વકોટી નવાબ્દોના શુક્લલેશ્યાગુરુસ્થિતિઃ ॥૩૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

इति उत्तराध्ययन-त्रयान्तप्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायः ॥

તથેવ સંગ્રહણ્યામપિ ઉક્તમ્—ચરમા નરાણ પુણ નવવાસૂણા પુઠ્ઠ-
કોઢીવિ ઇતિ ॥ સંગ્રહણીવૃત્તૌ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ ચ નરાણાં પુનશ્ચ-
રમા શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ કિંચિન્ન્યૂનનવવર્ષોનપૂર્વકોટીપ્રમાણાપિ ॥
इयं च पूर्वकोटेर्ध्वं संयमावाप्तेरभावात्पूर्वकोट्यायुषः किंचित्समधिक-
वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्पादितकेवलज्ञानस्य केवलिनोऽवसेया इत्युक्तम् ॥ अत्र
च पूर्वकोट्या नववर्षोन्तत्वं किंचिन्न्यूननववर्षोन्तत्वं किंचित्समधिकाष्टव-
र्षोन्तत्वं इति त्रयं मिथो यथा न विरुध्यते तथा बहुश्रुतेभ्यो भावनीयः ॥

प्रत्येकं सर्वलेश्यानामनन्ता वर्गणाः स्मृताः ।

प्रत्येकं निखिला लेश्यास्तथાનન્તપ્રદેશિકાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

असंख्यातप्रदेशावगाढाः सर्वा उदाहृताः ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્ય તાસાં સંખ્યાતિગાનિ ચ ॥ ૩૬૧ ॥

ત્યાં સુધી એટલા નહાનાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે
કોડપૂર્વથી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે એ યુક્ત જ છે. ૩૫૮-૩૫૯.

એ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિનો તથા પદ્મવલ્લુ-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિનો અભિ-
પ્રાય છે.

‘ સંગ્રહણી ’ માં પણ કહ્યું છે કે ચરમશરીરી મનુષ્યોની શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ કોડપૂર્વ
વર્ષમાંથી નવ વર્ષ ઓછાં-એટલી છે. ‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં અને ‘ પ્રવચન સારોદ્ધાર ’
ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યની છેલ્લી શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિ વર્ષથી લગભગ નવવર્ષ
ઓછાની છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકોટિ પછી સંયમપ્રાપ્તિ ન હોવાથી પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા,
અને આઠવર્ષથી કંઈક અધિક કાળ વીત્યા પછી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું હોય એવા, કેવળી-
સંખ્યા છે. વળી અહિં, પૂર્વકોડમાં (૧) નવ વર્ષ ઓછાં, (૨) લગભગ નવ વર્ષ ઓછાં
તથા (૩) આઠ ઉપરાંત વર્ષ ઓછાં-એમ ત્રણ વાત જણાવી એ પરત્વે, પરસ્પર વિરોધ ન
આવે એમ બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર પાસે સમજી લેવું.

હવે, સર્વ લેશ્યાઓમાં પ્રત્યેકની અનન્ત ‘ વર્ગણા ’ કહી છે, અને વળી અનન્ત ‘ પ્રદેશ ’
કહ્યા છે. ૩૬૦.

વળી સર્વ લેશ્યાઓને અવગાહવાના ‘ અનન્ત ’ પ્રદેશો કહ્યા છે તેમ એમનાં ‘ અધ્ય-
વસાય ’ નાં ‘ અસંખ્ય ’ સ્થાનો કહ્યાં છે. ૩૬૧.

ક્ષેત્રતસ્તાન્ સંસ્વેદલાદિગ્નાં સમાને વૈ ।

કાલતોઽસંસ્વેદકાલચક્રક્ષણમિતાનિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

યદુક્તમ્—

અસંસ્વેદ્યા ડસ્સપ્પિણીણ ઓસપ્પિણીણ જે સમયા ।

સંસ્વાદ્યા લોગા લેસ્સાણં હંતિ ઠાણાં ॥ ૧ ॥

અભિપ્રાયો યાદશઃ સ્યાત્ સતીષ્વેતાસુ દેહિનામ્ ।

સ મયા સમયોક્તાભ્યાં દૃષ્ટાન્તાભ્યાં પ્રદર્શ્યતે ॥ ૩૬૩ ॥

યથા પથઃપરિભ્રષ્ટાઃ પુરુષાઃ ષષ્ઠમહાટવીમ્ ।

પ્રાપ્તાઃ સમન્તાદૈક્ષન્ત મધ્યં દિત્તુ બુભુક્ષિતાઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જન્નૃષ્ણં ક્વચિત્તત્ર દદૃશુઃ ફલભંગુરમ્ ।

આહ્વયન્તમિવાધ્વન્યાન્ મરુષ્ણપલપલ્લવૈઃ ॥ ૩૬૫ ॥

પક્ષસ્તત્રાહ વૃષ્ણોઽયં મૂલાદુન્મૂલ્યતે તતઃ ।

સુસ્વાસીનાઃ ફલાસ્વાદં કુર્મઃ શ્રમવિવર્જિતાઃ ॥ ૩૬૬ ॥

અન્યઃ પ્રાહ કિમેતાવાન્ પાત્યતે પ્રૌઢપાદપઃ ।

શાલા મહત્યશિષ્ટ્યન્તે સન્તિ તાસુ ફલાનિ યત્ ॥ ૩૬૭ ॥

એ સ્થાન, 'ક્ષેત્ર' પરત્વે અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, અને 'કાળ' પરત્વે અસંખ્ય કાળચક્રોના જેટલા 'સમયો' થાય એટલા છે. ૩૬૨.

કહ્યું છે કે—

અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા 'સમયો' થાય તેટલા, અને અસંખ્યાત લોકાકાશના જેટલા 'પ્રદેશો' થાય એટલા, લેશ્યાઓનાં 'સ્થાન' છે. ૧.

પ્રાણીઓમાં આ લેશ્યાઓના સફલાવથી કેવી કેવી જાતનો અભિપ્રાય થાય છે એ હું સિદ્ધાન્તમાં આપેલા એ દષ્ટાન્તોથી સમજાવું છું. ૩૬૩.

(૧) દષ્ટાન્ત પહેલું—જન્નૃષ્ણનું—આ પ્રમાણે છે—

કોઈ છ માણસો માર્ગે ભૂલ્યા એટલે કોઈ અટવીમાં જઈ ચઢ્યા. ત્યાં એમને કુષ્મા લાગવાથી ચોદિશ ખાવાનું શોધવા લાગ્યા. એવામાં એકસ્થળે કોઈ રૂપદુપ જન્નૃષ્ણ હતું એ એમની દૃષ્ટિએ પડયું. એ જાણે પવનથી હાલતાં પક્ષવોવડે એમને પોતા તરફ આવવાનું કહેતું હોયની એમ જણાતું હતું. એ વૃક્ષ જોઈને છમાંથી એક માણસ કહેવા લાગ્યો—આ વૃક્ષને ઉન્મૂલ્યન કરીએ અને સુખે વિનાશમે એનાં ફળ—જન્નૃષ્ણાં ખાઈએ. વળી બીજે બાલ્યો—આવું પ્રૌઢ વૃક્ષ શા માટે પાડી નાખવું ? એની મોઠી શાખાઓ છે એ કાપીએ—એમાં જ ફળો છે.

તૃતીયોઽથાવદત્ શાખા ભવિષ્યન્તિ કદેદૃશઃ ।
 પ્રશાખા એવ પાત્યન્તે યત્ એતાઃ ફલૈર્ભૂતાઃ ॥ ૩૬૮ ॥
 ઉવાચ વાચં તુર્યોઽથ તિષ્ઠન્ત્વેતા વરાકિકાઃ ।
 યથેચ્છં ગુચ્છસંદોહં છિન્નો યેષુ ફલોદ્ગમઃ ॥ ૩૬૯ ॥
 ન નઃ પ્રયોજનં ગુચ્છૈઃ ફલૈઃ કિન્તુ પ્રયોજનમ્ ।
 તાન્યેવ ભુવિ કીર્યન્તે પંચમઃ પ્રોચિવાનિતિ ॥ ૩૭૦ ॥
 ષષ્ઠેન શિષ્ટમતિના સમાદિષ્ટમિદં તતઃ ।
 પતિતાનિ ફલાન્યદ્ધો માભૂતપાતનપાતકમ્ ॥ ૩૭૧ ॥
 માઠ્યાઃ વક્ષામપ્યમીષાં લેશ્યાઃ કૃષ્ણાદિકાઃ ક્રમાત્ ।
 દર્શ્યતેઽન્યોઽપિ દૃષ્ટાન્તો દૃષ્ટઃ શ્રીશ્રુતસાગરે ॥ ૩૭૨ ॥
 કેચન ગ્રામઘાતાય ચૌરાઃ ક્રૂણાદૃષ્ટમાઃ ।
 ક્રામન્તો માર્ગમન્યોઽન્યં વિચારમિતિ ચક્રિરે ॥ ૩૭૩ ॥
 એકસ્તત્રાહ દુષ્ટાત્મા યઃ કશ્ચિદ્દૃષ્ટિમેતિ નઃ ।
 હન્તવ્યઃ સોઽય સર્વોઽપિ દ્વિપદો વા ચતુષ્પદઃ ॥ ૩૭૪ ॥

એટલે વળી ત્રીજો કહેવા લાગ્યો—આવી મોટી ડાળીઓ ફરી નહિં થાય માટે નાની નાની છે તેજ નીચે પાડીએ. ફળો એમાં છે. વળી ચોથાએ સૂચવ્યું કે બધી શાખાઓનું આપણે શું કામ છે ? આપણે એનાં ગુચ્છા—લુપ્ત છે એ જ તોડીએ. એમાં ફળ ભરેલાં છે. તે વખતે પાંચમાએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો—આપણે ગુચ્છાની શી આવશ્યકતા છે ? ફળોને જ હેઠાં પાડીએ. છેવટ સુખુદ્ધિ છઠ્ઠો કહેવા લાગ્યો—આપણે આ ભૂમિપર પડ્યાં છે એ જ ચાલોને ખાઈએ. પાડવાનું પાપ આપણે શા માટે વહોરવું પડે. ૩૬૪—૩૭૧.

આ દૃષ્ટાન્તમાં છ માણસો કહ્યાં એમાં છએની ‘ જૂદી જૂદી લેશ્યા ’ હતી. પહેલાની ‘ કૃષ્ણ ’, બીજાની ‘ નીલ ’—એમ અનુક્રમે છઠ્ઠાની ‘ શુક્લલેશ્યા ’ સમજવી. ૩૭૨.

હવે (૨) બીજું દૃષ્ટાન્ત—ચોરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનું—

કોઈક દુષ્ટ ચોર લોકો એકઠા કોઈ ગામ ભાંગવાનો મનસુબો કરતા કરતા જતા હતા. એમનામાંથી એક દુષ્ટ ચોર બોલ્યો—આજે તો જે કોઈ પ્રાણી નજરે પડે એને મારવું—ભલે જે પશુ હોય કે ચારપશુ હોય (મનુષ્ય હોય કે ઠોર હોય), બીજો બોલ્યો—ચોપગાંઓએ આપણા શો અપરાધ કર્યો છે ? કંઈ નહિં—માટે આપણે તો જે મનુષ્ય હાથ આવે એને મારવો. ત્રીજાએ કહ્યું—એમ ઠીક ન કહેવાય. મનુષ્ય સર્વમાંથી આપણે સ્ત્રીઓને ખાતલ કરવી; કેમકે સ્ત્રીહત્યા નિન્દિત છે. ચોથો વિશેષ ચતુર હતો એ બોલ્યો—જેમની પાસે શસ્ત્રો ન

અન્યઃ પ્રાહ ચતુષ્પાન્નિરપરાહ્નં ન કિંચન ।
 મનુષ્યા એવ હન્તઠ્યા વિરોધો યૈઃ સહાત્મનામ્ ॥ ૩૭૫ ॥
 તૃતીયઃ પ્રાહ ન સ્ત્રીણાં હત્યા કાર્યાતિનિન્દિતા ।
 પુરુષા એવ હન્તઠ્યા યતસ્તે ક્રૂરચેતસઃ ॥ ૩૭૬ ॥
 નિરાયુધૈર્વરાકૈસ્તૈર્હતૈઃ કિં નઃ પ્રયોજનમ્ ।
 ઘાત્યાઃ સશસ્ત્રા એવેતિ તુર્યશ્ચાતુર્યવાન્ જગૌ ॥ ૩૭૭ ॥
 સશસ્ત્રૈરપિ નશ્યન્નિર્હતૈઃ કિં નઃ ફલં ભવેત્ ।
 સાયુધો યુધ્યતે યઃ સ વધ્ય ઇત્યાહ પંચમઃ ॥ ૩૭૮ ॥
 પરદ્રવ્યાપહરણમેકં પાપમિદં મહત્ ।
 પ્રાણાપહરણં ચાન્યચ્છેત્કુર્મસ્તર્હિ કા ગતિઃ ॥ ૩૭૯ ॥
 ધનમેવ તદાદેયં મારગીયો ન કશ્ચન ।
 ષષ્ઠઃ સ્પષ્ટમભાષિષ્ઠ પ્રાગ્વદન્નાપિ ભાવના ॥ ૩૮૦ ॥
 સર્વસ્તોકાઃ શુક્લલેશ્યા જીવાસ્તેભ્યો યથોત્તરમ્ ।
 પદ્મલેશ્યાસ્તેજોલેશ્યા અસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૮૧ ॥
 અનન્તઘનાસ્તતો લેશ્યાઃ કાપોત્યાદ્યાસ્તતસ્તથા ।
 તેભ્યો નીલકૃષ્ણલેશ્યાઃ ક્રમાદ્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

હોય એવા બિચારા રાંકને મારવા નહિ. શસ્ત્રવાળા હોય એમને જ મારવા. એટલે પાંચમાએ પોતાનો મત આપ્યો—શસ્ત્રમજ્જ હોય પણ જો એઓ નાસી જતા હોય તો મારવા નહિ. આપણી સામે યુદ્ધમાં ઉતરે એમને જ મારવા. છેવટે પુદ્ગિમાન છટ્ટો બોલ્યો—આપણે પારકું દ્રવ્ય ઉઠાવી લઇએ છીએ એ એક પાપ તો સદા કર્યા કરીએ છીએ. ત્યાં વળી પરના પ્રાણ શા માટે લેવાનો વિચાર સરખોએ મનમાં લાવવો ? એમ કરવા જઇએ તો આપણી પછી શી ગતિ થાય ? માટે આપણે ફક્ત ધન લેવું. કોઇના પ્રાણ લેવા નહિ. ૩૭૩-૩૮૦.

જમ્બૂવૃક્ષના દૃષ્ટાન્તમાં જેમ છ જણની કૃષ્ણલેશ્યાથી માંડીને છેક શુક્લલેશ્યા સુધીની લેશ્યા બતાવી તેમ આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ છએ ચોરોની છ ભાતિની ચઢતી ચઢતી લેશ્યા સમજવી.

શુક્લલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી ઓછાં છે. એમનાથી ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા અનુક્રમે પદ્મલેશ્યાવાળા અને તેજલેશ્યાવાળા જીવો છે. એથી અનન્તગણા કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો છે અને આમનાથી પણ વિશેષતઃ અધિક અનુક્રમે નીલલેશ્યાવાળા અને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો છે. ૩૮૧-૩૮૨.

इति लेश्यास्वरूपम् ॥ १७ ॥

निर्व्याघातं प्रतीत्य स्यादाहारः षड्दिगुद्भवः ।
व्याघाते त्वेष जीवानां त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ ३८३ ॥
अलोकवियताहारद्रव्याणां स्खलनं हि यत् ।
स व्याघातस्तदभावो निर्व्याघातमिहोच्यते ॥ ३८४ ॥

भावનાત્વેવમ્—

सर्वाधस्तादधोलोकानिष्कूटस्याग्निकोणके ।
स्थितो भवेद्यदैकाक्षस्तदासौ त्रिदिगुद्भवः ॥ ३८५ ॥
पूर्वस्यां च दक्षिणस्यामधस्तादिति दिक्त्रये ।
संस्थितत्वादलोकस्य ततो नाहारसम्भवः ॥ ३८६ ॥
अपरस्या उत्तरस्या ऊर्ध्वतश्चेति दिक्त्रयात् ।
पुद्गलानाहरत्येवं सूक्ष्माः पंचानिलोऽनणुः ॥ ३८७ ॥

तथોક્તમ્—

આ પ્રમાણે ‘ લેશ્યા ’ નામના સત્તરમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અહારમા દ્વાર ‘ આહારદિક્ ’ એટલે આહારની દિશા વિષે.

કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાધાત ન થાય તો (સર્વ) જીવોને છ દિશાનો આહાર હોય, અને વ્યાધાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય. ૩૮૩.

અલોકાકાશે કરીને આહારના દ્રવ્યો-વસ્તુઓની સખલના થાય એનું નામ ‘ વ્યાધાત ’ એવી કોઈ સખલનાનો અભાવ હોય એ નિર્વ્યાધાત-વ્યાધાતનું ન હોવાપણું. ૩૮૪.

એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—

સર્વથી નીચે આવેલા અધોલોકના નિષ્કૂટના અગ્નિખુણામાં જે કોઈ એકેન્દ્રિય જીવ રહેલો હોય એ ત્રણ દિશાએથી આહાર લે. ૩૮૫.

કેમકે પૂર્વ દિશામાં, દક્ષિણ દિશામાં અને અધઃ એટલે નીચે-એમ ત્રણ દિશાઓમાં અલોક હોવાથી, ત્યાંથી એને આહારનો સંભવ હોતો નથી. ૩૮૬.

એટલે પશ્ચિમ દિશામાંથી, ઉત્તર દિશામાંથી અને ઉર્ધ્વ એટલે ઉંચેથી, સૂક્ષ્મ પાંચ એકેન્દ્રિયો અને બાહરે વાયુ પુદ્ગલોને આહાર છે. ૩૮૭.

ઇહલોકચરમાન્તે બાદરપૃથિવીકાયિકાપ્કાયિકતેજોવનસંતયો ન સન્તિ । સૂદમાસ્તુ પંચાપિ સન્તિ બાદરા વાયુકાયિકાશ્ચેતિ । પર્યાપ્તા-પર્યાસકભેદેન દ્વાદશસ્થાનાન્યનુસર્ત્તવ્યાનીતિ ભગવતીસૂત્ર શતક ૩૪ ઉદ્દેશ ૧ વૃત્તૌ ।

દ્વયોર્દિશોસ્તથૈકસ્યા અલોકવ્યાહતૌ બુધૈઃ ।

ચતુઃપંચદિગુત્પન્નોઽપ્યેષામેવ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૩૮૮ ॥

તથાહિ— સર્વાધસ્તાદધોલોક એવ ચેત્પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાત્ પ્રાચ્યાં ન વ્યાહતિસ્તદા ॥ ૩૮૯ ॥

અધસ્તની દક્ષિણા ચ દ્વે એવ વ્યાહતે इति ।

દિગ્મ્યોઽન્યામ્યશ્ચતસૃમ્યઃ પુદ્ગલાનાહરત્યસૌ ॥ ૩૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દ્વિતીયાદિપ્રતરેષુ ચતોર્ધ્વં પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાન્ન વ્યાહતિરધોઽપિ તત્ ॥ ૩૯૧ ॥

વ્યાહતા દક્ષિણૈવૈકા તતઃ પંચ દિગાગતાન્ ।

પુદ્ગલાનાહરત્યેષ એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૩૯૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કહું છે કે આ લોકના ચરમ એટલે છેલ્લા અન્તભાગમાં બાદર પૃથ્વીકાય-અપકાય-તેજ-સ્કાય અને વનસ્પતિકાય હોતાં નથી, સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો પાંચે છે, અને બાદર વાયુકાય છે. એ છના પાછા પર્યાસ અને અપર્યાસ એમ બે ભેદ કરતાં બાર સ્થાનકો થયા. (ભગવતી સૂત્ર શતક ૩૪-ઉદ્દેશ ૧).

વળી એમને પણ, જો બે દિશાઓમાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) ચાર દિશા-એથી, અને એક દિશામાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) પાંચ દિશાએથી આહાર હોય. ૩૮૮.

તે આ રીતે:—જો એકેન્દ્રિય જીવ એકદમ નીચે અધોલોકમાંજ પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત ન થાય, તેથી ફક્ત અધોદિશા અને દક્ષિણ દિશા—બે દિશાથી જ વ્યાધાત થવો રહ્યો. એટલે બાકીની ચારે દિશાએથી એને (પુદ્ગલોનો) આહાર મળે. ૨૮૯-૯૦

વળી ન્યારે એકેન્દ્રિય જીવ બીજા ત્રીજા વગેરે પ્રસ્તરમાં ઊર્ધ્વદિશા કે પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય ત્યારે એને અધોદિશાએથી પણ વ્યાધાત ન હોય; એટલે ફક્ત દક્ષિણ દિશાનો જ વ્યાધાત રહ્યો. તેથી બાકીની પાંચે દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો આહાર એને હોય. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ૩૯૧-૯૨.

દ્રવ્યતશ્ચ સ આહારઃ સ્યાદનન્તપ્રદેશકઃ ।

સંખ્યાસંખ્યપ્રદેશો હિ નાત્મગ્રહણગોચરઃ ॥ ૩૯૩ ॥

અસંખ્યાઅપ્રદેશાનાં ક્ષેત્રતઃ સોઽવગાહકઃ ।

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટસ્થિતિકઃ કાલતઃ પુનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

ભાવતઃ પંચધા વર્ણરસૈર્ગન્ધૈર્દ્વિધાષ્ટધા ।

સ્પર્શૈરેકગુણત્વાદિભેદૈઃ પુનરનેકધા ॥ ૩૯૫ ॥

કિંચ— અનન્તરાવગાઢાનિ સ્વગોચરગતાનિ ચ ।

દ્રવ્યાણ્યભ્યવહાર્યાણ્યણીનિ વા બાદરાણિ ચ ॥ ૩૯૬ ॥

આહરન્તિ વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાનિપુરાતના- ।

વિનાશ્યાન્યાંસ્તથોત્પાદ્યાપૂર્વાન્ જીવાઃ સ્વભાવતઃ ॥૩૯૭॥યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યાહારદિક્ । પ્રસંગાત્ કિંચિદાહારસ્વરૂપં ચ ॥ ૧૮ ॥

અસ્થિસમ્બન્ધરૂપાણિ તત્ર સંહનનાનિ તુ ।

ષોઢા લલુ વિભિચન્તે દાઢ્યાદિતારતમ્યતઃ ॥ ૩૯૮ ॥

એ આહારના, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, અનન્ત પ્રદેશ હોય. કારણકે આત્માને સંખ્ય-અસંખ્ય પ્રદેશો ગ્રહણગોચર નથી. ૩૯૩.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વળી, એ (આહાર) અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહનારો છે. અને કાળની અપેક્ષાએ, એની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. ૩૯૪.

(છેલ્લી) ભાવની અપેક્ષાએ, એ (આહાર) ના પાંચ પાંચ વર્ણ અને રસ છે, બે પ્રકારના ગંધ છે અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. વળી એકગણો, બમણો, ત્રણગણો એમ લેદ પાડીએ તો એના અનેક લેદ પડે. ૩૯૫.

વળી એ જીવો લેશપણ અન્તર વિના અવગાહી રહેલા, આહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ-સ્વગોચર પદાર્થોનો, એમના ‘ પુરાતન ’ વર્ણ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ દ્વર કરીને એની જગ્યાએ અપૂર્વ (ખીલ) વર્ણ-રસ-સ્પર્શ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરીને, આહાર કરે છે. ૩૯૬-૬૭.

આ પ્રમાણે અઢારમા દ્વાર-આહારની દિશાઓ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ઓગણીશમા દ્વાર ‘ સંહનન ’ વિષે:—

સંહનન (સંઘયણ) એટલે અસ્થિઓના સંબંધથી સંયુક્ત એવું શરીર-અંગ.

ન્યૂનાધિક દહતા આદિ વિશિષ્ટતાને લઈને, ‘ સંહનન ’ ના છ પ્રકાર કહેવાય છે. ૩૯૮.

તથાહુઃ ।

વજ્રરિસહનારાયં પદમં બીયં ચ રિસનારાયં ।

નારાયમદ્ધનારાયકીલિયા તહય દ્વેવદ્ધં ॥ ૧ ॥

કીલિકા વજ્રમૃષભઃ પદ્મોઽસ્થિદ્વયવેષ્ટકઃ ।

અસ્થનોર્મર્કટબન્ધો યઃ સ નારાચ્ચ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૯૯ ॥

તતથ્— બદ્ધે મર્કટબન્ધેન સન્ધૌ સન્ધૌ યદસ્થિની ।

અસ્થના ચ પદ્માકૃતિના ભવતઃ પરિવેષ્ટિતે ॥ ૪૦૦ ॥

તદસ્થિત્રયપદ્માભેદે સ્થિતેનાસ્થના દૃઢીકૃતમ્ ।

કીલિકાકૃતિના વજ્રર્ષભનારાચકં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્યદષ્ઠભનારાચં કીલિકારહિતં હિ તત્ ।

કેચિત્તુ વજ્રનારાચં પદ્મોઽન્નિતમિદં જયુઃ ॥ ૪૦૨ ॥

અસ્થનોર્મર્કટબન્ધેન કેવલેન દૃઢીકૃતમ્ ।

આહુઃ સંહનનં પૂજ્યા નારાચાખ્યં તૃતીયકમ્ ॥ ૪૦૩ ॥

બદ્ધં મર્કટબન્ધેન યદ્ધવેદેકપાર્શ્વતઃ ।

અન્યતઃ કીલિકાનદ્ધમર્ધનારાચકં હિ તત્ ॥ ૪૦૪ ॥

(૧) વજ્રઋષભનારાય, (૨) ઋષભનારાય, (૩) નારાય, (૪) અર્ધનારાય, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત.

‘ વજ્ર ’ એટલે ખીલી; ‘ ઋષભ ’ એટલે જે અસ્થિ-હાડકા પર લપેટેલો પાટો; ‘ નારાય ’ એટલે જે અસ્થિઓનો મર્કટબંધ. ૩૯૯.

એ પરથી,

(૧) સાંધે સાંધે મર્કટબંધે બાંધેલા હાડકાપર એક ત્રીભુગ પદ્માના આકારનું હાડકું વીંટાયલું હોય અને એ ત્રણે હાડકા એક ખીલીના આકારવાળા હાડકા વડે વીંધાયેલું હોય-આવું સંહનન-શરીર-અંગ ‘ વજ્રઋષભનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૦-૪૦૧.

(૨) ઉપર કહ્યું તેમાંથી ‘ ખીલી ’ ન હોય તે ‘ વજ્રઋષભ ’ જે કે કેટલાકો આ ખીલ પ્રકારમાં ‘ વજ્રઋષભ ’ નહિ, પણ ‘ વજ્રનારાય ’ કહે છે. ત્યાં વજ્રનારાય એટલે ઉપર જણાવ્યામાંથી ‘ પદ્મો ’ ઓછો થયો હોય એવું. ૪૦૨.

(૩) જે હાડકા પરસ્પર મર્કટબંધે દૃઢ કરેલાં હોય (‘ ખીલી ’ કે ‘ પદ્મો ’ કંઈ ન હોય) એવું ‘ સંહનન ’ ‘ નારાય ’ કહેવાય. ૪૦૩.

તત્કીલિતારૂપં યત્રાસ્થનાં કેવલં કીલિકાબલમ્ ।
 અસ્થનાં પર્યન્તસમ્બન્ધરૂપં સેવાર્ત્તમુચ્યતે ॥ ૪૦૫ ॥
 સેવયાભ્યંગાદ્યયા વા રુતં વ્યાપ્તં તતસ્તથા ।
 છેદૈઃ સ્વંદૈર્મિથઃસ્પૃષ્ઠં છેદસ્પૃષ્ઠમતોઽથવા ॥ ૪૦૬ ॥
 યથાપિ સ્યુરનસ્થીનામેતાન્ સ્થ્યાસ્મકાનિ ન ।
 તદ્ગતઃ શક્તિવિશેષસ્તથાપ્યેષૂપચર્યતે ॥ ૪૦૭ ॥
 દેવેન્દ્રિયાણાં સેવાર્ત્તં તમપેક્ષ્યૈવ કથ્યતે ।
 જીવાભિગમાનુસૃતૈઃ કૈશ્ચિન્નાદ્યં સુધામુજામ્ ॥ ૪૦૮ ॥

સંગ્રહીકારૈસ્તુ

છ ગમ્ભતિરિનરાણં સમુચ્છિમપર્ણિદિવિગલછેવદ્રમ્ ।
 સુરનેરદ્યા એગિન્દિયાય સઠ્ઠે અસંઘયણા ॥ ૧ ॥

હત્યુક્તમ્ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

(૪) એક તરફ ‘ મર્કટખંધ ’ હોય ને બીજી બાજુએ ‘ ખીલી ’ હોય એવી રીતે રહેલાં હાડકાંવાળું સંહનન ‘ અર્ધનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૪.

(૫) જે સંહનનમાં ફક્ત ખીલીઓથી હાડકાનું બેઠાણ હોય એ ‘ કીલિકા ’ સંહનન.

(૬) જેમાં હાડકાઓના છેડેછેડા ફક્ત મેળવેલા હોય એને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન કહે છે. ૪૦૫.

સેવા એટલે બેઠાણ; લેપ આદિ વડે હાડકાનું બેઠાણ. આર્ત એટલે વ્યાપ્ત. તેથી, ‘સેવાર્ત’ એટલે જેમાં હાડકાં ફક્ત ખાલી બેઠાયેલાં હોય એવું. ‘સેવાર્ત’ ને બદલે ‘છેદસ્પૃષ્ઠ’ પણ કહે છે. એ વળતે એનો અર્થ, છેદ એટલે ખંડ એક બીજા પરસ્પર સ્પર્શ કરીને—ખાલી વળગીને જેમાં રહ્યા હોય એવું (સંહનન). ૪૦૬.

અસ્થિરહિત જીવોને સંહનન—શરીર—અંગ—માં અસ્થિ નથી હોતાં—હોય જ નહિં. તોયે એમનામાં રહેલી અમુક વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે, ઉપચારને ખાતર હાડકાં છે એમ કહેવાય. અને એ અપેક્ષાએ જ એકેન્દ્રિ જીવોનું સંહનન ‘ સેવાર્ત ’ કહેવાય. કેટલાકેએ જીવાભિગમસૂત્રને આધારે, દેવોને પણ પહેલા પ્રકારનું ‘ સંહનન ’ કહ્યું છે એ પણ એ જ અપેક્ષાને લઈને. ૪૦૭-૮

‘ સંઘણી અંથ ’ ના કર્તા તો વળી એમ કહે છે કે ગર્ભજ તિથંશ—અને—મનુષ્યોને છયે સંહનન હોય છે; સંઘર્ષિમ પંથેન્દ્રિ અને વિકલેન્દ્રિયોને ‘સેવાર્ત’ સંહનન હોય છે; અને દેવતા, નારકીના જીવો અને એકેન્દ્રિયો—આ ત્રણે—ને ‘ સંહનન ’ હોતું જ નથી. ૧.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમાં દ્વાર—સંહનન—સંઘયણ—નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

કષં સંસારકાન્તારમયન્તે યાન્તિ ચૈર્જનાઃ ।

તે કષાયાઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા इति શ્રુતાઃ ॥ ૪૦૯ ॥

તત્ર ચ ક્રોધોઽપ્રીત્યાત્મકો માનોન્યેઽર્ષ્યાસ્વોત્કલ્પલક્ષણઃ ।

માયાન્યવંચનારૂપા લોભસ્તૃષ્ણાભિવૃદ્ધિનુતા ॥ ૪૧૦ ॥

ચત્વારોઽન્તર્ભવન્સ્યેતે ઉભયોર્દ્વેષરાગયોઃ ।

આદિમૌ દ્વૌ ભવેદ્દ્વેષો રાગઃ સ્યાદન્તિમૌ ચ તૌ ॥ ૪૧૧ ॥

કેચિચ્ચ સ્વપક્ષપાતરૂપસ્વાન્માનોઽપિ રાગ એવ યત્ ।

તતસ્રયાત્મકો રાગો દ્વેષઃ ક્રોધસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

ચત્વારોઽપિ ચતુર્ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકાઃ પ્રત્યાખ્યાનાઃ સંજ્વલના इति ॥ ૪૧૩ ॥

તત્ત્વચચાનિ ચ શ્રીહેમચન્દ્રસ્રરિમિરિત્ય ચિરે—

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ જન્માનન્તાનુબન્ધિકઃ ॥ ૪૧૪ ॥

હવે વીશમા દ્વાર—‘ કષાય ’ વિષે.

જેને લીધે, મનુષ્યને ‘ કષ ’ એટલે ‘ સંસારાટવી ’ માં ‘ આય ’ એટલે ‘ આવાગમન ’ હેતુ પડે—ભટકવું પડે—જન્મમરણના ફેરા ખાવા પડે, એતું નામ કષ+આય, કષાય. એવા કષાય ચાર છે—(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ૪૦૯.

એમાં ક્રોધ નિઃસ્નેહાત્મક છે. એટલે કે ક્રોધ થાય એટલે સ્નેહ—પ્રેમ જતો રહે છે. અન્યની ઇર્ષ્યા કરવી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એ માનનું લક્ષણ છે. અન્યજનોને છેતરવા એતું નામ માયા. અને તૃષ્ણાની અતિશયતા એ લોભ. ૪૧૦.

એ ચારે કષાયોનો વળી, દ્વેષ અને રાગ—એ બે કષાયોમાં સમાવેશ કરાયઃ પહેલા બેનો ‘ દ્વેષ ’ માં અને છેલ્લા બેનો ‘ રાગ ’ માં. ૪૧૧.

કેટલાકો વળી, પોતાને વિષે પક્ષપાત એ જ માન, એમ કહી ‘ માન ’ ને પણ ‘ રાગ ’ માં અન્તર્ગત કરે છે. અને તે પરથી માન—માયા—અને—લોભની ત્રિપુટીને ‘ રાગ ’ કહે છે. અને ફક્ત ‘ ક્રોધ ’ ને જ ‘ દ્વેષ ’ માં ગણે છે. ૪૧૨.

એ ચારે કષાયોના વળા ચાર ચાર લેહ છે—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની, (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સંજ્વલન. ૪૧૩.

એમનાં લક્ષણ શ્રી હેમચન્દ્ર આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—સંજ્વલન (કષાય) એક પક્ષ—

વીતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્યગ્દૃષ્ટિત્વઘાતકાઃ ।

તે દેવત્વમનુષ્યત્વતિર્યક્ત્વનરકપ્રદાઃ ॥ ૪૧૫ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ચ—

અનન્તાન્યનુબન્ધનન્તિ યતો જન્માનિ ભૂત્રયે ।

તેનાનન્તાનુબન્ધ્યાશ્રયા ક્રોધાદ્યેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૬ ॥

एषां संयोजना इति द्वितीयमपि नाम ॥

સંયોજયન્તિ યત્તરમનન્તસંખ્યૈર્ભવૈઃ કષાયાસ્તે ।

સંયોજનતાનન્તાનુબન્ધિતા વાપ્યતસ્તેષામ્ ॥ ૪૧૭ ॥

નાલ્પમપ્યુલ્લસેદેષાં પ્રત્યાખ્યાનમિહોદયાત્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનસંજ્ઞાતો દ્વિતીયેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૮ ॥

सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याख्यानमिहोदितम् ।

તદાવરણતઃ સંજ્ઞા સા તૃતીયેષુ યોજિતા ॥ ૪૧૯ ॥

પખવાડીયા સુધી રહે; પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ પર્યન્ત રહે; અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી ટકે અને અનન્તાનુબન્ધિ વાવજીવ ટકે. ૪૧૪.

પહેલો વીતરાગપણાનો, બીજો સાધુપણાનો, ત્રીજો શ્રાવકપણાનો અને ચોથો સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે. વળી એઓ ચારે અનુક્રમે દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, તિર્યચપણું, અને નરકવાસ—ને આપનારા છે. ૪૧૫.

(૧) પ્રજ્ઞાપના—પત્રવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે ક્રોધ વગેરે ચારે કષાયો પ્રાણીને ‘અનન્ત’ જન્મ ‘એક પછી એક બંધાવે છે’ માટે અનન્ત—અનુબન્ધિ, અનન્તાનુબન્ધિનામ પડયું. ‘અનન્તાનુબન્ધિ’ ને બદલે ‘સંયોજન’ એવું બીજું નામ પણ છે; કારણકે એઓ માણસને ‘અનન્ત જન્મો—લવો સાથે સંયોજે છે—જોડે છે. માટે એમને સંયોજનતા છે અથવા અનન્તાનુબન્ધિતા પણ છે. ૪૧૬—૪૧૭.

(૨) બીજો પ્રકાર ‘અપ્રત્યાખ્યાની.’ એ નામ એટલા પરથી પડયું કે એમના ઉદયથી આ જગતમાં લેશ પણ પ્રત્યાખ્યાન+ ઉલ્લસતું નથી. ૪૧૮

(૩) સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટ—નિંદા—પાપમય કાર્યોથી વિરમવું—અટકી જવું—એનું નામ ‘પ્રત્યાખ્યાન.’ એવું ‘પ્રત્યાખ્યાન’ કરાવે એ ત્રીજો પ્રકાર—પ્રત્યાખ્યાની. ૪૧૯.

સમ્ જ્વલયન્તિ યતિં યત્સંવિગ્નં સર્વપાપવિરતમપિ ।

તસ્માત્ સંજ્વલનાં ઇત્યપ્રશમકરા નિરુચ્યન્તે ॥ ૪૨૦ ॥

અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

શબ્દાદીન્ વિષયાન્પ્રાપ્ય સંજ્વલન્તિ યતો મુહુઃ ।

તતઃ સંજ્વલનાદ્દાનં ચતુર્થાનામિહોચ્યતે ॥ ૪૨૧ ॥

સ્યુઃ પ્રત્યેકં ચતુર્ભેદા ભેદાઃ સંજ્વલનાદયઃ ।

एवं षोडशैकैकश्चतुःषष्टिर्विधा इति ॥ ૪૨૨ ॥

‘ યથા કદાચિચ્છિદ્ધોઽપિ ક્રોધાદેર્યાતિ દુષ્ટતામ્ ।

एवं संज्वलनोऽप्येति क्वाप्यनन्तानुबन्धिताम् ॥ ૪૨૩ ॥

एवं सर्वेष्वपि भाष्यं ॥

તત્ત્વોપપદ્યત નન્તાનુબન્ધિભાવિની ।

कृष्णादेर्दुर्गतिर्नૂनं क्षीणानन्ता-बन्धिनः ॥ ૪૨૪ ॥

एवं च वर्षावस्थायिमानस्य श्रीबाहुबलिनो मुनेः ।

कैवल्यहेतुश्चारित्रं ज्ञेयं संज्वलनोचितम् ॥ ૪૨૫ ॥

(૪) કેટલાક કષાયો વળી સર્વ પાપકાર્યોથી વિરકત સંવિગ્ન મુનિને પણ ‘ સમ્ ’ એટલે સારી રીતે ‘ જળાવે છે ’-ઉત્તેજિત કરે છે. એવા કષાયોનો પ્રકાર તે ‘ સંજ્વલન ’ કહેવાય છે. ૪૨૦.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

‘ શબ્દ ’ વગેરે વિષયોને લઇને જે વારંવાર સંજ્વલિત-ઉદ્દીપ્ત થાય છે એવા ચોથા પ્રકારના કષાયોને ‘ સંજ્વલન ’ કહે છે. ૪૨૧.

એ ચારે પ્રકારમાંના પ્રત્યેક પ્રકારને વળી ચાર ચાર ઉપપ્રકાર છે. એટલે ચાર પ્રકારના સોળ (૭૫) પ્રકાર થયા. અને વળી કષાય ‘ ચાર ’, એટલે એના (કષાયના) એકંદર એસઠ પ્રકાર થયા. ૪૨૨.

જેવી રીતે કોઈ શિષ્ટ માણસ પણ કહાચિત ક્રોધને લઇને અશિષ્ટ-દુષ્ટ થઇ જાય છે તેવી રીતે સંજ્વલન (કષાય) પણ કોઈ વખતે અનન્તાનુબન્ધિ થઈ પડે છે. ૪૨૩.

(એ પ્રમાણે સર્વ કષાયો વિષે સમજવું.)

અને એમ હોવાથી જ, અનન્તાનુબન્ધિ ક્ષીણ થઇ ગયેલાં છે જેનાં એવા કૃષ્ણ વગેરેની અનન્તાનુબન્ધિથી થનારી દુર્ગતિ ઘટી શકે છે. ૪૨૪.

કર્મગ્રન્થકારૈશ્વ સદૃષ્ટાન્તા એવમેતે જગદિરે—

જલરેણુપુઢવીપઢ્વચરાઈસરિસો ચઢઢ્વિહો કોહો ।

તિણિસલયાકઢ્ઢઠિયસેલત્થંભોવમો માણો ॥ ૪૨૬ ॥

માયા વલેહિગોમુત્તિમિંઢસિંગઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હલ્લિદ્ધલ્લંગણકદ્ધમકિમિરાગસારિત્થો ॥ ૪૨૭ ॥

તથા

પ્રજ્ઞાપનાયાં પ્રજ્ઞતાઃ સ્વાન્યોભયપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

અપ્રતિષ્ઠિતકાશ્ચૈવં ચત્વારોઽપિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૨૮ ॥

તથાહિ । સ્વદુશ્ચેષ્ટિતતઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યપાયમવેક્ષ્ય યત્ ।

કુર્યાદાત્મોપરિ ક્રોધં સ ણ્ણઃ સ્વપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ઉદીરયેદ્યદા ક્રોધં પરઃ સન્તર્જનાદિભિઃ ।

તદા તદ્દેષ્યદ્દેધો ભવેદન્યપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૩૦ ॥

બાહુબલિ મુનિને બારબાર માસ પર્યન્ત ‘ માન ’ રહ્યું તોયે છેવટે એને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું—એ પણ ‘ સંજ્ઞવલ્લન ’ ની એવી ઉચિતતાને લઈને સમજવું. ૪૨૫.

‘ કર્મગ્રન્થ ’ ના કર્તાએ આ કષાયોને દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે:—

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો હોય છે (પ્રત્યેક પ્રકાર પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ ટકાઉ છે.)—(૧) જળની ઉપર પડેલી રેખા સરખો (૨) ધૂળપર રેખા પડી હોય એવો. (૩) માટીપર રેખા પડી હોય એવો અને (૪) પત્થરપર રેખા પડી હોય એવો. માન (૧) નેતરની શલાકા સમાન (૨) કાષ્ટસ્તંભ સમાન (૩) અસ્થિસ્તંભ સમાન અને (૪) પત્થરના સ્તંભ જેવો (એમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ દૃઢ) છે. માયાને પણ પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ વક્ર એવી ચાર વસ્તુઓ સાથે સરખાવી છે—(૧) વાંસની છોઈ, (૨) ગોમૂત્ર (૩) ઘેટાના શૂંગ—શીંગડા અને (૪) વાંસના મૂળ. લોભ પણ (૧) હળદર, (૨) સરાવળાંનો મેલ (૩) ગાડાના પૈડાનો મેલ અને (૪) કીરમજ—એ ચાર વસ્તુના રંગની જેવો છે; એટલે કે પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ પાકો—દઢતાવાળો છે. ૪૨૬—૪૨૭.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં વળી એ ચારે કષાયોના એક બીજી રીતે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે:— (૧) સ્વપ્રતિષ્ઠિત, (૨) અન્યપ્રતિષ્ઠિત, (૩) ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત. ૪૨૮.

ચાર કષાયમાંથી એક ‘ ક્રોધ ’ ની વાત કરીએ. તો

(૧) એક માણસ પોતાનો દોષ બાણી દુઃખ પામી પોતાની જાતપર ક્રોધ કરે એ સ્વપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. ૪૨૯.

(૨) કોઈ અન્ય માણસ આપણો તિરસ્કાર આદિ કરે તેથી આપણને જે ક્રોધ ચઢે તે ‘ અન્યપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૦.

एतच्च नैगमनयदर्शनं चिन्त्यतां यतः ।

स तावद्व्ययतामात्रान्मन्यते तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ४३१ ॥

यश्चात्मपरयोस्तादृगपराधकृतो भवेत् ।

क्रोधः परस्मिन् स्वस्मिश्च स स्यादुभयसंश्रितः ॥ ४३२ ॥

विना परાક્રોશનાદિ વિના ચ સ્વકુચેષ્ટિતમ્ ।

નિરાલમ્બન एव स्यात् केवलं क्रोधमोहतः ॥ ४३३ ॥

स चाप्रतिष्ठितः क्रोधो दृश्यतेऽयं च कस्यचित् ।

क्रोधमोहोदयात्क्रोधः कर्हिचित्कारणं विना ॥ ४३४ ॥ युग्मम् ॥

અતઃ એવોક્તં પૂર્વમહર્ષિભિઃ—

सापेक्षाणि च निरपेक्षाणि च कर्माणि फलविपाकेषु ।

सोपक्रमं च निरુપક્રમं च दृष्टं यथायुष्कम् ॥ ४३५ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनात्तृतीयपदे ॥

एवमन्येऽपि त्रयः कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भिः कारणैरेते प्रायः प्रादुर्भवन्ति च ।

क्षेत्रं वास्तु शरीरं च प्रतीत्योપધિમંગિનામ્ ॥ ४૩૬ ॥

(આ ।વચાર ‘ નૈગમનય ’ ની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનું કારણ ‘અન્ય’ જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઇને એને ‘અન્યપ્રતિષ્ઠિત’ કહ્યો છે.) ૪૩૧.

(૩) એવાજ દોષના સંબંધમાં, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ‘ ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૨.

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કંઈ દોષ ન હોવા છતાં—એમ આલંબન ‘વિના જ, કોઇને ક્રોધ ચઢે તે ‘ અપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. એવો ક્રોધ કોઇને ‘ ક્રોધ-મોહનીય ’ ના ઉદયથી અને કોઇને વગરકારણે પણ થાય છે. ૪૩૩-૩૪.

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીજા પદમાં કહ્યું છે કે—

આયુષ્ય જેમ ‘ સોપક્રમી ’ અને ‘ નિરૂપક્રમી ’ છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ‘ સાપેક્ષ, તેમજ ‘ નિરપેક્ષ ’ છે. ૪૩૫.

આ ‘ ક્રોધ ’ વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સંબંધમાં એવા જ ચાર પ્રકાર સમજાવેલા.

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાયઃ ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલિકીની વસ્તુ—એ ચાર કારણોને લઇને જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૩૬.

સર્વસ્તોકા નિષ્કષાયાઽનન્તકાસ્તતઃ ।

ક્રુદ્ધમાયાવિલુબ્ધાશ્ચ સ્યુર્વિશેષાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૪૩૭ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચત્વારોઽપ્યનાભોગાદ્ભવન્સ્યમી ।

અદર્શિતબહિર્દેહવિકારા અસ્ફુટાત્મકાઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સર્વદા સહચારિત્વાત્કષાયાઽવ્યભિચારિણઃ ।

નોકષાયા નવ પ્રોક્તાઃ સ્તવનીયક્રમામ્બુજૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

કષાયસહવર્તિત્વાત્કષાયપ્રેરણાદપિ ।

હાસ્યાદિનવકસ્યોક્તા નોકષાયકષાયતા ॥ ૪૪૦ ॥

હાસો રત્યરતી ભીતિર્જુગુપ્સા શોક એવ ચ ।

પુંછીક્ષ્ણીવાભિધા વેદાઃ નોકષાયા અમી મતાઃ ॥ ૪૪૧ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

સંજ્ઞા સ્યાત્ જ્ઞાનરૂપૈકા દ્વિતીયાનુભવાસ્મિકા ।

તત્રાયા પંચધાજ્ઞાનમન્યા ચ સ્યાત્ સ્વરૂપતઃ ॥ ૪૪૨ ॥

સર્વથી એછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે. એથી અનન્ત ગણા ' માની ' છે. એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી યે વિશેષ લોભી છે. ૪૩૭.

એકેન્દ્રિય છંદોને એ ચારે કષાયો વગરભોગે થાય છે. અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતાં અપ્રકટ રહે છે. ૪૩૮.

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (બાથુકના અનુકુળ સંબંધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે. ૪૩૯.

એ સંબંધમાં ' પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ ' માં કહ્યું છે કે—

કષાયનું સહચારત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે. ' નવ ' ને ' નોકષાય ' એવું નામ આપેલું છે. ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) જુગુપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુંવેદ, (૮) શ્રીવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ—આ નવ નોકષાયો છે. ૪૪૧.

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર-કષાય-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા વિષે.

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ—એમ બે પ્રકારની સંજ્ઞા છે. પહેલી જ્ઞાનરૂપ-એ

અસાતવેદનીયાદિકર્મોદયસમુદ્ભવા ।

આહારાદિપરીણામભેદાત્તા ચ ચતુર્વિધા ॥ ૪૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહુઃ । ચત્તારિ સપ્તાશ્રો પશ્યન્તે । આહારસપ્તા ભયસપ્તા મૈથુસપ્તા
પૈરિગ્ગહસપ્તા । ઇતિ સ્થાનાંગે ॥

આહારે યોમિલાષઃ સ્યાજ્જન્તોઃ ક્ષુદ્રેદનીયતઃ ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા શેષાઃ સ્યુર્મોહનીયજાઃ ॥ ૪૪૪ ॥

ભયસંજ્ઞા ભયં ત્રાસરૂપં યદનુભૂયતે ।

મૈથુનેચ્છાત્મિકા વેદોદયજા મૈથુનાભિધા ॥ ૪૪૫ ॥

સ્યાત્પરિગ્રહસંજ્ઞા ચ લોભોદયસમુદ્ભવા ।

અનાભોગાવ્યક્તરૂપા ઇતાશ્ચૈકેન્દ્રિયાંગિનામ્ ॥ ૪૪૬ ॥

મગવતીસપ્તમશતકાષ્ટમોદેશકે તુ

આહારભયપરિગ્રહમેહુણ તહ કોહ માણ માયા ચ ।

લોભો લોગો ઓહો સન્ના દસ સઘ્વજીવાણં ॥ ૪૪૭ ॥ ઇતિ ॥

ઇતાશ્ચ વૃક્ષોપલક્ષણેન સર્વૈકેન્દ્રિયાણાં સાત્તાદેવં દર્શિતાઃ । તથથા—

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે. બીજી અનુભવરૂપ—એ ‘ અસાતવેદનીય ’ આદિ કર્મોના ઉદય-
થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે લિપ્તલિપ્તરૂપે પરિણમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર
થાય છે. ૪૪૨-૪૪૩.

સ્થાનાંગ-કાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા
અને (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સંજ્ઞાઓ છે.

(૧) ક્ષુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસંજ્ઞા..શેષ સંજ્ઞાઓ
‘ મોહનીય ’ (કર્મ) ને લઈને થાય છે. ૪૪૪.

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય—એ ભયસંજ્ઞા. (૩) ‘ વેદોદય ’ ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને
સ્વાભાવિક એવો જે હવસ—એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસંજ્ઞા. ૪૪૫.

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં
ઉપલોગરહિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે. ૪૪૬.

મગવતી સૂત્રમાં સાતમા શતકના આઠમા ઉદેશમાં, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય,
(૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦)
ઓઘ—એમ દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે. ૪૪૭.

રુક્ષા ॥ ~~જલ્પાદ્ય~~ સંકોચણિયા ભયેણ સંકુચયં ।

નિચ્ચતન્તુર્ણિ વેઢઈ વહ્ની રુક્ષે પરિગહેઈ ॥ ૪૪૮ ॥

ઈત્થિપરિરંભણેણં કુરુવગતરુણો ફલંતિ મેદુણે ।

તહ કોનદસ્સ કંદે હુંકારે મુચ્ચઈ કોહેણં ॥ ૪૪૯ ॥

માણે ઘરઈ રુચંતી ઝાયઈ વહ્ની ફલાઈં માયાણ ।

લોભે વિહ્લપલાસા ચિવંતિ મૂલે નિહાણુવરિં ॥ ૪૫૦ ॥

ચયણીણ સંકોચો કમલાણં હોઈ લોગસન્નાણ ।

ઓહે ચઢત્તુ મગ્ગં ચઢંતિ રુક્ષેસુ વહ્નીઓ ॥ ૪૫૧ ॥

અન્યૈરપિ વૃક્ષાણાં મૈથુનસંજ્ઞાભિધીયતે । તથોક્તં શૃંગારતિલકે ।

સુભગ કુરુવકસ્ત્વં નો કિમાર્ણિગનોત્કઃ

કિમુ મુખમદિરંચ્છુઃ કેસરો નો હૃદિસ્થઃ ।

ત્વયિ નિયતમશોકે યુજ્યતે પાદઘાતઃ

પ્રિયમિતિપરિહાસાત્પેશલં કાચિદૂચે ॥ ૪૫૨ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોનાં દૃષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે: આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે. (૨) વૃક્ષોને બચ હોય છે કેમકે એઓ પણ સંકાચ પામે છે એ બચવિના હોય નહિં. (૩) લતાઓ-વેલાઓ તંતુઓ વડે વૃક્ષોને વીંટી વળે છે એ પરિચ-હસંજ્ઞા નહિં તો બીજું શું ? (૪) વળી સ્ત્રી આર્લિંગન દે છે એટલે કુરબકવૃક્ષ ક્ષણે છે. એટલે વૃક્ષમાં મૈથુનસંજ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળકમળ હુંકાર શબ્દ કરે છે એ એનામાં ક્રોધસંજ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે. (૬) રૂઢંતી નામની વેલી ઝરે છે-એ માન સૂચવે છે. (૭) લતાઓ પોતાનાં ક્ષણ ઢાંકી રાખે છે-એ માયા જ. (૮) પૃથ્વીમાં કોઈ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર બિલપલાશ વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ ઘાલે છે એ એનામાં લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે. (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે સકળ કમળપુષ્પો સંકોચાઈ જાય છે એનું કારણ લોકસંજ્ઞાનો સદ્ભાવ. અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ ભાગે શોધતાં વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમનામાં આધસંજ્ઞા પૂરવાર કરે છે. ૪૪૮-૪૫૧.

નીચેના ‘ શૃંગારતિલક ગ્રંથ ’ ના ફકરા ઉપરથી વૃક્ષોમાં મૈથુનસંજ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે:—

કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચનો કહે છે કે—હે સુંદર, તું તો મારો ‘ કુરબક ’ છે, છતાં મને કેમ આર્લિંગન કરતો નથી ? તું મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છે છતાં મારા

તથા પારદોઽપિ સ્ફારશંગારયા સ્ત્રિયાવજોક્તિઃ કૂપાદુહ્લલતીતિ
લોકે શ્રૂયતે । ઇતિ ॥

સ્તોકા મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્તા નૈરયિકાઃ ક્રમાત્ ।
સંખ્યેયઘ્ના જગિધપરિગ્રહત્રાસોપયુક્તકાઃ ॥ ૪૫૩ ॥
સ્યુઃ પરિગ્રહસંજ્ઞાઢ્યાસ્તિર્યચોઽલ્પાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
તે મૈથુનભયાહારસંજ્ઞાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૪૫૪ ॥
ભયસંજ્ઞાન્વિતાઃ સ્તોકા મનુષ્યા સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।
સંખ્યયઘ્ના ભુક્તિપરિગ્રહમૈથુનસંજ્ઞકાઃ ॥ ૪૫૫ ॥
આહારસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ સ્તોકા દેવાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।
સંત્રાસમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞા યથાક્રમમ્ ॥ ૪૫૬ ॥

પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ તુ એવં લિખિતમ્ । તથા મતિજ્ઞાનાવરણકમ-
ક્ષયોપશમાત્ શબ્દાર્થગોચરા સામાન્યાવબોધક્રિયા ઓઘસંજ્ઞા । તદ્વિ-
શેષાવબોધક્રિયા લોકસંજ્ઞા । એવં ચેદમાપતિતમ્—દર્શનોપયોગઃ ઓઘસંજ્ઞા

મુખમદિરાની ઇચ્છા કેમ કરતો નથી ? તું મારે મન અશોકવૃક્ષ છેો તો તને તો હું પાદપ્રહાર
કરીશ જ. ૪૬૨.

વળી સુંદરશૃંગારમાં સજ્જ થયેલી સ્ત્રી દષ્ટિ કરે તો કુવામાંથી પારો ઉછાળા મારે છે
એમ પણ લોકોક્તિ છે.

નારડીના જીવોમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિ-
ગ્રહસંજ્ઞાવાળા અને ભયસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંજ્યાત સંજ્યાતગણા છે. ૪૫૩.

તિર્યંચોમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી મૈથુનસંજ્ઞાવાળા, ભયસંજ્ઞાવાળા
અને આહારસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંજ્યાત સંજ્યાતગણા છે. ૪૫૪.

મનુષ્યોમાં ભયસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસંજ્ઞા-
વાળા અને મૈથુનસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંજ્યાત સંજ્યાતગણા છે. ૪૫૫.

દેવતાઓમાં આહારસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી ભયસંજ્ઞાવાળા, મૈથુનસંજ્ઞાવાળા
અને પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંજ્યાત સંજ્યાતગણા છે. ૪૫૬.

“ પ્રવચનસારોદ્ધાર અથ ” માં એમ લખ્યું છે કે મતિજ્ઞાનને આવરનારા ક્રમોના ક્ષયો
પશ્યમથી શબ્દને અને અર્થને ગોચર એવી સામાન્ય અવબોધક્રિયા—એતું નામ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’.
એ કરતાં સવિશેષ અવબોધ થાય એવી ક્રિયા—તે ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આ પરથી એવો સાર નીકળે

જ્ઞાનોપયોગઃ લોકસંજ્ઞા । एषः स्थानांगटीकाभिप्रायः ॥ आचारांगटीकायां पुनरभिहितं—ओघसंज्ञा तु अव्यक्तोपयोगरूपा वल्लीवितानारोहणादि-संज्ञा । लोकसंज्ञा स्वच्छन्दघटितविकल्परूपा लोकोपचरिता । यथा न सन्ति अनपत्यस्य लोकाः श्वानो यक्षाः विप्राः देवाः काकाः पितामहाः बर्हिणां पञ्चवातेन गर्भ इत्यादिका । इति ॥ आचारांगे तु

मोहधर्मसुखदुःखजुगुप्साशोकनामभिः ।

दश ता षड्भिरेताभिः सह षोडश वर्णिताः ॥ ૪૫૭ ॥

अथवा त्रिविधाः संज्ञाः प्रथमा दीर्घकालिकी ।

द्वितीया हेतुवादाख्या दृष्टिवादाभिधा परा ॥ ૪૫૮ ॥

सुदीर्घमप्यतीतार्थं स्मरत्यथ विचिन्तयेत् ।

कथं नु नाम कर्त्तव्यमित्यागामिनमाद्यया ॥ ૪૫૯ ॥

तथा विचिन्त्येष्टानिष्टच्छायातपादिवस्तुषु ।

દ્વિતીયયા સ્વસૌખ્યાર્થં સ્યાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥ ૪૬૦ ॥

કે દર્શનનો ઉપયોગ—એ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’, અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ—એ ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આનો જ સ્થાનાંગ સૂત્રપરની ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં વળી એમ છે કે લતાઓની આરોહણાદિ સંજ્ઞાની જેમ જેનો ઉપયોગ અવ્યક્ત-અપ્રકટ હોય એવી જાતની સંજ્ઞા—તે ઓઘસંજ્ઞા; અને લોકોએ પોતપોતાના છંદ પ્રમાણે વિકલ્પો ધણા હોય એના જેવી—તે લોકસંજ્ઞા. અપુત્રવાનની સદ્ગતિ નથી થતી, શ્વાનો યક્ષરૂપ છે, વિપ્રો સર્વે દેવસમાન છે, કાક સર્વે પિતૃઓ છે, મયૂરોમાં પાંખના વાયુથી ગર્ભ રહે છે—આ બધાં ‘ લોકસંજ્ઞા ’ ના દૃષ્ટાન્ત છે.

આચારાંગસૂત્રમાં, અહિં આપણે ગણાવેલી દશ સંજ્ઞામાં અન્ય છ ઉમેરીને એકંદર સોળ સંજ્ઞા ગણી છે. એ ‘ અન્ય છ ’ આ પ્રમાણે:—(૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુઃખ, (૫) શોક અને (૬) જુગુપ્સા. ૪૫૭.

અથવા (૧) દીર્ઘકાલિકી (૨) હેતુવાદા અને (૩) દૃષ્ટિવાદા—એમ પણ, સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૪૫૮.

(૧) ‘ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા ’ થી માણસને બહુબહુ સમય પહેલા બની ગયેલા બનાવો સ્મરણમાં તાજ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં શું કરવાનું છે એ વાતનું ચિન્તન થાય છે. ૪૫૯.

(૨) એ પ્રમાણે ચિન્તન કર્યા પછી, બીજી ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞાથી, માણસ પોતાના

ભવેત્સમ્યગ્દૃશમેવ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ।

एतामपेक्ष्य सर्वेऽपि मिथ्यादृशो ह्यसंज्ञिनः ॥ ૪૬૧ ॥

સુરનારકગર્ભોત્થજીવાનાં દીર્ઘકાલિકી ।

संमूर्च्छिमान्तद्वयज्ञादिजीवानां हेतुवादिकी ॥ ૪૬૨ ॥

छद्मस्थसम्यग्દૃષ્ટીનાં શ્રુતજ્ઞાનાત્મિકાન્તિમા ।

मतिव्यापारनिर्मुक्ताः संज्ञातीता जिनाः समे ॥ ૪૬૩ ॥

इति संज्ञाः ॥ ૨૧ ॥

इंदुः स्यात् परमैश्वर्ये धातोरस्य प्रयोगतः ।

इन्दनात्परमैश्वर्यादिन्द्र आत्माभिधीयते ॥ ૪૬૪ ॥

तस्य लिङं तेन सृष्टमितीन्द्रियमुदीर्यते ।

શ્રોત્રાદિ પંચધા તચ્ચ તથાદ્યુવાચ ભાષ્યકૃત્ ॥ ૪૬૫ ॥

ईदो जीवो सव्वोवलद्धिभोगपरमेसरत्तणओ ।

સોત્તાભેયમિદિયમિહ તલ્હિંગાઇ ભાવાઓ ॥ ૪૬૬ ॥

સુખને અર્થે, છાયા તડકો આદિ પદાર્થોમાંથી પોતાને ઈષ્ટ હોય એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ હોય એનાથી નિવૃત્ત રહે છે. ૪૬૦.

(૩) ઉપદેશ દેનારી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા સમ્યક્દૃષ્ટી જીવોને જ હોય છે. આ સંજ્ઞાને લઇને જ, સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ‘ અસંજ્ઞિ ’-કહેવાય. ૪૬૧.

દેવતા, નારકીના જીવો અને ગર્ભજીવોને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ સંજ્ઞા છે. અને ‘ બેઇન્દ્રિય ’ થી માંડીને ‘ સંમૂર્છિમ ’ સુધીના જીવોને ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞા છે. ૪૬૨.

છદ્મસ્થ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ (ત્રીજી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનના વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી સર્વે જિનેશ્વરો તો ‘ સંજ્ઞાતીત ’ છે.

આ પ્રમાણે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા-વિષયક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

‘ હન્દુ ’ ધાતુ ‘ ઐશ્વર્યવાન્ હોવુ ’ એ અર્થમાં વપરાય છે. એ ધાતુનો પ્રયોગ કરતાં હન્દુન એટલે ‘ ઐશ્વર્ય ’ લેતાં ‘ ઐશ્વર્યવાન્ ’ માટે ‘ હન્દુ ’ શબ્દ વપરાય. આત્મા એ ઐશ્વર્યવાન્ છે માટે ‘ આત્મા ’ પણ ‘ હન્દુ ’ કહેવાય. ૪૬૪.

તે પરથી, આત્માએ બનાવેલું પોતાનું લિંગ-ચિન્હ ‘ ઇન્દ્રિય ’ કહેવાય. આ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર વગેરે (શ્રોત્ર, અક્ષિ, શ્રાણુ, રસના, સ્પર્શન) થઇને પાંચ છે. ૪૬૫.

ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે “ ઇન્દ્ર ” એટલે “ જીવ ”, (કેમકે એને સર્વ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ અને ભોગોનું ઐશ્વર્ય છે). અને શ્રોત્ર આદિક ભેદોવાળી ‘ ઇન્દ્રિયો ’ એ ‘ જીવ ’ ના ભાવ-લિંગો-ચિન્હો છે. ૪૬૬.

શ્રોત્રા નેત્રાણ રસનસ્પર્શનાનીતિ પંચધા ।

તાન્યેકૈકં દ્વિભેદં તદ્ દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

તત્ર નિર્વૃત્તિરૂપં સ્યાત્તથોપકરણાત્મકમ્ ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વેધા તત્ર નિર્વૃત્તિરાકૃતિઃ ॥ ૪૬૮ ॥

સાપિ બાહ્યાન્તરંગા ચ બાહ્યા તુ સ્ફુટમીચયતે ।

પ્રતિજાતિ પૃથગ્રૂપા શ્રોત્રપર્પટિકાદિકા ॥ ૪૬૯ ॥

નાનાત્વાન્નોપદેષ્ટું સા શક્યા નિયતરૂપતઃ ।

નાનાકૃતીનીન્દ્રિયાણિ યતો વાઙ્મનસ્પદિષુ ॥ ૪૭૦ ॥

અભ્યન્તરા તુ નિર્વૃત્તિઃ સમાના સર્વજાતિષુ ।

ઉક્તં સંસ્થાનનૈયત્યમેનામેવાધિકૃત્ય ચ ॥ ૪૭૧ ॥

તથાહિ । શ્રોત્રં કદમ્બપુષ્પાભમાંસૈકગોલકાત્મકમ્ ।

મસૂરધાન્યતૂલ્યા સ્યાચ્ચત્તુષોઽન્તર્ગતાકૃતિઃ ॥ ૪૭૨ ॥

અતિમુક્તકપુષ્પાભં ઘ્રાણં ચ કાહલાકૃતિ ।

જિવ્હા ચુરપ્રાકારા સ્યાત્ સ્પર્શનં વિવિધાકૃતિ ॥ ૪૭૩ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ-એમ બે લેહ છે. એમાં વળી ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ ના પાછા (૧) નિર્વૃત્તિરૂપ અને (૨) પ્રવૃત્તિરૂપ-એમ બે પ્રકાર છે. ૪૬૭-૪૬૮.

નિર્વૃત્તિ એટલે ‘આકૃતિ’ સમજવી. આ આકૃતિ પણ (૧) બાહ્ય, અને (૨) અન્તરંગ-એમ બે પ્રકારની છે. બાહ્ય આકૃતિનાં તો પ્રત્યેક જાતિએ (કર્ણાદિક) ભિન્નભિન્ન રૂપ સ્ફુટપણે જણાય છે. પણ એમ હોવાથી, અર્થાત્ વિવિધરૂપ હોવાથી, એનું એક ચોક્કસ રૂપ કહી શકાતું નથી. દષ્ટાન્ત તરીકે જોશો તો માલમ પડશે કે મનુષ્યની અને અશ્વની ઇન્દ્રિયોના આકાર જુદા જુદા છે. ૪૬૯-૪૭૦.

(૨) અન્તરંગ આકૃતિ તો સર્વ જાતિઓની સરખી જ હોય છે. આ અન્તરંગ આકૃતિપરથી જ, એમનાં ‘સંસ્થાન’ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ:

કર્ણેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પ જેવા માંસના એક ગોળારૂપ છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય મસૂર નામના ધાન્ય જેવી છે. નાસિકા અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી અને કાહલ નામના વાજિત્રના આકારની છે. જિવ્હા કુર-અસ્ત્રા-ના આકારની છે. અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનેક આકારની છે. ૪૭૧-૭૩.

સ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તૌ બાહ્યાભ્યન્તરસ્યોત્તમિત્ ।
 તથૈવ પ્રતિપત્તવ્યઃ ક્તત્વાત્પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૪૭૪ ॥
 બાહ્યનિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય સ્વદ્ગેનોપમિતસ્ય યા ।
 ધારોપમાન્તર્નિર્વૃત્તિરત્યચ્છદ્ગલાત્મિકા ॥ ૪૭૫ ॥
 તસ્યાઃ શક્તિવિશેષો યઃ સ્વીયસ્વીયાર્થબોધકઃ ।
 ઉક્તં તદેવોપકરણેન્દ્રિયં તીર્થપાર્થિવૈઃ ॥ ૪૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઉપકરણમ્ । સ્વદ્ગસ્થાનીયાયાઃ બાહ્યનિર્વૃત્તેઃ યા સ્વદ્ગધારા-
 સમાના સ્વચ્છતરપુદ્ગલસમૂહાત્મિકા અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ તસ્યાઃ
 શક્તિવિશેષ इति ॥

અભ્યન્તર આકૃતિ તુ—

નિર્વૃત્યતે इति નિર્વૃત્તિઃ । કેન નિર્વૃત્યતે । કર્મણા । તત્ર ઉત્સે-
 ધાંગુલાસંખ્યેયભાગપ્રમિતાનાં શુદ્ધાનાં આત્મપ્રદેશાનાં પ્રતિનિયતચત્તુ-
 રાદીન્દ્રિયસંસ્થાનેનાવસ્થિતાનાં યા વૃત્તિઃ અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ ॥ તેષ્વેવા-
 સ્મપ્રદેશેષ્વિન્દ્રિયવ્યપદેશભાગ્ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનઃ નિર્માણનામ્ના પુદ્-
 ગલવિપાકિના વર્ક્ષકીસંસ્થાનીયેન આરચિતઃ કર્ણશબ્કુલ્યાદિવિશેષઃ

સ્પર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમાં કંઈ તફાવત નથી. પૂર્વાચાર્યોએ પણ એમજ કહ્યું છે માટે એજ અંગીકાર કરવું. ૪૭૪.

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃતિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અંદરની આકૃતિને ખડ્ગની ધારની ઉપમા અપાય. એ અભ્યન્તર આકૃતિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે. ૪૭૫.

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ-એનેજ તીર્થકરદેવોએ 'ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય' કહેલી છે. ૪૭૬.

'ઉપકરણ' નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલો છે:—

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃતિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન-અને-અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલસમૂહરૂપ-અભ્યન્તર આકૃતિ-ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં વળી એમ કહેલું છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃતિ કર્મ બનાવે છે. એમાં ઉત્સેધાંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા,

અંગોપાંગનામ્ના તુ નિષ્પાદિતઃ इति बाह्यनिर्वृत्तिः ॥ તસ્યા એવ નિર્વૃત્તેઃ દ્વિરૂપાયાઃ યેનોપકારઃ ક્રિયતે તદ્ ઉપકરણમ્ ॥ તચ્ચ ઇન્દ્રિયક્ત્વાદ સત્યામપિ નિર્વૃત્તૌ અનુપહતાયામપિ મસૂરાદ્યાકૃતિરૂપાયાં નિર્વૃત્તૌ તસ્યોપઘાતાત્ ન પશ્યતિ ॥ તદપિ નિર્વૃત્તિવત્ દ્વિધા ઇતિ ॥

एवं च प्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायेण स्वच्छतरपुदगलात्मिका अभ्यन्तर-निर्वृत्तिः । प्रथमांगवृत्त्यभिप्रायेण तु शुद्धात्मप्रदेशरूपा अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । इति ध्येयम् ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणोन्द्ध्यः ।

अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ૪૭૭ ॥

કથંચિત્ ભેદઃ—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।

द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ૪૭૮ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ—એ ‘ અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ’ છે. એ જ આત્મપ્રદેશોમાં, ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્ગલવિંપાકી કર્ણુ-છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયલા છે એ સૂત્રધાર સરખા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયલા સમજવા. અને અંગોપાંગનામકર્મવડે રચાયલા આકાર—આકૃતિ, તે ‘ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ ’ સમજવી. આ પ્રમાણે ‘ બાહ્ય ’ અને ‘ અભ્યન્તર ’—એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ—રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય. એ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય, મશુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તિન્દ્રિય, પોતે અનુપહત છતાં પણ, એના ઉપઘાતને લઇને, જોઈ શકતી નથી. એ (ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારનું છે.

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પદ્મવજ્રા—પ્રજ્ઞાપના—સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુદ્ગલરૂપ છે; અને આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે.

આ ‘ ઉપકરણેન્દ્રિય ’ અન્તરંગવૃત્તિથી ડોઈ રીતે જૂદી નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન જૂદાં હોતાં નથી એમ. ૪૭૭.

કંઈક લેઈ છે ખરો: અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિનો સફલાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામેછે તો, ‘ અર્થ ’ નું જ્ઞાન થતું નથી. ૪૭૮.

એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે બાવેન્દ્રિય વિષે:—

દ્વિધા ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિતશ્ચોપયોગતઃ ।

યથાશ્રુતમથો વચ્ચિમ સ્વરૂપમુભયોરપિ ॥ ૪૭૯ ॥

જન્તોઃ શ્રોત્રાદિવિષયસ્તત્તદાવરણસ્ય યઃ ।

સ્યાત્ ક્ષયોપશમો લબ્ધિરૂપં ભાવેન્દ્રિયં હિ તત્ ॥ ૪૮૦ ॥

સ્વસ્વલબ્ધ્યનુસારેણ વિષયેષુ ય આત્મનઃ ।

વ્યાપાર ઉપયોગાર્થ્યં ભવેદ્ભાવેન્દ્રિયં ચ તત્ ॥ ૪૮૧ ॥

ઉપયોગેન્દ્રિયં ચૈકમેકદા નાધિકં ભવેત્ ।

એકદા હ્યુપયોગઃ સ્યાદેક એવ યદંગિનામ્ ॥ ૪૮૨ ॥

તથાહિ । ઇન્દ્રિયેણેહ યેનૈવ મનઃ સંયુજ્યતેઽગ્નિઃ ।

તદેવૈકં સ્વવિષયગ્રહણાય પ્રવર્ત્તતે ॥ ૪૮૩ ॥

સશબ્દાં સુરભિ મૃદ્ધીં શ્વાદત્તો દીર્ઘશંકુલીમ્ ।

પંચાનામુપયોગાનાં યૌગપદ્યસ્ય યો ભ્રમઃ ॥ ૪૮૪ ॥

સ ચેન્દ્રિયેષુ સર્વેષુ મનસઃ શીઘ્રયોગતઃ ।

સંમ્ભવેદ્યુગપત્યત્રશતવેદ્યાભિમાનવત્ ॥ ૪૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

(૧) લબ્ધિરૂપ અને (૨) ઉપયોગરૂપ—એમ, ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે. એ બેઉ પ્રકાર સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે એમ હું કહું છું:— ૪૭૯.

પ્રાણીને કર્ણાદિવિષયવાળો, તે તે આવરણનો જે ક્ષયોપશમ થાય, તે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. અને પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસારે, વિષયોને વિષે જે આત્માનો વ્યાપાર—તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. ૪૮૦-૪૮૧.

ઉપયોગેન્દ્રિય એકીવખતે એક જ હોય, અધિક ન હોય; કેમકે પ્રાણીઓને એકીવખતે એક જ ઉપયોગ હોય છે. ૪૮૨.

કેમકે પ્રાણીનું મન જે ઇન્દ્રિય વડે જોડાય છે તે જ એક ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવા પ્રવર્ત્તમાન થાય છે. ૪૮૩.

શબ્દાયમાન, સુગંધી, મૃદુ અને દીર્ઘ એવી ચોળાકળી ખાતી વખતે એક સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે એમ લાગે છે, પણ તે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ હોવાથી માણસ એકસામટા સો પત્રો વીધી આપવાનું અભિમાન કરે છે તેના જેવો, એક ભ્રમ જ છે. ૪૮૪-૪૮૫.

અન્યથા તૂપયોગૌ દ્વૌ એગપન્નાર્હતોઽપિ ચેત્ ।

ઘ્નસ્થાનાં પંચ તર્હિ સમ્ભવેયુઃ કથં સહ ॥ ૪૮૬ ॥

તદુક્તં પ્રથમાંગવૃત્તૌ—

આત્મા સહૈતિ મનસા મન ઇન્દ્રિયેણ

સ્વાર્થેન ચેન્દ્રિયમિતિ ક્રમ એષ શીઘ્રઃ ।

યોગ્યોઽયમેવ મનસઃ કિમગમ્યમસ્તિ

યસ્મિન્મનો વ્રજતિ તન્ન ગતોઽયમાત્મા ॥

કિંચ એકાદ્વાદિવ્યવહારો ભવેત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયૈઃ કિલ ।

અન્યથા બકુલઃ પંચાદ્ધઃ સ્યાત્ પંચોપયોગતઃ ॥ ૪૮૭ ॥

યદુક્તમ્ । પંચિન્દ્રિયો ડ વડલો નરોવ્વ સઠ્ઠોવલક્ષિભાવાદ્યો ।

તહવિ ન ભક્ષ્ઢ્ પંચિન્દ્રિયોત્તિ દઢ્વિન્દિયાભાવા ॥ ૪૮૮ ॥

રણન્નૂપુરશૃંગારચારુલોલેચ્છણા મુખાત્ ।

નિર્યત્સુગન્ધિમદિરાગંડુષાદેષ પુષ્પ્યતિ ॥ ૪૮૯ ॥

તતઃ પંચાપ્યુપયોગા માઢ્વા ઇતિ ॥

એક્રીસાથે બે ઉપયોગો શ્રીઅરિહંતપ્રભુને પણુ નથી હોતા તો છઢ્ઢ્થ એવા મનુષ્યને એક જ વખતે પાંચ ઉપયોગો કેવી રીતે થઈ શકે ? ૪૮૬.

પ્રથમ અંગ—આચારાંગ—ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

આત્મા મનસાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના અર્થ—વિષય સાથે જાય છે—આમ શીઘ્ર ક્રમ છે. અને એજ ક્રમ યોગ્ય છે, કેમકે મનને કંઈ અગમ્ય નથી. જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણુ જાય છે.

વળી ‘ એકેન્દ્રિય ’ આદિ વ્યવહાર પણુ દ્રવ્યેન્દ્રિયોવડે જ થાય છે. અન્યથા, બકુલવૃક્ષ પણુ પાંચ ઉપયોગોને લીધે, પંચેન્દ્રિ થઈ જાય. ૪૮૭.

કહ્યું છે કે—બકુલવૃક્ષ પણુ મનુષ્યની પેઠે સર્વ ઉપયોગોને લઈને પંચેન્દ્રિ જેવો વરતાય છે પણુ એને દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે એથી પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિ. ૪૮૮.

એ બકુલવૃક્ષ રણકાર કરતા નૂપુરવાળી ચપળનયના સુંદરીના મુખના—સુગંધી મદિરાના કોગળાથી પુષ્પિત થાય છે. ૪૮૯.

એ પ્રમાણે પાંચે ઉપયોગો ભાવી લેવા.

અંગુલાસંલ્પય-ગગના-લ્યાનિ જિનેશ્વરાઃ ।

ઉચુઃ પંચાપીન્દ્રિયાણિ બાહ્યં સ્થૂલતા કિલ ॥ ૪૯૦ ॥

નન્વંગુલાસંલ્પયભાગબહુલે સ્પર્શનેન્દ્રિયે ।

લઙ્ગાદિઘાતે દેહાન્તર્વેદનાનુભવઃ કથમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

અત્રોચ્યતે-ત્વગિન્દ્રિયસ્ય વિષયઃ સ્પર્શઃ શીતાદયો યથા ।

ચક્ષુષો રૂપમેવં તુ વિષયો નાસ્ય વેદના ॥ ૪૯૨ ॥

દુઃસ્વાનુભવરૂપા સા તાં ત્વાત્માનુભવત્યયમ્ ।

સકલેનાપિ દેહેન જ્વરાદિવેદનામિવ ॥ ૪૯૩ ॥

અથ શીતલપાનીયપાને-અન્તર્વેદ્યતે કથમ્ ।

શીતસ્પર્શો-અન્તરા કૌતસ્કુતં સ્યાત્સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

અત્રોચ્યતે-સર્વત્રાંગપ્રદે-અન્તર્વર્તિત્વગિન્દ્રિયં કિલ ।

ભવેદેવેતિ મન્તવ્યં પૂર્વર્ષિસમ્પ્રદાયતઃ ॥ ૪૯૫ ॥

યદાહ પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકારઃ—

સર્વપ્રદેશપર્યન્તર્વર્તિત્વાત્તતો-અન્યન્તરતો-પિ શુષિ સ્યોપરિ ત્વ-
ગિન્દ્રિયસ્ય ભાવાદુપપદ્યતે-અન્તરપિ શીતસ્પર્શવેદનાનુભવ ઇતિ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી બહુલ-સ્થૂલ છે એમ શ્રી જીનેશ્વરાનું વચન છે. અહિં કોઈ એમ શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જે એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઇન્દ્રિયની સ્થૂલતા હોય તો સ્પર્શેન્દ્રિયપર બહુ કે કોઈ એવી વસ્તુનો પ્રહાર થાય છે તે વખતે શરીરમાં વેદનાનો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરાય કે-જેમ અક્ષુનો વિષય રૂપ છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય શીત, ઉષ્ણ વગેરે સ્પર્શો છે. એનો વિષય વેદના નથી. વેદના તો દુઃખના અનુભવ રૂપ છે. અને એ વેદનાને આ આત્મા જ્વર આદિ વ્યાધિની વેદનાની પેઠે, અખિલ સ્વરૂપમાં અનુભવે છે. ૪૯૦-૪૯૩.

વળી કોઈ એવી પણ શંકા ઉઠાવે કે શીતળ જળ પીતી વખતે અંદર શીતળ સ્પર્શ ક્યાંથી થાય છે ? ત્યાં શું વચ્ચે સ્પર્શેન્દ્રિય આવીને ઉભી રહે છે ? એ શંકાનું સમાધાન પૂર્વાચાર્યો એમ કહીને કરી ગયા છે કે શરીરપ્રદેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય રહેલી છે-તેથી શીતનો અનુભવ થાય છે. ૪૯૪-૪૯૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ ટીકાકાર એ સંબંધમાં કહે છે કે—

સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વપ્રદેશોના પર્યન્ત સુધી રહેતી હોવાથી, શરીરની અંદરના પોકળભાગમાં પણ એનો સફાવ છે. એટલે અંદર પણ શીત સ્પર્શનો અનુભવ થવો જ જોઈએ.

તતોઽન્તરેઽપિ શુષિરપર્યન્તેઽસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ।

અતઃ સંવેદ્યતે શૈત્યં કર્ણાદિશુષિરશ્ચિવ ॥ ૪૯૬ ॥

પ્રથુત્વમંગુલાસંખ્યભાગોઽતીન્દ્રિયવેદિભિઃ ।

ત્રયાણામપિ નિર્દિષ્ટઃ શ્રવણઘ્રાણચક્તુષામ્ ॥ ૪૯૭ ॥

અંગુલાનાં પૃથક્ત્વં ચ પૃથુત્વં રસનેન્દ્રિયે ।

સ્વસ્વદેહપ્રમાણં ચ ભવતિ સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૮ ॥

ત્વગિન્દ્રિયં વિનાઽન્યેષાં ચતુર્ણાં પૃથુતા ભવેત્ ।

આત્માંગુલેન સોત્સેધાંગુલેન સ્પર્શનસ્ય તુ ॥ ૪૯૯ ॥

નનૂત્સેધાંગુલેનૈવ મિતો દેહો ભવેત્તતઃ ।

માતું તેનૈવ યુજ્યન્તે તદ્ગતાનીન્દ્રિયાણ્યપિ ॥ ૫૦૦ ॥

આત્માંગુલેન ચત્વાર્યોત્સેધિકેનૈકમિન્દ્રિયમ્ ।

તાનીત્યં મીયમાનાનિ કથમૌચિત્યમિયૂતિ ॥ ૫૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતે-જિવ્હાદીનાં પૃથુલત્વે ઔત્સેધેનોરરીકૃતે ।

ત્રિગવ્યૂતનરાદીનાં ન સ્યાદ્વિષયવેદિતા ॥ ૫૦૨ ॥

અને જ્યારે અંદર પણ પોકળ ભાગમાં સર્વતઃ સ્પર્શેન્દ્રિય છે ત્યારે કાન વગેરે પોકળ વસ્તુઓમાં જણાય છે તેમ ત્યાં પણ શૈત્ય જણાય છે. ૪૯૬.

હવે પાંચે ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નાસિકા અને ચક્ષુ-એ ત્રણની પહોળાઈ એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગની કહી છે; જિવ્હાની પહોળાઈ પૃથક્ત્વ અંગુળની (એટલે બેથી નવ આંગળની) કહી છે; જ્યારે સ્પર્શેન્દ્રિય પોતપોતાના દેહ જેવડી છે. ૪૯૭-૪૯૮.

એક સ્પર્શેન્દ્રિયને મૂકીને શેષ ચારેની પહોળાઈનું આત્માંગુલવડે માન કરવું; અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું ઉત્સેધાંગુલ વડે કરવું. ૪૯૯.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે જ્યારે શરીરનું માન ઉત્સેધાંગુલ વડે થાય છે ત્યારે એજ શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનું માન પણ એજ અંગુલવડે કરવું જોઈએ તેને બદલે, ચારને આત્માંગુલ વડે, અને એકને ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવી એ ક્યા પ્રકારની સમજણ? ૫૦૦-૫૦૧.

એ વિવાદના ખંડનમાં એમ કહેવાનું કે—

જે જિવ્હાદિકની પહોળાઈનું માન તમે કહો છો એમ, ઉત્સેધ-અંગુલવડે કાઢીએ તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને વિષયજ્ઞાન થાય નહિં. ૫૦૨.

તથાદિ- ત્રિગવ્યૂતાદિમનુજાઃ षટ્ગવ્યૂતાદિકુંજરાઃ ।
 સ્વસ્વદેહાનુસારાત્સ્યુઃ વિસ્તીર્ણરસનેન્દ્રિયાઃ ॥ ૫૦૩ ॥
 તેષામાન્તરનિર્વૃત્તિરૂપં ચેદ્રસનેન્દ્રિયમ્ ।
 ઉત્સેધાંગુલપૃથક્સ્વમિતં સ્યાદલ્પકં હિ તત્ ॥ ૫૦૪ ॥
 ન વ્યાપ્નુયાત્સર્વજિઠ્ઠાં તતોઽતિવિદિતોઽનયા ।
 સર્વાત્મના રસજ્ઞાનવ્યવહારો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૫૦૫ ॥
 ગન્ધાદિવ્યવહારોઽપિ ભાવનીયો દિશાનયા ।
 તત આત્માંગુલેનૈવ પૃથુત્વં રસનાદિષુ ॥ ૫૦૬ ॥
 જઘન્યતોઽષ્ટિવર્જાયંગુલાસંખ્યેયભાગતઃ ।
 ઘૃહ્ણન્તિ વિષયં ચત્સ્ત્વંગુલસંખ્યભાગતઃ ॥ ૫૦૭ ॥

અર્થ માવઃ—

પ્રાપ્યાર્થાવિચ્છેદકત્વાત્ શ્રવણાદીનિ જ્ઞાનતે ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગાદપિ શબ્દાદિમાગતમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

કેમકે ત્રણ ગાઉના મનુષ્યો અને છ ગાઉના હસ્તીઓ, જેમને પોતપોતાના શરીરના વિસ્તારના પ્રમાણમાં જીંઘાઈન્દ્રિય હોય છે—તેમની ‘અન્તરંગ નિર્વૃત્તિ’ રૂપ જીંઘાઈન્દ્રિયની પહોળાઈનું માન ઉત્સેધ-અંગુલપ્રમાણે કાઢવામાં આવે તો તે (પહોળાઈ) ઘણી અલ્પ આવે. ૫૦૩-૫૦૪.

માટે આવી રીતનો રસજ્ઞાનવ્યવહાર સર્વ (પ્રાણીની) જીંઘાઈને લાગુ પડે નહિં અને એટલે જ એ સર્વાંશે સિદ્ધ થતો નથી. ૫૦૫.

ગંધ આદિના જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ આજ રીતિએ લાવવાનો છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે જીંઘાઈ વગેરે ઇન્દ્રિયોની પહોળાઈ આત્માંગુલ શિવાય અન્ય કોઈ માપથી હોય નહિં. ૫૦૬.

અક્ષુ શિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયો જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. અક્ષુ પોતે અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે. ૫૦૭.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—

શ્રવણ આદિ ઇન્દ્રિયો, પોતાને ‘પ્રાપ્ત્ય’ અર્થનું જાણપણું હોવાથી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પણ આવેલા શબ્દ આદિ જાણી જાય છે. ૫૦૮.

ચતુર્ણામિત એવૈષાં વ્યંજનાવગ્રહો ભવેત્ ।

દૃષ્ટાન્તાન્નવ્યત્પાત્રશયિતોત્બોધનાસ્મકાઃ ॥ ૫૦૯ ॥

યથા શરાવકં નવ્યં નૈવેકેનોદબિન્દુના ।

ક્લિયતે કિન્તુ ભૂયોભિઃ પતાન્નેત્તિરિન્તરમ્ ॥ ૫૧૦ ॥

एवं सुतोऽपि नैकेन शब्देन प्रतिबुध्यते ।

किन्तु तैः पंचषैः कर्णो शब्दद्रव्यैर्भृते सति ॥ ५११ ॥

एवं व्यंजनावग्रहभावना नन्दीसूत्रे ॥

ચત્તુસ્ત્વપ્રાપ્યકારિત્વાદંગુલસંખ્યભાગતઃ ।

अर्थं जघन्याद्गृह्णाति ततोऽप्यर्वाक्षरं न तु ॥ ५१२ ॥

तत एवातिपार्श्वस्थं नैवांजनमलादिकम् ।

चक्षुः परिच्छिन्नतीति प्रतीतं सर्वदेहिनाम् ॥ ५१३ ॥

तथा श्रुतिर्वाङ्मनोजન્યાઃ શૃણોતિ શબ્દમાગતમ્ ।

रूपं गृह्णाते चक्षुः साधिकयोजनलक्षतः ॥ ५१४ ॥

એટલે જ એ ચારે ઇન્દ્રિયોને વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપર બે દૃષ્ટાન્તો છે: (૧) નવા કોરા મૃત્તિકાપાત્રનું; (૨) નિદ્રિતને જાગૃત કરવાનું. (જેનાથી એ વાતની સત્યતાનો નિશ્ચય થશે). ૫૦૯.

જેવી રીતે મૃત્તિકાનું એક નવું કોરું પાત્ર હોય તે જળના એક બિંદુથી ભીંજવી શકાય નહિ, પણ એનાપર પુષ્કળ જળ રેડવાથી જ ભીંજવી શકાય; અને વળી જેમ ઉઘટા માણસને જાગૃત કરવાને એક શબ્દ બસ નથી, પણ એના કર્ણને વિષે પાંચ છ અર્થાત્ ઘણા શબ્દ પહોં-ચાડવાથી જ એ જાગે છે. ૫૧૦-૫૧૧.

વ્યંગ્યાર્થનું એવી જ રીતે જ્ઞાન થાય છે એમ નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે.

હવે ચક્ષુઇન્દ્રિયના સંબંધમાં એટલું કહેવાનું છે કે, એને ‘અપ્રાપ્ય’ પદાર્થનું જાણ-પણું છે એથી એ જઘન્યતઃ અંગુલના સંખ્યાતા ભાગજેટલે છેટેથી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે નજીકના કોઈ પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. દૃષ્ટાન્તઃ ભુઓ કે અત્યંત નજીક રહેલા-એને વિષે જ રહેલા-અંજન કે એલ વગેરેને એ (ચક્ષુ) જોઈ શકતી નથી એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. ૫૧૨-૫૧૩.

વળી ઉત્કૃષ્ટપણે, શ્રોત્રઇન્દ્રિય બાર ચોજન જેટલે છેટેથી આવેલા શબ્દને સાંભળે

આગતં નવયોજન્યાઃ શેષાણિ ત્રીણિ ગૃહ્યતે ।

ગન્ધં રસમથ સ્પર્શમુત્કૃષ્ટો વિષયો દ્વયમ્ ॥ ૫૧૫ ॥

નનુ ચ પ્રાપ્યકારીણિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ ચેત્ ।

પરતોઽપ્યાગતાન્ શબ્દાદીન્ ગૃહ્યન્તિ કથં ન તત્ ॥ ૫૧૬ ॥

દ્વાદશયોજનાદિર્યો નિયમઃ સોઽપિ નિષ્ફલઃ ।

ગૃહ્યાતિ પ્રાત્તસમ્બન્ધં સર્વમિત્યેવ ચૌકિતકમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

અત્રોચ્યતે—શબ્દાદીનાં પુદ્ગલા યે પરતઃ સ્યુઃ સમાગતાઃ ।

તથા મન્દપરીણામાસ્તે જાયન્તે સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૮ ॥

યથા સ્વવિષયં જ્ઞાનં નોત્પાદયિતુમીશતે ।

સ્વભાવાન્નાસ્તિ શક્તિશ્ચેન્દ્રિયાણામપિ તદ્ગ્રહે ॥ ૫૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો વિષયનિયમો યુક્તોઽયં દર્શિતઃ શ્રુતે ।

પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામિન્દ્રિયાણાં સ્થિતેઽપિ હિ ॥ ૫૨૦ ॥

કિંચ । નાસ્તિ શક્તિશ્ચત્તુષોઽપિ વિષયાત્પરતઃ સ્થિતમ્ ।

પરિચ્છેત્ દ્રવ્યજાતં યુક્તસ્તસ્યાપ્યસૌ તતઃ ॥ ૫૨૧ ॥

છે, જ્યારે ચક્ષુ તો એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક છે તે રહેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. ૫૧૪.

શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો એટલે નાસિકા, શ્રોત્રા અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટતઃ નવ યોજન જેટલે છે તેથી આવેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે એમના વિષયો છે—એને ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૫.

અહિં કેાઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જ્યારે કણ આદિ ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી છે ત્યારે એ એથી પણ દૂરથી આવેલા એમના શબ્દ આદિ વિષયોને શા માટે ન ગ્રહણ કરે ? એમને માટે ઉપર ‘બાર યોજન’ નો નિયમ કહ્યો એ પણ નિષ્ફળ—વૃથા છે. એમને માટે તો એમ કહેવું યુક્ત છે કે—એઓ તો, એમને જેનો જેનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૬-૫૧૭.

એ શંકાના નિવારણાર્થે એમ કહેવાનું છે કે—શબ્દ વગેરેના પુદ્ગલો જે છે તેથી આવે એમનું સ્વાભાવિકપણે પરિણામ એટલું મંદ થઈ જાય છે કે એઓ એમના એમના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, સ્વભાવતઃ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જો એમને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય નહિં તો. માટે આ ત્યારે ઇન્દ્રિયોમાં ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો ગુણ હોતાં છતાં પણ, એમના એમના વિષયપરત્વે જે આ નિયમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે એ યુક્ત જ છે. ૫૧૮-૫૨૦.

જિઘ્ઘામ્પ્રાણસ્પર્શનાનિ ત્રીણ્યપ્યેતાનિ ગૃહ્ણતે ।

બદ્ધસ્પૃષ્ઠં દ્રવ્યજાતં સ્પૃષ્ટમેવ પરં શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૨ ॥

યદુક્તમ્- પુઠ્ઠં સુણોઙ્ઠ સદ્દં રુવં પુણ પાસઙ્ઠ અપુઠ્ઠં તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ બદ્ધપુઠ્ઠં વિયાગરે ॥ ૫૨૩ ॥

બદ્ધં તન્નાત્મપ્રદેશૌરાત્મીકૃતમિહોચ્યતે ।

સ્પૃષ્ટમાલિંગિતમાત્રં જ્ઞેયં વપુષિ રેણુવત્ ॥ ૫૨૪ ॥

બદ્ધમપ્પીકયં પણ્ણસેહિં । પુઠ્ઠં રેણું વ તણુંમિ । ઇતિ વચનાત્ ॥

સમેઽપિ પ્રાપ્ત્યકારિત્વે ચતુર્ણામપિ નન્વયમ્ ।

કો વિશેષઃ સ્પૃષ્ટવદ્ધસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણાત્મકઃ ॥ ૫૨૫ ॥

અત્રોચ્યતે- સ્પર્શગન્ધરસદ્રવ્યૌઘાનાં શબ્દવ્યપેક્ષયા ।

અલ્પત્વાત્ બાદરત્વાચ્છાભાવકત્વાચ્છ સત્ત્વરમ્ ॥ ૫૨૬ ॥

વળી અક્ષુમાં પણ, પોતાના વિષયથી પર એવા એક પણ પદાર્થને બાણુવાની શક્તિ નથી, માટે એના પરત્વેનો નિયમ પણ યુક્ત જ છે. ૫૨૧.

હવે જીઘ્ઘા, દ્રાણુ અને સ્પર્શ-એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. કર્ણુ ફક્ત ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૨.

કહ્યું છે કે શબ્દ સંભળાય એ સ્પર્શ થયેથી; રૂપ દેખાય એ વગરસ્પર્શથી; અને ગંધ, રસ તથા સ્પર્શનો અનુભવ થાય એ ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટતા ’ ને લીધે. ૫૨૩.

‘ બદ્ધ ’ એટલે શું ? આત્મપ્રદેશોએ આત્મરૂપ કરેલું-એ ‘ બદ્ધ ’. ‘ સ્પૃષ્ટ ’ કયું ? શરીરપર ફક્ત રજની પેઠે ચોટેલું હોય એ. ૫૨૪.

શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે એ એજ અર્થનું કહેલું છે:

આત્મપ્રદેશરૂપ યદ્ધ ગયેલું એ ‘ બદ્ધ ’. શરીરપર રજ હોય એવું ‘ સ્પૃષ્ટ ’.

અહિં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે—જ્યારે પ્રાપ્ત્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારે ઇન્દ્રિયોમાં સરખી છે ત્યારે “ અમુક ઇન્દ્રિયો ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે અને અમુક ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ ને ગ્રહણ કરે છે ” એવો ભેદ શાનો ? ૫૨૫.

એનું સમાધાન આ રીતે—

સ્પર્શાત્મક, ગંધાત્મક અને રસાત્મક પદાર્થો, શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં, અદ્ય છે, બાહર છે, અને વહેલા અભાવક થાય છે; વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, દ્રાણુન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય—ત્રણેની,

સ્પર્શનપ્રાણજિહ્વાનાં મન્દશક્તિતયાપિ ચ ।

બદ્ધસ્પૃષ્ઠં વસ્તુજાતં ગૃહ્ણન્ત્યેતાનિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્પર્શાદિદ્રવ્યસંઘાતાપેક્ષયા શબ્દસંહતિઃ ।

બહ્વી સૂક્ષ્માસન્નશબ્દયોગ્યદ્રવ્યાભિવાસિકા ॥ ૫૨૮ ॥

તાન્નેર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્યાન્તર્ગત્વોપકરણેન્દ્રિયમ્ ।

સ્પૃષ્ઠાપિ સઘઃ કુરુતેઽભિવ્યર્કિત સા સ્વગોચરામ્ ॥ ૫૨૯ ॥

અન્યેન્દ્રિયાપેક્ષયા ચ શ્રવણં પદુસ્ત્રાવેત્તદમ્ ।

તતઃ સ્પૃષ્ઠાનેવ શબ્દાન્ ગૃહ્ણાતીત્યુચિતં જગુઃ ॥ ૫૩૦ ॥

શ્રુતેર્યત્પ્રાપ્યકારિત્વે બૌધોક્તં સ્પર્શદૂષણમ્ ।

ચંડાલશબ્દશ્રવણાદિષ્વયૌક્તિકમેવ તત્ ॥ ૧ ॥

સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યવિચારો હિ સ્યાલ્લાકવ્યવહારતઃ ।

નેન્દ્રિયાણાં ચ વિષયેષ્વસૌ કસ્યાપિ સમ્મતઃ ॥ ૨ ॥

સ્પૃષ્ઠાર્થગ્રાહકત્વં યત્ પરૈરક્ષણોઽપિ કથ્યતે ।

તદયુક્તં તથાત્વે હિ દાહઃ સ્યાદ્વન્દ્યવેદનાત્ ॥ ૫૩૧ ॥

કર્ણેન્દ્રિય કરતાં, મંદ શક્તિ છે. માટે એઓ ‘બદ્ધસ્પૃષ્ઠ’ પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૬-૫૨૭.

વળી સ્પર્શાદિદ્રવ્યસમૂહની અપેક્ષાએ, શબ્દસમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને આસન્ન શબ્દ-યોગ્ય પદાર્થોને જ અભિવાસિત કરે છે; માટે એ, નિર્વૃત્તિધન્દ્રિયની અંદર પેટી ઉપકરણ-ધન્દ્રિયને (માત્ર) સ્પર્શીને પણ સઘ સ્વગોચર જ્ઞાન કરે છે. ૫૨૮-૫૨૯.

તેમ વળી અન્ય ધન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ, કર્ણેન્દ્રિયમાં વિશેષ પદુત્ત્વ એટલે સામર્થ્ય રહેલું છે. માટે એ, શબ્દનો સ્પર્શ થતાં જ એને (શબ્દને) ગ્રહણ કરી લે છે એમ કહ્યું એ યુક્ત જ કહ્યું છે. ૫૩૦.

[શ્રોત્રેન્દ્રિયનું ‘પ્રાપ્યકારિત્વ’ સ્થાપવામાં, જોઈ લોકો ‘ચંડાળ’ શબ્દ શ્રવણે પડતાં સ્પર્શની દોષ આવે છે એમ ગણ્યવે છે તે કેવળ અયોગ્ય છે. કારણ કે ‘સ્પર્શસ્પર્શ’ નો વિચાર લોકવ્યવહારને લાઇને છે. ધન્દ્રિયોના વિષયોમાં એ વિચારને કોઇપણ વળનદાર ગણ્યું નથી. ૧-૨.].

અન્યમતવાળાઓ ચક્ષુધન્દ્રિયને પણ ‘સ્પૃષ્ઠ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરી લેનારી કહે છે—એ અયુક્ત છે. કેમકે એમ હોય તો વન્દિ એટલે અગ્નિને બેતાંજ ચક્ષુ દગ્ધ થઈ જવાં બોધાએ.

તથા કાચપાત્રાદ્યન્તરસ્થં દૂરાદેવેક્ષ્યતે જલમ્ ।

તદ્વિત્વાન્તઃપ્રવેશે તુ જલશ્રાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૫૩૨ ॥

ત્યાયાધેકં રત્નાવતારિકાદિભ્યોઽવસેયમ્ । વિસ્તારભયાન્નેહ પ્રતન્યતે ॥

યદ્વ સિદ્ધાન્તે ચલ્લુપાસં હલ્લમાગચ્છદ્વ ઇતિ શ્રૂયતે તત્ર સ્પર્શશ-
બ્દેન ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ ઉચ્યતે । તથાહુઃ । સૂરિણ ચલ્લુપાસં હલ્લમા-
ગચ્છદ્વ ઇત્યેતજ્ઞમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિપ્રતીકવૃત્તૌ । અત્ર ચ સ્પર્શશબ્દ ઇન્દ્રિયા-
ર્થસન્નિકર્ષપરશ્ચક્ષુષોઽપ્રાપ્યકારિત્વેન તદસમ્ભવાદિતિ ॥

મેયા આત્માંગુલૈરેવ પ્રાગુક્તન્દ્રિયગોચરાઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાને સ્યુર્મહીયાંસોઽધુના હિ તે ॥ ૫૩૩ ॥

ઉત્સેધાંગુલમાને તુ કથં ભરતચક્રિણઃ ।

પુર્યાદૌ સ્વાંગુલમિતનવદ્વાદશયોજને ॥ ૫૩૪ ॥

એકત્ર વાદિતા ભમ્ભા સર્વત્ર શ્રૂયતે જનૈઃ ।

તસ્માદાત્માંગુલોન્મેયા વિષયા ઇતિ યુક્તિમત્ ॥ ૫૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી કાચના પાત્રમાં રહેલું જળ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેપણુ દૂરથી જ દેખાય છે. એ કાંઈ પાત્રને ભેદીને બહાર આવીને ચક્ષુમાં પ્રવેશ કરતું નથી. જો એમ બનતું હોય તો તો એ ઢોળાઈ જ જાય. ૫૩૧-૫૩૨.

આ બાબતમાં અધિક વિસ્તારથી ' રત્નાવતારિકા ' માં જણાવેલું છે, ત્યાંથી બાણી લેવું.

સિદ્ધાન્તમાં ' ચલ્લુપાસં હલ્લ માગચ્છદ્વ ' એવો પાઠ છે. ત્યાં પાસં—એટલે સ્પર્શ—
એ શબ્દ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના ' સન્નિકર્ષ ' નો વાચક છે. ' જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ ' ની ' પ્રતીક-
વૃત્તિ '—ટીકામાં ' સૂરિણ ચલ્લુપાસં હલ્લમાગચ્છદ્વ ' એમ એક લખાણ છે. ત્યાં પણ ' પાસં ' એટલે ' સ્પર્શ ' શબ્દનો ઉપર જણાવ્યો એ જ અર્થ છે. (સ્પર્શ એટલે સન્નિકર્ષ અર્થાત્ નશ્ચકપણું). કેમકે ચક્ષુને ' સ્પર્શ ' નો તો અસંભવ છે; અપ્રાપ્યકારિત્વ છે માટે.

હવે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોને કઈ જાતના ' માન ' વડે માપવા એ વિષે કહે છે:—
એમને ' આત્માંગુલ ' વડે જ માપવા. કેમકે બીજી રીતે, ધારે કે ' પ્રમાણાંગુલ ' વડે માપ
લઈએ તો તે અત્યારે—હાલને સમયે બહુ બહુ મોટાં થઈ પડે. વળી ત્રીજી રીતે એટલે
' ઉત્સેધાંગુલ ' થી માપ લઈએ તો એમાં પણ વાંધા આવે છે. એ રીતનો કે એમ માપ લેવાથી,
ભરતચક્રવર્તીના પોતાના (ઉત્સેધ) આંગળ વડે માપતાં નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન

આહ । પ્રમાણાંગુલજાનેકલક્ષયોજનસમ્મિતે ।

સ્વર્વિમાને કથં ઘંટા સર્વતઃ શ્રૂયતે સુરૈઃ ॥ ૫૩૬ ॥

ત્રૈધૈરવ્યંગુલૈર્નેષ વિષયો ઘટતે શ્રુતેઃ ।

દ્વિતીયોપાંગટીકાયામસ્યોત્તરમવેક્ષ્યતામ્ ॥ ૫૩૭ ॥

તથાહિ । તસ્યાં મેઘૌઘરસિતગમ્भीરમધુરશબ્દાયાં યોજનપરિમંડ-
લાયાં સુસ્વરાભિધાનાયાં ઘંટાયાં ત્રિસ્તાડિતાયાં સત્યાં યત્સૂર્યામં વિમાનં
તત્પ્રાસાદનિષ્કુટેષુ યે આપતિતાઃ શબ્દવર્ગણાઃ પુદ્ગલાસ્તેભ્યઃ સમુચ્છ-
લિતાનિ યાનિ ઘંટાપ્રતિશ્રુતિશતસહસ્રાણિ ઘંટાપ્રતિશબ્દલક્ષાસ્તૈઃ સંકુલ-
મપિ જાતમભૂત ॥ કિમુક્તં ભવતિ । ઘંટાયાં મહતા પ્રયત્નેન તાડિતાયાં યે
વિનિર્ગતાઃ શબ્દપુદ્ગલાસ્તત્પ્રતિઘાતતઃ સર્વાસુ દિક્ષુ વિદિક્ષુ ચ
દિવ્યાનુભાવતઃ સમુચ્છલિતૈઃ પ્રતિશબ્દૈઃ સકલમપિ વિમાનમનેકયોજન-
લક્ષમાનમપિ બધિરિતમુપજાયતે ઇતિ ॥ एतेन द्वादशभ्यो योजनेभ्यः
समागतः शब्द श्रोत्रग्राह्यो भवति न परतः । ततः कथमेकत्र ताडितायां

લાંબી થાય એવી નગરી આદિમાં એકસ્થળે વગાડેલી લાંબાને સર્વ સ્થળોનાં લોકો શી રીતે
સાંભળી શકે ? માટે એ વિષયોને આત્માંગુલને માપે માપવા એજ યુક્તિમત્ છે. ૫૩૩-૫૩૫.

‘ પ્રમાણાંગુલ ’ ને માપે માપતાં અનેક લાખ યોજન થાય એવા દેવવિમાનમાં ઘંટાનાદ
કરવામાં આવે છે એ નાદ દેવો સર્વત્ર કેવી રીતે સાંભળે છે ? ૫૩૬.

પ્રમાણુ આંગળ, ઉત્સેધ આંગળ અને આત્માંગુલ-એ ત્રણે જાતિના આંગળને માપે માપ
લેતાં, આ કર્ણનો વિષય કોઈ રીતે ઘટી શકતો નથી. ૫૩૭.

એનો ઉત્તર ખીજા ઉપાંગની નીચે પ્રમાણેની ટીકા પરથી સમજાશે.

અનેક મેઘની ગર્જના સમાન મધુર ધ્વનિ કરતા, એક યોજન વિસ્તૃત ‘ સુસ્વર ’ નામની
ઘંટાને ત્રણ વખત વગાડતાં, સૂર્યાલ નામના વિમાનમાં આવી રહેલા મહેલોના શિખરોપર
પડેલા શબ્દવર્ગણાના પુદ્ગળોમાંથી ઉછળી રહેલા લક્ષબદ્ધ પ્રતિધ્વનિ-પડછંદાઓથી એ
વિમાન પૂરાર્ધ જાય છે. આનો લાવાર્થ એ કે-ઘંટાને ખડું જોસથી વગાડીએ તો એમાંથી જે
શબ્દપુદ્ગળો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી, સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં, દિવ્ય પ્રભાવવડે
એ અનેક લક્ષયોજનના માનવાળું વિમાન આખું બધિર-બહેરું થઈ જાય છે.

આ ઉત્તેજ પરથી “ બાર યોજન છેટેથી આવેલો શબ્દ કાને સંભળાય છે પરંતુ વિશેષ
દૂરનો સંભળાતો નથી. તેથી એક સ્થળે વગાડેલી ઘંટાનો શબ્દ સર્વત્ર કેમ સંભળાય ” એવી
શંકા હતી એનું સમાધાન થઈ ગયું. સર્વત્ર દિવ્ય પ્રભાવને લઈને તથાપ્રકારના પ્રતિધ્વનિ-

ઘંટાયાં સર્વત્ર તચ્છબ્દશ્રુતિરુપજાયતે ઇતિ યદુચ્યતે તદપાકૃતમવસેયમ્ ।
સર્વત્ર દિવ્યાનુભાવતસ્તથારૂપપ્રતિશબ્દોચ્છન્ને યથોક્તદોષાસમ્ભવાત્ ॥

અપરં ચ । ઇગવીસં ચલુ લલા ચત્તીસં એવ તહ સહસ્તાઈં ।

તહ પંચસયા મણિયા સત્તત્તીસાય અરિત્તા ॥

ઇતિ નયણવિસયમાણં પુલ્લરદીવદ્વાસિમણુઆણં ।

પુલ્લેણ ય અવરેણ ય પિહં પિહં હોઈ નાયવં ॥ ૫૩૮ ॥

એવં ચ સ પ્રાગુક્તોઽદ્ધિવિષયો ન વિસંવદતે કથમ્ ।

અત્રૈતત્સૂત્રતાત્પર્યં વ્યાચચક્ષે બુધૈરિદમ્ ॥ ૫૩૯ ॥

લક્ષયોજનમાનો દૃગ્વિષયઃ પરમસ્તુ યઃ ।

અમાસ્વરં પર્વતાદિવસ્ત્વપેક્ષ્ય સ નિશ્ચિતઃ ॥ ૫૪૦ ॥

સ્યાન્નાસ્વરં તુ સૂર્યાદિવસ્ત્વપેક્ષ્યાધિકોઽપિ યઃ ।

વ્યાખ્યાનતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિરિયં કિલ ॥ ૫૪૧ ॥

ઇદં વિશેષાવશ્યકેઽર્થતઃ ॥

અનન્તાણુદ્રવાન્યેતાનીન્દ્રિયાણ્યલિલાન્યપિ ।

અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢાનિ નિલિલાનિ ચ ॥ ૫૪૨ ॥

પડછંદાઓ ઉછળવાને લીધે એમાં પૂર્વોક્ત દોષનો સંભવ રહ્યો નહિં.

વળી ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના ' માન ' પરત્વે વિસંવાદિપણા વિષે.

પુષ્કરાવર્તદ્રીપમાં રહેનારા મનુષ્યોની દૃષ્ટિના વિષયનું માન ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન છે. એથી આગળ આગળના દ્રીપોમાં પૂર્વપૂર્વના દ્રીપો કરતાં અધિક છે. પણ આ કથન પૂર્વે કહી ગયા એની સાથે મળતું આવતું નથી એટલે જ્ઞાની પુરૂષો એવો વિસંવાદ દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવે છે— ૫૩૯.

ચક્ષુના ઉત્કૃષ્ટ વિષયનું માપ આગાઉ એક લક્ષ યોજનનું કહ્યું છે એ પર્વત આદિ તેજ-રહિત વસ્તુને અપેક્ષીને કહ્યું છે. પરંતુ સૂર્યઆદિ તેજસ્વી વસ્તુની અપેક્ષાએ તો એ વિષયનું માન અધિક પણ હોય. વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં પણ આ ભાવાર્થનું કથન છે. ૫૪૦-૫૪૧

આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અનન્ત પરમાણુઓની બનેલી છે; તેમ વળી અસંખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહી રહી છે. ૫૪૨.

સ્તોકાવગાહા દક્ શ્રોત્રઘ્રાણે સંખ્યગુણે ક્રમાત્ ।

તતોઽસંખ્યગુણા જિઘ્ઘા સંખ્યઘ્નં સ્પર્શનં તતઃ ॥ ૫૪૩ ॥

સ્તોકપ્રદેશં નયનં શ્રોત્રં સંખ્યગુણાધિકમ્ ।

તતોઽસંખ્યગુણં ઘ્રાણં જિઘ્ઘાઽસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૫૪૪ ॥

તતોઽપ્યસંખ્યગુણિતપ્રદેશં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ।

દૃશ્યરૂપબહુતૈષાં સ્યાદવગાહપ્રદેશયોઃ ॥ ૫૪૫ ॥

તુર્યોપાંગે તુ

શ્રોત્રાદિનાસિકં દ્વે દ્વે જિઘ્ઘૈકા સ્પર્શનં તથા ।

एवं द्रव्येन्द्रियाण्यष्टौ भावेन्द्रियाणि पंच च ॥ ५४६ ॥

सर्वेषां सर्वजातित्वे द्रव्यतो भावतोऽपि च ।

अतीतानीन्द्रियाणि स्युरनन्तान्येव देहिनाम् ॥ ५४७ ॥

विनानादिनिगोदिभ्यो ज्ञेयमेतत्तु कोविदैः ।

स्वजातावेव तेषां तु तान्यतीतान्यनन्तशः ॥ ५४८ ॥

ચક્ષુઃઇન્દ્રિય, સર્વમાં, ઓછા અવગાહવાળી છે. અને કર્ણુ તથા નાસિકા અનુક્રમે એનાથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અવગાહવાળી છે. ૫૪૩.

પ્રદેશો પણ ચક્ષુના સર્વથી ઓછા છે. કર્ણુઇન્દ્રિયના એથી સંખ્યગણા છે. નાસિકાના વળી એથી અસંખ્યગણા છે. નાસિકા કરતાં જીઘ્ઘાના અસંખ્યાતગણા, અને જીઘ્ઘા કરતાં સ્પર્શઇન્દ્રિયના અસંખ્યગણા છે. ૫૪૪.

આવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ‘અવગાહ’ અને ‘પ્રદેશ’ ઓછાવત્તા છે. ૫૪૫.

એથા ઉપાંગમાં તો એમ કહેલું છે કે—

એ કર્ણુ, એ ચક્ષુ, એ નાસિકા (ના રંધ્ર), એક જીઘ્ઘાઇન્દ્રિય, અને એક સ્પર્શઇન્દ્રિય એમ આઠ દ્રવ્યઇન્દ્રિયો છે. ભાવથી જો કે ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. ૫૪૬.

સર્વ પ્રાણીઓને સર્વજાતિઓમાં અનન્ત દ્રવ્યઇન્દ્રિયો અને ભાવઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી છે. ૫૪૭.

પણ એમાં અનાદિ નિગોદજાતિ અપવાદરૂપે ગણવી. કેમકે એના જીવોની અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય એ પોતાની જ જાતિમાં, સર્વ જાતિમાં નહિ. ૫૪૮.

કિંચ । યેવામનન્તઃ કાલોઽમૂર્છિર્ગતાનાં નિગોદતઃ ।

તેવામપેક્ષયા જ્ઞેયમેતદ્દ્યુતવિશારદૈઃ ॥ ૫૪૯ ॥

એવમન્યત્રાપિ યથાસમ્ભવં મામ્યમ્ ॥

एकादीनि सन्ति पंचान्तानि भावेन्द्रियाणि च ।

एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्युः यथाक्रमम् ॥ ५५० ॥

भावीनि नैव केषांचिद्वर्त्तन्ते मुक्तियायिनाम् ।

केषांचित् पंच षट् सप्त संख्यासंख्यान्यनन्ताः ॥ ५५१ ॥

सिद्धतां भाविनि भवे नरनारकनाकिनाम् ।

पंचाक्षतिर्यક્ષ્मण्ड्यम्बुद्रूणां पंच जघन्यतઃ ॥ ૫૫૨ ॥

पृथ्यादिजन्मान्तरि मुक्तीनां तु मनीषिभिઃ ।

षट्सप्तप्रःखाण्यवं भाव्यानि प्रोक्तदेहिनाम् ॥ ૫૫૩ ॥

સંખ્યેાને ચ તાનિ સ્યુઃ સંખ્યાતભવકારેણાઃ ।

અસંખ્યેયાન્યનન્તાન્યસંખ્યેયાનન્તજન્મનામ્ ॥ ૫૫૪ ॥

વળી એ પણ જે જીવોને નિગોદમાંથી નીકળ્યાને અનન્ત કાળ થયો હોય છે એમના જે વિષે સમજવું. ૫૪૯.

એવી રીતે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય સમજ લેવું.

વળી ભાવઇન્દ્રિય એકેન્દ્રિયજીવને એક, બેઇન્દ્રિયને બે, એમ અનુક્રમે પાંચેન્દ્રિયજીવને પાંચ હોય છે. ૫૫૦.

કેટલાક મોક્ષગામી જીવોને એ ઇન્દ્રિયો ભવિષ્યકાળમાં થવાની હોતી નથી; જ્યારે કેટલાકને તો પાંચ, છ, સાત, સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૧.

ભવિષ્યમાં થનારા ભવ-જન્મ-માં મોક્ષ જવાના હોય એવા મનુષ્ય, નારકીના જીવો, દેવ, પાંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય તથા વનસ્પતિકાયને જઘન્યતઃ પાંચ ઇન્દ્રિયો થાય છે. ૫૫૨.

આ ગણાવ્યા એમાંથી જેઓ ‘પૃથ્વીકાય’ આદિમાં જન્મ લીધા પછી જે ‘મુક્ત’ થવાના હોય છે એમને જઘન્યતઃ છ, સાત આદિ ઇન્દ્રિયો થાય છે એમ સમજવું. ૫૫૩.

સંખ્યાત ભવ કરનારાઓને એ ઇન્દ્રિયો સંખ્યાત થાય છે. તેમજ અસંખ્ય ભવકરનારાઓને અસંખ્યાત, અને અનન્ત ભવ કરનારાઓને અનન્ત (ઇન્દ્રિયો) થાય છે. ૫૫૪.

રિષ્ટામધામાઘવતાના દશાણાં ચ યુગ્મિનામ્ ।
 નૃણાં તિરશ્ચાં ભાવીનિ દશ તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૫ ॥
 પંચાક્ષેભ્યોઽન્યત્ર નૈષામુત્પત્તિર્નાપ્યનન્તરે ।
 ભવે મુક્તિસ્તતઃ ણાં દશોક્તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૬ ॥
 વાયુગ્નિધિક્ષાક્ષાણાં જઘન્યતો ભવન્તિ ષટ્ ।
 હ્રમાદિજન્માન્તરિતૈષાં મુક્તિનાંનન્તરં યતઃ ॥ ૫૫૭ ॥
 એકદ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયાણાં સ્યુરનુક્રમાત્ ।
 દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ સન્ત્યેકં દ્વે ચત્વારિ ષડષ્ટ ચ ॥ ૫૫૮ ॥
 ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિદષ્ટ વા નવ ।
 દશ ષોડશ કેષાંચિત્સંખ્યાસંખ્યાન્યનન્તશઃ ॥ ૫૫૯ ॥

માવના પ્રાપ્ત્ ॥

નારકસ્ય નારકસ્વે ભાવતો દ્રવ્યતોઽપિ ચ ।
 તાન્યતીતાન્યનન્તાનિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૬૦ ॥

રિષ્ટા, મધા, તથા માઘવતી નારકીના જીવોને, યુગલ જન્મેલાને, મનુષ્યોને, અને તિર્યંચોને જઘન્યતઃ દશ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે. ૫૫૫.

એ સર્વ જીવોને વળી, પંચેન્દ્રિય વિના અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્નથવાપણું હોતું નથી. તેમ એમને અનન્તર ભવમાં મોક્ષપ્રાપ્ત પણ નથી. તેથી એમની જઘન્ય દશ ઇન્દ્રિયો કહી છે. ૫૫૬.

વાયુકાય, અગ્નિકાય અને બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય જીવોને જઘન્ય છ ઇન્દ્રિયો થાય છે. કેમકે એમની પૃથ્વીકાય આદિમાં જન્મ લીધા પછી જ, મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છે: આંતરા વિના એમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫૫૭.

એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીમાં પાંચ પ્રકારના જીવોને અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, છ અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. ૫૫૮.

વળી કેટલાકને તો એ (ઇન્દ્રિયો) થવાની હોતીજ નથી. જ્યારે કેટલાકને આઠ નવ, દશ કે સોળ અને ઘણાને વળી સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૯.

આમાં ભાવના પૂર્વની પેઠે સમજવી.

નારકીના જીવોને નારકીપણામાં પાંચ ભાવેન્દ્રિયો અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્તવાર અતીત થયેલી હોય છે; જ્યારે એકવાર નરકમાં જનારા કેટલાક પ્રાણીઓને એ ઇન્દ્રિયો થવાની

ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિત્પંચ ચાષ્ટ ચ ।
 જ્ઞેયાનિ તાન્યેકવારં નરકં યાસ્યતોગિનઃ ॥ ૫૬૧ ॥
 સંજ્ઞેયાન્યેતાનિ સંખ્યવારં નરકયાયિનઃ ।
 અસંખ્યેયાન્યપ્યનન્તાન્યેવં ભાઠ્યાનિ ધીધનૈઃ ॥ ૫૬૨ ॥
 અતિક્રાન્તાન્યનન્તાનિ મુરત્વે નારકસ્ય ચ ।
 વર્તમાનાને નૈવ સ્યુર્ભાવીનિ પુનરુત્તવત્ ॥ ૫૬૩ ॥
 વિજયાદિવિમાનિત્વે યદિ સ્યુઃ નારકાંગિનામ્ ।
 નાતીતાનિ ભવિષ્યન્તિ પંચાષ્ટ દશ ષોડશ ॥ ૫૬૪ ॥
 एवं ઈર્વગતિત્વેન સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ।
 ભાવનીયાન્યતીતાનિ સન્તિ ભાવીનિ ચ સ્વયમ્ ॥ ૫૬૫ ॥
 નૃત્વે નૃણામતીતાન્યનન્તાન્યષ્ટ ચ પંચ ચ ।
 સન્તિ તદ્ભવમુક્તીનાં તાનિ ભાવીનિ નૈવ ચ ॥ ૫૬૬ ॥
 અન્યેષાં તુ મનુષ્યત્વે ભાવીનિ પંચ ચાષ્ટ ચ ।
 જયન્તોઽપિ સ્યુઃ ક્તિર્યજ્ઞ માનુષ્યમન્તરા ॥ ૫૬૭ ॥

હોતીજ નથી, અને કેટલાકને (ભાવથી) પાંચ અને (દ્રવ્યથી) આઠ થવાની હોય છે. ૫૬૦-૫૬૧.

નરકમાં સંખ્યાતવાર જનારાઓને એ સંખ્યાત થવાની હોય છે, અસંખ્યાતવાર જનારાઓને અસંખ્ય, અને અનન્તવાર જનારાઓને અનન્ત થવાની હોય છે એમ સમજવું. ૫૬૨.

વળી નરકના જીવને દેવના ભવમાં અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય છે, વર્તમાન હોતીજ નથી, (ભવિષ્યમાં) અનન્ત થવાની હોય છે. ૫૬૩.

વિજયવિમાન વગેરેના દેવતાના ભવમાં, નારકીના જીવોને, ઇન્દ્રિયો, અતીત થયેલી ન હોય; ભવિષ્યમાં પાંચ, આઠ, દશ કે સોળ થાય. ૫૬૪.

એમ સર્વ જીવોની સર્વ ભવની અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ (ભાવી) ઇન્દ્રિયો સ્વયમેવ ભાવવી. ૫૬૫.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં, અતીત થઇ ગયેલી ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે; વર્તમાન આઠને પાંચ હોય છે અને તદ્ભવમોક્ષગામી (મનુષ્યો)ને ભાવી (ભવિષ્યમાં) થવાની નથી હોતી. ૫૬૬.

અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમા જઘન્યતઃ પણ પાંચ અને આઠ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે; કેમકે મનુષ્યભવમાં આવ્યા વિના એમનો મોક્ષ નથી થતો. ૫૬૭

અનુત્તરપદ્મસ્ય ચ સ્વસ્થે સન્નિષ્ટ પંચ ચ ।

યદિ સ્યુર્મૂતભાવીનિ ત વન્ત્યવ તદા સ્વલુ ॥ ૫૬૮ ॥

વિજયાદિવિમાનેષુ િરુત્પન્ના જ્ઞાનન્તરે ।

ભવે વિમુક્તિમાપ્નોતિ તતો યુક્તં યથાદિતઃ ॥ ૫૬૯ ॥

અન્યજાતિત્વે સ્વનન્તાન્યતીતાન્યથ સન્તિ ન ।

ભાવીનિ સંલગ્નાદેવેષાં નૃત્વચૈમાનિકસ્વયોઃ ॥ ૫૭૦ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

इह विजयाादेषु चतुर्षु गतो जीवो नियमाः ततः उद्भूतो न जातु-
षिदपि नैरयिकादिषु पंचेन्द्रतिर्यक्पर्यवसानेषु तथा व्यन्तर ज्योतिष्के
षु च मध्ये समागमिष्यति । मध्येषु सौधर्मादिषु वा गमिष्यति । इति ॥

સર્વાર્થસિદ્ધિ-વસ્થે સર્વાર્થાસિદ્ધનાકિનાઃ ।

ન સ્યુઃ ભૂતભવિષ્યન્તિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૭૧ ॥

તેષામન્યગતિત્વે ચાતીતાનિ સ્યુરનન્તશઃ ।

નૈવ સન્તિ ભવિષ્યન્તે નૃગતાવષ્ટ પંચ ચ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી અનુત્તર વિમાનના દેવોને પોતાના ભવમાં ‘વર્તમાન’ આઠ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે. અને ‘અતીત’ અને ‘ભાવિ’ નો હોય તો એ પણ એટલી જ હોય કેમકે વિજય આદિ વિમાનમાં બે વાર જન્મ લીધો હોય એવો પ્રાણી પશ્ચીના ભવમાંજ મોક્ષ પામે છે. ૫૬૮-૫૬૯.

એ અનુત્તર વિમાનના દેવોને વળી, અન્યભવમાં ‘અતીત’ ઇન્દ્રિયો ‘અનન્ત’ હોય છે; ‘વર્તમાન’ બીલકુલ હોતી નથી; અને, મનુષ્યભવ તથા વિમાનિક દેવના ભવમાં ‘ભાવી’ (ભવિષ્યમાં થવાની) ‘સંખ્યાતી’ હોય છે. ૫૭૦.

પ્રજ્ઞાપના-પદ્મવજ્રા-સૂત્રનીવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે—

વિજય આદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોમાં રહેલો જીવ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી નિશ્ચયે કોઈ પણ વખતે નારદી વગેરેમાં કે પંચેન્દ્રિ તિર્યચ-સુધીમાં, કે વ્યંતર કે જ્યોતિષીઓમાં પણ આવતો નથી. કાં તો મનુષ્ય ભવ પામે છે, કાં તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં જાય છે.

‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ ના દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધના ભવમાં ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ હોતી નથી, તેમ ‘ભાવી’ થવાની પણ નહિ. ફક્ત પાંચ ને આઠ ‘વર્તમાન’ હોય છે. ૫૭૧.

એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે અનન્તી ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ થઈ ગઈ હોય છે; ‘વર્તમાન’ બીલકુલ હોતી નથી; ફક્ત ‘ભાવી’ મનુષ્યમતિમાં, આઠ ને પાંચ થવાની. ૫૭૨.

સંપિંચન્દ્રિયાણાં યત્ સત્યાદિ જ્ઞાનસાધનમ્ ।

મનો નોદ્દિવ્યં તદ્વ દ્વિવિધં દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૫૭૩ ॥

તત્ર ચ મનઃપરિણતિજ્ઞાનનામકર્મોદયાદિઃ ।

મનોયોગ્યવર્ગણાનામાદાય દલિકાન્યક્તમ્ ॥ ૫૭૪ ॥

મનસ્સ્વેનત્યાદિજ્ઞાનિ જન્તુના દ્રવ્યમાનસમ્ ।

જિનેષ્વે તથા ચાહ નન્દ્યધ્વજન-ગિઠ્ઠત્ ॥ ૫૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મનપ્રજ્ઞાત્તેનામકર્મોદયતો જોગે મણોદઢ્વે ઘેતું મણત્તેણ પરિણા-
મિયા દઢ્વા દઢ્વમણો ભક્ષઙ્ । ઇતિ ॥

મનોદ્રવ્યાવલમ્બેન મનઃપરિણતિસ્તુ યા ।

જન્તોઃ ભાવમનસ્તસ્સ્યાત્તથોક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૫૭૬ ॥

જીવો પુણ મણપરિણામ કિરિયાવંતો ભાવમણો ॥ કિં મણિયં હોઙ્ ।

મણ-વાલંબણો જીવસ્સ મણાવાવારો ભાવમણો ભક્ષઙ્ । ઇતિ નન્દ્ય-
ધ્યયનચૂર્ણો ॥

અતઃ એવ ચ દ્રવ્યચિત્તં વિના ભાવચિત્તં ન સ્યાદસંનિવત્ ।

વિનાપિ ભાવચિત્તં તુ દ્રવ્યજ્ઞતે જિનવદ્ભવે ॥ ૫૭૭ ॥

હવે,

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીએને, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનતું સાધનરૂપ એવું જે-મન-તે ‘નોદ્દિ-
વ્ય’ કહેવાય છે. એ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી, એમ બે પ્રકારનું છે:— ૫૭૩.

મનપર્યાયિ નામના નામકર્મના ઉદય થકી મનોયોગ્ય વર્ગણાના દળો લઈને પરિણામ-
વેલું મન તે ‘દ્રવ્યમન;’ અને મનોદ્રવ્યના અવલંબન વડે મનની પરિણતિ કે પરિણામ થાય તે
‘ભાવમન’ કહેવાય.

નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે મનપર્યાયિનામકર્મના ઉદયથી, યોગ્ય મનોદ્રવ્ય
લઈને જે પરિણામવેલું તે ‘દ્રવ્યમન’ કહેવાય; અને જીવનો ક્રિયાવંત મનપરિણામ-તે ‘ભાવમન.’
એનો અર્થ એ કે જીવનો મનદ્રવ્યના અવલંબનવાળો મનનવ્યાપાર તે ભાવમન. ૫૭૪-૫૭૬.

એટલા માટે જ

અક્ષંજીની જેમ દ્રવ્યચિત્ત વિના ભાવચિત્ત ન હોય; પણ જિનભગવાનની જેમ ભાવ-
ચિત્ત વિના દ્રવ્યચિત્ત તો હોય. ૫૭૭.

તથોક્તં પ્રત્યક્ષાત્—ભાવમનો વિનાપિ ચ દ્રવ્યમના ભવતિ । યથા
ભવસ્થકેવલિનઃ । ઇતિ ॥

સ્તોકા મનસ્વિનોઽસંલ્પગુણાઃ શ્વોત્રાન્વિતાસ્તતઃ ।

ચત્ત્વાર્ણસજ્જાલ્યાઃ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૫૭૮ ॥

અનિન્દ્રિયાશ્ચ નિર્દિષ્ટા એભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સ્પર્શનોન્દ્રિયન્તસ્તુ તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૫૭૯ ॥

લોકૈશ્વ

ચત્ત્વાઃશ્રાત્રમા ॥ રસનસ્વમનાવાક્પાણિપાદપાન્પસ્થલચ્ચણાનિ એકા-
દશ ઇન્દ્રિયાણિ સુશ્રુતાદૌ ઉક્તતાનિ ॥

નામમાનામપિ

બુદ્ધીન્દ્રિયં સ્પર્શનાદિ પાણ્યાદિ તુ ઈન્દ્રિયેભ્યઃ । ઇતિ અમિહિતમ્
ઇતિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ ૨૨ ॥

સંજ્ઞા યેષાં સન્તિ તે સ્યુઃ સંજ્ઞિનોઽન્યે ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

સંજ્ઞિનસ્તે ચ પંચાક્ષા મનઃપર્યાપ્તિશાલિનઃ ॥ ૫૮૦ ॥

પદ્મવજ્રાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે ભવસ્થ કેવળીની પેઠે ભાવમન વિના પણ દ્રવ્ય-
મન થાય.

હવે તે તે ઇન્દ્રિયોવાળાની સંખ્યા કેટકેટલી છે તે કહે છે:—મનઇન્દ્રિયવાળા સર્વથી
અદ્ય છે. તેથી અસંખ્યગણા કર્ણુઇન્દ્રિયવાળા છે. એથી ચક્ષુઇન્દ્રિયવાળા, શ્રાણુઇન્દ્રિયવાળા,
અને રસેન્દ્રિયવાળા અનુક્રમે અધિક અધિક છે. એથી પણ અનન્તગણી અનિન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયરહિત
એવા-સિદ્ધના જીવો છે, અને એથી અનન્તગણા સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા (જીવો) છે. ૫૭૮-૫૭૯.
વળી લોકોએ તો

ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને લિંગ-એ
પ્રમાણે અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ‘ સુશ્રુત ’ વગેરેમાં ગણાવી છે.

‘ નામમાના ’ માં પણ કહ્યું છે કે,

સ્પર્શઇન્દ્રિય વગેરે બુદ્ધિઇન્દ્રિયો છે; અને હસ્ત, પાદ વગેરે ક્રિયાઇન્દ્રિયો છે.

આ પ્રમાણે બાવીશમું દ્વાર જે ‘ ઇન્દ્રિય ’-તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ‘ સંજ્ઞિત ’ નામના ત્રેવીશમા દ્વાર વિષે.

જેમને સંજ્ઞા છે તે સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી (સંજ્ઞાવાળા) કહેવાય. શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.
મનપર્યાપ્તિ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો-એ છ વાનાંને સજ્ઞાવ-એનું નામ સંજ્ઞા. માટે એ છ
વાનાં જેમનામાં હોય એઓ ‘ સંજ્ઞી ’ કહેવાય. ૫૮૦.

નનુ સંમૂર્ચ્છિમપંચાશ્વાન્તેષ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ।

આહારાઘ્યાઃ સંન્તિ સંજ્ઞાસ્તતસ્તે કિં ન સંજ્ઞિનઃ ॥ ૫૮૧ ॥

અગ્રોચ્યતે-અગ્રરૂપા દશાન્યતાસ્તીદ્વમોહોદયેન ચ ।

અશોભના અવ્યક્તાશ્ચ તદ્દ્વાભિઃ સંજ્ઞિતા મતાઃ ॥ ૫૮૨ ॥

નિદ્રાવ્યાસોઽસુમાન્ કંઢૂયનાદિ કુરુતે યથા ।

મોહાચ્છાદિતત્ત્વેતન્યાસ્તથાહારાઘ્યમી અપિ ॥ ૫૮૩ ॥

તતઃ સંજ્ઞાસમ્બન્ધમાત્રેણ ન સંજ્ઞિત્વમુરીકૃતમ્ ।

ન હોકેન્નૈવ નિષ્કેણ ધનવાનુચ્યતે જનૈઃ ॥ ૫૮૪ ॥

અતાદ્દમૂપયુક્તોઽપિ રૂપવાદ્દ્વાભિધીયતે ।

ધની કિન્તુ बहु-વ્યેરૂપવાન્ રમ્યરૂપતઃ ॥ ૫૮૫ ॥

મહત્યા વ્યક્તયા કર્મક્ષયોપશમજાતયા ।

સંજ્ઞયા શસ્તયૈવાંગ લભતે સંજ્ઞિતાં તથા ॥ ૫૮૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

હૃદયર્થતો વિશેષાવશ્યકે ॥

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે,

એકેન્દ્રિય આદિથી તે સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને ‘ આહાર ’ આદિ ‘ સંજ્ઞા ’ તો છે, ત્યારે એઓ પણ ‘ સંજી ’ કહેવાવા જોઈએ, છતાં કેમ નથી કહેવાતા ? ૫૮૧.

આ શંકાનું સમાધાન એટલું કે,

એઓને આ દશે સંજ્ઞાઓ યોગરૂપ છે અને તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે અશોભન અને અવ્યક્ત છે માટે એવી સંજ્ઞાઓને સંજ્ઞા માની નથી. એટલે એમને ‘ સંજી ’ માં નથી ગણ્યા. ૫૮૨.

જેવી રીતે માણસ નિદ્રાવશ અવસ્થામાં ખરજ વગેરે કરે છે તેવી રીતે એ પ્રાણીઓ મોહ-વશ અને અપ્રકટ ચૈતન્યાવસ્થામાં આહારાદિ કરે છે: આમ એમને સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ માત્ર છે. એટલેથીજ એમને સંજ્ઞાપણું ન કહેવાય. જેમ એકજ સોનામોહોરવાળો ધનવાન નથી કહેવાતો અને ઉત્તમ રૂપવિનાનો રૂપવાન નથી કહેવાતો, પણ પુષ્કળ સોનામોહોરવાળોજ ધનવાન અને ઉત્તમ-સુંદર રૂપવાળોજ રૂપવાન-રૂપાળો કહેવાય છે એમ મ્હોટી, વ્યક્ત અને કર્મોના ક્ષય-ઉપશમથી થયેલી—આમ સર્વ વાતે પ્રશસ્ત હોય એવી સંજ્ઞા વડે જ જીવ સંજ્ઞાવાન-સંજી કહેવાય. એમ વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં કહેલું છે. ૫૮૩-૫૮૬.

તતથ યેષામાહારાદિસંજ્ઞા વક્તવ્યતન્યલક્ષણાઃ ।
 કર્મક્ષયોપશમજાઃ સંજ્ઞિનસ્તે પરેઽન્યથા ॥ ૫૮૭ ॥
 લીર્ધકાલિક્યાનિકા વા સંજ્ઞા યેષાં ભવન્તિ તે ।
 સંજ્ઞિનઃ સ્યુર્યથાયોગમસંજ્ઞિનસ્તદુજ્જિજ્ઞતાઃ ॥ ૫૮૮ ॥
 ઇતિ સંજ્ઞિતાદિ ॥ ૨૩ ॥

વેદત્રિધા સ્યાત્પુંવેદઃ સ્ત્રીવેદશ્ચ તથા પરઃ ।
 વલીબવેદશ્ચ તેષાં સ્યુર્લક્ષણાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૫૮૯ ॥
 પુંસાં યતો યોષિઃ સ્ત્રીણાં સ પુંવેદોઽભિધીયતે ।
 પુરુષેચ્છા યતઃ સ્ત્રીણાં સ સ્ત્રીવેદ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૫૯૦ ॥
 યતો દ્વયાભિલાષઃ સ્યાત્ વલીબવેદઃ સ ઉચ્યતે ।
 તૃણકુંભમકદ્રંગજ્વલનોપમિતા ઇમે ॥ ૫૯૧ ॥
 પુરુષાદિલક્ષણાનિ ચૈવં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ચ ।

એટલે એ પરથી એમ સમજવાનું કે ‘પ્રકટ ચૈતન્યલક્ષણવાળી અનેકર્મોના ક્ષયોપશમથી થયેલી આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓ જે પ્રાણીઓને હોય એઓ જ સંજ્ઞી કહેવાય; શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય. ’ ૫૮૭.

અથવા,

જેમને ‘લીર્ધકાલિકી’ આદિ સંજ્ઞાઓ હોય એઓજ ખરી રીતે ‘સંજ્ઞી’ કહેવાય. અવર સર્વ ‘અસંજ્ઞી’ સમજવા. ૫૮૮.

આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા દ્વાર ‘સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી’ નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોવીશમા દ્વાર ‘વેદ’ વિષે.

પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ‘વેદ’ ના ત્રણ પ્રકાર છે. ૫૮૯.

એમનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે:—

જેને લઈને પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય એ (૧) પુરુષવેદ; જેને લઈને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા થાય એ (૨) સ્ત્રીવેદ; જેને લઈને પુરુષ અને સ્ત્રી-બેઉની ઇચ્છા થાય એ (૩) નપુંસક વેદ કહેવાય. ૫૯૦-૫૯૧.

પુરુષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ છાણાના અગ્નિ સમાન, અને નપુંસકવેદ નગર-કાંઠાના અગ્નિસમાન કહેવાય છે.

પત્તવણાસૂત્રની અને સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિઓમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકના આ પ્રમાણે લક્ષણો ક્યાં છે:—

યોનિમૃત્ત્વમસ્થૈર્યં મુગ્ધતા ક્લીબતા સ્તનૌ ।
 પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ સત્ સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૨ ॥
 મેહનં ત્વરતા દાઢ્યં શૌણ્ડીર્યં શ્મશ્ચ ધૃષ્ટતા ।
 સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ સત્ પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૩ ॥
 સ્તનપાદપુષ્પકેશાદિભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
 નપુંસકં બુધાઃ પ્રાદુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ૫૯૪ ॥
 અભિલાષાત્મકં દેહાકારાત્મકમથાપરમ્ ।
 નેપથ્યાત્મકમેકૈકમિતિ લિંગં ત્રિધા વિદ્યુઃ ॥ ૫૯૫ ॥
 પુમાંસોડ્ભ્યાઃ સ્ત્રિયઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાદનન્તકાઃ ।
 અવેદાઃ ક્લીબવેદાશ્ચ સવેદા અધિકાસ્તતઃ ॥ ૫૯૬ ॥
 પુંસ્ત્વસંજ્ઞિત્વયોઃ કાયંસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।
 લઘ્વી ગુર્વી ચાન્ધિશતપૃથક્ત્વં કિંચનાધિકમ્ ॥ ૧ ॥
 સ્ત્રીત્વકાસ્થિતિઃ પ્રજાપનાયાં સમયો લઘુઃ ।
 ઉક્તાથાસ્યાં ગરીયસ્યામાદેશાઃ પંચ દર્શિતાઃ ॥ ૨ ॥

યોની, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઇચ્છા—એ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૨.

મેહન (પુરૂષ ચિન્હ), કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, ધૃષ્ટતા, શ્મશ્ચ, અને સ્ત્રીની ઇચ્છા—એ સાત પુરૂષત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૩.

સ્તન આદિનો સફલાવ હોય, શ્મશ્ચ આદિનો અભાવ હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સફલાવ હોય—એ નપુંસકત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૪.

વળી પ્રત્યેક લિંગ (૧) અભિલાષરૂપ, (૨) દેહાકારરૂપ અને (૩) (ક્ષત) વેશરૂપ—એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૯૫.

સંખ્યા પરત્વે; પુરૂષો સર્વથી થોડા છે, સ્ત્રીઓ પુરૂષોથી સંખ્યાતગણી છે, એથી અનન્તગણા ' અવેદી ' સિદ્ધતા જીવો, એથી પણ અનન્તગણા કલીબવેદી—નપુંસકો, અને નપુંસકોના કરતાં પણ અધિક ' સવેદી ' છે. ૫૯૬.

[પુરૂષપણાની અને સંજ્ઞીપણાની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે બસો સાગરોપમથી લઈને નવસો ઉપરાંત સુધીની છે. સ્ત્રીત્વની કાયસ્થિતિ પરત્વે પત્નવણા સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે એ જઘન્યતઃ એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે (૧) થોડા પત્નોપમ,

ચત્વદ્વાદશ વા શતં વાથ દશોત્તરમ્ ।

પૂર્ણ શતં વા પચ્ચાદે પચ્ચાનાં વા પૃથક્ત્વજનઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વઢ્યાઃ પંચાપ્યેતે દેહસ્ત્વકાઃ ।

પંચસંગ્રહવૃત્ત્યાદેર્જેયેતેષાં ચ વિસ્તૃતિઃ ॥ ૪ ॥

આથે દ્વિતીયે સ્વર્ગે દ્વિઃ પૂર્વાઢ્યાયુષઃ સ્ત્રિયાઃ ।

સમર્તૃકાન્યદેવીત્વેનોત્પત્ત્યૈષાં ચ ભાવના ॥ ૫ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

જિનોક્તાદવિપર્યસ્તા સમ્યગ્દૃષ્ટિર્નિગદ્યતે ।

સમ્યક્ત્વશાલિનાં સા સ્યાત્તત્ત્વૈવં જાયતેંગિનામ્ ॥ ૫૧૭ ॥

ચતુર્ણામિકસંસારે પર્યટન્તિ શરીરિણઃ ।

વશીકૃતા વિપાકેન ગુરુસ્થિતિકકમંજામ્ ॥ ૫૧૮ ॥

અથૈતેષુ કશ્ચિદંગી કર્માણિ નિખિલાન્યપિ ।

કુર્યાદ્યથાપ્રત્તાલ્યકરણેન સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૯ ॥

પલ્યાસંખ્યલવોનૈકકોઢ્યબ્ધિસ્થિતિકાનિ વૈ ।

પરિણામવિશેષોઽત્ર કરણં પ્રાણિનાં મતમ્ ॥ ૬૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અથવા (૨) અઢાર પદ્યોપમ, અથવા (૩) એકસો દશ પદ્યોપમ, અથવા (૪) એકસો પદ્યોપમ અથવા (૫) એથી લઘને નવ સુધીના પદ્યોપમ છે. આ પાંચે ‘વિકલ્પો’ માં પદ્યોપમની સંખ્યા જૂઢી જૂઢી છે. એના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે, ‘પંચ સંગ્રહ’ ગ્રંથની વૃત્તિ-ટીકા જોવી. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમાં એ ‘કોઢપૂર્વ’ ના આયુષ્યવાળી સ્ત્રી, ભર્તાર સહિત અન્યદેવીપણે ઉત્પન્ન થાય છે—એ પરથી આ ‘વિકલ્પો’ ની ભાવના જાણવી. ૧-૫].

આ પ્રમાણે ચોવીશમા દ્વાર-વેદ-નું સ્વરૂપ છે.

હવે પચવીશમા દ્વાર-‘દૃષ્ટિ’ વિષે.

જિનપ્રભુના વચનને અનુસરીને જ (એથી વિપરીતપણે નહિ), વર્તન કરવું—એનું નામ સમ્યક્ દૃષ્ટિ. એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને હોય છે. એ સમ્યક્ત્વ વળી કેવી રીતે થાય છે તે નીચે સમજાવ્યું છે. ૫૬૭.

આ યોગતિ સંસારને વિષે પ્રાણીઓ ઉગ્ર કર્મના વિપાકને વશ હોઈ ચિરકાળ પરિબ્રમણ કર્યા કરે છે. એમાં કોઈ પ્રાણી સ્વભાવથી ‘યથાપ્રવૃત્ત’ નામના કરણ વડે, સર્વ કર્મોને

તત્રિધા તત્ર ચાચં સ્યાદ્વથાપ્રવૃત્તનામકમ્ ।
 અપૂર્વકરણં નામાનિ પ્રતિવૃત્ત તથા ॥ ૬૦૧ ॥
 વચ્ચમા ગમ્નાન્થદેશાવધિ પ્રથમમીરિતમ્ ।
 દ્વિતીયં મિચ્ચમાનેઽસ્મિન્ મિચ્ચે ગ્રન્થૌ તૃતીયકમ્ ॥ ૬૦૨ ॥
 ત્રીણ્યપ્યમૂનિ ભવ્યાનાં કરણાનિ યથોચિતમ્ ।
 સમ્ભવન્ત્યેકમેવાધ્યભવ્યાનાં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૬૦૩ ॥
 આયેન કરણેનાંગી કરોતિ કર્મલાઘવમ્ ।
 ધાન્યપલ્યગિરિસરિદ્દૃષદાદિનિદર્શનેઃ ॥ ૬૦૪ ॥
 યથા ધાન્યં ભૂરિજૂરિ કશ્ચિદ્દૃહ્લાતિ પલ્યતઃ ।
 ક્ષિપત્યત્રાલ્પમલ્પં ચ કાલેન કિયતાપ્યથ ॥ ૬૦૫ ॥
 ધાન્યપલ્યઃ સોઽલ્પધાન્યશેષ એવાવતિષ્ટતે ।
 એવં બહૂનિ કર્માણિ જરયન્નસુમાનપિ ॥ ૬૦૬ ॥
 બળ્નંશ્રાલ્પાલ્પાનિ તાનિ કાલેન કિયતાપિ હિ ।
 સ્યાદલ્પકર્માનાભોગાત્મકાદ્યકરણેન સઃ ॥ ૬૦૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

એક કોટિ સાગરોપમથી કંઈક ઓછા સ્થિતિકાળવાળાં કરે. (અહિં કરણુ એટલે પ્રાણીના મનપરિણામ) ૫૯૮-૬૦૦.

એ ‘ કરણુ ’ ત્રણ પ્રકારનાં છે: (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વકરણુ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણુ. ૬૦૧.

એ ત્રણ પ્રકારમાંનું પહેલું અંધિદેશ પર્યન્ત હોય છે. બીજું અન્ધિ લેદાતી હોય એ અરસામાં થાય છે અને ત્રીજું અન્ધિનો લેદાં થયા પછી થાય છે. (અંધિ એટલે શું એ આગળ ઉપર આવશે.) ૬૦૨.

અવ્યજનોમાં એ ત્રણે ‘ કરણુ ’ એટલે મન:પરિણામ યથોચિત સંભવે છે. ન્યારે અભવ્યમાં એક પહેલું જ સંભવે છે. ૬૦૩.

પહેલા પ્રકારનું મન:પરિણામ હોય તો પ્રાણીનાં કર્મ ધાન્યનાં પાલાના દૃષ્ટાન્તે અથવા પર્વતનદીપાષાણન્યાયે લઘુ લઘુ થતાં ભય છે. ૬૦૪.

જેમ કોઈ માણસ એક ધાન્યના ઢગલામાંથી ઝાઝું ધાન્ય લેતો ભય અને થોડું પાછું નાખતો ભય તેથી કેટલેક કાળે એ ધાન્યનો ઢગલો અદ્ય પ્રાય થઈ ભય છે તેવી રીતે પ્રાણીના કર્મ પશુ, અધિક છોડાતાં અને અદ્ય ખંધાતાં, આખરે અનાભોગરૂપી પહેલા પ્રકારના મન:પરિણામ વડે લઘુ થતા ભય છે-ક્ષીણ થતા ભય છે. ૬૦૫-૬૦૭.

યથાપ્રવૃત્તકરં નન્વનાભોગ્યકં ।

ભવત્નાભોગતશ્ચ કથં કર્મચયોઽક્ષિનામ્ ॥ ૬૦૮ ॥

અત્રોચ્યતે । યથા મિથો ઘર્ષણેન ગ્રાવાણોઽદ્વિનિગતાઃ ।

સ્યુશ્ચિત્રાકૃતયો જ્ઞાનશૂન્યા અપિ સ્વભાવતઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તથા યથાપ્રવૃત્તાત્તરપ્યનાભોગલક્ષણાત્ ।

લઘુસ્થિતિકર્માણો જન્તવોઽપ્રાન્તરેઽથ ચ ॥ ૬૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

રાગદ્વેષપરિભારરૂપોઽસ્તિ અન્થિરુત્કટઃ ।

દુર્ભેદો દૃઢકાષ્ટાદિઅન્થિવદ્ગાઢચિક્ષણઃ ॥ ૬૧૧ ॥

મિથ્યાત્વં નોકષાયાશ્ચ કષાયાશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।

જિનૈશ્ચતુર્દશવિધોઽભ્યન્તરઅન્થિરાગમે ॥

પ્રાગ્વક્તરૂપસ્થિતિકર્માણઃ કેઽપિ દેહિનઃ ।

યથાપ્રવૃત્તકરણાદ્અન્થેરભ્યર્ણમિત્રતિ ॥ ૬૧૨ ॥

એતાવન્ન પ્રાપ્તપૂર્વા અભવ્યા અપ્યનન્તઃ ।

ન ત્વીન્ત અન્થિદેષદેષેતે ભેતું કદાપિ હિ ॥ ૬૧૩ ॥

અહિં કોઈ વ્યક્તિ એવી શંકા હાવે કે

ન્યારે ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ કરણુ તો અનાભોગ રૂપ છે ત્યારે એનાથી પ્રાણીઓનાં કર્મોનો કેવી રીતે ક્ષય થાય ? ૬૦૮.

તો એના સમાધાનમાં એમ કહેવાતું કે—

સ્વભાવથી જ્ઞાનશૂન્ય એવા પણ ગિરિનદીના પાષાણો એક બીજાના ઘર્ષણથી નાના પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણુ કરે છે તેમ અનાભોગ લક્ષણવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણુથી પ્રાણીનાં કર્મ લઘુ-હળવાં થાય છે; પાતળાં પડે છે. ૬૦૯-૬૧૦.

પણ હવે (ત્યારપછી) વચ્ચે રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ એક કઠિન અન્થિ (એટલે ગાંઠ) આવે છે એ દુર્લેધ છે તથા દૃઢ કાષ્ટ આદિની ગાંઠના જેવી અત્યન્ત ચીકણી છે. ૬૧૧.

[મિથ્યાત્વ, (નવ) નોકષાયો તથા (ચાર) કષાયો—એવી રીતની ચૌદ પ્રકારની અભ્યન્તર અન્થિ જિનપ્રભુએ આગમમાં વર્ણવી છે.]

એ અન્થિની સમીપમાં, પૂર્વોક્તઃસ્થિતિના કર્મવાળા કેટલાક પ્રાણીઓ ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ મનઃપરિણામવડે આવે છે; તથા અભવ્ય પ્રાણીઓ પણ ત્યાં અનન્તવાર આવે છે. પણ કોઈ એ અન્થિને લેદી શકતા નથી. ૬૧૨-૬૧૩.

શ્રુતસામાયિકસ્ય સ્યાદ્લાભઃ કેષાંચિત્ત્ર ચ ।

શેષાણાં સામાયિકાનાં લાભસ્તેષાં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૬૧૪ ॥

તથોક્તમ્ । તિત્થંકરાઈ પૂઅં દદ્દુ ણસેણ વા વિ કજ્જેણ ।

સુઅસામા લાભો હોઈ અભવ્વસ્સ ગંઠિમિ ॥ ૬૧૫ ॥

અહીં પ્રાપ્તિવિધિ અતિશયવર્તી દૃષ્ટા ધર્માદેવંવિધઃ સત્કારઃ દેવત્વરાજ્યાદયઃ વા પ્રાપ્યન્તે इत्येवमुत्पन्न-હ્યેઃ અભવ્યસ્ય અપિ ગ્રન્થિસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય તદ્વિભૂતિનિમિત્તમિતિ શેષઃ દેવત્વનરેન્દ્રત્વસોભાગ્યબલાદિલક્ષણેન અન્યેન વા પ્રયોજનેન સર્વથા નિર્વાણશ્રદ્ધાનરહિતસ્ય અભવ્યસ્યાપિ કષ્ટાનુષ્ઠાનં કિંચિત્ અંગીકુર્વતઃ અજ્ઞાનરૂપસ્ય શ્રુતસામાયિકમાત્રસ્ય લાભો ભવેત્ । તત્સ્યાપિ એકાદશાંગપાઠાનુજ્ઞાનાત્ ॥ ઇતિ વિશેષાવશ્યક-ત્રવૃત્તૌ ॥

ભવ્યા અપિ વલન્તેઽગ્રાગત્ય રાગાદિભિર્જિતાઃ ।

કેચિત્કર્માણિ વળ્નન્તિ પ્રાગ્વહીર્ધસ્થિતીનિ તે ॥ ૬૧૬ ॥

કેચિત્તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ તત્પરીણામશક્તિનઃ ।

ન સ્થિતીઃ કર્મણામેતે વર્ધ્યન્ત્યત્યન્તિ વા ॥ ૬૧૭ ॥

ત્યાં કોઈકોઈને ‘ શ્રુતસામાયિક ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. શેષ (બાકીની) સામાયિકનો લાભ થતો નથી. ૬૧૪.

એ વિષે કહ્યું છે કે—

અન્થિસુધી પહોંચેલા અભવ્ય પ્રાણીને, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા થતી જોઈને તથા કોઈ અન્ય કારણે પણ, શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૬૧૫.

વિશેષાવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

જિનેશ્વર વગેરેની અસામાન્ય સમૃદ્ધિને જોઈને “ ધર્મને લીધે આવેા આદરસત્કાર તથા દેવત્વ રાજ્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે ” એમ સમજવાથી, અન્થિપર્યન્ત પહોંચેલા અભવ્યને પણ દેવત્વ, નૃપત્વ, સૌભાગ્ય, બળ આદિની પ્રાપ્તિને માટે અથવા કોઈ અન્ય હેતુ માટે કષ્ટાનુષ્ઠાન કરતાં, મોક્ષની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર ન હોય છતાંપણ, અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવાઓને પણ અગ્નિ અંગના પાઠની અનુજ્ઞા છે.

ભવ્ય જીવો પણ અહીં સુધી પહોંચી રાગ આદિથી પરાજય પામે તો પાછા પડે છે. કેટલાક તો વળી, પૂર્વની પેઠે ચિરસ્થાયી કર્મો બાંધે છે. ૬૧૬.

કેટલાક તો એવા મનપરિણામ થયા પછી ત્યાં જ સ્થિત રહે છે; નથી કર્મસ્થિતિને વધારતા કે નથી ઓછી કરતા. ૬૧૭.

ચતુર્ગતિભવ્યા ભઠ્યા સંપર્યાસપંચલાઃ ।

અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તાન્તર્ભાવિમુક્તયઃ ॥ ૬૧૮ ॥

તીવ્રધારપર્શુકલ્પાપૂર્વાસ્થ્યકરણેન હિ ।

આવિષ્કૃત્ય પરં વીર્યં ગ્રન્થિં ભિન્દન્તિ કેચન ॥ ૬૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા જનાશ્ચયઃ કેઽપિ મહાપુરં યિયાસવઃ ।

પ્રાસાઃ ક્વચન કાન્તારે સ્થાનં ચૌરભયંકરઃ ॥ ૬૨૦ ॥

તત્ર દ્રુતં દ્રુતં યાન્તો દદૃશુસ્તસ્કરદ્વયમ્ ।

તદ્દદૃષ્ટ્વા ત્વરિતં પશ્ચાદેકો ભીતઃ પલાયિતઃ ॥ ૬૨૧ ॥

ગૃહીતશ્ચાપરસ્તાભ્યામન્ત્યસ્ત્વવગણય્ય તૌ ।

ભયસ્થાનમતિક્રમ્ય પુરં પ્રાપ પરાક્રમી ॥ ૬૨૨ ॥

દૃષ્ટાન્તોપનયશ્ચાત્ર જના જીવા ભવોઽટવી ।

પન્થાઃ કર્મસ્થિતિર્ગ્રન્થિદેશસ્તિવહ ભયાસ્પદમ્ ॥ ૬૨૩ ॥

રાગદ્વેષૌ તસ્કરૌ દ્વૌ તદ્ભીતો વલિતસ્તુ સઃ ।

ગ્રન્થિં પ્રાપ્યાપિ દુર્ભાવાયો જ્યેષ્ઠસ્થિતિવન્ધકઃ ॥ ૬૨૪ ॥

ચારે ગતિમાં રહેલા ભવ્ય જીવો, તથા પર્યાસસંઙી પંચેન્દ્રિય જીવો, તથા અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર જેમનો મોક્ષ થવાનો છે એવા કેટલાક જીવો પોતાનું પ્રબળ વીર્ય પ્રકટ કરીને તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન અપૂર્વ ' કરણ ' (મનઃપરિણામ) વડે એ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે. ૬૧૮-૬૧૯.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે તે જુઓ—

કોઈ મહાન નગરે જ્યાં નીકળેલા ત્રણ માણસોને માર્ગમાં ચોર લોકોના ભયવાળું એક અશ્વચ આબુ ત્યાં એમને એ ચોર મળ્યા. એમને જોઈને પેલા ત્રણ માણસોમાંનો એક તો ભયભીત થઈ પલાયન કરી ગયો. બીજો ચોરના હાથમાં પકડાઈ ગયો. પણ ત્રીજો પરાક્રમી હતો એ જોઈ ચોરોનો પરાજય કરીને એ ભયસ્થાનક ઓળંગીને ઇચ્છિત સ્થળે—નગર પહોંચી ગયો. ૬૨૦-૬૨૨.

એ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આ પ્રમાણે:—

ત્રણ માણસો તે સંસારી પ્રાણીઓ સમજવા. અટવી એ સંસાર સમજવો. માર્ગ એટલે કર્મની સ્થિતિ, અને ભયસ્થાનક એ ગ્રન્થિપ્રદેશ સમજવો. એ ચોર એ રાગ તથા દ્વેષ. ભયભીત થઈને પલાયન કરી ગયો—પાછો વળી ગયો—એ ગ્રન્થિ દેશ સુધી આવી પાછો વળે

ચોરસ સ જ્ઞેયસ્તાદ્ગ્રાગાદિબાધિતઃ ।

ગ્રન્થિ મિનત્તિ યો નૈવ ન ચાપિ વલતે તતઃ ॥ ૬૨૫ ॥

સ ત્વમીષ્ટપુરં પ્રાપ્તો યોઽપૂર્વકરણાદ્વ્રુત્તઃ ।

રાગદ્વષાવપાત્ય ઇત્યપૂર્વકમાસવાન્ ॥ ૬૨૬ ॥

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકં ગ્રન્થિ મિત્વાશ્નુતેઽસુમાન્ ।

મહાનન્દં ભટ્ત ઇવ જિતદુર્જયશાશ્રવઃ ॥ ૬૨૭ ॥

તત્ત્વૈવમ્—અથાનિવૃત્તિકરણેનાતિસ્વચ્છાશયાત્મના ।

કરાત્યન્તરકરણમન્તઃ હૂર્ત્તસામેતમ્ ॥ ૬૨૮ ॥

કૃતે ચ તસ્મિન્મિથ્યાત્વમોહસ્થિતિર્દ્વિધાભવેત્ ।

તત્રાધ્યાન્તરકરણાદધસ્તન્યપરોર્ધ્વગા ॥ ૬૨૯ ॥

તત્રાધ્યાયાં સ્થિતૌ મિથ્યાદૃક્ સ તદ્વલવેદનાત્ ।

અતીતાયામથૈતસ્યાં સ્થિતાવન્તર્મુહૂર્ત્તઃ ॥ ૬૩૦ ॥

પ્રાપ્નોત્યન્તરકરણં તસ્યાધ્યક્ષણ એવ સઃ ।

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકમપૌદ્ગલિકમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવો ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધવાળો હુર્લવ્ય (પ્રાણી) સમજવો. ચોરોએ પકડી રોકી રાખ્યો એ રાગદ્વેષપરાજિત પ્રાણી સમજવો કે જે નથી અન્થિને ભેદી શકતો કે નથી પાછો વળી શકતો. જે ત્રીજો પોતાને ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી ગયો એ અપૂર્વકરણ વડે રાગદ્વેષ દૂર કરી સમ્યક્ દર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો (પ્રાણી) સમજવો. ૬૨૩-૬૨૬.

હુર્લ્ય શત્રુનો પરાભવ કરીને જેમ કોઈ સુભટ હુર્લ પામે છે એમ અન્થિનો ભેદ કરીને પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨૭.

તે આ રીતે—

પ્રાણી, આરંભમાં નિર્મળ આશયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે અન્તર્મુહૂર્ત્તના પ્રમાણવાળું અન્તરકરણ કરે છે. ૬૨૮.

ત્યારપછી, જે પ્રકારની મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની સ્થિતિ થાય છે. એમાં પહેલી અન્તરકરણથી હેઠળની અને બીજી એથી ઉપરની. ૬૨૯.

એમાં વળી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલો (પ્રાણી) મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે કેમકે એ મિથ્યાત્વનાં ઇળ વેદે છે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ એ સ્થિતિ અતીત થયા પછી અન્તરકરણને પામે છે; અને એના પ્રથમ ક્ષણમાં જ અપુદ્ગલિક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૩૦-૬૩૧.

યથા વનદવો દગ્ધેન્ધનઃ પ્રાપ્યાત્યાં સ્થલમ્ ।

સ્વયં વિધ્યાયતિ તથા મિથ્યાત્યામદ્યાન્નલઃ ॥ ૬૩૨ ॥

અવાપ્યાન્તરકરણં ક્ષિપ્રં વિધ્યાયતિ સ્વયમ્ ।

તદૌપશમિકં નામ સમ્યક્ત્વં લભતેઽસુમાન્ ॥ ૬૩૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રપ્યૌપશમિકસન્નકત્વેન સહાપ્નુયાત્ ।

દેશતો વિરતિં સર્વવિરતિં વાપિ કશ્ચન ॥ ૬૩૪ ॥

તથોક્તં શતકચૂર્ણો—

ઉવસમસન્માદૃઢી અન્તરકરણો ઠિઓ કોઈ દેસવિરહયં પિ લભેઈ
કોઈ પમત્તઅપત્તભાવં પિ । સાસાયણો પુણ ન કિંપિ લભેઈત્તિ ॥

કર્મપ્રકૃતિવૃત્તાવપિ इत्यर्थतः ॥

કિંચ વદ્ધયતે ત્યક્તસમ્યક્ત્વૈરુત્કૃષ્ટા કર્મણાં સ્થિતિઃ ।

ભિન્નગ્રન્થિભિરપ્યુગ્રો નાનુભાગસ્તુ તાદૃશઃ ॥ ૧ ॥

इत्येतेकर्मग्रन्थिकमतः ॥

એવી રીતે દાવાનળ ઇન્ધનને બાળી નાખ્યા પછી તરણા વિનાના સ્થળે પહોંચી પોતાની
મેળે શાન્ત થઇ જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી ઉગ્ર દાવાનળ પણ અન્તરકરણને પામીને
સ્વયમેવ નષ્ટ થઇ જાય છે. એજ સમયે પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.
૬૩૨-૬૩૩.

વળી અહિં કોઈ પ્રાણી એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સાથેસાથ દેશવિરતિપણું અને
અને કોઈ વળી સર્વવિરતિપણું પણ પામે છે. ૬૩૪.

‘ શતકચૂર્ણિ ’ માં કહ્યું છે કે

ઉપશમસમ્યક્ત્વવાન્ જીવ અન્તરકરણને વિષે સ્થિત થઇ દેશવિરતિને પામે છે; કોઈ
વળી કદાચ પ્રમત્તાપ્રમત્ત ભાવને પણ પામે છે. નથી કંઈ પામતો ફક્ત સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વવાળો.

‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ ની વૃત્તિમાં પણ એજ અર્થનું કહ્યું છે.

વળી સમ્યક્ત્વને ત્યજી બેઠેલા અનિચ્છેદ કરી રહેલા પ્રાણીઓ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ બાંધે છે, કોઈ ઉગ્ર અનુભાગ નથી બાંધતા. (૧)

કર્મઅંથનો એ અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્તવાદીઓનો એવો મત છે કે—

ભવેન્નિવૃત્તિરસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સ્ફુટમ્ ।

સૈદ્ધાન્તિકમતે ડ્યેષ્ટઃ સ્થિતિબન્ધો ન કર્મણામ્ ॥ ૨ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

इदं चोपशमश्रेण्यामपि दर्शनसप्तके ।

उपशान्ते भवेच्छ्रेणिपर्यन्तावधि देहिनाम् ॥ ૬૩૫ ॥

તથા

यथौषधाविशेषेण जनैर्मदनकोद्रवाः ।

त्रिधा क्रियन्ते शुद्धार्धविशुद्धાશુદ્ધભેદતઃ ॥ ૬૩૬ ॥

तथानेनૌપશમિકસમ્યક્ત્વેન પટીયસા ।

विशोध्य क्रियते त्रेधा मिथ्यात्वमोहनीयकम् ॥ ૬૩૭ ॥ युग्मम् ॥

તત્રાશુદ્ધસ્ય પુંજસ્યોદયે મિથ્યાત્વવાન્ ભવેત્ ।

પુંજસ્યાધર્ધશુદ્ધસ્યોદયે ભવતિ મિશ્રદૃગ્ ॥ ૬૩૮ ॥

उदये शुद्धपुंजस्य क्षायोपशमिकं भवेत् ।

મિથ્યાત્વસ્યોદિતસ્યાન્તાદન્યસ્યોપશમાદ્ય તત્ ॥ ૬૩૯ ॥

અનિલેહ કર્યો હોય એવા મિથ્યાદ્રષ્ટિને પણ પ્રકટપણે કર્મેનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પડતો નથી. (૨).

હવે પ્રસ્તુત વિષય લઈએ—

દર્શન મોહનીય કર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ઉપશમભાવ પામ્યે, ઉપશમ-શ્રેણિને વિષે પણ છેક શ્રેણિના પર્યન્તસુધી, પ્રાણીઓને આ ઉપશમ સમકિત હોય છે. ૬૩૫.

વળી જેમ કોઈ એવી ઔષધીવડે માણસ કોદરાના (૧) શુદ્ધ, (૨) અર્ધશુદ્ધ અને (૩) અશુદ્ધ-એમ ત્રણ ભાગ-ભાગલા કરે છે તેમ આવા ઉત્તમ ઉપશમસમ્યક્ત્વવડે શોધાઈને મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ૬૩૬-૬૩૭.

તે આવી રીતે—

અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો પ્રાણી મિથ્યાત્વી થાય. અર્ધશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો એ મિશ્રદૃષ્ટિ થાય અને શુદ્ધપુંજનો ઉદય હોય તો ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળો થાય. આ વળી ઉદયે આવેલા મિથ્યાત્વના અંતથી અને અનુદિત મિથ્યાત્વના ઉપશમથી થાય છે. ૬૩૮-૬૩૯.

ચારબ્ધક્ષપકશ્રેણેઃ પ્રકીર્ણ સપ્તકે ભવેત્ ।

ક્ષાયિકં તદ્ભવસિદ્ધેસ્ત્રિચતુર્જન્મનોઽથવા ॥ ૬૪૦ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યે ચૈતેષાં સ્વરૂપમેવમુક્તમ્—

જ્ઞયાદિ ત્રિવિધં સમ્યગ્દર્શનમ્ તદાવરણીયસ્ય કર્મણો દર્શનમોહ-
સ્ય ચ જ્ઞયાદિભ્યઃ ઇતિ ॥ અસ્ય વૃત્તિઃ—

મત્યાચાવરણીયદર્શનમોહસપ્તકક્ષયાત્ ઉપજાતં ક્ષયસમ્યગ્દર્શનમ-
ભિધીયતે । તેષામેવોપશમાજ્ઞાતં ઉપશમસમ્યગ્દર્શનમુચ્યતે । તેગણેદ-
જ્ઞાયોપશમાભ્યાં જ્ઞાતં જ્ઞાયોપશમસમ્યગ્દર્શનમભિદધતિ પ્રવચનાભિજ્ઞાઃ ॥

નતુ ચ તત્ત્વશ્રદ્ધાનજનકં જ્ઞાયોપશમિકં યદિ ।

સમ્યક્ત્વસ્ય જ્ઞાયિકસ્ય કથમાવારકં તદા ॥ ૬૪૧ ॥

યદિ મિથ્યાસ્વજાતીયતયા તદપવારકમ્ ।

તદાત્મધર્મશ્રદ્ધાનં કથમસ્માત્ પ્રવર્તતે ॥ ૬૪૨ ॥

દર્શન મોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, આરંભી છે ક્ષપકશ્રેણિ જેણે
એવા તદ્ભવમોક્ષગામી જીવો અથવા ત્રણચાર ભવ થયા પછી મોક્ષે જવાના હોય છે એવા
પ્રાણીઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૬૪૦.

‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ માં એ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. એ એને આવરનારા કર્મના ક્ષય આદિથી તેમ
દર્શનમોહનીયના ક્ષય આદિથી થાય છે.

એના પર વિવેચન આ પ્રમાણે—

મતિ આદિને આવરનારાં એવાં દર્શનમોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિના ‘ક્ષય’ થી ઉત્પન્ન
થાય—એ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન. એમનાં ‘ઉપશમ’ થી થાય—એ ઉપશમસમ્યક્ દર્શન. અને
એમનાં ‘ક્ષય અને ઉપશમ’ જોડથી થાય—એ ક્ષાયોપશમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. (એ
તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યયનમાં કહેલું છે).

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જ્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારું છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને
એ આવરે છે કેમ ? ૬૪૧.

જે એમ કહેશે કે એ એક જાતનું મિથ્યાત્વ હોવાથી એને આવરે છે—તો એનાથી
આત્મધર્મરૂપ તત્ત્વ-શ્રદ્ધા કેમ પ્રકટ થાય છે ? ૬૪૨.

અત્રોચ્યતે—યથા શ્લક્ષ્ણાશ્રકાન્તઃસ્થા દીપાદેર્યોતતે યુતિઃ ।

તસ્મિન્ દૂરીકૃતે સર્વાતઃના સંજૃમ્ભતેઽધિકમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

યથા વા મલિનં વસ્ત્રં ભવસ્યાવારકં મણેઃ ।

નિર્મિજ્યોજ્વલિતે તસ્મિન્ ભાતિ કાચન તત્પ્રભા ॥ ૬૪૪ ॥

મૂલાદૂરીકૃતે ચાસ્મિન્ સા સ્ફુટા સ્યાસ્ત્વરૂપતઃ ।

મિથ્યાત્વપુદ્ગલેષ્વેવં રસાપવર્તનાદિભિઃ ॥ ૬૪૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકત્વં દ્રાક્ પ્રાપ્તેષુ પ્રકટીભવેત્ ।

આત્મધર્માત્મકં તત્ત્વશ્રદ્ધાનં કિંચિદસ્ફુટમ્ ॥ ૬૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષાયોપશમિકે ક્ષીણે સ્ફુટં સર્વાત્મના ભવેત્ ।

આત્મસ્વરૂપં સમ્યક્ત્વં તદ્ધ ચાયિકમુચ્યતે ॥ ૬૪૭ ॥

एवं च तत्त्वश्रद्धानजनकसम्यक्त्वपुद्गलक्षये ।

कथं श्रद्धा भवेत्तत्त्वे शंकैषापि निराकृता ॥ ६४८ ॥

तथाहुर्भाष्यकारः—

સો તસ્સ વિઃહ્યયરા જાયઙ્ સમ્મત્તપોગ્ગલસ્થયઓ ।

દિટ્ઠિવ્વસણ્ણસુદ્ધસ્સ પડલવિગમે મણૂસસ્સ ॥ ૬૪૯ ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આવી રીતે—

જેવી રીતે એકદમ સૂક્ષ્મ અખરખની અંદર રહેલા દીપકની કાન્તિ ઝળકે છે અને અખરખ દૂર કર્યાથી વળી વિશેષ ઝળકે છે; અથવા જેમ મલિન વસ્ત્ર મણિને આવરે છે, ઉદ્ભવળ વસ્ત્રમાંથી એની કાન્તિ કંઈક ચળકી ઉઠે છે અને વસ્ત્ર ખીલકુલ લઈ લેવાથી એની સ્વરૂપવાન કાન્તિ પૂર્ણપણે પ્રકટ થાય છે—એવી જ રીતે ‘રસ’ના અપવર્તન આદિથી મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિકપણાને તુરત પ્રાપ્ત થતા હોવાથી કંઈક અસ્ફુટ આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે. ૬૪૩-૬૪૬.

‘ક્ષાયોપશમિક’ પણ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ પૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે એ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ૬૪૭.

અને એવી રીતે તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારા સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળોનો ક્ષય થયે ‘તત્ત્વને વિષે કેવી રીતે શ્રદ્ધા થાય’ એ શંકાનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું. ૬૪૮.

ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે

“પડળ નીકળી જવાથી જેમ મનુષ્યની દૃષ્ટિ વિશુદ્ધ થાય છે તેમ સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળોના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.” ૬૪૯.

इदं कर्मग्रन्थमतम् ॥

मिथ्यात्वात् मते पुनः

अपूर्वकरणेनैव मिथ्यात्वं कुरुते त्रिधा ॥

सम्यक्स्वावारकरसं क्षपयित्वा विशोधिताः ।

मिथ्यात्वપુદ્ગલાસ્તે સ્યુઃ સમ્યક્સ્વમુપચારતઃ ॥ ૬૫૦ ॥

अर्धशुद्धा अशुद्धाश्च मिश्रमिथ्यात्वसंज्ञकाः ।

एवं कोद्वदृष्टान्तात् त्रिषु पुंजेषु सत्स्वपि ॥ ૬૫૧ ॥

यदानिवृत्तिकरणात् सम्यक्સ્વમેવ ગચ્છતિ ।

મિશ્રમિથ્યાત્વપુંજૌ તુ તદા જીવો ન ગચ્છતિ ॥ ૬૫૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

પુનઃ પતિતસમ્યક્સ્વો યદા સમ્યક્સ્વમશ્નુતે ।

તદાપ્યપૂર્વકરણેનૈવ પુંજત્રયં સ્તજન્ ॥ ૬૫૩ ॥

કરણેનાનિ ત્ત્રાયેનૈવ પ્રાપ્નોતિ પૂર્વવત્ ।

નન્વપ્રાપૂર્વકરણે પ્રાગલભ્યેઽન્વર્થતા કથમ્ ॥ ૬૫૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એ કર્મગ્રંથનો અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો

‘ અપૂર્વકરણ ’ થી જ ત્રણ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ થાય છે.

સમ્યક્ત્વને આવરનારા રસને ખપાવી નાખી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોને અહિં ‘ ઉપચાર ’ થી સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલો કહ્યા છે. ૬૫૦.

વળી એવાજ અર્ધશુદ્ધ થયેલાને ‘ મિશ્ર ’ અને તદ્દન અશુદ્ધ રહેલાને ‘ મિથ્યાત્વ ’ નામથી ઓળખાવ્યા છે.

એ રીતે કોદરના ઇષ્ટાન્તની પ્રમાણે અહિં શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૧.

બીજારે ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ થી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે એ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ-એ બે પ્રકારને પામતો નથી. ૬૫૨.

વળી એકવાર સમ્યક્ત્વનો જ્ઞાન થયા પછી પુનઃ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ જીવ ‘ અપૂર્વકરણ ’ થીજ ત્રણ પુંજ (દગલા-પ્રકાર) નીપજાવતો, ‘ અનિવૃત્ત ’ કરણવડેજ પૂર્વવત્ એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫૩-૫૪.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે ‘ અપૂર્વકરણ ’ તો પૂર્વે થયેલું હતું ત્યારે આ બીજા અપૂર્વકરણનું શું સાર્થક ? ૬૫૪.

અત્રોચ્યતે-અપૂર્વવદપૂર્વ સ્યાત્ સ્તોકવારોપલમ્ભતઃ । ।

અપૂર્વત્વવ્યપદેશો ભવેલ્લોકેઽપિ દુર્લભે ॥ ૬૫૫ ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यकवृत्तौ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિવ્યપદેશનિબન્ધનમિતીરિતમ્ ।

સમ્યક્સ્વં ત્રિવિધં શુદ્ધશ્રદ્ધારૂપં મનીષિભિઃ ॥ ૬૫૬ ॥

यदि वैकद्वित्रिचतुःपञ्चभेदं भवेदिदम् ।

જિનોક્તતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપમેકવિધં ભવેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

द्विधा नैसर्गिकं चोपदेशिकं चेति भेदतः ।

ભવેન્નૈશ્વરિકં વ્યાવહારિકં ચેતિ વા દ્વિધા ॥ ૬૫૮ ॥

द्रव्यतो भावतश्चेति द्विधा वा परिकीर्तितम् ।

તત્ર નૈસર્ગિકં સ્વાભાવિકમન્યદ્ગુરોર્ગિરા ॥ ૬૫૯ ॥

यथा पथश्च्युतः कश्चिदुपदेशं विना भ्रमन् ।

માર્ગ પ્રાપ્નોતિ કશ્ચિત્તુ માર્ગવિજ્ઞોપદેશતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

એ શંકાનું નિવારણ:—

અપૂર્વકરણ અદ્યસમય મળતું હોવાથી, એ ‘અપૂર્વ’ કહેવાય છે; આ જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ ‘અપૂર્વ’ એ નામથી ઓળખાય છે એમ. ૬૫૫.

એવો ભાવાર્થ વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યો છે.

એવી રીતે સમ્યક્દષ્ટિના નામના નિબન્ધનરૂપ, અને શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ, એવા સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૬.

અથવા તો સમ્યક્ત્વ એક પ્રકારનું, બે પ્રકારનું, ત્રણ પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું અને પાંચ પ્રકારનું પણ છે. ૬૫૭.

(૧) જિનપ્રભુએ કહેલાં તત્ત્વોપર શ્રદ્ધા કરવી તે રૂપ એક પ્રકારનું.

(૨) નૈસર્ગિક અને ઉપદેશક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા નૈશ્વરિક અને વ્યવહારિક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ પણ બે પ્રકારનું. ૬૫૭-૫૮-૫૯.

નૈસર્ગિક એટલે સ્વાભાવિક. ઉપદેશિક એટલે શુદ્ધા ઉપદેશથી થયેલું.

એ બે પ્રકાર થયાર્થ સમજાવવા માટે કેટલાક દષ્ટાન્ત આપે છે:—

જેમ માર્ગમાં ભૂલો પડેલો કોઈ માણસ ભમતાં ભમતાં પોતાની મેળે જ માર્ગ ચી

યથા વા કોદ્રવાઃ કેચિત્સ્યુઃ કાલપરિપાકતઃ ।

સ્વયં નિર્મદનાઃ કેચિત્ ગોમયાદિપ્રયક્તતઃ ॥ ૬૬૧ ॥

કશ્ચિજ્જવરો યથા દોષપરિપાકાદ્ વ્રજેત્ સ્વયમ્ ।

કશ્ચિત્પુનર્ભેષજાદિપ્રયત્નેનોપશમ્યતિ ॥ ૬૬૨ ॥

સ્વભાવાચ્યવોપાચાથથા શુદ્ધં ભવેત્પયઃ ।

યથોજ્વલ્લં સ્યાદ્વલ્લં વા સ્વભાવાચ્યક્તતોઽપિ વા ॥ ૬૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વમેવં કેષાંચિદક્લિનાં સ્યાન્નિસર્ગતઃ ।

ગુરુણામપદેશેન કેષાંચિત્તુ ભવેદિદમ્ ॥ ૬૬૪ ॥

નેશ્ચયિકં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનાદિમયાત્મશુદ્ધપારેણામઃ ॥

સ્યાદ્વાયવહારિકં તદ્દેતુસમુત્થં ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૬૬૫ ॥

જિનવચનં તત્ત્વમિતિ શ્રદ્ધતોઽકલયતશ્ચ પરમાર્થમ્ ।

તદ્દ્રવ્યતો ભવેન્નાવતસ્તુ પરમાર્થવિજ્ઞસ્ય ॥ ૬૬૬ ॥

ક્ષાયોપશમિક્ષુત પૌદ્ગલિકતયા દ્રવ્યતસ્તદુપદિષ્ટમ્ ।

આત્મપારિણામરૂપે ચ ભાવતઃ ક્ષાયિકોપશમિકે તે ॥ ૬૬૭ ॥

જાન્ય છે, અને કોઈ લોભીઆના બતાવ્યાથી માર્ગે ચઢી જાન્ય છે; અથવા કોઠરામાં કેટલાકના કાળના પરિપાકથી ફાતરાં નીકળી જાન્ય છે અને કેટલાકના ગોમય-છાણા આદિના પ્રયોગથી ફાતરાં કાઢવામાં આવે છે; અથવા કોઈ પ્રકારનો તાવ દોષોના પરિપાકથી પોતાની મેળે ઉતરી જાન્ય છે અને કોઈ ઔષધી આદિના પ્રયોગથી જાન્ય છે; અથવા જળ ક્યાંક સ્વભાવથી, કુદ્રતી રીતે શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક ઉપાય કાર્યે શુદ્ધ થાય છે; અથવા વસ્ત્રમાં પણ કોઈ સ્વભાવથી અને કોઈ પ્રયોગથી ઉજ્જવળ થાય છે—તેમ સમ્યક્ત્વ પણ કેટલાક જીવોને સ્વભાવથી થાય છે અને કેટલાકને ગુરૂના ઉપદેશથી થાય છે. ૬૬૦-૬૬૪.

આત્માનો જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધ પરિણામ—એ નૈશ્ચયિક સમ્યક્ત્વ; અને એના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલું—એ વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ૬૬૫.

અમુક વાત જીનેશ્વરે કહી છે માટે સત્ય છે એમ માને, પણ પરમાર્થ જાણે નહિ—એવા માણસોનું સમ્યક્ત્વ ‘દ્રવ્યથી’ કહેવાય; અને પરમાર્થને જાણે એવાનું સમ્યક્ત્વ ‘ભાવથી’ કહેવાય. ૬૬૬.

વળી ‘ક્ષાયોપશમિક’ સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિકહોવાથી ‘દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય, અને ‘ક્ષાયિક’ તથા ‘ઉપશમિક’ જે ઉ આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી ‘ભાવસમ્યક્ત્વ’ કહેવાય. ૬૬૭.

कारकरोचकदीपकभदादेत् त्रिधाथवा त्रिविधम् ।

ख्यातं क्षायोपशमिकमुपशमजं क्षાયिकं चेति । ॥ ६६८ ॥

जिनप्रणीताचारस्य करणे कारकं भवेत् ।

रुचिमात्रकरं तस्य रोचकं परिकीर्तितम् ॥ ६६९ ॥

स्वयं मिथ्यादृष्टिरपि परस्य देशनादिभिः ।

यः सम्यक्त्वं दीपयति सम्यक्त्वं तस्य दीपकम् ॥ ६७० ॥

क्षायोपशमिकादीनां स्वरूपं तूदितं पुरा ।

सास्वादनयुते तस्मिन्मध्ये तत्स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६७१ ॥

वेदकेनान्विते तस्मिन्श्चतुष्के पंचधापि तत् ।

सास्वादनं च स्यादौપશમિકं वमतोऽङ्गिनः ॥ ६७२ ॥

त्रयाणामुक्तपुंजानां मध्ये प्रक्षीणयोर्द्वयोः ।

शुद्धस्य पुंजस्यान्त्याणुवेदने वेदकं भवेत् ॥ ६७३ ॥

(૩) કારક, રોચક અને દીપક—એમ ત્રણ પ્રકારનું; અથવા ક્ષાયોપશમિક, ઉપશમિક અને ક્ષાયિક—એમ ત્રણ પ્રકારનું. ૬૬૮.

જિનપ્રભુએ ઉપદેશ્યા પ્રમાણે આચરણ-વર્તન રાખે એવાનું સમકિત ‘કારક’ કહેવાય; એવા આચાર પ્રત્યે ક્રૂપા રૂચિજ હોય એવાનું સમકિત ‘રોચક’ કહેવાય; અને પોતે મિથ્યા-દૃષ્ટિ છતાં બીજાઓને ઉપદેશ આદિ આપીને નિજ સમકિતને દીપાવે એવાનું સમકિત ‘દીપક’ કહેવાય. ૬૬૯-૬૭૦

(૪) ‘ક્ષાયોપશમિક’ આદિ ત્રણ પ્રકારનાનું સ્વરૂપ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે—એ ત્રણ પ્રકારમાં એક થાથો ‘સાસ્વાદન’ પ્રકાર ભોગવવાથી (સમ્યક્ત્વ) ચાર પ્રકારનું કહેવાય. ૬૭૧.

(૫) એ ચારમાં વળી એક પાંચમો ‘વેદક’ પ્રકાર ભોગવતાં (સમકિત) પાંચ પ્રકારનું (થાય) ૬૭૨.

પ્રાણી ઉપશમ સમક્રીતને વમે ત્યારે એને સાસ્વાદન સમક્રીત થયું કહેવાય.

ઉપર શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ—એમ ત્રણ પુંજ (ઢગલા) :કદા એમાંથી એ પુંજ ક્ષીણ થયે, શુદ્ધ પુંજનો છેવટનો પરમાણુ વેદતાં પ્રાણીને ‘વેદક’ સમક્રીત થાય. ૬૭૩.

હવે તે તે પ્રકારના સમક્રીતની સ્થિતિ વિષે.

ષટ્ષષ્ટિઃ સાધિકાઢ્ધીનાં ક્ષાયોપશમિકસ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા સા જઘન્યા ચાન્તર્મુહૂર્ત્તમિતા મતા ॥ ૬૭૪ ॥

જ્યેષ્ઠાન્યા ચૌપશમિકસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ।

ક્ષાયિકસ્ય સ્થિતિઃ સાદિરનન્તા વસ્તુતઃ સ્મૃતા ॥ ૬૭૫ ॥

સાધિકાઃ સ્યુર્ભવસ્થત્વે સા ત્રયરેખાઢ્ધયઃ ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યા ચ સા સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૬૭૬ ॥

સાસ્વાદનસ્યાવલ્યઃ ષટ્ જ્યેષ્ઠા લઘ્વી ક્ષણાશ્મિકા ।

૬૭૭ ॥

ઉત્કર્ષાદૌપશમિકં સાસ્વાદનં ચ પંચશઃ ।

વેદકં ક્ષણેષાં ચૈકવારં જીવસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૬૭૮ ॥

વારાન્ ભવત્યસંસ્થેયાન્ ક્ષાયોપશમિકં પુનઃ ।

અથૈતેષાં ગુણસ્થાનનિયમઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥ ૬૭૯ ॥

સાસ્વાદનં સ્યાત્સમ્યક્ત્વં ગુણસ્થાને દ્વિતીયકે ।

તુર્યાદિષુ ચતુર્થેષુ ક્ષાયોપશમિકં ભવેત્ ॥ ૬૮૦ ॥

ક્ષાયોપશમ સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસક સાગરોપમથી કંઈક વિશેષ છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે. ૬૭૪.

ઉપશમ સમક્રીતની સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય બેઉ અન્તર્મુહૂર્તની છે; ક્ષાયિક સમક્રીતની મુખ્યત્વે કરીને સાદિઅનન્ત છે. ૬૭૫.

ભવસ્થપણામાં એની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ તેત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે, અને જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૬૭૬.

સાસ્વાદન સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવળીની છે, અને જઘન્ય એક સમયની છે. વેદસમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બેજી સ્થિતિ એક એક ક્ષણની છે. ૬૭૭.

છપને ઉપશમ અને સાસ્વાદન સમક્રીત ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચ વાર થાય; વેદક એક જ વાર થાય; અને ક્ષાયોપશમ અસંખ્ય વાર થાય. ૬૭૮-૭૯.

હવે એમના ગુણસ્થાનોના નિયમ વિષે.

સાસ્વાદન સમક્રીત બીજા ગુણસ્થાને હોય; ક્ષાયોપશમિક એથે, આઠમે અને આરમે

अष्टासु तुर्यादिष्वौपशमिकं परिकीर्तितम् ।

तुर्यादिष्वेकादशसु सम्यक्त्वं क्षાયिकं भवेत् ॥ ६८१ ॥

तुर्यादिषु चतुર્ष्वेषु वेदकं कीर्तितं जिनैः ।

गुणस्थानप्रकरणाद्विशेषः शेष उह्यताम् ॥ ६८२ ॥

सम्यक्त्वं लभते जीवो यावत्पां कर्मणां स्थितौ ।

क्षपितायां ततः पल्यपृथक्त्वप्रमितस्थितौ ॥ ६८३ ॥

लभेत देशविरतिं क्षपितेषु ततोऽपि च ।

संख्येयेषु सागरेषु चારિત્રં લભતેઽસુમાન્ ॥ ૬૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं चोपशमश्रेणि क्षपकश्रेणिमप्यथ ।

ક્રમાસંખ્યેયપાથોધિસ્થિતિહાસાદવાપ્નુયાત્ ॥ ૬૮૫ ॥

एतानभ्रष्टसम्यक्त्वोऽन्यान्यदेवनृजन्मसु ।

લભેતાન્યતરશ્રેણિવર્જાન્ કોઽપ્યેકજન્મનિ ॥ ૬૮૬ ॥

श्रेणिद्वयं चैकભवे सिद्धान्ताभिપ્રાયેણ ન સ્યાદેવ ॥ આહુશ્ચ

સમ્મત્તંમિ ઉ લદ્ધે પલિઅપુહસેણ સાવશ્રો હુજ્ઞા ।

ચરણોવસમખયાણં સાગરસંખંતરા હંતિ ॥ ૧ ॥

ગુણુસ્થાને હોય. ચોથાથી અગ્યારમા સુધી ઉપશમ સમક્રીત, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધી ક્ષાયિક સમક્રીત હોય. ચોથાથી સાતમા સુધી વળી બેદસમક્રીત હોય. ૬૮૦-૮૨.

એ સંખ્યાથી વિશેષ વિવરણ ' ગુણુસ્થાનક પ્રકરણ ' માંથી જાણી લેવું.

હવે,

કર્મોની જેટલી સ્થિતિ ખખ્યા પછી પ્રાણી સમક્રીત પામ્યો હોય તેમાંથી પૃથક્ત્વ પડ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે તે ' દેશવિરતિ ' (શ્રાવકપણ) પામે છે. અને તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ ઓછા થયે, સર્વવિરતિ અર્થાત ચારિત્ર પામે છે. ૬૮૩-૬૮૪.

એમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાણી અનુક્રમે ઉપશમશ્રેણિએ અને ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. જે પ્રાણીનું સમક્રીત બ્રહ્મ ન થયું હોય તે (પ્રાણી), અન્ય અન્ય-દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, એક ભવમાં બેમાંથી એક શ્રેણિએ પહોંચે છે-બેમાંથી એક શ્રેણિ પામે છે. કારણ કે સિદ્ધાન્તને મતે એકભવમાં બે શ્રેણિ થાય નહિં. ૬૮૫-૬૮૬.

એના સંખ્યામાં એવું વચન છે કે, સમક્રીત પામ્યા પછી પૃથક્ત્વપડ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ

एवं अप्परिवर्द्धि ए सम्मत्ते देवमणुअजम्मेसु ।

अन्नयरसेद्विज्जं एगभवेणं च सव्वाइं ॥ ६८७ ॥

इति महाभास्यसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

સમ્યક્ત્વં ચ શ્રુતં ચેતિ દેશતઃ સર્વતોઽપિ ચ ।

વિરતી ઇતિ નિર્દિષ્ટં સામાયિકચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧ ॥

ચારિત્રસ્યાષ્ટ સમયાન્ પ્રતિપત્તિર્નિરન્તરમ્ ।

શેષત્રયસ્ય ચાવલ્યસંખ્યેયાંશમિતાન્ જ્ઞાન્ ॥ ૨ ॥

ઉત્કર્ષેણ પ્રતિપત્તિકાલ ઇષ નિરન્તરઃ ।

જઘન્યતો દ્વૌ સમયૌ ચતુર્ણામપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩ ॥

દ્વાદશપંચદશાહોરાત્રાસ્તૃતીયતુર્યયોઃ ।

આયયોઃ સપ્ત વિરહો જ્યેષ્ઠોઽન્યશ્ચ જ્ઞાનત્રયમ્ ॥ ૪ ॥

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચાપ્નોસ્યુત્કર્ષતોઽસુમાન્ ।

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગજ્ઞાનમિતાન્ ભવાન્ ॥ ૫ ॥

ઝોાછી થયે, પ્રાણી, શ્રાવક એટલે દેશવિરતિ થાય; અને તેમાંથી, ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપક-
શ્રેણિ-એ પ્રત્યેક, અનુક્રમે સંજ્ઞાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઝોાછી થયે, પ્રાપ્ત થાય છે. (૧).

એવી રીતે દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, સમ્યક્ત્વથી જીવ બ્રહ્મ ન થયો હોય તો, બેમાંથી
એક શ્રેણિ વિના, એક ભવમાં, સર્વ પામે છે. ૬૮૭.

એવી રીતનો મહાભાષ્યસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં ઉદ્દેશ્ય છે.

હવે સમ્યક્ત્વસામાયિક વિષે ક'ઇક:—

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક—
આ પ્રમાણે સામાયિકના ચાર ભેદ કહ્યા છે. (૧).

ચારિત્ર એટલે સર્વ વિરતિ સામાયિકનો નિરન્તર પ્રતિપત્તિકાળ આઠ સમયનો છે. શેષ
ત્રણ સામાયિકનો, એક આવળીનો અસંજ્ઞાતમા ભાગ છે. એ કાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણવો. જઘ-
ન્યપણે તો ચારે સામાયિકોનો (પ્રતિપત્તિકાળ) બે સમયોનો કહ્યો છે. (૨-૩).

ત્રીજા અને ચોથા સામાયિકનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટપણે ખાર અને પંદર અહોરાત્રીનો છે;
અને પહેલા બે સામાયિકનો સાત અહોરાત્રી છે. જઘન્ય ત્રણ સમયોનો છે. (૪).

પ્રાણી, ઉત્કૃષ્ટપણે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષેત્રપદ્યોપમના અસં-
જ્ઞાતમા ભાગના સમય જેટલા ભવસુધી પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વવિરતિસામાયિક એટલે ચારિત્ર

ચારિત્રં ચ ભવાનઘૌ શ્રુતસામાયિકં પુનઃ ।

ભવાનનન્તાન્ સર્વાણિ ભવમેકં જઘન્યતઃ ॥ ૬ ॥

આકર્ષાણાં ચત્વરશ્ચ શતપૃથક્ત્વં સર્વસંવરે ।

સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વં ચ ત્રયાણામેકજન્મનિ ॥ ૭ ॥

નાનાભવેષુ ચાકર્ષા અસંખ્યેયાઃ સહસ્રકાઃ ।

આદ્યત્રયે તુરીયે ચ સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૮ ॥

યત્ ત્રયાણાં પ્રતિભવં સ્યુઃ સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ।

અસંખ્યેયા ભવાશ્ચેતિ યુક્તાસ્તેऽમી યથોદિતાઃ ॥ ૯ ॥

ચારિત્રે યત્પ્રતિભવં તેષાં શતપૃથક્ત્વકમ્ ।

ભવાશ્ચાઘૌ તતો યુક્તં તત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૦ ॥

આકર્ષઃ પ્રથમતયા ગ્રહણં મુક્તસ્ય વા ગ્રહણમ્ ઇતિ । ઇદમર્થતઃ

આવશ્યકસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિર્વિપર્યસ્તા જિનોક્તાદ્વસ્તુતત્ત્વતઃ ।

સા સ્યાન્મિથ્યાત્વિનાં તદ્ધ મિથ્યાત્વં પંચધા મતમ્ ॥ ૬૮૮ ॥

આઠભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રુતસામાયિક અનન્ત ભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે જઘન્યપણે સર્વ સામાયિકો એક જ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે. (૫-૬).

એક ભવમાં, સર્વ સંવરને વિષે એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે બસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' હોય છે, શેષ ત્રણ સામાયિકોને વિષે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. (૭).

અનેક નાના-વિધ ભવોમાં પ્રથમના ત્રણ સામાયિકોને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર આકર્ષો હોય છે અને છેલ્લા એટલે ચોથા સામાયિકમાં બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. કેમકે ત્રણ સામાયિકોને વિષે પ્રત્યેકભવે બે સહસ્રથી નવસહસ્ર સુધી આકર્ષો થાય ત્યારે અસંખ્ય ભવને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર કહ્યા એ યુક્તાજ છે; અને સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે, પ્રત્યેક ભવમાં બસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' કહ્યા છે તે પરથી ' આઠ ' ભવમાં બે હજારથી નવહજારસુધી કહ્યાં એ પણ યુક્તાજ છે. (૮-૧૦).

આકર્ષ=પહેલા ગ્રહણ કરવું તે, અથવા, એકવાર છોડીને પુનઃ ગ્રહણ કરવું તે. (આ અર્થે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં કહ્યો છે.)

હવે કંઈક મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષે.

જિનપ્રભુએ કહેલ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીતરીતે વર્તવું એવું નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ. આવી દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વીઓની હોય. ૬૮૮.

આભિગ્રહિકમાદ્યં સ્યાદનાભિગ્રહિકં પરમ્ ।

તૃતીયં કિલ મિથ્યાત્વમુક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

તુર્યં સાંશયિકારૂપં સ્યાદનાભોગિકમન્તિમમ્ ।

અભિગ્રહેણ નિર્વૃત્તં તન્નાભિગ્રહિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

નાનાકુદર્શનેષ્વેકમસ્માત્પ્રાણી કુદર્શનમ્ ।

ઇદમેવ શુભં નાન્યદિત્યેવં પ્રતિપચ્યતે ॥ ૬૯૧ ॥

મન્યતેઽક્લી દર્શનાનિ યદ્વશાદશ્વિલાન્યપિ ।

શુભાનિ માધ્યસ્થ્યહેતુરનાભિગ્રહિકં હિ તત્ ॥ ૬૯૨ ॥

યતો ગોષ્ટામાહિલાદિવદાત્મીયકુદર્શને ।

ભવત્યભિનિવેશસ્તં પ્રોક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૯૩ ॥

યતો જિનપ્રણીતેષુ દેશતઃ સર્વતોઽપિ વા ।

પદાર્થેષુ સંશયઃ સ્યાત્તત્સાંશયિકમીરિતમ્ ॥ ૬૯૪ ॥

અનાભોગેન નિર્વૃત્તમનાભોગિકસંજ્ઞિકમ્ ।

યત્સ્યાદેકેન્દ્રિયાદીનાં મિથ્યાત્વં પંચમં તુ તત્ ॥ ૬૯૫ ॥

એ મિથ્યાદષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે:—

(૧) આભિગ્રહિક, (૨) અનાભિગ્રહિક, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાલોગિક. ૬૮૯-૬૯૦.

(૧) અભિગ્રહવડે જે નિર્વૃત્ત થયેલું હોય તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. એ મિથ્યાત્વવાળો પ્રાણી અનેક કુદર્શનોમાંના એક કુદર્શનને, ‘ એજ સાઈ છે, અન્ય નહિ ’ એમ ગણીને અંગીકાર કરે છે. ૬૮૯.

(૨) જેને ક્ષીધે પ્રાણી સર્વ દર્શનને સારાં માને છે અને એમ કરીને પોતાનું મધ્ય-સ્થપણ બતાવે છે, એ અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. ૬૯૦.

(૩) ગોષ્ટામાહિલાદિકની જેમ જેથી પોતાના જ (કુ) દર્શનમાં અભિનિવેશ-આસક્તિ થાય તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૧.

(૪) જેને ક્ષીધે જિનેશ્વર પ્રણીત તત્વોને વિષે અદ્ય કે પૂર્ણપણે સંશય ઉત્પન્ન થાય એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૨.

(૫) અનાલોગથી એટલે ઉપયોગ વિના થયેલું હોય એનું નામ અનાલોગિક મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને હોય. ૬૯૩.

યસ્યાં જિનોક્તતત્ત્વે ન રાગો નાપિ મત્સરઃ ।
સમ્યગ્મિથ્યાત્વસંજ્ઞા સા મિશ્રદષ્ટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૯૬ ॥
ધાન્યેષ્વિવ નરા નાલિકેરદ્વીપનિવાસિનઃ ।
જિનોક્તેષુ મિશ્રદશો ન દ્વિષ્ટા નાપિ રાગિણઃ ॥ ૬૯૭ ॥

યદાદુઃ કર્મગ્રન્થકારાઃ—

જિશ્રજિશ્રપુણપાવાસવસંવરબંધમુહુર્ણનિજરણા ।
જિણં સદ્દહૃતં તં સમ્મં લઙ્ગાઙ્ગહુભેયં ॥ ૬૯૮ ॥
મીસા ન રાગદોસો જિણધમ્મે શ્રંતમુહુત્તં જહા શ્ચ્છે ।
નાલીશ્રદીવમણુણો મિચ્છં જિણધમ્મવિવરીયં ॥ ૬૯૯ ॥

ગુણસ્થાનક્રમારોહે ત્વેવમુક્તમ્—

જ્યાત્યન્તરસમુદ્ભૂતિર્વડવાસ્તરયોર્યથા ।
ગુડદઘ્નોઃ સમાયોગે રસભેદાન્તરં યથા ॥ ૧ ॥
તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા જાયતે સમબુદ્ધિતઃ ।
મિશ્રોઽસૌ જાયતે તસ્માન્નાવો જાત્યન્તરાત્મકઃ ॥ ૨ ॥

વળી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે રાગ પણ ન હોય તેમ દ્વેષ પણ ન હોય એ ‘ સમ્યક મિથ્યાત્વ ’ નામની મિશ્રદષ્ટિ કહેવાય છે. એવી મિશ્રદષ્ટિવાળાઓ શ્રી જિનેશ્વરના વચનો પર નથી ધરાવતા રાગ કે નથી રાખતા દ્વેષ; નાળીએરદ્વીપમાં વસનારાઓ જેમ ધાન્યના રાગી કે દ્વેષી નથી હોતા એમ. ૬૯૬-૬૯૭.

એ વિષે ‘ કર્મગ્રન્થ ’ ના કર્તાનાં નીચે પ્રમાણે વચનો છે:—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બન્ધ, મોક્ષ અને નિર્જરા—એ નવ તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ ‘ સમ્યકદષ્ટિ ’; જેના ‘ ક્ષાયિક ’ વગેરે અન્ય અન્ય પ્રકાર છે, નાળીએરદ્વીપના મનુષ્યોને અન્નપર રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી એમ જિનધર્મને વિષે અન્તર્મુદૂર્ત્તપર્યન્ત રાગ પણ ન હોય એમ દ્વેષ પણ ન હોય એનું નામ ‘ મિશ્રદષ્ટિ ’. અને જિનધર્મથી વિપરીત વર્તન એ ‘ મિથ્યાદષ્ટિ. ’ ૬૯૮-૬૯૯.

‘ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ ’ માં વળી એમ કહ્યું છે કે:—

જેમ વડવા એટલે ઘોડીનો ખર સાથે સંયોગ થવાથી એક અન્ય ત્રીજી જ જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે; તથા ગોળ અને દહીંના સંયોગથી વળી એક અન્ય રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ બે ધર્મ પર સમાન શ્રદ્ધા થવાથી એમાંથી એક અન્ય જાતિ રૂપ ‘ મિશ્રભાવ ’ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧-૨).

સમ્યગ્મિથ્યાદશઃ સ્તોકાસ્તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સમ્યગ્દશસ્તતો મિથ્યાદશોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૭૦૦ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયાગયથ કેવલમ્ ।

જ્ઞાનાનિ પંચ તત્રાચમષ્ટાવિંશતિથા સ્મૃતમ્ ॥ ૭૦૧ ॥

तथाहि— अवग्रहे वायाख्या धारणा चेति तीर्थपैः ।

મતિજ્ઞાનસ્ય ચત્વારો મૂલભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૦૨ ॥

શબ્દાદીનાં પદાર્થાનાં પ્રથમગ્રહણં હિ તત્ ।

અવગ્રહઃ સ્યાસ્સ દ્વેધા વ્યંજનાર્થવિભેદતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

વ્યજ્યતે યેન સદ્ભાવા દીપેનેવ ઘટાદયઃ ।

વ્યંજનં જ્ઞાનજનકં તદ્વૌપકરણેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૦૪ ॥

શબ્દાદિભાવમાપન્નો દ્રવ્યસંગ્રાત એવ વા ।

વ્યજ્યતે યદ્ વ્યંજનં તદિતિવ્યુત્પત્ત્યપેક્ષયા ॥ ૭૦૫ ॥

ततश्च व्यंजनैर्व्यंजनानां यः सम्बन्धः प्रथमः स हि ।

વ્યંજનાવગ્રહોઽસ્પષ્ટતરાવબોધલક્ષણઃ ॥ ૭૦૬ ॥

સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. સમ્યક્દષ્ટિવાળાઓની સંખ્યા ઓછી અનન્ત ગણી છે. આ કરતાં અનન્ત ગણી વળી મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની સંખ્યા છે. ૭૦૦.

આ પ્રમાણે પચવીશમા દ્વાર-દષ્ટિ-તું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે: (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાવજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. ૭૦૧.

એમાં પહેલું જે મતિજ્ઞાન-એના અઠ્યાવીશ લેહ છે.

પ્રથમ તો એના ચાર મૂળ લેહો છે: અવગ્રહ, ઇંહા, અવાય અને ધારણા. ૭૦૨.

શબ્દાદિ પદાર્થોતું જે પ્રથમ ગ્રહણ-એતું નામ ' અવગ્રહ '. આ અવગ્રહ જે ભૂતનો છે: વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. ૭૦૩.

દીપક જેમ ઘટાદિને તેમ જે છતા પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે એ ' વ્યંજન '. (આ વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિયની સાથે જોડાઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા શબ્દાદિ પુણ્યોનો જે સમૂહ-એતું નામ ' વ્યંજન ' કેમકે વ્યજ્યતે તદ વ્યંજનમ્-એવી એની વ્યુત્પત્તિ છે. અને

અસ્ય ચ સ્વરૂપમેવં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદોપકરણેન્દ્રિયસ્ય સ્પર્શનાદિપુદ્ગલૈઃ સ્પર્શાધ્યાકારપરિણતૈઃ સમ્બન્ધ
ઉપજાતો ભવતિ તદા કિમપ્યેતદિતિ ગૃહ્ણતિ । કિન્ત્વવ્યક્તજ્ઞાનોઽસૌ
સુસમત્તાદિસૂક્ષ્માવબોધસહિતપુરુષવદિતિ । તદા તૈઃ સ્પર્શાદ્યુપકરણેન્દ્રિ-
યસંશ્રિષ્ટૈઃ યા ચ યાવતી ચ વિજ્ઞાનશક્તિઃ આવિરસ્તિ સા એવંવિધા
જ્ઞાનશક્તિઃ અવગ્રહાખ્યા ॥ તસ્ય સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્રિષ્ટસ્પર્શાધ્યા-
કારપરિણતપુદ્ગલરાશેઃ વ્યંજનાખ્યસ્ય ગ્રાહિકા અવગ્રહ ઇતિ ભણ્યતે ॥
તેનૈતદુક્તં ભવતિ । સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્રિષ્ટાઃ સ્પર્શાધ્યાકારપરિણતાઃ
પુદ્ગલાઃ ભણ્યન્તે વ્યંજનમ્ । વિશિષ્ટાર્થાવગ્રહકારિત્વાત્તસ્ય વ્યંજનસ્ય
પરિચ્છેદકો વ્યક્તોઽવગ્રહો ભણ્યતે અપરોઽપિ । તસ્માન્મનાગુનિશ્ચિતતરઃ
કિમપ્યેતદિત્યેવંવિધસામાન્યપરિચ્છેદોઽવગ્રહો ભણ્યતે । તતઃ પરમીહાદયઃ
પ્રવર્તન્તે ઇતિ ॥

એમ હોવાનેલીધે, વ્યંજનોનો વ્યંજનોની સાથેનો પ્રથમ સમ્બન્ધ—એનું નામ ‘ વ્યંજ-
નાવગ્રહ. ’ ‘ અત્યન્ત અસ્કુટ જ્ઞાન ’ એ એનું લક્ષણ—વ્યાખ્યા છે. ૭૦૪—૭૦૬.

એનું સ્વરૂપ ‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ માં આ પ્રમાણે છે—

જ્યારે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિ આકાર પામેલા સ્પર્શનઆદિ પુદ્ગલોની સાથે
સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે ‘ આ કંઈક છે ’ એવું જ્ઞાન થાય છે, પણ એ જ્ઞાન, નિદ્રામાં પડેલા
અને મત્ત—પીધેલા પુરૂષને થાય છે એવું સૂક્ષ્મ—અવ્યક્ત થાય છે. સ્પર્શન આદિ પુદ્ગલોનો
સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે આમ સંલેપ થવાથી જે અને જેટલી જ્ઞાનશક્તિ
આવિર્ભાવ પામે છે એ જ્ઞાનશક્તિ તે ‘ અવગ્રહ. ’ અથવા સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની
સાથે સંલેપ થવાથી જેનો સ્પર્શ આદિ આકાર થાય છે એવા વ્યંજન નામના પુદ્ગલસમૂહને
ગ્રહણ કરનારી જે શક્તિ એનું નામ અવગ્રહ. ભાવાર્થ એવો છે કે આવી રીતે સ્પર્શન આદિ
ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંશ્રિષ્ટ થઈ પરિણામે સ્પર્શ આદિ આકાર પામેલા હોય એવા
પુદ્ગલોનું નામ વ્યંજન છે. વળી એક બીજો ‘ અવગ્રહ ’ છે, જે એ વ્યંજનનો પરિચ્છેદક છે
એટલે એની સવિશેષ યોક્ષસ વ્યાખ્યા—અર્થ સમજાવનારો છે એપરથી વ્યક્ત અવગ્રહ કહે-
વાય છે. તેપરથી ‘ આ કંઈક છે ’ એટલું જ દર્શાવી શકે એવા અદ્ય નિશ્ચયવાળો સામાન્ય-
પણે જ ઓળખાવી શકે એવો છે તે બાકી અવગ્રહ કહેવાય. આટલા અવગ્રહ પછી જ ‘ ઇહા ’
આદિ પ્રવર્તે છે.

સ્તાવજ્ઞાનિકાં ચ અવગ્રહલક્ષણમેવમુક્તમ્—

વિષયવિષયિસન્નિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાત્ જાતમ્
આદ્યમ્ અવાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમ્ અવગ્રહ ઇતિ ॥ વિષયઃ
સામાન્યવિશેષાત્મકઃ અર્થઃ । વિષયી ચતુરાદિઃ । તયોઃ સમીચીનઃ
આન્ત્યાદ્યજનકત્વેનાનુકૂલો નિપાતઃ યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનમ્ । તસ્માદનન્તરં
સમુદ્ભૂતમ્ ઉત્પન્નં યત્સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્ર-
વિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધઃ તસ્માજ્ઞાતમ્ આદ્યમ્ સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ
સામાન્યાકારૈઃ મનુષ્યત્વાદિભિઃ જાતિવિશેષૈઃ વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનઃ યદ્ગ્રહ-
ણમ્ જ્ઞાનમ્ તદ્ અવગ્રહ ઇતિ નામ્ના અભિધીયતે ઇતિ ॥

અત્ર ચ પ્રાચ્યમતે દર્શનસ્ય અવકાશં ન પશ્યામઃ । દ્વિતીયમતે ચ
વ્યંજનાવગ્રહાવકાશં ન પશ્યામઃ ॥ તદત્ર તત્ત્વં बहुश्रुतेभ्यઃ અવસેયમ્ ॥

વક્ત્યમાણો વા મહાભાષ્યાભિમતો વ્યંજનાવગ્રહાદીનાં દર્શનસ્ય
વા ભેદઃ અનુકરણીયઃ । इत्यलं प्रसंगेन ॥

સ્તાવકારિકામાં ‘ અવગ્રહ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ વિષય ’ અને ‘ વિષયી ’ નો યોગ થયે ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્રગોચરદર્શનથી
થયેલું, અવાન્તર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રથમ ગ્રહણ તે ‘ અવગ્રહ. ’ અહિં ‘ વિષય ’
એટલે સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ; અને વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે. એ ઉભયનો, લેશમાત્ર
પણ સંશય ન રહે એવો અનુકુળ સન્નિપાત એટલે યોગ્ય દેશમાં એકત્ર સ્થાનની પ્રાપ્તિ-
ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્ર વિચારદર્શન એટલે, સર્વ વિષયોથી પરાક્રમ્ય હોવાથી
માત્ર ‘ સત્તા ’ પૂરતું દર્શન એટલે બોધ;—એ બોધથી થયેલ, આદ્ય એટલે પહેલું, સમાન-
પણાના આકારવાળી મનુષ્યત્વ આદિ જાતિથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું ગ્રહણ, એટલે જ્ઞાન—એનું
નામ અવગ્રહ.

અહિં પહેલો મત સ્વીકારીએ તો ‘ દર્શન ’ નો અવકાશ દેખાતો નથી; અને બીજો
મત અંગીકાર કરીએ તો વ્યંજનાવગ્રહનો અવકાશ નજરે પડતો નથી. માટે સત્ય શું છે એ
બહુશ્રુત-જ્ઞાની પાસેથી સમજી-જાણી લેવું.

અથવા વ્યંજન, અવગ્રહ, દર્શન આદિ વિષે મહાભાષ્યમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે
માનવું. અહિં તો અમે પ્રસંગને લઈને આટલું કહ્યું છે. (વિશેષ કંઈ કહેવું નથી).

આવલ્યસંખ્યેયભાગો વ્યંજનાવગ્રહે ભવેત્ ।

કાલમાનં લઘુ જ્યેષ્ઠમાનં પ્રાણપૃથક્સ્વકમ્ ॥ ૭૦૭ ॥

સ ચતુર્ધા શ્રોત્રજિહ્વાગ્રાણસ્પર્શનસમ્ભવઃ ।

અપ્રાપ્યકારિભાવાત્સ્યાન્ન ચત્તુર્મનસોરસૌ ॥ ૭૦૮ ॥

શબ્દાદેર્યઃ પરિચ્છેદો મનાક્સ્પષ્ટતરો ભવેત્ ।

કિંચિદિત્યાત્મકઃ સોડ્યમર્થાવગ્રહ ઉચ્યતે ॥ ૭૦૯ ॥

કાલતોડર્થાવગ્રહસ્તુ સ્યાદેકસમયાત્મકઃ ।

નિશ્ચયાદ્યવહારાત્તુ સ સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૭૧૦ ॥

તસ્યૈવાવગૃહીતસ્ય ધર્માન્વેષણરૂપિકા ।

ઈહા ભવેત્કાલમાનમસ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૧ ॥

અથેહિતસ્ય તસ્યેદમિદમેવેતિ નિશ્ચયઃ ।

અવાયો માનમસ્યાપિ સ્મૃતમન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૨ ॥

નિર્ણીતાર્થસ્ય મનસા ધરણં ધારણા સ્મૃતા ।

કાલઃ સંખ્ય ઉતાસંખ્યસ્તસ્યા માનમવસ્થિતેઃ ॥ ૭૧૩ ॥

આ ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ માં જન્ય એક ‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો કાળ થાય, અને ઉત્કૃષ્ટ બેથી નવ પ્રાણ સુધીનો કાળ લાગે. ૭૦૭.

વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે થાય છે: (૧) શ્રોત્રથી, (૨) જિહ્વાથી, (૩) દ્રાણ જેટલે નાસિકાથી અને (૪) સ્પર્શથી. ચક્ષુ કે મનથી નથી થતું કારણ કે બેઉ પ્રાપ્યકારી નથી—અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૦૮.

‘ આ કંઈક છે ’ એ પ્રકારે શબ્દ વગેરે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એ ‘ અર્થાવગ્રહ ’ કહેવાય છે. એનો કાળ નિશ્ચયનયે એકસમયનો છે, અને વ્યવહારનયે અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. ૭૦૯—૭૧૦.

એ અવગૃહીત થયું કે તરત જ એના ધર્મની ઓળ કરવી એનું નામ ‘ ઈહા. ’ એનું કાળમાન અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૭૧૧.

એ ‘ ઈહા ’ પછી ‘ આ એજ છે ’ એવો નિશ્ચય થાય એનું નામ ‘ અવાય. ’ એનું કાળમાન પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે. ૭૧૨.

એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પદાર્થને અન્તઃકરણને વિષે ધારણ કરવો એનું નામ ‘ ધારણા. ’

બાલ્યે દૃષ્ટં સ્મરત્યેવ પર્યન્તેઽસંખ્યજીવિનઃ ।

તતઃ સ્યાદ્ધારણામાનમસંખ્યજાતસામેતમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

યથા હિ સજ્યતે પૂર્વં શ્રોત્રેણ શબ્દસંહતિઃ ।

તતશ્ચ કિંચિદશ્રોષમિત્યર્થાવગ્રહો ભવેત્ ॥ ૭૧૫ ॥

તતઃ ક્વચિદશબ્દનિષ્ઠં માધુર્યાદિ વિચિન્તયેત્ ।

ઇયમીહા તતોઽવાયો નિશ્ચયાત્મા ધૃતિસ્તતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

एवं गन्धरसस्पर्शेष्वपि भाव्या मनीषिभिः ।

घ्राणजिह्वास्पर्शनानां व्यंजनावग्रहादयः ॥ ૭૧૭ ॥

વ્યંજનાવગ્રહાભાવાન્ચતુર્માનસયોઃ પુનઃ ।

ચત્વારોઽર્થાવગ્રહાઘ્યા ધારણાન્તા ભવન્તિ હિ ॥ ૭૧૮ ॥

યથા પ્રથમતો વૃક્ષે ચતુર્ગોચરમાગતે ।

કિંચિદેતદિતિ જ્ઞાનં સ્યાદર્થાવગ્રહો દ્વયમ્ ॥ ૭૧૯ ॥

એનું કાળમાન સંખ્યાત પણુ છે, અને અસંખ્યાત પણુ છે. કારણ કે અસંખ્ય આયુષ્યવાળાને, બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી વસ્તુ અન્તકાલ પર્યન્ત સ્મૃતિમાં રહે છે માટે ધારણાની સ્થિતિ અસંખ્યકાળ સુધી છે. ૭૧૩-૧૪.

આ બધાનાં દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે: કાનવડે શબ્દોનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય અને પછી તે કંઈક સાંભળ્યું એવી રીતનું જ્ઞાન થાય એ ‘ અર્થાવગ્રહ ’. ૭૧૫.

પછી સ્ત્રી વગેરેના શબ્દનું અને એમાં રહેલા માધુર્યાદિનું જ્ઞાન થાય એ ‘ ઇહા ’. પછી નિશ્ચય થાય એ ‘ અવાય ’. પ્રાન્તે ‘ ધારણા ’ થાય. ૭૧૬.

એવી જ રીતે દ્રાણુ, જીભા અને ત્વચાના પણુ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને વિષે વ્યંજનાવગ્રહ આદિ ભાવી લેવા. ૭૧૭.

ચક્ષુ અને મનને વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી એમને અર્થાવગ્રહથી માંડીને ધારણા-સુધીના ચારવાનાં હોય છે. ૭૧૮.

દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

એકાદ કોઈ વૃક્ષ નજરે પડે ત્યારે પ્રથમ, આ કંઈક છે એવું જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અર્થાવગ્રહ. ૭૧૯.

તતસ્તદ્ગતધર્માણાં સમીક્ષેહા પ્રજાયતે ।

નિશ્ચયસ્તરુરેવાયમિત્યવાયસ્તતો ભવેત્ ॥ ૭૨૦ ॥

તતસ્તથાનિશ્ચિતસ્ય ધારણં ધારણા ભવેત્ ।

ભાવ્યતે મનસોઽપ્યેવમથાર્થાવગ્રહાદયઃ ॥ ૭૨૧ ॥

યથા હિ વિસ્મૃતં વસ્તુ પૂર્વં કિંચિદિતિ સ્મરેત્ ।

તતશ્ચ તદ્ગતા ધર્માઃ સ્મર્યન્તે લીનચેતસા ॥ ૭૨૨ ॥

તતશ્ચ તત્તદ્ધર્માણાં સ્મરણાત્તદિનિશ્ચયઃ ।

તતઃ સ્મૃત્યા નિશ્ચિતસ્ય પુનસ્તસ્યૈવધારણમ્ ॥ ૭૨૩ ॥

અનિન્દ્રિયમિનિત્તં ચ મતિજ્ઞાનમિદં ભવેત્ ।

અત એવ ત્રિધૈતત્સ્યાદાઘમિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૨૪ ॥

અનિન્દ્રિયસમુત્થં ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

તત્રાઘમેકાક્ષાદીનાં મનોવિરહિણાં હિ યત્ ॥ ૭૨૫ ॥

કેવલં હીન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ ભવેદિદમ્ ।

અભાવાન્મનસો નાસ્તિ વ્યાપારોઽત્ર મનાગપિ ॥ ૭૨૬ ॥

પછી એ વૃક્ષના ધર્મેનું ચિન્તવન થાય છે એનું નામ ‘ ઇહા. ’ અને પછી આ વૃક્ષ જ છે એમ નિશ્ચય થાય એ ‘ અવાય. ’ ૭૨૦.

પછી એવી રીતે નિશ્ચય થયેલાને ધારણ કરી; રાખવું એનું નામ ‘ ધારણા. ’

‘ મન ’ ના અર્થાવગ્રહ વગેરે પણ આ રીતે જ લાવી લેવા. ૭૨૧.

જેમકે; કોઈ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ વિષે ‘ કંઈક હતું ખરું ’ એમ સ્મરણ થાય છે અને પછી ચિત્તનો એકાગ્રતાએ તદ્ગત ધર્મેનું સ્મરણ થાય છે. ધર્મેના સ્મરણથી એનો નિશ્ચય થાય છે અને નિશ્ચય થયા પછી એ નિશ્ચય કાયમ થાય છે. ૭૨૨-૭૨૩.

આવા પ્રકારનું જે મતિજ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ છે જ એમ નથી. તેથી જ તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવાળું. બીજો પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવિનાનું. ત્રીજું: મિશ્ર. ૭૨૪-૭૨૫.

એ ત્રણ પ્રકારમાંના પહેલા પ્રકારનું મનવિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોને હોય છે કેમકે એઓને ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્તરૂપ છે; એમને મનનો અભાવ હોવાથી એનો (મનનો) એમાં લેશ પણ વ્યાપાર નથી. ૭૨૬.

અગ્નિદ્વિનિમિત્તં ચ સ્મૃતિજ્ઞાનં નિરુપિતમ્ ।

વ્યાપારાભાવતોઽક્ષાણાં તદક્ષનિરપેક્ષકમ્ ॥ ૭૨૭ ॥

ઓઘજ્ઞાનભવિભક્તરૂપં યદપિ લક્ષ્યતે ।

વલ્લ્યાદીનાં વૃત્તિનીત્વાદ્યભિસર્પણલક્ષણમ્ ॥ ૭૨૮ ॥

તદપ્યનિન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ પ્રકીર્ત્યતે ।

हेतुभावं भजन्तीह नाक्षाणि न मनोऽपि यत् ॥ ७२९ ॥ युग्मम् ॥

મત્યજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમ એવ હિ ।

केवलं हेतुतामोघज्ञानेऽस्मिन्ननुते च यत् ॥ ७३० ॥

યત્તુ જાગ્રદવસ્થાયામુપરક્તસ્ય ચેતસા ।

स्पर्शादिज्ञानमेतच्चेन्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ॥ ७३१ ॥

इदमर्थतस्तत्त्वार्थवृत्तौ ॥

अथ प्रकृतम् ।

एवमर्थावग्रहेहे अवायधारणे इह ।

स्युश्चतुर्विंशतिः षडभिर्हता इन्द्रियमानसैः ॥ ७३२ ॥

व्यंजनावग्रहैः पूर्वोदितैश्चतुर्भिरन्विताः ।

स्युस्तेऽष्टाविंशतिर्भेदा मतिज्ञानस्य निश्चिताः ॥ ७३३ ॥

ખીભું: ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્તરૂપ નથી એવું-સ્મૃતિજ્ઞાન છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી એને એની અપેક્ષા નથી. ૭૨૭.

વદલી-વેલા આદિને વિષે જોકે વીંટાઈ જવું વગેરે અભિસર્પણ લક્ષણવાળું અને અવિભક્તરૂપવાળું ઓઘજ્ઞાન દેખાય છે તોપણ એમાં કંઈ ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ નથી. એમાં તો ઇન્દ્રિયો કે મન કોઈ પણ હેતુરૂપ નથી. ૭૨૮-૨૯.

આ ઓઘજ્ઞાનમાં તો કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ હેતુભૂત છે. ૭૩૦.

ત્રીભું: મિશ્ર. જાગ્રત અવસ્થામાં, ઉપયુક્ત ચિત્તવાળાને જે સ્પર્શ આદિનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય બેઉ નિમિત્તરૂપ છે માટે એ મિશ્ર કહેવાય. ૭૩૧.

(ઉપરની સર્વ વાત તત્ત્વોર્થની વૃત્તિમાં કહી છે).

હવે ચાલતી બાબતપર આવીએ.

અર્થાવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણાને, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન-એ છએ શુભ-

મગવતીસૂતો તુ

ષોઢા શ્રોત્રાદિભેદેનાવાયશ્ચ ધારણાપિ ચ ।

इत्येवं द्वादशविधं मतिज्ञानमुदाहृतम् ॥ ७३४ ॥

દ્વાદશેહાવગ્રહયોશ્ચત્વારો વ્યંજનસ્ય ચ ।

उक्ता भेदाः षोडशैते दर्शने चक्षुरादिके ॥ ७३५ ॥

यदाह भाष्यकारः—

नाणम् अवायधिइओ दंसणमिट्ठं जहोग्रहेहाओ ॥

नन्वष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानं यदागमे ।

जेगीयते तन्न कथमेवमुक्ते विरुध्यते ॥ ७३६ ॥

अत्रोच्यते । मतिज्ञानचक्षुरादिदर्शनानां मिथो भिदम् ।

अविवक्षित्वैव मतिमष्टाविंशतिधा विदुः ॥ ७३७ ॥

किंच । एकैकश्च प्रकारोयं द्वादशधा विभिद्यते ।

ज्ञानस्यास्य ततो भेदाः स्युः षट्त्रिंशं शतत्रयम् ॥ ७३८ ॥

વાથી મતિજ્ઞાનના એવીશ ભેદો થાય છે; અને એમાં પૂર્વોક્ત વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર ઉમેરવાથી અઠ્યાવીશ પ્રકાર થાય છે. ૭૩૨-૭૩૩.

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં તો,—શ્રોત્ર વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન એમ છ લઈને, પ્રત્યેકના ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એમ બે પ્રકાર ગણતાં, બાર ભેદ થયા—એ બારભેદ મતિજ્ઞાનના કહ્યા છે. ૭૩૪.

અને ચક્ષુઆદિ દર્શનના સોળ ભેદ કહ્યા છે: ‘ઇહા’ અને ‘અવગ્રહ’ ના થઈને બાર, અને વ્યંજનના ચાર—એમ કુલે સોળ. ૭૩૫.

ભાષ્યકારનું પણ કહેવું છે કે ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એ જ્ઞાન છે અને અવગ્રહ તથા ઇહા—એ દર્શન છે.

અહિં શિષ્ય શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે શાસ્ત્રને વિષે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા છે અને તમે તો આમ કહો છો, એ તો વિરોધી વાત કહેવાય. ૭૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—(૧) મતિજ્ઞાન, અને (૨) ચક્ષુઆદિ દર્શન—એ બેઉ વચ્ચે ભેદ નહિં સમજીને જ મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીશ પ્રકારનું ગણ્યું છે. ૭૩૭.

વળી આ અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા તેમના દરેકના બાર બાર ઉપભેદ કહ્યા છે. એ ગણતરીએ મતિજ્ઞાનના એકંદર ત્રણસોને છત્રીસ પ્રકાર પણ કહેવાય. ૭૩૮.

તથોક્તં તત્ત્વાદિભાષ્યે—

एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्टयुत्तर-
शतविधं षट्त्रिंशद्विंशतविधं च भवति इति ॥

તે વૈષ્ણ— बहुबहुविधान्यक्षिप्राक्षिप्राख्यनिश्चिततदन्याः ।

संदिग्धासंदिग्धध्रुवाध्रुवाख्या मतेर्भेदाः ॥ ७३९ ॥

તથાદિ— आस्फालिते तूर्यवृन्दे कश्चियथैकहेलया ।

मेरीशब्दा इयन्तोऽथैतावन्तः शंखनिःस्वनाः ॥ ७४० ॥

इत्थं पृथक्पृथक् गृह्णन् बहुग्राही भवेदथ ।

श्रोयतोऽन्यस्तूर्यશબ્દં ગૃહ્ણન્નબહુવિદ્ભવેત્ ॥ ૭૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

माधुर्यादिविविधबहुधर्मयुक्तं वेत्ति यः स बहुविधवित् ।

अबहुविधवित्तु शब्दं वेत्त्येकद्वयादिधर्मयुतम् ॥ ७४२ ॥

वेत्ति कश्चिदचिरेण चिरेणान्यो विमृश्य च ।

क्षिप्राक्षिપ્રગ્રાહિણૌ તૌ નિર્દિષ્ટવ્યૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪૩ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સુદ્ધાં મતિજ્ઞાન એ પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું, અઠ્યાવીશ પ્રકારનું, એક-સોને અડસઠ પ્રકારનું અને ત્રણસો ને છત્રીસ પ્રકારનું કહ્યું છે.

બાર ઉપલેદ કહ્યા તે આ પ્રમાણે:—

બહુ, બહુવિધ, અબહુ, અબહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિશ્ચિત, અનિશ્ચિત, સંદિગ્ધ, અસંદિગ્ધ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ. ૭૩૯.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે—

અનેક વાજિત્રો વાગતાં હોય તે વળતે કોઈ માણસ આટલા ‘ભેરી’ ના શબ્દો છે અને આટલા ‘શંખ’ ના શબ્દો છે એમ છુટા છુટા ગ્રહણ કરીને કહે એ ‘બહુગ્રાહી’ જ્ઞાન કહેવાય. પણ કોઈ એમ ન કરી શકે, પણ એકંદર વાજિત્રનો) શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સંખ્યા કહે એ ‘અબહુગ્રાહી’ જ્ઞાન. ૭૪૦—૭૪૧.

વળી તે વાજિત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાનાપ્રકારના અનેક ધર્મોને જાણનાર વ્યક્તિ ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે. પણ તે શબ્દના અમુક એક કે બેજ ધર્મ જાણનાર ‘અબહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય. ૭૪૨.

એમાં પણ જે વ્યક્તિ એ સર્વ તુરત જ સમજી જાય એ ‘ક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે અને જે બહુવખત વિચાર કરે ત્યારેજ સમજી શકે છે એ ‘અક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૩.

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

નનુ ચ અવગ્રહઃ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતઃ । ન ચ એકસ્મિન્ સમયે ચૈવ એકોઽવગ્રહઃ એવંવિધઃ યુક્તઃ અલ્પકાલત્વાત્ इति ॥ ઉચ્યતે । સત્યમેવ એતત્ । કિન્તુ અવગ્રહઃ દ્વિધા નૈશ્ચયિકઃ વ્યાવહારિકશ્ચ । તત્ર નૈશ્ચયિકો નામ સામાન્યપરિચ્છેદઃ સ ચ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રેઽભિહિતઃ । તતઃ નૈશ્ચયિકાદનન્તરં ઈહા એવમાત્મિકા પ્રવર્તતે કિમેષઃ સ્પર્શઃ ઉત અસ્પર્શઃ इति । તતશ્ચ અનન્તરઃ અવાયઃ સ્પર્શોઽયમિતિ । અયં ચ અવાયઃ અવગ્રહઃ इति ઉપચર્યતે ॥ યસ્માત્ એતેન આગામિનઃ ભેદાન્ અંગીકૃત્ય સામાન્યં અવચ્છિદ્યતે । યતઃ પુનઃ એતસ્માત્ ઈહા પ્રવર્તિષ્યતે કસ્યાયં સ્પર્શઃ તતશ્ચ અવાયો ભવિષ્યતિ અસ્યાયમિતિ । અયમપિ ચાવાયઃ પુનઃ અવગ્રહઃ इति ઉપચર્યતે ॥ અતઃ અન્તરવર્તિનીમ્ ઈહામ્ અવાયં ચ આશ્રિત્ય એવં યાવત્ અસ્યાન્તે નિશ્ચયઃ ઉપજાતઃ ભવતિ (યત્ર અપરં વિશેષં ન આકાંક્ષતિ इत्यર્થઃ) અવાય એવ ભવતિ ન તત્ર ઉપચારઃ इति । અતઃ ય એષ ઔપચારિકઃ અવગ્રહઃ તમ્ અંગીકૃત્ય બહુ અવગ્રહાતિ इत्यેતદુચ્યતે । ન તુ એકસમયવર્તિનં નૈશ્ચયિકં (અંગીકૃત્ય) इति । એવં સર્વત્ર ઔપચારિકાશ્રયણાત્ વ્યાખ્યેયમિતિ ॥

એ સંબંધમાં ‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“શાસ્ત્રમાં ‘અવગ્રહ’ ને ‘એકસમયસ્થાયી’ કહ્યો છે તો એટલા અદ્યકાળમાં ‘ખડુતા’ આદિ ગુણ એનામાં સંભવવાનું અશક્ય છે ” આવો પ્રશ્ન કોઈ વ્યક્તિ ઉઠાવે તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. પરંતુ ‘અવગ્રહ’ ના બે પ્રકાર છે: (૧) નૈશ્ચયિક અને (૨) વ્યાવહારિક. એમાં નૈશ્ચયિક એટલે સામાન્ય પરિચ્છેદરૂપ; અને તે એક સમયસ્થાયી છે. આ ‘નૈશ્ચયિક’ ની પછી આ તે સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે એવી ‘ઇલા’ થાય છે. પછી (સંદેહ ટળતાં) આ તો સ્પર્શ જ છે એમ જ્ઞાન થાય એનું નામ ‘અવાય.’ આ અવાયનું ઉપચારિક નામ જ અવગ્રહ. કેમકે એનાથી, સામાન્યનો પરિચ્છેદ આગામી પ્રકારોને સ્વીકારીને કરાય છે. કેમકે ‘સ્પર્શ’ ની ખાત્રી થયા પછી આ કોનો સ્પર્શ છે એવું જાણવાની ‘ઇલા’ થશે. અને પછી જ આ અમુકનો સ્પર્શ છે એવો ચોક્કસ ‘અવાય’ થશે. આ અવાય પણ ઉપચારથી અવગ્રહ કહેવાય છે. એટલે જ વચ્ચે રહેલ ‘ઇલા’ અને ‘અવાય’ ને આશ્રયીને, એવી રીતે અન્તે યાવત્ નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ ખીજ વિશેષની ન્યારે આકાંક્ષા રહેતી નથી અને ફક્ત ‘અવાય’ જ રહે છે ત્યારે ઉપચાર હોતો નથી. આથી કરીને જે આ ઔપચારિક

ઔત્પત્તિકી વૈનયિકી કાર્મિકી પારિણામિકી ।

આભિઃ સહામી ભેદાઃ સ્યુઃ ચત્વારિંશં શતત્રયમ્ ॥ ૭૫૦ ॥

ન દૃષ્ટો ન શ્રુતશ્ચ પ્રાગ્ મનસાપિ ન ચિન્તિતઃ ।

યથાર્થસ્તત્ત્વજ્ઞાદેવ યયાર્થો ગૃહ્યતે ધિયા ॥ ૭૫૧ ॥

લોકદ્વયાવિરુદ્ધા સા ફલેનાવ્યભિચારિણી ।

બુદ્ધિરૌત્પત્તિકી નામ નિર્દિષ્ટા રોહકાદિવત્ ॥ ૭૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુરુણાં વિનયાત્પ્રાપ્તા ફલદાત્ર પરત્ર ચ ।

ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થપટુઃ વૈનયિકી મતિઃ ॥ ૭૫૩ ॥

નિમિત્તિકસ્ય શિષ્યેણ વિનીતેન યથોદિતઃ ।

સ્થવિરાયાઃ ઘટધ્વંસે સઘઃ સુતસમાગમઃ ॥ ૭૫૪ ॥

શિલ્પમાચાર્યોપદેશાલ્લબ્ધં સ્યાત્કર્મ ચ સ્વતઃ ।

નિત્યવ્યાપારશ્ચ શિલ્પં કાદાચિત્કં તુ કર્મ વા ॥ ૭૫૫ ॥

અવગ્રહ હોય છે તેને સ્વીકારીને ‘બહુ અવગ્રહ કરે છે’ એમ કહેવાય છે, એકસમયસ્થાયી નૈશ્ચયિકને આશ્રયીને એમ નથી કહેવાતું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપચારના આશ્રયથી સમજવું.

ઉત્પત્તિકી, વિનયિકી, કાર્મિકી અને પરિણામિકી—આ ચાર પ્રકાર લેખવતાં મતિજ્ઞાનના ત્રણસોને આલીશ પ્રકાર થાય છે.^૧ ૭૫૦.

પૂર્વે જોયેલ કે સાંભળેલ પણ ન હોય, મનને વિષે ચિંતવેલ પણ ન હોય એવોયે કોઈ પણ પદાર્થ જે (બુદ્ધિ) થી એકદમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી, ઉભયકલોકને અ-વિરોધી, નિર્ણીત કૃણ આપનારી, રોહક વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ‘ઉત્પત્તિકી’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૭૫૧-૭૫૨.

ગુરુજનના વિનયથી થયેલી, ઉભયલોકને સફળ કરનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા શાસ્ત્રાર્થને વિષે તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિ ‘વિનયિકી’ કહેવાય છે. ૭૫૩.

એક સ્થવિર ડોસીનો ઘડો કુટી ગયો તે પરથી એક નિમિત્તિયાના વિનયવાંત શિષ્યે કહેલું કે એને સઘ એના પુત્રને મેળાપ થશે.—એ આ વિનયિકી બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત સમજવું. ૭૫૪.

આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય એ શિલ્પ, અને સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરેલ હોય એ કર્મ. અથવા નિત્યનો વ્યાપાર એ શિલ્પ, અને કોઈક જ દિવસે કરીએ એ કર્મ. કર્મને વિષે

૧. ૭૩૮ માં શ્લોકમાં ત્રણસોને છત્રીશ ગણાવ્યા છે એમાં આ ચાર ઉમેરતાં ત્રણસોને આલીશ થાય છે.

યા કર્માભિનિવેતાત્યજ્ઞઘતત્પરમાર્થિકા ।

કર્માભ્યાસવિચારાભ્યાં વિસ્તીર્ણા તથાશઃફલા ॥ ૭૫૬ ॥

તત્તત્કર્મવિશેષેસુ સમર્થા કાર્મિકી મતિઃ ।

કેષુચિદ્ દૃશ્યતે સા ચ ચિત્રકારાદિકારુષુ ॥ ૭૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દીર્ઘકાલં યઃ પૂર્વાપરાર્થાલોચનાદિજઃ ।

આત્મધર્મઃ સોઽપ્ર પરિણામસ્તત્પ્રભવા તુ યા ॥ ૭૫૮ ॥

અનુમાનહેતુમાત્રદૃષ્ટાન્તૈઃ સાધ્યસાધિકા ।

વયોવિપાકેન પુષ્ટીભૂતામ્યુદયમોક્ષદા ॥ ૭૫૯ ॥

અભયાદેરિવ જ્ઞેયા તુર્યા સા પારિણામિકી ।

આમ્યોઽધિકા પંચમી તુ નાર્હતાપ્યુપલભ્યતે ॥ ૭૬૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યદ્ દ્વેધૈવ મતિર્લોકે પ્રથમા શ્રુતનિશ્ચિતા ।

શાસ્ત્રસંસ્કૃતબુદ્ધેઃ સા શાસ્ત્રાર્થાલોચનોદ્ભવા ॥ ૭૬૧ ॥

સર્વથા શાસ્ત્રસંસ્કારદિતસ્ય તથાવિધાત્ ।

અયોપશમતો જાતા ભવેદશ્રુતનિશ્ચિતા ॥ ૭૬૨ ॥

(અમુક કાર્યને વિષે) અત્યંત ખંત રાખવાથી આવેલી, એના પરમરહસ્યને મેળવી આપનારી, એના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલી, એના યશસ્વી કૃણવાળી અને એવાં અનેક નાનાવિધ કાર્યો કરવાનું સામર્થ્ય આપનારી બુદ્ધિ ‘કાર્મિકી’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. અને એ ચિત્રકાર આદિ કારીગરોમાં દેખાય છે. ૭૫૫-૭૫૭.

ચિરકાળપર્યંત પદાર્થોનો ઉદ્ઘાપોહ કરવાથી પરિણુમેલા આત્મધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી, ફક્ત અનુમાનહેતુરૂપ દૃષ્ટાન્તોથી જ સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની વૃદ્ધિની સાથે પુષ્ટ થતી, અમ્યુદય થયે મોક્ષ આપનારી, અભયકુમાર વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ચોથી ‘પારિણામિકી’ નામની કહેવાય છે. આથી અધિક (પાંચમી) તીર્થંકર પ્રભુને પણ ઉપલબ્ધ હોતી નથી. ૭૫૮-૭૬૦.

લોકને વિષે માત્ર બે પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૧) શ્રુતનિશ્ચિત અને (૨) અ-શ્રુતનિશ્ચિત. એમાં પહેલી શાસ્ત્રાર્થ વિચારવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શાસ્ત્રનો સંસ્કાર પામેલાઓમાં હોય છે. બીજી અ-શ્રુતનિશ્ચિત નામની છે એ શાસ્ત્રનો હેશમાત્ર પણ સંસ્કાર જેમનામાં નથી એવાઓની હોય છે અને એ કેાઇ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થાય છે. ૭૬૧-૭૬૨.

સર્વાપ્યન્તર્ભવસ્યસ્મિન્ મતિરશ્રુતનિશ્ચિતા ।

યથોક્તધીચતુષ્કેઽતઃ પંચમ્યા નાસ્તિ સમ્ભવઃ ॥ ૭૬૩ ॥

ઇદમર્થતો નન્દીસૂત્રવૃત્તિસ્થાનાંગસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ ॥

જાતિસ્મૃતિરપ્યતીતસંખ્યાતભવબોધિકા ।

મતિજ્ઞાનસ્યૈવ ભેદઃ સ્મૃતિરૂપતયા કિલ ॥ ૭૬૪ ॥

યદાહાચારાંગટીકા—

જાતિસ્મરણ તુ આભિનિબોધિકવિશેષ इति ।

इति मतिज्ञानम् ॥

શ્રૂયતે તત્શ્રુતં શબ્દઃ સ શ્રુતજ્ઞાનમુચ્યતે ।

ભાવશ્રુતસ્ય હેતુત્વાદ્વેતૌ કાર્યોપચારતઃ ॥ ૭૬૫ ॥

શ્રુતાચ્છબ્દાદુત જ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં તદુચ્યતે ।

શ્રુતગ્રંથાનુસારી યો બોધઃ શ્રોત્રમનઃકૃતઃ ॥ ૭૬૬ ॥

સર્વે ‘અ-શ્રુતનિશ્ચિત’ બુદ્ધિનો ઉપર કહી ગયા એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે એ ચાર ઉપરાંત કોઈ પાંચમા પ્રકારનો સંભવ રહેતો નથી. ૭૬૩.

નન્દીસૂત્રનીવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રનીવૃત્તિ વગેરેમાં પણ એ પ્રકારે જ કહેલું છે.

નિર્ગમન કરેલા સંખ્યાતા લાવેતું સ્મરણ કરાવનાર ‘જાતિ સ્મરણ’ જ્ઞાન છે એ સ્મરણરૂપ હોઈને મતિજ્ઞાનનો જ એક ભેદ છે. ૭૬૪.

આંચારાંગસૂત્રની ટીકામાં કહેલું છે કે—

‘જાતિસ્મરણ’ એક જાતનું અભિનિબોધન એટલે મતિજ્ઞાન છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાંના બીજા પ્રકાર-શ્રુતજ્ઞાન વિષે.

શ્રૂયતે તત્ શ્રુતમ્ એવી શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ છે. શ્રુત એટલે શબ્દ. એ શબ્દ એજ શ્રુત-જ્ઞાન. અથવા એ શ્રુતજ્ઞાન લાવશ્રુતનો હેતુ હોવાથી જો હેતુને વિષે કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો શ્રુતાત્ (શબ્દાત્) જ્ઞાનમ્ શ્રુતજ્ઞાનમ્ એમ પણ અર્થ કરાય. શ્રુતગ્રંથ એટલે શાસ્ત્રના ગ્રંથ-એને અનુસરતો જે બોધ-તે શ્રોત્ર અને મન-ઉભયથી થાય છે. ૭૬૫-૭૬૬.

નનુ શ્રુતજ્ઞાનમાપે શ્રોત્રેન્દ્રિયનિમિત્તકમ્ ।

તન્મતિજ્ઞાનતઃ કોઽસ્ય ભેદો યત્કથ્યતે પૃથક્ ॥ ૭૬૭ ॥

અત્રોચ્યતે—વર્તમાનાર્થવિષયં મતિજ્ઞાનં પરં તતઃ ।

ગરીયોવિષયં ત્રૈકાલિકાર્થવિષયં શ્રુતમ્ ॥ ૭૬૮ ॥

વિશુદ્ધં ચ વ્યવહિતાનેકસૂક્ષ્માર્થદર્શનાત્ ।

છદ્મસ્થોઽપિ શ્રુતવલાદુચ્યતે શ્રુતકેવલી ॥ ૭૬૯ ॥

તદુક્તમ્—નાણં અણાઙ્ગસેસી વિચાણઙ્ગ એસ છઠમત્થોત્તિ ॥

જીવસ્ય જ્ઞસ્વભાવત્વાન્મતિજ્ઞાનં હિ શાશ્વતમ્ ।

સંસારે ભ્રમતોઽનાદૌ પતિતં ન કદાપિ યત્ ॥ ૭૭૦ ॥

અક્ષરસ્યાનન્તભાગો નિત્યોદ્ઘાટિત એવ હિ ।

નિગોદિનામપિ ભવેદિત્યેતત્પારિણામિકમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

યદાગમઃ—સઠ્ઠજીવાણંપિ અણં અરુલ્લરસ્સ અણંતભાગો નિચ્ચુગ્ધાઙ્ગિઓ ચિટ્ઠઙ્ગ । જઙ્ગ સોપિ આવરેજ્ઞા તા જીવો અજીવત્તણં પાવેજ્ઞા ॥ ઇતિ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે શ્રુતજ્ઞાનને પણ જ્યારે કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે ત્યારે પછી એનો મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ ભેદ પાડવાનું કારણ શું ? ૭૬૭.

એ પ્રશ્નનો ખુલાસો:—

મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનપદાર્થો છે; પણ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેકાળના પદાર્થોને જણાવનાર છે અને એનો વિષય અતિ વિસ્તારવાળો છે. વળી એ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને દેખાડનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે. (શ્રુતજ્ઞાનના બળથી છદ્મસ્થ પ્રાણી પણ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે. ૭૬૮-૬૯.

કહ્યું છે કે—અનતિશાયી જ્ઞાનને બાણે એ ‘ છદ્મસ્થ ’ કહેવાય.

‘ બાણુ ’ એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાન શાશ્વત કહેવાય.

કેમકે અનાદિ સંસારમાં બ્રમણ કરતા એ જીવનું જ્ઞાન કદાપિ જતું રહ્યું નથી. અક્ષરનો અનંતનો ભાગ તો સર્વદા ખુદ્દો જ છે એટલે નિગોદના જીવોને પણ એ પરિણમે છે. ૭૭૦-૭૭૧.

આગમમાં કહ્યું છે કે—

સર્વ જીવોને માટે અક્ષરનો અનંતનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. એ બે ; આ અઘાટિત થઈ બીજો તો જીવમાં જીવત્વ કહેવાય નહિ—એ અ-જીવત્વ પામી બીજો.

૧. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન—એ ‘ અનતિશાયી ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. શેષ ત્રણ ‘ અતિશાયી ’ કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનં પુનર્નેવં ભવેજ્જીવસ્ય સર્વદા ।

આસોપદેશાપેક્ષં યત્સ્યાદેતન્મતિપૂર્વકમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

મતિજ્ઞાનં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

શ્રુતં તુ સ્યાલ્લબ્ધિતોઽપિ પદાનુસારિણામિવ ॥ ૭૭૩ ॥

આદિ । અધિકં તત્ત્વાર્થવૃત્ત્યાદિભ્યઃ અવસેયમ્ ॥

ચતુર્દશવિધં તચ્ચ યદ્વા વિંશતિધા ભવેત્ ।

ચતુર્દશવિધત્વં તુ તત્રૈવં પરિભાવ્યતે ॥ ૭૭૪ ॥

અક્ષરશ્રુતમિત્યેકં સ્યાદ્ દ્વિતીયમનક્ષરમ્ ।

તાર્ત્તીયિકં સંજ્ઞિશ્રુતં તુર્યં શ્રુતમસંજ્ઞિનઃ ॥ ૭૭૫ ॥

સમ્યક્ શ્રુતં પંચમં સ્યાત્ ષષ્ઠં મિથ્યાશ્રુતં ભવેત્ ।

સાદિશ્રુતં સત્તમં સ્યાદનાદિશ્રુતમષ્ટમમ્ ॥ ૭૭૬ ॥

સાન્તશ્રુતં તુ નવમમનન્તં દશમં શ્રુતમ્ ।

एकादशं गमरूपमगमं द्वादशं पुनः ॥ ७७७ ॥

त्रयोदशं त्वंगं अपमंगवाह्यं चतुर्दशम् ।

प्रायो व्यक्ता अमी भेदास्तथापि किंचिदुच्यते ॥ ७७८ ॥

પણ આ શ્રુતજ્ઞાન જીવને સર્વદા હોતું નથી કેમકે એને તો બુદ્ધિપૂર્વક આત્મપુરૂષના ઉપદેશની અપેક્ષા રહે છે. ૭૭૨.

વળી મતિજ્ઞાનને સ્પર્શના આદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેજી કારણ-હેતુ-ભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લબ્ધિવાળાઓની જેમ લબ્ધિથી પણ સંભવે છે. ૭૭૩.

(આ કારણોને લઈને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે પૃથક્ ભેદ ગણ્યા છે એ યુક્ત છે)

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિ અંથોમાંથી જાણી લેવું.

આ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ પ્રકારનું છે અથવા એના વીશ ભેદ પણ કહે છે. જે ચૌદ પ્રકાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે છે:— ૭૭૪.

(૧) અક્ષર, (૨) અનક્ષર, (૩) સંજ્ઞિ, (૪) અસંજ્ઞિ, (૫) સમ્યક્, (૬) મિથ્યા, (૭) સાદિ, (૮) અનાદિ, (૯) સાન્ત, (૧૦) અનન્ત, (૧૧) ગમ, (૧૨) અગમ, (૧૩) અગરૂપ અને (૧૪) અંગબાહ્ય. ૭૭૫-૭૭૮.

તત્રાચ્ચરં ત્રિધા સંજ્ઞાવ્યંજનલઘ્વિભેદતઃ ।

તત્ર સંજ્ઞાચ્ચરમેતા લિપયોઽષ્ટાદશોદિતાઃ ॥ ૭૭૯ ॥

તથાહિ—

હંસલિવી ભૂઅલિવી જરુલા તહ રરુલસીય બોધઠ્ઠા ।

ઉડ્ડી જવણી તુરકી કીરા દવિડી ય સિંધવિઆ ॥ ૧ ॥

માલવિણી નડિ નાગરી લાડલિવી પારસીય બોધઠ્ઠા ।

તહ અનિમિત્તીઅલિવી ચાણકી મૂલદેવી ય ॥ ૨ ॥

અકારાદિહકારાન્તં ભવતિ વ્યંજનાક્ષરમ્ ।

અજ્ઞાનાત્મકમપ્યેતદ્ દ્વયં સ્યાત્ શ્રુતકારણમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તતઃ શ્રુતજ્ઞાનતયા પ્રજ્ઞસં પરમર્ષિભિઃ ।

લઘ્વચ્ચરં ત્વક્ષરોપલઘ્વિરર્થાવબોધિકા ॥ ૭૮૧ ॥

તચ્ચ લઘ્વચ્ચરં ષોઢા યત્ શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ ।

બોધોઽક્ષરાનુવિદ્ધં સ્યાચ્છબ્દાર્થાલોચનાત્મકઃ ॥ ૭૮૨ ॥

આ ચૌદ લેહો પ્રાયઃ વ્યક્ત છે તથાપિ એમના સંબંધમાં કંઈક કહીએ.

પહેલું અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું છેઃ સંજ્ઞા, વ્યંજન અને લઘ્વિ. એમાં સંજ્ઞાક્ષર છે એ આ અઢાર લિપિરૂપ છે—

(૧) હંસલિપિ, (૨) ભૂતલિપિ, (૩) યક્ષલિપિ, (૪) રાક્ષસીલિપિ, (૫) ઉડ્ડીલિપિ, (૬) યવનીલિપિ, (૭) તુર્કીલિપિ, (૮) કીરાલિપિ, (૯) દ્રાવિડલિપિ, (૧૦) સિંધીલિપિ, (૧૧) માળવીલિપિ, (૧૨) નડીલિપિ, (૧૩) નાગરીલિપિ, (૧૪) લાટલિપિ, (૧૫) પારસીલિપિ, (૧૬) અનિયમિતલિપિ, (૧૭) આણુકયલિપિ અને (૧૮) મૂળદેવીલિપિ. (૧-૨)

અ કારથી તે હ કાર સુધી વ્યંજનાક્ષર છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર બેજો છે તો અજ્ઞાનાત્મક, તોયે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ છે. અને એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ એમને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ૭૮૦.

હવે અર્થનો બોધ કરાવનારી જે અક્ષરોની ઉપલઘ્વિ એ ત્રીજી લઘ્વચ્ચર (શ્રુતજ્ઞાન) ૭૮૧.

આ લઘ્વચ્ચર શ્રુતજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે; કેમકે અક્ષરને અનુબદ્ધપણે શબ્દાર્થ સમજવા રૂપ બોધ શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છું મન એમ છ વાનાં વડે થાય છે. જેમકે દેવદત્તનો

યથા શબ્દશ્રવણતો રૂપદર્શનતોઽથવા ।

દેવદત્તોયમિત્યેવંરૂપો બોધો ભવેદિહ ॥ ૭૮૩ ॥

एवं शेषेन्द्रियभावना कार्या ॥

તૈરક્ષરૈરભિલાપ્યભાવાનાં પ્રતિપાદકમ્ ।

अक्षरश्रुतमुद्दिष्टमनक्षरश्रुतं परम् ॥ ७८४ ॥

तथोक्तम्—ऊतसिञ्चं नीतसिञ्चं निच्छुटं खासिञ्चं च क्षीञ्चं च ।

નિસ્સંધિયમણુસારં અણુસ્ત્વરં હેલિયાઇયં ॥ ૭૮૫ ॥

अयं भावः—कामितत्त्वेडितायं यन्मामावहयति वक्ति वा ।

इत्याद्यन्याशयग्राहि तस्यात् श्रुतमनक्षरम् ॥ ७८६ ॥

इह च शिरःकम्पनादिचेष्टानां पराभिप्रायज्ञानहेतुत्वे सत्यपि श्रव-
णाभावान्न श्रुतत्वम् ।

तदुक्तं विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ—

રુટીઈતં સુઅં સુચ્છઈત્તિ । ચેટ્ટા ન સુચ્છઈ કયાવિત્તિ ॥

શબ્દ સાંભળવાથી અથવા એતું રૂપ બોવાથી ‘એ દેવદત્ત છે’ એમ બોધ-જ્ઞાન થાય છે. ૭૮૨-૭૮૩.

આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોની પણ ભાવના કરવી.

આમ સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષર એ ત્રણે અક્ષરોવડે વાણીગમ્ય પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનારું જ્ઞાન-એ અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે; બાકીનું અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. ૭૮૪.

એ વિષયે એમ કહ્યું છે કે—

શ્વાસ લેવો, નિઃશ્વાસ મૂકવો, ઉધરસ ખાવી, થુંકવું, નાક છીંકવું, હુંકારો કરવો, ચપટી વગાડવી-વગેરે અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન છે. ૭૮૫.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈ વ્યક્તિ મને બોલાવે છે અથવા મને કંઈ કહે છે ઇત્યાદિ અન્યનો આશય સમજાવનારું, જોખારા ખાવા-અવાજ કરવો ઇત્યાદિ જ્ઞાન અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ૭૮૬.

અહિં મસ્તક ધુણાવવું આદિ એટલાઓ જો કે પારકા અભિપ્રાય બાજુવામાં હેતુબૂત છે તો પણ એ એટલાઓ કંઈ શ્રવણે પડતી નથી-સંભળાતી નથી. એથી એમનામાં શ્રુતત્વ નથી.

વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

રૂટિત એટલે શબ્દ-અવાજ, તે શ્રુતત્વનો સૂચક છે; એટલા કદાપિ એ સૂચવતી નથી.

ઉક્તન્યાયેન શ્રુતત્વપ્રાપ્તૌ સમાનીતાયામપિ તદેવોચ્છસિતાદિ શ્રુતં ન શિરોધૂનનકરચલનાદિ ચેષ્ટા । યતઃ શાસ્ત્રજ્ઞલોકપ્રસિદ્ધા રૂઢિરિયમિતિ ॥

કર્મગ્રંથવૃત્તૌ તુ જિરઃકમ્પનાદીનામપિ અનક્ષરશ્રુતત્વમુક્તમ્ ।

તથા ચ તદ્વગ્ન્યઃ—

અનક્ષરશ્રુતં દ્વેઢિતશિરઃકમ્પનાદિનિમિત્તં મામાહ્વયતિ વારયતિ વા
ઇત્યાદિરૂપં અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનામિતિ ॥

સ્યાદ્દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યેષાં તે સંજ્ઞિનો મતાઃ ।

શ્રુતં સંજ્ઞિશ્રુતં તેષાં પરં ત્વસંજ્ઞિકશ્રુતમ્ ॥ ૭૮૭ ॥

સમ્યક્શ્રુતં જિનપ્રોક્તં ભવેદાવશ્યકાદિકમ્ ।

તથા મિથ્યાશ્રુતમપિ સ્યાત્સમ્યક્પરિગ્રહાત્ ॥ ૭૮૮ ॥

આવશ્યકં તદપરમિતિ સમ્યક્શ્રુતં દ્વિધા ।

બોઢા ચાવશ્યકં તત્ર સામાયિકાદિભેદતઃ ॥ ૭૮૯ ॥

તથાહિ— સામાઢ્યં ચઁવીસત્થઞ્ચો વંદણયં પઢિક્કમણં કાઁસગ્ગો
પચ્ચરૂઢ્ધાણં ઇતિ ॥

ઉક્તન્યાયે શ્રુતત્વની પ્રાપ્તિ લાવતાં છતાં ઁ જ ઉચ્છવાસ, નિશ્વાસ આદિ શ્રુત કહે-
વાશે. મસ્તક ધુણાવવું, હાથ હલાવવો વગેરે ચેષ્ટા શ્રુત કહેવાશે નહિં. કારણકે શાસ્ત્રજ્ઞલોકોની
ઁ પ્રસિદ્ધ રૂઢિ છે.

કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં તેા શિરઃકંપ આદિને પણ ‘અનક્ષરશ્રુત’ માં ગણ્યા છે. જુઓ
ત્યાં શું કહેલું છે—

ખોંખારો, શિરઃકંપ આદિ નિમિત્તવાળું—અથવા મને ઓલાવે છે, મને નિષેધ કરે છે
ઈત્યાદિરૂપ—અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન ઁ અનક્ષરશ્રુત છે.

જેમને દીર્ઘકાળની સંજ્ઞા હોય ઁઓને સંજ્ઞિ કહેલા છે. અને ઁમનું શ્રુત સંજ્ઞિશ્રુત
કહેવાય છે. ઁથી ઉલટું હોય ઁ અસંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. જિનેશ્વરભાષિત આવશ્યક આદિક
સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વીનાં શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્દષ્ટિ વડે ગ્રહણ કર્યાં હોય ઁ
પણ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય. આમ (૧) આવશ્યક અને (૨) આવશ્યકથી અપર—ખીલું, ઁમ
સમ્યક્શ્રુત ઁ પ્રકારનું છે. ઁમાં પણ આવશ્યકના છ ભેદ છે. ૭૮૭—૭૮૯.

ઁ છ ભેદ આ પ્રમાણે—

(૧) સામાયિક, (૨) ચઁવિસત્થો, (૩) વાંદણા, (૪) પ્રતિકમણ, (૫) કાઁસગ્ગ અને (૬)
પચ્ચરૂઢ્ધાણ.

આવશ્યકેતરજ્ઞાંગાનંગાત્મકતયા દ્વિધા ।

અંગાન્યેકાદશ દૃષ્ટિવાદશ્ચાંગાત્મકં ભવેત્ ॥ ૭૯૦ ॥

આચારાંગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાંગં સમવાયયુગ્મ ।

પંચમં ભગવત્યંગં જ્ઞાતાધર્મકથાપિ ચ ॥ ૭૯૧ ॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્વિધાઃ ।

પ્રશ્નવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥ ૭૯૨ ॥

પરિકર્મસૂત્રપૂર્વાનુયોગપૂર્વગતચૂલિકાઃ પંચ ।

સ્યુર્દૃષ્ટિવાદભેદાઃ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ પૂર્વગતે ॥ ૭૯૩ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

ઉત્પાદપૂર્વમગ્રાયણીયમથ વીર્યતઃ પ્રવાદં સ્યાત્ ।

અસ્તેજ્ઞાનાત્સત્ત્વાત્તદાત્મનઃ કર્મણશ્ચ પરમ્ ૭૯૪ ॥

પ્રત્યાખ્યાનં વિદ્યાપ્રવાદકલ્યાણનામધેયે ચ ।

પ્રાણાવાયં ચ ક્રિયાવિશાલમથ લોકબિન્દુસારમિતિ ॥ ૭૯૫ ॥

દૃષ્ટિવાદઃ પંચધાયમંગં દ્વાદશમુચ્યતે ।

ઉપાંગમૂલસૂત્રાદિ સ્યાદનંગાત્મકં ચ તત્ ॥ ૭૯૬ ॥

સમ્યક્શ્રુતનો બીજો પ્રકાર ' આવશ્યકથી અપર ' એવો છે. એના (૧) અંગ અને (૨) અનંગ-એમ બે ભેદ છે. એમાં અગ્યાર અંગ અને દૃષ્ટિવાદ-એટલાં અંગાત્મક છે. ૭૯૦.

(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રગડાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) ભગવતી, (૬) જ્ઞાતા-ધર્મકથા, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગડદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપવાદ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર-એ અગ્યાર અંગો છે. ૭૯૧-૯૨.

(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા-એમ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ છે. ' પૂર્વગત ' માં ચૌદે પૂર્વોનો સમાવેશ થાય છે. ૭૯૩.

એ ચૌદ પૂર્વ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉત્પાદ પ્રવાદ, (૨) અગ્રાયણીય પ્રવાદ, (૩) વીર્યપ્રવાદ, (૪) અસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાનપ્રવાદ, (૬) સત્વપ્રવાદ, (૭) આત્મપ્રવાદ, (૮) કર્મપ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, (૧૦) વિદ્યાપ્રવાદ, (૧૧) કલ્યાણપ્રવાદ, (૧૨) પ્રાણાવાયપ્રવાદ, (૧૩) ક્રિયાવિશાલપ્રવાદ અને (૧૪) લોકબિન્દુસાર પ્રવાદ. ૭૯૪-૭૯૫.

આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ કહ્યો એ બારમું અંગ કહેવાય છે.

ઉપાંગ તથા મૂળ સૂત્ર આદિક અનંગાત્મક છે. ૭૯૬.

एवं च—यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः संदब्धं सूत्रतश्च यत् ।

महाधीभिर्गणधरैस्तत्स्यादंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९७ ॥

ततो गणधराणां यत्पारंपर्यासिवाङ्मयैः ।

शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः प्राज्यवाङ्मतिशक्तिभिः ॥ ७९८ ॥

कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिधीस्पृशाम् ।

अनुग्रहाय संदब्धं तदनंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९९ ॥ युग्मम् ॥

सृष्टान्यज्ञोपकाराय तेभ्योऽप्यर्वाक्तनर्षिभिः ।

शास्त्रैકદેશસંબંધાન્યેવં પ્રકરણાન્યપિ ॥ ૮૦૦ ॥

एतद्वचनं वैवम्—

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेદं विपश्चितः ॥ ૮૦૧ ॥

एवं च वस्तुतोऽर्हत्प्रणीतार्थमेकमेवाखिलं श्रुतम् ।

वस्तुतोऽર્हत्પ્રણીતાર્થમેકમેવાખિલં શ્રુતમ્ ॥ ૮૦૨ ॥

तथोक्तं तत्त्वार्थभाष्ये—

એવી રીતે શ્રીજિનપ્રભુએ ‘ અર્થથી ’ કહેલું અને બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ ‘ સૂત્રથી ’ ગુ’થેલું છે એ (૧) અંગાત્મકશ્રુત. પછી પરંપરાએ વાઙ્મય મેળવીને ઉત્કૃષ્ટ વચનબુદ્ધિની શક્તિ-વાળા ગણધરોના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-આચાર્યોએ કાળ, સંઘયણ અને આયુષ્યની ખામીને દીધે બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયેલા જીવોના કલ્યાણને માટે જે રચેલું એ (૨) અનંગાત્મક શ્રુત એટલે અંગબાહ્યશ્રુત. ૭૯૭-૭૯૯.

એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની જીવોના ઉપકારાર્થે અર્વાચીન આચાર્યોએ શાસ્ત્રોના અમૂક વિભાગથી જે સંબંધ એવાં ‘ પ્રકરણો ’ પણ રચ્યાં છે. ૮૦૦.

‘ પ્રકરણ ’ તું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

શાસ્ત્રના અમૂક એકાદ વિભાગની જેમાં ચર્ચા કરેલી હોય અને જે શાસ્ત્રના કાર્યને વિષે સ્થિત હોય એવા ગ્રંથને વિદ્વાનો ‘ પ્રકરણ ’ કહે છે. ૮૦૧.

એવી રીતે વક્તાના વિશિષ્ટપણાને લઈને એનાં (શ્રુતના) બે ભેદ કહ્યા છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તે એ ‘ અર્થથી ’ અર્હતપ્રભુનું રચેલું હોય આખું-સકળ એક જ છે. ૮૦૨.

એના સંબંધમાં તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સૂત્ર છે કે—

વક્તૃવિશેષાત્ દ્વૈવિધ્યમિતિ ॥

કિં ચ— વ્યાકરણચ્છન્દોઽલંકૃતિકાવ્યનાટ્યતર્કગણિતાદિ ।

સમ્યગ્દષ્ટિપરિગ્રહપૂતં સમ્યક્શ્રુતં જયતિ ॥ ૮૦૩ ॥

મિથ્યાશ્રુતં તુ મિથ્યાત્વિલોકૈઃ સ્વમતિકલ્પિતમ્ ।

રામાયણભારતાદિ વેદવેદાંગકાદિ ચ ॥ ૮૦૪ ॥

ઉક્તં ચ ભાષ્યકૃતા—

સદસદવિસેસણાઓ ભવહૈઝજહિત્થિઓવલંભાઓ ।

નાણફલાભાવાઓ મિત્થદિદ્ધિસ્સ અન્નાણમ્ ॥ ૧ ॥

(પૂર્વાન્તર્ગતેયં ગાથા)

ઋગૂયજુઃસામાથર્વાણો વેદા અંગાનિ ષટ્ પુનઃ ।

શિક્ષા કલ્પૌ વ્યાકરણં છન્દો જ્યોતિર્નિરુક્તિયઃ ॥ ૮૦૫ ॥

તતશ્ચ

ષડંગી વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસાન્વિક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યા ઇતાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૦૬ ॥

“ વક્તા બૂદ્ધા બૂદ્ધા (બે) એટલે બે પ્રકારનું. ”

વળી વ્યાકરણશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, નાટક, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે જે સમ્યક્દષ્ટિના અહણથી શુદ્ધ થયું છે એ સર્વ સમ્યક્શ્રુત છે અને એજ જયવંતું વર્તે છે. ૮૦૩.

મિથ્યાત્વી લોકોએ સ્વમતિ અનુસાર કલ્પ્યું એ મિથ્યાશ્રુત. જેમકે રામાયણ, ભારત વગેરે; તથા વેદ, વેદાંગ વગેરે. ૮૦૪.

ભાષ્યકાર પણ એ સંબંધમાં કહે છે કે—

‘ સત્ અસત્ ’ નો તફાવત નથી માટે, ભવનો હેતુ યદ્યપ્યણે કહ્યો છે માટે, અને જ્ઞાનના ફળનો અભાવ છે માટે મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત સર્વ અજ્ઞાન જ છે.

આ ગાથા પૂર્વાન્તર્ગત છે.

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ—એમ ચાર વેદ છે. એના વળી છ અંગો કહ્યા છેઃ (૧) શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) છંદ, (૫) જ્યોતિ અને (૬) નિરૂક્તિ. વળી આ છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, આન્વિક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ મળીને ચૌદ વિદ્યાઓ કહેવાય

તથા આયુર્વેદો ધનુર્વેદો ગાન્ધર્વ ચાર્થશાસ્ત્રાનન્તર ।
 ચતુર્ભિરેતૈઃ સંયુક્તાઃ સ્યુરષ્ટાદશ તાઃ પુનઃ ॥ ૮૦૭ ॥
 અપૂર્ણદશપૂર્વાન્તમપિ સમ્યક્શ્રુતં ભવેત્ ।
 મિથ્યાત્વિભિઃ સંગૃહીતં મિથ્યાશ્રુતં વિપર્યયાત્ ॥ ૮૦૮ ॥
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સાદ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતમપિ જ્ઞેયં તથૈવ ચ ॥ ૮૦૯ ॥
 એકં પુરુષમાશ્રિત્ય સાદ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતં ભૂયસસ્તાન્ પ્રતીત્ય ચ ॥ ૮૧૦ ॥
 ભવાન્તરં ગતસ્યાશુ પુંસો યન્ન યતિ શ્રુતમ્ ।
 કસ્યચિત્તદ્ભવ એવ મિથ્યાત્વગમનાદિભિઃ ॥ ૮૧૧ ॥

તદુક્તં વિશેષાવશ્યકે—

ચુડસપુઠ્વી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંભરઈ સઘ્વમ્ ॥
 દેસંમિ હોઈ ભયણા સઢાણભાવે વિ ભયણાઓ ॥ ૧ ॥
 દેશે પુનરેકાદશાંગલક્ષણે ઇતિ કલ્પચૂર્ણિઃ ॥
 સ્વસ્થાનભાવે ઇતિ મનુષ્યભવેડપિ તિષ્ઠતઃ ભજના ॥

છે. તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વ અને ચાર્થશાસ્ત્ર-આ ચાર એની લેગી ગણીએ તો અઢાર વિદ્યાઓ કહેવાય. ૮૦૫-૮૦૭.

દશ ‘પૂર્વ’ સંપૂર્ણ ન કર્યા હોય એવું સમ્યક્શ્રુત પણ એ ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ ને હોય તો તે વિપર્યયને લીધે મિથ્યાશ્રુત થાય છે-કહેવાય. ૮૦૮.

શ્રુત ‘સાદિસાન્ત’ પણ હોય, તેમ અનાદિઅનન્ત પણ હોય. જેવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ. એક પુરુષને આશ્રયીને ‘સાદિસાન્ત’ (સાદ્યન્ત) કહેવાય-હોય છે; અનેકને આશ્રયીને ‘અનાદિઅનન્ત’ (અનાદ્યન્ત) હોય છે. ૮૦૯-૮૧૦.

એનું કારણ એમ કે કોઈકોઈ પુરુષ અન્ય જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે એનું શ્રુત મિથ્યા-ત્વપ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લીધે તે જ ભવમાં નષ્ટ થાય છે. ૮૧૧

વિશેષ આવશ્યકસૂત્રમાં એના માટે એમ કહ્યું છે કે ચૈત્ત્યપૂર્વધારીને દેવતાના જન્મમાં એ સર્વ (ચૈત્ત્ય પૂર્વો) સ્મરણમાં રહેતાં નથી, એની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. અદ્યભાગનું સ્વસ્થાનભાવમાં કંઈક સ્મરણ રહે અથવા ન પણ રહે.

“અદ્ય ભાગ એટલે અગ્યાર અંગ જ, બીજું નહિ.” એમ કદપચૂર્ણિમાં કહ્યું છે. ‘સ્વસ્થાનભાવમાં’ એટલે ‘મનુષ્યના ભવમાં રહેવા છતાં.’

તત્ર શ્રુતજ્ઞાનનાશકારણાનિ અમૂનિ—

મિચ્છમ્બંતરકેવલગેલક્ષપમાયમાઙ્ગા નાસોત્તિ ॥

ષષ્ટાંગચતુર્દશાધ્યયને તુ તેતલિમન્ત્રિણઃ પૂર્વાધીતચતુર્દશપૂર્વસ્મરણ
મુક્તમસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

સાધ્યન્તં ક્ષેત્રતો જ્ઞેયં ભરતૈરવતાશ્રયાત્ ।

અનાદ્યપર્યવસિતં વિદેહાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૮૧૨ ॥

કાલતશ્ચાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યોઃ સાદિસાન્તકમ્ ।

મહાવિદેહકાલસ્યાપેક્ષયાધ્યન્તવર્જિતમ્ ॥ ૮૧૩ ॥

ભવસિદ્ધિકમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભાવતો ભવેત્ ।

દ્વાન્નસ્થિકજ્ઞાનનાશો યદસ્ય કેવલ્લક્ષણો ॥ ૮૧૪ ॥

નહંમિય દ્વાઉમત્થિય નાણે ઇતિ વચનાત્ ॥

અનાદ્યનન્તં ચાભવ્યમાશ્રિત્ય શ્રુતમુચ્યતે ।

શ્રુતજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનભેદસ્યાત્રાવિવક્ષણાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકભાવે યદ્વાનાદ્યન્તમીહિતમ્ ।

एवं साधनादिसान्तमनन्तं શ્રુતમૂહ્યતામ્ ॥ ૮૧૬ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો નાશ થવાનાં કારણો: મિથ્યાત્વ, ભવાન્તર, કેવળજ્ઞાન, પાઠ કરવો નહિં તે, અને પ્રમાદ આદિક છે.

છઠ્ઠા 'અંગ' ના ચૌદમા 'અધ્યયન' માં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વે શીખેલા ચૌદે પૂર્વનું 'તેતલિ' મંત્રીને સ્મરણ રહ્યું હતું.

આ શ્રુત છે તે 'ક્ષેત્રથી' 'ભરત' અને 'ઐરવત' ની અપેક્ષાએ સાધ્યન્ત છે; અને 'મહાવિદેહ' ની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૨.

વળી 'કાળથી' અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસાન્ત છે, અને મહાવિદેહના કાળની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે. ૮૧૩.

'ભાવથી' એ (શ્રુત) 'ભવસિદ્ધિક'જીવને આશ્રયીને સાદિસાન્ત છે કેમકે જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છદ્મસ્થજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. કેમકે શાસ્ત્રને વિષે કહ્યું છે કે 'છદ્મસ્થ' જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે જ 'કેવળ' ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧૪.

અને 'અભવી' જીવને આશ્રયીને શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે કેમકે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને

ગમાઃ સદશપાઠાઃ સ્યુર્યત્ર તદ્ગમિકં શ્રુતમ્ ।
 તત્રપ્રાયો દૃષ્ટિવાદે સ્યાદન્યચ્છાગમિકં ભવેત્ ॥ ૮૧૭ ॥
 અંગાવિષ્ટં દ્વાદશાંગાન્યન્યદાવશ્યકાદિકમ્ ।
 દૃત્યં પ્રરૂપિતાઃ પ્રાણૈઃ શ્રુતભેદાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૧૮ ॥
 યે ભેદા વિંશતિસ્તેऽપિ કથ્યન્તે લેશમાત્રતઃ ।
 ન ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિહ સન્ધ્ય પ્રપંચિતાઃ ॥ ૮૧૯ ॥

તથાહુઃ—

પજ્વયઅસ્ત્વરપયસંઘાયા પઢિવત્તિ તહ ય અણુઓગો ।
 પાહુડપાહુડપાહુડવત્થુપુઞ્વા ય સસમાસા ॥ ૮૨૦ ॥

તત્ર ચ અવિભાગઃ પરિચ્છેદો યો જ્ઞાનસ્ય પ્રકલ્પિતઃ ।
 સ પર્યાયો દ્વાદયસ્તે સ્યાત્પર્યાયસમાસકઃ ॥ ૮૨૧ ॥
 લઙ્ઘ્યવ્યાંતસ્ય સૂક્ષ્મનિર્લક્ષ્યશરીરિણઃ ।
 યદાવ્યચ્છાણજાતસ્ય શ્રુતં સર્વજઘન્યતઃ ॥ ૮૨૨ ॥

શ્રુતઅજ્ઞાન એવા લેદ ગણ્યા નથી. અથવાતો ક્ષાયોપશમિક બાવની અપેક્ષાએ એ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૫-૮૧૬

આમ જોતાં શ્રુત સાદ છે તેમ અનાદિ પણ છે; સાન્ત છે તેમ અનન્ત પણ છે.

બ્યાં ‘ગમ’ એટલે સદશ પાઠ હોય તે ‘ગમિકશ્રુત’ કહેવાય છે. એ પ્રાયઃ દૃષ્ટિવાદને વિષે હોય. ‘ગમિક’ શિવાયનું સર્વ ‘અગમિક’. તે ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ દ્વાદશાંગી તથા ‘અંગ-બાહ્ય’ આવશ્યકાદિ છે. ૮૧૭-૮૧૮.

આ પ્રમાણે પ્રાણપુરુષોએ શ્રુતના ચૌદ લેદ સમજાવ્યા છે.

‘શ્રુત’ ના વીશ લેદ પણ કહેવાય છે અને એ વિષે પણ અમે અત્ર કિંચિત્ કહેશું. અંથ વિસ્તારના બચને લીધે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશું નહિ. ૮૧૯.

એ વીશ લેદ આ પ્રમાણે:—

પર્યાય, અક્ષર, પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાણૂત પ્રાણૂત, પ્રાણૂત, વસ્તુ અને પૂર્વ-એ દશ અને એ પ્રત્યેકની સાથે ‘સમાસ’ એટલું જોડવાથી બીજા દશ થાય. એમ સર્વ મળી વીશ. ૮૨૦.

જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ—એનું નામ ‘પર્યાય’ અને એવા બે કે વધારે પરિચ્છેદ (ભાગ)—એનું નામ પર્યાયસમાસ. ૮૨૧.

ઉત્પત્તિને પહેલે જ ક્ષણે લઙ્ઘ્યઅપર્યાયા સૂક્ષ્માનગોદના જીવને સર્વથી જઘન્ય

તસ્માદન્યથ્ર યો જીવાન્તરે જ્ઞાનસ્ય વર્ધતે ।

અવિભાગપરિચ્છેદઃ સ પર્યાય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૮૨૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યેઽવિભાગપરિચ્છેદા દ્વયાદયોઽન્યેષુ દેહિષુ ।

વૃદ્ધિંગતાસ્તે પર્યાયસમાસ ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૮૨૪ ॥

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સર્વનિકૃષ્ટો જીવસ્ય દૃષ્ટ ઉપયોગ દ્વ વીરેણ ।

સૂક્ષ્મનિગોદાપર્યાસાનાં સ ચ ભવતિ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૮૨૫ ॥

તસ્માત્પ્રભૃતિજ્ઞાનવિવૃદ્ધિર્દૃષ્ટા જિનેન જીવાનામ્ ॥

લબ્ધિનિમિત્તૈઃ કરણૈઃ કાયેન્દ્રિયવાહ્નમનોદગ્નિઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મધ્યે લબ્યચ્ચારાણાં સ્યાદન્યતરદક્ષરમ્ ।

તદક્ષરં તત્સંદોહોઽક્ષરસમાસ ઇષ્યતે ॥ ૮૨૭ ॥

પદાનાં યાદૃશાનાં સ્યાદાચારાંગાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

અષ્ટાદશસહસ્રાદિપ્રમાણં તત્પદં ભવેત્ ॥ ૮૨૮ ॥

ચાદીને તત્સમાસઃ સ્યાદેવં સર્વત્ર ભાવ્યતામ્ ।

સંઘાતપ્રતિપત્ત્યાદૌ સમાસો દ્વનયા દિશા ॥ ૮૨૯ ॥

જ્ઞાન હોય છે તેથી;અન્યત્ર જીવાન્તરમાં જ્ઞાનનો જે અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ વૃદ્ધિ પામે છે તે ‘પર્યાય’ કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોમાં જે કે વિશેષ અવિભાજ્ય પરિચ્છેદો વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે એને ‘પર્યાયસમાસ’ કહેલા છે. ૮૨૨-૮૨૪

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે કે—

શ્રી વીરપ્રભુએ જીવનો સર્વથી જઘન્ય ઉપયોગ જોયેલો છે અને તે સૂક્ષ્મનિગોદ અપર્યાય જીવોને હોય છે. વળી એમણે લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ એવા કાયા-ઇન્દ્રિય-વાચા-મન અને દષ્ટિરૂપી કરણો વડે એમ પણ જોયું છે કે જીવોનું જ્ઞાન ત્યાંથી જ શરૂ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. ૮૨૫-૮૨૬.

લબ્યક્ષરો મધ્યેનો પ્રત્યેકે પ્રત્યેક અક્ષર ‘અક્ષર’ કહેવાય છે; અને એવા અક્ષરોનો સમૂહ ‘અક્ષરસમાસ’ કહેવાય છે. ૮૨૭

આચારાંગ વગેરે સૂત્રોને વિષે જેવાં પદોનું અઠાર હજાર વગેરે પ્રમાણ આપેલું છે તેવા પ્રત્યેકને ‘પદ’ કહે છે. અને જે કે વિશેષ પદોનો સમાહાર હોય એ ‘પદસમાસ’ કહેવાય. ‘સંઘાત’, ‘પ્રતિપત્તિ’ વગેરે ભેદોમાં ‘સમાસ’ નું સ્વરૂપ આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું. ૮૨૮-૮૨૯.

ગતીન્દ્રિયાદિદ્વારાણાં દ્વાષષ્ટેરેકદેશકઃ ।

ગત્યાદિરેકદેશોઽસ્યાઃ સ્વર્ગતિસ્તત્ર માર્ગણા ॥ ૮૩૦ ॥

જીવાદેઃ ક્રિયતે સોઽયં સંઘાત ઇતિ કીર્ત્યતે ।

ગત્યાદિદ્વિચાલ્યવચ્યમર્ગણા તત્સમાસકઃ ॥ ૮૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંપૂર્ણગત્યાદિદ્વારે જીવાદેર્માર્ગણા તુ યા ।

પ્રતિપત્તિરિયં જીવાભિગમે દૃશ્યતેઽધુના ॥ ૮૩૨ ॥

સત્પદપ્રરૂપણાચનુયોગદ્વારમુચ્યતે ।

પ્રાભૂતાન્તઃસ્થોઽધિકારઃ પ્રાભૂતપ્રાભૂતં ભવેત્ ॥ ૮૩૩ ॥

વસ્ત્વન્તર્વર્ત્યધિકારઃ પ્રાભૂતં પરિકીર્તિતમ્ ।

પૂર્વત્તદ્વર્ત્યધિકારો વસ્તુનામ્ના પ્રચક્ષતે ॥ ૮૩૪ ॥

પૂર્વમુત્પાદપૂર્વાદિ સસમાસાઃ સમેઽપ્યમી ।

શ્રુતસ્ય વિંશતિર્ભેદા ઇત્યં સંક્ષેપતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૮૩૫ ॥

इति श्रुतज्ञानम् ॥

ગતિ, ઇન્દ્રિય આદિ ખાસક દ્વારેના એક દેશરૂપ ગતિ આદિ અને એના વળી એક પ્રકારરૂપ દેવગતિ—એ દેવગતિમાં જીવ વગેરેની માર્ગણા કરવામાં આવે એનું નામ ‘સંઘાત’ જ્ઞાન; અને એવા જ ગતિ વગેરે જે કે વિશેષ દ્વારાદિ અવયવોની માર્ગણા એ ‘સંઘાતસમાસ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૮૩૦-૮૩૧.

વળી સંપૂર્ણ ગતિ આદિક દ્વારને વિષે જીવ વગેરેના જે માર્ગણા એનું નામ ‘પ્રતિપત્તિ’—એમ જીવાભિગમસૂત્રને વિષે કહ્યું છે. ૮૩૨.

સત્પદાર્થોની પ્રરૂપણા વગેરે કરવું એ ‘અનુયોગદ્વાર.’ વળી પ્રાભૂતની અંદર રહેલો અધિકાર—એ પ્રાભૂત પ્રાભૂત કહેવાય છે. અને વસ્તુની અંદર રહેલો અધિકાર—એનું નામ ‘પ્રાભૂત.’ વળી પૂર્વમાં રહેલો અધિકાર—એ ‘વસ્તુ’ નામથી ઓળખાય છે. વળી ઉત્પાદપૂર્વ આદિ ‘પૂર્વો’ છે. ૮૩૩-૮૩૫.

આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્તપદ્યે શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદો સમજાવ્યા.

એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે (ત્રીજા) અભિજ્ઞાન વિષે.

અવધાનં સ્યાદવધિઃ સાક્ષાદર્થવિનિશ્ચયઃ ।

અવશબ્દોઽવ્યયં યદ્વા સોઽધઃશબ્દાર્થવાચકઃ ॥ ૮૩૬ ॥

અધોઽધો વિસ્તૃતં વસ્તુ ધીયતે પરિબુદ્ધ્યતે ।

અનેનેત્યવધિર્યદ્વા મર્યાદાવાચકોઽવધિઃ ॥ ૮૩૭ ॥

મર્યાદા રૂપિદ્રવ્યેષુ પ્રવૃત્તિર્નત્વરૂપિષુ ।

તયોપલક્ષિતં જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૮૩૮ ॥

અગામ્યનનુગામી વર્ધમાનસ્તથા ક્ષયી ।

પ્રતિપાત પ્રાતેપાતીત્વવધિઃ ષડ્વિધો ભવેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

અદ્વિદશાન્તરગતમપ્યન્વેતિ સ્વધારિણમ્ ।

અનુગામ્યવધિજ્ઞાનં તદ્વિજ્ઞેયં સ્વનેત્રવત્ ॥ ૮૪૦ ॥

યત્ર ક્ષેત્રે સમુત્પન્નં યત્તત્રૈવાવબોધકૃત્ ।

દ્વિતીયમવધિજ્ઞાનં તચ્છૂંઘલિતદીપવત્ ॥ ૮૪૧ ॥

યદંગુલસ્યાસંખ્યેયભાગાદિવિષયં પુરા ।

સમુત્પદ્યાન્ વિષયાવેસ્તારે વિવર્ધતે ॥ ૮૪૨ ॥

અર્થના સાક્ષાત્ નિશ્ચયરૂપ અવધાન-એનું નામ ‘ અવધિ ’. અથવા બીજીરીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ નીચે ’ ના અર્થમાં ‘ અવ્યય ’ તરીકે ગણીએ તો નીચે નીચે વિસ્તરેલી વસ્તુ જેના વડે જણાય એ (જ્ઞાન) નું નામ અવધિ. અથવા ત્રીજી રીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ મર્યાદા ’ ના અર્થમાં લઈએ. મર્યાદા એટલે રૂપી પદાર્થોને વિષે પ્રવૃત્તિ, અરૂપી (પદાર્થો) ને વિષે નહિ. એવી પ્રવૃત્તિથી જે જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અવધિજ્ઞાન. ૮૩૬-૮૩૮.

એ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે:—

(૧) અનુગામી, (૨) અનનુગામી, (૩) વર્ધમાન, (૪) ક્ષયી, (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અ-પ્રતિપાતી. ૮૩૬.

કેાઈ (અવધિ) જ્ઞાની જીવ પ્રવાસે ગયેલો હોય ત્યાંએ, એના નેત્રની જેમ જે જ્ઞાન એની પાછળ પાછળ અનુગમન કરે તે ‘ અનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૦.

જે જ્ઞાન જે ક્ષેત્રને વિષે ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંજ શુંખલાખદ્ધ-સાંકળ સાથે ખાંધેલા-ખોડી રાખેલા દીપકની જેમ પ્રકાશ-ખોધ કરે, (આગળ કે પાછળ, આઘો પાછો પ્રકાશ ન પાડી શકે) તે ‘ અનનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૧.

એક આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ જેનો વિષય થઈ શકે એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા

અલોકે લોકમાત્રાણિ યાવત્ત્વંડાન્સંખ્યશઃ ।
 સ્યાત્પ્રકાશયિતું શક્તં વર્ધમાનં તદીરિતમ્ ॥ ૮૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અપ્રશસ્તાદ્વ્યવસાયાઃ હીયતે યસ્પ્રતિક્ષણમ્ ।
 આદ્યુસ્તદવધિજ્ઞાનં હીયમાનં મુનીશ્વરાઃ ॥ ૮૪૪ ॥
 સ્યાદ્વર્ધમાનં શુષ્કોપચીયમાનેન્ધનામિવત્ ।
 હીયમાનં પરિમિતાતાદગિન્ધનવહિવત્ ॥ ૮૪૫ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ સંખ્યેયાન્યપ્યસંખ્યશઃ ।
 યાવદ્દોકમપિ દૃષ્ટ્વા પતતિ પ્રતિપાતિ તત્ ॥ ૮૪૬ ॥
 પ્રમાદેન પતત્યેતદ્ભવાન્તરાશ્રયેણ વા ।
 યથાશ્રુતં સ્વરૂપં ચ વદ્યેઽથાપ્રતિપાતિનઃ ॥ ૮૪૭ ॥
 યત્પ્રદેશમલોકસ્ય દૃષ્ટુમેકમપિ ક્ષમમ્ ।
 તત્સ્યાદપ્રતિપાત્યેવ કેવલં તદનન્તરમ્ ॥ ૮૪૮ ॥

હીયમાનપ્રતિપાતિનોશ્ચ અયં વિશેષઃ—

કેડે પાછળથી વિષયના વિસ્તાર પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, અને અલોકને વિષે પણ લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ગોળાઓને પ્રકાશિત કરવાની જેનામાં શક્તિ છે એ જ્ઞાન ‘વર્ધમાન’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૨-૮૪૩.

અપ્રશસ્ત વ્યવસાયને લીધે જે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતું જાય છે એને મુનીશ્વરે ‘ક્ષીણ’ અવધિજ્ઞાન કહે છે. ૮૪૪

જેમાં વારંવાર સુકાં ઇન્ધન ઉમેર ઉમેર કરતાં હોય એવા અગ્નિ જેવું વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે; અને જેમાં અદ્યપ્રમાણમાં અને લીલાં કાષ્ટો નાખેલા હોય એવા અગ્નિ સમાન ક્ષીણ અવધિજ્ઞાન છે. ૮૪૫.

સંખ્યઅસંખ્ય સહસ્રગ્રન્થ યોજનો પર્યન્ત અને ઠેઠ લોકાકાશ સુધી પણ જોઈને જે પુનઃ પાછું પડે છે તે ‘પ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. (આ પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન પ્રમાદને લીધે અથવા અન્ય જન્મ ધારણ કર્યાથી પડે છે). ૮૪૬-૮૪૭.

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહીએ છીએ. જેનામાં અલોકનો એક પણ પ્રદેશ જોવાનું સામર્થ્ય છે તે ‘અપ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે એવામાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪૮.

પ્રતિપાતિ હિ નિર્મૂલં વિધ્યાયસ્યેકહેલયા ।

હીયમાનં પુનઃ દ્વાસમુપયાતિ શનેઃશનેઃ ॥ ૮૪૯ ॥

इदं कर्मग्रन्थवृत्यभिप्रायेण ॥ तत्त्वार्थभाष्ये तु अनवस्थितावस्थिता-
ख्ययोः अन्त्यभेदयोः एवं स्वरूपम् उक्तम्—

अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति च उत्पद्यते
च इति पुनः पुनः उर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो
न प्रतिपतति आकेवलप्राप्तेरवतिष्ठते । आभवक्षयाद्वा ज्यात्यन्तरस्थायि
वा भवति लिंगवत् । यथा लिंगं पुरुषादिवेदं इह जन्मनि उपादाय
जन्मान्तरं याति जन्तुः तथा अवधिज्ञानमपि इति भावः ॥

नृतिरश्चामयं षोढा क्षાયોपशमिकोऽवधिः ।

भवेद्भवप्रत्ययश्च देवनारकयोरिह ॥ १ ॥

तदुक्तम्— द्विविधः अवधिः । भवप्रत्ययः क्षાયોપશમનિમિત્તશ્ચ ॥ इति
तत्त्वार्थसूत्रे ॥

स्याद्भवप्रत्ययोऽप्येष न क्षयोપશમं વિના ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં હેતુત્વાદસ્ય કિન્તિવહ ॥ ૨ ॥

‘હીયમાન’ (=ક્ષીણ) અને ‘પ્રતિપાતિ’ વચ્ચે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે :— ‘પ્રતિપાતિ’ એકદમ નિર્મૂળ થઈ શમી જાય છે. જ્યારે ‘હીયમાન’ ધીમેધીમે ક્ષીણ થતું જાય છે. ૮૪૯.

એ અભિપ્રાય કર્ગઅંતની વૃત્તિને અનુસરીને છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં બીજી રીતે કહ્યું છે. એમાં તો ‘અનવસ્થિત’ અને ‘અવસ્થિત’ એમ બે પ્રકાર કહ્યા છે. ઘટે અને વધે, વળી પાછું ઘટે; તથા જળનાં કલ્લોલની પેઠે પડે, ચઢે ને વળી પાછું પડે—એવા સ્વભાવવાળું ‘અનવસ્થિત’. જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી પાછું પડે નહિં પરંતુ ‘કેવળજ્ઞાન’ થાય ત્યાં સુધી ટકી જ રહે એ ‘અવસ્થિત’. એ, ભવક્ષય થયે જાત્યન્તરને વિષે પણ રહે છે, લિંગની પેઠે. જેવી રીતે પ્રાણી આ જન્મમાં લિંગ એટલે પુરુષાદિવેદ પ્રાપ્ત કરી અન્ય ભવમાં જાય છે તેમ અવધિજ્ઞાન પણ અન્ય જન્મમાં જાય છે—રહે છે.

આ છ ચે પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્થંચાને ક્ષાયોપશમિક હોય છે, અને દેવ તથા નારકીના જીવોને ભવપ્રત્યયિક હોય છે. (૧).

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે દ્વિવિધઃ અવધિઃ । ભવપ્રત્યયઃ ક્ષાયોપશમિકશ્ચ ॥

વળી આ ‘ભવપ્રત્યય’ પણ ક્ષયોપશમ વિના હોતું નથી. કેમકે અન્વય અને વ્યતિરેક-

સ્યાત્ક્ષયોપશમે હેતુર્ભવોઽયં તદસૌ તથા ।

ઉપચારાદ્દેતુર્હેતુરપિ હેતુરિહોદિતઃ ॥ ૩ ॥

इति अर्वाधज्ञानः ॥

મનસ્ત્વેન પરિણતદ્રવ્યાણાં યસ્તુ પર્યવઃ ।

परिच्छेदः स हि मनःपर्यवज्ञानमुच्यते ॥ ८५० ॥

यद्वा मनोद्रव्यस्य पर्याया नानावस्थात्मका हि ये ।

तेषां ज्ञानं खलु मनःपर्यायज्ञानमुच्यते ॥ ८५१ ॥

स्याद્જુધીવિપુલધીલક્ષણસ્વામિભેદતઃ ।

तद् द्विभेदं संयतस्याप्रमत्तस्यर्द्धिशास्त्रिनः ॥ ८५२ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भा इति सामान्यग्राहिणी ।

मनोद्रव्यपरिच्छित्तिर्यस्यासावृજુધીઃ શ્રુતઃ ॥ ૮૫૩ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भ स सौवर्णः स माथुरः ।

इयत्प्रमाणोऽद्यतनः पीतवर्णः सदाकृतिः ॥ ८५४ ॥

एवं विशेषविज्ञाने मतिर्यस्य पटीयसी ।

ज्ञेयोઽયં વિપુલમતિર્મનઃપર્યાયલબ્ધિમાન્ ॥ ૮૫૫ ॥ युग्मम् ॥

થી ભવપ્રત્યય એનો હેતુ છે—કારણભૂત છે. જોકે ક્ષયોપશમમાં તો આ ભવ હેતુભૂત છે તોપણ હેતુનો હેતુ પણ હેતુ જ કહેવાય એવો ઉપચાર છે. (૨-૩).

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે (ચોથા) મનઃપર્યવજ્ઞાન વિષે.

મનસ્ત્વરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યવ, પર્યાય કે પરિચ્છેદ—એનું નામ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. અથવા નાના પ્રકારની અવસ્થાવાળા મનોદ્રવ્યના પર્યાયોનું જે જ્ઞાન—એ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. ૮૫૦-૮૫૧.

ભિન્ન લક્ષણ અને ભિન્ન સ્વામીને લઈને એના નક્કુભતિ અને વિપુલભતિ એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. અને એ અપ્રમત્ત અને લબ્ધિશાળી સંયમી (મુનિ)ને હોય છે. ૮૫૨.

‘આણે કુંભ ધાર્યો છે’ એટલું સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર મનોદ્રવ્ય જેને હોય એ નક્કુભતિ કહેવાય. આણે કુંભ ધાર્યો છે અને એ કુંભસુવર્ણનો, મથુરાનો, આવડો, આજનો બનાવેલો, પીતવર્ણનો અને સુંદર આકૃતિ વાળો ધાર્યો છે એમ વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ જેને હોય એ વિપુલભતિ. ૮૫૩-૮૫૪.

નનુ ચ અવધિશ્ચ મનઃપર્યવજ્ઞોભે અપ્યતીન્દ્રિયે ।
 રૂપિઃ વ્યવિષયે ચ ભેદસ્તદિહ કોઽનયોઃ ॥ ૮૫૬ ॥
 અત્રોચ્યતેઽવધિજ્ઞાન-ત્કર્ષાત્સર્વલોકવિત્ ।
 સંયતાસંયતનરતિર્યક્સ્વામિકમીરિતમ્ ॥ ૮૫૭ ॥
 અન્યદ્વિશદમેતસ્માદ્બહુપર્યાયવેદનાત્ ।
 અપ્રમત્તસંયતિકલભ્યં નૃદ્ધેત્રગોચરમ્ ॥ ૮૫૮ ॥

ઉક્તં ચ તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

વિશુદ્ધિદ્ધેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યવયોર્વિશેષઃ । ઇતિ ॥

સામાન્યગ્રાહિ નનુ ચન્મનઃપર્યાયમાદિમમ્ ।

તદસ્ય દર્શનં કિં ન સામાન્યગ્રહણાત્મકમ્ । ॥ ૮૫૯ ॥

અત્રોચ્યતે—વિશેષમેકં દ્વૌ ત્રીન્વા ગૃહ્ણાત્યુગુમતિઃ કિલ ।

ઈદ્રે બહૂન્ વિશેષાંશ્ચ પરિચ્છેત્તુમયં ન યત્ ॥ ૮૬૦ ॥

સામાન્યગ્રાહસૌ તસ્માત્ સ્તોકગ્રાહિતયા ભવેત્ ।

સામાન્યશબ્દઃ સ્તોકાર્થો ન ત્વન્ન દર્શનાર્થકઃ ॥ ૮૬૧ ॥

અહિં કોઈ એમ શંકા લાવે કે અવધિ અને મનઃપર્યવ જેઉ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે અને એમનો ઉભયનો વિષય પણ એક જ—રૂપી દ્રવ્ય છે, તો પછી એમના વચ્ચે ભેદ કયો રહ્યો ? શામાટે બે જૂદા જૂદા ? ૮૫૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટપણે સર્વલોકને જાણનારું છે. તથા એ સંયમીએને, અસંયમી એવા મનુષ્યોને અને તિર્થંચોને પણ હોય છે. પણ મનઃપર્યવ-જ્ઞાન અનેક પર્યાયોને જાણનારું હોઈ પેલા કરતાં નિર્ભળ છે, અપ્રમત સંયમી-મુનિ-ને જ હોય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રને જ ગોચર છે. ૮૫૭-૮૫૮.

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—અવધિ અને મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિપરત્વે, ક્ષેત્ર-પરત્વે અને સ્વામીપરત્વે ભિન્નતા છે.

વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે જ્યારે ‘ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન’ સામાન્યગ્રાહિ છે ત્યારે ‘સામાન્યગ્રહણાત્મક દર્શન’ એનું કેમ નહિં ? ૮૫૯

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે—ઋજુમતિ એક બે કે ત્રણ વિષયોને બહુમાં બહુ ગ્રહણ કરી શકે. ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી લેવાનું એનામાં સામર્થ્ય ન હોય. આમ અદ્ય-

કર્મ યોપશમજોત્કર્ષાદિ લધીઃ પુનઃ ।

બહૂન્ વિશેષાન્વેત્યત્ર બહુર્થો વિપુલધ્વનિઃ ॥ ૮૬૨ ॥

ન ચામ્યધાયિ સિદ્ધાન્તે કુત્રાપ્યેતસ્ય દર્શનમ્ ।

દર્શનાત્મકસામાન્યગ્રાહિતા નૈત્યાત્મકઃ ॥ ૮૬૩ ॥

વિશેષરૂપગ્રાહિત્વે પ્રાપ્તે નન્વેવમેતયોઃ ।

દ્વયોર્મનોવિષયયોર્દ્વૈવિધ્યે કિં નિબંધનમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

અત્રોચ્યતે—અલ્પપર્યાયવેદ્યાદ્યં ઘટાદિવસ્તુપોલ્લરમ્ ।

નાનાવિધવિશેષાવચ્છેદિ શુદ્ધતરં પરમ્ ॥ ૮૬૫ ॥

કસ્યચિન્ન પતત્યાદ્યં કસ્યચિં પતત્યપિ ।

અન્યં ચાકેવલપ્રાપ્તેર્ન પતત્યેવ તિષ્ઠતિ ॥ ૮૬૬ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

યસ્ય પુનઃ વિપુલમતેઃ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં સમજનિ તસ્ય ન પતતિ
આકેવલપ્રાપ્તેઃ । ઇતિ ॥

આહિ હોવાથી એને સામાન્યઆહિ કહ્યો. (અહિં ‘ સામાન્ય ’ શબ્દ ‘ અલ્પ ’ ના અર્થમાં સમજવો, ‘ દર્શન ’ ના અર્થમાં નહિં.) ૮૬૦-૮૬૧. પરન્તુ વિપુલમતિ તો કર્મના ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષને લીધે ઘણા વિષયોને અહણુ કરી શકે છે. (અહિં ‘ વિપુલ ’ શબ્દ બહુવાચી છે). વળી શાસ્ત્રમાં પણ ક્યાંઈ એનું દર્શનરૂપ કહ્યું નથી માટે એ બેઉને દર્શનાત્મક સામાન્યઆહિતા નથી. ૮૬૨-૮૬૩

આમ બેઉ વળી કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—જ્યારે આ પ્રમાણે બેઉનો વિષય ‘ મન ’ છે અને બેઉને વિશેષરૂપ અહણુ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે બેઉનો એકમાં સમાસ કરવો બેઉએ. બે ભિન્ન પ્રકાર કેમ રાખ્યા ? ૮૬૪.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—પહેલાનો ઘટાદિ વસ્તુ માત્ર વિષય છે અને એ અલ્પપર્યાયને જ અહણુ કરનાર છે. અને બીજું (વિપુલમતિ) અનેક નાનાપ્રકારના વિષયો—પર્યાયોને અહણુ કરી શકે છે અને પહેલાં કરતાં વિશેષ નિર્મળ—શુદ્ધ છે. વળી પહેલું કેટલાક પ્રાણીઓને ‘ પડી બાય એવું ’ અને કેટલાકને ‘ ન પડી બાય (ટકી રહે) એવું ’ હોય છે, જ્યારે બીજું પડતું જ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહેનાર છે. ૮૬૫-૮૬૬.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

વિપુલમતિને મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય છે તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી પડતું નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રેઽપિ—

વિશુદ્ધ્યપ્રાપ્તેપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ ઇત્યુક્તમ્ ॥

યોગશાસ્ત્રપ્રથમપ્રકાશવૃત્તૌ અપિ—

ઋજુશ્ચ વિપુલશ્ચેતિ સ્યાન્મનઃપર્યવો દ્વિધા ।

વિશુદ્ધ્યપ્રાપ્તિપાતાભ્યાં વિપુલસ્તુ વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥ ઇત્યુક્તમ્ ॥

ઇતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥

કેવલં યન્માતૈરાજાણ્યજ્ઞાનપેક્ષણાત્ ।

જ્ઞેયાનન્યાદનન્તં વા શુદ્ધં ચાવરણક્ષયાત્ ॥ ૮૬૭ ॥

સકલં વાદિત એવ નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ।

અનન્યસદૃશત્વેનાથવાસાધારણં ભવેત્ ॥ ૮૬૮ ॥

ભૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વરૂપોદ્દીપકં સ્વતઃ ।

તદ્જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનિર્ભિર્મતમ્ ॥ ૮૬૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

ઇતિ કેવલજ્ઞાનમ્ ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

ઊઠ વચ્ચે ભેદ છે તે વિશુદ્ધિપરત્વે અને પતનપરત્વે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકાશની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના (૧) ઋજુ અને (૨) વિપુલ એમ બે પ્રકાર છે. ‘વિપુલ’ વિશેષ વિશુદ્ધ છે અને પડતું નથી એટલે ‘ઋજુ’ કરતાં ચઢીયાતું છે.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે (પાંચમા) કેવળજ્ઞાન વિષે.

મતિ, શ્રુત આદિ અન્ય ચારે જ્ઞાનાની જેને લેશપણ અપેક્ષા ન હોઈ જે ‘એકલું જ’ છે; અનન્ત પદાર્થો એને જ્ઞેય છે એથી જે ‘અનન્ત’ છે; આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘વિશુદ્ધ’ છે; પહેલેથી જ સર્વ આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘સંપૂર્ણ’ છે; એના સમાન કોઈ ન હોવાથી જે ‘અસાધારણ’ છે; અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોના સ્વરૂપને જે ‘સ્વતઃ પ્રદીપ્ત કરનારું’ છે;—એવા જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાનીઓએ ‘કેવળજ્ઞાન’ કહ્યું છે. ૮૬૭-૮૬૯

એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવું.

કુત્સિતજ્ઞાનમજ્ઞાનં કુત્સાર્થસ્ય નજોઽન્વયાત્ ।
 કુત્સિતત્ત્વં તુ મિથ્યાત્વયોગાત્ત્રિવિધં પુનઃ ॥ ૮૭૦ ॥
 મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ।
 અથ સ્વરૂપમેતેષાં દર્શયામિ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૮૭૧ ॥
 મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાને એવ મિથ્યાત્વયોગતઃ ।
 અજ્ઞાનસંજ્ઞાં ભજતો નીચસંગાદિવોત્તમઃ ॥ ૮૭૨ ॥

તથોક્તમ્—

અવિસેસિયા મહ ચ્ચિદ્ સમદિદિષ્ત્સ સા મહનાણં ।
 મહઅનાણં મિત્યાદિદિષ્ત્સ સુઅંપિ એમેવ ॥ ૧ ॥
 ભંગા વિકલ્પા વિરુદ્ધાઃ સ્યુસ્તેઽત્રેતિ વિભંગકમ્ ।
 વિરૂપો વાવધેર્ભંગો ભેદોઽયં તદ્વિભંગકમ્ ॥ ૮૭૩ ॥
 એતચ્ચ ગ્રામનગરસન્નિવેશાદિસંસ્થિતમ્ ।
 સઃ દ્રવીપવૃષ્ટાદેનાનાસંસ્થાનસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૭૪ ॥

હવે અજ્ઞાન વિષે.

અજ્ઞાન એટલે કુત્સિત જ્ઞાન. કેમકે ‘ અ ’ જે અહિં ‘ ન ’ કાર બતાવે છે તે ‘ કુત્સિત ’ અર્થમાં લેવાનો છે. આ કુત્સિતપણું મિથ્યાત્વના યોગથી છે. અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) મતિઅજ્ઞાન, (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન. એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આગમમાં કહેલ છે એ પ્રમાણે બતાવું છું. ૮૭૦-૮૭૧.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉ મિથ્યાત્વના યોગથી જ ‘ અજ્ઞાન ’ સંજ્ઞા પામ્યા છે; ઉત્તમ પુરૂષ નીચના સંગથી નીચ ગણાય છે એમ. ૮૭૨.

એ વિષયમાં કહેલ છે કે—

મતિ તો ભેદ વગરની—એકજ ભાતની છે. પરંતુ સમ્યક્દૃષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, બ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે. એજ પ્રમાણે ‘ શ્રુત ’ નું પણ સમજવું. (૧)

ભંગ એટલે વિકલ્પ. વિરુદ્ધ ભંગ—એ વિભંગ. વિભંગો એટલે વિપરીત વિકલ્પો જેમાં હોય એવું જ્ઞાન તે ‘ વિભંગજ્ઞાન. ’ અથવા અવધિજ્ઞાનનો વિપરીત ભેદ એ વિભંગજ્ઞાન—એમ પણ લેવાય. ૮૭૩.

વળી આ વિભંગજ્ઞાન ગામ, નગર અને સન્નિવેશ વગેરેના તથા સમુદ્ર, દ્વીપ અને વૃક્ષો વગેરેના નાના પ્રકારના સંસ્થાન જેવું હોય છે. ૮૭૪.

અષ્ટાનામપ્યથૈતેષાં વિષયાન્વર્ણયામ્યહમ્ ।
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ દ્રવ્યતસ્તત્ર કથ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥
 સામાન્યતો મતિજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાણિ બુદ્ધ્યતે ।
 વિશેષતોઽપિ દેશાદિભેદૈસ્તાનવગચ્છતિ ॥ ૮૭૬ ॥
 કિન્તુ તદ્ગતનિઃશેષવિશેષાપેક્ષ્યાસ્ફુટાન્ ।
 એષ ધર્માસ્તિકાયાદીન્ પશ્યેત્સર્વાત્મના તુ ન ॥ ૮૭૭ ॥
 યોગ્યદેશસ્થિતાન્ શબ્દાર્દીંસ્તુ જાનાતિ પશ્યતિ ।
 શ્રુતભાવિતયા બુદ્ધ્યા સર્વદ્રવ્યાણિ વેત્તિ વા ॥ ૮૭૮ ॥
 લોકાલોકૌ ક્ષેત્રતશ્ચ કાલતસ્ત્રિવિધં ચ તમ્ ।
 સર્વાદ્વા વા ભાવતસ્તુ ભાવાનૌદયિકાદિકાન્ ॥ ૮૭૯ ॥

આહ ચ ભાષ્યકારઃ—

આપ્સોત્તિ પગારો ઓઘાદેસેણ સઠ્ઠ દઠ્ઠાઈં ।
 ધમ્મત્થિકાઠ્ઠયાઈં જાણઈ ન ડ સઠ્ઠભાવેણં ॥ ૮૮૦ ॥

હવે એ પાંચે ' જ્ઞાન ' તથા ત્રણે ' અજ્ઞાન ' મળી આઠેનું દ્રવ્યપરત્વે, ક્ષેત્રપરત્વે, કાળપરત્વે અને ભાવપરત્વે વર્ણન કરશું. ૮૭૫.

એમાં પહેલું ' દ્રવ્યપરત્વે ' આ પ્રમાણે: મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને વિશેષતઃ એમના દેશ આદિક ભેદો પણ જાણે છે. પરન્તુ એ એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ના સર્વ વિશેષોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને અસ્ફુટપણે સમજે છે, સર્વથા-પરિપૂર્ણ જોઈ-સમજી શકતો નથી. જોકે યોગ્ય દેશમાં રહેલા શબ્દાદિને જાણે છે અને જુએ પણ છે, અથવા તો એ (મતિજ્ઞાની) શ્રુતભાવિત-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે. ૮૭૬-૮૭૮.

વળી ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે એના વિસ્તારની વાત કરીએ તો) એનો વિષય લોક અને અલોક સુધી છે. ' કાળથી ' એનો વિષય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-એમ સર્વકાળ સુધીનો છે; અને ' ભાવથી ' ઔદયિક વગેરે ભાવોને જાણવા સુધીનો છે. ૮૭૯.

એ વિષે ભાષ્યકારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:

' (આ) દેશ ' એટલે ' પ્રકાર '. ' ઓઘાદેશે ' એટલે ' ઓઘથી ' ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે ખરે પણ સર્વભાવથી અર્થાત્ પર્યાય સહિત ન જાણે. મતિજ્ઞાની લોક-

તથા શ્રુતાનુવર્તિમનસા દ્વચ્ચુર્દર્શનાત્મના ।
 દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યગણ્યભિલાપ્યાનિ પશ્યતિ ॥ ૮૮૪ ॥
 તદારતસ્તુ ભજના વિજ્ઞેયા ધીવિશેષતઃ ।
 વૃદ્ધૈસ્તુ પશ્યતીત્યત્ર તત્ત્વમેતન્નિરૂપિતમ્ ॥ ૮૮૫ ॥
 સર્વાત્મના દર્શનેઽપિ પશ્યત્યેવ કથંચન ।
 ઐવેયકાનુત્તરાદિવિમાનાલેખ્યનિર્મિતેઃ ॥ ૮૮૬ ॥
 નોચેત્સ્યાત્સર્વથાદૃષ્ટ્યાલેખ્યકરણં ક્રુતઃ ।
 તુર્યોપાંગે શ્રુતજ્ઞાનપશ્યતાપિ પ્રરૂપિતા ॥ ૮૮૭ ॥
 ક્ષેત્રતઃ કાલતોઽપ્યેવં ભાવતો વેત્તિ સશ્રુતઃ ।
 ભાવાત્તૌદયિકાદીન્ વા પર્યાયાન્ વાભિલાપ્યગાન્ ॥ ૮૮૮ ॥

इति श्रुतज्ञानविषयः ॥

દ્રવ્યતોથાવધિજ્ઞાની રૂપિદ્રવ્યાણિ પશ્યતિ ।
 ભાષાતૈજસયોરન્તઃસ્થાનિ તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૮૮૯ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્તુ સર્વાણિ સૂક્ષ્માણિ વાદરાણિ ચ ।
 વિશેષાકારતો વેત્તિ જ્ઞાનત્વાદસ્ય નિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૯૦ ॥

વળી અચ્ચુર્દર્શનાત્મક-શ્રુતાનુવર્તિ-મન વડે દશપૂર્વોને વિષે રહેલા અભિલાપ્ય દ્રવ્યોને દેખે છે-તે શિયાયનાઓના સંબંધમાં બુદ્ધિવિશેષને લઈને ભજના બાબતી. ૮૮૪-૮૮૫.

ઉપરના શ્લોકમાં ‘મનવડે દેખે છે’ એમ કહ્યું તે સંબંધમાં વૃદ્ધ-અનુભવીઓનું કહેવું છે કે-કથંચિત્ એ સર્વ દર્શનરૂપે પણ બુદ્ધિ છે, કેમકે એ ઐવેયક અને અનુત્તર આદિ વિમાનોના ચિત્ર પણ આળેખી આપી શકે છે. ૮૮૬.

જે એમ ન હોત તો બીલકુલ નહીં જોયેલાને આળેખ કેમ કરી શકત ? વળી ચોથા ઉપાંગમાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં ‘દેખવાનો’ શુભ ’ પણ છે. ૮૮૭.

‘ક્ષેત્રથી’ અને ‘કાળથી’ પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય એવી જ રીતનો છે. અને ‘ભાવથી’ એ ઉદયિક આદિ ભાવોને અથવા અભિલાપ્ય પર્યાયોને બાંહે છે. ૮૮૮.

આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે અવધિજ્ઞાનના ‘વિષય’ વિષે.

અવધિજ્ઞાની જઘન્યતઃ ‘દ્રવ્યથી’ ભાષા અને તેજના રૂપી દ્રવ્યોને બુદ્ધિ છે; અને ઉત્કૃષ્ટપણે તો સર્વ સૂક્ષ્મ-આદર પદાર્થોને વિશેષાકારમાં બુદ્ધિ છે, એને એનું જ્ઞાન છે માટે. ૮૯૦.

ક્ષેત્રતોડ્યાવધિજ્ઞાની જઘન્યાત્તિ પશ્યતે ।

અસંખ્યેયતમં ભાગમંગુલસ્યોપયોગતઃ ॥ ૮૧૧ ॥

વિશેષશ્ચ અત્ર—

જાવડયા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ ।

ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહિલિત્તં જહણ્ણં તુ ॥ ૮૧૨ ॥

इति नन्दीसूत्रादिषु नन्दीवृत्तौ च ॥

યોજનસહસ્રમાનો મત્સ્યો મૃત્વા સ્વકાયદેશે યઃ ।

ઉત્પદ્યતે હિ પનકઃ સૂક્ષ્મત્વેનેહ સ ગ્રાહ્યઃ ॥ ૮૧૩ ॥

संहृत्य चाद्यसमये स ह्यायामं करोति च प्रतरम् ।

સંખ્યાતીતાલ્યાંગુલવિભાગબાહલ્યમાનં તુ ॥ ૮૧૪ ॥

स्वतनूप्रथुत्वमात्रं क्षीयत्वेनपि जीवसामर्थ्यात् ।

તમપિ દ્વિતીયસમયે સંહૃત્ય કરોત્યસૌ સૂચિમ્ ॥ ૮૧૫ ॥

संख्यातीतालयांगुलविभागविष्कम्भमाननिर्दिष्टम् ।

નિજતનુ પ્રથુત્વદીર્ઘ તૃતીયસમયે તુ સંહૃત્ય ॥ ૮૧૬ ॥

અવધિજ્ઞાની વળી 'ક્ષેત્રથી' (એટલે વિસ્તારમાં) આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ જઘન્યપણે ઉપયોગથી બાણી શકે છે—એમ શકે છે. ૮૬૧.

અહિં વિશેષ એટલું કે—

ત્રણ સમયના આહારવાળા સૂક્ષ્મ 'પનક'ના જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના છે તેટલો અવધિજ્ઞાનનો 'ક્ષેત્રથી' જઘન્ય વિષય છે. એમ નન્દીસૂત્ર આદિ તથા નન્દીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. ૮૬૨.

એક હબર યોજનનો મત્સ્ય મૃત્યુ પામીને પોતાના કાયદેશની અંદર સૂક્ષ્મપનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે એ અહિં 'પનક' સમજવો. ૮૬૩.

પ્રથમસમયે એ પોતાના વિસ્તારને સંહરી લઇને આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું 'પ્રતર' કરે છે. ૮૬૪.

પછી બીજે સમયે જીવના સામર્થ્યથી એ પ્રતરને પણ સંહરીને પોતાના શરીરની પહોળાઈ જેટલી લંબાઈની 'સૂચિ' કરે છે. ૮૬૫.

ત્રીજે સમયે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષ્કંભવાળું, અને જેટલું પહોળું એટલું જ દીર્ઘ એવું પોતાનું શરીર સંહરીને પોતાના કાયદેશમાં અત્યંતસૂક્ષ્મ 'પનક'

ઉત્પદ્યતે ચ પનકઃ સ્વદેહદેશે સુસૂક્ષ્મપરિણામઃ ।

સમયત્રયેણ તસ્યાવગાહના યાવતી ભવતિ ॥ ૮૯૭ ॥

તાવજ્ઞધન્યમવધેરાલમ્બનવસ્તુમાજનં ક્ષેત્રમ્ ।

ઇદમિત્થમેવ મુનિગણસુસમ્પ્રદાયાત્સમવસેયમ્ ॥ ૮૯૮ ॥

ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

તથા મચ્છો મહલ્લકાઓ સંખિત્તો જોડ તીર્હિ સમર્પર્હિ ।

સ કિરપયત્તાવેસેસે ॥ સગહમોગાહણં કૃણાઈ ॥ ૧ ॥

સગહયરાસગહયરો સુદુમો પણઓ જહન્નદેહો ય ।

સ બહુ વિસેસવિસિદ્ધો સગહયરો સઠ્વદેહેસુ ॥ ૮૯૯ ॥

પદમબિતીયે સગહો જાયડ થૂલો ચઉત્થયાઈસુ ।

તદ્વયસમયંમિ જુગ્ગો ગહિઓ તો તિસમયાહારો ॥ ૯૦૦ ॥

અલોકે લોકમાત્રાણિ પશ્યેત્ત્વંડાન્યસંખ્યશઃ ।

ઉત્કૃષ્ટતોઽવધિજ્ઞાનવિષયઃ શક્યપેક્ષયા ॥ ૯૦૧ ॥

નીચળે છે. આમ ત્રણ સમયમાં તેની જેટલી અવગાહના થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનનું, આલ-મ્બનના ભાજનરૂપ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. આ વાત આમજ છે એમ મુનિગણના સંપ્રદાયને લઈને સમજવું. ૮૯૬-૮૯૮.

એ આ પ્રમાણે છે:—

અત્યંત મોટી અવગાહનાવાળો મત્સ્ય મરણ પામતી વખતે ત્યાંજ ઉપજવાનો હોય તે પ્રયત્નવિશેષવડે ત્રણ સમય વડે સંક્ષિપ્ત કરીને પોતાની અવગાહના અત્યંત સૂક્ષ્મ કરે છે. ૧.

સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ એવો જઘન્યદેહવાળો સૂક્ષ્મ પનક (સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાય) હોય છે—તે બહુ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ એવો સર્વ દેહમાં સૂક્ષ્મ પોતાનો દેહ કરે છે. તે જીવ ઉપજ્યા પછી પહેલે ને બીજે સમયે સૂક્ષ્મ હોય છે, અને ત્રીજે વગેરે સમયે સ્થૂળ થઈ જાય છે; તેથી અહિં અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય ઉપયોગમાં ત્રણસમયવાળો યોગ્ય છે. માટે “ ત્રણ સમયનો આહાર લીધેલો સૂક્ષ્મ પનક ” લેવો. તેની જેટલી અવગાહના હોય તેટલો ‘ અવધિ જ્ઞાન ’ નો જઘન્ય વિષય બાણવો. ૮૯૯-૯૦૦.

અવધિજ્ઞાની નિજશક્તિઅનુસાર ઉત્કૃષ્ટપણે અત્રોકને વિષે લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો ભેઈ શકે. ૯૦૧.

અસંખ્યભાગમાવલ્યા જઘન્યાદેષ પશ્યતિ ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીઃ ઉત્કર્ષેણ સ્વસંખ્યકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અતીતા અપિ તાવત્યસ્તાવત્યોઽનાગતા અપિ ।

તાવત્કાલે ભૂતભાવિરૂપિદ્રવ્યાવબોધતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પર્યાયાન્ ભાવતોઽનન્તાનેષ વેત્તિ જઘન્યતઃ ।

આધારદ્રવ્યાનન્ત્યેન પ્રતિદ્રવ્યં તુ નેયતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ઉત્કર્ષતોઽપિ પર્યાયાનનન્તાન્ વેત્તિ પશ્યતિ ।

સર્વેષાં પર્યવાણાં ચાનન્તેઽણે તેઽપિ પર્યવાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથાવધેર્વિષયયોર્નિયમઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

મિથો વિભાવ્યતે વૃદ્ધિમાશ્રિત્ય શ્રુતવર્ણિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અંગુલસ્યાસંખ્યભાગં ક્ષેત્રતો યો નિરીક્ષતે ।

આવલ્યસંખ્યેયભાગં કાલતઃ સ નિરીક્ષતે ॥ ૧૦૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમત્રાદુઃ કેચિત્ ક્ષેત્રાધિકારતઃ ।

અવધેરધિકારાચ્ચ કેચનાત્રોચ્છ્ર્યાંગુલમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી ' કાળથી ' એ જઘન્યપણે એક આવળીનો અસંખ્યમો ભાગ જાણી શકે છે, અને એટલાજ સમયમાં ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાત ભૂત તેમજ ભાવિ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી જાણી શકે છે. કેમકે એટલા સમયમાં તે એને ભૂત અને ભાવિ રૂપી દ્રવ્યોનો ઓધ થઈ જાય છે. ૯૦૨-૯૦૩.

અવધિજ્ઞાની વળી ' ભાવથી ' જઘન્યપણે આધારરૂપ-અનન્તા દ્રવ્યોના (આધેય) અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, પરંતુ દરેક દ્રવ્યના એટલા પર્યાય જાણે નહિ. ૯૦૪.

ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એ અનન્ત પર્યાયો જાણે છે અને જુવે છે. જોકે આ (અનન્ત) પર્યાયો પણ સર્વ પર્યાયોને અનન્તમે હિસે છે. ૯૦૫.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ-વિષયોનો, પરસ્પર વૃદ્ધિસંબંધી નિયમ શાસનમાં વર્ણવ્યો છે તે કહીએ છીએ. ૯૦૬.

આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે વિસ્તારમાં કેટલો હોય એ) જે જાણી શકે તે ' કાળથી ' એક આવળીનો અસંખ્યાતમો ભાગ (કેટલો હોય એ) જાણી શકે. ૯૦૭.

આ આંગળને કેટલાકો, અહિં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી, પ્રમાણ-અંગુલ કહે છે; જ્યારે કેટલાકો વળી, અહિં અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર છે એમ કહીને, ઉત્સેધાંગુલ કહે છે. ૯૦૮.

યશ્ચાંગુલસ્ય સંખ્યેયં ક્ષેત્રતો ભાગમીક્ષતે ।
 આવલ્યા અપિ સંખ્યેયં કાલતોઽશં સ વીક્ષતે ॥ ૯૦૯ ॥
 સમ્પૂર્ણમંગુલં યસ્તુ ક્ષેત્રતો વીક્ષતે જનઃ ।
 પશ્યેદાવલિકાન્તઃ સ કાલતોઽવધિચક્ષુષા ॥ ૯૧૦ ॥
 પશ્યન્નાવલિકાં પશ્યેદંગુલાનાં પૃથક્ત્વકમ્ ।
 ક્ષેત્રતો હસ્તદર્શી ચ મુહૂર્ત્તાન્તઃ પ્રપશ્યતિ ॥ ૯૧૧ ॥
 કાલતો ભિન્નદિનદૃક્ ગવ્યૂતં ક્ષેત્રમીક્ષતે ।
 યોજનક્ષેત્રદર્શી ચ ભવેદ્દિનપૃથક્ત્વદૃક્ ॥ ૯૧૨ ॥
 કાલતો ભિન્નપક્ષેક્ષી પંચવિંશતિયોજનીમ્ ।
 ક્ષેત્રતો ચેત્તિ ભરતદર્શી પક્ષમનૂનકમ્ ॥ ૯૧૩ ॥
 જાનાતિ જમ્બૂદ્વીપં ચ કાલતોઽધિકમાસવિત્ ।
 કાલતો વર્ષવેદી સ્યાત્ ક્ષેત્રતો નરલોકવિત્ ॥ ૯૧૪ ॥

વળી જે માણસ 'ક્ષેત્રથી' આંગળનો સંખ્યાતમો ભાગ જુએ છે તે 'કાળથી' આવળીનો પણ સંખ્યાતમો ભાગ જોઈ શકે છે. ૯૦૯.

જે વ્યક્તિ ક્ષેત્રથી એક સંપૂર્ણ આંગળપ્રમાણ જુએ છે તે અવધિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે 'કાળથી' આવળીનો અન્તર્ભાગ પણ જોઈ શકે છે. ૯૧૦.

'કાળથી' આવળી પર્યન્ત જોનાર વ્યક્તિ વળી 'ક્ષેત્રથી' આંગળના પૃથક્ત્વને પણ જોઈ શકે છે. અને વળી 'ક્ષેત્રથી' એક હસ્તપ્રમાણ જોનારો 'કાળથી' એક મુહૂર્તપર્યન્ત જુએ છે. ૯૧૧.

એક છૂટાછવાયા દિવસના અન્તર્ભાગને જોનારો એક ગવ્યૂતના વિસ્તાર સુધી જોઈ શકે છે. અને એક યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર જુએ છે એ (કાળપરત્વે) એ થી નવ દિવસ દિવસો સુધીનો સમય જોઈ શકે છે. ૯૧૨.

વળી પક્ષ દિવસસુધીમાં બનનારા બનાવો નજરે જુએ છે એ વ્યક્તિ પચવીશ યોજન સુધીના વિસ્તારમાં જોઈ શકે છે. અને આખું ભરતક્ષેત્ર જોનાર ધણી આખા પખવાડીઆ જેટલો કાળ નજરે જોઈ શકે છે. ૯૧૩.

એક માસથી અધિક કાળ સુધીનું જાણનાર માણસ વળી જમ્બુદ્વીપ સુધીના વિસ્તાર પર્યન્ત જોઈ શકે છે. અને અખિલ મનુષ્યલોકને નજર આગળ જોનાર આખા વર્ષમાં બનનારી સર્વ વાત જાણી શકે છે. ૯૧૪.

રુચકદ્વીપદર્શીં ચ પश्येत् वर्षपृथक्त्वकम् ।
 संख्येयकालदर्शीं च संख्येयान् द्वीपवारिधीन् ॥ ૧૧૫ ॥
 सामान्यतोऽत्र પ્રોક્તોऽપિ કાલઃ સંખ્યેયસંજ્ઞકઃ ।
 વિજ્ઞેયઃ પરતો વર્ષસહસ્રાદિહ ધીધનૈઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 असंख्यकालविषयेऽवधौ च द्वीपवार्धयः ।
 भजनीया असंख्येयाः संख्येया अपि कुत्रचित् ॥ ૧૧૭ ॥
 વિજ્ઞેયા ભજના ચૈવં મહાન્તો દ્વીપવાર્ધયઃ ।
 સંખ્યેયા एव किं चैकोऽप्येकदेशोऽपि सम्भवेत् ॥ ૧૧૮ ॥
 તત્ર સ્વયમ્ભૂરમણતિરશ્વોઽસંખ્યકાલિકે ।
 अवधौ विषयस्तस्याम्भोधेः स्यादेकदेशकः ॥ ૧૧૯ ॥
 યોજનાપેક્ષયાસંખ્યમેવ ક્ષેત્રં ભવેદિહ ।
 असंख्यकालविषयेऽवधाविति तु भाव्यताम् ॥ ૧૨૦ ॥
 કાલવૃદ્ધૌ દ્રવ્યભાવક્ષેત્રવૃદ્ધિરસંશયમ્ ।
 क्षेत्रवृद्धौ तु कालस्य भजना क्षेत्रसौक्ष्म्यतः ॥ ૧૨૧ ॥

વળી જે ધણી રચકદ્વીપસુધીનું સર્વ જાણે છે એ બેથી નવ વર્ષ સુધીનું બધું જાણી શકે છે. અને સંખ્યાત વર્ષની વાત જાણનારો સંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધીનું જોઈ શકે છે. ૯૧૫.

અહિં કાળ સામાન્યથી જોડે સંખ્યાતવર્ષનો કહ્યો છે તોપણ એ એક હજારવર્ષથી તો અધિક જાણવો. ૯૧૬.

વળી જ્યાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાળપરત્વે અસંખ્યાત વર્ષનો હોય ત્યાં ક્ષેત્રપરત્વે અસંખ્યદ્વીપસમુદ્રોનો હોય કે ક્યાંક વળી સંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોનો પણ હોય. ૯૧૭.

એ ‘ભજના’ નું સ્પષ્ટાકરણ આ પ્રમાણે:—મહાન્ દ્વીપસમુદ્રો તો સંખ્યાત જ છે. એટલે એમનામાંનો એક (દ્વીપ કે સમુદ્ર) પણ હોય અથવા એ (દ્વીપ કે સમુદ્ર) નો એકદેશમાત્ર પણ હોય. (બેમાંથી ગમે એ હોય). ૯૧૮.

એનું કારણ એ કે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર અને તીર્થલોકનું અસંખ્યકાલિક અવધિજ્ઞાન હોતાં છતાં એનો વિષય સમુદ્રનો એક દેશમાત્ર હોય. ૯૧૯.

અહિં યોજનની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્ર અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્ય કાળનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યારે જ હોય. ૯૨૦.

કાળમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને ક્ષેત્રમાં નિશ્ચય વૃદ્ધિ થાય જ. પણ ક્ષેત્રમાં

દ્રવ્યપર્યાયયોર્જિદ્વયં ક્ષેત્રવૃદ્ધિતઃ ।

અત્રાશેષો વિશેષશ્ચ જ્ઞેયઃ આવશ્યકાદિતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અવધ્યવિષયત્વેનામૂર્ત્યોઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

ઉક્તક્ષેત્રકાલવર્ત્તિદ્રવ્યે કાર્યાત્ર લક્ષણા ॥ ૧૨૩ ॥

इत्यवधिज्ञानविषयः ॥

સ્કન્ધાનનન્તાનૃજુધીરુપયુક્તો હિ પશ્યતિ ।

નૃક્ષેત્રે સંજ્ઞિપર્યાત્તેર્મનસ્ત્વેનોરરીકૃતાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

મનોજ્ઞાનસ્ય નિતરાં જ્ઞયોપશમપાટવાત્ ।

વિશેષક્રમેવાસૌ વેત્તિ વસ્તુ ઘટાદિકમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સ્કન્ધાન્ જાનાતિ વિપુલ્લધીશ્ચ તાનેવ સાધિકાન્ ।

અપેક્ષ્ય દ્રવ્યપર્યાયાન્ તથા સ્પષ્ટતરાનપિ ॥ ૧૨૬ ॥

વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કાળમાં વૃદ્ધિ થાયે ખરી ને વખતે ન પણ થાય. કેમકે ક્ષેત્ર (કાળ કરતાં) સૂક્ષ્મ છે માટે. ૯૨૧.

ક્ષેત્ર વધુ એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે જ એમાં તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. (આ સંબંધમાં વિશેષ આવશ્યક વગેરે સૂત્રોમાંથી બાણી લેવું.) ૯૨૨.

અરૂપી ક્ષેત્ર અને કાળ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી, એમનો, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રકાળને વિષે રહેલા દ્રવ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો. ૯૨૩.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે મનઃપર્યવશાનના વિષય વિષે.

‘ ઋબુમતિ ’ મનઃપર્યવશાની મનુષ્ય ઉપયોગ દે તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીપર્યાય જીવોએ મનપણાએ સ્વીકારેલા અનન્ત સ્કંધોને જુએ છે. ૯૨૪.

એટલું નહિ પણ મનઃપર્યવશાનના અતિ ક્ષયોપશમને લીધે, એ ઘટાદિક વસ્તુ જુએ છે એ એના હરકોઈ વિશેષજુ સહિત જ જુએ છે. ૯૨૫.

વળી વિપુલમતિવાળો મનઃપર્યવશાની તેજ સ્કંધોને દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને અધિકપણે જાણે છે. ૯૨૬.

દ્વિધા મનઃપથવત્ દ્રવ્યતો વિષયો દ્વયમ્ ।

વિષયં ચેત્તોડ્યાસ્ય બ્રવીમિ ઋજુધીરિહ ॥ ૧૨૭ ॥

અધસ્તિર્ય્ગલોકમધ્યાદ્વેત્તિ રત્નપ્રભાક્ષિતૌ ।

ઋજુધીર્યોજનસહસ્રાન્તં સંજ્ઞિમનાંસ્યસૌ ॥ ૧૨૮ ॥

જ્યોતિશ્ચક્રોપરિતલં યાવદૂર્ધ્વં સ વીક્ષતે ।

તિર્યક્ ક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ઉક્તં ક્ષેત્રં વિપુલધીર્નિર્મલં વીક્ષતે તથા ।

વિષ્કન્ધાયામબાહલ્યૈઃ સાર્ધદ્વયંગુલસાધિકમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અયં ભગવતીસૂત્રવૃત્તિરાજપ્રશ્નીયવૃત્તિનન્દીસૂત્રનન્દીમલયગિરીયવૃ-
ત્તિવેશેષાવશ્યકૃત્તિકર્મગ્રન્થત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

સામાન્યં ઘટાદિવસ્તુમાત્રચિન્તનપરિણામગ્રાહિ કિંચિદવિશુદ્ધ-
તરં અર્ધતૃતીયાંગુલહીનમનુષ્યક્ષેત્રવિષયં જ્ઞાનં ઋજુમતિલબ્ધિઃ । સંપૂર્ણ-
મનુષ્યક્ષેત્રવિષયં વિપુલમતિલબ્ધિઃ ॥ इति प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यौपपाति-
कवृत्त्योः लिखितम् ॥

આમ મનઃપથવજ્ઞાનના વિષયના, ‘ દ્રવ્યથી ’ જે પ્રકાર કહ્યા.. હવે એના વિષયની ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે વાત કરીએ. ૯૨૭.

ઋજુમતિ મનઃપથવજ્ઞાની નીચે તિર્ય્ગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી (નારકી) માં સહસ્રયોજનપર્યન્ત સંજીવ્યોનાં મન જાણે છે; ઉંચે જ્યોતિર્મંડળ ઉપરના તળભાગ સુધી જોઈ શકે છે; અને તીર્થો જે સમુદ્ર અને અદીદ્રીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઈ શકે છે. ૯૨૮-૯૨૯.

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લંબાઈ-પહોળાઈ-ઝડાઈમાં અઢી આંગળા અધિક હોય ને છતાં પણ નિર્મળપણે જોઈ શકે છે. ૯૩૦.

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીયવૃત્તિ, નંદીસૂત્ર, નંદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકૃત્તિ અને કર્મઅથવા વર્ગેરેનો અભિપ્રાય છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉંવાઈ-ની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એમ કહ્યું છે કે:—ઘટાદિ વસ્તુના ફક્ત ચિન્તનના પરિણામને અહણ કરવારૂં, કંઈક વિશેષ-અશુદ્ધ, અઢી આંગળા બાક કરતાં રહે એટલું મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવું, સામાન્ય જ્ઞાન ‘ ઋજુમતિ ’ નું છે. જ્યારે ‘ વિપુલમતિ ’ ના જ્ઞાનનો વિષય તો સંપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રેષુ અર્ધ-ત્રીયાંગુલહીનેષુ સંક્ષિપ્તનાંસિ ઋજુમતિઃ
જાનાતિ । વિપુલમતિઃ અર્ધતૃતીયૈઃ અંગુલૈઃ અભ્યધિકેષુ ॥ इति चार्थतः
શ્રીજ્ઞાનસૂરિકૃતાવશ્યકાચૂર્ણો ॥

ઋજુધીઃ કાલતઃ પલ્પાસંખ્યભાગં જઘન્યતઃ ।

અતીતાનાગતં જાનાત્યુત્કર્ષાદપિ તન્મિતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તાવત્કાલભૂતભાવિમનઃપર્યાયબોધતઃ ।

તાવન્તમેવ વિપુલધીસ્તુ પશ્યતિ નિર્મલમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સર્વભાવાનન્તમાગત્તિનોઽનન્તપર્યવાન્ ।

ઋજુધીર્ભાવતો વેત્તિ વિપુલસ્તાંશ્ચ નિર્મલા- ॥ ૧૩૩ ॥

इति मनःपर्यायविषयः ॥

કેવલી દ્રવ્યતઃ સર્વં દ્રવ્યં મૂર્ત્તમમૂર્ત્તકમ્ ।

ચેત્રતઃ સકલં ક્ષેત્રં સર્વં કાલં ચ કાલતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

ભાવતઃ સર્વપર્યાયાન્ પ્રતિદ્રવ્યમનન્તકાન્ ।

ભાવતો ભાવિનો ભૂતાન્ સમ્યગ્ જાનાતિ પશ્યતિ ॥ ૧૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં નીચેની મતલબના શબ્દો છે:—

અઢીદ્વીપસમુદ્રોમાંથી અઢી આંગળ બાદ કરતાં રહે એટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા સંજી જીવોના મન ' ઋજુમતિ ' બાજુ છે. અને ' વિપુલમતિ ' એનાથી અઢી આંગળ અધિક ક્ષેત્રના સંજી જીવોનાં મન બાજુ છે.

' ઋજુમતિ ' જઘન્યપણે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલો અતીત-અનાગત કાળ બાજુ છે. ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ. ૬૩૧.

' વિપુલમતિ ' મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલું જ બાજુ છે, પણ એ એ નિર્ભળ બાજુ છે. ૬૩૨.

' ઋજુમતિ ' ' ભાવથી ' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો બાજુ છે. ' વિપુલમતિ ' એ પર્યાયો નિર્ભળપણે બાજુ છે. ૬૩૩.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે કેવળજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુએ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના

વિહાયઃકાલઃ સવદ્રવ્યે સંગતાવપિ ।

પૃથગુક્તિઃ પુનઃ તત્રકાલ દ્રવ્યેતિ ત્યેન્નચત્તાન્ ॥ ૧૩૬ ॥

इति केवलज्ञानविषयः ॥

મત્યજ્ઞાની તુ મિથ્યાત્વમિશ્રેણાવગ્રાદેના ।

ઔત્પત્તિક્યાદિના યદ્વા પદાર્થાન્ વિષયીકૃતાન્ ॥ ૧૩૭ ॥

वेत्त्यवायादिना तांश्च पश्यत्यवग्रहादिना ।

મત્યજ્ઞાનેન વિશેષસામાન્યાવગમાત્મના ॥ ૧૩૮ ॥ युग्मम् ॥

મત્યજ્ઞાનપરિગતં ક્ષેત્રં કાલં ચ વેત્યસૌ ।

મત્યજ્ઞાનપરિગતાન્ સ વેત્તિ પર્યવાનપિ ॥ ૧૩૯ ॥

શ્રુતાજ્ઞાની પુનર્મિથ્યાત્વસન્દર્ભગર્ભિતાન્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ વેત્તિ પ્રજ્ઞાપયત્યપિ ॥ ૧૪૦ ॥

एवं विभंगानुगतान् विभंगज्ञानवानपि ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ કથંચિદ્વેત્તિ પશ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્ત પર્યાયો, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ સર્વ કાળના, સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે-જુએ છે. (આકાશ અને કાળને ‘ સર્વદ્રવ્યો ’ માં સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં જૂદાં કદમાં એ એટલા માટે કે ક્ષેત્ર અને કાળની રૂઢિ એવી છે). ૯૩૪-૯૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે ત્રણ અજ્ઞાનના ‘ વિષય ’ વિષે.

(૧.) મતિઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાત્વમિશ્ર અવગ્રહ વગેરે અથવા ઉત્પત્તિકી (બુદ્ધિ) વગેરેના વિષયરૂપ પદાર્થોને, મતિઅજ્ઞાનને લીધે, વિશેષ સામાન્ય ભ્રાંધાત્મક અવાય વગેરેવડે જાણે છે અને અવગ્રહ વગેરેવડે જુએ છે. ૯૩૭-૯૩૮.

વળી એ મતિઅજ્ઞાનથી પરિગત એવા ક્ષેત્ર તથા કાળને જાણે છે, તથા એવા જ પર્યાયોને પણ જાણે છે. ૯૩૯.

(૨.) શ્રુતઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાશ્રુતયુક્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને જાણે છે અને અન્યને પ્રરૂપણા પણ કરે છે. ૯૪૦.

(૩.) એવી જ રીતે વિભંગજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાનાનુગત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને કથંચિત્ જાણે છે અને જુએ છે. જેમકે, દિશાઓને જાણે પવિત્ર કરવા જળ ઉડાડતો શિવરાજર્ષિ

યથા સ શિવરાજર્ષિર્દિશાપ્રોક્તકતાપસઃ ।

વિભંગજ્ઞાનતોઽપશ્યત્ સસદ્વીપપયોનિધીન્ ॥ ૧૪૨ ॥

નિશમ્ય તાનસંખ્યેયાન્ જગદ્ગુરુનિરૂપિતાન્ ।

સંદિહાનો વીરપાશ્વે પ્રવ્રજ્ય સ યયૌ શિવમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

इदं पंचविधं ज्ञानं जिनैर्यत्परिकीर्तितम् ।

तद् द्वे પ્રમાણે ભવતઃ પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य घटादेर्यत्परस्य च ।

નિશ્ચાયકં જ્ઞાનનિહ તત્પ્રમાણમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

यदाहुः— स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । इति ॥

तत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्जीवस्यैवોपजायते ।

તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં સ્યાન્ત્યજ્ઞાનત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

इन्द्रियैर्हेतुभिः ज्ञानं यदात्मन्युपजायते ।

તત્પરોક્ષમિતિ જ્ઞેયમાયજ્ઞાનદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

प्रत्यक्षे च परोक्षे चावायांशो निश्चयात्मकः ।

યઃ સ એવાત્ર સાકારઃ પ્રમાણવ્યપદેશભાક્ ॥ ૧૪૮ ॥

વિભંગજ્ઞાનને દીધે સાત દ્વીપસમુદ્રો બાણુતો હતો. પણ પછી સંદેહમાં પડી અને શ્રીવીરપ્રભુ પાસે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાંભળી દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગયો. ૯૪૧-૯૪૩.

જિનપ્રભુએ જે આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે બે પ્રમાણરૂપ છે:

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. ૯૪૪.

જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને, અને ઘટાદિકરૂપ એવા પરને નિશ્ચય કરાવનારું જે જ્ઞાન-તે અહિં પ્રમાણરૂપ સમજવાનું છે. કેમકે સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્ પ્રમાણમ્ એવી ઉક્તિ છે. ૯૪૫.

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવિના જે જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે એ (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. છેલ્લાં ત્રણ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૯૪૬.

ઇન્દ્રિયોરૂપ હેતુવડે આત્માને વિષે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. પહેલાં બે જ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે. ૯૪૭.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પરોક્ષપ્રમાણમાં જે નિશ્ચયાત્મક ‘અવાય’ નો અંશ છે એજ અહિં પ્રમાણ નામક સાકાર છે. ૯૪૮.

યથામિહિતમ્—

સાકારઃ પ્રત્યયઃ સર્વો વિમુક્તઃ સંત્યાજિના ।

સાકારાર્થપરિચ્છેદાત્પ્રમાણં તન્મનીષિણામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

સામાન્યૈકગોચરસ્ય દર્શનસ્યાત્ એવ ચ ।

ન પ્રામાણ્યં સંશયાદેરપ્યેવં ન પ્રમાણતા ॥ ૧૫૦ ॥

અત એવ મતિજ્ઞાને તન્વન્ત્યપદાલેકાન્વિતઃ ।

યોઽવાયાંશઃ સ પ્રમાણં સ્યાત્પૌદલિકસદ્દશામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

પ્રક્ષીણસસકાનાં ચાવાયાંશ એવ કેવલઃ ।

પ્રમાણમપ્રમાણં ચાવગ્રહાદ્યા અનિર્ણયાત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અયં ચ તત્વાથ ત્યાગ્યમિપ્રાયઃ ॥

રત્નાવતારિકાદૌ ચ મતિજ્ઞાનસ્ય તદ્ભેદાનાં અવગ્રહાદીનાં ચ સાં-
વ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વ-ક્તમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—અવગ્રહશ્ચ ર્દેહા
ચ અવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિઃ ભેદઃ વિશેષઃ તસ્માત્ પ્રત્યેકં ઇન્દ્રિયાનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધનં પ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમ્ । ઇતિ ॥

કહ્યું છે કે:—

સાકાર પ્રત્યય સર્વ સંશયરહિત છે, અને સાકાર પદાર્થના પરિચ્છેદથી મુક્તિમાનો એને પ્રમાણરૂપ માને છે. અને એને લીધે જ, ફક્ત એક સામાન્યને જ ગોચર એવું દર્શન પ્રમાણ-
રૂપ ગણાતું નથી તેમ સંશય આદિ પણ પ્રમાણરૂપ ગણાતા નથી. એથી જ વળી મતિજ્ઞાનને વિષે સમ્યક્ત્વના દળવાળો જે અવાયાંશ છે તે પુદ્ગલિક નિર્ભળ દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રમાણરૂપ છે. વળી જેઓની સર્વે—સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થયેલી છે એઓને કેવળ અવાયાંશ જ પ્રમાણભૂત છે, પણ અવગ્રહ આદિ તો અનિર્ણયને લીધે અપ્રમાણભૂત છે. ૯૪૯-૯૫૨.

આ પ્રમાણેના ‘ તત્વાર્થવૃત્તિ ’ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

‘ રત્નાવતારિકા ’ માં તો મતિજ્ઞાનને અને એના અવગ્રહ આદિ ભેદોને વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—ઇહા, અવગ્રહ, અવાય અને ધારણા—આ ચારે ભિન્નભિન્ન ભેદ છે તેથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના અને અનિન્દ્રિયના કારણરૂપ એવું જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ-
તે ચાર પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનેऽપ્યવાયાંશઃ પ્રમાણમનયા દિશા ।

નિમિત્તાપેક્ષણાદેતે પરોક્ષે इति कीर्त्तिते ॥ ૧૫૩ ॥

પરોક્ષં જ્ઞાનલજ્ઞાનં ધૂમજ્ઞાનનિમિત્તકમ્ ।

લોકે તદ્વદિમે જ્ઞેયે इन्द्रियादिनिमित्तके ॥ ૧૫૪ ॥

इदं च निश्चयनयापेक्षया व्यपदेश्यते ।

પ્રત્યક્ષવ્યપદેશેऽપિ व्यवहारान्मतोऽनयोः ॥ ૧૫૫ ॥

તથોક્તં નન્ધામ્—

તં સમાસઞ્ચો દુવિહં પાણતં । તં ઇન્દિયપચ્ચલ્લં ચ નોઇન્દિયપચ્ચલ્લં
ચ इत्यादि ॥

નનુ ચ પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચાગમશ્ચેતિ ત્રયં વિદુઃ ।

પ્રમાણં કાપિલા આદ્યપાદાસ્તત્રોપમાનકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

મીમાંસકાઃ ષડર્થાપત્યભાવાભ્યાં સહોચિરે ।

દ્વે ત્રીણિ વા કાણમુજા દ્વે બૌદ્ધા આદિતો વિદુઃ ॥ ૧૫૭ ॥

एकं च लौकायतिका प्रमाणातीत्यनकथा ।

પરૈરુક્તાનિ કિં તાનિ પ્રમાણાન્યથવાન્યથા ॥ ૧૫૮ ॥

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અવાયાંશ પ્રમાણભૂત કહેવાય.

ઉપર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉને પરોક્ષ કહ્યાં છે એ નિમિત્તની અપેક્ષાને લીધે કહ્યાં છે. જેમ ધુમાડાના જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તવાળું અગ્નિનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ લોકમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પણ ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત બેઠતું હોવાથી, એ બેઉ પરોક્ષ છે. આ બધું કહ્યું એ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વ્યવહારમાં તો બેઉને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ કહ્યા છે. ૯૫૩-૯૫૫.

એ (પ્રત્યક્ષ) સંબંધે નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: (૧) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

અહિં-પ્રમાણના સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

કપિલમુનિને મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ-એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. અક્ષપાદને મતે એ ત્રણ ને એક ચોથું ' ઉપમાન ' વધારે. મીમાંસકોને મતે એ ચાર ઉપરાંત (૫) અર્થાપત્તિ અને (૬) અભાવ-એમ છ. કણાદકૃષિને મતે પહેલાં બે કે ત્રણ. બોદ્ધોને મતે પ્રથમનાં બે. અને નાસ્તિકોને મતે ફક્ત એક ' પ્રત્યક્ષ '. એવીરીતે અન્યઅન્ય મતવાળાઓ અનેક પ્રમાણો માને છે. તો તે સર્વ સત્ય માનવાં કે અસત્ય માનવાં ? ૯૫૬-૯૫૮.

અત્રોચ્યતે—

एतान्याद्यज्ञानयुग्मेऽन्तर्भूतान्यखिलान्यपि ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तकतया किल ॥ ૧૫૯ ॥

अप्रमाणानि वामूनि मिथ्यादर्शनयोगतः ।

असद्बोधव्यापृतेऽन्मत्तवाक्यप्रयोगवत् ॥ ૧૬૦ ॥

पंचानामप्यथૈતેષાં સહભાવો વિચાર્યતે ।

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि स्युः सहैकत्र देहिनि ॥ ૧૬૧ ॥

તથાહિ— પ્રાપ્તં નિસર્ગસમ્યક્ત્વં યેન સ્યાત્તસ્ય કેવલમ્ ।

मतिज्ञानमनवाप्तश्रुतस्यापि शरीरिणः ॥ ૧૬૨ ॥

અત એવ મતિર્યત્ર શ્રુતં તત્ર ન નિશ્ચિતમ્ ।

श्रुतं यत्र मतिज्ञानं तत्र निश्चितमेव हि ॥ ૧૬૩ ॥

अयं तत्त्वार्थ-त्याद्यभिप्रायः ॥

નન્દીસુપ્રાદૌ તુ—

जत्थ मइनाणं तत्थ सुअनाणं । जत्थ सुअनाणं तत्थ मइनाणं ।

इत्युक्तम् ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલાં એ પ્રમાણમાં સમાઈ જાય છે. કારણકે એમને ‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થ ’ જેવું નિકટપણું છે. અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાચાળતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણ છે. ૯૫૯-૯૬૦.

હવે એ પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ. કેમકે એમનામાંના એક, એ, ત્રણ કે ચાર સુદ્ધાં એકસાથે એક જ પ્રાણીમાં હોઈ શકે છે. ૯૬૧.

જે પ્રાણીને નિસર્ગતઃ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ કેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે. આ ઉપરથી મતિઃ યત્ર શ્રુતં તત્ર (જ્યાં મતિ-બુદ્ધિ હોય ત્યાં શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી. જોકે ‘ જ્યાં શ્રુત હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય ’ એ વાત નિશ્ચય છે. ૯૬૨-૯૬૩.

એ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે.

‘ નન્દીસુત્ર ’ વગેરેમાં તો “ જ્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે; અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે ” એમ કહેલું છે.

અત એવ એકેન્દ્રિયાણામપિ શ્રુતજ્ઞાનં સ્વીકૃતં શ્રુતે ॥

યથા— જહ સુહુમં ભાર્વિદિયનાણં દર્ઘિવદિયાવરોહે વિ ।

દઠ્ઠસુઆભાવંમિ વિ ભાવસુશ્રં પથિવાદ્દણં ॥ ૧ ॥

ભાવેન્દ્રિયોપયોગશ્ચ બકુલાદિવત્ એકેન્દ્રિયાણાં સર્વેષાં ભાવ્યઃ ॥

તથા મલ્લયગિરિપૂજ્યા અપ્યાહુઃ નન્દીવૃત્તૌ—

યદ્યપિ તેષાં એકેન્દ્રિયાણાં પરોપદેશશ્રવણાસમ્ભવઃ તથાપિ તેષાં તથાવિધક્ષયોપશમભાવતઃ કશ્ચિત્ અવ્યક્તઃ અક્ષરલાભો ભવતિ । યદ્વશાત્ અક્ષરાનુષક્તં શ્રુતજ્ઞાનં ઉપજાયતે । इत्थं चैतदंगीकर्तव्यम्—તેષામપિ આહારાદ્યભિલાષ ઉપજાયતે । અભિલાષશ્ચ પ્રાર્થના । સા ચ યદીદમહં પ્રાપ્નોમિ તદા ભવ્યં ભવતીત્યાદ્યક્ષરાનુવિદ્ધૈવ । તતસ્તેષામપિ કાચિત્ અવ્યક્તાક્ષરોપલબ્ધિઃ અવશ્યં પ્રતિપત્તવ્યા ॥ ઇતિ ॥

મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનરૂપે દ્વે ભવતઃ સહ ।

ત્રીણિ તે સાવધિજ્ઞાને સમનઃપર્યવે તુ વા ॥ ૧૬૪ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમાં ‘ એકેન્દ્રિય જીવમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન છે ’ એમ સ્વીકાર કર્યો છે.

જુઓ: જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતાં સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે

તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પૃથ્વી આદિકમાં ભાવશ્રુત હોય છે. (૧)

વળી ભાવ-ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બકુલ આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં છે એમ સમજવું.

પૂજ્યપાદ મલ્લયગિરિ પણ નન્દીસૂત્રની ટીકામાં કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને બીજાઓનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થયો અસંભવિત છે તોપણ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કંઈ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે. અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણ આવે છે. આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવો:— એમને પણ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના. અને તે પ્રાર્થના પણ ‘ આ વસ્તુ જે મને મળી જાય તો બહુ સારું થાય ’ ઇત્યાદિ અક્ષરસંયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ કંઈક અવ્યક્ત અક્ષરની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવું.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે. તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મન:-

ચતુર્ણાં સહભાવોઽપિ છદ્મસ્થશ્રમણે ભવેત્ ।
 પંચાનાં સહભાવે તુ મતદ્વિતયમુચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥
 કેચિદૂચુર્ન નશ્યન્તિ યથાર્કેઽભ્યુદિતે સતિ ।
 મહાંસિ ચન્દ્રનક્ષત્રદીપાદીન્યશ્ચિલાન્યપિ ॥ ૧૬૬ ॥
 ભવન્ત્યર્કિચિત્કરાણિ કિન્તુ પ્રકાશનં પ્રતિ ।
 છાદ્મસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ પ્રોદ્ભૂતે કેવલે તથા ॥૧૬૭॥ યુગ્મમ્ ॥
 તતો ન કેવલેનૈષાં સહભાવો વિરુદ્ધયતે ।
 અવ્યાપારાન્નિષ્ફલાનામપ્યક્ષાણામિવાર્હતિ ॥ ૧૬૮ ॥
 અન્યે ત્વાદુર્ન સન્ત્યેવ કેવલજ્ઞાનશાલિનિ ।
 છાદ્મસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ યુક્તિસ્તત્રાભિધીયતે ॥ ૧૬૯ ॥
 અવાયસદ્દ્રવ્યાભાવાત્ મતિજ્ઞાનં ન સમ્ભવેત્ ।
 ન શ્રુતજ્ઞાનમપિ યત્તન્મતિજ્ઞાનપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥
 રૂપિદ્રવ્યૈકવિષયે ન તૃતીયતુરીયકે ।
 લોકાલોકવિષયકજ્ઞાનસ્ય સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૧ ॥

પર્યવજ્ઞાન પણ હોય છે અને એમ થવાથી ત્રણનો પણ એકત્ર સાથ થાય છે. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં (છદ્મસ્થપણામાં) શ્રમણપણામાં ચારનો સહભાવ પણ હોય છે. પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવના સંબંધમાં બે મત છે. ૯૬૪-૯૬૫.

કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યનો અભ્યુદય થયે છતે પણ ચંદ્રમા, નક્ષત્ર દીપક આદિ હોય છે (જેકે પ્રકાશતા બહુ નથી) તેમ, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે ચારે છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનોનો પણ સહભાવ તો રહે. કેવળજ્ઞાનની સાથે એમના સહવાસમાં કંઈ વિરોધ નથી આવતો; અર્હતપ્રભુમાં, અવ્યાપૃત હોઈને નિષ્કળ રહેતી ઇન્દ્રિયોની જેમ. ૯૬૬-૯૬૮.

બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો રહેતાં નથી. પોતાના મતના આધાર માટે એઓ નીચે પ્રમાણે યુક્તિ રજૂ કરે છે:— ૯૬૯.

અપાયરૂપી સદ્દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. અને મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. વળી એક રૂપી દ્રવ્ય માત્ર જ વિષય છે જેનો એવું ત્રીજું અને ચોથું જ્ઞાન પણ સંભવે નહિં કેમકે પાંચમા જ્ઞાનવાળા (સર્વવેદી) પ્રભુમાં લોકલોક સર્વ વિષયક જ્ઞાન છે. વળી છેલ્લા શિવાયના (ચાર) જ્ઞાનો ક્ષયોપશમથી થયેલાં હોયછે, અને છેલ્લું

ક્ષયોપશમજાન્યન્યાન્યન્ત્યં ચ ક્ષાયિકં મતમ્ ।

સહભાવસ્તદેતેષાં પંચાનામેતિ નૌચિતીમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

કટે સત્યુપકલ્પ્યન્તે જાલકાન્યન્તરાન્તરા ।

મૂલતઃ કટનાશે તુ તેષાં વ્યવહૃતિઃ કુતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કિંચ જ્ઞાનદર્શનયોરેવોપયોગૌ સ્તો યથાક્રમમ્ ।

અશ્લેષપર્યાયદ્રવ્યબોધિનોઃ સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૪ ॥

એકસ્મિન્ સમયે જ્ઞાનં દર્શનં ચાપરત્તણે ।

સર્વજ્ઞસ્યોપયોગૌ દ્વૌ સમયાન્તરિતૌ સદા ॥ ૧૭૫ ॥

તથાહુઃ—નાણંમિ દંસણંમિ ય એત્તો એકતરયંમિ ઉવઉત્તા ।

સઠ્ઠસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નત્થિ ઉવઅગા ॥ ૧૭૬ ॥

ઇદં સૈદ્ધાન્તિકમતં તાર્કિકાઃ કેચનોચિરે ।

સ્યાતામેવોપયોગૌ દ્વાવેકસ્મિન્ સમયેઽર્હતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અન્યથા કર્મણ ઇવ સ્યાદાવારકતા મિથઃ ।

એકૈકસ્યોપયોગસ્યાન્યોપયોગોદયદ્રુહઃ ॥ ૧૭૮ ॥

(પાંચમું—કેવળ) જ્ઞાન ક્ષાયિક હોય છે; એમ ભિન્નભિન્ન પ્રકાર હોવાથી પાંચેનો એકત્રવાસ ઉચિત નથી. ૬૭૦-૬૭૨.

વળી દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સાદડી હોય, તે કોઈ સ્થળે અસ્તિત્વમાં હોય તો તો તેમાં વચ્ચે વચ્ચે બાળીઓ હોવાની કલ્પના કરી શકાય. પણ મૂળે સાદડી હોય જ નહિં તોપણ એવી બાળીઓની કલ્પના કરવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? ૬૭૩.

વળી સર્વજ્ઞ એવા પ્રભુને, અશ્લેષ દ્રવ્ય અને એના પર્યાયોનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તથા દર્શનના ઉપયોગ અનુક્રમે જ હોય છે. અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન હોય છે અને બીજે સમયે દર્શન હોય છે એમ બેઉ ઉપયોગો જૂદેજૂદે સમયે હોય છે. ૬૭૪-૬૭૫.

કહ્યું છે કે—જ્ઞાન અને દર્શન—એ બેમાંથી, એકીવેળાએ એકમાં જ સર્વ કેવળીઓ ઉપયુક્ત એટલે ઉપયોગવાળા હોય છે; એક સાથે બેઉમાં નહિં. ૬૭૬.

આ અભિપ્રાય સિદ્ધાન્તવાદીઓનો છે. તર્કશાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક એમ કહે છે કે અર્હત-પ્રભુને એક જ સમયે બેઉ ઉપયોગો ખુશીથી હોય-હોય જ છે. જો એમ ન હોય તો એક ઉપયોગ, કર્મની જેમ અન્ય ઉપયોગનો દ્રોહ કરીને એને અટકાવી દઇ શકે. વળી એ બેઉ

યજ્ઞૈતયોઃ સાધ્યનન્ત સ્થિતિરુક્તાપયેગયોઃ ।

વ્યર્થા સ્યાત્સાપ્યનુદયાદેકૈકસમયાન્તરે ॥ ૧૭૯ ॥

અન્યે ચ કેચન પ્રાહુઃ જ્ઞાનદર્શન્યોરિહ ।

નાસ્તિ કેવલિનો ભેદો નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

જ્ઞાનૈકદેશઃ સામાન્યમાત્રજ્ઞાનં હિ દર્શનમ્ ।

તત્કથં દેશતો જ્ઞાનં સમ્ભવેત્સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ઉક્તં ચ—કેદ્ ભણંતિ જુગવં જાણઙ્ પાસઙ્ ય કેવલ્લી નિયમા ।

અન્ને ઇગંતરિયં ઇચ્છન્તિ સુશ્રોવણસેણં ॥ ૧ ॥

અન્ને ન ચેવ વીસું દંસણમિચ્છન્તિ જિણવરિન્દસ્ય ।

જં ચિય કેવલનાણં તં ચિય સે દંસણં વિંતિ ॥ ૨ ॥

અત્ર ચ ભૂયાન્ યુક્તિસન્દર્ભઃ અસ્તિ । સ તુ નન્દીવૃત્તિસમ્મત્યાદિ-
ભ્યોઽવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

ઉપયોગોની સાદિઅનન્ત સ્થિતિ કહેલી છે એ પણ અકેક સમયને અન્તરે ઉદયે નહિ આવ-
વાથી વ્યર્થ થાય છે. ૬૭૭-૬૭૯.

વળી અન્ય કેટલાક એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાનીને તો આવરણમાત્ર ક્ષીણ થઇ ગયાં છે તો
એમને જ્ઞાન ને દર્શન એવો ભેદ શાનો ? વળી જ્ઞાનના એક દેશરૂપ સામાન્ય માત્ર જ્ઞાન-એ
દર્શન છે; તોપણી સર્વવેદી (સર્વજ્ઞ) ને ‘ દેશતઃ ’-દેશથી (અર્થાત્ વિભાગમાત્ર) જ્ઞાન
કેમ સંભવે ? ૬૮૦-૬૮૧.

કહ્યું છે કે—

કેટલાકને મતે કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયે એકીસાથે જ જાણે છે અને જુએ છે. કેટલાકે વળી
શ્રુતનો આધાર આપીને કહે છે કે બેઉ (જ્ઞાન ને દર્શન) એકાન્તરિત છે. (૧)

વળી અન્ય કેટલાક જિનપ્રભુનું બિન્નદર્શન માનતા નથી; પરંતુ જે કેવળજ્ઞાન છે એ જ
દર્શન છે એમ કહે છે. (૨)

આના સંબંધમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિયુક્ત લખાણો છે. એ સર્વ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિ-
સમ્મતિતર્ક વગેરે અથોમાંથી જાણી લેવાં.

હવે પ્રસ્તુત બાબતપર આવીએ:—

વિનૈતાભ્યાં પરઃ કશ્ચિન્નોપયોગોઽર્હતાં મતઃ ।

તતઃ કથં ભવેત્તેષાં મત્યાદિજ્ઞાનસમ્ભવઃ ॥ ૧૮૨ ॥

इत्यादि प्रायः अर्थतः तत्त्वार्थभाष्यवृत्तिगतम् ॥

अथ ज्ञानस्थितिर्द्वेधा प्रज्ञप्ता परमेश्वरैः ।

साध्यनन्ता सादिसान्ता तत्राद्या केवलस्थितिः ॥ १८३ ॥

शेषज्ञानानां द्वितीया तत्राद्यज्ञानयोर्लघुः ।

अन्तर्मुहूर्तमुत्કृष्टा षट्षष्टिः सागराणि च ॥ १८४ ॥ युग्मम् ॥

इयं चैवम्—त्रयस्त्रिंशत्વાર્धिमानૉ ભવૉ દ્વૉ વિજયાદિષુ ।

દ્વાવિંશત્યબ્ધિમાનાન્ વા ભવાંસ્ત્રીનચ્યુતાદિષુ ॥ ૧૮૫ ॥

કૃત્વોત્કર્ષાત્ શિવં યાયાત્ સમ્યક્સ્વમથવા ત્યજેત્ ।

સાતિરેકા નરભવૈઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયસ્તદા ॥ ૧૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

यदाहुः—दोवारे विजयाइसु गयस्स तिनचुए अहव ताइं ।

अद्वरेगं नरभविं नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥

“ અર્હતપ્રભુને, જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપરાંત કોઇ ત્રીજો ઉપયોગ તો કહ્યો નથી ત્યારે એમને મતિજ્ઞાન વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? ” ઇત્યાદિ અર્થનું લખાણુ પ્રાયઃ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યનીવૃત્તિમાં છે. ૯૮૨.

હવે જ્ઞાનની સ્થિતિ વિષે.

જનપ્રભુએ જ્ઞાનની સ્થિતિ બે પ્રકારની કહી છેઃ (૧) સાદિઅનન્ત અને (૨) સાદિ-સાન્ત. કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. બીજા ચારેની સાદિસાન્ત છે. પહેલા બે જ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની, અને ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમની છે. ૯૮૩-૯૮૪.

એ આ પ્રમાણેઃ—વિજય આદિમાં તેત્રીશ તેત્રીશ સાગરોપમના બે ભવ અથવા અચ્યુત દેવલોક આદિમાં બાવીશ બાવીશ સાગરોપમના ત્રણ ભવ કરીને ઉત્કૃષ્ટઃ મોક્ષ પામે. અથવા સમકિત ખોઇ નાખે ત્યારે મનુષ્યભવોવડે છાસઠ સાગરોપમથી કંઇક અધિક કાળ થાય. ૯૮૫-૯૮૬.

કહ્યું છે કે—ખેવાર વિજય આદિમાં જવાથી, અથવા ત્રણવાર અચ્યુત આદિમાં જવાથી છાસઠ સાગરોપમ થાય. મનુષ્યના જ ભવોમાં રહે તો એથી કંઈ વિશેષ થાય. નાનાપ્રકારના જીવોની અપેક્ષાએ વળી એ જ્ઞાનો સર્વકાળ હોય. (૧).

અથોક્તઘાવધિજ્ઞાનસ્થિતિરેવૈવ વર્ણિતા ।

જઘન્યા ચૈકસમયં સા ત્વેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

યદા વિભંગકજ્ઞાની સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।

તદા વિભંગસમયે તસ્મિન્નેવાવધિર્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

ક્ષણે દ્વિતીયે તદ્જ્ઞાનં ચેત્પતેન્મરણાદિના ।

તદા જઘન્યા વિજ્ઞેયાવધિજ્ઞાનસ્થિતિર્બુદ્ધેઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સંયતસ્યાપ્રમત્તત્ત્વે વર્તમાનસ્ય કસ્યચિત્ ।

મનોજ્ઞાનં સમુત્પદ્ય દ્વિતીયસમયે પતેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

एवं मनःपर्यवस्य स्थितिर्लघ्वी क्षणात्मिका ।

देशोना पूर्वकोटी तु महती सापि भाव्यते ॥ ૧૯૧ ॥

पूर्वकोट्यायુષો दीक्षाप्रतिपत्तेरनन्तरम् ।

मनोज्ञाने समुत्पन्ने यावज्जीवं स्थिते च सा ॥ ૧૯૨ ॥

स्थितिर्लघ्वી ऋजुमतिमनोज्ञानव्यपेक्षया ।

अन्यत्त्वप्रतिपातित्वादाकैवल्यं हि तिष्ठति ॥ ૧૯૩ ॥ युग्मम् ॥

અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલી જ એટલે છાસઠ સાગરોપમની હોય છે. એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે—તે આ પ્રમાણે:—જ્યારે વિભંગજ્ઞાની સમકિત પામે છે ત્યારે તે વિભંગના સમયમાં જ એને અવધિજ્ઞાની થાય છે. જે મરણ આદિને લીધે બીજે જ ક્ષણે એ જ્ઞાન પડે તો અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૯૮૭-૯૮૯.

અપ્રમત્તપણે રહેતા કોઈ સંયતિને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને બીજે જ ક્ષણે પડે છે એવું બને છે, એટલે એપરથી એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહેવાય છે જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઉણી છે. ૯૯૦-૯૯૧.

પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા જીવને દીક્ષા લીધા પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને યાવજ્જીવ રહે તે સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ. ઉપર જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એ ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે. વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન તો અપ્રતિપાતી હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે. ૯૯૨-૯૯૩.

કેવલસ્થિતિરુક્તૈવ સાધ્યનન્તેત્યનન્તરમ્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનસ્થિતિસ્ત્રેધા ભવેદથ ॥ ૧૧૪ ॥

અનાધ્યનન્તાભવ્યાનાં ભવ્યાનાં દ્વિવિધા પુનઃ ।

અનાદિસાન્તા સાધ્યન્તા તન્નાદ્યા જ્ઞાનસમ્ભવે ॥ ૧૧૫ ॥

સાદિસાન્તા પુનર્દ્વેધા જઘન્યોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તં સ્યાત્ સા ચૈવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

જન્તોભ્રષ્ટસ્ય સમ્યક્ત્વાત્ પુનરન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ।

સમ્યક્ત્વલબ્ધૌ લઘ્વી સ્યાદજ્ઞાનદ્વિતયસ્થિતિઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અનન્તકાલચક્રાણિ કાલતઃ પરમા સ્થિતિઃ ।

દેશોનં પુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્દ્ધં ચેત્રતસ્તુ સા ॥ ૧૧૮ ॥

માવના— સમ્યક્ત્વતઃ પરિભ્રષ્ટ્ય વનસ્પત્યાદિષુ ભ્રમન્ ।

સમ્યક્ત્વં લભતેઽવશ્યં કાલેનૈતાવતા પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જઘન્યા ત્વેકસમયં વિભંગસ્ય સ્થિતિઃ કિલ્લ ।

ઉત્પદ્ય સમયં સ્થિત્વા ભ્રષ્ટતઃ સા પુનર્ભવેત્ ॥ ૧૦૦૦ ॥

કેવલજ્ઞાનની સ્થિતિ તો સાદિઅનન્ત છે એમ પૂર્વે કહેલું છે.

હવે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) અનાદિ-અનન્ત, (૨) અનાદિસાન્ત, (૩) સાદિસાન્ત. અલબ્ધોની અનાદિ અનન્ત છે. લબ્ધોની અનાદિ-સાન્ત અને સાદિસાન્ત એમ બે પ્રકારે છે. એમાં પહેલા પ્રકારની, જ્ઞાનનો સંભવ હોય, તો હોય. ૯૯૪-૯૯૫.

‘ સાદિસાન્ત ’ ના વળી બે ભેદ છે: (૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ. તેમાં ‘ જઘન્ય ’ અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય. તે આવી રીતે:—સમકિતથી પતિત થયેલાં પ્રાણીને પુનઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં સમકિત પ્રાપ્ત થાય તો બેઉ અજ્ઞાનોની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૯૯૬-૯૯૭.

એમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ‘ કાળથી ’ અનન્ત કાળચક્રો સુધીની હોય; અને ‘ ક્ષેત્રથી ’ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી કંઈક ઓછી હોય. અને તે એવી રીતે કે સમકિતથી પતિત થઈ વનસ્પતિ આદિમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં તેટલે કાળે પુનઃ નિશ્ચયે સમકિત પામે. ૯૯૮-૯૯૯.

વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ જઘન્યતઃ એક સમયની હોય. જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ, એક સમય રહી પડે છે તે જ્ઞાનની એ સ્થિતિ કહેવાય. વળી એની (વિભંગજ્ઞાનની) ઉત્કૃષ્ટ

ત્રયચ્ચિશત્સાગરાણિ વિભંગસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દેશોનયા પૂર્વકોઢ્યાધિકાનિ તત્ર ભાવના ॥ ૧૦૦૧ ॥

દેશોનપૂર્વકોઢ્યાયુઃ કશ્ચિદંગી વિભંગવાન્ ।

જ્યેષ્ઠાયુરપ્રતિષ્ઠાને તિષ્ઠેત્ વિભંગસંયુતઃ ॥ ૧૦૦૨ ॥

ઇતિ જ્ઞાનસ્થિતિઃ ॥

અથ અન્તરમ્—

મત્યાદિજ્ઞાનતો ભ્રષ્ટઃ પુનઃ કાલેન યાવતા ।

જ્ઞાનમાપ્નોતિ મત્યાદિજ્ઞાનાનામન્તરં હિ તત્ ॥ ૧૦૦૩ ॥

અનન્તકાલચક્રાણિ કાલતઃ સ્યાન્મતિશ્રુતે ।

દેશોનં પુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ઘ્યં ચેત્રતોઽન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૪ ॥

ઐવમેવાવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનયોઃ પરમ્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાત્રં ચ સર્વેષ્વેષ્વન્તરં લઘુ ॥ ૧૦૦૫ ॥

કેવલસ્યાન્તરં નાસ્તિ સાધ્યનન્તા હિ તત્સ્થિતિઃ ।

અનાધ્યન્તાનાદિસાન્તેઽજ્ઞાનદ્વયેઽપિ નાન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૬ ॥

સ્થિતિ, તેત્રીશ સાગરોપમમાં, કંઇક ન્યૂન એવી પૂર્વકોટિ ઉમેરીએ એટલી છે. પૂર્વકોટિ કરતાં સહેજ ન્યૂન આયુષ્યવાળો કોઇ વિભંગજ્ઞાની . જીવ ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલો વખત વિભંગજ્ઞાન સહિત અપ્રતિષ્ઠાન નામની નારકીને વિષે રહે છે એવી ભાવના છે. ૧૦૦૦-૧૦૦૨.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે જ્ઞાનોના અન્તર વિષે.

‘ મતિજ્ઞાન ’ વગેરે જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયેલ પ્રાણી પુનઃ જેટલે કાળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેટલું મતિ આદિક જ્ઞાનોનું અન્તર બાજીવું ૧૦૦૩.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ કાળથી ’ અનન્તકાળઅંકોનું હોય, અને ‘ જોત્રથી ’ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનું હોય. ૧૦૦૪.

વળી અવધિ અને મનઃપર્યાયનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલુંજ હોય. જ્યારે એ સર્વનું અન્તર બધન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. ૧૦૦૫.

કેવળજ્ઞાનનું અન્તર નથી કેમકે એની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. તેમ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત-એવાં બન્ને અજ્ઞાનોને વિષે પણ અન્તર નથી. ૧૦૦૬.

सादिसान्ते पुनस्तत्राधिकाः षट्षष्टिसागराः ।

इयमुत्कृष्टसम्यक्स्वस्थितिरेव तदन्तरम् ॥ १००७ ॥

अन्तरं स्याद्विभंगस्य ज्येष्ठं कालो वनस्पतेः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमेतेषु त्रिषु ज्ञेयं जघन्यतः ॥ १००८ ॥

स्तोका मनोज्ञा अवधिमन्तोऽसंख्यगुणास्ततः ।

मतिश्रुतज्ञानवन्तो मिथस्तुल्यास्ततोऽधिकाः ॥ १००९ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो વિભંગજ્ઞાનશાસ્ત્રિનઃ ।

કેવલજ્ઞાનિનોઽનન્તગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૧૦ ॥

તદનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથો દ્વયજ્ઞાનવર્ત્તિનઃ ।

અપ્યષ્ટસ્વેષુ પર્યાયા અનન્તાઃ કીર્તિતા જિનૈઃ ॥ ૧૦૧૧ ॥

सर्वेषां पर्यया द्वेधा स्वकीयापरभेदतः ।

स्वधर्मरूपास्तत्र स्वे परधर्मात्मकाः परे ॥ १०१२ ॥

क्षयोपशमवैचित्र्यान्મતેરવગ્રહાદયઃ ।

અનન્તભેદાઃ ષટ્સ્થાનપતિતસ્વાદ્ ભવન્તિ હિ । ॥ ૧૦૧૩ ॥

‘ સાદિસાન્ત ’ (અજ્ઞાનદ્રવ્ય) માં છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિક અન્તર છે. અને એ સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર છે. ૧૦૦૭.

વિભંગજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલું છે. ત્રણે અજ્ઞાનોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું બાણવું. ૧૦૦૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ સર્વથી થોડા છે, અવધિજ્ઞાનીઓ એનાથી અનન્તગણા છે. મતિ-જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની બેઉ પરસ્પર તુલ્ય છે અને અવધિજ્ઞાનીઓ કરતાં અધિક છે. ૧૦૦૯.

એના કરતાં અસંખ્યગણા વિભંગજ્ઞાનીઓ છે, અને અનન્ત ગણા કેવળજ્ઞાનીઓ છે. ૧૦૧૦.

તેથી અનન્તગણા અને પરસ્પર તુલ્ય બેઉ-અજ્ઞાન-વાળાઓ છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન-એમ આઠેમાં પ્રભુએ અનન્ત પર્યાયો કહેલા છે. ૧૦૧૧.

સર્વેના પર્યાયો, (૧) સ્વપર્યાય અને (૨) પરપર્યાય-એમ બે પ્રકારના છે. સ્વધર્મરૂપ-એ સ્વ પર્યાય અને પરધર્મરૂપ એ પરપર્યાય. ૧૦૧૨.

ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણુને લીધે, મતિજ્ઞાન છ ‘ સ્થાન ’ માં બેઠેઆઈ ગયેલું હોઈ, એના ‘ અવગ્રહ ’ આદિ અનન્ત ભેદ થાય છે. ૧૦૧૩.

પદ સ્થાનાનિ ચૈવમ્—

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તભાગૈઃ સ્થિર્યાક્રમમ્ ।

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તગુણૈર્દ્વિરિતીહ ષટ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાનામનન્તાસંખ્યસંખ્યકાઃ ।

ભેદાઃ સ્યુરિત્યનન્તાસ્તે મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૫ ॥

પ્રતિજ્ઞેયં મતિજ્ઞાનં વિભિદ્યેત યતોઽથવા ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાત્તતોઽનન્તા મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૬ ॥

નિર્વિભાગૈઃ પરિચ્છેદૈઃ ચ્છિન્નં કલ્પનયાથવા ।

અનન્તસ્ત્વંભવતીત્યનન્તા મતિપર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૭ ॥

સ્વેભ્યોઽનન્તગુણા યે ચ સન્ત્યર્થાન્તરપર્યવાઃ ।

યતસ્તત્રોપયુજ્યન્તે તતસ્તેઽપ્યસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૮ ॥

યથાપ્યસ્મિન્નસંબદ્ધા તથાપ્યસ્યોપયોગતઃ ।

તેઽદસીયા અસંબદ્ધસ્વોપયોગિધનાદિવત્ ॥ ૧૦૧૯ ॥

ગ્રાહ ચ—

મતિજ્ઞાનના એ છ સ્થાનો આ પ્રમાણે:—(૧) સંખ્યેય ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યેય ભાગ-
વૃદ્ધિ, (૩) અનન્ત ભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યેય શુભવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યેય શુભવૃદ્ધિ, અને (૬)
અનન્ત શુભવૃદ્ધિ. એમાં ‘અનન્ત’ ના, ‘અસંખ્યેય’ ના, અને ‘સંખ્યેય’ ના અનન્ત—
અસંખ્યેય—અને—સંખ્યેય ભેદો છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૧૪-૧૦૧૫.

અથવા, જેટલા જેય એટલા મતિજ્ઞાનના ભેદ, અને એ જેય અનન્ત છે માટે પણ મતિ-
જ્ઞાનના અનન્ત પર્યાયો છે. ૧૦૧૬.

અથવા મતિજ્ઞાનને નિર્વિભાગ પરિચ્છેદોમાં છિન્ન થયેલું કલ્પો. એવા પરિચ્છેદો—ખંડો
‘અનન્તા’ થાય છે. એટલે પણ એના (મતિજ્ઞાનના) અનન્ત પર્યાયો છે. ૧૦૧૭.

વળી પોતાનાથી અનન્તગણા જે અન્યપદાર્થોના પર્યાયો છે તેઓ પણ એમાં ઉપયુક્ત
થાય છે માટે એઓ પણ એના પર્યાયો છે. ૧૦૧૮.

યથાપિ એઓ એમાં સંબદ્ધ નથી તથાપિ એના ઉપયુક્તપણાથી, તે તેના છે; સંબદ્ધ
નહિં છતાં ઉપયોગી હોવાથી અમુક ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ. ૧૦૧૯.

નીચે પ્રમાણે અન્યત્ર કહેલું છે, જે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે:—

નનુ જહ તે પરપજ્ઞાયા ન તસ્સ અહ તસ્સ ન પરપજ્ઞાયા ।
આચાર્યિઃ પ્રાહ—જં તંમિ અસંબદ્ધા તો પરપજ્ઞાયવવદેસો ॥ ૧૦૨૦ ॥

ચાયસપજ્ઞાયવિસેસણાઙ્ગા તસ્સ જમુવજુજ્જન્તિ ।

સધણમિવાસંબદ્ધં હવન્તિ તો પજ્ઞવા તસ્સ ॥ ૧૦૨૧ ॥

ચાયત્તિ ત્યાગેન સ્વપર્યાયવિશેષણાદિના ચ પરપર્યાયા ઘટાદિપર્યાયા
યેન કારણેન તસ્ય જ્ઞાનસ્ય ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગં યાન્તિ । યતઃ ઘટાદિ-
સકલવસ્તુપર્યાયપરિત્યાગે એવ જ્ઞાનાદિરર્થઃ સુજ્ઞાતો ભવતીતિ સર્વે પર્યાયાઃ
પરિત્યાગમુખેન ઉપયુજ્યન્તે । તથા પરપર્યાયસદ્ભાવે એવ એતે સ્વપર્યાયા
ઇતિ વિશેષયિતું શક્યા ઇતિ ॥ સ્વપર્યાયવિશેષણેન પરપર્યાયા ઉપયુજ્યન્તે
ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥

શ્રુતેऽપ્યનન્તાઃ પર્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ સ્વપરભેદતઃ ।

સ્વીયાસ્તન્ન ચ નિર્દિષ્ટાસ્તેઽક્ષરાનક્ષરાદયઃ ॥ ૧૦૨૨ ॥

ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાદિષયાનન્ત્યતશ્ચ તે ।

શ્રુતાનુસારિબોધાનામાનન્ત્યાત્સ્વરનન્તકાઃ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ જ્યારે તે પરપર્યાયો છે ત્યારે તેઓ તેના નથી; અને
જે તેના છે તો તે પરપર્યાયો નથી ” તો એનું સમાધાન એવી રીતે કે ‘ એ પરપર્યાયો
એટલા માટે કહેવાય છે કે એ એની સાથે સંબંધ નથી માટે. ૧૦૨૦.

વળી ‘ સ્વપર્યાયો એવા વિશેષણને લીધે, પોતાપણના ત્યાગ થાય છે; પરંતુ એના ઉપ-
યોગમાં આવવાથી એ પર્યાયો એના કહેવાય છે; અસંબંધ છતાં પોતાના ઉપયોગમાં આવતું
ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ.

સંબંધપણના ત્યાગ છતાં ‘ સ્વપર્યાય ’ (એવું વિશેષણ)—એનું કારણ એ કે એ કાર-
ણથી પરપર્યાયો એટલે ઘટ આદિના પર્યાયો એ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે છે. કેમકે ઘટ વગેરે
સર્વ વસ્તુઓના પર્યાયના પરિત્યાગવડે જ જ્ઞાનાદિ અર્થ સુજ્ઞાત થાય છે. આમ સર્વ પર્યાયો
ત્યાગસ્વરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. વળી ‘ પરપર્યાય ’ એવું કંઈ હોય—એનો સંભાવ હોય,
તો જ આ ‘ સ્વપર્યાય ’ છે એમ કહેવું શક્ય છે. ‘ સ્વપર્યાય ’ ના વિશેષણ કરીને પરપર્યા-
યોનો ઉપયોગ કરાય છે—એમ તાત્પર્ય છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પણ અનન્ત પર્યાયો છે. અને એનાયે સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાય—એવા બે ભેદ
છે. અક્ષર અનક્ષર વગેરે સ્વપર્યાયો છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તથા વિષયોના અનન્તપ-

અવિભાગપરિચ્છેદૈરનન્તા વા ભવન્તિ તે ।

અનન્તા પરપર્યાયા અપ્યસ્મિન્સ્તે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૨૪ ॥

અથવા સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનં શ્રુતગ્રન્થાનુસારતઃ ।

શ્રુતગ્રન્થશ્ચાક્ષરાત્મા તાન્યકારાદિકાનિ ચ ॥ ૧૦૨૫ ॥

તથૈકૈકમુદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતભેદતઃ ।

અલ્પાનલ્પપ્રયત્નાનુનાસિકાન્યવિશેષતઃ ॥ ૧૦૨૬ ॥

સંયુક્તાસંયુક્તયોગદ્વયાદિસંયોગભેદતઃ ।

આનન્ત્યાચ્છાભિધેયાનાં ભિદ્યમાનમનન્તધા ॥ ૧૦૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કેવલો લભતેઽકારઃ શેષવર્ણયુતશ્ચ ચાન્ ।

તે સર્વેઽસ્ય સ્વપર્યાયાસ્તદન્યે પરપર્યાવાઃ ॥ ૧૦૨૮ ॥

एवं च अनन्तस्वान्यपर्यायमेकैकमक्षरं श्रुते ।

पर्यायास्तेऽखिलद्रव्यपर्यायराशिसम्मिताः ॥ १०२९ ॥

જાથી, શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના પણ અનન્તપણાને લીધે એ પર્યાયો અનન્ત હોય છે. અથવા એના (શ્રુતજ્ઞાનના) નિર્વિભાગ પરિચ્છેદો છે માટે પણ એના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

શ્રુતજ્ઞાનના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે, મતિજ્ઞાનના પરપર્યાયોની જેમ. (જે ઉપર કહી ગયા છીએ). ૧૦૨૪.

અથવા; શ્રુતજ્ઞાન શ્રુતગ્રંથને અનુસારે હોય છે, એ શ્રુતગ્રંથ અક્ષરરૂપ છે, એ અક્ષરો અકારાદિક છે, -૧૦૨૫.

એ અકારાદિ અક્ષરોના વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અલ્પપ્રયત્ન, અનલ્પપ્રયત્ન, અનુનાસિક, અનનુનાસિક, સંયોગી, અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી ઇત્યાદિક ભેદ છે માટે, તેમજ એમના અનન્ત અભિધેય છે માટે, એના અનન્ત ભેદ છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

ખીજા અક્ષરોની સાથે જોડાવાથી કેવળ અકારના જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો કહેવાય. તે શિવાયના પરપર્યાયો છે. ૧૦૨૮.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં અકેક અક્ષરના અનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો છે. અને એ બધા પર્યાયોનો સરવાળો સર્વદ્રવ્યપર્યાયો જેટલો છે. ૧૦૨૯.

अन्यत्र પણ કહ્યું છે કે—

आह च—एकैकमख्यं पुण सपरपजायभेयओ भिन्नम् ।

तं सवदवपजायरासिमाणं मुण्येवम् ॥ १०३० ॥

जे लहइ केवलो सेसवससहिओ अ पजवेऽगारो ।

ते तस्स पजाया सेसा परपज्जवा तस्स ॥ १०३१ ॥

अयं भावः—यान् पर्यायान् केवलः अकारः शेषवर्णसहितश्च लभते ते तस्य स्वपर्यायाः । शेषाः शेषवर्णसम्बन्धिनो घटाद्यपरपदार्थसम्बन्धिनश्च परपर्यायाः तस्य अकारस्य इति ॥

एवंविधानेकवर्णपर्यायौघैः समन्वितम् ।

ततश्चानन्तपर्याયં શ્રુતજ્ઞાનં શ્રુતં શ્રુતે ॥ ૧૦૩૨ ॥

अथावधेः स्वपर्याया विविधा या भिदोऽवधेः ।

ક્ષાયોપશમિકભવપ્રત્યયાદિવિભેદતઃ ॥ ૧૦૩૩ ॥

तिर्यगूनैरयिक्स्वर्गिनरादिस्वामिभेदतः ।

અનન્તભિત્સ્વવિષયદ્રવ્યપર્યાયભેદતઃ ॥ ૧૦૩૪ ॥

असंख्यभित्स्वविषयक्षेत्राद्धाभेदतोऽपि च ।

નિર્વિભાગૈર્વિભાગૈશ્ચ તે ચૈવં સ્યુરનન્તકાઃ ॥ યુરમમ્ ॥

પ્રત્યેક અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે તેમ પરપર્યાયો છે. એ સર્વ પર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના રાશિ બેટલા છે. કેવળ અકારના, શેષવર્ણોની સાથે બેડાવાથી, જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો. શેષ એના પરપર્યાયો. ૧૦૩૦-૧૦૩૧.

એનો ભાવાર્થ:—જે પર્યાયોને કેવળ અકાર શેષવર્ણ સાથે બેડાવાથી પ્રાપ્ત કરે એ સ્વપર્યાય. શેષ, એટલે શેષવર્ણસંબંધી અને ઘટાદિ અપર પદાર્થ સંબંધી, પર્યાયો એ અકારના પરપર્યાયો છે.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન અનેક વર્ણપર્યાયોના રાશિઓવાળું છે. અને એથીજ એને શાસ્ત્રમાં અનન્તપર્યાયોવાળું કહ્યું છે. ૧૦૩૨.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક, ભવપ્રત્યય વગેરે પ્રકારને લઈને એના જે વિવિધ ભેદ પડે છે એ એના (અવધિજ્ઞાનના) સ્વપર્યાય છે. ૧૦૩૩.

અને એ તિર્યંચ, નારકી, દેવતા અને મનુષ્ય આદિક સ્વામીભેદને લઈને, તથા અનંત ભેદોવાળા પોતાના વિષયના દ્રવ્યપર્યાયના ભેદને લઈને તથા અસંખ્ય ભેદોવાળા પોતાના વિષય-

एवं मनःपर्यवस्य केवःस्य च पर्यवाः ।

निर्विभागैर्विभागैः स्वे स्वाम्यादिभेदतोऽपि च ॥ १०३६ ॥

अनन्तद्रव्यपर्यायज्ञानाच्च स्युरनन्तकाः ।

अज्ञानत्रितयेऽप्येवं ज्ञेया अनन्तपर्यवाः ॥ १०३७ ॥ युग्मम् ॥

પરપર્યાવાસુ સર્વત્ર પ્રાગ્વત્ ॥

अष्टाप्येतानि तुल्यानि व्यपेक्ष्य स्वान्यपर्यवान् ।

यद्वक्ष्येऽल्पबहुत्वं तदपेक्ष्य स्वीयपर्यवान् ॥ १०३८ ॥

तत्र स्युः सर्वतः स्तोका मनःपर्यायपर्यवाः ।

मनोद्रव्यैकविषयमिदं જ્ઞાનં ભવેદ્યતઃ ॥ ૧૦૩૯ ॥

एभ्योऽनन्तगुणाः किं च विभंगज्ञानपर्यवाः ।

मनोज्ञानાપક્તયા યદ્વિભંગવિષયો મહાન્ ॥ ૧૦૪૦ ॥

आरभ्य नवमग्रेवेयकादासतमितिम् ।

ऊर्ध्वाधः क्षेत्रके तिर्यक् चासंख्यद्वीपवार्धिके ॥ १०४१ ॥

રૂપિદ્રવ્યાણિ કતિચિત્તસ્પર્યાયાંશ્ચ વેત્તિ સઃ ।

अनन्तघ्नास्ते च मनोज्ञानज्ञेयव्यपेक्षया ॥ १०४२ ॥ युग्मम् ॥

વાળા ક્ષેત્ર અને કાળના લેદને લઈને, તેમજ એના નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને, અનન્ત છે. ૧૦૩૪-૧૦૩૫.

એવી રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના અને કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો પણ નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને તથા સ્વામી આદિ લેદને લઈને તથા અનન્ત દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાનને લઈને, અનન્તા છે. ૧૦૩૬-૧૦૩૭.

ત્રણે અજ્ઞાનોના પણ એવીજ રીતે અનન્ત સ્વપર્યાયો છે.

પરપર્યાયો તો સર્વત્ર પૂર્વવત્ છે.

પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને આઠે યે સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સમાન છે. અને હવે એમનું અદ્વયબહુત્વ કહેશું એ માત્ર સ્વપર્યાયને અપેક્ષીને કહેશું. ૧૦૩૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો સર્વથી ઓછા છે કારણકે એ જ્ઞાનનો વિષય ફક્ત મનોદ્રવ્ય જ છે. ૧૦૩૯.

વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો એથી અનન્તગણા છે; કેમકે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભંગજ્ઞાનનો વિષય મોટો છે. ૧૦૪૦.

વિભંગજ્ઞાની ઉંચે નવમા ગ્રેવેયકથી માંડીને નીચે સાતમી નારકી સુધી, અને તિર્યક્ અસં-

સમસ્તરૂપિદ્રવ્યાણિ પ્રતિદ્રવ્યમસંખ્યકાન્ ।
 ભાવાન્ વેત્તીત્યનન્તઘ્ના વિભંગાપેક્ષ્યાવધૌ ॥ ૧૦૪૩ ॥
 અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યઃ શ્રુતાજ્ઞાન ઇદં યતઃ ।
 સર્વમૂર્ત્તિમૂર્ત્તદ્રવ્યસર્વપર્યાયગોચરમ્ ॥ ૧૦૪૪ ॥
 શ્રુતાજ્ઞાનાવિષયાણાં કેષાંચિત્ વિષયસ્વતઃ ।
 સ્પષ્ટત્વાચ્ચ શ્રુતજ્ઞાને તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૦૪૫ ॥
 અભિલાપ્યાનભિલાપ્યવિષયેઽનન્તસંગુણાઃ ।
 મત્યજ્ઞાને શ્રુતજ્ઞાનાદભિલાપ્યૈકગોચરાત્ ॥ ૧૦૪૬ ॥
 મતિજ્ઞાનપર્યવાશ્ચ તતો વિશેષતોઽધિકાઃ ।
 મત્યજ્ઞાનાવિષયાણાં વિષયત્વાત્ સ્ફુટસ્વતઃ ॥ ૧૦૪૭ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ કેવલજ્ઞાનપર્યવાઃ ।
 સર્વાદ્દ્વાભાવિનિખિલદ્રવ્યપર્યાયભાસનાત્ ॥ ૧૦૪૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

જ્યદ્દ્રીપસમુદ્રોરૂપ ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને તથા એના કોઈ કોઈ પર્યાયોને જાણે છે, જે પર્યાયો મનઃપર્યવજ્ઞાનના જ્ઞેયની અપેક્ષાએ અનન્તગણા છે. ૧૦૪૧-૧૦૪૨.

અવધિજ્ઞાની સર્વ રૂપીપદાર્થોને તથા પ્રત્યેક પદાર્થના અસંખ્ય ભાવોને જાણે છે, માટે વિભંગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૪૩.

એ કરતાં અનન્તગણા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કારણ કે મૂર્ત્તિમૂર્ત્તિ-સર્વ-દ્રવ્યના પર્યાયો શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય છે. ૧૦૪૪.

શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનનો અવિષય-એવા કેટલાક પર્યાયોનો પણ વિષય હોવાથી તથા સ્પષ્ટ હોવાથી તેથી વિશેષ અધિક છે. ૧૦૪૫.

માત્ર વચનગોચર એવા શ્રુતજ્ઞાનના કરતાં મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્તગણા છે; કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો વિષય વચનગોચર તથા વચનઅગોચર-બેજ છે. ૧૦૪૬.

તેના કરતાં પણ વિશેષ અધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કેમકે માત્રઅજ્ઞાનનો અવિષય એવા પદાર્થો પણ એના વિષયમાં આવે છે, અને વળી એ સ્પષ્ટ પણ છે. ૧૦૪૭.

એના કરતાં પણ અનન્તગણા કેવળજ્ઞાનના પર્યાયો છે. કેમકે એ સર્વકાળમાં થનારા સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને પ્રકાશે છે. ૧૦૪૮.

આ પ્રમાણે છઠ્ઠીશમાં દ્વાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અથ દર્શનમ્ ।

દ્વિરૂપં હિ ભવેદ્વસ્તુ સામાન્યતો વિશેષતઃ ।

તત્ર સામાન્યબોધો યસ્તદર્શનમિહોદિતમ્ ॥ ૧૦૪૯ ॥

યથા પ્રથમતો દૃષ્ટો ઘટોઽયમિતિ બુદ્ધ્યતે ।

તદર્શનં તદ્વિશેષબોધો જ્ઞાનં ભવેત્તતઃ ॥ ૧૦૫૦ ॥

ઉપચારનયેનેદં દર્શનં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિશુદ્ધનયતસ્તચ્છાનાકારજ્ઞાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫૧ ॥

ઈદં સાકારબોધાત્પ્રાગવશ્યમભ્યુપેયતે ।

અન્યથેદં કિંચિદિતિ સ્યાત્કુતોઽવ્યક્તબોધનમ્ ॥ ૧૦૫૨ ॥

અનેન ચ વિનાપિ સ્યાત્ બોધો સાકાર એવ ચેત્ ।

તદૈકસમયેનૈવ સ્યાદ્ઘટાદિવિશેષવિત્ ॥ ૧૦૫૩ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

ઔપચારિકનયશ્ચ જ્ઞાનપ્રકારમેવ દર્શનમિચ્છતિ । શુદ્ધનયઃ પુનઃ
અનાકારમેવ સંગીરતે દર્શનમ્ । આકારવચ્ચ વિજ્ઞાનમ્ । આકારશ્ચ વિશેષ-

હવે ૨૭ મા દ્વાર ‘દર્શન’ વિષે.

(૧) સામાન્ય રૂપે અને (૨) વિશેષ રૂપે—એમ બે રૂપે વસ્તુનો બોધ થાય છે, એમાં જે સામાન્ય રૂપે બોધ થાય છે તેને અહિં દર્શન કહ્યું છે. ૧૦૪૯.

પૂર્વે દીઠા હતો એ આ ઘટ છે એવું જણાય એનું નામ ‘દર્શન.’ એના વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. ૧૦૫૦.

અહિં દર્શન કહ્યું એ ઉપચાર નયે કહ્યું છે. વિશુદ્ધનયે તો ‘દર્શન’ નું લક્ષણ ‘અનાકાર જ્ઞાન’ છે. ૧૦૫૧.

આ દર્શન અવશ્ય સાકારબોધની પૂર્વે જ થાય છે. નહિંતર ‘આ કંઈક છે’ એવો અવ્યક્ત બોધ ક્યાંથી થાય ? અને તે દર્શન વિના પણ સાકાર બોધ થાય તો એકજ સમયે ઘટાદિનું વિશેષ જ્ઞાન પણ થઈ જાય. ૧૦૫૧-૧૦૫૩.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ઔપચારિક નયપ્રમાણે જ્ઞાનપ્રકાર જ દર્શન કહેવાય, અને શુદ્ધનય પ્રમાણે અનાકાર દર્શન કહેવાય. વળી વિજ્ઞાન આકારવાળું હોય. વળી આકાર એટલે પર્યાયથી કહેલા ભાવનો

નિર્દેશો ભાવસ્ય પર્યાયતઃ પ્રોક્તસ્ય ચ દર્શનસમનન્તરમેવ સંપચતે
અન્તર્મુહૂર્તકાલભાવિત્વાત્ । આકારપરિજ્ઞાનાચ્ચ પ્રાક્ આલોચનં અવશ્યં
અભ્યુપેયમ્ । અન્યથા પ્રથમતઃ એવ પશ્યતઃ કિમપિ ઇદમિતિ કુતઃ અવ્ય-
ક્તબોધનં સ્યાત્ । યદિ ચ આલોચનમંતરેણ આકારપરિજ્ઞાનોત્પાદ એવ પુંસઃ
સ્યાત્ તથાસતિ એકસમયમાત્રેણ સ્તંભકુંભાદીન્ વિશેષાન્ ગૃહ્ણીયાત્ ઇતિ ॥

સામાન્યેનાવબોધો યશ્ચત્તુષા જાયતેઽહિંગનામ્ ।

તચ્ચત્તુર્દર્શનં પ્રાહુસ્તત્સ્યાદાચતુરિન્દ્રિયાત્ ॥ ૧૦૫૪ ॥

યઃ સામાન્યાવબોધઃ સ્યાચ્ચત્તુર્વર્જાપરેન્દ્રિયૈઃ ।

અચત્તુર્દર્શનં તત્સ્યાત્ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થજ્ઞતૌ—

ચત્તુર્દર્શનમિત્યાદિ ॥ ચત્તુષા દર્શનં ઉપલબ્ધિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ।
સ્કન્ધાવારોપયોગવત્ તદહર્જાતબાલદારકનયનોપલબ્ધિવત્ વા વ્યુત્પન્ન-
સ્યાપિ । અચત્તુર્દર્શનં શેષેન્દ્રિયૈઃ શ્રોત્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ॥ ઇતિ ॥

વિશેષનિર્દેશ; અને તે દર્શનની પછી તુરત જ થાય છે, કેમકે એનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત
એટલો જ છે. વળી આકારના પરિજ્ઞાનની પૂર્વે આલોચના-વિચાર તો અવશ્ય સ્વીકારવો જ
પડશે. કેમકે જો ન સ્વીકારીએ તો પ્રથમદર્શન સમયે જ ‘ આ ક’ંઈક છે ’ એવો અવ્યક્ત બોધ
ક્યાંથી થાય ? વળી જો વિચાર કર્યા વિના જ માણસને આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો તો
એક જ ‘ સમય ’ માં સ્તંભ, કુંભ વગેરે વિશેષોને ગ્રહણ કરે.

પ્રાણીને ચક્ષુવડે સામાન્યતઃ બોધ થાય એને ચક્ષુદર્શન કહે છે; અને તે ચૌરિન્દ્રિ-
યોથી આરંભીને થાય છે. ૧૦૫૪.

વળી ચક્ષુશિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોવડે જે સામાન્ય અવબોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય;
અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે. ૧૦૫૫.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં એ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુવડે દર્શન-ઉપલબ્ધિ. અને તે મહા વિદ્વાનને પણ છાવણીના
દર્શનની જેમ, અથવા તરતના અવતરેલા બાળકની દૃષ્ટિની પેઠે, સામાન્યપદાર્થના ગ્રહણરૂપ
છે. અચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુશિવાયની (શ્રોત્ર આદિ) ઇન્દ્રિયોવડે સામાન્ય-અર્થ-
ગ્રહણ થાય તે.

યેનાવધેરુપયોગે સામાન્યમવબુધ્યતે ।

અવધિજ્ઞાનિનામેવ તસ્સ્યાદવધિદર્શનમ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

યથૈવમવધિજ્ઞાને ભવત્યવધિદર્શનમ્ ।

एवं विभंगेऽप्यवधिदर्शनं कथितं श्रुते ॥ १०५७ ॥

અર્થ માવઃ—સમ્યગ્દૃગવધિજ્ઞાને સામાન્યાવગમાત્મકમ્ ।

यथैतस्सात्तथा मिथ्यादृग्विभंगेऽपि तद् भवेत् ॥ १०५८ ॥

નામ્ના ચ કથિતં પ્રાજ્ઞૈસ્તદપ્યવધિદર્શનમ્ ।

अनाकारस्वाविशेषाद्विभंगदर्शनं न तत् ॥ १०५९ ॥

અર્થ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥

आहुः कर्मग्रन्थिकास्तु यद्यपि स्तः पृथक्पृथक् ।

साकारेतरभेदेन विभंगावधिदर्शने ॥ १०६० ॥

તથાપિ મિથ્યારૂપસ્વાત્ત્વ સમ્યગ્વસ્તુનિશ્ચયઃ ।

विभंगास्त्वाप्यनाकारस्वेनास्यावधिदर्शनात् ॥ १०६१ ॥

તતોઽનેન દર્શનેન પૃથગ્વિવચ્છિતેન કિમ્ ।

तत्कर्मग्रन्थिकैर्नास्य पृथगेतद्विवक्षितम् ॥ १०६२ ॥

જેનાવડે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં સામાન્યબોધ થાય છે એનું નામ અવધિદર્શન, જે દ્રક્તા અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે. જેમ આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન થાય છે તેમ વિભંગજ્ઞાનમાં પણ અવધિદર્શન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫૬-૧૦૫૭.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે—સમ્યક્દૃષ્ટિના અવધિજ્ઞાનમાં જેમ આ સામાન્યબોધરૂપ અવધિદર્શન થાય છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિના વિભંગજ્ઞાનમાં પણ તે થાય છે. અને તેને પણ જ્ઞાની-ઓએ અવધિદર્શન જ કહ્યું છે કેમકે અનાકારપણું બેઝિમાં સરખું છે. અને તેથી તેનું વિભંગ-દર્શન એવું (જૂદું) નામ આપ્યું નથી. ૧૦૫૮-૧૦૫૯.

એ સૂત્રોનો અભિપ્રાય છે.

કર્મગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે યદ્યપિ સાકાર અને એથી ઇતર (નિરાકાર)—એવા ભેદને લાઇને વિભંગદર્શન અને અવધિદર્શન પૃથક્પૃથક્ છે તથાપિ વિભંગ મિથ્યાત્વ હોવાથી એનાથી સમ્યક્રીતે વસ્તુનિશ્ચય થઇ શકતો નથી તેમ અવધિદર્શનથી પણ, એના નિરાકારપણાને લીધે, વસ્તુનિશ્ચય થઇ શકતો નથી. માટે આ દર્શનને જૂદું કહેવાથી શું લાભ ? ૧૦૬૦-૧૦૬૨.

તથોક્ત- સુત્તે અ વિભંગસ્સ ચ પરુવિયં ઓહિદંસણં બહુસો ।

કીસ પુણો પહિસિદ્ધં કમ્મપગડીપગરણંમિ ॥ ૧૦૬૩ ॥

इत्याद्यधिकं विशेषणवत्याः प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितश्च अवसेयम् ॥

तत्त्वार्थवृत्तिकृतापि विभंगज्ञाने अवधिदर्शनं न अंगीकृतम् । तथा च तद्ग्रन्थः—अवधिदृगावरणक्षयोपशमात् विशेषग्रहणविमुखः अवधिः अवधिदर्शनमित्युच्यते । नियमतस्तु तत्सम्यग् दृष्टिस्वामिकम् । इति ॥

सर्वं भूतभवद्भावेवस्त् सामान्यभावतः ।

बुध्यते केवलज्ञानादनुकेवलदर्शनात् ॥ ૧૦૬૪ ॥

આદૌ દર્શનમન્યેષાં જ્ઞાનં તદનુ જાયતે ।

केवलज्ञानिनामादौ ज्ञानं तदनु दर्शनम् ॥ ૧૦૬૫ ॥

अत एव सठवन्नूणं सठवदरीसीणं इति पठ्यते ॥

प्रज्ञप्ताः सर्वतः स्तोका जन्तवोऽवधिदर्शनाः ।

असंख्यगुणितास्तेभ्यश्चक्षुर्दर्शनिनो मताः ॥ ૧૦૬૬ ॥

કહ્યું છે કે—

સૂત્રને વિષે વિભંગજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન કહ્યું છે, પરંતુ કર્મપ્રકૃતિના પ્રકરણમાં એ વાતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ૧૦૬૩.

અધિક વિસ્તાર ‘વિશેષણવતી’ માંથી તથા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના અઠારમા પદની ટીકા-માંથી જાણવો.

‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તાએ પણ વિભંગજ્ઞાનને વિષે અવધિદર્શન સ્વીકાર્યું નથી. એઓ એમ કહે છે કે—

અવધિદર્શનના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં વિમુખ-એવું જે અવ-ધિજ્ઞાન-તે અવધિદર્શન કહેવાય છે. નિયમ ફક્ત એટલો જ કે તે સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાને જ હોય.

કેવળજ્ઞાન પછીના કેવળદર્શનથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓ સામા-ન્યપણે જાણાય છે. ૧૦૬૪.

કેવળજ્ઞાની શિવાયના બીજાઓને (મતિજ્ઞાની વગેરે ચારને) પહેલું દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાનીના સંબંધમાં તો પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે. ૧૦૬૫.

એટલા માટે જ ‘સર્વ જ્ઞાનવાળા, સર્વ દર્શનવાળા’-એ અનુક્રમે જ્યાં ત્યાં પાઠ છે.

અવધિદર્શનવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. એથી અસંખ્યગણા ચક્ષુદર્શન-વાળાઓ છે. ૧૦૬૬.

અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યો મતાઃ કેવલદર્શનાઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનાસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાધિકાઃ ॥ ૧૦૬૭ ॥

કાલશ્ચક્ષુર્દર્શનસ્ય જઘન્યોઽન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સાતિરેકં પયોરાશિસહસ્રં પરમઃ પુનઃ ॥ ૧૦૬૮ ॥

અચક્ષુર્દર્શનસ્યાસાવભવ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ।

અનાદ્યન્તોઽનાદિસાન્તો ભવ્યાનાં સિદ્ધિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૬૯ ॥

જઘન્યેનૈકસમયઃ સ્યાત્કાલોઽવધિદર્શને ।

ઉત્કર્ષતો દ્વિઃષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ સાધિકા મતાઃ ॥ ૧૦૭૦ ॥

જ્યેષ્ઠો નન્વવધિજ્ઞાનકાલઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ ।

અવધેર્દર્શને તર્હિ યથોક્તો ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૦૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે-અવધૌ ચ વિભંગે ચાવધિદર્શનમાસ્થિતમ્ ।

તતો દ્વાભ્યાં સહભાવાદ્યુક્તઃ સોઽવધિદર્શને ॥ ૧૦૭૨ ॥

અત્ર વહુ વક્તવ્યમ્ । તત્તુ પ્રજ્ઞાપનાષ્ટાદશપદવૃત્તિતઃ અવસેયમ્ ॥

એથી અનન્તગણા કેવળદર્શનવાળાઓ છે. અને એથી પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળાઓ અનન્તગણા છે. ૧૦૬૭.

અચક્ષુર્દર્શનો જઘન્ય કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટઃ કાળ સહસ્ર-સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૬૮.

અચક્ષુર્દર્શનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે, અને મોક્ષે જનારા ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે. ૧૦૬૯.

અંવધિદર્શનો કાળ જઘન્યતઃ એક સમય છે; અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસો બત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૭૦.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમ છે ત્યારે અવધિદર્શનની એકસો બત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કેમ સંભવિત હોય ? ૧૦૭૧.

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ બેઉમાં અવધિદર્શન રહેલ છે. માટે તે બેઉની સાથે સહ-ભાવ હોવાથી અવધિ દર્શનનો ૧૩૨ (૬૬+૬૬) સાગરોપમનો સ્થિતિકાળ યુક્ત છે. ૧૦૭૨.

આ સંબંધમાં કહેવાનું તો બહુ છે પરંતુ તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અઢારમા પદની ટીકાથી બાકી લેવું.

કાલઃ સાદિરનન્તશ્ચ ભવેત્કેવલદર્શને ।

एषु कस्याप्यनादित्वं नाचक्षुर्दर्शनं विना ॥ ૧૦૭૩ ॥

इति दर्शनम् ॥ ૨૭ ॥

अथ उपयोगः ॥

चतुष्टयी दर्शनानां त्र्यङ्गानी ज्ञानपञ्चकम् ।

अमी द्वादश निर्दिष्टा उपयोगा बहुश्रुतैः ॥ ૧૦૭૪ ॥

ज्ञानपञ्चकज्ञानत्रयं साकारका अमी ।

उक्ताः शेषास्त्वेनाकाराश्चतुर्दर्शनलक्षणाः ॥ ૧૦૭૫ ॥

इति उपयोगः ॥ ૨૮ ॥

अथ आहारः ॥

आहारकाः स्युः छद्मस्थाः सर्वे वक्रगतिं विना ।

त्रिचतुःसमयान्ता स्यात्तत्रાનાહારિતાપિ ચ ॥ ૧૦૭૬ ॥

गतिर्द्विधा हि जन्तूनां प्रस्थितानां परं भवम् ।

सरला कुटिला चापि तत्रैकસમયાદિમા ॥ ૧૦૭૭ ॥

કેવળદર્શનનો કાળ સાદિઅનન્ત છે.

દર્શનોમાં અચક્ષુદર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શન અનાદિ નથી. ૧૦૭૩.

આ પ્રમાણે દર્શનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અઠ્યાપોશમા દ્વાર ‘ ઉપયોગ ’ વિષે.

ચાર દર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન અને પાંચ જ્ઞાન—આ બારને બહુશ્રુતોએ ‘ ઉપયોગ ’ કહ્યા છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન—એ આઠ ઉપયોગો સાકાર છે. શેષ ચાર, એટલે ચાર—દર્શનરૂપ ઉપયોગો અનાકાર છે. ૧૦૭૪-૧૦૭૫.

આ પ્રમાણે ઉપયોગોનું સ્વરૂપ છે.

હવે ઓગણત્રીશમા દ્વાર ‘ આહાર ’ વિષે.

વક્રગતિવાળા શિવાય અન્ય સર્વ છદ્મસ્થ જીવો આહારક છે. તેમાં પણ ત્રણ કે ચાર સમયો સુધી તો અનાહારિપણું હોય. ૧૦૭૬.

પરભવમાં જતાં પ્રાણીઓની મજા અને વક્ર—એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. તેમાં પહેલી એટલે મજા ફક્ત એક સમયની છે. ૧૦૭૭.

ઉત્પત્તિદેશો યત્ર સ્યાત્સમશ્રેણિઢ્યવસ્થિતઃ ।

તત્રૈકસમયેનૈવ ઋજુગત્યાસુમાન્ વ્રજેત્ ॥ ૧૦૭૮ ॥

પરજન્માયુરાહારૌ ક્ષણેઽસ્મિન્નેવ સોઽશ્નુતે ।

તુલ્યમેતદ્વજુગતૌ નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ ॥ ૧૦૭૯ ॥

દ્વિતીયસમયેઽઋજ્ઞયા ઢ્યવહારનયાશ્રયાત્ ।

ઉદેતિ પરજન્માયુરિદં તાત્પર્યમ્ ચ ॥ ૧૦૮૦ ॥

પ્રાગ્ભવાન્ત્યક્ષણો વક્ષાપરિણામાભિમુખ્યતઃ ।

કૈશ્ચિદ્વક્ષાદિસમયો ગણ્યતે ઢ્યવહારતઃ ॥ ૧૦૮૧ ॥

તતઃ—ભવાન્તરાધ્યસમયે ગતેસ્ત્વસ્મિન્ દ્વિતીયકે ।

સમયે પરજન્મા રુદાતે ચલુ તન્મતે ॥ ૧૦૮૨ ॥

વદાહુઃ—ઊર્જ્ ગઈ પદમસમયે પરભવિયં આઊશ્રં તહાહારૌ ।

વક્ષાઈ બીશ્રસમયે પરભવિ આઊં ઉદયમેઈ ॥૧૦૮૩ ॥

નિશ્ચયનયાશ્રયાષ—

સંમુખોઽક્ષી ગતેર્યઘ્યન્ય ણો તથાપિ હિ ।

સત્ત્વાપ્રાગ્ભવસમ્બન્ધિસંઘાતપરિશાટયોઃ ॥ ૧૦૮૪ ॥

ન્યાં ઉત્પત્તિદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય ત્યાં પ્રાણી ઋજુગતિવડે એક સમયમાં જ જાય છે અને તેજ સમયે તે પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય અને આહાર લોગવે છે. વળી આ ઋજુગતિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર—એઉ નયે તે સમાન જ છે. ૧૦૭૮—૧૦૭૯.

પણ વકગતિમાં વ્યવહારનયને આશ્રયીને બીજે સમયે પરજન્મનું આયુ ઉદય આવે છે. ૧૦૮૦.

એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે:—

પ્રાગ્ભવના અન્ત્ય સમયને, વકગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઇને, કેટલાકે વ્યવહારથી વકનો આદિ સમય ગણે છે, અને તેથી તેમને મતે ભવાન્તરને આદ્યસમયે એટલે કે વક ગતિના બીજા સમયમાં પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૧—૧૦૮૨.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે ઋજુગતિવાળાને ભવાન્તરના પહેલા સમયમાં પરજન્મ સંબંધી આયુષ્ય તથા આહાર હોય છે, અને વકગતિવાળાને બીજા સમયથી આયુષ્ય ઉદય આવે છે. ૧૦૮૩.

વળી નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તો—

પ્રાણી અન્ત્યસમયે ગતિની સન્મુખ હોય છે તોપણ પૂર્વભવસંબંધી સંઘાત—અને—પરિ-

સમયઃ પ્રાગ્ભવસ્યૈષ સમ્ભવેન્ન પુનર્ગતેઃ ।

પ્રાદ્યાંગસર્વશાટોઽગ્યમ્ભવાદ્યક્ષણ એવં યત્ ॥ ૧૦૮૫ ॥

પરભવપદમે સાદોષ્ટિ આગમવચ્ચનાઃ ॥

ઉદેતિ સમયેઽર્થૈવ ગતિઃ સહ તદાયુષા ।

તતોઽન્યજન્માયુર્વક્રગતાવપ્યાદિમક્ષણે ॥ ૧૦૮૬ ॥

તત્ર સંઘાતપરિશાટસ્વરૂપં ચૈવમ્ આગમે—

સંઘાતઃ પરિશાટશ્ચ તૌ દ્વૌ સમુદિતાવિતિ ।

ઔદારિકાદિદેહાનાં પ્રજ્ઞસં કરણત્રયમ્ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સર્વાત્મના પુદ્ગલનામાયે હિ ગ્રહણં ક્ષણે ।

ચરમે સર્વથા ત્યાગો દ્વિતીયાદિષુ ચોભયમ્ ॥ ૧૦૮૮ ॥

યથા તત્તતાપિકાયાં સસ્નેહાયામપૂપકઃ ।

દૃઢાતિ પ્રથમં સ્નેહં સર્વાત્મના ન તુ ત્યજેત્ ॥ ૧૦૮૯ ॥

તતશ્ચ કિંચિદ્ દૃઢાતિ સ્નેહં કિંચિત્પુનસ્ત્યજેત્ ।

સંઘાતભેદરૂપસ્વાત્પુદ્ગલનાં સ્વભાવતઃ ॥ ૧૦૯૦ ॥

શાટ (ગ્રહણ અને ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી, આ સમય પૂર્વભવનો સંભવે છે, પરભવનો સંભવતો નથી. કેમકે પૂર્વભવના શરીરનો સર્વથાત્યાગ આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમાં જ થાય છે. ૧૦૮૪-૧૦૮૫.

આગમનું પણ વચન છે કે ‘ પરભવના આદ્ય ક્ષણમાં પરિશાટ-ત્યાગ થાય. ’

અને આજ સમયે તે આયુષ્યની સાથે ગતિ ઉદયમાં આવે છે.

તેથી અન્યજન્મનું આયુષ્ય વક્રગતિમાં પણ આદ્ય ક્ષણે ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૬.

સંઘાત-અને-પરિશાટ (ગ્રહણ-અને-મોચન) નું સ્વરૂપ આગમમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ઔદારિક વગેરે પ્રકારનાં શરીર છે એઓનાં ત્રણ ‘ કરણ ’ કહ્યાં છે: પહેલું ક્ષણે પુર-ગણોનું સર્વથા ‘ ગ્રહણ ’ થાય છે, અન્તિમ ક્ષણે સર્વથા ‘ ત્યાગ ’ થાય છે અને વચલા ક્ષણોમાં ‘ ગ્રહણ અને ત્યાગ ’ બેઉ થાય છે. ૧૦૮૭-૧૦૮૮.

જેવી રીતે તપાવેલી તેલવાળી લોઢીમાં નાખેલો પુડલો પ્રથમ સર્વથા તેલ ગ્રહણ કરે છે, ત્યજતો નથી; અને પછી થોડું ગ્રહણ કરે અને વળી થોડું ત્યજે, કેમકે ગ્રહણ કરવું અને

તથૈવ પ્રથમોત્પન્નઃ પ્રાણભૃત્ પ્રથમક્ષણે ।

સર્વાત્મનોત્પત્તિદેશસ્થિતાન્ ગૃહ્ણાતિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૦૯૧ ॥

તતશ્ચાભવપર્યન્તં દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ।

ગૃહ્ણંસ્યજંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્ સંઘાતપરિશાટનમ્ ॥ ૧૦૯૨ ॥

તત આયુઃસમાપ્તૌ ચ ભાવ્યાયુઃપ્રથમક્ષણે ।

સ્યાત્ શાટ એવ પ્રાગ્દેહપુદ્ગલાનાં તુ ન ગ્રહઃ ॥ ૧૦૯૩ ॥

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકેષુ સ્યુચ્છયોઽપ્યમી ।

સંઘાતપરિશાટઃ સ્યાત્તૈજસકાર્મણે સદા ॥ ૧૦૯૪ ॥

અનાદિત્વાત્ ભવેન્નૈવ સંઘાતઃ કેવલોઽનયોઃ ।

કેવલઃ પરિશાટશ્ચ સમ્ભવેન્મુક્તિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૯૫ ॥

અત્ર ચ ભૂયાન્ વિસ્તરઃ અસ્તિ સ ચ આવશ્યકવૃત્ત્યાદિભ્યઃ અવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતસ્-વક્રા ગતિશ્ચતુર્ધા સ્યાદ્વક્રૈરેકાદિભિર્યુતા ।

તત્રાયા દ્વિક્ષણૈકૈકક્ષણવૃત્ત્યા ક્રમાત્પરાઃ ૧૦૯૬ ॥

છોડી દેવું એવો મૂળથી જ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે; તેવી જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પત્તિદેશમાં રહેલા પુદ્ગળોને સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે; ત્યારપછી બીજા ત્રીજા ક્ષણોમાં જન્મપર્યન્ત ગ્રહણ અને ત્યાગ બેઉ કર્યા કરે છે. એનું નામ ‘સંઘાતપરિશાટન’.

૧૦૮૯-૧૦૯૨.

વળી પછી આયુષ્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે ભાવિ આયુષ્યના પ્રથમ ક્ષણમાં ‘પરિશાટન’ જ થાય અર્થાત્ પૂર્વશરીરના પુદ્ગળોનો ‘ત્યાગ’ જ થાય, એ ગ્રહણ કરવાના હોય નહિ. ૧૦૯૩.

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોમાં તે ત્રણે ‘કરણો’ હોય છે. તેજસ અને કાર્મણુ શરીરોમાં સદા ‘સંઘાત અને પરિશાટ’ હોય છે કેમકે એ બેઉ અનાદિ હોવાથી, એમનો કેવળ ‘સંઘાત’ હોતો નથી. વળી કેવળ ‘પરિશાટ’ તો મોક્ષગામીઓને અભવે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

આ બાબત બહુ વિસ્તારવાળી છે. તે માટે આવશ્યકવૃત્તિ વગેરે અંથો જોવા.

વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે: (૧) એકવક્ર, (૨) દ્વિવક્ર, (૩) ત્રિવક્ર અને (૪) ચતુર્વક્ર. તેમાં પહેલી એટલે એકવક્ર બે સમયની છે; અને ત્યારપછીની ત્રણે એકેક ક્ષણ વધારેની છે.

તે આ પ્રમાણે:—

તથાહિ— યદોર્ધ્વલોકપૂર્વસ્યા અધઃ શ્રયતિ પશ્ચિમામ્ ।

एकवक्रा द्विसमया ज्ञेया वक्रा गतिस्तदा ॥ १०९७ ॥

સમશ્રેણિગતિત્વેન જન્તુરેકેન યાત્યધઃ ।

द्वितीयसमये तिर्यग् उत्पत्तिदेशमाश्रयेत् ॥ १०९८ ॥

પૂર્વદક્ષિણોર્ધ્વદેશાદધશ્ચેદપરોત્તરામ્ ।

वजेत्तदा द्विकुटिला गतिस्त्रिसमयात्मिका ॥ १०९९ ॥

एकेनाधस्समश्रेण्या तिर्यगन्येन पश्चिमाમ્ ।

तिर्यगेव तृतीयेन वायव्यां दिशि याति सः ॥ ११०० ॥

ત્રસનામેતદન્તૈવ વક્રા સ્યાન્નાધિકા પુનઃ ।

स्थावराणां चतुःपंचसमयान्तापि सा भवेत् ॥ ११०१ ॥

તત્ર ચતુઃસમયા ત્વેવં—

ત્રસનાડ્યા બહિરધોલોકસ્ય વિદિશો દિશમ્ ।

यात्येकेन द्वितीयेन त्रसनाढ्यन्तरे विशेत् ॥ ११०२ ॥

ઊર્ધ્વ યાતિ તૃતીયેન ચતુર્થે સમયે પુનઃ ।

त्रसनाढ्या विनिर्गत्य दिश्यं स्वस्थानमाश्रयेत् ॥ ११०३ ॥

ન્યારે જીવ ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાંથી અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે ત્યારે તે વક્રગતિ ' એકવક્ર ' કહેવાય, અને એ બે સમયની સમજવી. કેમકે,

જીવ, સમશ્રેણિએ ગમન કરતો હોઈને, પહેલે સમયે સીધો અધોલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી બીજે સમયે તિર્યક્ એટલે તીર્છી પોતાના ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી જાય છે. ૧૦૯૮.

વળી અગ્નિકોણના ઉર્ધ્વદેશથી જો અધોદિશાએ વાયવ્ય કોણે જાય તો ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિ થાયઃ એટલે એક સમયમાં સમશ્રેણિગતિ કરીને એ નીચો જાય, બીજે સમયે તીર્છી પશ્ચિમ દિશામાં જાય અને ત્રીજે સમયે તીર્છી જઈને વાયવ્યદિશાનો આશ્રય લે. ૧૦૯૯-૧૧૦૦.

ત્રસ જીવોની વક્રગતિ એટલી જ થાય, અધિક ન થાય. પણ સ્થાવર જીવોની ચાર પાંચ સમયની પણ થાય. એમાં જે ચાર સમયની થાય તે આ પ્રમાણેઃ—પહેલે સમયે એ ત્રસનાડીથી બહાર અધોલોકની વિદિશામાંથી (હરકોઈ ખુણામાંથી) દિશામાં જાય; દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અંદર પ્રવેશ કરે; ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ જાય અને ચોથે સમયે વળી એ ત્રસનાડીમાંથી બહાર નીકળી પોતાનું જે સ્થાન હરકોઈ દિશામાં આવેલું હોય (વિદિશા—ખુણામાં નહિં) એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે છે. ૧૧૦૧-૧૧૦૩.

વિશો વિદિશિ યાને તુ નાડીમાથે ત્રિતીયકે ।

ઊર્ધ્વ ચાધસ્ત્રુતીયે તુ બહિર્વિદિશિ તુર્યકે ॥ ૧૧૦૪ ॥

યદોક્તરીત્યા વિદિશો જાયતે વિદિશિ ક્વચિત્ ।

તદા તત્સમયાધિક્યાત્ સ્યાત્પંચસમયા ગતિઃ ॥ ૧૧૦૫ ॥

ઉક્તં ચ—

વિદિસાશ્ચો દિસં પદમે બીષ પડસરડ નાડિમજ્જામિ ।

ઉઠ્ઠં તદ્દષ તુરિષ ઉ નીડ વિદિસં તુ પંચમષ ॥ ૧૧૦૬ ॥

इति भगवतीवृत्तौ शतक १४ प्रथमोद्देशके ॥

भगवतीसप्तमशतकप्रथमोद्देशके तु पंचसामयिकीं विग्रहगतिमा-
भित्य इत्थमुक्तं दृश्यते । इदं च सूत्रे न दर्शितम् । प्रायेण इत्थमनु-
स्पत्तिः । इति ॥

व्यवहारापक्षया च भवेदांतरकाऽसुमान् ।

गतौ त्रिद्वैज्वक्रायां समयद्वितयेऽपि हि ॥ ११०७ ॥

तथाहि समये पूर्वे शरीरमेष उत्सृजेत् ।

तस्मिन्पुनः तच्छरीरयोग्याः केचन पुद्गलाः ॥ ११०८ ॥

(૭૫ને) દિશામાંથી વિદિશામાં જવું હોય તો પહેલે સમયે નાડીમાં પ્રવેશ કરે, બીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ત્રીજે સમયે અધોદિશાએ જાય અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામાં જાય છે. ૧૧૦૪.

પછી એ જગ્યાએ એક વિદિશામાંથી (નીકળીને) હરકોઈ અન્ય વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે એને ચાર સમયથી અધિક સમય જોઈએ, એટલે કે પાંચ સમય જોઈએ. ૧૧૦૫.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે (૭૫) પહેલે સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, બીજે સમયે નાડીની અંદર પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ચોથે સમયે અધોગતિ કરી બહાર નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશાનો એટલે હરકોઈ ખુણાનો આશ્રય લે. ૧૧૦૬.

એવી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં ચૌદમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં હકીકત છે. સાતમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં તો પાંચ સમયની વિગ્રહગતિના સંબંધમાં એમ થાય એમ કહ્યું છે. મૂળ સૂત્રમાં એવું કંઈ બતાવ્યું નથી. કારણકે પ્રાયઃ એવી રીતે ઉત્પત્તિ ન હોય.

વળી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રાણી એકવક્રગતિમાં એક સમયમાં આહારક થાય છે: પૂર્વના (પહેલા) સમયમાં શરીર ત્યજી દે છે અને એજ સમયમાં વળી એ શરીરને ચોથ

લોમાત્રેણ સમ્બન્ધમાયાન્તિ જીવય ગતઃ ।

ઔદારિકાદિપુદ્ગલાદાનં ચાહાર ઉચ્યતે ॥ ૧૧૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવમત્રાયસમયે આહારઃ પરિભાવિતઃ ।

સર્વત્રૈવં દિવક્રાદાવપ્યાયક્ષણ આહૃતિઃ ॥ ૧૧૧૦ ॥

દ્વિતીયસમયે ચાસાવુત્પત્તિદેશમાપતેત્ ।

તદા તદ્ભવયોગ્યાણૂં યથાસમ્ભવમાહરેત્ ॥ ૧૧૧૧ ॥

તેષામ્ તુ ત્રિસમયા મધ્યસ્તત્ર નિરાહૃતિઃ ।

આચ્યન્તયોઃ સમયોરાહારઃ પુનરુક્તવત્ ॥ ૧૧૧૨ ॥

એવં ચ ત્રિચતુર્વક્રે ચતુઃપંચદ્વયાત્મકે ।

મધ્યાસ્તયોર્નિરાહારાઃ સાહારાવાદિમાન્તિમૌ ॥ ૧૧૧૩ ॥

યદાહુઃ— ઇગદુતિચઽવક્રાસુ દુગાઈસમયેસુ પરભવાહારો ।

દુગવક્રાઈસુ સમયા ગદોતિન્નિ ઽ અણાહારા ॥ ૧૧૧૪ ॥

નિશ્ચયનયે તુ—

હોય એવા કેટલાક પુદ્ગલો જીવના યોગને લીધે લોભ-આહારવડે એના સમ્બન્ધમાં આવે છે.

ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે એનું નામ ‘ આહાર. ’ ૧૧૦૮-૧૧૦૯.

એ પ્રમાણે એકવક્ર ગતિમાં ‘આદ્યસમયે (જીવને) આહાર કદ્યો છે. ‘દિવક્ર’ વગેરે ગાતમાં પણ સર્વત્ર એજ પ્રમાણે પહેલે ક્ષણે આહાર જાણવો. ૧૧૧૦.

વળી બીજે સમયે એ (પ્રાણી) ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં આવી પડે ત્યારે એ એ જીવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો યથાસંભવ આહાર કરે. ૧૧૧૧.

દિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની છે અને એ ત્રણ સમયમાંથી વચ્ચેના સમય એટલે બીજે સમય આહાર વિનાનો છે. જ્યારે પહેલા અને ત્રીજા સમયોનેવિષે પૂર્વવત્ આહાર હોય છે. ૧૧૧૨.

એવી રીતે ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં પણ, વચ્ચેના સમયો નિરાહાર એટલે આહાર વિનાના છે અને પહેલા તથા અન્તિમ સમયો સાહાર એટલે આહારવાળા છે. ૧૧૧૩.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—એકવક્રવાળી, દિવક્રા એટલે બે વક્રવાળી, તેમજ ત્રિવક્રા અને ચતુર્વક્રા ગતિઓમાં અનુક્રમે બીજે ક્ષણે, ત્રીજે ક્ષણે, ચોથે ક્ષણે અને પાંચમે ક્ષણે પરભવનો આહાર હોય છે. અને દિવક્રા વગેરે ગતિઓમાં એક, બે અને ત્રણ સમયો અણાહારી એટલે આહાર વિનાના હોય છે. ૧૧૧૪.

નિશ્ચયનય પ્રમાણે તો—

ભવસ્ય ભાવિનઃ પૂર્વે જ્ઞાણે પ્રાગ્વપુષા સહ ।
 અસમ્બન્ધાદનાપ્ત્યા ચ ભાવિનોઽહ્નસ્ય નાહૃતિઃ ॥ ૧૧૧૫ ॥
 દ્વિતીયસમયે તુ સ્વં સ્થાનં પ્રાપ્યાહરેત્તતઃ ।
 સમયઃ સ્યાદનાહાર ઇન્દ્રિયક્રાગતાવાપે ॥ ૧૧૧૬ ॥
 અન્યસ્યાં દ્વાવનાહારૌ તૃતીયસ્યાં ત્રયસ્તથા ।
 ચતુર્થ્યામપિ ચત્વારઃ સાહારોઽન્યોઽખિલાસુ યત્ ॥ ૧૧૧૭ ॥
 તતશ્ચ વ્યવહારેણોત્કર્ષતઃ સમયાસ્ત્રયઃ ।
 નિશ્ચયેન તુ ચત્વારો નિરાહારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૮ ॥
 સામાન્યાત્ સર્વતઃ સ્તોકા નિરાહારાઃ શરીરિણઃ ।
 આહારકા અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રવૃત્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૯ ॥
 ત્રિવિધશ્ચ સ આહાર ઓજઆહાર આદિમઃ ।
 લોમાહારો દ્વિતીયશ્ચ પ્રક્ષેપાખ્યત્તૃતીયકઃ ॥ ૧૧૨૦ ॥
 તત્રાથં દેહમુત્સૃજ્ય ઋજ્વ્યા કુટિલયાથવા ।
 ગત્વોત્પત્તિસ્થાનમાપ્ય પ્રથમે સમયેઽસુમાન્ ॥ ૧૧૨૧ ॥

ભવિષ્યમાં થનારા ભવના પ્રથમસમયે પૂર્વશરીરની સાથે સંબંધ ન હોવાથી, અને ભાવિ શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી; જો કે દ્વિતીય ક્ષણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયે આહાર કહે છે. આમ હોવાથી એકવક્ર ગતિમાં પણ એક સમય નિરાહાર હોય. ૧૧૧૫-૧૧૧૬.

દ્વિવક્ર ગતિમાં બે સમય અણાહારી હોય છે; ત્રિવક્ર ગતિમાં ત્રણ સમય, અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં ચાર સમય અણાહારી હોય છે. કારણકે સર્વ ગતિઓમાં અન્તિમ સમય જ સાહારી છે. ૧૧૧૭.

એમ હોવાથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય નિરાહારી કહ્યા છે. અને નિશ્ચયનયે ચાર સમય નિરાહારી કહ્યા છે. ૧૧૧૮.

સામાન્યતઃ નિરાહારી પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. અને ‘ સાહારી ’ એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. ૧૧૧૯.

આ જે ‘ આહાર ’ ની વાત કરી તે આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) ઓજઆહાર, (૨) લોભઆહાર અને (૩) પ્રક્ષેપઆહાર. ૧૧૨૦.

આથ દેહને તથાને ઋજુ (સરલ-સીધી) અથવા કુટિલ (વક્ર) ગતિવડે

તૈજસકાર્મણયોગેનાહારયતિ પુદ્ગલાન્ ।

ઔદારિકાદ્યંગયોગ્યાન્ દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વથ ॥ ૧૧૨૨ ॥

ઔદારિકાદિમિશ્રેણારબ્ધત્વાદ્રુપસ્તતઃ ।

યાવચ્છરીરનિષ્પત્તિરન્તર્મુહૂર્ત્તકાલિકી ॥ ૧૧૨૩ ॥ ત્રિમિઃ વિશેષકમ્ ॥

યદાહુઃ—

તેણ કમ્મણ્ણં આહારેઙ્ અણ્ણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મીસેણં જાવ સરીરસ્સ નિઠ્ઠવત્તી ॥ ૧૧૨૪ ॥

સ સર્વોપ્યોજઆહાર ઓજો દેહાર્હપુદ્ગલાઃ ।

ઓજો વા તૈજસઃ કાયસ્તદ્રૂપસ્તેન વા કૃતઃ ॥ ૧૧૨૫ ॥

શરીરોપષ્ટમ્ભકાનાં પુદ્ગલાનાં સમાહૃતિઃ ।

ત્વગિન્દ્રિયાદિસ્પર્શેન લોમાહારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૨૬ ॥

મુલ્હે કવલનિદ્દેપાદસૌ કાવલિકાભિધઃ ।

એકેન્દ્રિયાણાં દેવાનાં નારકાણાં ચ ન હ્યસૌ ॥ ૧૧૨૭ ॥

ગમન કરી ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સમયે પ્રાણી, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરના યોગથી ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગળોના આહાર શરૂ કરે છે—તે, બીજે ત્રીજે વગેરે સમયે શરીરનો આરંભ થવાથી ઔદારિક આદિ મિશ્રે કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તના સ્થિતિકાળ-વાળી શરીરનિષ્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી, તે (આહાર) કર્યા કરે છે. ૧૧૨૧-૧૧૨૩.

કહ્યું છે કે—જીવ પ્રથમ તૈજસ તેમ કાર્મણ શરીરવડે અન્તરરહિત આહાર (કર્યા) કરે છે. પછી શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી મિશ્રશરીરવડે આહાર કરે છે. ૧૧૨૪.

એ સર્વ ‘ ઓજ આહાર ’ કહેવાય. અહિં ‘ ઓજ ’ એટલે દેહને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો. અથવા ઓજ એટલે તૈજસકાય. એ પરથી ઓજઆહાર એટલે ઓજરૂપ આહાર અથવા તૈજસકાયકૃત આહાર. ૧૧૨૫.

શરીરના આધારરૂપ પુદ્ગળોના, ત્વચામિન્દ્રિય વગેરે મિન્દ્રિયોના સ્પર્શવડે આહાર કરવો એનું નામ ‘ લોમઆહાર ’. ૧૧૨૬,

મુખને વિષે કવળ એટલે કોળીઓ પ્રક્ષેપવો (નાખવો)—એમ આહાર કરવો એનું નામ ‘ પ્રક્ષેપઆહાર ’. આ પ્રક્ષેપઆહાર એટલે કવળઆહાર એકેન્દ્રિય જીવોને, દેવોને અને નારકીના જીવોને હોતો નથી. ૧૧૨૭.

જીવાઃ સર્વેઽપ્યપર્યાસા ઓજહારિણો મતાઃ ।

દે પર્યાસિપર્યાસા લોમાહારાઃ સમેઽક્લિનઃ ॥ ૧૧૨૮ ॥

ઓજસોઽનાભોગ એવ લોમસ્ત્વાભોગજોઽપિ ચ ।

એકેન્દ્રિયાણાં લોમોઽપિ સ્યાદનાભોગ એવ હિ ॥૧૧૨૯ ॥

તથોક્તં સંગ્રહણીવૃત્તૌ—

એકેન્દ્રિયાણામ્ અતિસ્તોકાપદુમનોદ્રવ્યલબ્ધીનામ્ આભોગમાન્યાત્
વસ્તુતઃ અનાભોગદિર્દાત્તેત એવ ॥ યદાગમઃ—એગેંદિયાણાં નો આભોગ-
નિવૃત્તિષ્ઠ અણાભોગનિવૃત્તિષ્ઠ । ઇતિ ॥

વિચ્છિન્નોનો ભવઃ કુલ્લો જઘન્યા કાયસંસ્થિતિઃ ।

આહારિત્વે ગરિષ્ઠા ચ કાલચક્રાગયસંરુપશઃ ॥ ૧૧૩૦ ॥

ઇતિ આહારઃ ॥ ૨૯ ॥

અથ ગુણાઃ ॥

ગુણા નામ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ ચ ચતુર્દશ ।

વચ્ચિમ સ્વરૂપમેતેષામન્વર્થ વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૧૩૧ ॥

‘ અપર્યાસ ’ એવો સર્વે ઓજઆહારી છે. અને દેહપર્યાસિવાળા બધા એવો લોમ-
આહારી છે. ૧૧૨૮.

ઓજસઆહાર અનાભોગ જ હોય છે; જ્યારે લોમઆહારમાં ભોગ હોયે ખરો ને ન યે
હોય. વળી એકેન્દ્રિયોના લોમાહારમાં ભોગ હોતો જ નથી. ૧૧૨૯.

‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

અત્યદપ—અને—અપદુ—મનોદ્રવ્યનીલબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અશક્ત
હોવાથી વસ્તુતઃ એમનો આહાર ‘ અનાભોગ ’ જ હોય છે.

આગમમાં એ સંબંધમાં આમ કહ્યું છે—

એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓને આભોગ આહાર નથી, અનાભોગ છે.

આહારક પ્રાણીઓને જઘન્ય કાયસ્થિતિ કુલ્લકભવકરતાં બે સમય ઓછી—એટલી હોય
છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠી અસંખ્ય કાળચક્રો જેટલી હોય. ૧૧૩૦.

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા દ્વાર—આહારતું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ત્રીશમા દ્વાર—ગુણ વિષે.

ગુણ એટલે ગુણસ્થાન. એ ગુણસ્થાન ચૌદ છે. એમનું પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હું અર્થને અનુ-
સારે કહું છું. ૧૧૩૧.

તથાહુઃ—

મિથ્યે સાસણમીસે અવિરયદેસે પમત્તઅપમત્તે ।

નિયટ્ઠી અનિયટ્ઠી સુહુમુવસમ સ્વીણ સજોગિ અજોગિ ગુણા ॥૧૧૩૨॥

ગુણા જ્ઞાનદયસ્તેષાં સ્થાનં નામ સ્વરૂપમિત્ત ।

શુદ્ધ્યશુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષોત્થાત્ર પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૧૧૩૩ ॥

તત્ર મિથ્યા વિપર્યસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ।

દૃષ્ટિર્યસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ મિથ્યાદૃષ્ટિરુચ્યતે ॥ ૧૧૩૪ ॥

યત્તુ તસ્ય ગુણસ્થાનં સમ્યગ્દૃષ્ટિમભિન્નતઃ ।

મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનં તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૧૧૩૫ ॥

નનુ મિથ્યાદૃશાં દૃષ્ટેર્વિપર્યાસાત્ક્રુતો ભવેત્ ।

જ્ઞાનાદિગુણસન્નાવો યદ્ગુણસ્થાનતોચ્યતે ॥ ૧૧૩૬ ॥

અત્ર ઋમઃ— ભવેદ્યપિ મિથ્યાત્વવતામસુમતામિહ ।

પ્રતિવિવિર્ણસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ॥ ૧૧૩૭ ॥

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્ત, (૭) અપ્રમત્ત, (૮) નિવૃત્ત, (૯) અનિવૃત્ત, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) ઉપશાંતભોહ, (૧૨) ક્ષીણભોહ, (૧૩) સયોગી, અને (૧૪) અયોગી—આ નામના ચૌદ ગુણસ્થાન છે. ૧૧૩૨.

(જીવના) જે જ્ઞાન આદિ ગુણો છે એમનું સ્થાન એ ગુણસ્થાન—(એટલે) એમના સ્વરૂપનો ભેદ. એ ભેદ એમની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, પ્રકર્ષ અને અપકર્ષ—એ ચારવાનાંને લઈને થયેલ છે. ૧૧૩૩.

જિનેશ્વરપ્રણીત તત્ત્વોને જે માણસ મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દૃષ્ટિવડે જુએ છે તે મિથ્યા-હટ્ટી કહેવાય. અને આવા (અસમ્યક્દૃષ્ટિવાળા) માણસનું સ્થાન—તે મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

અહિં કોઈ એમ શંકા કરે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને તો દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ છે, એમની દૃષ્ટિ વિપર્યાસિત છે—એટલે એમનામાં જ્ઞાન આદિ ગુણોનો સંસ્પર્શ જ ન હોય. તો પછી એને ' ગુણસ્થાન ' કેવી રીતે કહેવા તૈયાર થયા છો ? ૧૧૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન નીચે મુજબ—

અગર જો કે જિનભગવાનપ્રણીત વસ્તુઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિપરીત માને છે તોપણ

તથાપિ કાચિત્ મનુજપશ્વાદિવસ્તુગોચરા ।

તેષામપ્યવિપર્યસ્તા પ્રતિપત્તિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આસ્તામન્યે મનુષ્યાદ્યા નિગોદદેહિનામપિ ।

અસ્યવ્યક્તસ્પર્શમાત્રપ્રતિપત્તિર્યથાસ્થિતા ॥ ૧૧૩૯ ॥

યથા ઘનઘનચ્છન્નેર્કેઽપિ સ્યાત્કાપિ તત્પ્રભા ।

અનાવૃત્તા ન ચેદ્રાત્રિદિનાભેદઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૧૧૪૦ ॥

इति प्रथमगुणस्थानम् ॥

આયમૌપશમિકાર્યં સમ્યક્ત્વસ્યાત્ર સાદયેત્ ।

યોઽનન્તાનુબન્ધિકષાયોદયઃ સાયસાદનઃ ॥ ૧૧૪૧ ॥

ત્કર્ષાદાવલીષટ્કાત્ સમ્યક્ત્વમપગચ્છતિ ।

અનન્તાનુબન્ધ્યુદયે જઘન્યાત્સમયેન યત્ ॥ ૧૧૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્ષોદરાદેત્વાલ્લોપે યકારસ્ય ભવેત્પદમ્ ।

આસાદનમિત્યનન્તાનુબન્ધ્યુદયવાચકમ્ ॥ ૧૧૪૩ ॥

ततश्च— आसादनेन युक्तो यः स सासादन उच्यते ।

સ ચાસૌ સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તદ્ગુણસ્થાનં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૧૪૪ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ વસ્તુના વિષય પરત્વે તો એમની માનીનતા અવિપરીત છે. ૧૧૩૭-૧૧૩૮.

વળી મનુષ્ય આદિ અન્ય પ્રાણીઓની વાત એક કોરે મૂકે, તો પશુ નિગોદના જીવોમાંથે અવ્યક્ત સ્પર્શ ગુણ છે એમ એઓ યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે કે ઘાટાં વાદળાંથી આન્ધ્રાદિત થયેલા સૂર્યની કંઈક પ્રભા તો અનાન્ધ્રાદિત રહે છે. જો એમ ન હોય તો પછી રાત્રીમાં ને દિવસમાં લેશ પણ ભેદ રહે નહિં. ૧૧૩૯-૧૧૪૦.

એવી રીતનું પ્રથમ ગુણસ્થાનક સમજવું.

સમકિતના, ઉપશમ નામના આય એટલે લાભને સાદન એટલે હરકત પહોંચાડે છે એ ‘સાયસાદન’ નામનું બીજું ગુણસ્થાનક. એમાં અનન્તાનુબન્ધિ કષાયનો ઉદય થાય છે. અને એ ઉત્કૃષ્ટતઃ છ ‘આવળી’ પર્યન્ત, અને જઘન્યતઃ એક સમય ટકે છે. ૧૧૪૧-૧૧૪૨.

પ્ષોદરાદિ એ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જકારનો લોપ થઇને, ‘આયસાદન’ નું ‘આસાદન’ થયું. અને એ ‘આસાદન’ વાળો “સ+આસાદન” એટલે ‘સાસાદન’ કહેવાય. એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ હોય; અને એ બીજો ગુણસ્થાનકે હોય. ૧૧૪૩-૧૧૪૪.

स हि सास्वादनसम्यग्गृहष्टिरित्यभिधीयते ॥ ११५१ ॥

34

યથાહિ ભુક્તં ચીરાન્નમુદ્ગમન્મશ્ચિકાદિના ।

કિંચિદાસ્વાદયત્યેવ તદ્રસં વ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૧૧૫૨ ॥

તથાયમપિ મિથ્યાત્વાભિમુખો બ્રાન્તમાનસઃ ।

સમ્યક્ત્વઃ દ્વમન્નાસ્વાદયૈત્કિચન તદ્રસમ્ ॥ ૧૧૫૩ ॥

इति द्वितीयम् ॥

પૂર્વોક્તપુંજત્રિતયે સ યદ્યર્ધવિશુદ્ધકઃ ।

સમુદેતિ તદા તસ્યોદયેન સ્યાચ્છરીરિણઃ ॥ ૧૧૫૪ ॥

શ્રદ્ધા જિનોક્તતત્ત્વેઽર્ધવિશુદ્ધાસૌ તદોચ્યતે ।

સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય તત્ ॥ ૧૧૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તં કાલોઽસ્ય તત્ ઊર્ધ્વં સ દેહમૃત્ ।

અવશ્યં યાતિ મિથ્યાત્વં સમ્યક્ત્વમથવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૫૬ ॥

इति तृतीयम् ॥

સાવધયોગાવિરતો યઃ સ્યાત્સમ્યક્ત્વવાનપિ ।

ગુણસ્થાનમવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટ્યારુયમસ્ય તત્ ॥ ૧૧૫૭ ॥

જેવી રીતે કે વ્યગ્રમનવાગાને ખાધેલા અન્નનું મક્ષિકા વગેરેથી વમન થાય ત્યારે એને એ વમન કરેલા રસનો કંઈક તો સ્વાદ વર્તાય છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી પણ બ્રાન્તિને લીધે મિથ્યાત્વોન્મુખ થતાં સમકિતનું વમન કરે છે ત્યારે એને એનો કંઈક સ્વાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ૧૧૫૨-૧૧૫૩.

એવી રીતનું બીજું ગુણસ્થાનક છે.

અગાઉ ત્રણ ‘ પુંજ ’ કહી ગયા છીએ એમાંના એક ‘અર્ધવિશુદ્ધ’ નામના પુંજનો બ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જિનભાષિત તત્ત્વને વિષે અર્ધવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાણી સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ-ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. ૧૧૫૪-૧૧૫૫.

એ ગુણસ્થાનકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. તે પછી એ પ્રાણી અવશ્ય મિથ્યાત્વ અથવા સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૫૬.

આવી ત્રીજા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે.

સમ્યક્ત્વવાન હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી સાવધયોગથી વિરમ્યો ન હોય તેનું ગુણસ્થાન ‘ અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ ’ કહેવાય. ૧૧૫૭.

પૂર્વોક્તમૌપશમિકં શુદ્ધપુંજોદયેન વા ।

ક્ષાયોપશમિકાભિચયં સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્તવાનપિ ॥ ૧૧૫૮ ॥

સમ્યક્ત્વં ક્ષાયિકં વાપ્તો ક્ષીણદર્શનસપ્તકઃ ।

કલયન્નપિ સાવચવિરતિં મુક્તિદાયિનીમ્ ॥ ૧૧૫૯ ॥

નૈવાપ્રત્યાખ્યાનનામકષાયોદયવિઘ્નતઃ ।

સ દેશતોઽપિ વિરતિં કર્તું પાલયિતું હ્રમઃ ॥ ૧૧૬૦ ॥ ત્રિમિઃ વિશેષકમ્ ।

इति चतुर्थम् ॥

સ્થૂલસાવચવિરમાદ્યો દેશવિરતિં શ્રયેત્ ।

સ દેશવિરતસ્તસ્ય ગુણસ્થાનં તદુચ્યતે ॥ ૧૧૬૧ ॥

સર્વસાવચવિરતિં જાનતોઽપ્યસ્ય મુક્તિદામ્ ।

તદાદૃતૌ પ્રત્યાખ્યાનાવરણા યાન્તિ વિઘ્નતામ્ ॥ ૧૧૬૨ ॥

इति पंचमम् ॥

સંયતસ્સર્વસાવચયોગેભ્યો વિરતોઽપિ યઃ ।

કષાયનિદ્રાવિકથાદિપ્રમાદૈઃ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૧૬૩ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા શુદ્ધપુંજના ઉદયને ક્ષીણ ક્ષાયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, તેમજ સાવચવિરતિ મોક્ષદાયક છે એવી સમજણ હોય છતાં ‘અપ્રત્યાખ્યાન’ નામના કષાયનો ઉદય નડવાથી, પ્રાણી ‘દેશથી’ એટલે થોડી ઘણી પણ વિરતિ કરવાને કે પાળવાને સમર્થ થતો નથી. ૧૧૫૮-૧૧૬૦.

એ પ્રમાણે એથું ગુણસ્થાનક છે.

‘સ્થૂળસાવચ’ થી વિરમીને જે પ્રાણી અદ્ય પણ વિરતિ અંગીકાર કરે છે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક પણ એજ છે. ૧૧૬૧.

‘સર્વસાવચવિરતિ’ થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણ હોય છતાં પણ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ આવરણો એનો અંગીકાર કરવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ૧૧૬૨.

એમ પાંચમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સર્વસાવચયોગથી વિરમ્યો હોય એવો પણ જે સંયમી કષાય, નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને લઈને પ્રમાદમાં પડે એ ‘પ્રમત્તસંયત’ કહેવાય અને એનું ગુણસ્થાનક ‘પ્રમત્તસંયમ’

સ પ્રમત્તઃ સંયતોઽસ્ય પ્રમત્તસંયતાભિધમ્ ।

ગુણસ્થાનં પ્રાક્તનેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધિપ્રકર્ષમૃત્ ॥ ૧૧૬૪ ॥

વદ્યમાણેભ્યશ્ચ તેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધ્યપકર્ષમૃત્ ।

શુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષાવેવં ભાવ્યૌ પરેષ્વપિ ॥૧૧૬૫॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

इति षष्ठम् ॥

યશ્ચ નિદ્રાકષાયાદિપ્રમાદરહિતો યતિઃ ।

ગુણસ્થાનં ભવેત્તસ્યાપ્રમત્તસંયતાભિધમ્ ॥ ૧૧૬૬ ॥

इति सप्तमम् ॥

સ્થિતિઘાતો રસઘાતો ગુણશ્રેણિસ્તથા પરા ।

ગુણાનાં સંક્રમશ્ચેવ બન્ધો ભવતિ પંચમઃ ॥ ૧૧૬૭ ॥

एषां पंचानामपूर्वकरणं प्रागपेक्षया ।

ભવેદ્યસ્યાસાવપૂર્વકરણો નામ કીર્તિતઃ ॥ ૧૧૬૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

गरीयस्याः स्थितेर्ज्ञानावरणीयादिकर्मणाम् ।

યોઽપવર્તનયા ઘાતઃ સ્થિતિઘાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૬૯ ॥

નામનું કહેવાય. આ ગુણસ્થાનક પહેલાના પાંચે કરતાં વિશેષ શુદ્ધ છે, અને હવે કહેવામાં આવશે એના કરતાં એાછું શુદ્ધ છે. અન્ય ગુણસ્થાનોમાં પણ આવી જ રીતે વિશેષતા ને અલ્પતા બાજુવાં. ૧૧૬૩-૧૧૬૫.

એ પ્રમાણે છઠું ગુણસ્થાન બાજુવું.

જે સંયમી એટલે યતિ નિદ્રા, કષાય વગેરે પ્રમાદોથી રહિત હોય એનું ‘અપ્રમત્તસંયત’ નામનું ગુણસ્થાન કહ્યું છે. ૧૧૬૬.

એ સાતમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણિ, ગુણસંક્રમ અને બંધ-એ પાંચેનું જે સંયમીને પૂર્વની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ હોય એ સંયમીનું ‘અપૂર્વકરણ’ એવું નામ કહેલું છે. ૧૧૬૭-૧૧૬૮.

જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અપવર્તનકરીને ઘાત-એનું નામ ‘સ્થિતિઘાત’. ૧૧૬૯.

કર્મદ્રવ્યસ્થકટુકત્વાદિકસ્ય રસસ્ય હિ ।
 યોડપવર્તનયા ઘાતો રસઘાતઃ સ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧૭૦ ॥
 एतौ पूर्वगुणस्थानेष्वल्पावेव करोति सः ।
 विशुद्ध्यल्पतयास्मिस्तु महान्तौ शुद्धिवृद्धितः ॥ ૧૧૭૧ ॥
 यत्प्रागाश्रित्य दक्षिकरचनां तां लघीयसीम् ।
 चकार कालतो द्राघीयसीं शुद्ध्यपकर्षतः ॥ ૧૧૭૨ ॥
 अस्मिस्त्वाશ્રિત્ય દક્ષિકરચનાં તાં પ્રધીયસીમ્ ।
 કરોતિ કાલતોડ્ણાં તદપૂર્વાં પ્રાગપેક્ષયા ॥ ૧૧૭૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 तथा बध्यमानशुभप्रकृतिष्वशुभात्मनाम् ।
 तासामबध्यमानानां दलिकस्य प्रतिक्षणे ॥ ૧૧૭૪ ॥
 असंख्यगुणवृद्ध्या यः क्षेपः स गुणसंकमः ।
 तमप्यपूर्वं कुर्वीत सोऽत्र शुद्धिप्रकर्षतः ॥ ૧૧૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 स्थितिं द्राघीयसीं पूर्वगुणस्थानेषु बद्धवान् ।
 अशुद्धत्वादिह पुनस्तामपूर्वां विशुद्धितः ॥ ૧૧૭૬ ॥

વળી કર્મદ્રવ્યમાં રહેલા કટુતા આદિ રસોના અપવર્તનકરીને ઘાત-એ રસઘાત કહેવાય છે. ૧૧૭૦.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધિનું અદ્યપણું હોવાથી, સંયમી આ બન્ને પ્રકારના ઘાત અદ્ય-પ્રમાણમાં કરે છે, જ્યારે આ ગુણસ્થાનમાં શુદ્ધિનું વિશેષપણું હોવાથી એ એ બેઉ ઘાત વિશેષ પ્રમાણમાં કરે છે. ૧૧૭૧.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં દળીઆંની ન્હાની રચનાને શુદ્ધિની અદ્યપતાને લઇને મોટી કાળ-સ્થિતિવાળી કરી હતી અને આ ગુણસ્થાનમાં મોટી રચનાને અદ્યકાળસ્થિતિવાળી કરે છે— માટે પૂર્વનાની અપેક્ષાએ આ ‘ અપૂર્વ ’ કાર્ય કહેવાય. ૧૧૭૨-૧૧૭૩.

વળી આણ બંધાયા કરતી શુભ પ્રકૃતિઓને વિષે, નહિં બંધાતી અશુભ પ્રકૃતિના દળનો, પ્રતિક્ષણે અસંખ્યગણો ક્ષેપ કે સંક્રમ-એનું નામ ગુણસંક્રમ. એને પણ સંયમી અહિં શુદ્ધિના પ્રકર્ષ એટલે કે વિશેષપણાને લઇને, ‘ અપૂર્વ ’ કરે. ૧૧૭૪-૧૧૭૫.

વળી પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમાં, અશુદ્ધપણાને લઇને સંયમીએ દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધેલી, પણ

પલ્યાસંસ્થેયભાગેન હીનહીનતરાં સૃજેત્ ।

તદ્ ગુણસ્થાનમસ્ય સ્યાદપૂર્વકરણાભિધમ્ ॥ ૧૧૭૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષપકશ્વોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપણોપશમાર્હસ્વાદેવાયં પ્રોચ્યતે તથા ॥ ૧૧૭૮ ॥

ન યદ્યપિ ક્ષપયતિ ન ચોપશમત્યયઃ ।

તથાપ્યુક્તસ્તથા રાજ્યાર્હઃ કુમારો યથા નૃપઃ ॥ ૧૧૭૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનાયા અપૂર્વકરણસ્થિતેઃ ।

આય એવ ક્ષણ એતદ્ગુણસ્થાનં પ્રપન્નકા- ॥ ૧૧૮૦ ॥

ત્રૈકાલિકાંગિનોઽપેક્ષ્ય જઘન્યાદીન્યસંસ્થ્યશઃ ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્યોત્કૃષ્ટાન્તાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧૮૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અસંસ્થ્યલ્લેકાકાશાંશમિતાનિ સ્યુરમૂનિ ચ ।

તતોઽધિકાધિકાનિ સ્યુર્દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ॥ ૧૧૮૨ ॥

આયે ક્ષણે યજ્ઞઘન્યં તતોઽનન્તગુણોઽજ્જ્વલમ્ ।

ભવેદાદ્યક્ષણોત્કૃષ્ટં તતોનન્તગુણાધિકમ્ ॥ ૧૧૮૩ ॥

અહિં તો વિશુદ્ધિને લઇને ‘અપૂર્વ’-એવી એ સ્થિતિને એ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કરીને ઘટાડતો બીજો છે.

એવાં એવાં કારણોથી એનું આ ગુણસ્થાન ‘અપૂર્વકરણ’ નામનું કહેવાય છે. ૧૧૭૬-૧૧૭૭.

વળી એનામાં ‘અપાવવાની’ અને ‘ઉપશમાવવાની’ યોગ્યતા હોવાથી, એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એમ બે ભેદ પડે છે. ૧૧૭૮.

જો કે એ અપાવતો નથી અને ઉપશમાવતો પણ નથી, તોયે, રાજ્યને યોગ્ય એક રાજ-કુમાર જેમ રાજ કહેવાય છે તેમ, એ (ક્ષપક અને ઉપશમક) કહેવાય છે. ૧૧૭૯.

આ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી ‘અપૂર્વકરણ’ સ્થિતિને પહેલે જ ક્ષણે આ (આઠમા) ગુણસ્થાને પહોંચેલા ત્રણે કાળના પ્રાણીઓને અપેક્ષીને, અધ્યવસાયના, જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યન્ત, અસંખ્ય સ્થાનો થાય છે. ૧૧૮૦-૧૧૮૧.

અને એ સ્થાનો લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો જેટલા હોય. અને પછી બીજા, ત્રીજા વગેરે ક્ષણોમાં એથી અધિક અધિક હોય. ૧૧૮૨.

આઠ સમયે અધ્યવસાયનું સ્થાન જઘન્યતઃ જેટલું ઉત્તરવળ હોય એના કરતાં અનન્ત-ગુણ ઉત્તરવળ (આઠ ક્ષણનું) ઉત્કૃષ્ટતઃ હોય. ૧૧૮૩.

ક્ષણે દ્વિતીયે જઘન્યમેવમન્ત્યક્ષણાવધિ ।

મિથઃ ષટ્સ્થાનપતિતાન્યેકક્ષણભવાનિ તુ ॥ ૧૧૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સમકાલં પ્રપન્નાનાં ગુણસ્થાનમિદં ચલુ ।

બહૂનાં ભવ્યજીવાનાં વર્ત્તેતે યત્પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૮૫ ॥

ઉક્તરૂપાધ્યવસાયસ્થાનઘ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિસ્તન્નિવૃત્ત્યાખ્યમપ્યેતત્કીર્ત્યેતે બુદ્ધેઃ ॥ ૧૧૮૬ ॥

इति अष्टमम् ॥

તથા—પરસ્પરાધ્યવસાયસ્થાનઘ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિર્યસ્યનાસ્ત્યેષોઽનિવૃત્ત્યાખ્યોઽસુમાન્ ભવેત્ ॥ ૧૧૮૭ ॥

તથા કિટ્ટીકૃતસૂક્ષ્મસમ્પરાયવ્યપેક્ષયા ।

સ્થૂલો યસ્યાસ્ત્યસૌ સ સ્યાદ્બાદરસંપરાયકઃ ॥ ૧૧૮૮ ॥

તતઃ પદદ્વયસ્યાસ્ય વિહિતે કર્મધારયે ।

સ્યાત્સોઽનિવૃત્તિબાદરસંપરાયાભિધસ્તતઃ ॥ ૧૧૮૯ ॥

દ્વિતીય ક્ષણનું અધ્યવસાયસ્થાનક જઘન્યતઃ આદ્ય ક્ષણના કરતાં અનન્તગુણ ઉન્નવળ હોય.

એવી રીતે અન્તિમ ક્ષણ સુધી પહોંચતામાં ઉન્નવળતા અનન્તગણી વધતી વધતી જાય છે. વળી એમાંના એકેક ક્ષણના અધ્યવસાયના પરસ્પર છ સ્થાન પડે છે. ૧૧૮૪.

સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક ભવ્ય જીવાને એ (છસ્થાનવલય) પરસ્પર વર્તતું હોય છે. ૧૧૮૫.

આવું આવું જેમનું સ્વરૂપ છે એવા આ અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી ‘ નિવૃત્તિ ’ કહેવાય છે. માટે આ ગુણસ્થાનને બુદ્ધિમાનો ‘ નિવૃત્તિ ’ ગુણસ્થાન પણ કહે છે. ૧૧૮૬.

આ પ્રમાણે આઠમું ગુણસ્થાનક સમજવું.

વળી પરસ્પર અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી નિવૃત્તિ જેને નથી એ પ્રાણી ‘ અનિવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૧૧૮૭.

વળી કિટ્ટીરૂપ કરેલા સૂક્ષ્મસંપરાયની અપેક્ષાએ જેને આ કષાય ‘ સ્થૂલ ’ અર્થાત્ ‘ બાદર ’ હોય એ પ્રાણી ‘ બાદરસંપરાય ’ કહેવાય ૧૧૮૮.

‘ અનિવૃત્ત ’ અને ‘ બાદરસંપરાય ’ એ બે પદોનો ‘ કર્મધારય ’ સમાસ કરીએ એટલે ‘ અનિવૃત્તબાદરસંપરાય ’ એમ વિશેષણ થયું. ૧૧૮૯.

તસ્યાનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયસ્ય કીર્તિતમ્ ।

ગુણસ્થાનમનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયકમ્ ॥ ૧૧૯૦ ॥

અનન્તર્મુહૂર્ત્તમાનસ્ય યાવન્તોઽસ્ય જ્ઞાનાઃ સ્વલુ ।

તાવન્ત્યેવાધ્યવસાયસ્થાનાન્યાહુર્જિનેશ્વરાઃ ॥ ૧૧૯૧ ॥

અસ્મિન્ યદેકસમયે પ્રાપ્તાનાં ભૂયસામપિ ।

એકમેવાધ્યવસાયસ્થાનકં કીર્તિતં જિનૈઃ ॥ ૧૧૯૨ ॥

અનન્તગુણશુદ્ધં ચ પ્રતિજ્ઞણં યથોત્તરમ્ ।

સ્થાનમધ્યવસાયસ્ય ગુણસ્થાનેઽત્ર કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧૯૩ ॥

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપયેદ્વોપશમયેદ્વાસૌ યન્મોહનીયકમ્ ॥ ૧૧૯૪ ॥

इति नवमम् ॥

સૂક્ષ્મઃ કીટ્ટીકૃતો લોભકષાયોદયલક્ષણઃ ।

સંપરાયો યસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૯૫ ॥

એ ‘અનિવૃત્તિવાદરસંપરાય’ પ્રાણીનું ગુણસ્થાન તે અનિવૃત્તિવાદરસંપરાયગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૯૦.

અનન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ એવા આ ગુણસ્થાનનાં જેટલા ક્ષણો-સમયો છે તેટલાં જ એના અધ્યવસાયનાં સ્થાનો છે એમ શ્રીજિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૧૯૧.

કેમકે સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક પ્રાણીઓનું અધ્યવસાયસ્થાન એક જ છે-એમ શ્રીજિનપ્રભુ કહે છે. ૧૧૯૨.

વળી આ ગુણસ્થાનમાં અધ્યવસાયનું સ્થાન પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્તરોત્તર અનન્ત-અનન્તગણું શુદ્ધ થતું જાય છે. ૧૧૯૩.

વળી એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એવા બે ભેદ છે કેમકે એ મોહનીયકર્મને ખપાવે છે અથવા ઉપશમાવે છે. ૧૧૯૪.

આ પ્રમાણે નવમું ગુણસ્થાન સમજવું.

લોભકષાયના ઉદયરૂપલક્ષણવાળો, કિટ્ટીરૂપ કરેલો સૂક્ષ્મસંપરાય જે પ્રાણીને હોય એ સૂક્ષ્મસંપરાયી કહેવાય છે. ૧૧૯૫.

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેતિ સ્યાત્સોઽપિ હિ દ્વિધા ।

ગુણસ્થાનં તસ્ય સૂક્ષ્મસંપરપ્તભેદં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૯૬ ॥

इति दशमम् ॥

येनोपशमिता विद्यमाना अपि कषायकाः ॥

नीता विपाकप्रदेशोदयादीनामयोग्यताम् ॥ ११९७ ॥

उपशान्तकषायस्य वीतरागस्य तस्य यत् ।

छद्मस्थस्य गुणस्थानं तदाख्यातं તદાખ્યયા ॥ ૧૧૯૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

असौ ह्युपशमश्रेण्यारम्भेऽनन्तानुबन्धिनः ।

कषायान् दद्यादेतौ देशेन विरतोऽथवा ॥ ૧૧૯૯ ॥

प्रमत्तो वाप्रमत्तः सन् शमयित्वा ततः परम् ।

दर्शनमोहत्रितयं शमयेदथ शुद्धधीः ॥ ૧૨૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कर्मग्रन्थावचूरौ तु इहोपशमश्रेણિકृत् अप्रमत्तयतिरेव । केचिदाचार्याः

अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तयतीनामन्यतमः इत्याहुरिति दृश्यते ॥

એના પછુ ઉપરવાળાની જેમ ‘ ક્ષપક ’ અને ‘ ઉપશમક ’ એમ બે પ્રકાર છે. અને એનું ગુણસ્થાન ‘ સૂક્ષ્મસંપરપ્ત ’ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૬.

આ પ્રમાણે દશમું ગુણસ્થાન છે.

જેણે વિદ્યમાન એવા પછુ કષાયોને ઉપશમાવ્યા છે અને વિપાક કે પ્રદેશના ઉદય વગેરેને યોગ્ય રહેવા દીધા નથી એવા, કષાયરહિત-છદ્મસ્થવીતરાગનું જે ગુણસ્થાન છે તે ઉપશાન્તમોહ-ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૭-૧૧૯૮.

આ [ગુણસ્થાને રહેલ] મુનિ ઉપશમશ્રેણિની શરૂઆતમાં, અવિરત રહીને કે ‘ દેશતઃ ’ વિરત થઈને, પ્રમાદમાં રહીને કે પ્રમાદ ત્યજીને, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોને શીઘ્રપણે શમાવી દઈને પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી ત્રણે દર્શનમોહનીયને શમાવે છે. ૧૧૯૯-૧૨૦૦.

કર્મગ્રંથની અવચૂર-ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે-અપ્રમત્ત યતિ જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢી શકે છે. કેટલાક આચાર્યોનું વળી એવું માનવું છે કે અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત-હરકોઈ યતિ ચઢી શકે છે.

શ્રયન્ત્યુપશમશ્રેણિમાર્ગ્યં સંહનનત્રયમ્ ।

દધાના નાર્ધનારાચાદિકં સંહનનત્રયમ્ ॥ ૧૨૦૧ ॥

તથોક્તમ્ । ઉપશમશ્રેણિસ્તુ પ્રથમસંહનનત્રયેણ આરુહ્યતે । इति कर्मस्तववृत्तौ ॥

परिवृत्तिशतान् कृत्वाऽसौ प्रमत्ताप्रमत्तयोः ।

ગત્વા ચાપૂર્વકરણગુણસ્થાનં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૦૨ ॥

क्लीबक्लीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदमप्यथ ।

ક્રમાત્ પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનસંજ્વલનાઃ ક્રુધઃ ॥ ૧૨૦૩ ॥

तथैव त्रिविधं मानं मायां च त्रिविधां तथा ।

દ્વિતીયતૃતીયૌ લોભૌ વિંશતિઃ પ્રકૃતીરિમાઃ ॥ ૧૨૦૪ ॥

शमयित्वा गुणस्थाने नवमे दशमे ततः ।

શમી સંજ્વલનં લોભં શમયત્યતિદુર્જયમ્ ॥૧૨૦૫॥ કલાપકમ્ ॥

एकं क्षणं जघन्येनोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तकम् ।

ઉપશાન્તકષાયઃ સ્યાદૂર્ધ્વં ચ નિયમાત્તતઃ ॥ ૧૨૦૬ ॥

अद्धाक्षयात् भवान्ताद्वा पतत्यद्धाक्षयात्पुनः ।

પતન્પશ્ચાનુપૂર્વ્યાસૌ યાતિ યાવત્પ્રમત્તકમ્ ॥૧૨૦૭॥ યુગ્મમ્ ॥

પહેલા ત્રણ સંહનન-સંઘયણુને ધારણ કરનારા ઉપશમશ્રેણિનો આશ્રય કરે છે; ‘અર્ધ-નારાય’ વગેરે બીજા ત્રણ સંઘયણુવાળા એનો આશ્રય કરતા નથી. ૧૨૦૧.

‘કર્મસ્તવ’ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે પહેલા ત્રણ સંઘયણુવાળાજ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢે છે.

વળી, એણે ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’ની વચ્ચે સેંકડો પરિવૃત્તિ (ફેરા) કરીને, અને પછી ‘અપૂર્વકરણ’ ગુણસ્થાને પહોંચીને, પુરૂષવેદ-સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ એમ ત્રણ વેદ,—પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રોધ,—એજ ત્રણ પ્રકારનું માન, એજ ત્રણ પ્રકારની માયા,—બીજા ત્રીજા પ્રકારનો લોભ, તથા હાસ્ય વગેરે છ પ્રકૃતિ,—એમ સર્વ મળીને વીશ પ્રકૃતિઓ તો નવમે ગુણસ્થાને શમાવેલી છે અને અત્યન્ત દુર્જય એવા સંજ્વલન લોભને દશમે ગુણસ્થાને ઉપશમાવેલો હોય છે એટલે ત્યાં એક સમયથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એના કષાયો ઉપશાંત રહે છે. ૧૨૦૨-૧૨૦૬.

ત્યાર પછી ત્યાંથી નિયમિત-ઓક્કસ, (ગુણસ્થાનની) કાળસ્થિતિ પૂર્ણ થયે અથવા ભવનો અન્ત આવ્યે એ પુનઃ પડે છે. એમાં પણ જે કાળ પૂર્ણ થયે પડે છે તે પશ્ચાનુપૂર્વી-વડે છેક ‘પ્રમત્ત’ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરતો ઉતરતો જાય છે. ૧૨૦૭.

ગુણસ્થાનદ્વયં યાતિ કશ્ચિત્તતોઽપ્યધસ્તનમ્ ।
કશ્ચિત્સાસાદનભાવં પ્રાપ્ય મિથ્યાત્વમપ્યહો ॥ ૧૨૦૮ ॥
પતિતશ્ચ ભવે નાસ્મિન્ સિદ્ધચેદુત્કર્ષતો વસેત્ ।
દેશેનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ધ કોઽપિ સંસૃતૌ ॥ ૧૨૦૯ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

જહ ઉવસંતકસાઓ લહહ અણાંતં પુણોવિ પહિવાયમ્ ।
ન હુ મે વીસસિયઠ્ઠં થેવે વિ કસાયસેસંમિ ॥ ૧ ॥
ભવક્ષયાયઃ પતતિ આય એવ ક્ષણે સ તુ ।
સર્વાણ્યપિ બન્ધનાદિકરણાનિ પ્રવર્ત્તયેત્ ॥ ૧૨૧૦ ॥
બદ્ધાયુરાયુક્ષયતો મ્રિયતે શ્રેણિગો યદિ ।
અનુત્તરસુરેષ્વેષ નિયમેન તદોદ્ભવેત્ ॥ ૧૨૧૧ ॥

તથોક્તં ભાષ્યવૃત્તૌ—

યદિ બદ્ધાયુઃ ઉપશમશ્રેણિં પ્રતિપન્નઃ શ્રેણિમધ્યગતગુણસ્થાનવર્ત્તી
વા ઉપશાન્તમોહો વા ભૂત્વા કાલં કરોતિ તદા નિયમેન અનુત્તરસુરેષુ એવ
ઉત્પદ્યતે । ઇતિ ॥

વળી કોઈક તો પડતાં પડતાં એ કરતાં પણ હેઠળના એ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરી પડે છે.
અને કોઈક તો ‘ સાસાદન ’ ભાવ પામીને છેક મિથ્યાત્વગુણસ્થાને આવી પડે છે ! ૧૨૦૮.

અને એવી રીતે પડ્યા પછી કોઈ જીવ તદ્દલવમોક્ષગામી થતો નથી. કોઈ તો વળી
‘ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત્ત ’ થી કંઈક ન્યૂન એટલા વખત સુધી સંસારમાં રજળે છે. ૧૨૦૯.

એ સંબંધમાં ‘ મહાભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—

યદ્યપિ કષાય ઉપશાંત થયા હોય તો એ એના અનંત પ્રતિપાત થાય છે. માટે દેશ પણ
કષાય શેષ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી એ વિશ્વાસયોગ્ય નથી.

હવે જે પ્રાણી ભવનો અંત આવ્યે પડે છે તે તો પહેલેજ ક્ષણે ‘ બંધન ’ આદિ સર્વે
કરણ પ્રવર્ત્તાયે છે. ૧૨૧૦

વળી બદ્ધાયુ એવો કોઈ પણ જ્યારે શ્રેણિપર રહ્યો રહ્યો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે
છે ત્યારે એ નિયમિત અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૧૧.

‘ ભાષ્ય ’ ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

જે કોઈ બદ્ધાયુ પ્રાણી, ઉપશમશ્રેણિએ પહોંચી અથવા એ શ્રેણિમધ્યેના ગુણસ્થાનોમાં રહ્યો
રહ્યો અથવા ‘ મોહનીય ’ ઉપશાંત થયે, મૃત્યુ પામે તો એ નિશ્ચયે અનુત્તરદેવોને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય.

ગુણસ્થાનસ્યાસ્ય પ્રોક્તા સ્થિતિરેકં ક્ષણં લઘુઃ ।

અનુત્તરેષુ વ્રજતઃ સા જ્ઞેયા જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૧૨ ॥

કુર્યાદુપશમશ્રેણિમુત્કર્ષાદેકજન્મનિ ।

દ્વૌ વારૌ ચતુરો વારાંશ્ચાંગી સંસારમાવસન્ ॥ ૧૨૧૩ ॥

શ્રેણિરેકૈવૈકભવે ભવેત્ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।

ક્ષપકોપશમશ્રેણ્યોઃ કર્મગ્રન્થમતે પુનઃ ॥ ૧૨૧૪ ॥

કૃતૈકોપશમશ્રેણિઃ ક્ષપકશ્રેણિમાશ્રયેત્ ।

ભવે તત્ર દ્વિઃકૃતોપશમશ્રેણિસ્તુ નૈવ તામ્ ॥ ૧૨૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇતિ કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ ॥

ઇતિ એકાદશમ્ ॥

ક્ષીણાઃ કષાયા યસ્ય સ્યુઃ સ સ્યાત્ક્ષીણકષાયકઃ ।

વીતરાગઃ છદ્મસ્થશ્ચ ગુણસ્થાનં યદસ્ય તત્ ॥ ૧૨૧૬ ॥

ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગાહ્યં ભવેત્ ।

ગુણસ્થાનં કેવલિત્વદ્રંગાધિગમગોરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ જ્ઞાન્યતઃ એક ક્ષણની છે કેમકે અનુત્તરદેવોને વિષે જતાં પ્રાણીના જીવિતનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૧૨.

એક ભવમાં પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ બે વખત ઉપશમશ્રેણિ કરે અને સર્વભવોમાં મળીને ચાર વખત કરે. ૧૨૧૩.

સિદ્ધાંતને મતે એક જન્મમાં ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એ બેમાંથી એક જ શ્રેણિ થાય. પણ કર્મગ્રંથની લઘુવૃત્તિમાં તેા એમ કહ્યું છે કે—એક ‘ઉપશમક’ શ્રેણિ જોણે કરેલી હોય તે ક્ષપકશ્રેણિએ જાય પરંતુ એ ભવમાં ઉપશમશ્રેણિએ બે વખત ગયો હોય તે ક્ષપકશ્રેણિ કરે નહિ. ૧૨૧૪-૧૨૧૫.

આ પ્રમાણે અગ્યારમું ગુણસ્થાન સમજવું.

ક્ષીણ થયા છે કષાય જેના એ ક્ષીણકષાય. એ છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય. એનું ગુણસ્થાન ‘ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગ’ નામનું છે. એ જાણે કેવળીપણાડપી નગરને ઓળખાવનારો ફરવાળો હોય એવું છે. ૧૨૧૬-૧૨૧૭.

તત્ર ચ શ્રેષ્ઠસંહનનો વર્ષાષ્ટકાધિકવયા નરઃ ।

સદ્ધ્યાનઃ ક્ષપકશ્રેણિમપ્રમાદઃ પ્રપદ્યતે ॥ ૧૨૧૮ ॥

તથોક્તં કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ—

ક્ષપકશ્રેણિપ્રતિપન્નઃ મનુષ્યઃ વર્ષાષ્ટકોપરિવર્ત્તી અવિરતાદીનાં અન્યતમઃ
અત્યન્તશુદ્ધપરિણામઃ ઉત્તમસંહનનઃ તત્ર પૂર્વવિદ્ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનો-
પગતોઽપિ કેચન ધર્મધ્યાનોપગતઃ ઇત્યાહુઃ ॥

વિશેષાવશ્યકવૃત્તૌ ચ પૂર્વધરઃ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનોપગતઃ અપિ એતાં
પ્રતિપદ્યતે શેષાસ્તુ અવિરતાદયઃ ધર્મધ્યાનોપગતા ઇતિ નિર્ણયઃ ॥

તત્ક્રમશ્ચાયમ્—

સ તુર્યાદિગુણસ્થાનચતુષ્કાન્યતરેઽન્તયેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તાદ્યુગપત્ પ્રાગનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તતઃ ક્રમેણ મિથ્યાત્વં મિશ્રં સમ્યક્ત્વમન્તયેત્ ।

ઉચ્યતે કૃતકરણઃ ક્ષીણોઽસ્મિન્ સપ્તકે ચ સઃ ॥ ૧૨૨૦ ॥

શ્રેષ્ઠસંઘયણુવાળો, અને આઠ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો મનુષ્ય અપ્રમત્તપણે સદ્ધ્યાન
ધ્યાવતાં આ ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. ૧૨૧૮.

કર્મગ્રંથની લઘુવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચેલો મનુષ્ય આઠ કરતાં વધારે વર્ષનો હોય; અવિરત, દેશવિરત,
પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ ચારમાંથી ગમે એ એક હોય; અત્યન્ત શુદ્ધપરિણામી હોય; ઉત્તમ-
સંઘયણુવાળો હોય; ‘ પૂર્વ ’ ના જ્ઞાનવાળો હોય; અપ્રમત્ત હોય; અને શુક્લધ્યાનોપગત અથવા
કેટલાકને મતે ધર્મધ્યાનોપગત હોય.

વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ પ્રમાણે ‘ પૂર્વધર ’ અને ‘ અપ્રમત્ત સંયમી ’ શુક્લધ્યાનમાં રહીને પણ
ક્ષપકશ્રેણિએ જાય; ખીજાઓ એટલે ‘ અવિરત ’ આદિ સંયમીઓ ધર્મધ્યાનમાં રહીને ક્ષપક-
શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે.

એનો ક્રમ આ પ્રમાણે:—

એ ચોથાથી તે સાતમા સુધીમાંના હરકોઈ એક ગુણસ્થાને, અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં એક સાથે
પૂર્વના (ચાર) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો નાશ કરે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે મિથ્યાત્વ,
મિશ્ર અને સમકિત મોહનીયનો નાશ કરે. આમ સાતે નષ્ટ થાય ત્યારે એ ‘ કૃતકરણુ ’
કહેવાય છે. ૧૨૧૯-૧૨૨૦.

વદ્ધાયુઃ હ્વપકશ્રેણ્યારમ્ભકશ્ચેન્નિવર્તેતે ।

અનન્તાનુબન્ધિનાશાનન્તરં જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૨૧ ॥

તદા મિથ્યાત્વોદયેન ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

વદ્ધનાતિ મિથ્યાત્વરૂપતદ્વીજસ્યાવિનાશતઃ ॥ ૧૨૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષીણે મિથ્યાત્વબીજે તુ ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનામ્ ।

ન વન્ધોઽસ્તિ હિતિરુહો બીજે દગ્ધે હિ નાંકુરઃ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સૂરેષૂત્પદ્યતેઽવશ્યં વદ્ધાયુઃ ક્ષીણસત્તકઃ ।

ચેત્તદાનીમપતિતપરિણામો મ્રિયેત સઃ ॥ ૧૨૨૪ ॥

નિપતત્પરિણામસ્તુ વદ્ધાયુઃમ્રિયતે યદિ ।

ગતિમન્યતમાં યાતિ સ વિશ્વદ્યનુસારતઃ ॥ ૧૨૨૫ ॥

વદ્ધાયુષ્કોઽથાક્ષતાયુઃ હ્વપકો મ્રિયતે ન ચેત્ ।

ાનેયમા, સત્તકે ક્ષીણે વિશ્રામ્યતિ તથાપ્યસૌ ॥ ૧૨૨૬ ॥

સકલહ્વપકશ્ચાથ વિધાય સત્તકહ્વયમ્ ।

ક્ષયં નયેત્ સ્વર્નરકતિર્યગાયૂષ્યતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૨૭ ॥

વળી ‘ વદ્ધાયુ ’ એટલે બાંધ્યું છે આયુષ્ય જેણે એવો કોઈ પ્રાણી, હ્વપકશ્રેણિનો આરંભ કરતાં કરતાં, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો વિનાશ થયા પછી, જીવિતના ક્ષયથી નિવર્તે તો પુનઃ મિથ્યાત્વના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો બન્ધ કરે કેમકે એનું મિથ્યાત્વરૂપ બીજ અદ્યાપિ નષ્ટ થયું નથી. ૧૨૨૧-૧૨૨૨.

મિથ્યાત્વબીજ ક્ષીણ થાય તો તો પછી એ અનન્તાનુબન્ધીઓનો પુનઃ બન્ધ થતો નથી. બીજ બળી ગયું એટલે અંકુરે કુટેજ કયાંથી ! ૧૨૨૩.

આ બદ્ધાયુ-ક્ષીણસત્તક પ્રાણીના પરિણામ જે પડે નહિં (અને બન્યા બન્યા રહે) તો મરણ પશ્ચાત્ નિઃસંશય દેવતા થાય, પણ જે એના પરિણામ પડે અર્થાત્ મોળા પડે-ભાંગી જાય તો તે વખતની તેની શુદ્ધિને અનુસારે તે હરકોઈ અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૨૨૪-૧૨૨૫.

વળી કોઈ બદ્ધાયુ તથા અક્ષતાયુ જીવ હ્વપક થઈને મૃત્યુ ન પામે તોપણ તે ઉપર્યુક્ત સત્તક (સાત વાનાં) ક્ષીણ થતાં નિયમાત્ વિશ્રામ પામે છે. ૧૨૨૬.

જે સકળહ્વપક હોય છે તે પ્રાણી તો એ સપ્તકનો અંત લાવીને સ્વર્ગ, નરક અને તિર્યક-અના આયુષ્યનો ક્ષય કરે; અને તે પછી ચાર પ્રત્યાખ્યાની અને ચાર અપ્રત્યાખ્યાની-એમ આઠ

પ્રત્યાઘ્યાનાપ્રત્યાઘ્યાનાષ્ટકમન્તયેત્ ગુણે નવમે ।

તસ્મિન્નર્દ્ધનપિતે ક્ષપયેદિતિ ષોડશપ્રકૃતીઃ ॥ ૧૨૨૮ ॥

તિર્યગ્નરકસ્થાવરયુગલાન્યુદ્યોતમાતપં ચૈવ ।

સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રયસાધારણવિકલૈકાક્ષજાતીશ્ચ ॥ ૧૨૨૯ ॥

અત્ર તિર્યગ્યુગલં તિર્યગ્ગતિતિર્યગાનુપૂર્વીરૂપમ્ । નરકયુગલં નરકગતિ
નરકાનુપૂર્વીરૂપમ્ । સ્થાવરયુગલં સ્થાવરસૂક્ષ્માઘ્યમ્ । ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

અર્ધદગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્દહેત્રાપ્યેન્ધનાન્તરમ્ ।

ક્ષપકોઽપિ તથાત્રાન્તઃ ક્ષપયેત્પ્રકૃતીઃ પરાઃ ॥ ૧૨૩૦ ॥

કષાયાષ્ટકશેષં ચ ક્ષપયિત્વાન્તયેત્ ક્રમાત્ ।

ક્લીબસ્ત્રીવેદહાસ્યાદિષટ્કપૂરુષવેદકાન્ ॥ ૧૨૩૧ ॥

एषः सूत्रादेशः ॥ अन्ये पुनः आहुः—षोडश कर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
मारभते ॥ केवलमपान्तरालेऽष्टौ कषायान् क्षपयति पश्चात् षोडश
कर्माणि इति कर्मग्रन्थवृत्तौ ॥

કષાયોનો નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષય કરે, અને એ આઠમાંથી અર્ધ ખાપી જાય એટલે નીચે જણાવેલી સોળ પ્રકૃતિઓ પણ ખાપી જાય. ૧૨૨૭-૧૨૨૮.

તિર્યંચ, નરક અને સ્થાવર પ્રત્યેક બખ્ખે એટલે કુલ છ, ઉદ્યોત અને આતપ એ પ્રત્યેક નામકર્મ એકેક, સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રિક (ત્રણ), સાધારણ (નામકર્મ) એક, વિકલેન્દ્રિય ત્રણ, અને એકેન્દ્રિયો એક—એમ સર્વ મળીને સોળ. ૧૨૨૯. અહિં ત્રણ વાનાં બખ્ખે બખ્ખે કહ્યાં એ

(૧) તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચ આનુપૂર્વી એમ બે,

(૨) નરકગતિ અને નરકઆનુપૂર્વી એમ બે, અને

(૩) સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ નામકર્મ એમ બે સમજવાં.

જેવી રીતે અગ્નિ એક કાષ્ટને અરધું દગ્ધપ્રાય કરી અન્ય કાષ્ટે પહેાંચી એને પણ ખાખે છે તેવી રીતે ક્ષપક (મુનિ) પણ આમાં વચ્ચે બીજી પ્રકૃતિઓ ખાપાવી દેછે. ૧૨૩૦.

વળી આઠ કષાયોના બાકી રહેલા (અર્ધ) ભાગને ખાપાવીને પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્ય આદિક છ, અને છેલ્લે પુરુષવેદને ખાપાવે છે. ૧૨૩૧.

એ પ્રમાણે સૂત્રાદેશ છે.

બીજાઓ એમ કહે છે કે—પહેલાં તો તે સોળ પ્રકૃતિઓને જ ખાપાવવાનો આરંભ કરે છે. કર્મશ્રંથની વૃત્તિમાં તો વળી એમ કહ્યું છે કે વચમાં તો કેવળ આઠ કષાયોને જ ખાપાવે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખાપાવે.

ક્રમઃ પુંસ્યારમ્ભકેઽયં સ્ત્રી તુ ક્ષપયતિ ક્રમાત્ ।
 ક્લીબપુંવેદહાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીવેદમેવ ચ ॥ ૧૨૩૨ ॥
 ક્લીબસ્ત્વારમ્ભકો નૂનં સ્ત્રીવેદં પ્રથમં ક્ષપેત્ ।
 પુંવેદં હાસ્યષટ્કં ચ નપુંવેદં તતઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩૩ ॥
 તતઃ સંજ્વલનક્રોધમાનમાયાશ્ચ સોઽન્તયેત્ ।
 તતઃ સંજ્વલનં લોભં ક્ષપયેદશમે ગુણે ॥ ૧૨૩૪ ॥
 લોભે ચ મૂલતઃ સ્ત્રીણે નિસ્તીર્ણો મોહસાગરમ્ ।
 વિશ્રામ્યતિ સ તન્નાન્તર્મુદૂર્ત્ત ક્ષપકો મુનિઃ ॥ ૧૨૩૫ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

સ્ત્રીણે સ્વગનિયદ્વો વીસમયે મોહસાગરં તરિઝમ્ ।
 અંતોમુહુત્તમુદર્હિં તરિઝં ઘાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૨૩૬ ॥
 ગતોઽથ દ્વાદશે સ્ત્રીણકષાયારુચ્યે ગુણેઽસુમાન્ ।
 નિદ્રાં ચ પ્રચલાં ચાસ્યાન્તયેદન્ત્યાદિમક્ષણે ॥ ૧૨૩૭ ॥

આ ક્રમ જ્યારે પુરૂષ આરંભક હોય ત્યારે જ સમજવો. જો આરંભક સ્ત્રીજન હોય તો એ નપુંસકવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય આદિક છ વાનાં, અને પછી છેલ્લે સ્ત્રીવેદ—એ અનુક્રમે અપાવેછે. ૧૨૩૨.

વળી જો આરંભક (એટલે શ્રેષ્ઠિનો આરંભક) નપુંસક હોય તો તે પ્રથમ સ્ત્રીવેદને અપાવે, પછી પુરૂષવેદ, હાસ્યાદિ છ, અને છેલ્લે સ્ત્રીવેદ, એમ અનુક્રમે અપાવે. ૧૨૩૩.

પછી ‘ સંજ્વલન ’ જાતિના ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય કરે છે. અને તે પછી દશમે ગુણસ્થાને સંજ્વલનલોભનો અન્ત લાવે છે. ૧૨૩૪.

લોભ જડમૂળથી નષ્ટ થયા પછી, ક્ષપકમુનિ મોહસાગરને તરી જઈ, ત્યાં અન્તર્મુદૂર્ત વિસામો લે છે. ૧૨૩૫.

મહાભાષ્યમાં એ વિષે કહ્યું છે કે—

સર્વ કષાયો ક્ષીણ થયે, ક્ષપકમુનિ મોહસાગર તરી જઈને અન્તર્મુદૂર્ત વિશ્રામ લે; જેવી રીતે સમુદ્ર તરી જઈ કોઈ પુરૂષ (જે ઘડી) વિશ્રાન્તિ લે છે એમ. ૧૨૩૬.

હવે (આ પ્રમાણે) ક્ષીણકષાય નામના બારમા ગુણસ્થાનકે પહોંચીને પ્રાણી એના અંતને પહેલે ક્ષણે નિદ્રા અને પ્રચલાનો નાશ કરે. ૧૨૩૭.

પંચજ્ઞાનાવરણાનિ ચતસ્રો દર્શનાવૃત્તીઃ ।

પંચવિઘ્નાંશ્ચ ક્ષણેઽન્ત્યે હપયિત્વા જિનો ભવેત્ ॥ ૧૨૩૮ ॥

एवं च—अष्टचत्वारिंशदाढ्यं शतं प्रकृतयोऽत्र याः ।

सत्तायामभवंस्तासु षट्चत्वारिंशतः क्षयात् ॥ १२३९ ॥

द्विधाढ्यं शतं प्रकृतयोऽवशिष्टा दशमे गुणे ।

क्षीणमोहद्वિचरमक्षणावध्येकयुक્ષતम् ॥ १२४० ॥ युग्मम् ॥

सत्तायां नवनवतिः क्षीणमोहान्तिમક્ષણે ।

चतुर्दશક્ષયાદત્ર પંચાશીતિઃ સયોગિનિ ॥ ૧૨૪૧ ॥

તતોઽયોગિદ્વિચરમક્ષણે દ્વાસતતિક્ષયઃ ।

અયોગિનઃ ક્ષણેઽન્ત્યે ચ શેષત્રયોદશક્ષયઃ ॥ ૧૨૪૨ ॥

અત્ર ભાષ્યમ્—

આવરણસ્થિતિસમયે નિચ્છેદ્યનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોણંતરસમયે વવહારો કેવલં ભણાઈ ॥ ૧૨૪૩ ॥

इति द्वादशम् ॥

અને અન્તિમક્ષણે પાંચ જ્ઞાનના આવરણો, ચાર દર્શનના આવરણો તથા પાંચ અન્તરાય—એમ કુલ ૧૪ કર્મને ખપાવીને ‘ જિન ’ થાય. ૧૨૩૮.

એવી રીતે, જે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હતી તેમાંથી ૪૬ નો ક્ષય થવાથી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓ દશમા ગુણસ્થાનકમાં અવશિષ્ટ રહી હતી; વળી (તેમાંથી લોકપ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી) ક્ષીણમોહ (નામના ખારમા) ગુણસ્થાનના જે અન્તિમ ક્ષણ સુધીમાં ૧૦૧ અવશિષ્ટ રહી હતી; તેમાંથી પણ (‘ નિદ્રા ’ અને ‘ પ્રત્યક્ષા ’ ના નાશથી) ‘ ક્ષીણમોહ ’ ને અન્તિમ ક્ષણે ૯૯ અવશેષ રહી હતી—તેમાંથી ઉક્ત ૧૪ નો ક્ષય થવાથી ‘ સયોગી કેવળી ’ ગુણસ્થાનમાં ૮૫ સત્તામાં રહે છે. ત્યારપછીવળી ‘ અયોગી ’ ગુણસ્થાનમાં છેલ્લે જે ક્ષણે ૭૨ નો ક્ષય થાય છે અને અવશેષ જે ૧૩ રહી તેનો ‘ અયોગી ’ ને એકદમ છેલ્લે સમયે ક્ષય થાય છે. ૧૨૩૯—૧૨૪૨.

આ સંબંધમાં ‘ ભાષ્ય ’ માં એમ કહ્યું છે કે:—

‘ નિશ્ચયનય ’ ને મતે, આવરણોના ક્ષયસમયે જ ‘ કેવળજ્ઞાન ’ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ‘ વ્યવહારનય ’ ને મતે તે પછીને સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૪૩.

એ પ્રમાણે ખારમા ગુણસ્થાનક વિષે.

યોગો નામાત્મનો વીર્ય તત્સ્યાદ્વાબ્ધવિશેષતઃ ।
 વીર્યાન્તરાયણપણક્તયોપશમસમ્ભવાત્ ॥ ૧૨૪૪ ॥
 યોગો દ્વિધા સકરણોઽકરણશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।
 તત્ર કેવલિનો જ્ઞેયદૃશ્યેષ્વસ્થિલવસ્તુષુ ॥ ૧૨૪૫ ॥
 ઉપયુજાનસ્ય કિલ કેવલે જ્ઞાનદર્શને ।
 યોઽસાવપ્રતિઘો વીર્યવિશેષોઽકરણઃ સ તુ ॥ ૧૨૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અયં ચ નાત્રાધિકૃતો યોગઃ સકરણસ્તુ યઃ ।
 મનોવાકાયકરણહેતુકોઽધિકૃતોઽત્ર સઃ ॥ ૧૨૪૭ ॥
 કેવલપેતસ્તૈર્યોગૈઃ સયોગી કેવલી ભવેત્ ।
 સયોગિકેવલ્યાલ્યં સ્યાત્ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય યત્ ॥ ૧૨૪૮ ॥
 મનાવાકાયજાશ્ચૈવં યોગાઃ કેવલિનોઽપિ હિ ।
 ભવન્તિ કાયિકસ્તત્ર ગમનાગમનાદિષુ ॥ ૧૨૪૯ ॥
 વાચિકો યતમાનાનાં જિનાનાં દેશનાદિષુ ।
 ભવત્યેવં મનોયોગોઽપ્યેષાં વિશ્વોપકારિણામ્ ॥ ૧૨૫૦ ॥

આત્માનું વીર્ય, શક્તિ-એનું નામ 'યોગ.' એ (યોગ) વીર્યાન્તરાયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી અમુક પ્રકારની લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૪૪.

એ યોગ 'સકરણ' અને 'અકરણ' એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એમાં કેવળીને, અખિલ જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કરવાથી જે અમુક પ્રકારની અપ્રતિહત લબ્ધિ થાય છે એનું નામ 'અકરણ યોગ'. ૧૨૪૫-૧૨૪૬.

અહિં 'અકરણ યોગ' નો અધિકાર નથી. અહિં તો 'સકરણયોગ' નો અધિકાર છે; કે જે મન, વચન અને કાયાના કરણનો હેતુભૂત છે. ૧૨૪૭.

આ 'સકરણયોગ' વાળા જે કેવળી હોય એ સયોગીકેવળી કહેવાય છે અને એમનું ગુણસ્થાન સયોગીકેવળી ગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૨૪૮.

એવી રીતે કેવળીને પણ મનનો, વચનનો અને કાયાનો યોગ હોય છે: ગમનાગમન વગેરેને વિષે કાયિક યોગ હોય છે, દેશના આદિ દેતાંકરતાં વચનયોગ હોય છે, અને નીચે આપેલી પરિસ્થિતિને વિષે મનોયોગ હોય છે. ૧૨૪૯-૧૨૫૦.

મનઃપર્યાયવદ્ભિર્વા દેવૈર્વા-ત્તરાદિભિઃ ।

પૃષ્ઠસ્ય મનસાર્થસ્ય કુર્વતાં મનસોત્તરમ્ ॥ ૧૨૫૧ ॥

દ્વિચત્વારિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનામિહોદયઃ ।

જિનેન્દ્રસ્યાપરસ્યૈકચત્વારિંશત એવ ચ ॥ ૧૨૫૨ ॥

ઔદારિકાંગોપાંગે ચ શુભાન્યત્વગતિદ્વયમ્ ।

અસ્થિરં ચાશુભં ચેતિ પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૫૩ ॥

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ।

પરાઘાતોચ્છ્વાસવર્ણગન્ધસ્પર્શરસા इति ॥ ૧૨૫૪ ॥

નિર્માણાદ્યસંહનને દેહે તૈજસકાર્મણે ।

અસાતસાતાન્યતરત્ તથા સુસ્વરદુઃસ્વરે ॥ ૧૨૫૫ ॥

એતાસાં ત્રિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનાં ત્રયોદશે ।

ગુણસ્થાને વ્યવચ્છેદ ઉદયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૨૫૬ ॥ કલાપકમ્ ॥

ભાષાપુદ્ગલસંઘાતવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

નોદયો દુઃસ્વરનામસુસ્વરનામકર્મણોઃ ॥ ૧૨૫૭ ॥

શરીરપુદ્ગલદલવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

શેષા ન સ્યુઃ કાયયોગા ભાવાત્પ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥ ૧૨૫૮ ॥

મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાઓએ અથવા અનુત્તર આદિક દેવોએ મનવડે પૃથેલા પ્રશ્નોને મનવડે જ ઉત્તર આપે એ ' મનયોગ. ' ૧૨૫૧.

અહિં એટલે આ તેરમે ગુણસ્થાને જિનભગવાનને બેતાળીશ કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય અને એ શિવાયના કેવળીને એકતાળીશ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે. ૧૨૫૨.

એમાંથી ઔદારિક અંગ અને ઉપાંગ, શુભ અને અશુભ એમ બે આકાશગતિ, અસ્થિર-સ્થિર-અશુભ-શુભ અને પ્રત્યેક એ પાંચ નામકર્મ, છ સંસ્થાન, અગ્નિલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર નામકર્મ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, નિર્માણનામકર્મ, આદ્ય સંઘયજી, તૈજસ અને કાર્મણ એ બે દેહ, અસાતા અને સાતા વેદનીય એ બેમાંથી એક, તથા સુસ્વર અને દુઃસ્વર એ બે નામકર્મ—આ પ્રમાણેની ત્રીશ કર્મપ્રકૃતિઓનો, તેરમે ગુણસ્થાનકે, ઉદયની અપેક્ષાએ, વ્યવચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૩-૧૨૫૬.

વળી અયોગી ગુણસ્થાનમાં, ભાષાના પુદ્ગલોના વિપાકીપણને ક્ષીધે ' દુઃસ્વર ' અને

તતશ્ચ યશઃ સુભગમાદેયં પર્યાપ્તં ત્રસલાદરે ।

પંચાન્નજાતિર્મનુજાયુર્ગત્યૌ જિનનામ ચ ॥ ૧૨૫૯ ॥

ઉચ્ચૈર્ગોત્રં તથાસાતાસાતાન્યતરદેવ ચ ।

અન્યક્ષણાવધ્યુદયા દ્વાદશૈતા અપિહિતઃ ॥૧૨૬૦॥યુગમમ્ ॥

इति त्रयोदशम् ॥

નાસ્તિ યોગોઽસ્યેત્યયોગી તાદશો યશ્ચ કેવલી ।

ગુણસ્થાનં ભવેત્તસ્યાયોગિકેવલિનામકમ્ ॥ ૧૨૬૧ ॥

तच्चैवम्—अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः सयोगी केवली किल ।

લેખ્યાતીતં પ્રતિપિત્સુધ્યાનં યોગાન્ રુણદ્વિ સઃ ॥ ૧૨૬૨ ॥

तत्र पूर्व बादरेण काययोगेन बादरौ ।

રુણદ્વિ વાગ્મનોયોગૌ કાયયોગં તતશ્ચ તમ્ ॥ ૧૨૬૩ ॥

सूक्ष्माक्रयं चानिवृत्तिशुक्लध्यानं विभावयन् ।

રુન્ધ્યાત્ સૂક્ષ્માંગયોગેન સૂક્ષ્મૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૧૨૬૪ ॥

રુણદ્વયથો કાયયોગં સ્વાત્મનેવ ચ સૂક્ષ્મકમ્ ।

સ સ્યાત્તદા ત્રિભાગોનદેહવ્યાપિપ્રદેશકઃ ॥ ૧૨૬૫ ॥

‘ સુસ્વર ’ નામકર્મોના ઉદય હોતો નથી, તથા શરીરના પુદ્ગળના વિપાકીપણાને લીધે કાયયોગ હોતા નથી પણ નીચે જણાવેલી પ્રકૃતિઓ બાવથી હોય છે. ૧૨૫૭-૧૨૫૮.

યશ, સુભગ, આદેય, પર્યાપ્ત, ત્રસ અને બાદર-એ છ નામકર્મ, પંચેન્દ્રની જાતિ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તથા ગતિ, જિનનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાતા કે અસાતાવેદનીય-એમ કુલે બાર પ્રકૃતિઓ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી ઉદયમાં હોય છે. ૧૨૫૬-૧૨૬૦.

એ પ્રમાણે તેરમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

જેને યોગ નથી એ અયોગી. એવા અયોગી કેવળીનું ગુણસ્થાન ‘ અયોગીકેવળી ’ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૨૬૧.

તે આ પ્રમાણે છે—

આયુષ્ય જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્તજેટલું શેષ રહે છે ત્યારે સયોગીકેવળી લેશ્યાતીત ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાની ઇચ્છાથી યોગોને રૂંધે છે. તેમાં પ્રથમ સ્થૂળ કાયયોગવડે સ્થૂળ મનવચનના યોગોને રૂંધે છે, અને પછી સ્થૂળકાયયોગને રોકે છે. પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનને વિભાવતાં સૂક્ષ્મકાયયોગવડે સૂક્ષ્મ મનવચનના યોગને રૂંધે છે. પછી પોતે સ્વતઃ સૂક્ષ્મકાયયોગને રૂંધે છે, અને એ વખતે એનો શરીરપ્રદેશ તૃતીયાંશે ન્યૂન થઈને રહે છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૫.

શુક્લધ્યાનં સમુચ્છિન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ ચ ।

ધ્યાયન્ પંચ-સ્વવર્ણોચ્ચારમાનં સ કાલતઃ ॥ ૧૨૬૬ ॥

શૈલેશીકરણં યાતિ તદ્ધ પ્રાપ્તો ભવત્યસૌ ।

યૌગવ્યાપારરહિતોઽયોગી સિદ્ધત્યસૌ તતઃ ॥ ૧૨૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગત્યાનુપૂર્વ્યૌ દેવસ્ય શુભાન્યસ્વગતિદ્વયમ્ ।

દ્વૌ ગન્ધાવષ્ટ ચ સ્પર્શા રસવર્ણાંગપંચકમ્ ॥ ૧૨૬૮ ॥

તથા પંચ બન્ધનાનિ પંચ સંઘાતનાન્યપિ ।

નિર્માણં ષટ્ સંહનનાન્યસ્થિરં વાશુભં તથા ॥ ૧૨૬૯ ॥

દુર્ભંગં ચ દુઃસ્વરં ચાનાદેયમયશોઽપિ ચ ।

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ॥ ૧૨૭૦ ॥

પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમપર્યાપ્તાભિધં તથા ।

અસાતસાતયોરેકં પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૭૧ ॥

ઉપાંગત્રિતયં નીચૈર્ગોત્રસુસ્વરમેવ ચ ।

અયોગ્યુપાન્તસમયે ઇતિ દ્વાસતતેઃ દ્વયઃ ॥ ૧૨૭૨ ॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

મનુજસ્ય ગતિશ્ચાયુશ્ચાનુપૂર્વીતિ ચ ત્રયમ્ ।

પ્રસવાદરપર્યાપ્તયશાંસીતિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭૩ ॥

ત્યારપછી સમુચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી, પાંચ હ્રસ્વ વર્ણોના ઉચ્ચાર જેટલા સમયમાં શૈલેશીકરણ કરે છે. અને એમ કરતાં, સર્વ યોગવ્યાપાર રહિત 'અયોગી' થઈ 'સિદ્ધ' થાય છે. ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

અયોગીકેવળીશુભસ્થાનના ઉપાંત્ય સમયનેવિષે દેવની ગતિ તથા આનુપૂર્વી, શુભ અને અશુભ વિહાયગતિ (આકાશગતિ), બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, પાંચરસ, પાંચ વર્ણ, પાંચઅંગ, પાંચ બંધન, પાંચ સંઘાત, છ સંસ્થાન, છ સંઘયણ, ત્રણ ઉપાંગ, નીચગોત્ર, નિર્માણ-અસ્થિર-શુભ-અશુભ-દુર્ભાગ્ય-સુસ્વર-દુઃસ્વર-આનાદેય-અપયશ-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-ઉચ્છ્વાસ-અપર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર અને અસાત કે સાતવેદનીય એટલાં (૧૭) નામકર્મ, —એમ એકદર ખેડાંતેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૬૮-૧૨૭૨.

અને અન્ત્ય સમયે મનુષ્યની ગતિ આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી એ ત્રણ, ઉચ્ચ ગોત્ર,

ઉચ્ચૈર્ગોત્રમથાદેયં સુભગં જિનનામ ચ ।

અસાતસાતયોરેકં જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ॥ ૧૨૭૪ ॥

પ્રયોક્ષ્યેતાઃ પ્રકૃતીઃ જ્ઞાપ્યેત્વાન્તિમે ક્ષણે ।

અયોગી કેવલી સિદ્ધચેન્નિર્મૂલગતકલ્મષઃ॥૧૨૭૫॥ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

મતાન્તરેઽપ્રાનુપૂર્વીં ક્ષિપત્પાન્તિમક્ષણે ।

તતક્ષિસસર્તિં તત્ર દ્વાદશાન્ત્યે ક્ષણે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૭૬ ॥

इति चतुर्थः ॥

આથં દ્વિતીયં તુર્યં ચ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ વૈ ।

ગચ્છન્તમનુગચ્છન્તિ પરલોકે શરીરિણમ્ ॥ ૧૨૭૭ ॥

મિશ્રદેશવિરત્યાદીન્યેકાદશ પરાણિ ચ ।

સર્વથાત્ર પરિત્યજ્ય જીવા યાન્તિ પરં ભવમ્ ॥ ૧૨૭૮ ॥

તત્ર મિશ્રે સ્થિતઃ પ્રાણી મૃતિ નૈવાધિગચ્છતિ ।

સ્યુર્દેશવિરતાદીનિ યાવજ્જીવાવધીનિ ચ ॥ ૧૨૭૯ ॥

યત્તૃતીયં ગુણસ્થાનં દ્વાદશં ચ ત્રયોદશમ્ ।

વિનાન્યેષ્વેકાદશસુ ગુણેષુ મિચિતેઽસુમાન્ ॥ ૧૨૮૦ ॥

અસાતા અને સાતાવેદનીયમાંનું એક, પંચેન્દ્રિયની જાતિ, અને ત્રસ-આદર-પર્યાપ્ત-યશ-આદેય-સુભગ અને જિન-એટલાં (૭) નામકર્મઃ એમ એકંદર તેર પ્રકૃતઓ બપાવે છે, આમ સર્વ કલ્મષ નિર્મૂળ થયે, અયોગીકેવળી સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૭૩-૧૨૭૫.

કેટલાકનો એવો મત છે કે ‘આનુપૂર્વી’ ને ઉપાન્ત્ય ક્ષણમાં બપાવે છે, એટલે ઉપાન્ત્યમાં ૭૨ ને બદલે ૭૩, અને અન્ત્યમાં ૧૩ ને બદલે ૧૨ બપાવે છે. ૧૨૭૬.

એ પ્રમાણે ચૌદમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

પહેલું, બીજું અને ચોથું ગુણસ્થાન પરલોકમાં પ્રાણીની પાછળ-સાથે જાય છે. અને (મિશ્ર, દેશવિરતિ આદિ) બાકીનાં અગ્યાર ગુણસ્થાનકોને, પરલોક જતો પ્રાણી અહિં જ મૂકી જાય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

વળી મિશ્રગુણસ્થાનકે રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો જ નથી. અને ‘દેશવિરતિ’ આદિ ગુણસ્થાનો તો છેક જીવિતપર્યન્ત હોય છે. ૧૨૭૯. કેમકે જેમ (ત્રીજા) મિશ્રગુણસ્થાનમાં રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો નથી તેમ બારમા અને તેરમામાં રહીને પણ મૃત્યુ પામતો નથી. મતલબ કે એ ત્રણ શિવાયના શેષ અગ્યાર ગુણસ્થાને રહીને જ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨૮૦.

સ્તોકા એકાદશગુણસ્થિતા ઉત્કર્ષતોઽપિ યત્ ।
 ચતુઃપંચાશદેવામી યુગપત્ સમ્ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨૮૧ ॥
 તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્ષીણમોહાસ્તે હ્યષ્ટયુક્ શતમ્ ।
 યુગપત્સ્યુરષ્ટમાદિત્રિગુણસ્થાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૨૮૨ ॥
 મિથસ્તુલ્યાશ્ચ યચ્છ્રેણિદ્વયસ્થા અપિ સંગતાઃ ।
 સ્યુર્દ્વાષ્ટયુત્તરશતં પ્રત્યેકં ત્રિષુ તેષુ તે ॥ ૧૨૮૩ ॥
 યોગ્યપ્રમત્તપ્રમત્તાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।
 યત્તે મિતાઃ કોટિકોટિશતકોટિસહસ્રકૈઃ ॥ ૧૨૮૪ ॥
 પંચમસ્થા દ્વિતીયસ્થા મિશ્રાશ્ચાવિરતાઃ ક્રમાત્ ।
 પ્રત્યેકં સ્યુરસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યસ્ત્રયોગિનઃ ॥ ૧૨૮૫ ॥
 સ્યુરનન્તગુણા મિથ્યાદશસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તકાઃ ।
 હ્રદમલ્પબહૃત્વં સ્યાત્ સર્વત્રોત્કર્ષસમ્ભવે ॥ ૧૨૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 વિપર્ણોઽપ્યન્યથા સ્યાત્ સ્તોકાઃ સ્યુર્જાતુચિચ્ચથા ।
 ઉત્કૃષ્ટશાન્તમોહેભ્યો જઘન્યાઃ ક્ષીણમોહકાઃ ॥ ૧૨૮૭ ॥

અગ્યારમે ગુણસ્થાનકે સર્વથી અદ્ય પ્રાણીઓ છે કેમકે તેઓ એકીવખતે ઉત્કૃષ્ટઃ પશુ ચોપન જ હોય છે. ૧૨૮૧.

એમના કરતાં સંખ્યાતગણા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે હોય છે. એઓ એકીવખતે એકસોને આઠ હોય છે. એમનાથી અધિક આઠમે, નવમે અને દશમે ગુણસ્થાને હોય છે. આ ત્રણે વળી પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે એ પ્રત્યેક બન્ને શ્રેણીઓનાં એકઠાં કરતાં પણ એકસોબાસઠ હોય છે. ૧૨૮૨-૧૨૮૩.

વળી ' યોગી, ' ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત ' ગુણસ્થાનોએ ઉપરના કરતાં સંખ્યાત-ગણા હોય છે. એઓ કોડ, સો કોડ અને હજાર કોડ છે. ૧૨૮૪.

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનોએ, ઉપર કરતાં અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય ગણા હોય છે. અને અયોગી એટલે ચૌદમે ગુણસ્થાને એમના કરતાં અનંતગણા હોય છે. આમનાથી અનંતગણા વળી મિથ્યાદષ્ટિઓ હોય છે. આ અદ્યબહૃત્વ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટઃ સમજવું. ૧૨૮૫-૧૨૮૬.

આ બાબતમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા વિપર્યય એટલે ફેરફાર પણ છે. જેમકે કોઈ વખતે ઉપશાંતમોહગુણસ્થાનવાળાની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા કરતાં ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવાળાની જઘન્ય સંખ્યા ન્હાની હોય છે. ૧૨૮૭.

एवं सास्वादनादिष्वपि भाव्यम् ॥

મિથ્યાત્વં કાલતોડનાદિસાન્તં સ્યાત્સાદિસાન્તકમ્ ।
 અનાદ્યનન્તં ચ ન તત્સાદ્યનન્તં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૧૨૮૮ ॥
 રયાદાયં તત્ર મઘ્યાનામનાસપૂર્વસદ્દશામ્ ।
 દ્વિતીયં પ્રાપ્ય સમ્યક્ત્વં પુનર્મિથ્યાત્વમીયુષામ્ ॥ ૧૨૮૯ ॥
 સ્યાત્તૃતીયમમઘ્યાનાં સદા મિથ્યાત્વવર્તિનામ્ ।
 આનન્ત્યાસમ્ભવાત્ સાદેસ્તુર્યં યુક્તમસમ્ભવિ ॥ ૧૨૯૦ ॥
 સાસાદનં ચોક્તમેવ ષડાવલિમિતં પુરા ।
 તુર્યં મિતં સમધિકત્રયચ્ચિંશત્પયોધિભિઃ ॥ ૧૨૯૧ ॥
 સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે ત્રયચ્ચિંશત્પયોનિધીન્ ।
 ધૃત્વાઽવિરતસમ્યક્ત્વં તતોઽપ્રાપ્યાગતોઽસકૌ ॥ ૧૨૯૨ ॥
 યાદ્યદ્યપ્તે વિરતિં નાપ્તોતિ તાવદેષ યત્ ।
 તુર્યમેવ ગુણસ્થાનમુરરીકૃત્ય વર્તેતે ॥ ૧૨૯૩ ॥

‘સાસ્વાદન’ આદિમાં પણ એમ છે.

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ અનાદિસાંત, સાદિસાંત, અને અનાદિઅનંત પણ છે; પરંતુ સાદિઅનંત સંભવતો નથી. ૧૨૮૮.

પૂર્વે જેમને સમકિત પ્રાપ્ત થયું નથી એવા ભવ્યોના એ ગુણસ્થાનનો પહેલો એટલે અનાદિસાંત સ્થિતિકાળ છે. સમકિત પામીને પુનઃ મિથ્યાત્વે ઉતરી ગયા હોય એમના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ બીજો એટલે સાદિસાંત છે. ૧૨૮૯.

હમેશાં મિથ્યાત્વમાં જ વર્તતા અભવ્ય જીવોના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ ત્રીજો એટલે અનાદિઅનંત છે. ‘સાદિ’ ને અનન્તપણાનો અસંભવ હોવાથી ‘સાદિઅનન્ત’—એવો ચોથો પ્રકાર સંભવતો નથી. ૧૨૯૦.

બીજા ‘સાસ્વાદન’ ગુણસ્થાનનો કાળ છે ‘આવળી’ જેટલો છે એ પૂર્વે કહેલું જ છે. ચોથા ગુણસ્થાનનો તેત્રીશ સાગરોપમથી કંઈકે અધિક છે. ૧૨૯૧.

કેમકે એ (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રાણી) સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વને વિષે તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહી અવિરતસમ્યક્ત્વ પામી ત્યાંથી પુનઃ અહિં પણ આવે છે અને જ્યાંસુધી અહિં પણ તે વિરતિ પામતો નથી ત્યાં સુધી તે ચોથે જ ગુણસ્થાનકે રહે છે. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

किंचिन्न्यूननवाब्दोनपूर्वकोटिमिते मते ।

त्रयोदशं पंचमं च गुणस्थाने उभे अपि ॥ १२९४ ॥

अन्तिमं હજજાનમેત્યેવંરૂપૈઃ કિલાક્ષરૈઃ ।

अविलम्बात्वरितयोच्चारितैः प्रमितं भवेत् ॥ १२९५ ॥

આનંતમુહૂર્ત્તિકાનિ સ્યુઃ શેષાણ્યષ્ટાપ્યમૂનિ ચ ।

केचिदूचुर्न्यूनपूर्वकोटिके षष्टसप्तके ॥ १२९६ ॥

તથોક્તં મગવતીસૂત્રે—

પમત્તસંજમસ્સ ણં પમત્તસંજમવટ્ટમાણસ્સ સઠ્ઠા વિ ણં પમત્તદ્ધા-
કાલઓ કેવશ્ચિરં હોઈ । મંડિઆ એકજીવં પડુચ્ચ જહ્મ એગં સમ્મયં ઉક્કો
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોઢી । ણાણાજીવે પડુચ્ચ સઠ્ઠવદ્ધા ॥ અસ્યવૃત્તિઃ—જહ્મ એકં
સમયંતિ કથં ઉચ્ચતે । પ્રમત્તસંયતપ્રતિપત્તિસમયસમનન્તરમેવ મરણાત્ ॥
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોઢિત્તિ । કિલ પ્રત્યેકમન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણે એવ પ્રમત્તાપ્રમત્ત-
ગુણસ્થાને । તે ચ પર્યાયેણ જાયમાને દેશોનપૂર્વકોટિં યાવદુત્કર્ષેણ ભવતઃ ।
મહાન્તિ ચ અપ્રમત્તાપેક્ષયા પ્રમત્તાન્તર્મુહૂર્ત્તાનિ કલ્પ્યન્તે । એવં ચ અન્ત-

પાંચમું અને તેરમું—એ બેઉ ગુણસ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ કોડપૂર્વથી આશરે નવવર્ષન્યૂન છે. ૧૨૯૪.

અન્તિમ ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ, વિલાંબ કર્યા વિના તેમ ઉતાવળ કર્યા વિના ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯—એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો છે. ૧૨૯૫.

શેષ આઠ રહ્યાં એમનો સ્થિતિકાળ ‘અન્તર્મુહૂર્ત્ત’ જેટલો છે. કેટલાક વળી આ આઠ માંહેલા બે—છઠ્ઠા અને સાતમા—નો કાળ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન છે એમ કહે છે. ૧૨૯૬.

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’ માં વર્તતા સંયમી—સાધુઓનો સર્વપ્રમત્તકાળ કેટલો હોય ? ઉત્તર:—હે મંડિઆ, એક જીવને આશ્રયીને ‘જઘન્ય’ એક સમય અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન; અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ સર્વકાળ.” આ ઉપર ટીકા છે એ આ પ્રમાણે:—અહિં જઘન્ય એક સમયનો કાળ કેમ કહ્યો ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત સંયમ અંગીકાર કરીને અન્યસમયે જ મરણ પામવાથી. પ્રશ્ન:—પૂર્વકોડથી કંઈક ન્યૂન—એમ કહ્યું એ શી રીતે ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—એ પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે, અને એમની પર્યાયો એકત્ર

મુહૂર્તપ્રમાણાનાં પ્રમત્તાદ્વાનાં સર્વાસાં મિલને દેશોનપૂર્વકોટીકાલમાનં
ભવતિ ॥ અન્યે ચ આહુઃ । અષ્ટવર્ષોનાં પૂર્વકોટિં યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ પ્રમ-
ત્તા સ્યાત્ । एवं અપ્રમત્તસૂત્રમપિ ॥ નવરં ॥ જહ્ન અંતમુહૂર્તંતિ । કિલ
અપ્રમત્તાદ્વાયાં વર્તમાનસ્ય અન્તર્મુહૂર્તમધ્યે મૃત્યુઃ ન ભવતીતિ ॥ ચૂર્ણિ-
કારમતં તુ પ્રમત્તસંયતવર્જઃ સર્વોઽપિ સર્વવિરતોઽપ્રમત્ત ઉચ્યતે પ્રમાદા-
ભાવાત્ । સ ચ ઉપશમશ્રેણિં પ્રતિપદ્યમાનઃ મુહૂર્તાભ્યન્તરે કાલં કુર્વન્
જઘન્યકાલો લભ્યતે ઇતિ ॥ દેશોનપૂર્વકોટી તુ કેવલિનમાશ્રિત્ય ઇતિ ॥

યન્નિર્દિષ્ટં જિનાધીશૈરેકજીવવ્યપેક્ષયા ।

ત્યક્ત્વા પુનઃ પ્રાપ્તિરૂપમથૈષામુચ્યતેઽન્તરમ્ ॥ ૧૨૯૭ ॥

જઘન્યં સાસાદનસ્ય પલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

શેષેષુ ચ દશાનાં સ્યાદન્તર્મુહૂર્તમન્તરમ્ ॥ ૧૨૯૮ ॥

મિથ્યાત્વસ્ય તદુત્કૃષ્ટં દ્વિઃષટ્ષષ્ટિઃ પયોધયઃ ।

સાધિકાઃ કથિતાસ્તત્ર શ્રૂયતાં ભાવના ત્વિયમ્ ॥ ૧૨૯૯ ॥

કરીએ એટલે ઉત્કર્ષતઃ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ થાય છે. એમાં પણ ‘ અપ્રમત્ત ’ ની અપેક્ષાએ ‘ પ્રમત્ત ’ ના અન્તર્મુહૂર્તો મોટાં કદખ્યાં છે. એટલે અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા પ્રમત્ત શુભસ્થાનના સર્વકાળ એકત્ર કરીએ તો ‘ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન ’ થાય છે. કેટલાકનો વળી એવો મત છે કે ‘ પ્રમત્ત ’ નો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ ‘ કોડપૂર્વથી આઠ વર્ષ ન્યૂન ’ છે. ‘ અપ્રમત્ત ’ ના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. ફેર એટલો કે ‘ અપ્રમત્તકાળ ’ ની અંદર રહેનારનું અન્તર્મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ થતું નથી. વળી ‘ ચૂર્ણિ કાર ’ નો તો એવો મત છે કે પ્રમત્તસંજમી વિના બીજા સર્વ સર્વવિરતિ ‘ અપ્રમત્ત ’ કહેવાય છે કેમકે એમને પ્રમાદનો અભાવ છે—પ્રમાદ હોતો જ નથી. આવો સંયમી વળી ઉપશમશ્રેણિને પ્રાપ્ત કરીને અન્તર્મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ પામવાથી જઘન્ય કાળ પમાય છે. ” ‘ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ ’ કહ્યો એ કાળ તો કેવળીને આશ્રયીને કહ્યો છે.

અહિં જિનપ્રભુએ જે એક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે પ્રાપ્તિરૂપને ત્યજીને કહ્યું છે.

હવે આ શુભસ્થાનોના અન્તર વિષે. ૧૨૯૭.

‘ સાસાદન ’ નું અન્તર જઘન્યતઃ એક પદ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને શેષ તેરમાંહેના દશ શુભસ્થાનોનું અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૧૨૯૮.

મિથ્યાત્વશુભસ્થાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસોબત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૧૨૯૯.

અનુભૂય સ્થિતિં કશ્ચિત્ સમ્યક્ત્વસ્ય ગરીયસીમ્ ।

મિશ્રં તતોઽન્તર્મુહૂર્તમનુભૂય તતઃ પુનઃ ॥ ૧૩૦૦ ॥

ષટ્ષષ્ટયમ્ભોનિધિમિતાં સમ્યક્ત્વસ્ય ગુરુસ્થિતિમ્ ।

સમાપ્ય કોઽપિ મિથ્યાત્વં જાતુ યાતિ તદા હિ તત્ ॥ ૧૩૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દેશોનપુદ્ગલપરાવર્તાર્દ્ધપ્રમિતં મતમ્ ।

દ્વિતીયાદીનાં દશાનાં ગુણાનાં જ્યેષ્ઠમન્તરમ્ ॥ ૧૩૦૨ ॥

ક્ષપકસ્યાન્તરં જાતુ ન સ્યાત્ ત્રિષ્વષ્ટમાદિષુ ।

સકૃતપ્રાપ્તેઃ ક્ષીણમોહાદિત્રયેઽપ્યન્તરં ન હિ ॥ ૧૩૦૩ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

अथ योगः ॥

દશ પંચાધિકા યોગાઃ સત્ સ્યુસ્તત્ર કાયિકાઃ ।

ચત્વારો માનસોદ્ભૂતાસ્તાવન્ત એવ વાચિકાઃ ॥ ૧૩૦૪ ॥

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયસ્તેન મિશ્રિતઃ ।

આહારકસ્તન્મિશ્રઃ સત્તમસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૦૫ ॥

અહિં આ પ્રમાણે ભાવના છે:—

કોઈ પ્રાણી સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુભવીને તથા પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિશ્ર ગુણુ-સ્થાનક અનુભવીને પુનઃ છાસક સાગરોપમની સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને જ્યારે મિથ્યા ત્વગુણુસ્થાને ઉતરી પડે ત્યારે ઉપર કહ્યું એ મિથ્યાત્વનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર થાય છે. ૧૩૦૦-૧૩૦૧,

બીજાથી માંડીને દશ (અર્થાત્ અગ્યારમા સુધીના) ગુણુસ્થાનોનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ-પુદ્ગલપરાવર્તથી કંઈક ન્યૂન છે. ૧૩૦૨.

આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનોમાં ક્ષપક થયેલાને લેશ પણ અન્તર નથી; તેમજ એક જ વાર પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી, ' ક્ષીણમોહ ' વગેરે ત્રણ ગુણુસ્થાનોમાં એટલેકે બારમા, તેરમા અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનોમાં પણ અન્તર નથી. ૧૩૦૩.

આવી રીતે ગુણુસ્થાનોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકત્રીશમા દ્વાર 'યોગ' વિષે.

યોગ પંદર છે; સાત કાયના, ચાર મનના, અને ચાર વચનના. ૧૩૦૪.

ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક, વૈક્રિય, મિશ્રવૈક્રિય, આહારક, મિશ્રઆહારક અને તૈજસકાર્મણ-એમ સાત કાયયોગો છે. ૧૩૦૫.

પર્યાસાનાં નૃતિરશ્ચામૌદારિકાભિધો ભવેત્ ।

સ્થાત્તન્મિશ્રસ્તુ પર્યાસાપર્યાસાનાં તથોચ્યતે ॥ ૧૩૦૬ ॥

કાર્મણેન વૈક્રિયેણાહારકેણેતિ ચ ત્રિધા ।

ઔદારિકમિશ્રકાયયોગં યોગીશ્વરા જગુઃ ॥ ૧૩૦૭ ॥

ઔદારિકાંગનામાદિતાદૃક્કર્મનિયોગતઃ ।

ઉત્પત્તિદેશં પ્રાપ્તેન તિરશ્ચા મનુજેન વા ॥ ૧૩૦૮ ॥

યદૌદારિકમારબ્ધં ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તાવદૌદારિકમિશ્રઃ કાર્મણેન સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથા ચોક્તં નિર્યુક્તિકારેણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયને—

તેણ કમ્મણં આહારેઙ્ગ અણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મિસ્સેણં જાવ સરીરસ્સ નિપ્પત્તી ॥ ૧૩૧૦ ॥

નનુ મિશ્રત્વમુભયનિષ્ઠમૌદારિકં યથા ।

મિશ્રં ભવેત્કાર્મણેન તથા તેનાપિ કાર્મણમ્ ॥ ૧૩૧૧ ॥

તતશ્ચૌદારિકમિશ્રમેવેદં કથમુચ્યતે ।

અસ્ય કાર્મણમિશ્રત્વમપિ કિં નાભિધીયતે ॥ ૧૩૧૨ ॥

તેમાં પર્યાસ મનુષ્ય અને તિર્યચ્ચાને ઔદારિક કાયયોગ હોય છે. અને પર્યાસ તથા અપર્યાસોને મિશ્રઔદારિક કાયયોગ છે. ૧૩૦૬.

મિશ્રઔદારિક કાયયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે; (૧) કાર્મણ કાયાએ કરીને (૨) વૈક્રિય કાયાએ કરીને અને (૩) આહારક કાયાએ કરીને, ૧૩૦૭.

ઔદારિક શરીર, નામ આદિ કોઈ એવા કર્મના નિયોગથી ઉત્પત્તિદેશને પ્રાપ્ત થયેલ તિર્યચ્ચ કે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરનો આરંભ કરે એ શરીર જ્યાંસુધી પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ‘ કાર્મણ ’ ની સાથે ‘ ઔદારિક ’ નું મિશ્રપણું હોય. ૧૩૦૮-૧૩૦૯.

એ સંબંધમાં નિર્યુક્તિકાર શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં કહે છે કે:—

‘ તૈજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીરે કરીને જીવ અન્તરરહિત-સતત આહાર કરે છે અને ત્યારબાદ જ્યાંસુધીમાં શરીરની નિપ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી ‘ મિશ્ર ’ વડે આહાર કરે છે. ૧૩૧૦.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે કે ‘ મિશ્રપણું ’ તો બેઠે માટે સરખું છે, એટલે કે ‘ ઔદારિક ’ જેમ ‘ કાર્મણ ’ સાથે મિશ્ર છે તેમ ‘ કાર્મણ ’ ‘ ઔદારિક ’ સાથે મિશ્ર છે; તેમ છતાં આ

અગ્રાહુઃ—આસંસારં કાર્મણસ્યાવસ્થિતત્ત્વેન સર્વદા ।

સકલેષ્વપિ દેહેષુ સમ્ભવેદસ્ય મિશ્રતા ॥ ૧૩૧૩ ॥

તતશ્ચ—કાર્મણમિશ્રમિત્યુક્તે નિર્ણેતું નૈવ શક્યતે ।

કિમૌદારિકસમ્બન્ધિર્કિં વાપરશરીરજમ્ ॥ ૧૩૧૪ ॥

ઔદારિકસ્ય ચોત્પત્તિં સમાશ્રિત્ય પ્રધાનતા ।

કાદાચિત્કતયા चास्य प्रतिपत्तिरसंशया ॥ ૧૩૧૫ ॥

તદૌદારિકમિશ્રત્વવ્યપદેશોઽસ્ય યૌક્તિકઃ ।

ન તુ કાર્મણમિશ્રત્વવ્યપદેશસ્તથાવિધઃ ॥ ૧૩૧૬ ॥

યદાપ્યૌદારિકદેહધરો વૈક્રિયલબ્ધિમાન્ ।

પંચાક્ષતિર્યઙ્મર્ત્યશ્ચ પર્યાત્તો બાદરાનિલઃ ॥ ૧૩૧૭ ॥

વૈક્રિયાંગમારભતે ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તદૌદારિકમિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયેણ સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

एवमाहारकारम्भकाले तल्लब्धिशालिनः ।

सहाहारकदेहेन मिश्र औदारिको भवेत् ॥ ૧૨૧૯ ॥

(કાર્મણ) ઔદારિક સાથે મિશ્ર છે, એમ કેમ કહે છે ? ઔદારિક કાર્મણસાથે મિશ્ર છે એમ કેમ નથી કહેતા ? ૧૩૧૧-૧૩૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન:—

કાર્મણ શરીર સર્વદા છેક સંસાર પર્યન્ત રહે છે અને તેથી સર્વ શરીરોમાં એનું મિશ્ર-પણું સંભવે છે. અને તેથી ‘ કાર્મણ સાથે મિશ્ર ’ એટલું કહેવાથી શું મિશ્ર, ઔદારિક શરીર મિશ્ર કે બીજું શરીર મિશ્ર ? એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૧૩૧૩-૧૩૧૪.

વળી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ‘ ઔદારિક ’ ની પ્રધાનતા છે કેમકે એની પ્રતિપત્તિ કદાચિતપણાએ કરીને નિઃસંશય છે. તેથી ‘ ઔદારિકની સાથે મિશ્ર ’ એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે, ‘ કાર્મણની સાથે મિશ્રત્વ ’ છે એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. ૧૩૧૫-૧૬.

વળી ઔદારિક શરીરધારી અને વૈક્રિયલબ્ધિમાન એવો પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તથા પર્યાપ્ત બાહરવાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરને આરંભે છે ત્યારે જ્યાંસુધી એ શરીર પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ઔદારિકની સાથે વૈક્રિય મિશ્ર છે (એમ કહેવાય છે). ૧૩૧૭-૧૮.

એજ પ્રમાણે આહારક શરીરના આરંભવખતે આહારકલબ્ધિવાળાનું આહારક શરીર ઔદારિકની સાથે મિશ્ર છે. ૧૩૧૯.

યદ્યપ્યગ્રોભયત્રાપિ મિથસ્તુલ્યૈવ મિશ્રતા ।

તથાપ્યારમ્ભકત્વેનૌદારિકસ્ય પ્રધાનતા ॥ ૧૩૨૦ ॥

તત ઔદારિકેણૈવ વ્યપદેશો દ્વયોરપિ ।

ન વૈક્રિયાહારકાભ્યાં વ્યપદેશો જિનૈઃ કૃતઃ ॥ ૧૩૨૧ ॥

મતં સિદ્ધાન્તિનામેતત્ કર્મગ્રન્થવિદઃ પુનઃ ।

વૈક્રિયાહારકમિશ્રે એવ પ્રાહુરિમે ક્રમાત્ ॥ ૧૩૨૨ ॥

યદારમ્ભે વૈક્રિયસ્ય પરિત્યાગેઽપિ તસ્ય તે ।

વદન્તિ વૈક્રિયં મિશ્રમેવમાહારકેઽપિ ચ ॥ ૧૩૨૩ ॥

વૈક્રિયદેહપર્યાપ્ત્યા પર્યાસસ્ય શરીરિણઃ ।

વૈક્રિયઃ કાયયોગઃ સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ દ્વિધા ભવેત્ ॥ ૧૩૨૪ ॥

યો પર્યાસદશાયાં સ્યાન્મિશ્રો નારકનાકિનામ્ ।

યોગઃ સમં કાર્મણેન સ સ્યાદ્વૈક્રિયમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૨૫ ॥

તથા યદા મનુષ્યો વા તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયોઽથવા ।

વાયુઃ વા વૈક્રિયં કૃત્વા કૃતકાર્યોઽથ તત્ત્યજન્ ॥ ૧૩૨૬ ॥

આમ બન્નેમાં જે કે મિશ્રત્વ તો પરસ્પર સરખું જ છે તોપણ આરંભકપણુએ કરીને ‘ ઔદારિક ’ પ્રધાન છે. તેથી બેઉ (વૈક્રિય અને આહારક) ‘ ઔદારિક ’ ની સાથે મિશ્ર છે, નહિં કે ઔદારિક બન્નેથી સાથે મિશ્ર. એમ શ્રીજિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૧૩૨૦-૧૩૨૧.

એ મત સિદ્ધાન્તિઓનો છે. કર્મગ્રંથવાળાઓ તો ઔદારિકનું અનુક્રમે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ ની સાથે મિશ્રત્વ છે એમ સમજાવે છે. કેમકે એઓ વૈક્રિયના આરંભસમયે અને પરિત્યાગમાં પણ વૈક્રિયની સાથે મિશ્રત્વ માને છે. આહારકના સંબંધમાં પણ એમજ કહે છે. ૧૩૨૨-૧૩૨૩.

વૈક્રિયશરીરપર્યાપ્તિવાળા જીવને વૈક્રિયકાયયોગ હોય. એનુંયે એ પ્રકારનું મિશ્ર હોય. ૧૩૨૪.

અપર્યાસ દશામાં નારકી અને દેવાનું જે મિશ્રત્વ તે (૧) કાર્મણુવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય. ૧૩૨૫.

એમજ વળી મનુષ્ય અથવા તિર્યચપંચેન્દ્રિ અથવા વાયુ ‘ વૈક્રિય ’ કરીને અને એ સંપૂર્ણ કરી એને ત્યજી દહને જ્યારે ઔદારિક શરીરને વિષે પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે (૨) ઔદારિકવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય છે. ૧૩૨૬-૧૩૨૭.

ઔદારિકશરીરાન્તઃ પ્રવેષ્ટું યતતે તદા ।

યોગો વૈક્રિયમિશ્રઃ સ્યાત્સમમૌદારિકેણ ચ ॥ ૧૩૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મિશ્રીભાવો યદપ્યત્રોભયનિષ્ઠસ્તથાપ્યસૌ ।

પ્રાધાન્યાદ્વૈક્રિયેણૈવ ય્યાતો નૌદારિકેણ તુ ॥ ૧૩૨૮ ॥

પ્રાધાન્યં તુ વૈક્રિયસ્ય પ્રાજ્ઞૈર્નિરૂપિતં તતઃ ।

ઔદારિકે તુ પ્રવેશ એતસ્યૈવ બલેન યત્ ॥ ૧૩૨૯ ॥

આહારકાંગપર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તાનાં શરીરિણામ્ ।

આહારકઃ કાયયોગઃ સ્યાચ્ચતુર્દશપૂર્વિણામ્ ॥ ૧૩૩૦ ॥

આહારકવપુઃ કૃત્વા કૃતકાર્યસ્ય તત્પુનઃ ।

ત્યક્ત્વા સ્વાંગે પ્રવિશતઃ સ્યાદાહારકમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૩૧ ॥

દ્વયોઃ સમેઽપિ મિશ્રત્વે બલેનાહારકસ્ય યત્ ।

ઔદારિકેઽનુપ્રવેશસ્તેનેત્થં વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૩૩૨ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દ્વે સદા સહચારિણી ।

તતો વિવચ્ચિતઃ સૈકો યોગસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૩૩ ॥

જન્તૂનાં વિગ્રહગતાવયં કેવલિનાં પુનઃ ।

સમુદ્ઘાતે સમયેષુ સ્યાત્તૃતીયાદિષુ ત્રિષુ ॥ ૧૩૩૪ ॥

અહિં પણ મિશ્રત્વ બેઉમાં સમાન છે તોપણ વૈક્રિયના પ્રધાનપણાને લઇને એ વૈક્રિયની સાથે ઔદારિકનો યોગ કહેવાય છે. નહિ કે ઔદારિકની સાથે વૈક્રિયનો યોગ. ૧૩૨૮.

વળી પ્રાજ્ઞપુરૂષોએ પણ વૈક્રિયનું પ્રધાનપણું માન્ય કર્યું છે કેમકે એના જ બળવડે ઔદારિકમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે. ૧૩૨૯.

આહારક શરીરની પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થયેલી હોય એવા ઔદપૂર્વધરમહાત્માઓને આહારકકાયયોગ થાય છે; તેમ આહારકશરીર કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા તે મહાત્માઓનો, એ શરીર ત્યજીને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી આહારકમિશ્ર કાયયોગ થાય છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૧.

અહિં પણ બેઉનું મિશ્રત્વ તુલ્ય છે તો એ આહારકના બળે જ ઔદારિકને વિષે પ્રવેશ થઇ શકે છે તેથી આહારક સાથે મિશ્રપણું કહેવાય છે. ૧૩૩૨.

વળી તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર એ બેઉના નિરન્તર સહચારીપણાને લઇને

एवं निरूपिताः सप्त योगाः कायसमुद्भवाः ।

अथ चित्तवचोजातांश्चतुरश्चतुरो ब्रुवे ॥ १३૩૫ ॥

सत्यो मृषा सत्यमृषा न सत्यो न मृषाऽपि च ।

मनोयोगश्चतुर्थेवं वाग्योगोऽप्येवमेव च ॥ १૩૩૬ ॥

તત્ર ચ- સન્ત ઇત્યભિધીયન્તે પદાર્થા મુનયોઽથવા ।

तेषु साधु हितं सत्यमसत्यं च ततोऽन्यथा ॥ १૩૩૭ ॥

पदार्थानां हितं तत्र यथावस्थितचिन्तनात् ।

मुनीनां च हितं यस्मान्मोक्षमार्गेकसाधनम् ॥ ૧૩૩૮ ॥

स्वतो विप्रतिपत्तौ वा वस्तु स्थापयितुं किल ।

सर्वज्ञोक्तानुસारेण ચિન્તનં સત્યમુચ્યતે ॥ ૧૩૩૯ ॥

यथास्ति जीवः सदसद्रूपो व्याप्य स्थितस्तनुम् ।

भोक्ता स्वकर्मणां सत्यमित्यादिपरिચिन्तनम् ॥ ૧૩૪૦ ॥

પ્રશ્ને વિપ્રતિપત્તૌ વા સ્વભાવાદુત વસ્તુષુ ।

विकल्प्यते जैनमतोत्तीर्णं यत्तदसत्यकम् ॥ ૧૩૪૧ ॥

‘તૈજસકાર્મણુ’ એમ લેગો જ એક કાયયોગ કહ્યો છે. આ તૈજસકાર્મણુકાયયોગ પ્રાણીઓને વિશ્રુદ્ધગતિમાં હોય છે, અને કેવળીઓને સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા-એમ ત્રણ સમયોને વિષે હોય છે. ૧૩૩૩-૧૩૩૪.

આ પ્રમાણે સાત કાયયોગ વિષે સમજણ આપી હવે મન અને વચનના અચ્ચાર યોગ વિષે કંઈક કહીએ છીએ. ૧૩૩૫.

(૧) સત્ય, (૨) મૃષા, (૩) સત્યમૃષા અને (૪) ન સત્ય ન મૃષા-એમ ચાર પ્રકારનો મનોયોગ છે. વચનયોગના પણ એ જ પ્રકારે ચાર ભેદ છે. ૧૩૩૬.

પદાર્થવાચી અથવા મુનિજનવાચી સત્ શબ્દ છે. એ પરથી એ પદાર્થ કે મુનિજનને હિતાવહ-એ સત્ય, યથાવસ્થિત ચિન્તય કરવાથી પદાર્થને હિતાવહ; અને મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક સાધન હોઈને મુનિજનને હિતાવહ. એથી વિપરીત-એ અસત્ય. ૧૩૩૭-૩૮.

કોઈ વસ્તુ કે વાતનું સ્થાપન કરવામાં સ્વતઃ અથવા કંઈ શુંચ ઉભી થાય ત્યારે સર્વજ્ઞના વચનઅનુસાર ચિન્તવન કરવું તે ‘ સત્ય મનોયોગ ’ કહેવાય છે. જેમકે સત્ અસત્ જીવ શરીરમાં બ્યાપીને રહેલ છે, તે સ્વકર્મનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ ચિન્તવન એ સત્ય મનોયોગ છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦.

કોઈ પ્રશ્નમાં કે શુંચમાં કોઈ વસ્તુની જિનવચનથી વિપરીત કલ્પના કરવી એનું

નાસ્તિ જીવો યથૈકાન્તનિત્યોઽનિત્યો મહાનણુઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણોઽસત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૨ ॥

કિંચિત્સત્યમસત્યં વા યત્સ્યાદુભયધર્મયુક્ ।

સ્યાત્તસત્યમૃષાભિરુપં વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૪૩ ॥

યથાન્યવૃત્તમિશ્રેષ્ઠ બહુશ્વશોકશાલિષુ ।

અશોકવનમેવેદમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૪ ॥

સત્ત્વાત્કતિપયાશોકતરૂણામત્ર સત્યતા ।

અન્યેષામપિ સદ્ભાવાત્ ભવેદસત્યતાપિ ચ ॥ ૧૩૪૫ ॥

ભવેદસત્યમેવેદં નિશ્ચયાપેક્ષયા પુનઃ ।

વિકલ્પિતસ્વરૂપસ્યાસદ્ભાવાદિહ વસ્તુનઃ ॥ ૧૩૪૬ ॥

વિનાર્થપ્રતિનિષ્ઠાં ચ સ્વરૂપમાત્રચિન્તનમ્ ।

ઉક્તતલ્લક્ષણાયોગાન્ન સત્યં ન મૃષા ચ તત્ ॥ ૧૩૪૭ ॥

યથા ચૈત્રાયાચનીયા ગૌરાનેયો ઘટસ્તતઃ ।

પર્યાલોચનમિત્યાદિ સ્યાદસત્યામૃષાભિધમ્ ॥ ૧૩૪૮ ॥

નામ ‘ અસત્ય મનોયોગ ’ છે. જેમકે જીવ એકાન્તે છેજ નહિં, જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, મહોદો છે, નહોનો છે, અકર્તા છે તથા નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિક ચિન્તવન કરવું એ અસત્ય મનોયોગ જાણવો. ૧૩૪૧-૧૩૪૨.

વળી કંઈક સત્ય અને કંઈક મૃષા (અસત્ય) એમ બેઠ ધર્મો જેનામાં હોય તે વ્યવહારનયને આશ્રીને સત્યમૃષા નામનો (ત્રીજો) મનોયોગ છે. જેવી રીતે કે ઘણાં અશોકવૃક્ષોની સાથે થોડાં બીજાં વૃક્ષો મિશ્ર હોય છતાં આપણે ચિન્તવીએ કે આ તો અશોકવૃક્ષો જ છે, એ આ ત્રીજો (મિશ્ર) મનોયોગ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪.

એમાં કેટલાક અશોકવૃક્ષોનો સંસ્કાર હોવાથી સત્યતા છે. અને બીજાં પણ વૃક્ષો હોવાથી અસત્યતા પણ છે. ૧૩૪૫.

વળી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ય જ છે. કેમકે કલ્પેલા સ્વરૂપવાળા પદાર્થોનો ત્યાં અસંસ્કાર છે. ૧૩૪૬.

અર્થપ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ સ્વરૂપનું જ ચિન્તવન કરવું એમાં, એનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે એનો યોગ ન હોવાથી એ ‘ નહિં સત્ય નહિં મૃષા ’ નામનો ચોથા પ્રકારનો મનોયોગ કહે-

વ્યવહારાપેક્ષયૈવ પૃથગેતદુદીર્યતે ।

નિશ્ચયાપેક્ષયા સત્યેઽસત્યે વાન્તર્ભવેદિદમ્ ॥ ૧૩૪૯ ॥

તથાહિ—ગૌરિચિત્તેત્યાદિસંકલ્પં દંભેન વિદધીત ચેત્ ।

અન્તર્ભવેત્તદાઽસત્યે સત્યે પુનઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૧૩૫૦ ॥

સર્વમેતદ્ભાવનીયં વાગ્યોગેઽપ્યવિશેષતઃ ।

ભાવિતાશ્ચિન્તને ભેદા ભાવ્યાસ્તેઽત્ર તુ જલ્પને ॥ ૧૩૫૧ ॥

एवं मनोवचोयोगाः स्युः प्रत्येकं चतुर्विधाः ।

તતો યોગાઃ પંચદશ વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૫૨ ॥

किमु कश्चिद्विशेषोऽस्ति भाषावाग्योगयोर्ननु ।

ભાષાધિકારો યત્પ્રોક્તઃ સૂત્રે વાગ્યોગતઃ પ્રથક્ ॥ ૧૩૫૩ ॥

अप्रोच्यते-युज्यते इति योगः स्यादिति व्युत्पत्तियोगतः ।

ભાષાપ્રવર્ત્તકો જન્તુયત્નો વાગ્યોગ ઉચ્યતે ॥ ૧૩૫૪ ॥

વાય છે. જેમકે અમુક માણસ પાસે ગાય યાચવી છે, પછી ઘટ લાવવો છે—ઇત્યાદિ પર્યાલોચના નથી સત્ય તેમ નથી અસત્ય. એ ‘અસત્યામૃષા’ મનોયોગ થયો. ૧૩૪૭-૧૩૪૮.

આને પૃથક્ લેદ ગણ્યો એ તો વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ ગણ્યો છે. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો આ લેદ—પ્રકાર ‘સત્ય’ માં અથવા ‘અસત્ય’ માં સમાઈ જાય છે. ૧૩૪૯.

તે આવી રીતે—ગાય યાચવી છે, ઇત્યાદિ સંકલ્પ જો દંભપૂર્વક કર્યો હોય તો તેનો ‘અસત્ય’ માં સમાવેશ થાય, પણ જો સ્વભાવિકપણે કર્યો હોય તો તેનો સમાવેશ ‘સત્ય’ માં થાય. ૧૩૫૦.

જેવું આ મનોયોગોનું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ—તે મુગ્ધનું જ વચનયોગોનું સ્વરૂપ જાણવું. પહેલામાં ‘ચિન્તવન’ રૂપ લેદ કહ્યા છે તે અહિં (આમાં) ‘મુખેથી કહેવારૂપે’ લેવા. ૧૩૫૧.

આ પ્રમાણે મનના અને વચનના પ્રત્યેકના ચત્ચાર યોગ થયા. અને તેથી સર્વ મળીને (વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પંદર યોગ થયા. ૧૩૫૨.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વચનયોગ અને ભાષા—એ બેમાં શું કંઈ તફાવત છે કે સૂત્રનેવિષે ભાષાધિકારને વચનયોગથી પૃથક્ વર્ણવ્યો છે—કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે—યુજ્યતે इति योगः એવી જોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જન્તુનો ભાષાપ્રવર્ત્તક યત્ન વાગ્યોગ કહેવાય છે. અને ભાષાને લાયક એવા દ્રવ્યોમાંથી ભાષા-

ભાષાત્વેનાપાદિતા યા ભાષાર્હદ્રવ્યસંતતિઃ ।

સા ભાષા સ્યાદતો ભેદો ભાષાવાગ્યોગયોઃ સ્ફુટઃ ॥ ૧૩૫૫ ॥

તથોક્તમ્ આવશ્યકબૃહદ્વૃત્તૌ—

ગિળહૃય કાઙ્ણં નિસિરહ તહ વાઙ્ણ જોગેણંતિ ॥

અત્ર કશ્ચિદાહ—

તત્ર કાયિકેન ગૃહ્ણતિ ઇતિ એતદ્ યુક્તમ્ તસ્ય આત્મવ્યાપારરૂપત્વાત્ । નિસૃજતિ તુ કથં વાચિકેન કોઽયં વાગ્યોગ ઇતિ । કિં વાગેવ વ્યાપારા-
પન્ના આહોસ્વિત્ તદ્વિસર્ગહૈતુઃ કાયસંરમ્ભ ઇતિ । યદિ પૂર્વઃ વિકલ્પઃ સ
ખલુ અયુક્તઃ તસ્યા યોગત્વાનુપપત્તેઃ । તથા ચ ન વાક્યેવલા જીવવ્યાપારઃ
તસ્યાઃ પુદ્ગલમાત્રપરિણામરૂપત્વાત્ રસાદિવત્ । યોગશ્ચ આત્મનઃ શરી-
રવતઃ વ્યાપાર ઇતિ । ન ચ તયા ભાષા નિસૃજ્યતે કિન્તુ સૈવ નિસૃજ્યતે
ઇતિ ઉક્તમ્ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ । તતઃ સ કાયવ્યાપારઃ એવ ઇતિ કૃત્વા
કાયિકેનૈવ નિસૃજતિ ઇતિ આપન્નં અનિષ્ઠં ચ એતત્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

ત્વશુભ્રવાળી જે બનાવી તે ભાષા કહેવાય. આમ હોવાથી ભાષા અને વાગ્યોગ-વચનયોગ-માં
સ્ફુટ ભેદ જ છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

આ સંબંધમાં ‘આવશ્યક’ની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—(પ્રાણી ભાષાના પુદ્ગલોને) કાય-
યોગવડે ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે.

અહિં કોઇ શંકા ઉઠાવે છે કે—કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે એમ કહો છો એ તો યુક્ત છે
કેમકે એ આત્મવ્યાપાર છે. પરંતુ ‘વચનયોગવડે મૂકે છે’ એ કેવી રીતે? અને એ વચનયોગ
શું છે? શું વાણીનો વ્યાપાર એ જ વચનયોગ છે કે એને મૂકવામાં હેતુભૂત એવો કાયસંરંભ
છે? જો પહેલો વિકલ્પ લેશો તો તે અયુક્ત છે કેમકે એ વાણીને યોગત્વની અનુપપત્તિ છે અને
કેવળ વાણી જ એકલી જીવનો વ્યાપાર નથી કારણ કે એ તો રસ આદિની પેઠે પુદ્ગલમાત્રના
પરિણામરૂપ છે. અને જે યોગ છે તે તો શરીરી આત્માનો વ્યાપાર છે. વળી તેનાથી ભાષા
મૂકાતી નથી; ભાષા પોતે જ છૂટે છે. હવે જો બીજો વિકલ્પ લેશો તો તે કાયવ્યાપાર જ છે
એમ કરીને ‘કાયયોગવડે જ મૂકે છે’ એમ નિષ્પન્ન થાય છે—જે તમોને ઇષ્ટ નથી.

ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

ન । અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । इह तनुयोगविशेष एव वाग्योगो मनोयोगश्च इति कायव्यापारशून्यस्य सिद्धवत् तदभावात् । ततश्च आत्मनः शरीरव्यापारे सति येन शब्दद्रव्योपादानं करोति स कायिकः । येन तु कायसंरम्भेण तान्येव मुंचति स वाचिक इति । तथा येन मनोद्रव्याणि मन्यते स मानस इति । कायव्यापारः एव अयं व्यवहारार्थं त्रिधा विभक्तः इति । अतः अदोषः ॥

अथ प्रसंगतो भाषास्वरूपं वच्मि सापि हि ।

चतुर्विधोक्तन्यायेन सत्यासत्यादिभेदतः ॥ १३५६ ॥

सन्तो जीवादयो भावाः सन्तो वा मुनयोऽथवा ।

मूलोत्तरगुणास्तेभ्यो हिता सत्याभिधीयते ॥ १३५७ ॥

अयं भावः—मुक्तिमार्गારાધની યા સા ગીઃ સત્યોચ્યતે હિતા ।

સા તુ સત્યાપ્યસત્યૈવ યાન્યેષામહિતાવહા ॥ ૧૩૫૮ ॥

અસત્યા તુ ભવેદ્ભાષા મુક્તિમાર્ગવિરાધની ।

દિસ્વભાવા તૃતીયાન્ત્યા નારાધનવિરાધની ॥ ૧૩૫૯ ॥

એમ નથી. કેમકે તમે અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. વચનયોગ અને મનોયોગ એ બેઉ એક જાતના કાયયોગ જ છે. કેમકે કાયવ્યાપારરહિતને, સિદ્ધની જેમ, એનો અભાવ છે. તેથી આત્માનો શરીરવ્યાપાર હોતો હતો, જેનાવડે શબ્દદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરે છે તે કાયયોગ છે; અને જે કાયસંરંભેકરીને શબ્દદ્રવ્યોને મૂકે છે તે વચનયોગ છે; અને જેનાવડે મનદ્રવ્યોને ચિંતવે છે તે મનોયોગ છે. આવી રીતે કાયવ્યાપારને જ વ્યવહારને અર્થે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. માટે એમાં કાંઈ દોષ નથી.

હવે પ્રસંગોપાત્ત ભાષાનું સ્વરૂપ કહું છું. એ (ભાષા) પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે સત્ય, અસત્ય વગેરે ચાર પ્રકારની છે. ૧૩૫૬.

સત્ શબ્દ (બહુવચને) ‘જીવ વગેરે પદાર્થો’ના અર્થમાં, ‘મુનિજન’ના અર્થમાં તેમજ ‘મૂળ અને ઉત્તર ગુણો’ના અર્થમાં વપરાય છે અને તે પરથી, એ સત્ ને હિતકારી એવી ભાષા તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે. ૧૩૫૭.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી, હિતકારી ભાષા સત્યભાષા કહેવાય છે; અને જે બીજાનું અહિત કરનારી છે તે ભાષા સત્ય હોય છતાં અસત્ય કહેવાય છે. મુક્તિમાર્ગને વિરાધનારી ભાષા અસત્યભાષા કહેવાય છે. ત્રીજી સત્યાસત્ય એટલે મિશ્રસ્વભાવવાળી ભાષા છે. અને ચોથી ‘ન સત્ય ન અસત્ય’ અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા છે. એ બેઉ મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી પણ નથી તેમ વિરાધનારી પણ નથી. ૧૩૫૮-૧૩૫૯.

ઉક્તં ચ—સચ્ચા હિયા સયા મિહ સંતો ણયો ગુણા પયસ્થા વા ।

તઠ્ઠિવરીયા મોસા મીસા જા તદુભયસહાવા ॥ ૧૩૬૦ ॥

અણહિગયા જા તીસુ વિ સદ્દોશ્ચિય કેવલા અસચ્ચમોસા ॥ઈતિ॥

તત્ર સત્યા દશવિધા પ્રજ્ઞતા પરમર્ષિભિઃ ।

ણ્મિઃ પ્રકારૈર્દશર્ભિર્વદન્ન સ્યાદ્વિરાધકઃ ॥ ૧૩૬૧ ॥

તથાહુઃ—જણવયસમ્મયઠવણા નામે રૂવે પડુચ્ચ સચ્ચે અ ।

વવહારભાવજોગે દસમે ઉવમ્મસચ્ચે અ ॥ ૧ ॥

તસ્મિસ્તસ્મિન્ જનપદે વચોઽર્થપ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સત્યં જાનપદં પિષ્ચં કોંકણાદૌ યથા પયઃ ॥ ૧૩૬૨ ॥

ભવેત્સંમતસત્યં તદ્યત્સર્વજનસમ્મતમ્ ।

યથાન્યેષાં પંકજત્વેઽપ્યરવિન્દં હિ પંકજમ્ ॥ ૧૩૬૩ ॥

અન્યત્ર કહું છે કે—

સત્ શબ્દ મુનિજન, ગુણ અને પદાર્થનો વાચક છે—એવી રીતની હિતાવહ ભાષા તે સર્વદા સત્ય ભાષા છે. એથી જે વિપરીત હોય એ અસત્યભાષા બાણવી. સત્ય અને અસત્ય એમ ઉભયસ્વભાવળી હોય તે મિશ્રભાષા સમજવી. અને જેનો એ ત્રણેમાંથી એકકયેમાં પણ સમાવેશ થતો નથી એવી કેવળ વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષા—તે ‘ન સત્ય ન મૃષા’ ભાષા છે. ૧૩૬૦.

વળી સત્યભાષા પણ મહર્ષિઓએ દશ પ્રકારની કહી છે. એ દશે પ્રકારે બોલનારો મનુષ્ય વિરાધક થતો નથી. ૧૩૬૧.

એ દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સંમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) અપેક્ષા સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઉપમા સત્ય.

તે તે જનપદ એટલે દેશને વિષે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારું વચન જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જેમકે જળને કોંકણદેશમાં ‘પિષ્ચ’ કહે છે. ૧૩૬૨.

સર્વજનોને જે સમ્મત હોય તે સમ્મત સત્ય કહેવાય. જેમકે ‘પંકજત્વ’ બીજી વસ્તુઓમાં છતાં પણ કમળ જ પંકજ કહેવાય છે. ૧૩૬૩.

તદ્ ભવેત્સ્થાપનાસત્યં સ્થાપિતં યત્પ્રતીતિકૃત્ ।
 યથૈકકઃ પુરો ચિન્દુદ્વયયુક્તઃ શતં ભવેત્ ॥ ૧૩૬૪ ॥
 અર્હદાદિવિકલ્પેન કર્મ લેપ્યાદિકં હિ યત્ ।
 સ્થાપ્યતે તદપિ પ્રાજ્ઞૈઃ સ્થાપનાસત્યમીરિતમ્ ॥ ૧૩૬૫ ॥
 યથાસ્ય નિર્મિતં નામ નામસત્યં નુ તદ્ભવેત્ ।
 અવર્ધયન્નપિ કુલં યથા સ્યાત્ કુલવર્ધનઃ ॥ ૧૩૬૬ ॥
 તત્તદ્વેષાદ્યુપાદાનાદ્રૂપસત્યં ભવેદિહ ।
 યથાત્તમુનિનેપથ્યો દામ્ભિકોઽપ્યુચ્યતે મુનિઃ ॥ ૧૩૬૭ ॥
 વસ્ત્વન્તરં પ્રતીત્ય સ્યાદીર્ઘતાહ્વસ્વતાદિકમ્ ।
 યદેકત્ર તત્પ્રતીત્યં સત્યમુક્તં જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૩૬૮ ॥
 દૈર્ઘ્યં યથાનામિકાયા અધિકૃત્ય કનિષ્ઠિકામ્ ।
 તસ્યા એવ ચ હ્વસ્વત્વં મધ્યમામધિકૃત્ય તુ ॥ ૧૩૬૯ ॥
 યથા ચૈત્રસ્ય પુત્રત્વં સ્યાત્તત્પિતુરપેક્ષયા ।
 પિતૃત્વમપિ તસ્યૈવ સ્વપુત્રસ્ય વ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૭૦ ॥

પ્રતીતિ કરવા માટે જે સ્થાપવામાં આવ્યું હોય એ સ્થાપના સત્ય. જેમકે એકડાની આગળ બે મીંડા મુકવાથી એકસો કહેવાય છે. ૧૩૬૪.

અર્હત્પ્રભુ વગેરેની કલ્પના કરીને પ્રતિમા આદિ સ્થાપવામાં આવે છે એ પણ સ્થાપના-સત્ય કહેવાય છે. ૧૩૬૫.

કોઈનું જે નામ પાડવામાં આવ્યું હોય છે તે નામસત્ય કહેવાય છે. જેમકે કોઈ કુળને કંઈ વધારતો ન હોય છતાં નામ ‘કુળવર્ધન’ હોય છે. ૧૩૬૬.

અમુક જાતના વેષના ઉપાદાનથી રૂપસત્ય કહેવાય છે. જેમકે મુનિનો વેષ લીધો હોય એવો દાંભિક પણ મુનિ કહેવાય છે. ૧૩૬૭.

એક જ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ન્હાનીમોટી કહેવાય છે ત્યાં જિનપ્રભુએ અપેક્ષા સત્ય કહ્યું છે. જેમકે અનામિકા આંગળી ‘મધ્યમા’ ની અપેક્ષાએ ન્હાની છે પણ ‘કનિષ્ઠિકા’ ની અપેક્ષાએ મોટી કહેવાય છે. ૧૩૬૮-૧૩૬૯.

વળી એક માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે—એ પણ અપેક્ષાસત્યનું દેશાન્ત છે. ૧૩૭૦.

વિવક્ષયા યલ્લોકાનાં તત્સત્યં વ્યવહારતઃ ।

ગત્વમત્રં શિખરી દહ્યતેઽનુદરા કની ॥ ૧૩૭૧ ॥

ભૂમૃત્તસ્થતૃણાદીનામમત્રોદકયોરપિ ।

અવિભેદં વિવક્ષિત્વા લોકો બ્રૂતે તથાવિધમ્ ॥ ૧૩૭૨ ॥

સંભોગબીજપ્રભવોદરાભાવે વદન્તિ ચ ।

કન્યામનુદરાં સત્યમિત્યાદિવ્યવહારતઃ ॥ ૧૩૭૩ ॥

ભાવો વર્ણાદિકસ્તેન સત્યં નુ ભાવતો યથા ।

નૈકવર્ણોઽપિ નીલસ્ય પ્રબલત્વાચ્છુકો હરિત્ ॥ ૧૩૭૪ ॥

સ્થૂલસ્કન્ધેષુ સર્વેષુ સર્વે વર્ણરસાદયઃ ।

નિશ્ચયાદ્યવહારસ્તુ પ્રબલેન પ્રવર્ત્તતે ॥ ૧૩૭૫ ॥

યોગોઽન્યવસ્તુસમ્બન્ધો યોગસત્યં તતો ભવેત્ ।

છત્રયોગાયથા છત્રી છત્રાભાવેઽપિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૩૭૬ ॥

હૃદયં સાધર્મ્યમૌપમ્યં તેન સત્યં તુ ભૂયસા ।

કાવ્યેષુ વિદિતં યદ્વત્તટાકોઽયં પયોધિવત્ ॥ ૧૩૭૭ ॥

લોકોની અપેક્ષાએ સત્ય હોય એ વ્યવહાર સત્ય છે. જેમકે વાસણમાંનું જળ ટપકતું હોય છતાં વાસણ ટપકે છે એમ કહેવાય છે. પર્વતપરના તૃણાદિ બળતા હોય છતાં પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે. અહિં પર્વત અને તૃણાદિકના, તથા વાસણ અને જળના અવિભેદની વિવક્ષાએ એમ કહેવાય છે. વળી ઉદર હોય છે છતાં લોકો કહે છે કે આ કન્યાને ઉદર નથી કેમકે એને સંભોગબીજથી ઉદ્ભવતા ઉદરનો અભાવ છે. આ પણ વ્યવહારસત્યનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૧૩૭૧-૧૩૭૩.

ભાવ એટલે વર્ણાદિક. એ વર્ણાદિને લીધે સત્ય હોય એ ભાવસત્ય. જેમકે પોપટ કંઈ ફક્ત લીલા રંગનો જ નથી, પણ લીલો રંગ પ્રબળ છે એથી એ લીલા રંગનો કહેવાય છે. જો કે નિશ્ચયથી તો સઘળા સ્થૂળ સ્કન્ધોને વિષે સર્વવર્ણ, રસ આદિ છે પરંતુ વ્યવહાર પ્રબળ છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

અન્ય વસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ-એતું નામ યોગ. યોગથી જે સત્ય હોય એ યોગસત્ય. જેમકે પાસે છત્રી હોય એટલે માણસ છત્રીવાળો કહેવાય. પણ કોઇવાર છત્રી ન હોય તો એ છત્રીવાળો કહેવાય છે. ૧૩૭૬.

હૃદયને ગમે એવું સાધર્મ્ય-એતું નામ ઉપમા. જેમકે આ તળાવ સમુદ્ર જેવું છે-એ ઉપમાસત્ય છે, અને એ કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૭૭.

મૃષાભાષાઽપિ દશધા ક્રોધમાનવિનિઃસૃતાઃ ।

માયાલોભપ્રેમહાસ્યભયદ્વેષવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૮ ॥

આરુપ્યાયિકાનિઃસૃતા નુ કથાસ્વસત્યવાદિનઃ ।

ચૌર્યાદિનાભ્યારુપ્યાતોઽન્યમુપઘાતવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૯ ॥

તથાહુઃ—કોહે માણે માયાલોભે પેજે તહેવ દોસે ય ।

હાસે ભયઅરુલાઈય ઉવઘાઈય ણિસ્સિયા દસમા ॥ ૧૩૮૦ ॥

સત્યામૃષાપિ દશધા પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

વિગતમિશ્રિતા ચાન્યોત્પન્નવિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૧ ॥

જીવાજીવમિશ્રિતે દ્વે સ્યાજ્જીવાજીવમિશ્રિતા ।

પ્રત્યેકમિશ્રિતાનન્તમિશ્રિતાદ્વાવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૨ ॥

અદ્વાદ્વામિશ્રિતેત્યત્ર પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

ઉત્પન્નાનામનિશ્ચિત્ય સંખ્યાનં વદતો ભવેત્ ॥ ૧૩૮૩ ॥

યથાત્ર નગરે જાતા નૂનં દશાઘ દારકાઃ ।

મૃતાંસ્તાન્ વદતોઽપ્યેવં ભવેદ્વિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૪ ॥

આ પ્રમાણે સત્ય દશ પ્રકારનું કહ્યું તેમ અસત્ય પણ દશ પ્રકારનું છે. એ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-હાસ્ય-ભય અને દ્વેષથી બોલાયલું હોય છે. અથવા કથાઓને વિષે અસત્ય બોલનારની વાર્તામાં બોલાયલું હોય છે. અથવા ચોરી વગેરેમાં અને અસત્ય આરોપ મૂકી અન્યનો ઉપઘાત કરવા બોલાયલું હોય છે. ૧૩૭૮-૧૩૭૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, વાર્તા અને ઉપઘાત એટલાથી અસત્ય ભાષાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ છે. ૧૩૮૦.

વળી એજ પ્રમાણે સત્યામૃષા એટલે સાચીખોટી-મિશ્ર ભાષા પણ દશ પ્રકારની છે:—
(૧) ઉત્પન્નમિશ્ર, (૨) વિગતમિશ્ર, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર, (૪) જીવમિશ્ર (૫) અજીવમિશ્ર, (૬) જીવાજીવમિશ્ર, (૭) પ્રત્યેકમિશ્ર, (૮) અનન્તમિશ્ર, (૯) અદ્વામિશ્ર અને (૧૦) અદ્વાદ્વામિશ્ર. ૧૩૮૧-૧૩૮૨.

કેટલા ઉત્પન્ન થયા-જન્મ્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કર્યા વિના કહેવું-બોલવું એ ‘ઉત્પન્નમિશ્ર’: જેમકે આ શહેરની અંદર આજે ખરેખર દશ બાળકો જન્મ્યાં. વળી વગરનિશ્ચયે આજે આટલા મૃત્યુ પામ્યા એમ કહેવું એ ‘વિગતમિશ્ર’. ૧૩૮૩-૧૩૮૪.

एवं च—उत्पन्नाश्च विपन्नाश्च युगपद्वदतो भवेत् ।

उत्पन्नविगतमिश्राह्वयो भेदस्तृतीयकः ॥ १३८५ ॥

शंखशंखनकादीनां राशौ तान् जीवतो बहून् ।

दृष्ट्वाल्पांश्च मृतान् जीवराश्युक्तौ जीवमिश्रिता ॥ १३८६ ॥

तत्रैव च मृतान् भूरीन् दृष्ट्वा स्वल्पांश्च जीवतः ।

अजीवराशिरित्येवं वदतोऽजीवमिश्रिता ॥ १३८७ ॥

एतावन्तोऽत्र जीवन्त एतावन्तो मृता इति ।

तत्रानિશ્ચિત્ય વદતો જીવાજીવવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૮ ॥

अनन्तकायनिकरं दृष्ट्वा प्रत्येकमिश्रितम् ।

अनन्तकायं तं सर्वं वदतोऽनन्तમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૯ ॥

एवं प्रत्येकनिकरमनन्तकायમિશ્રિતम् ।

प्रत्येकं વદતઃ સર્વં ભવેત્પ્રત્યેકમિશ્રિતા ॥ ૧૩૯૦ ॥

अद्धा कालः स च दिनं रात्रिर्वा परिगृह्यते ।

यस्यांશમિશ્રिता साद्धામિશ્રિતા જાયતે યથા ॥ ૧૩૯૧ ॥

એવી જ રીતે વળી જન્મેલાં અને મૃત્યુ પામેલાની એકત્ર સંખ્યા કહેવી એ ત્રીજી 'ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર' ભાષા થઇ ૧૩૮૫.

શંખ, શંખલા આદિના રાશિ-ઢગલામાં આજા જીવતા અને થોડા મૃએલા જોતાં છતાં પણ આ જીવરાશિ છે એમ કહેવું એ જીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૬.

વળી એવા જ રાશિમાં આજા મરેલા અને થોડા જીવતા જોતાં છતાં પણ કહેવું કે આ અજીવરાશિ છે એ અજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૭.

કેટલા જીવતા છે અને કેટલા મૃએલા છે એનો કંઈ નિશ્ચય કર્યા વિના જોલવું એ જીવાજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૮.

'પ્રત્યેક' શરીરીની અંદર મિશ્ર થયેલા અનંતકાયના સમૂહને જોઇને પણ સર્વને અનન્તકાય કહેવા એ અનન્તમિશ્રભાષા. ૧૩૮૯.

એ જ રીતે અનન્તકાયમિશ્રિત પ્રત્યેકશરીરીનો સમૂહ જોતાં છતાં પણ સર્વને 'પ્રત્યેક' કહેવા એ પ્રત્યેકમિશ્રભાષા. ૧૩૯૦.

અદ્ધા એટલે કાળ. અને એ કાળ એટલે દિવસ કે રાત્રી સમજવી. રાત્રીના કે દિવસના,

કંચન સ્વરયન્ કશ્ચિદ્વદેદુત્તિષ્ઠ મો લઘુ ।

રાત્રિર્જાતેતિ દિવસે રાત્રૌ ચ રત્વેલ્લુપ્યતઃ ॥ ૧૩૧૨ ॥

અદ્ધાત્તા સ્વેકદેશઃ સ્યાદ્રાત્રેર્વા દિવસસ્ય વા ।

સા મિશ્રિતા યયાદ્ધાદ્ધામિશ્રિતા સા ભવેદિહ ॥ ૧૩૧૩ ॥

કશ્ચિદ્વથાવ્યપૌરુષ્યાં કંચન સ્વરયન્ વદેત્ ।

સ્વરસ્વ જાતો મધ્યાન્હ એવમેવ નિશાસ્વપિ ॥ ૧૩૧૪ ॥

યા ત્વસત્યામૃષાભિભ્યા ભાષા સાપિ જિનેશ્વરૈઃ ।

પ્રજ્ઞસા દ્વાદશવિધા વિવિધાતિશયાન્વિતૈઃ ॥ ૧૩૧૫ ॥

આમંત્રણયાજ્ઞાપની ચ યાચની પૃચ્છની તથા ।

પ્રજ્ઞાપની પ્રત્યાખ્યાની ભાષા ચેચ્છાનુકૂલિકા ॥ ૧૩૧૬ ॥

અનભિગૃહીતા ભાષાભિગૃહીતા તથા પરા ।

સન્દેહકારિણી ભાષા વ્યાકૃતાવ્યાકૃતા તથા ॥ ૧૩૧૭ ॥

હે દેવેત્યાદિ તત્રાઘ્યા દ્વિતીયા ત્વમિદં કુરુ ।

તૃતીયેદં દદસ્વેતિ તુર્યા જ્ઞાતાર્થનોદનમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

ગમે એના અંશથી મિશ્રિત હોય એ અદ્ધામિશ્રભાષાઃ જેમકે કોઇ માણસ ખીળને, ઉતાવળ કરવા માટે, દિવસ હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, રાત્રી પડી, અને રાત્રી હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, દિવસ ઉગ્યો. ૧૩૬૧-૧૩૬૨.

‘અદ્ધાદ્ધા’ એટલે રાત્રી અથવા દિવસનો એક દેશ. એ જેની સાથે મિશ્રિત હોય તે અદ્ધાદ્ધામિશ્રભાષા બાણવીઃ જેમકે પહેલી પોરસીએ એક માણસ ખીળ માણસન ઉતાવળ કરાવતો કહે કે અરે ઉતાવળ કર, મધ્યાન્હ થઈ ગયો છે. એજ પ્રમાણે રાત્રીને વિષે પણ સમજવું. ૧૩૬૩-૧૩૬૪.

હવે ‘અસત્યઅમૃષા’ એટલે વ્યવહારભાષા. એને પણ વિવિધઅતિશયોના ધણી જિન-ભગવાને બાર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણેઃ-(૧) આમંત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૃચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુકૂલિકા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સંદેહકારિણી, (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા. ૧૩૬૫-૬૭.

‘હે દેવ’ ઇત્યાદિ આમંત્રણ અર્થમાં કંઈ કહેવું એ પહેલી આમંત્રણી ભાષા; ‘તું આ કર’ એમ આજ્ઞાપની ખીણ; ‘તું આ આપ’ ઇત્યાદિ યાચનારૂપ ત્રીજી; બાણેલા અર્થની

પંચમી તુ વિનીતસ્ય વિનેયસ્યોપદેશનમ્ ।

યથા હિંસાયા નિત્તા જન્તવઃ સ્યુશ્ચિરાયુષઃ ॥ ૧૩૯૯ ॥

ઉક્તં ચ—પાણિવહાઓ નિયત્તા હવન્તિ દીહાડયા ઘરોગા ય ।

અમાહ પન્નત્તા પન્નવળી ઝીયરમેહિ ॥ ૧૪૦૦ ॥

ષષ્ઠી તુ યાચમાનસ્ય પ્રતિષેઘાદેવ્યઃ ભવેત્ ।

સસમી પૃચ્છતઃ કાર્યં સ્વીયાનુમતિદાનતઃ ॥ ૧૪૦૧ ॥

કાર્યં યથારભમાણઃ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ।

સ પ્રાહેદં કુરુ લઘુ મમાપ્તત્તતં સત્ત્વે ॥ ૧૪૦૨ ॥

ઉપસ્થિતેષુ બહુષુ કાર્યેષુ યુગપદ્યદિ ।

કિમિદાનીં કરોમીતિ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ॥ ૧૪૦૩ ॥

સ પ્રાહ સુન્દરં યત્તે પ્રતિભાતિ વિધેહિ તત્ ।

ભાષાનભિગૃહીતાભ્યા સા પ્રજ્ઞસા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૪૦૪ ॥

અભિગૃહીતા તત્રૈવ નિયતાર્થાવધારણમ્ ।

યથાધુનેદં કર્તવ્યં ન કર્તવ્યમિદં પુનઃ ॥ ૧૪૦૫ ॥

ત્રેરણારૂપ ચોથી; વિનીત એટલે વિનયવંત શિષ્યને ‘હિંસાથી વિરમેલા પ્રાણીઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે’ ઇત્યાદિ ઉપદેશદેવારૂપ પાંચમી (વ્યવહારભાષા) છે. ૧૩૯૮-૧૩૯૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

‘પ્રાણીનો વધ ન કરનારા દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી હોય છે’ ઇત્યાદિ ‘પ્રજ્ઞાપત્ની’ વ્યવહાર ભાષા વીતરાગોએ કહી છે. ૧૪૦૦.

વળી યાચના કરનારને નિષેધવા રૂપ છઠી (વ્યવહારભાષા) છે. કોઈએ પૂછવાથી કાર્ય- માટે અનુમતિ આપવી એ રૂપ સાતમી. જેમકે કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછવાથી એ કહે કે હે મિત્ર, એ કાર્ય તું તુરત કર. મારી એમાં અનુમતિ છે. ૧૪૦૧-૧૪૦૨

વળી કોઈ વખતે એક સાથે ઘણાં કાર્યો કરવાના આવી પડે ત્યારે કોઈ બીજાને પૂછે કે હાલ હું કયું કાર્ય કરું ત્યારે પેલો કહેશે કે તમને જે સાડું લાગે તે કરો. આવી જે ભાષા- તેને જિનભગવાને ‘અનભિગૃહીત’ નામની (આઠમી) વ્યવહાર ભાષા કહી છે. ૧૪૦૩-૧૪૦૪.

વળી એ જ જાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “હાલ તમારે આ કાર્ય કરવું, ને આ ન કરવું” ઇત્યાદિ નિયતઅવધારણાવાળી ભાષા બોલે એ ‘અભિગૃહીત’ વ્યવહારભાષા બાજુવી. ૧૪૦૫.

અનેકાર્થવાદિની તુ ભાષા સંશયકારિણી ।

સંશયઃ સિન્ધવસ્યોક્તૌ યથા લવણવાજિનોઃ ॥ ૧૪૦૬ ॥

વ્યાકૃતા તુ ભવેદ્ ભાષા પ્રકટાર્થાભિધાયિની ।

અવ્યાકૃતા ગમ્भीરાર્થાથવાઽવ્યક્તાક્ષરાંચિતા ॥ ૧૪૦૭ ॥

આધ્યાસ્તિસ્ત્વો દશવિધાસ્તુર્યા દ્વાદશધા પુનઃ ।

દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં ભાષાભેદા જિનૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૦૮ ॥

સ્તોકાઃ સત્યગિરઃ શેષાસ્ત્રયોઽસંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।

અભાષકાશ્ચતુર્ભ્યોઽપિ સ્યુરનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦૯ ॥

इति योगाः ॥ ૩૧ ॥

કે કે જીવાઃ કિયન્તઃ સ્યુરિતિ દૃષ્ટાન્તપૂર્વકમ્ ।

નિરૂપણં યત્તન્માનમિત્યત્ર પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૪૧૦ ॥

પરસ્પરં કતિપયસજાતીયવ્યપેક્ષયા ।

વક્ષ્યતે યાલ્પબદ્ધતા સાત્ર જ્ઞેયા કનીયસી ॥ ૧૪૧૧ ॥

જેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે એવી ભાષા ‘સંશયકારિણી’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. જેમકે ‘સિન્ધવ’ એટલું કહ્યાથી ‘અશ્વ કે લવણ’ એવો સંશય થાય છે. ૧૪૦૬.

જેમાંથી સ્ફુટ અર્થ નીકળે એવી ભાષા ‘વ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા; અને ગંભીર તથા અવ્યક્ત અક્ષરોવાળી ભાષા—તે ‘અવ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. ૧૪૦૭.

એ પ્રમાણે પહેલી ત્રણના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર મળીને એકંદર બેતાળીશ ભાષાભેદ શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ૧૪૦૮.

સત્યવાદી સર્વથી થોડા છે. શેષ ત્રણ વર્ગના અનુક્રમે અકેકથી અસંખ્યગણા છે. અને એ ચારે વર્ગવાળાથી અનન્તગણા ‘નહિ’ બોલનારા’ છે. ૧૪૦૯.

આ પ્રમાણે એકત્રીશમા દ્વાર ‘યોગ’નું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

કયા કયા જીવ કેટલા કેટલા છે એનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરવું એને ‘માન’ કહ્યું છે. (એ બત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૦.

પરસ્પર કેટલીક સજાતીયની અપેક્ષાએ ‘અદ્યબદ્ધત્વ’ કહેવું એ ‘અદ્ય’ અદ્યબદ્ધત્વ કહ્યું છે. (એ તેત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૧.

ભૂયાંસો દિશિ કસ્યાં કે જીવાઃ કસ્યાં ચ કેડ્વપકાઃ ।

एवंरूपाल्पबहुता विज्ञेया विज्ञेया ॥ ૧૪૧૨ ॥

પ્રાપ્ય પૃથ્વ્યાદિત્વમંગી જઘન્યોત્કર્ષતઃ પુનઃ ।

कालेन यावताप्नोति तद्भावं स्यात्तदन्तरम् ॥ ૧૪૧૩ ॥

વિવક્ષિતભવાત્તુલ્યેડતુલ્યે ચ યદ્ભવાન્તરે ।

गत्वा भूयोऽपि तत्रैव यथासम्भवमागतिः ॥ ૧૪૧૪ ॥

જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ વારાનેતાવતો ભવેત્ ।

इत्यादि यत्रोच्यतेऽसौ भवसंवेध उच्यते ॥ ૧૪૧૫ ॥ युग्मम् ॥

સર્વજાતી જીવાનાં પરસ્પરવ્યપેક્ષયા ।

वक्ष्यते याल्पबहुता महाल्पबहुतात्र सा ॥ ૧૪૧૬ ॥

ભવતુ સુગમં દ્વારૈરેભિઃ સદાગમશોભનૈઃ

नगरमिव सश्रीकं जीवास्तिकायानेरूपणाः ।

વિમલમનસાં ચેતાંસીહ પ્રવિશ્ય પરાં મુદમ

दधतु विविधैरर्थैर्व्यक्तीकृतश्च पदे पदे ॥ ૧૪૧૭ ॥

કઈ દિશામાં કયા જીવો ઘણા છે અને કઈ દિશામાં કયા જીવો ઓછા છે એવી રીતના અદ્યપબહુત્વને 'દિશાની અપેક્ષાવાળું' અદ્યપબહુત્વ કહ્યું છે. (એ પાંત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૨.

પૃથ્વ્યાદિપણું પામીને પ્રાણી જઘન્યતઃ તથા ઉત્કૃષ્ટતઃ જેટલે કાળે પુનઃ તે ભાવને પ્રાપ્ત કરે તે તેનું 'અન્તર' કહેવાય. (પાંત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૩.

વિવક્ષિત ભવેથી, સમાન કે અસમાન ભવાન્તરે જઈને પુનઃ પણ યથાસંભવ ત્યાં આવવાનું, જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ, આટલી વાર થાય-ઇત્યાદિ જ્યાં કહેવાય, તે ભવસંવેધ કહેવાય છે. (છત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૪-૧૪૧૫.

સર્વજાતિના જીવોનું પરસ્પરની અપેક્ષાએ જે અદ્યપબહુત્વ હોય તે મહાન્ અદ્યપબહુત્વ. (સાડત્રીશમું અને છેલ્લું દ્વાર) ૧૪૧૬.

સદાગમવડે શોભાયમાન એવાં આ દ્વારો વડે સમૃદ્ધિવાન નગરની પેઠે જીવાસ્તિકાયનું નિરૂપણ સુગમ થાઓ, અને પ્રત્યેક પદે પ્રકટ કરેલા વિવિધપ્રકારના અર્થોવડે નિર્મલચિત્તવાળાઓના અંતઃકરણને વિષે પ્રવેશ કરીને પરમ હર્ષ આપો. ૧૪૧૭.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિઃ કીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દાન્તિષ-
દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાનાસ્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
સર્ગો નિર્ગતિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણસ્તૃતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૪૧૮ ॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે તૃતીયઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥

જગતના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપકસમાન આ જે કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અર્થોના સમૂહથી મનોહર એવો આ ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૧૮.

ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ.

अथ चतुर्थः सर्गः ।

द्वाराण्येवं वर्णितानि सप्तत्रिंशदिति क्रमात् ।
निर्दिश्यन्तेऽथ संसारिजीवेष्वमूनि तत्र च ॥ १॥

ओघतो भाव्यते संसारिषु द्वारकदम्बकम् ।
आदौ ततो विशेषेण प्रत्येकं भावयिष्यते ॥ २ ॥

द्विधा संसारिणो जीवाः सस्थावरभेदतः ।
त्रिविधाः सृष्टिभेदेर्गतिभेदैश्चतुर्विधाः ॥ ३ ॥

एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिया इति च पञ्चधा ।
षोढा कायप्रकारैः स्युर्भवन्त्येवं च सप्तधा ॥ ४ ॥

एकाक्षा बादराः सूक्ष्माः पञ्चाक्षाः सङ्ख्यसंज्ञिनः ।
चत्वारोऽमी विकल्पाश्चैस्त्रिभिः सह समन्विताः ॥ ५ ॥

सर्ग चोत्थो.

त्रीणां सर्गिणां साऽत्रिंशद् द्वारानुं कथनः वर्णनं कथुं. हुवे अये द्वारानो संसारी जिवाने विषे निर्देश करीअये छीअये. तेमां पणु पडेलां सर्व द्वारानो 'ओघथी' अेटले अेकसाभटो निर्देश करशुं; अने पणु प्रत्येक द्वारानुं 'विशेषतः' वर्णन करशुं. १-२.

संसारि जिवना जे प्रकार छे: (१) त्रस अेटले चल-हाली आली शके अये; अने (२) स्थावर अेटले स्थिर, अर्थात् हाली आली न शके अये.

वणी जिवने स्त्री, पुंश के नपुंसक अेम त्रणु वेद डोय-अे लेजे अेना त्रणु प्रकार छे.

वणी जिवने देव, मनुष्य, तिर्थीअ के नारकी-अेवी गति डोय-अे लेजे अेना चार प्रकार कडेवाय. ३.

वणी जिवने अेक थी ते पांच सुधी इंद्रिय डोय-अे लेजे अेना अेकेन्द्र, जेधन्द्र, तेधन्द्र, अउरिन्द्र अने पंचेन्द्र अेम पांच प्रकार कडेवाय.

वणी 'काय' प्रमाणे प्रकार गणुअे तो छ प्रकार थाय: पृथ्वीकाय, अप्काय, तेडकाय, वाडकाय, वनस्पतिकाय अने त्रसकाय. ४.

वणी अेना सात प्रकार पणु पडे-ते आवी रीते:—(१) सूक्ष्म अेकेन्द्र, (२) आहर अेकेन्द्र, (३) जेधन्द्र, (४) तेधन्द्र, (५) अउरिन्द्र, (६) संज्ञि पंचेन्द्र अने (७) असंज्ञि पंचेन्द्र. ५.

ચતુર્થેકેન્દ્રિયાઃ સૂક્ષ્માન્યપર્યાસાન્યભેદતઃ ।

પંચાક્ષા વિકલાક્ષાશ્ચ ભવન્તીત્યેવમષ્ટધા ॥ ૬ ॥

અંડજાદિભેદતોઽષ્ટૌ ત્રસાસ્તત્રાંડજાઃ કિલ ।

પદ્ધિસર્પાદ્યા રસોત્થા મધ્યકીટાદયોક્તિનઃ ॥ ૭ ॥

જરાયુજા નૃગવાદ્યા યૂકાદ્યાઃ સ્વેદજા મતાઃ ।

સંમૂર્છજા જલૂકાદ્યા પોતજાઃ કુંજરાદયઃ ॥ ૮ ॥

ઉદ્ભેદજાઃ સ્વંજનાદ્યાઃ દેવાદ્યાશ્ચૌપપાતિકાઃ ।

સ્થાવરેણૈકેન યુક્તા નવધેત્યંગિનો મતાઃ ॥૧૧॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

અથવા—નવધા સ્થાવરાઃ પંચ પંચાક્ષવિકલૈર્યુતાઃ ।

દશધા વિકલૈઃ દ્વિમાયૈઃ પંચાક્ષૈઃ સંઙ્ગસંજ્ઞિભિઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાવરૈર્વિકલૈઃ પંચેન્દ્રિયૈશ્ચ વેદતસ્ત્રિભિઃ ।

एकादश द्वादश स्युः कायैः पर्यासकापरैः ॥ ११ ॥

વળી જીવના આઠ પ્રકાર પણ પડેઃ (૧) સૂક્ષ્મ પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૨) બાહર પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૩) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૪) બાહર અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૫) બેધન્દ્રિ, (૬) તેધન્દ્રિ, (૭) અઉરિન્દ્રિ અને (૮) પંચેન્દ્રિ. ૬.

વળી જીવના નવ પ્રકાર પણ પડેઃ—‘ સ્થાવર ’ અને આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ મળીને નવ. એ આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ આ પ્રમાણે—(૧) ‘ અંડજ ’ એટલે ઈડામાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ પક્ષી, સર્પ વગેરે; (૨) ‘ રસજ ’ એટલે રસમાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ મહિરાના કીડા વગેરે; (૩) ‘ જરાયુ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ મનુષ્ય, બળદ વગેરે; (૪) પ્રસ્વેદથી ઉત્પન્ન થતાઃ જૂ વગેરે; (૫) ‘ સંમૂર્છિમ ’ઃ જળો વગેરે; (૬) પોતજઃ હાથી વગેરે; (૭) ‘ ઉદ્ભેદ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ ખંજન વગેરે; અને (૮) ‘ ઔપપાતિક ’ઃ દેવ વગેરે. ૭-૯.

નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ હોયઃ—પાંચ સ્થાવર, એક પંચેન્દ્રિ અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિ (બેધન્દ્રિ, તેધન્દ્રિ, અઉરિન્દ્રિ).

વળી એના દશ પ્રકાર પણ પડેઃ ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, પૃથ્વી આદિ પાંચ એકેન્દ્રિ, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ, અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ. ૧૦.

વળી જીવના અગ્યાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, અને પુરુષ-સ્ત્રી-તથા નપુંસક એમ ત્રણ પંચેન્દ્રિ.

વળી જીવના બાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પૃથ્વીકાય આદિ છ કાય-એ છ પર્યાસ પણ હોય અને અપર્યાસ પણ હોય, એટલે ૬×૨=૧૨ (બાર). ૧૧.

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તકૈશ્ચ સ્થાવરૈસ્ત્રિવિધૈસ્ત્રસૈઃ ।

વેદભેદાત્ ભવન્ત્યેવં ત્રયોદશ વિધાઃ કિલ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાગુક્તાઃ સત્તથા પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તભેદતઃ ।

ચતુર્દશવિધા જીવાઃ સ્યુઃ પંચદશધાપ્યમી ॥ ૧૩ ॥

પંચાક્ષા નરતિર્યંચસ્ત્રિવિધા વેદભેદતઃ ।

દેવા દ્વિધા નારકશ્ચેત્યેવં પંચેન્દ્રિયા નવ ॥ ૧૪ ॥

દ્વિવિધા બાદરૈકાક્ષાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

સૂક્ષ્મૈકાક્ષા વિકલાક્ષાઃ સ્યુઃ પંચદશ સંયુતાઃ ॥ ૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ।

તિર્યંચઃ પંચધૈકાક્ષાદિકાઃ પંચાક્ષસીમકાઃ ।

નૃદેવનારકાશ્ચાષ્ટાપ્યેતે પર્યાપ્તકાપરાઃ ॥ ૧૬ ॥ ઇતિ ષોડશ ભેદાઃ

પ્રાગુક્તા નવધા પંચેન્દ્રિયાશ્ચ પંચધૈકાક્ષાઃ ।

ત્રિવિધા વિકલા એવં સ્યુઃ સપ્તદશધાંગિનઃ ॥ ૧૭ ॥

વળી જીવના તેર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પાંચ સ્થાવરપર્યાપ્ત, પાંચ સ્થાવર-અપર્યાપ્ત, અને પુરૂષ સ્ત્રી તથા નપુંસક એમ ત્રણ જાતિના ત્રસ. ૧૨.

વળી જીવના ચૌદ ભેદ પણ થઈ શકે તે આ પ્રમાણે:—ઉપર પાંચમા સ્લોકમાં સાત પ્રકાર કહ્યા છે તે સાતે 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' બેઉ હોય એટલે $7 \times 2 = 14$ ચૌદ. ૧૩.

વળી એના પંદર ભેદ પણ પડે અને તે આ રીતે:—પુરૂષ સ્ત્રી અને નપુંસક એમ ત્રણ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, એજ પ્રમાણે ત્રણ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, સ્ત્રી અને પુરૂષ એમ બે 'વેદ' ના દેવ, નપુંસકવેદી નારકી, પર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિ, અપર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિ, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિ—મળી કુલ પંદર. ૧૪-૧૫.

વળી જીવના સોળ ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—એકેન્દ્રિથી તે પંચેન્દ્રિ સુધીના પાંચ પ્રકારના તિર્યંચ, તથા મનુષ્ય દેવ અને નારકી એ ત્રણ એટલે કુલ પ્રકાર આઠ થયા; એ આઠે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે $8 \times 2 = 16$ (સોળ.) ૧૬.

વળી જીવના સત્તર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—(પૃથ્વી આદિ) પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ઉપર (ચૌદમા સ્લોકમાં) ગણાયેલા નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિયો—એમ એકંદર સત્તર. ૧૭.

પ્રાગુક્તા નવધા જીવાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

ભવન્ત્યષ્ટાદશવિધા જીવા એવં વિવક્ષિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

પંચાના નવધા પ્રાગ્વદશધા ચ પેરેક્લિનઃ ।

પર્યાપ્તાન્યાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મૈકાક્ષાઃ સવિકલેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૯ ॥

एकोनविंशतिविधा भवन्त्येवं शरीरिणः ।

પ્રાગુક્તા દશધા પર્યાપ્તાન્યા વિંશતિથેતિ ચ ॥ ૨૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

स्थावरा विंशतिः सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।

ત્રસેન ચ સમાયુક્તા એકવિંશતિધાક્લિનઃ ॥ ૨૧ ॥

पूर्वोदिताः प्रकारा ये एकादश शरीरिणाम् ।

દ્વાવિંશતિવિધાઃ પર્યાપ્તાન્યભેદાત્ દ્વિધા કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

एवं विवक्षावशतो जीवा भवन्त्यनेकधा ।

જીવાનામોઘતઃ સ્થાનં લોકઃ સર્વોઽપ્યુદીરિતઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી જીવના અઠાર ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—ઉપર (દશમા શ્લોકમાં) નવ પ્રકારના જીવ ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે $૯ \times ૨ = ૧૮$ અઠાર થયા. ૧૮.

વળી જીવના ઓગણીશ ભેદ પણ થાય તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિય અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ તથા ત્રણ વિકલેન્દ્રિ મળીને પાંચ—એના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત કરવાથી દશ;—એમ એકંદર ઓગણીશ. ૧૮—૨૦.

વળી એના વીશ ભેદ પણ આ પ્રમાણે થાય:—પૂર્વે (દશમા શ્લોકમાં) દશ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બેઉ હોય એટલે $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) થયા. ૨૦.

વળી એના એકવીશ ભેદ આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ સ્થાવર કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય અને બાહર પણ હોય, વળી પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય એટલે $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ વીશ પ્રકાર સ્થાવરના થયા; અને એની સાથે એક પ્રકાર ‘ત્રસ’ના; એટલે એકંદર એકવીસ. ૨૧.

એના બાવીશ ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત અચ્ચરમા શ્લોકમાં એના અચ્ચર ભેદ સમજાવ્યા છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બન્ને પ્રકાર ગણતાં $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) થયા. ૨૨.

એવી રીતે વિવક્ષા કરતાં જીવના અનેક ભેદો થાય છે.

દ્વારાણિ પર્યાપ્ત્યાદીનિ સર્વાણ્યપ્યવિશેષતઃ ।

સમ્પ્રદાયોઘતો જીવે વિશેષાદે યથાગમમ્ ॥ ૨૪ ॥

इति सांग्रह्यतः संसारिजीवलेख्यम् ॥

સંસારિણો દ્વિધોક્તાઃ પ્રાક્ ત્રસસ્થાવરભેદતઃ ।

સ્થાવરાસ્ત્ર પૃથ્વ્યમ્બુતેજોવાયમહીરુહઃ ॥ ૨૫ ॥

પંચામી સ્થાવરાઃ સ્થાવરાણ્યકર્મોદયાત્કિલ ।

હુતાશમરુતૌ તત્ર જિનૈરુક્તૌ ગતિત્રસૌ ॥ ૨૬ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायेण ॥

आचारांगनिर्युक्तिवृत्त्यभिप्रायेण तु—

દુવિહેત્યાદિ । ત્રસા એવ જીવાઃ ત્રસજીવાઃ લબ્ધિત્રસાઃ ગતિત્રસાઃ ।
તેજોવાયૂ લબ્ધ્યા ત્રસૌ ઇતિ । અન્યે ચ નારકાદયઃ ગતિત્રસાઃ । ઇતિ
તાત્પર્યઃ ॥

वनस्पतिश्च प्रत्येकः साधारण इति द्विधा ।

सर्वेऽमी बादराः सूक्ष्मा विना प्रत्येकभूरुहम् ॥ २७ ॥

એ જીવોનું સ્થાન ‘ઓઘથી’ સમસ્ત હોક છે. વળી એમને વિષે ‘પર્યાપ્ત’ આદિ
સર્વ દ્વારે ‘ઓઘથી’ સંભવે છે-એ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવાં. ૨૩-૨૪.

આ પ્રમાણે સંસારી જીવનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું.

અગાઉ ‘ત્રસ’ અને ‘સ્થાવર’ એમ બે પ્રકારના સંસારી જીવો કહ્યા છે તેમાં પૃથ્વીકાય,
અપ્કાય, તેડકાય, વાડકાય અને વનસ્પતિકાય-એ પાંચ સ્થાવર છે. એ પાંચેને સ્થાવર નામ
કર્મનો ઉદય હોવાથી એઓ સ્થાવર છે. તેમાં પણ તેડકાય અને વાડકાયને જિનભગવાને
ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ કહ્યા છે. ૨૫-૨૬.

એ ‘જીવાભિગમ’ નો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિવૃત્તિને અભિપ્રાયે તો જે જીવો ત્રસ હોય તે જ ત્રસ કહેવાય.
એના ‘ગતિત્રસ’ અને ‘લબ્ધિત્રસ’ એવા બે ભેદ પાડે છે. તેડકાય અને વાડકાય-એ બેઉ
એ મતે લબ્ધિત્રસ છે, અને નારકીના જીવો વગેરે ગતિત્રસ છે.

વનસ્પતિકાયના ‘પ્રત્યેક’ અને ‘સાધારણ’ એમ બે ભેદ છે. ‘પ્રત્યેક’ વનસ્પતિકાય
શિવાય પાંચે ‘સ્થાવર’ સૂક્ષ્મ અને બાદર બેઉ છે. ૨૭.

एकादशैकैन्द्रिया स्युरेवं प्रत्येकसंयुताः ।

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता एवं द्वाविंशतिः कृताः ॥ २८ ॥

तत्र क्षमाम्भोऽग्निपवनाः साधारणवनस्पतिः ।

एतेऽपर्याप्तपर्याप्ता दशैवं सूक्ष्मदेहिनः ॥ २९ ॥

सूक्ष्मनाમકર્મયોગાથે પ્રાપ્તાઃ સૂક્ષ્મતામિહ ।

चर्मचक्षुरगम्यास्ते सूक्ष्माः पृथ्व्यादयः स्मृताः ॥ ३० ॥

સૂક્ષ્માઃ સાધારણવનસ્પતયો યેઽન્ન શંસિતાઃ ।

ते च सूक्ष्मनिगोदा इत्युच्यन्ते श्रुतकोविदैः ॥ ३१ ॥

અનન્તાનામસુમતામેકસૂક્ષ્મનિગોદિનામ્ ।

साधारणं शरीरं यत् स निगोद इति स्मृतः ॥ ३२ ॥

તથૈકં સર્વતદ્વાસિસમ્બન્ધિ સ્તિબુકાકૃતિ ।

औदारिकं स्यात्प्रत्येकं त्वेषां तैजसकार्मणे ॥ ३३ ॥

તે સહોચ્છવાસનિઃશ્વાસાઃ સમં ચાહારકારિણઃ ।

अनन्ता अतिसूक्ष्मेङ्गे सहन्ते हन्त यातनाम् ॥ ३४ ॥

એ લેખે દશ લેદ થયા એમાં ‘પ્રત્યેક’ને સંયુક્ત કરતાં-લેખવતાં એકેન્દ્રિના અગ્યાર લેદ થાય છે. એ વળી ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’ હોય એટલે ૧૧×૨=૨૨ (બાવીશ) લેદ થયા. ૨૮.

એમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય-એ પાંચ ‘પર્યાપ્ત’ તેમજ ‘અપર્યાપ્ત’ હોવાથી સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિના ૫×૨=૧૦ (દશ) લેદ થાય છે. ૨૯.

સૂક્ષ્મનામકર્મના યોગથી જેઓ સૂક્ષ્મપણું પામ્યા છે અને ચર્મચક્ષુને અગમ્ય છે એઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મઅપ્કાય આદિ છે. ૩૦.

જેને અહિં ‘સૂક્ષ્મસાધારણવનસ્પતિકાય’ કહ્યા છે એને સિદ્ધાન્તવાદીઓ ‘સૂક્ષ્મનિગોદ (ના ૭૫) કહે છે. ૩૧.

એક સૂક્ષ્મનિગોદવાળા અનન્ત પ્રાણીઓનું જે સાધારણ શરીર-એનું નામ નિગોદ. ૩૨.
તે (સાધારણ એટલે ઔદારિક શરીર) સ્તિબુક જેવી આકૃતિવાળું હોય છે, એમાં રહેલા સર્વ ૭૫૦ સાથે સમ્બદ્ધ છે, અને એ એક જ છે, જો કે તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર તો એ બધાનાં જૂદાં છે. ૩૩.

એ અનન્ત (નિગોદી) ૭૫૦ સાથેજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, આહાર પણ સાથે જ કરે છે, અને પોતાનાં અત્યન્તસૂક્ષ્મ શરીરપર યાતના પણ સાથેજ સહન કરે છે. ૩૪.

ન્યાસભાવવરકકાન્તિમપ્રદેશકમ્ ।

દેશેનુકુર્યાત્ ત્રિદિશમલોકાવરણેન યઃ ॥ ૪૦ ॥

તત્ર લંડસ્ય ગોલસ્ય નિષ્પત્તિઃ સકલસ્ય ન ।

સ્યાજ્ઞન્યપદં તસ્મિન્ સ્પષ્ટમલ્પૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

લોકાન્તર્યત્રકુત્રાપિ સંસ્થિતઃ સ્યાન્નિગોદકઃ ।

एकोहुलासंख्यभागमितक्षेत्रावगाहनः ॥ ४२ ॥

अन्येऽपि तत्रासंख्येयास्तावन्मात्रावगाहनाः ।

अन्योऽन्यानुप्रवेशेन स्थितास्सन्ति निगोदकाः ॥ ४३ ॥

तत्रान्यापेक्षया प्राज्यैઃ સ્પષ્ટં જીવપ્રદેશકૈઃ ।

विवक्षणीयमुत्कृष्टपदमेकप्रदेशकम् ॥ ४४ ॥

તસ્યામેવ નિગોદાવગાહનાયાં સમન્તતઃ ।

अन्ये निगोदास्तिष्ठान्ते प्रदेशवृद्धिरानितः ॥ ४५ ॥

વિવક્ષિતનિગોદસ્ય મુક્ત્વા કાંશ્ચિત્ પ્રદેશકાન્ ।

आन्य चापरानेतैरवस्थितैर्निगोदकैः ॥ ४६ ॥

અને જે દેશ ત્રણ દિશાએ અલોકતું આવરણ હોવાને લીધે, પૃથ્વીની લગોલગ આવેલા અપવરક એટલે ઓરકાના ખુણાના અન્તિમપ્રદેશ તુલ્ય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થતો નથી પરંતુ ખંડગોળો (અધુરો ગોળો) થાય છે; અને એની અંદર નિગોદો પણ ઓછા હોવાથી દેખીતી રીતે જઘન્ય પદ થાય છે. ૪૦-૪૧.

આ લોકાકાશમાં હરકોઈ સ્થળે જ્યાં જ્યાં નિગોદ રહેલ હોય છે ત્યાં ત્યાં તે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલ હોય છે. ૪૨.

વળી એની અંદર એટલી જ અવગાહનાવાળા અસંખ્ય નિગોદો એક ખીલમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. ૪૩.

ત્યાં જીવપ્રદેશો અન્યની અપેક્ષાએ પ્રાજ્ય એટલે ઝાઝા હોવાથી એકપ્રદેશવાળું ઉત્કૃષ્ટ પદ થાય છે—એ સ્પષ્ટ દેખીતું જ છે. ૪૪.

વળી એક પણ દિશામાં પ્રદેશ વધી ન શકવાને લીધે, એક જ નિગોદાવગાહનામાં ખીલ નિગોદો પણ રહેલા છે. ૪૫.

વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડી ખીલને દબાવી રહેલા તથા

વિવક્ષિતમમુંચદ્ભિસ્તદુષ્કૃષ્ટપદં કિલ ।

एको निष्पाद्यते गोलो ह्यसंख्येयनिगोदकः ॥ ૪૭ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્—

उक्कोसपयममोक्तुं निगोअओगाहणाए सव्वत्तो ।

निष्पाइज्जइ गोलो एसपरिवुद्धिहाणीहिं ॥ ૪૮ ॥

अथ गोलकमाश्रित्यैतमेव प्रोक्तलक्षणम् ।

अन्यो निष्पाद्यते गोलो मुक्त्वोत्कृष्टपदं हि तत् ॥ ૪૯ ॥

निरुक्तगोलकोत्કૃષ્ટપદાસ્પર્શિનિગોદકે ।

परिकल्प्योत्કૃષ્ટપદमन्यगोलककल्पनात् ॥ ૫૦ ॥

इत्येकैकनिगोदावगाहनाप्रमिते किल ।

क्षेत्रे भवति निष्पत्तिरेककगोलकस्य वै ॥ ૫૧ ॥

વિવક્ષિતનિગોદાવગાહનાયાસ્તુ યેઽધિકાઃ ।

निगोदांशास्तत्प्रदेशहानिस्थित्या व्यवस्थिताः ॥ ૫૨ ॥

વિવક્ષણીયાસ્તે ગોલકાન્તરાનુપ્રવિષ્ટકાઃ ।

एवं गुरूपदेशेन ज्ञेया गोलकपद्धतिः ॥ ૫૩ ॥ युग्मम् ॥

વિવક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ પદને ન મૂકતા એવા એ નિગોદો અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો બનાવે છે. ૪૬-૪૭.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ પદને ન છોડતાં નિગોદોની અવગાહનામાં સર્વત્ર પ્રદેશોની હાનિને લીધે એક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૮.

પછી વળી આ જ ઉક્તલક્ષણવાળા ગોળાને આશ્રયીને એક બીજો ગોળો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ પદ છોડીને નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૯.

ઉક્ત ગોળાના ઉત્કૃષ્ટ પદને નહિં સ્પર્શતા—એવા નિગોદમાં અન્યગોળાની કલ્પના પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ પદ કલ્પવું. ૫૦.

એવી રીતે અકેક નિગોદની અવગાહનાપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષે અકેક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૫૧.

વળી વિવક્ષિત નિગોદાવગાહના કરતાં અધિક નિગોદાંશો પોતાના પ્રદેશની હાનિના

ઉક્તં હિ—

તત્તોચ્ચિયગોલાઓ ઉક્કોસપયં મુદ્ધત્તુ જો અણ્ણો ।
 હોઇ નિગોઓ તર્મ્મિવિ અન્નો નિપજ્જઇ ગોલો ॥ ૫૪ ॥
 એવં નિગોયમિત્તે સ્વેત્તે ગોલસ્સ હોઇ નિપ્પત્તી ।
 એવં નિપજ્જંતે લોગે ગોલા અસંઘિજ્જા ॥ ૫૫ ॥

इत्याद्यर्थतो भगवतीशतक ११ उद्देशके १० ॥

નિગોદા નિચિતાશ્ચૈતેઽનન્તાનન્તાક્કિમિસ્તથા ।
 નિર્ગચ્છદ્ધિર્યથા નિત્યં ન દ્વેકોઽપિ સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥
 યદ્વ્યાવહારિકાદ્ધિગ્મ્યો યાવન્તો યાન્તિ નિર્વૃત્તિમ્ ।
 નિર્યાન્તિ તાવન્તોઽનાદિનિગોદેભ્યઃ શરીરિણઃ ॥ ૫૭ ॥

तथोक्तम्—

સિજ્ઞન્તિ જત્તિયા કિર ઇહ સંવવહારરાસિમજ્જાઓ ।
 ઇન્તિ અણ્ણાઇવણ્ણસ્સઇમજ્જાઓ તત્તિઆ તર્મ્મિ ॥ ૫૮ ॥

કારણથી, આવી સ્થિતિ થયા હોય તે અન્ય ગોળાને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા સમજવા. આ ગોળા વિષે
 અરૂપહારાજ પાસેથી વિશેષ સમજણ લેવી. ૫૨-૫૩

આ સંબંધમાં,

“ તે ગોળાના ઉત્કૃષ્ટપદને છોડીને જે બીજા નિગોદ થાય છે તેને વિષે વળી એક બીજા
 ગોળો થાય છે. એવી રીતે નિગોદપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ગોળાની નિષ્પત્તિ થાય છે અને એવા પણ
 અસંખ્ય ગોળા લોકાકાશમાં નિષ્પન્ન થાય છે. ” ૫૪-૫૫.

એ પ્રમાણે ભગવતીના શતક ૧૧ ના ઉદ્દેશ ૧૦ માં કહ્યું છે.

વળી આ નિગોદો અનન્ત અનન્ત પ્રાણીઓથી એવી રીતે ખીચાખીચ ભરાયલા છે
 કે એમાંથી નિત્ય નિકાલ થતા છતાં પણ એમાંથી એક પણ નિગોદ ઉભ્રા થતો નથી. ૫૬.

કારણ એ કે વ્યાવહારિક રાશિમાંથી જેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે તેટલા જ અનાદિ-
 નિગોદોમાંથી નીકળે છે. ૫૭

પદ્મવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

“ વ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળી જેટલા જીવો નિર્વાણ પામે છે તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ-
 માંથી તેમાં આવે છે. ૫૮.

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

अनन्तेनापि कालेन यावन्तः स्युः शिवं गताः ।

सर्वेऽप्येकनिगोदैकानन्तभागमिता हि ते ॥ ५९ ॥

कालेन भाविनाप्येवमनन्ता मुक्तिगामिनः ।

चिन्त्यन्ते तैः समुदितास्तथापि नाधिकास्ततः ॥ ६० ॥

एवं च न तादृक् भविता कालः सिद्धाः सोपचया अपि ।

यत्राधिका भवन्त्येकनिगोदानन्तभागतः ॥ ६१ ॥

તથાહુઃ—

जइया होइ पुच्छा जिणाणमग्गंमि उत्तरं तइया ।

इक्कस्स निगोअस्स य अणंतभागो उ सिद्धिगत्थो ॥ ६२ ॥

निगोदेऽपि द्विधा जीवास्तद्वેકે व्यावहारिकाः ।

व्यवहारादतीतत्वात् परे चाव्यावहारिकाः ॥ ६३ ॥

सूक्ष्मादिषोक्तोऽनादेर्निगता एकशोऽपि ये ।

पृथ્યાदिव्यवहारं च प्राप्तास्ते व्यावहारिकाः ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मानાદિનિગોદેષુ યાન્તિ યદ્યપિ તે પુનઃ ।

તે પ્રાપ્તવ્યવહારસ્વાત્તથાપિ વ્યવહારિણઃ ॥ ૬૫ ॥

અનન્ત કાળ સુધી જેટલા પ્રાણીઓ મોક્ષે ગયેલા છે તે સર્વ મળીને એક નિગોદના માત્ર અનન્તમા ભાગ જેટલા જ સમજવા. ૫૯.

એવી રીતે જ ભવિષ્યકાળમાં પણ અનન્ત જીવો મોક્ષે જશે—તે સર્વેને એકઠા કરતાં પણ એક નિગોદના અનન્તમા ભાગથી અધિક થવાના નહિ. ૬૦.

એજ પ્રમાણે વળી, એવો કોઈ વખત નહિ આવે કે જેમાં એકંદર સિદ્ધથયેલાઓ પણ નિગોદના અનન્તમા ભાગથી વધારે હોય. ૬૧.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

જ્યારે જ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે એક નિગોદનો અનન્તમા ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે. ૬૨.

નિગોદના જીવો એ બે પ્રકારના છે: કેટલાક ‘વ્યવહારી’ અને બીજા ‘અવ્યવહારી’ એટલે વ્યવહારરહિત. ૬૩.

અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી જેઓ એકવાર પણ નીકળેલા છે અને પૃથ્વીાદિવ્યવહારને

કદાપિ યે ન નિર્યાતા બહિઃ સૂક્ષ્મનિગોદતઃ ।

અવચાવ ॥ રેકાસ્તે સ્યુર્દરીજાતમૃતા ઇવ ॥ ૬૬ ॥

તદુક્તં વિશેષણવત્યામ્—

અત્થિ અણંતા ઝીવા જેહિં ન પત્તો તસાઇપરિણામો ।

તે વિ અણંતાંતા નિગોઅવાસં અણુહવન્તિ ॥ ૬૭ ॥

इति सूक्ष्माणां भेदाः ॥ १ ॥

एभिर्लोकोऽखिलो व्याप्तः कज्जलेनेव कूपिका ।

कापि प्रदेशो नास्त्येभिर्विहीनः पुद्गलैरिव ॥ ६८ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

आद्याश्चतसस्तिष्ठः स्युरेषां पर्याप्तयः क्रमात् ।

पर्याप्तान्नेषामथायુः श्वासः कायबलं तथा ॥ ६९ ॥

त्वग्निन्द्रियं चेत्यमीषां प्राणाश्चत्वार ईरिताः ।

संख्या योनिकुलानां तु प्रथમેषां न लक्ष्यते ॥ ૭૦ ॥ युગ્મમ્ ॥

પ્રાપ્ત થયેલો છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે. એઓ કદાચ પુનઃ ત્યાંને ત્યાં પાછા બીજાં તોયે એમણે વ્યવહાર બાંધેલો હોવાથી વ્યવહારી જ કહેવાય. ૬૪-૬૫.

જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યાજ નથી એઓ ‘શુદ્ધમાં જન્મ્યા તે શુદ્ધમાં જ મૃત્યુ પામ્યા,’ ની પેઠે અવ્યવહારી છે. ૬૬.

‘વિશેષણવતી’ માં કહ્યું છે કે:—

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ પરિણામે પણ ત્રસત્વ પામ્યા નથી. એઓ અનન્ત-અનન્તકાળ નિગોદમાં સખડ્યા કરે છે. ૬૭.

એવી સીતે સૂક્ષ્મજીવોના ‘લેદ’ સમજવા.

કાજળ ભરેલી દાબડીની જેમ સકળ લોક આ જીવોથી ભરેલો છે. જેમ પુદ્ગળવિનાનો કોઈ પ્રદેશ નથી તેમ આ જીવો વિનાનું પણ કોઈ સ્થાન નથી. ૬૮.

એટલું (સૂક્ષ્મ જીવોના) ‘સ્થાન’ વિષે.

આ જીવોને અનુક્રમે પહેલી ચાર અથવા ત્રણ ‘પર્યાપ્તિ’ હોય છે. એમનાં આયુષ્ય, શ્વાસ, કાયબળ અને સ્પર્શેન્દ્રિય—એ ચાર ‘પર્યાપ્તિ’ હોય છે અને એ એઓના પ્રાણ કહેવાય છે. વળી એઓની ‘યોનિસંખ્યા’ અને ‘કુળસંખ્યા’ જુદી જણાવી નથી—માટે પાંચમા

તતથ સંસ્થા યોનિકુલાનાં યા વાદરાણાં પ્રવક્ષ્યતે ।
એતેષામપિ સ્થાણી સર્વે સંવૃતયોનયઃ ॥ ૭૧ ॥

इति पर्याप्त्यादिद्वारचतुष्टयम् ॥ ૩-૬ ॥

અનંતર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટા ભવત્યેષાં ભવસ્થિતિઃ ।

જઘન્યા ક્ષુલ્લકભવરૂપમનંતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૭૨ ॥

तथोक्तम्—दससहससमा सुरनारयाण सेसाण खुद्भवो ॥

इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

સૂક્ષ્મનિગોદજીવાનાં ત્રિધા કાયસ્થિતિર્ભવેત્ ।

અનાદિઅનંતાઽનાદિસાંતા સાદ્યન્તા ચેતિભેદતઃ ॥ ૭૩ ॥

સૂક્ષ્માન્નિગોદતોઽનાદેર્નિર્ગતા ન કદાપિ યે ।

નૈવાપિ નિર્ગમિષ્યન્તિ તેષામાઘ્યા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાના ભવેદિયમ્ ।

સન્તિ ચૈવંવિધા જીવા યેષામેષા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૫ ॥

સર્ગમાં ' બાદર ' જીવોની એ સંખ્યા કહેવામાં આવશે એ જ આ ' સૂક્ષ્મ ' ની પણ સમજ લેવી. વળી આ સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ ' સંવૃત્તયોનિવાળા ' છે. ૬૯-૭૧.

એટલું 'પર્યાપ્તિ-યોનિસંખ્યા-કુળસંખ્યા અને યોનિનું સંવૃત્તત્વાદિ' એ ચાર દ્વાર વિષે.

એ જીવોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અનંતર્મુહૂર્ત્તની છે, અને જઘન્યતઃ ક્ષુલ્લકભવરૂપ અનંતર્મુહૂર્ત્તની છે. ૭૨.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

દેવતા અને નારકીના જીવોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને ભીજ્જીવોની ક્ષુલ્લકભવ જેટલી છે.

એટલું સાતમા ' ભવસ્થિતિ ' દ્વાર વિષે.

આ સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: (૧) અનાદિઅનંત, (૨) અનાદિસાંત અને (૩) સાદિસાંત. ૭૩.

જેઓ કદાપિ અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી એમની પહેલી એટલે ' અનાદિઅનંત ' કાયસ્થિતિ સમજવી. એ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી હોય. અને એવા જીવો પણ હોય છે કે જેમની એટલી સ્થિતિ હોય. ૭૪-૭૫.

યદુક્તમ્—સામગ્ગિઅભાવાઓ વવહારિયરાસિઅપ્પવેસાઓ ।

ભઠ્ઠા વિ તે અણ્ણંતા જે સિદ્ધિસુહં ન પાવંતિ ॥ ૭૬ ॥

નિગોદાસ્સૂદ્ધમતો યે ચ નિર્ગતા ન કદાચન ।

નિર્યાસ્યન્તિ પુનર્જાતુ સ્થિતિસ્તેષાં દ્વિતીયિકા ॥ ૭૭ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્તમાના ત્વસાવપિ ।

ગતસ્ય કાલસ્યાનન્ત્યાત્ કેષાંચિત્ ભાવિનોઽપિ ચ ॥ ૭૮ ॥

અનાદિસ્થિતિકા ન સ્યુર્યવ્યનન્તા નિગોદિનઃ ।

તદા વક્ષ્યમાણવનસ્પતિકાયસ્થિતિજ્ઞયે ॥ ૭૯ ॥

કૃતે કાયપરાવર્તે નિખિલૈર્વનકાયિકૈઃ ।

વનસ્પતીનાં નિર્લેપોઽનભિદ્યોઽપિ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનારતં કિં ચ મુર્ચિત ગચ્છદ્ભિર્ભવ્યદેહિભિઃ ।

અચિરાદેવ જગતિ ભવ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૧ ॥

મુક્તિમાર્ગવ્યવચ્છેદોઽપ્યેતન્ન નેષ્યતે બુધૈઃ ।

સન્તીતિ પ્રતિપત્તવ્યં તતોઽનાદિનિગોદિનઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સામગ્રીના અભાવને લીધે જેમનો વ્યવહારરાશિમાં પ્રવેશ થયો નથી એવા, મોક્ષસુખ ન દેખનારા ભવ્યો પણ અનન્ત છે. ૭૬.

ગતકાળમાં જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી બહાર આવ્યા નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવવાના—એવાઓની ખીજ એટલે ‘અનાદિસાંત’ કાયસ્થિતિ છે. ૭૭.

આ સ્થિતિ પણ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી છે. કેમકે એઓનો ગયો એ કાળ અનન્ત છે, અને કેટલાકનો તો ભાવિકાળ પણ અનન્ત છે. ૭૮.

આ અનન્ત નિગોદોની જો અનાદિ સ્થિતિ ન હોય તો, વક્ષ્યમાણસ્વરૂપ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિનો ક્ષય થયે સર્વ વનસ્પતિકાયો કાયપરાવર્તન કરતે છતે, વનસ્પતિઓના સર્વનાશનો અનભિદ્ય પ્રસંગ ઉભો થાય છે. ૭૯-૮૦.

અને વળી ભવ્યજનો સર્વદા મોક્ષે જનારા હોવાથી જગતમાં તુરત જ ભવ્યપ્રાણીઓના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેમ મોક્ષમાર્ગપણ બંધ થઈ જશે. પણ આ સર્વ બુદ્ધિમાન લોકો કબુલ કરતા નથી. માટે અનાદિ નિગોદી જીવો છે ખરા એમ સ્વીકારવું પડશે. ૮૧-૮૨.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनाद्यादशपदवृत्तितोऽवसयः ॥

પુનઃ પ્રાપ્તા નિગોદં ચેઽનુભૂય વ્યવહારિતાઃ ।

કાયઃસ્થિતિઃ સ્યાત્સાચન્તા તેષાં તાં વચ્ચિ માનતઃ ॥ ૮૩ ॥

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः संख्यातीताः प्रकीर्तिताः ।

કાલતઃ ક્ષેત્રતશ્ચાસ્યાઃ સ્થિતેર્માનમથ બ્રુવે ॥ ૮૪ ॥

लोकाकाशमितासंख्यख वंडानां प्रदेशकाः ।

एकैकस्यापहारेण द्वियमाणाः क्षणे क्षणे ॥ ૮૫ ॥

गण्यतेः कालचक्रैः स्युर्निर्लेपा मूलतोऽपि हि ।

તાવન્તિ તાનિ સ્યાત્કાયસ્થિતિરેષાં તૃતીયિકા ॥ ૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कालचक्राण्यसंख्यानि भवन्त्येतानि संख्यया ।

કાલતો હિ સૂક્ષ્મતરં ક્ષેત્રગાતુષ્ઠેનેશ્વરાઃ ॥ ૮૭ ॥

यतोऽङ्गुलमेतत्काशश्रेण्या अभ्रप्रदेशकाः ।

ગણ્યમાનાઃ સમાનાઃ સ્યુરસંખ્યોત્સર્પિણીક્ષણૈઃ ॥ ૮૮ ॥

यदाहुः—सुहुमो य होइ कालो ततो सुहुमयरं हवइ खित्तम् ।

अंगुलसेढीमिच्छे ओसप्पिणिओ अङ्गुलैस्स ॥ ૮૯ ॥

આથી વિશેષ ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનસૂત્રના અઢારમા પદની વૃત્તિથી બાણી લેવો.

વ્યવહાર બાણી લઈને પુનઃ જેઓ નિગોદમાં બાય છે તેઓની કાયસ્થિતિ 'સાદિસાંત' છે. અને એનું માન ? એનું માન " કાળથી " અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે. ૮૩-૮૪.

હવે એનું ' ક્ષેત્રથી ' માન હવે કહીએ છીએ. ૮૪.

લોકાકાશજેવડા અસંખ્ય આકાશખંડના પ્રદેશો છે તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે અકેક પ્રદેશ લઈ લેવા મંડીએ તો ' જેટલા કાળચક્રો સુધીમાં એ પ્રદેશ મૂળમાંથી ઉખડી બાય તેટલા કાળચક્ર એ કાયસ્થિતિ રહે. એ કાયસ્થિતિ ત્રીજી (સાદિસાંત) છે. ૮૫-૮૬.

આ કાળચક્રો અસંખ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વરોએ ક્ષેત્રને કાળ કરતાં સૂક્ષ્મ કહ્યું છે. કેમકે અંગુલીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીના આકાશપ્રદેશો ગણત્રીએ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણો જેટલા થાય છે. ૮૭-૮૮.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સૂક્ષ્મ કાળ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર છે. તેથી આંગળીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીમાં અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ થાય છે. ૮૯.

સૂક્ષ્મદમામ્ભોઽગ્નિમરુતાં કાલતઃ નેત્રતોઽપિ ચ ।
સ્યાત્કાયસ્થિતિરેષૈવ સૂક્ષ્મત્વેઽપિ તથૌઘતઃ ॥ ૧૦ ॥

એકેન્દ્રિયત્વાતેતદ્દશાનંતિત્વેષુ પ્રસંગતઃ ।
વનસ્પતિત્વે ક્લીબત્વે કાયસ્થિતિમથ બ્રુવે ॥ ૧૧ ॥
આવલ્યસંખ્યભાગસ્ય યાવન્તઃ સમયાઃ સ્વલુ ।
સ્યુઃ પુદ્ગલપરાવર્તસ્તાવન્તઃ કાયસંસ્થિતિઃ ॥ ૧૨ ॥
સર્વેષામિયમુત્કૃષ્ટા કાયસ્થિતિરુદાહૃતા ।
જઘન્યા તુ ભવેદન્તર્મુહૂર્તમવિશેષતઃ ॥ ૧૩ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચૌદારિકં ચેતિ વપુષ્ચયમ્ ।
પૃથ્વ્યાદિસૂક્ષ્મજીવાનાં પ્રજ્ઞતં પરમેષ્ઠિભિઃ ॥ ૧૪ ॥
નિગોદાનં ત્વનન્તાનામેકમૌદારિકં વપુઃ ।
સર્વસાધારણં દ્વે ચ પરે પ્રત્યેકમીરિતે ॥ ૧૫ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય અને વાઉકાયની સ્થિતિ ‘કાળથી’ કે ‘ક્ષેત્રથી’ એટલી જ હોય; અને ઓઘથી લેતાં સૂક્ષ્મપણામાં પણ એટલી જ હોય. ૯૦.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત (૧) એકેન્દ્રિયપણામાં, (૨) તિર્યચપણામાં, (૩) અસંજીપણામાં, (૪) વનસ્પતિપણામાં અને (૫) નપુંસકપણામાં કાયસ્થિતિ કેટલી હોય એ કહ્યું છે. ૯૧.

‘આવળી’ના અસંખ્યમા ભાગના જેટલા સમયો થાય તેટલા ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ જેટલી કાયસ્થિતિ હોય. એ સર્વેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ બાબતી. જઘન્ય તો અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે. ૯૨-૯૩.

એટલું આઠમા દ્વાર ‘કાયસ્થિતિ’ વિષે.

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ જીવોનાં શરીરના (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ અને (૩) ઔદારિક-એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૯૪.

અનન્ત નિગોદાનું સર્વસાધારણ એક ‘ઔદારિક’ શરીર કહ્યું છે, અને અન્ય પ્રત્યેકનાં બાકીનાં બે એટલે ‘તૈજસ’ અને ‘કાર્મણ’ શરીર કહ્યાં છે. ૯૫.

એટલું નવમા દ્વાર શરીર વિષે.

એકેન્દ્રિયાણાં સંસ્થાનં સર્વેષાં હંડમીરેતમ્ ।
તત્રાપ્યેષ વિશેષસ્તુ દૃષ્ટો દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૧૬ ॥
મસૂરચન્દ્રસંસ્થાના સૂક્ષ્મા સ્ત્રોણી દ્વિધાપિ હિ ।
સૂક્ષ્માઃ સ્તિબુકસંસ્થાના આપઃ પાપહરૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥
સૂચીકલાપસંસ્થાનં તેજો વાયુધ્વજાકૃતિઃ ।
સૂક્ષ્મો નિગોદોઽનિયતસંસ્થાનઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૮ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायः ॥

સંગ્રહણીશ્ચૌ ચ—નિગોદૌદારિકદેહં સ્તિબુકાકારમુક્તમ્ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

અંગલાસંખ્યાંશમાનં સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।
સામાન્યતઃ શરીરં સ્યાદ્વેશેષતસ્તુ વચ્ચતે ॥ ૧૯ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

કષાયાનાં વેદનાયા મૃત્યોશ્ચેતિ જિનૈશ્ચયઃ ।

નિઝ્જલેતાઃ સમુદ્ઘાતાઃ સૂક્ષ્મૈકાક્ષશરીરિણામ્ ॥ ૧૦૦ ॥

સર્વ એકેન્દ્રિ જીવોનું ' હુંડક ' સંસ્થાન કહ્યું છે. પણ તેમાં શ્રી જિનપ્રભુએ કંઈ વિશેષ એટલે તક્ષાવત કહ્યો છે એ નીચે મુજબઃ—૬૬.

જેઉ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવ મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારના છે, અને સૂક્ષ્મ અપૂકાય સ્તિબુકના આકારના છે. તેજિકાય સોયના સમૂહના આકારના અને વાઉકાય ધ્વજના આકારના છે. સૂક્ષ્મ નિગોદનો આકાર અનિશ્ચિત છે. ૬૭—૬૮.

એ પ્રમાણે ' જીવાભિગમ ' માં કહ્યું છે.

' સંગ્રહણી ' ની વૃત્તિમાં તો નિગોદનો ઔદારિક દેહ સ્તિબુકની આકૃતિનો કહ્યો છે. એટલું દશમા દ્વાર ' સંસ્થાન ' વિષે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનું ' સાધારણતઃ ' દેહમાંન આંગળના અસંખ્યના ભાગ જેટલું હોય, ' વિશેષતઃ ' આંગળ ઉપર કહેલું. ૬૯.

એટલું અગ્યારમા દ્વાર ' દેહમાન ' વિષે.

સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિય જીવોને (૧) કષાયોનો, (૨) વેદનાનો અને (૩) મૃત્યુનો—એમ ત્રણ સમુદ્ઘાત કહ્યા છે. ૧૦૦.

इति समुद्रघाताः ॥ १२ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु विकलेन्द्रियकेषु च ।

संख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्पंचेन्द्रियेष्वपि ॥ १०१ ॥

तादृशेष्वेव मर्त्येषु तेषु संमुखिमेषु च ।

एते विषयोत्पद्यन्ते सूक्ष्मा दशविधा अपि ॥ १०२ ॥ युग्मम् ॥

तेजोऽनिलौ तु नवरं नोत्पद्येते स्वभावतः ।

मनुष्येष्विति गच्छन्ति ते पूर्वोक्तेषु तान्विना ॥ १०३ ॥

इति गतिः ॥ १३ ॥

उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ताः सूक्ष्मैकाक्षेषु तेऽखिलाः ।

स्वस्वकर्मानुभावेन गरिष्ठेन वशीकृताः ॥ १०४ ॥

नारका निर्जरास्तिर्यगूनराश्चासंख्यजीविनः ।

नैषां सूक्ष्मेषु गमनं न चाप्यागमनं ततः ॥ १०५ ॥

गतिष्वेवं चतसृषु संक्षेपात्ते विवक्षिताः ।

द्विगतयो द्वयागतयो भवन्ति सूक्ष्मदेहिनः ॥ १०६ ॥

એટલું ખારમા દ્વાર ' સમુદ્ધાત વિષે. '

આ દશે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો મૃત્યુ પામે ત્યારે સર્વ એકેન્દ્રિયોને વિષે, વિકલેન્દ્રિયોને વિષે, સંજ્યાત આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ એવા પંચેન્દ્રિતીર્થ્યોને વિષે, એવાજ મનુષ્યોને વિષે તેમ સંમુર્છિત મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. તદ્વાવત એટલો કે તેઉકાય અને વાયકાય સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે એઓ મનુષ્ય શિવાયની પૂર્વોક્ત ગતિમાં જાય છે. ૧૦૧-૧૦૩.

એટલું તેરમા દ્વાર ' ગતિ ' વિષે.

ઉપર કહ્યા એ સર્વે જીવો પોતપોતાના ભારે કર્મના અનુભાવને વશે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ-
યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૪.

નારકીઓ, દેવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યો—આટલા ‘સૂક્ષ્મો’ને વિષે’ ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી. ૧૦૫.

જેમની આરે ગતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું છે. આ સૂક્ષ્મ જીવોને જે ‘ગતિ’ અને જે ‘આગતિ’ થાય છે. ૧૦૬.

તેજોઽનિર્જૌ તુ નૃભવે નોત્પદ્યેતે સ્વભાવતઃ ।
 તતસ્ત એકગતયઃ પ્રોક્તા દ્વયાગતયોઽપિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥
 સૂક્ષ્મેષુ પૃથ્વીસક્ષિલતેજોઽનિલેષુ જન્તવઃ ।
 ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તે ચ અસંખ્યેયા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦૮ ॥
 વનસ્પતૌ ત્વનન્તાનામુત્પત્તિવિલયૌ સદા ।
 સ્વસ્થાનતઃ પરસ્થાનાત્ત્વસંખ્યાનાં ગમાગમૌ ॥ ૧૦૯ ॥
 એકસ્યાપિ નિગોદસ્યાસંખ્યાંશોઽનન્તજીવકઃ ।
 જાયતે મ્રિયતે શશ્વત્ કિં પુનઃ સર્વમીલને ॥ ૧૧૦ ॥
 તથાહિ । વિવક્ષિતનિગોદસ્ય વિવક્ષિતક્ષણે યથા ।
 અસંખ્યેયતમો ભાગ એક ઉદ્વર્ત્તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૧ ॥
 ઉત્પદ્યતેઽન્યસ્તથૈવ દ્વિતીયસમયેઽપિ હિ ।
 એક ઉદ્વર્ત્તે સંખ્યભાગ ઉત્પદ્યતેઽપરઃ ॥ ૧૧૨ ॥
 યથૈકસ્ય નિગોદસ્યાસંખ્યભાગસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૩ ॥

તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વાભાવિકપણે જ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એમને ગતિ એક અને આગતિ બે કહી છે. ૧૦૭.

વળી સૂક્ષ્મ પૃથિવી-અપ-તેજ-અને-વાયુ-કાયને વિષે અસંખ્ય જીવો નિરન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યવે છે. ૧૦૮.

વનસ્પતિને વિષે તો સદા 'સ્વસ્થાન'ની અપેક્ષાએ, અનન્ત જીવોના ઉત્પત્તિ અને વિલય થયા કરે છે. અને 'પરસ્થાન'ની અપેક્ષાએ અસંખ્ય જીવોનું ગમનાગમન થયા કરે છે. ૧૦૯.

એકલા એક નિગોદનો અનન્તજીવોવાળો અસંખ્યમો ભાગ શશ્વત્ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલય પામે છે, ત્યારે બધા નિગોદો એકઠા થાય તો તો પછી વાત જ શી ? ૧૧૦.

તે આ પ્રમાણે: અમુક ક્ષણમાં અમુક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને એક અસંખ્યમો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બીજે ક્ષણે પણ એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૧-૧૧૨.

અને એ પ્રમાણે સર્વદા પ્રત્યેક ક્ષણે નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગનો વિનાશ અને

તથૈવાન્યનિગોદાનામપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનામ્ ।

ઉદ્વર્તનોપપાતૌ સ્તોઽસંખ્યાંશસ્ય પૃથક્ પ્રથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

ઉદ્વર્તનોપપાતાભ્યાં ભવદ્ભ્યામિત્યનુક્ષણમ્ ।

પરાવર્તન્તે નિગોદા અન્તર્મુહૂર્તમાત્રતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જાયમાનૈર્ઘ્રિયમાણૈરન્તર્મુહૂર્તજીવિભિઃ ।

નિગોદિભિર્નવનૈઃ સ્યુઃ શૂન્યાસ્તુ મનાગ્ ન તે ॥ ૧૧૬ ॥

તથોક્તં— એગો અસંખ્યાભાગો વટ્ટઈ ઉવટ્ટણોવવાયંમિ ।

એગનિગોએ નિચ્છં એવં સેસેસુ વિસએવમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અંતોમુદુત્તમિત્તા ઠિઈ નિગોઆણ જં વિનિદિટ્ઠા ।

પહ્લદંતિ નિગોઆ તમ્હા અંતોમુહૂત્તેણં ॥ ૧૧૮ ॥

એષામુત્પત્તિમરણો વિરહસ્તુ ન વિદ્યતે ।

યજ્જાયન્તે ઘ્રિયન્તે ચાસંખ્યાનન્તા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકમાં વર્તતા અન્ય નિગોદના અસંખ્યમા અંશના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો રહેતો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્તમાં જ નિગોદનું પરાવર્તન થાય છે. ૧૧૫.

આમ ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવનારા નવા નવા નિગોદના જીવો જો કે ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે તોપણ તે નિગોદો લેશભાત્ર ઉણા થતા નથી. ૧૧૬.

એ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

એક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ નિરન્તર જેમ વિનષ્ટ અને ઉત્પન્ન થતો રહ્યો છે તેમ અન્ય નિગોદોમાં પણ સમજવું. નિગોદનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે અને તે નિગોદો અન્તર્મુહૂર્તમાં પહોંચ્યા પછી જાય છે. ૧૧૭-૧૧૮.

એ નિગોદના જીવોનાં ઉત્પત્તિ અને મરણ બેઉ છે, છતાં એઓનો વિરહ થતો નથી કેમકે એઓ અસંખ્ય અને અનન્તપ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુપામે છે. ૧૧૯.

એટલું જોઈતા દ્વાર ‘ આગતિ ’ વિષે.

અનન્તરાસિઃ સમયે સિદ્ધિર્વાદરવદ્બુધૈઃ ।

જ્ઞેયૈષાં પ્રાચ્યશાસ્ત્રેષુ વિભાગેનાવિવક્ષણાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

કૃષ્ણા નીલા ચ કાપોતી લેશ્યાત્રયમિદં ભવેત્ ।

સર્વેષાં સૂક્ષ્મજીવાનામિત્યુક્તં સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

નિર્વ્યાઘાતં પ્રતીત્યૈષામાહારઃ षड્દિગુદ્ભવઃ ।

ભવેદ્વ્યાઘાતમાશ્રિત્ય ત્રિચતુષ્પંચદિગ્ભવઃ ॥ ૧૨૨ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

ન સંહનનમેતેષાં સમ્ભવત્યસ્થ્યભાવતઃ ।

મતાન્તરેણ ચૈતેષાં સેવાર્ત્તં તદુરીકૃતમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

સર્વે કષાયાઃ સંજ્ઞાસ્તુ સ્યુશ્વતસ્ત્રોઽથવા દશ ।

ઇન્દ્રિયં ચૈકમાખ્યાતમેતેષાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોનું પંદરમું દ્વાર 'અનન્તરાસિ' અને સોળનું દ્વાર 'સમયેસિદ્ધિ' એ બેઉ, બાદરજીવોની જેવાં જ સમજી લેવાં. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એમનો જૂદો વિભાગ પાડ્યો નથી. ૧૨૦.

સત્તરમું દ્વાર લેશ્યા. આ સૂક્ષ્મ જીવોની લેશ્યા ત્રણ કહી છે અર્થાત્ એમને ત્રણ જ લેશ્યા હોયઃ (૧) કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતી. ૧૨૧.

હવે અઠારમું દ્વાર 'દિગાહારઃ' આ જીવોને નિર્વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ છ દિશાનો આહાર હોય; અને 'વ્યાઘાત' ની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ દિશાનો હોય. ૧૨૨.

હવે ઓગણીશમું દ્વાર સંહનનઃ આ સૂક્ષ્મ જીવો, એટલે એમને અસ્થિ હોય નહિં એટલે સંહનન પણ સંભવે નહિં. જો કે કેટલાકને મતે એમને 'સેવાર્ત્ત' (છેવડું) સંઘયજી છે. ૧૨૩.

આ સૂક્ષ્મ જીવોને કષાયો સઘળા હોય છે, સંજ્ઞા ચાર અથવા દશ હોય છે, અને ઇન્દ્રિય એક જ, 'સ્પર્શેન્દ્રિય' હોય છે. (આમાં ત્રણ દ્વાર ૨૦-૨૧-૨૨ સાથે આવ્યાં). ૧૨૪.

इति द्वारत्रयः ॥ २०-२१ ॥

भूतभाविभवद्भावस्वभावालोचनास्मिका ।

संज्ञानैकेन्द्रियाणां स्यात्तदेतेऽसंज्ञिनः स्मृताः ॥ १२५ ॥

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

अमी जिनेश्वरैः क्लीबवेदा एव प्रकीर्त्तिताः ।

वेदस्त्वव्यक्तरूपः स्यादेषां संज्ञાકષાયવત્ ॥ १२૬ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

संक्लिष्टपरिणामत्વાत्सर्वैकेन्द्रियदेहिनाम् ।

મિથ્યાદૃષ્ટ્ય એવામી નિર્દિષ્ટાઃ પરમેષ્ટિભિઃ ॥ ૧૨૭ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

मत्तज्ज्ञानश्रुताज्ञाने सूक्ष्मैकेन्द्रियदेहिनाम् ।

તે અપ્યત્યન્તમલિપ્ષ્ટે શેષજીવવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

चतुर्षु दर्शनेष्वेषामचक्षुर्दर्शनं भवेत् ।

ઉપયોગાસ્ત્રયોઽજ્ઞાનદ્વયમેકં ચ દર્શનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

निराकारोपयोगाः स्युरचक्षुर्दर्शनाश्रयात् ।

દ્રવ્યજ્ઞાનતસ્તુ સાકારોપયોગાઃ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોને ભૂત ભાવિ અને ભવિષ્યત્ પદાર્થોના સ્વભાવની આલોચનારૂપ સંજ્ઞા હોતી નથી એટલે એઓ ‘અસંજ્ઞી’ કહેવાય છે. (એ ત્રેવીશમું દ્વાર). ૧૨૫.

આ જીવોને જિનપ્રભુએ નપુંસક વેદીજ કહ્યા છે. સંજ્ઞા અને કષાયની પેઠે એમનો વેદ અપ્રકટ છે. (એ ચોવીશમું દ્વાર). ૧૨૬.

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોના પરિણામ સંકિલ્પિત હોય છે માટે એઓ બધા ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ છે. (આ પચવીશમું દ્વાર). ૧૨૭.

આ જીવોને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાન છે. અને તે પણ શેષ જીવોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત અદ્ય છે. (આ છવીશમું દ્વાર). ૧૨૮.

ચાર દર્શનોમાંથી એમને ફક્ત ‘અચક્ષુ’ દર્શન હોય છે. તેમજ બે અજ્ઞાન અને એક દર્શન એમ ત્રણ ‘ઉપયોગો’ હોય છે. આ દર્શનના આશ્રયથી સૂક્ષ્મ જીવોને ‘નિરાકાર’ ઉપયોગો હોય છે; અને બે ‘અજ્ઞાન’ ના આશ્રયને લઈને એમને ‘સાકાર’ ઉપયોગો હોય છે. ૧૨૯-૧૩૦.

इति द्वारद्वयम् ॥ २७—२८ ॥

આહારકા સંપ્યેતે વિવિદ્ગતિ વિના ।

तस्यां त्वनाहारका अप्येते त्रिचतुरान् क्षणान् ॥ १३१ ॥

एषाः त्वन्नमात्राणामोज आहार ईरितः ।

लोमाहारस्ततो द्वेधाप्यनाभोगज एव च ॥ १३२ ॥

सचित्तः स्यादचित्तः स्यादुभयात्मापे कर्हिचित् ।

आहारे चान्तरं नास्ति सदस्यस्यેનો દ્યમી ॥ ૧૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાયનાયામ્—

પુઢવીકાઢયસસ ગાં મંતે કેવડ કાક્ષસસ આહારઢે સમુપ્પજ્ઢ ॥ ગોઅમ ।

अणुसमयं अविरहिण । एवं जाव वणस्सइकाइया ॥ इति ॥

इति आहारकत्वम् ॥ २९ ॥

આવ્યમેવ ગુણસ્થાનમેકં સૂક્ષ્મશરીરિણાઃ ।

अनाभोगिकमिच्छात्ववतामेषां निरूपितम् ॥ १३४ ॥

એટલું સત્યાવીશમા અને અઢ્યાવીશમા ઢાર વિષે.

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના ' આહાર ' વિષે:—

વિવિદ્ગતિ વિના એઓ નિરન્તર આહારક હોય છે, અને વિવિદ્ગતિમાં ત્રણ કે ચાર ક્ષણે આહારવિનાના પણ હોય છે. ૧૩૧.

ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ એમને ઓજઆહાર હોય છે, અને પછી લોભઆહાર હોય છે. અને એ બેઉ અનાલોગથી જ થાય છે. ૧૩૨.

એ આહાર સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય એમ મિશ્ર પણ હોય. વળી એમને આહારમાં કંઈ આંતરે નથી કેમકે એઓ સતતઆહારી છે. ૧૩૩.

એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:—

શ્રી જૈતમ મહાવીર પ્રભુને પુછે છે—હે ભગવન્, પૃથ્વીકાય જીવો કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે ? શ્રી વીર ઉત્તર આપે છે—હે જૈતમ, એઓ દરેક સમયે, ખીલકુલ અન્તરવિના, સતત આહાર લીધા જ કરે છે. યાવત્ વનસ્પતિકાય સુધી પાંચે સ્થાવરના જીવોનું પણ એમ જ સમજવું. (એ પ્રમાણે ૨૯ મું ઢાર થયું).

હવે ગુણસ્થાન વિષે.

સૂક્ષ્મશરીરોઓ સર્વે પહેલે ગુણસ્થાનકે જ છે. કેમકે એમને અનાલોગિક મિચ્છાત્વ છે. (એ ત્રીશમું ઢાર કહ્યું). ૧૩૪.

इति गुणाः ॥ ३० ॥

दशानामपि सूक्ष्माणां त्रयो योगाः प्रकीर्तिताः ।

औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मेणश्चापि विग्रहे ॥ १३५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

असंख्येयलोकमाननभःखंडप्रदेशकैः ।

तुल्याः सूक्ष्माग्निपृथ्व्यम्बुमरुतः किन्तु तत्र च ॥ १३६ ॥

लोकाकाशमिताः खंडा असंख्येया अपि क्रमात् ।

अग्न्यादिषु भूरिभूरितરભૂરિતમા મતાઃ ॥ ૧૩૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मबादरानन्तकायिकाः ।

चत्वारोऽपि स्युरनन्तलोकाकाशांशसम्मिताः ॥ १૩૮ ॥

अयं भावः—लोकाकाशप्रदेशेषु निगोदसत्कजन्तुषु ।

प्रत्येકં સ્થાપ્યમાનેષુ પૂર્યતેઽસાવનન્તશઃ ॥ ૧૩૯ ॥

तत्रापि बादरसाधारणेभ्यः पर्याप्तेभ्यो भवन्ति हि ।

અપર્યાપ્તાબાદરાસ્તે અસંખ્યેયગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

बाद अपर्याप्तकेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्तका इमे ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તકાસ્તથા ॥ ૧૪૧ ॥

હવે એમના યોગ વિષે.

દશે પ્રકારના જીવોને ત્રણ કાયયોગ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) મિશ્રઔદારિક અને (૩) કાર્મણ્ય. (એ એકત્રીશમું દ્વાર). ૧૩૫.

હવે એમના માન વિષે.

સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય-પૃથ્વીકાય-અપકાય અને વાઉકાય એ ચારે, લોકપ્રમાણ અસંખ્યઆકાશ-ખંડના પ્રદેશ જેટલા છે; પરન્તુ તેમાં લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો છે તોયે અગ્નિકાય વગેરેમાં અનુક્રમે ઘણા, એથી પણ વધારે, અને વધારેમાં વધારે છે એમ કહ્યું છે. ૧૩૬-૧૩૭.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ તથા બાદર અનન્તકાય એ ચારે અનન્ત લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે. એનો લાવાર્થ એ કે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં નિગોદના અકેક જંતુને જો સ્થાપવામાં આવે તો તે લોકાકાશ અનન્તવાર ભરાય. ૧૩૮-૧૩૯.

તેમાં પણ 'બાદર-સાધારણ-પર્યાપ્ત' કરતાં 'બાદર-અપર્યાપ્ત' અસંખ્યગણા છે. અને

इति मानम् ॥ ३२ ॥

સૂક્ષ્માસ્તેજસ્કાયિકાઃ સ્યુઃ સ્વસ્તોકાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
 સૂક્ષ્મક્ષમામ્બુમરુતો વિશેષાભ્યધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 અસંખ્યેયલોકમાનનભઃસ્વંદ્રપ્રદેશકૈઃ ।
 તુલ્યાઃ સર્વેઽપ્યમી કિન્તુ યથોત્તરાધિકાધિકાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
 અસંખ્યેયગુણાઃ સૂક્ષ્મવાયુભ્યઃ સ્યુર્નિગોદકાઃ ।
 અસંખ્યેયપ્રમાણત્વાદેતેષાં પ્રતિગોલકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥
 તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સૂક્ષ્માઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।
 તેભ્યઃ સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મા વિશેષાભ્યધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૫ ॥
 સ્વસ્વજાતિષ્વપર્યાસકેભ્યોઽસંખ્યગુણા મતાઃ ।
 પર્યાસકા યદેતેઽન્યાપેક્ષ્યાધિકજીવિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥
 ઉત્પદ્યન્તે તથૈકેકાપર્યાસકસ્ય નિશ્રયા ।
 પર્યાપ્તકા અસંખ્યેયાસ્તતોઽમી બહવો મતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

આ ‘બાહર-અપર્યાપ્ત’ કરતાં સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યગણા છે, અને એના કરતાં અસંખ્યગણા ‘સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત’ છે. (એ પ્રમાણે બત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૦-૧૪૧.

હવે એ સૂક્ષ્મજીવોના જઘન્ય અદપબહુત્વ વિષે.

સર્વથી અદપ સૂક્ષ્મ તેઉકાયના જીવ છે; અને તે કરતાં વિશેષ વિશેષ અધિક અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વાઉકાય છે. ૧૪૨.

વળી જોકે સઘળાઓ લોકપ્રમાણ-અસંખ્ય-આકાશખંડના પ્રદેશ તુલ્ય છે તોપણ એઓ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે. ૧૪૩.

વળી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના જીવો કરતાં નિગોદના જીવો અસંખ્યગણા છે કેમકે એઓ ગોળેગોળે અસંખ્ય પ્રમાણમાં છે. વળી આ કરતાં પણ અનન્તગણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે. અને એ કરતાં પણ સામાન્યતઃ સઘળા સૂક્ષ્મો અધિક વિશેષ છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પોતપોતાની જાતિમાં ‘પર્યાપ્ત’ જીવો ‘અપર્યાપ્ત’ કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ કે એઓ ખીજાઓની અપેક્ષાએ વધારે આયુષ્યવાળા છે. ૧૪૬.

અકેક ‘અપર્યાપ્ત’ ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ‘પર્યાપ્ત’ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એઓ ઘણા છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૭.

તથાન્તમા આરાંગવૃત્તૌ—

સૂક્ષ્મા અપિ પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકભેદેન દ્વિધા એવ । કિન્તુ અપર્યાપ્ત-
કનિશ્રયા પર્યાપ્તકાઃ સમુત્પદ્યન્તે । યત્ર ચ એકઃ અપર્યાપ્તકઃ તત્ર
નિયમાત્ અસંખ્યે યાઃ પર્યાપ્તાઃ સ્યુઃ । ઇતિ ॥

અત એવૈકેન્દ્રિયાઃ સ્યુઃ સામાન્યતો વિવક્ષિતાઃ ।

પર્યાપ્તા એવ મૂર્યાસો જીવા અપ્યોઘતસ્તથા ॥ ૧૪૮ ॥

ઇતિ લઘ્વી અલ્પબહુતા ॥ ૩૩ ॥

દિશામપેક્ષયા ત્વલ્પબહુતૈર્ષાં ન સમ્ભવેત્ ।

અમી પ્રાયઃ સર્વલોકપ્રાપ્તાઃ સર્વત્ર યત્સમાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રૌ—

ઇદં હિ અલ્પબહુત્વં બાદરાનધિકૃત્ય દૃષ્ટવ્યં ન સૂક્ષ્માન્ । સૂ-
ક્ષ્માણાં સર્વલોકાપ્રાપ્તાનાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સમત્વાત્ ॥

ઇતિ દિગપેક્ષયા અલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥

આ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ સૂક્ષ્મ ’ પણ એ પ્રકારનાં છે (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત, પરન્તુ ‘ અપર્યાપ્ત ’
ની નિશ્રાએ ‘ પર્યાપ્ત ’ ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યાં એક ‘ અપર્યાપ્ત ’ હોય ત્યાં નિયમતઃ
અસંખ્ય ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય.

એટલા માટે જ સામાન્યતઃ ‘ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ’ ની વિવક્ષા કરી છે; અને ‘ એાધથી ’
પણ ઘણા જીવો એવા કહ્યા છે. (એ પ્રમાણે ૩૩ મું દ્વાર.) ૧૪૮.

હવે એઓના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે.

દિશાઓને અપેક્ષીને સૂક્ષ્મ જીવોનું ‘ અલ્પબહુત્વ ’ સંભવતું નથી કેમકે એ પ્રાયઃ સર્વ
લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. ૧૪૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

આ અલ્પબહુત્વ બાદર જીવોની અપેક્ષાએ બાજવું; સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ નહિં. કેમકે
સૂક્ષ્મો સર્વલોકવ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. (એ પ્રમાણે ૩૪ મું દ્વાર.)

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના અન્તર વિષે.

ઓઘતઃ સૂક્ષ્મજીવાનામન્તરં યદિ ચિન્ત્યતે ।

અન્તર્મુહૂર્ત સૂક્ષ્મત્વે જઘન્યં કથિતં જિનૈઃ ॥ ૧૫૦ ॥

યદુત્પદ્ય બાદરેષુ સૂક્ષ્મઃ સંત્યજ્ય સૂક્ષ્મતામ્ ।

સ્થિત્વા તત્રાન્તર્મુહૂર્ત પુનઃ સૂક્ષ્મત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઉત્કર્ષતઃ કાલચક્રાણ્યસંખ્યેયાનિ તાનિ ચ ।

નિષ્પાદ્યાન્યંગુલાસંખ્યાંશસ્ય ત્ર્યાંશમિતૈઃ ક્ષણૈઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થે ભાવઃ—એકસ્મિન્નંગુલાસંખ્યભાગે યેઽન્ત્રપ્રદેશકાઃ ।

યાવન્તિ કાલચક્રાણિ દ્વૈતૈસ્તૈઃ સ્યુઃ પ્રતિચ્છણમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

ઉત્કર્ષતો બાદરત્વે તાવતી વર્ણિતા સ્થિતિઃ ।

તાં સમાપ્ય પુનઃ સૌક્ષ્મ્યપ્રાપ્તૌ યુક્તમદોઽન્તરમ્ ॥૧૫૪॥યુગ્મમ્ ॥

સૂક્ષ્મદમામ્ભોઽગ્નિમરુતામિહ પ્રત્યેકમન્તરમ્ ।

લઘુ સ્યાદન્તર્મુહૂર્તમનન્તાદ્ધામિતં ગુરુ ॥ ૧૫૫ ॥

તત્ત્વ સૂક્ષ્મદમાદિજન્તોઃ સૂક્ષ્મસ્થૂલવનસ્પતૌ ।

ગત્વા સ્થિત્વાનન્તકાલં સૂક્ષ્મદમાદિત્વમીયુષઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સૂક્ષ્મ જીવોનું અન્તર જો ' ઓઘતી ' વિચારીએ તો તે જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત છે. કેમકે એ સૂક્ષ્મ પોતાનું સૂક્ષ્મત્વ ત્યજીને, ' બાદર ' માં ઉત્પન્ન થઈ એમાં અન્તર્મુહૂર્ત રહી પુનઃ સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫૦-૧૫૧.

પણ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તો, એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગમા જેટલા આકાશપ્રદેશો રહેલા હોય તેટલા ક્ષણોથી બનેલા અસંખ્ય કાળચક્રોનું હોય. ૧૫૨.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—આંગળના એક અસંખ્યમાં ભાગમાં જે આકાશપ્રદેશો હોય તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે અકેક અકેક લેતાં જેટલાં કાળચક્રો થાય તેટલી બાદરપણામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે અને એને પૂર્ણ કરીને પુનઃ સૂક્ષ્મત્વ પામતાં એટલું (૧૫૨ માં શ્લોકમાં કહ્યું એટલું) ઉત્કૃષ્ટ અંતર (છેડું) પડે એ યુક્ત છે. ૧૫૩-૧૫૪.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેડકાય અને વાઉકાય-એમાંના પ્રત્યેકનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય. ૧૫૫.

અને એ અંતર, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ જંતુ, સૂક્ષ્મ સ્થૂળ વનસ્પતિકાયપણું પામીને અને ત્યાં અનન્તકાળ રહીને પુનઃ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પામે તેનું છે. ૧૫૬.

વનસ્પતેશ્ચ સૂક્ષ્મસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।

કાલચક્રાણાં સંખ્યયલોકમાનાનિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તદ્વ સૂક્ષ્મદ્માનિ તયોત્પદ્ય સૂક્ષ્મવનસ્પતેઃ ।

સ્થિત્વોક્તકાલં પુનરપ્યુત્પન્નસ્ય વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૮ ॥

ન સમ્ભવતિ ચૈતેષામનન્તકાલમન્તરમ્ ।

વિના વનસ્પતીન્ કુત્રાપ્યનન્તસ્થિત્યભાવતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જઘન્યમન્તરં ત્વેષામન્તર્મુદ્વૃત્તમીરિતમ્ ।

દ્વમાદિશ્વન્તર્મુદ્વૃત્તં તત્ સ્થિત્વોત્પત્તૌ ભવેદિહ ॥ ૧૬૦ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

પ્રાયો ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતા ત્વનેકજીવાનામ્ ।

વક્તૃએ હત્યુભયં વક્ષ્યે જીવપ્રકરણાન્તે ॥ ૧૬૧ ॥

વર્ણિતાઃ કિમપિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ સૂક્ષ્મદર્શિવચ્ચનાનુસારતઃ ।

યત્તુ નેહ કથિતં વિશેષતઃ તદ્ બહુશ્રુતગિરાવસીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વળી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયતું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર પૂર્વવત્ અસંખ્યલોકપ્રમાણ કાળચક્રો જેટલું છે. ૧૫૭.

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનો જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ વગેરે પામીને અને ભાં પૂર્વોક્ત કાળ સુધી રહીને પુનઃ પોતાનું મૂળ વનસ્પતિકાયત્વ પામે—એનું છે. ૧૫૮.

એઓનું અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય એમ સંભવી શકતું નથી. કારણકે વનસ્પતિકાયત્વ વિના અન્ય કોઈ ભવમાં અનન્ત સ્થિતિનો સંભાવ નથી. ૧૫૯.

એઓનું અન્તર જઘન્યપણે અન્તર્મુદ્વૃત્તનું છે. અને એ અન્તર, પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પ્રાપ્ત કરી એમાં અન્તર્મુદ્વૃત્ત સુધી રહી પુનઃ પોતાના મૂળભવમાં આવે—એનું છે. ૧૬૦.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવોના ‘અન્તર’ વિષે સમજણ છે.

હવે રહ્યું એમના ‘ભવસંવેધ’ અને ‘મહા અદ્યબહુત્વ’ વિષે વિવેચન. પણ એ બે દ્વાર વિષે અનેક જીવોના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એટલે એ બાબત જીવપ્રકરણને અન્તે કહેશું. ૧૬૧.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજીવોનું સૂક્ષ્મદર્શીપુરૂષોના વચનોને અનુસારે કંઈક વર્ણન કર્યું છે. જે અહિં ઓછું કહેવાયું હોય તે વિશેષ બાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય એમણે એ બહુશ્રુતના વચનોથી બાણી લેવું. ૧૬૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણશ્ચતુર્થઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

અખિલ જગતમાં આશ્ચર્યકારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-
વાસી, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળ-ના સુપુત્ર શ્રીવિનયવિજયઉપાધ્યાયે જગતમાંના
નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની પેઠે પ્રકટ કરનાર આ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો આ, અંદરથી નીતરતા
સારને લીધે સુભગ એવો, ચતુર્થ સર્ગ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયો.

ચોથો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ पंचमः सर्गः ।

—•—

वर्ण्यन्तेऽथ क्रमप्राप्ता वादरैकेन्द्रियांगिनः ।

ते च षोढा पृथिव्यम्बुतेजोऽनिलास्तथा द्रुमाः ॥ १ ॥

प्रत्येकाः साधारणाश्च षडप्येते द्विधा मताः ।

पर्याप्ता पर्याप्तभेदादेवं द्वादश वादराः ॥ २ ॥

वादराख्यनामकर्मोदयाद्ये स्थूलतां गताः ।

चर्मचक्षुर्दृश्यमाना वादरास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥

तत्र च अपर्याप्तास्त्वविस्पष्टवर्णाद्या अल्पजीवनात् ।

पर्याप्तानां च वर्णादिभेदैर्भेदाः सहस्रशः ॥ ४ ॥

वादरा पृथिवी द्वेधा मृदुरेका खरापरा ।

भेदाः सप्त मृदोस्तत्र वर्णभेदविशेषजाः ॥ ५ ॥

सर्ग पांचમો.

—•—

આની અગાઉના ચોથા સર્ગમાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કર્યું—હવે એ પછી ક્રમવાર આવતા બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એ બાદર એકેન્દ્રિય જીવો છ પ્રકારના છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) અપ (જળ), (૩) તેલ (અગ્નિ), (૪) વાઉ (વાયુ) (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને (૬) સાધારણ વનસ્પતિ. એ છ એ પુનઃ ‘ પર્યાપ્ત ’ અને ‘ અપર્યાપ્ત ’ એમ બે પ્રકારના છે એટલે એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય થયા. ૧-૨

બાદરનામકર્મના ઉદયને લીધે સ્થૂલપણ પામેલા હોઈ અર્થઅક્ષુબ્ધ દેખાય છે એમનું નામ ‘ બાદર ’. ૩.

અદ્યપજીવો હોવાથી જેમના વર્ણુ વગેરે સ્પષ્ટપણે દેખાતા નથી એઓ ‘ અપર્યાપ્ત બાદર ’ કહેવાય છે. ‘ પર્યાપ્તબાદર ’ ના તો, વર્ણુવગેરેમાં ભિન્નતા હોવાથી હજારો ભેદો છે. ૪.

બાદર પૃથ્વી, (૧) કોમળ અને (૨) કર્કશ—એમ બે પ્રકારની છે. કોમળ પૃથ્વી વળી જૂઠા જૂઠા રંગની છે. એ પ્રમાણે એના, જેટલા રંગ તેટલા, અર્થાત્ સાત ભેદ પડે છે. ૫.

કૃષ્ણા નીલારુણા પીતા રુક્લેતિ પંચ નાન્નદઃ ।

ષષ્ઠી દેશવિશેષોસ્થા મૃત્સ્ના પાંડુરિતિ શ્રુતા ॥ ૬ ॥

નદ્યાદિપૂરાપગમે દેશે તત્રાતિપેચ્છિલે ।

મૃદુશ્લક્ષ્ણા પંકરૂપા સત્તમી પનકાભિધા ॥ ૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યર્થતઃ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તૌ તુ—

પાંડુત્તિ ॥ પાંડુ પાંડુરા ઇષત્શુક્લત્વવતી इत्यर्थः । इति वर्णभेदेन षड्विधत्वं उक्तम् । इह च पांडुरग्रहणं कृष्णादिभेदानामपि स्वस्थाने भेदान्तरसम्भवसूचकम् । पनकः अत्यन्तसूक्ष्मरजोरूपः स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका । पनकस्य च नभसि विवर्त्तमानस्य लोके पृथ्वीत्वेन रूढत्वात् भेदेन उपादानम् ॥ इत्यादि उक्तम् ॥

चत्वारिंशत् खरायाश्च भेदाः प्रज्ञापिताः क्षितेः ।

अष्टादश मणीभेदास्तथा द्वाविंशतिः परे ॥ ૮ ॥

એ સાત લેદ આ પ્રમાણે : (૧) કાળી, (૨) લીલી, (૩) પીળી, (૪) રાતી, (૫) શ્વેત, (૬) કોઈકોઈ દેશમાં થાય છે એવી પાંડુ રંગની અને (૭) નદી વગેરેનું પૂર ઉતરી જવાથી અત્યન્ત લેજવાળો પ્રદેશ થયો હોય એની કોમળ, ચીકણી, પંકરૂપ, ‘ પનક ’ નામની. ૬-૭.

એવા ભાવાર્થનું પત્રવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે :—

પાંડુ એટલે પાંડુર અર્થાત્ કંઈક શ્વેત. પૃથ્વીના જૂદા જૂદા રંગને લઈને છ લેદ કહ્યા છે. અહિં ‘ પાંડુર ’ કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે ‘ કૃષ્ણ ’ વગેરે લેદોને પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં અન્ય લેદનો સંલવ છે. ‘ પનક ’ એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-રજરૂપ માટી-મૃત્તિકા. આકાશમાં વિખરાયલા ‘ પનક ’ નો, લોકોમાં ‘ પૃથ્વીત્વ ’ એવો રૂઢ અર્થ થઇ ગયેલો હોવાથી, એને પૃથ્વીનો એક લેદ ગણ્યો છે. ઇત્યાદિ.

ખર એટલે કર્કશ-કઠણ પૃથ્વીના આળીશ લેદ કહ્યા છે : અદાર લેદ ‘ મણિ ’ ના અને ખાવીશ ખીજા. ૮.

ગોમેથકાંકસ્ફટિકલોહિતાક્ષા હરિન્મણિઃ ।

ષષ્ઠો મસારગઃ સ્યાત્સત્તમો ભુજમોચકઃ ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્રનીલશ્ચન્દનશ્ચ ગૈરિકો હંસગર્ભકઃ ।

સૌગન્ધિકશ્ચ પુલકસ્તતશ્ચન્દ્રપ્રભાભિધઃ ॥ ૧૦ ॥

વૈદૂર્ય જલકાન્તશ્ચ રુચકાર્કોપલાવિતિ ।

સ્વરક્ષમાયા એવ મેદાનન્યાન્ દ્વાવિંશતિં બ્રુવે ॥ ૧૧ ॥

મૂર્નદીતટમિત્યાદેઃ શર્કરોપલર્કરારઃ ।

સિકતાઃ સૂક્ષ્મકણિકાઃ ઉપલા લઘવોઽશ્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥

શિલા મહાન્તઃ ક્ષારામૂરૂષો લવણમબ્ધિજમ્ ।

સુવર્ણરૂપ્યતામ્રાય દ્રુપુસીસકધાતવઃ ॥ ૧૩ ॥

વજ્રં ચ હરિતાલશ્ચ હિંગુલશ્ચ મનઃશિલા ।

પ્રવાલં પારદશ્ચાપિ સૌવીરાન્ધિમંજનમ્ ॥ ૧૪ ॥

પટલં પુનરબ્રાણાં તથા તન્મિશ્રવાલુકાઃ ।

અન્યેઽપ્યેવંવિધા ગ્રાહ્યા જેયાવણ્ણેતિવાક્યતઃ ॥ ૧૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

મણિના અઢાર લેદ આ પ્રમાણે:—

(૧) ગોમેથ, (૨) કાંક, (૩) સ્ફટિક, (૪) લોહિતાક્ષ, (૫) નીલમ, (૬) મસારગદ્ધ, (૭) ભુજમોચક, (૮) ઇન્દ્રનીલ, (૯) ચંદન. (૧૦) ગૈરિક (ગેર), (૧૧) હંસગર્ભ, (૧૨) સૌગન્ધિક, (૧૩) પુલક, (૧૪) ચંદ્રપ્રભ, (૧૫) વૈદૂર્ય, (૧૬) જલકાન્ત, (૧૭) રૂચક અને (૧૮) સૂર્યકાન્ત. ૯-૧૧.

બીજા બાવીશ લેદ આ પ્રમાણે:—(૧) નદી કિનારાની દિવાલની માટી, (૨) મોટી વેળુ, (૩) સૂક્ષ્મ કણીરૂપ સિકતા-રેતી, (૪) ન્હાના ન્હાના પથ્થર-ઉપલ, (૫) મ્હોટી શીલા, (૬) ઊંચ એટલે ખારી જમીન, (૭) સમુદ્રનું લવણ, (૮) સુવર્ણ, (૯) રૂપ, (૧૦) ત્રાંબુ, (૧૧) લોહ, (૧૨) જસત, (૧૩) સીસું, (૧૪) વજ્ર, (૧૫) હરતાળ, (૧૬) હિંગુળ, (૧૭) મનઃશીલ, (૧૮) પ્રવાળ, (૧૯) પારદ, (૨૦) સૌવીર નામનું અંજન (સુરમો) (૨૧) અબ્રકના પડ, અને (૨૨) અબ્રક મિશ્રિત રેતી. વળી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ' જેયાવણ્ણા ' એવું વાક્ય છે માટે એવા એવા બીજા લેદો પણ સમજવા. ૧૨-૧૫.

એ પ્રમાણે (બાદર એકેન્દ્રિય) પૃથ્વીકાયના લેદ કહ્યા.

इति पृथ्वीकायभेदाः ॥

જલભેદા જલં શુદ્ધં શીતમુષ્ણં સ્વભાવતઃ ।

ક્ષારમીષદતિક્ષારમમ્લમીષત્તથાધિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

હિમાવશ્યાયકરકા ધૂમરી ક્ષમાન્તરિક્ષજમ્ ।

ક્ષમામુન્નિય તૃણાગ્રસ્થં નામ્ના હરતનૂદકમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઘૃતેત્તુવારુણીદુગ્ધોદકં તત્તદ્રસાદ્ધિકતમ્ ।

ઘનોદધ્યાદયશ્ચાસ્ય ભેદા યેઽન્યેઽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૮ ॥

इति अपूकायभेदाः ॥

શુદ્ધાગ્નિરશનિર્જ્વાલા સ્તુર્લિંગાંગારવિદ્યુતઃ ।

અલાતોલ્કામુર્ચારુચ્યા નિર્ઘાતકણકાભિધાઃ ॥ ૧૯ ॥

કાષ્ટસંઘર્ષસમ્ભૂતઃ સૂર્યકાન્તાદિસમ્ભવઃ ।

વહ્નિભેદા અમી ગ્રાહ્યા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૨૦ ॥

इति अग्निभेदाः ॥

હવે અપૂકાય (જળ) ના ભેદઃ—

સ્વાભાવિક-કુદ્રતી (૧) શુદ્ધ, (૨) શીતળ, (૩) ઉષ્ણ, (૪) ખારૂં, (૫) થોડું ખારૂં, (૬) અતિ ખારૂં, (૭) ખાટું, (૮) થોડું ખાટું, (૯) અત્યન્ત ખાટું; વળી (૧૦) હિમનું પાણી, (૧૧) બરફ, (૧૨) કરા, (૧૩) ધુમસનું પાણી, (૧૪) અંતરિક્ષથી પડતું પાણી, (૧૫) પૃથ્વીને ભેદીને તૃણના અગ્રભાગપર રહેલું એ ‘હરતનું’ નામનું જળ; વળી (૧૬) ધીમાં રહેલું, (૧૭) મહિરામાં રહેલું અને (૧૮) દુધમાં રહેલું તે તે રસવાળું પાણી, (૧૯) ઘનોદધિ આદિક. વળી આ ભેદો જેવા અન્ય કોઈ ભેદો હોય તે. ૧૬-૧૮.

હવે તેઉકાય-અગ્નિ-ના ભેદઃ—

(૧) શુદ્ધ અગ્નિ, (૨) વજ્રનો અગ્નિ, (૩) જ્વાલાગ્નિ, (૪) સ્ફુલિંગ, (૫) અંગારો, (૬) વિદ્યુત, (૭) અલાત એટલે કોલસાનો અગ્નિ, (૮) ઉલ્કા, (૯) તણખા, (૧૦) નિર્ઘાતનો અગ્નિ, (૧૧) કણિયાનો અગ્નિ, (૧૨) કાષ્ટોના ઘર્ષણથી થયેલો અને (૧૩) સૂર્યકાન્ત વગેરેથી થયેલો. અને બીજા તેવા હોય તે. ૧૯-૨૦.

હવે વાઉકાય એટલે વાયુના ભેદઃ—

પ્રાચ્યોદીચ્યપ્રતીચીનદાક્ષિણાત્યા વિદિગ્ભવાઃ ।

ઊર્ધ્વાધઃસમ્ભવા વાતા ઉદ્ભ્રામોત્કલિકાનિલાઃ ॥ ૨૧ ॥

ગુંજાઙ્ગાઘ્યસંવર્તા વાતો મંડલિકાભિધઃ ।

ઘનવાતસ્તનુવાતસ્તત્રોદ્ભ્રામોઽનવસ્થિતઃ ॥ ૨૨ ॥

લઘુર્ય ઇવ પાથોધેર્વાતસ્યોત્કલિકાસ્તુ યાઃ ।

રેણુકાસુ સ્ફુટવ્યંગ્યાસ્તદ્વાનુત્કલિકાનિલઃ ॥ ૨૩ ॥

ગુંજન્ સશબ્દં યો વાતિ સ ગુંજાવાત ઉચ્યતે ।

ઙ્ગાઙ્ગાનિલો વૃષ્ટિયુક્તઃ સ્યાદ્વા યોઽત્યન્તનિષ્ઠુરઃ ॥ ૨૪ ॥

આવર્ત્તકસ્તૃણાદીનાં વાયુઃ સંવર્ત્તકાભિધઃ ।

મંડલાકૃતિરામૂલાત્ મંડલીવાત ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

ઘનો ઘનપરીણામો ધરાધાધાર ઈરિતઃ ।

વિરલઃ પરિણામેન તનુવાતસ્તતોઽપ્યધઃ ॥ ૨૬ ॥

મન્દંમન્દં ચ યો વાતિ શીતઃ સ્પર્શસુખાવહઃ ।

સ ઉચ્યતે શુદ્ધવાત ઇત્યાદ્યાઃ સ્યુર્મરુદ્ધિદઃ ॥ ૨૭ ॥

इति वायुकायभेदाः ॥

પૂર્વનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, પાશ્ચિમનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, ઉર્ધ્વ-વાયુ, અધોવાયુ, ઉદ્ભ્રામ વાયુ, ઉત્કલિક વાયુ, ગુંજાવાયુ, ઙ્ગાવાયુ, સંવર્તવાયુ, મંડલિક વાયુ, ઘનવાયુ તથા તનુવાયુ-આટલા વાયુના પ્રકાર છે. ૨૧-૨૨.

‘ઉદ્ભ્રામ’ એટલે અનવસ્થિત રીતે વાતો હોય તે. સમુદ્રના મોઝાંજેવા વાયુના મોઝાંજો જે રેતીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે એવાં મોઝાંવાળો વાયુ તે ‘ઉત્કલિક’ વાયુ. સશબ્દ એટલે અવાજ કરતો ગુંજતો હોય એ ‘ગુંજાવાત’ કહેવાય છે. વળી મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય અથવા અત્યન્ત આકરો હોય એ ‘ઙ્ગાવાત’ કહેવાય છે. તૃણ આદિને ભમાડી ઉડાડનારો વાયુ-તે ‘સંવર્ત્તક’. મૂળમાંથી જ ગોળ ફરતો વાતો હોય એ ‘મંડલિક’ વાયુ. ૨૩-૨૫.

ઘનપરિણામી અને પૃથ્વી આદિના આધારભૂત-એ ‘ઘનવાયુ’. વળી ઘનવાયુથી પણ નીચે રહેલો વિરલપરિણામી વાયુ-એ ‘તનુવાયુ.’ ૨૬.

વળી જે મંદમંદ વાતો હોય, શીતળ હોય અને સુખાવહ હોય એ ‘શુદ્ધ વાયુ’ છે. ઇત્યાદિ. ૨૭.

ક્રમપ્રાપ્તા નિરૂપ્યન્તે ભેદા અથ વનસ્પતેઃ ।
સાધારણસ્ય પ્રત્યેકવપુષશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥

સ્થાવરાણાં સાત્મકસ્વમનંગીકુર્વતઃ પ્રતિ ।
આદૌ વનસ્પતિદ્વારા સ્પષ્ટં તદુપપાદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

પૃથ્વ્યાદીનાં સાત્મકત્વે યુક્તિયુક્તેઽપિ યુક્તયઃ ।
વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વે ગમ્યાઃ સ્થૂળદ્વશામપિ ॥ ૩૦ ॥
દિગ્માત્રેણાત્ર તા એવ દર્શ્યન્તે વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ।
તતસ્તદનુસારેણ જ્ઞેયાન્યેષ્વપિ ચેતના ॥ ૩૧ ॥

મૂલે સિક્તેષુ વૃક્ષેષુ ફલાદિષુ રસઃ સ્ફુટઃ ।
સ ચોચ્છ્વાસમન્તરેણ કથમૂર્ધ્વં પ્રસર્પતિ ॥ ૩૨ ॥
રસપ્રસર્પણં સ્પષ્ટં સત્યુચ્છ્વાસેઽસ્મદાદિષુ ।
તદભાવે તદભાવો દૃષ્ટશ્ચ મૃતકાદિષુ ॥ ૩૩ ॥
અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં તતો રસપ્રસર્પણમ્ ।
ઉચ્છ્વાસમાક્ષિપતિ યત્ વ્યાપ્યં ન વ્યાપકં વિના ॥ ૩૪ ॥

હવે ક્રમવાર આવતા ‘ પ્રત્યેક ’ અને ‘ સાધારણ ’ વનસ્પતિના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૨૮.

જેઓ ‘ સ્થાવર ’ ને જીવવાળા નથી ગણતા એમને માટે પ્રથમ વનસ્પતિ દ્વારા તે વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવી પ્રતિપાદન કરીએ. ૨૯.

પૃથ્વીકાય આદિને વિષે જીવ છે એ વાત ગ્રમજીવવામાં સારી યુક્તિ વાપરવી પડે છે. પણ વનસ્પતિનું જીવવત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં જે યુક્તિ લગાડવામાં આવે છે એ સ્થૂળદ્વષ્ટિવાળાઓ પણ સમજી શકે એવી છે. એ યુક્તિએનું કિંચિત્માત્ર, વ્યક્તિપૂર્વક દિગ્દર્શન કરાવીએ; પછી એને અનુસારે બીજા સ્થાવરોમાં પણ જીવવત્ત્વ-ચેતના છે એની ખાત્રી થઈ જશે. ૩૦-૩૧.

વૃક્ષોના મૂળમાં જળસિંચન કર્યાથી એના ફળ વગેરેમાં રસ દેખાય છે એ સ્ફુટ છે. ત્યારે એ રસ, જો ઉચ્છ્વાસ ન હોય તો, ઉંચે ક્યાંથી પ્રસરે ? ૩૨.

આપણુ-મનુષ્યોમાં પણ ઉચ્છ્વાસને લીધે જ સ્પષ્ટપણે રસનો પ્રસાર થાય છે. જુઓ કે મૃતક વગેરેમાં ઉચ્છ્વાસના અભાવને લીધે રસનો પ્રસાર થતો નથી, ૩૩.

માટે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનું પ્રસર્પણ ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે. કારણકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોય નહિ. ૩૪.

ઉચ્છ્વાસશ્રાત્મનો ધર્મો નિર્વિવાદમિદં खलु ।

ધર્મશ્ચ ધર્મિણં વ્રૂતે સ્વાવિનાભાવતઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ દૃશ્યતે દોહદોત્પત્તિર્નિર્ણાયકાપિ નૃણામિવ ।

યત્તત્પ્રાપ્ય જ્ઞાનસ્યેતે હૃદ્યાઃ શુષ્યન્તિ ચાન્યથા ॥ ૩૬ ॥

દોહદશ્રાત્મનો ધર્મઃ કથં નાત્માનમાદિપેત્ ।

ઇચ્છારૂપો દોહદો હિ નેચ્છાવન્તં વિના ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

સંજ્ઞા નિયતસંકોચવિકાસપ્રમુખા અપિ ।

સંજ્ઞિનં કથમાત્માનં ન જ્ઞાપયન્તિ યુક્તિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્વા તારતમ્યમેવં દુમેષ્વપિ નરેષ્વિવ ।

કેડપ્યેરંડાદિવજ્રીચાઃ કેડપ્યામ્રાદિવદુત્તમાઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉત્કટાઃ કંટકૈઃ કેચિત્ કેચિદત્યન્તકોમલાઃ ।

કુટિલાઃ કેડપિ સરલાઃ કુબ્જા દીર્ઘાશ્ચ કેચન ॥ ૪૦ ॥

અથવણ્ગન્ધરસસ્પર્શાઃ કેચિત્તતોડન્યથા ।

સવિષા નિર્વિષાઃ કેડપિ સફલા નિષ્ફલાઃ પરે ॥ ૪૧ ॥

વળી ઉચ્છ્વાસ છે એ આત્માનો ધર્મ છે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. અને ધર્મ છે-એજ કહી આપે છે કે કોઇ ધર્મી હોવો જ જોઇએ. કારણકે ‘ધર્મી’ વિના ‘ધર્મ’ એકલો રહી શકે નહિ. ૩૫.

વળી વૃક્ષોને પણ મનુષ્યોની પેઠે દોહદ થતા દેખાય છે. કેમકે એ દોહદ પૂરાય છે ત્યારે જ એઓ વર્ષિત થઇ રૂળે છે, અન્યથા સુકાઇ જાય છે. ૩૬.

અને આ દોહદ આત્માનો ધર્મ છે માટે એ (દોહદ) આત્મા-ચૈતન્યનો સફલાવ કોણ કહે છે કે, નથી સિદ્ધ કરતો ? ઇચ્છારૂપ દોહદ ઇચ્છાવંત વિના કયાંય દીઠો-સાંભળ્યો છે ? ૩૭.

વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે નિયત સંજ્ઞાઓ પણ છે. એ સંજ્ઞાઓ પણ યુક્તિ-પૂર્વક કોઈ આત્મા જેવો સંજ્ઞી જણાવતી વર્તાતી નથી ? ૩૮.

વળી બીજી મનુષ્યોમાં છે તેવું વૃક્ષોમાં પણ તારતમ્ય છે. જુઓ કે-કેટલાંક વૃક્ષો એરંડા વગેરેની જેમ કનિષ્ઠ છે તો કેટલાંક આમ્ર વગેરેની જેમ ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાંટાવાળાં છે તો કેટલાંક અત્યન્ત કોમળ છે. કેટલાંક કુટિલ છે તો કેટલાં સરલ છે. કેટલાંક કુબ્જ તો બીજા દીર્ઘ છે. કેટલાંકનાં વર્ણગંધરસસ્પર્શ મનોહર છે તો બીજાનાં એ એથી ઉલટાં છે. કેટલાંક વિષ જેવાં છે તો અન્ય નિર્વિષ-મિષ્ટ છે. કેટલાંક રૂળે છે તો બીજાને ફાલ આવતો જ નથી.

જાતાઃ કેચિદવકરે સૂચનાદૌ ચ કેચન ।

કેચિચ્છિરાયુષઃ શસ્ત્રાદૌઃ કેચિત્ક્ષિપ્રમૃત્યવઃ ॥ ૪૨ ॥

વિના કર્માણિ નાનાત્વમિદં યુક્તિસહં કથમ્ ।

વિના કારણનાનાત્વં કાર્યં તદ્વિ ન સમ્ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

કર્માણિ ચ કાર્યતયાત્માનં કર્તારમેવ હિ ।

આચ્છિપન્ત્યવિનાભૂતાઃ કુલાલં કલશા ઇવ ॥ ૪૪ ॥

વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વં સ્પષ્ટમેવ પ્રતીયતે ।

જન્યાદિધર્મોપેતત્વાત્ મનુષ્યાદિશરીરવત્ ॥ ૪૫ ॥

અનુમાનં પુરસ્કૃત્ય સાધયત્યાગમોઽપિ ચ ।

વનસ્પતેઃ સચૈતન્યમાચારાંગે યથોદિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

ઇમંપિ જાઙ્ઘમ્મયં એયંપિ જાઙ્ઘમ્મયં । ઇમંપિ વૃદ્ધિધમ્મયં એયંપિ વૃદ્ધિધમ્મયં । ઇમંપિ ચિત્તમંતયં એયંપિ ચિત્તમંતયં । ઇમંપિ છિન્નં મિલાયઙ્, એયંપિ છિન્નં મિલાયઙ્ । ઇમંપિ આહારગં એયંપિ આહારગં । ઇમંપિ અણિચ્ચયં એયંપિ અણિચ્ચયં । ઇમંપિ અસાસયં એયંપિ અસાસયં । ઇમંપિ

કેટલાંકનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉકરડો છે તો બીજાનું સુંદર ઉદ્યાન વગેરે છે. કેટલાંક દીર્ઘાયુષી તો કેટલાંક શસ્ત્રાદિકથી તુર્ત કપાર્થ પડી જાય છે. ૩૯-૪૨.

આવું વિવિધપણું કર્મોના સહભાવ વિના કેમ બને ? નાના પ્રકારના કારણ વિના આવું કાર્યમાં સંભવી શકતું નથી. ૪૩.

કર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાનો કોઈ કર્તા છે જ એમ સૂચવી રહ્યાં છે; ઘડાઓ જેમ કર્તા તરીકે કુલાલને સૂચવે છે એમ. ૪૪.

માટે વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય છે એમ કુટ પ્રતીતિ થાય છે કેમકે એનામાં પણ મનુષ્ય વગેરેના શરીરની પેઠે જન્યાદિધર્મ વિદ્યમાન છે. ૪૫.

વળી આગમમાં પણ અનુમાનને આગળ કરીને વનસ્પતિનું ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૬.

એ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આનામાં ઉત્પત્તિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ છે; આનામાં વૃદ્ધિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ વૃદ્ધિધર્મ છે; આને ચિત્ત છે એમ એને પણ છે; આ જેમ છેદાયાથી મળી જાય છે તેમ એ પણ મળી જાય છે; આ આહારક છે તેમ એ પણ છે; આ અનિત્ય છે એમ એ પણ અનિત્ય છે; આ

ચન્નોવવદ્વયં એયંપિ ચન્નોવવદ્વયં । ઇમંપિ વિપરિણામધર્મયં એયંપિ વિપરિણામધર્મયં । इत्यादि ॥ (अत्रैकं इदंशब्दवाच्यं मनुष्यशरीरं । द्वितीयं च एतच्छब्दवाच्यं वनस्पतिशरीरम् । इत्यनयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोजना)

वनस्पतेः सचेतन्यमेवं सिद्धं नरांगवत् ।

ततोऽस्य योनिजातत्वमपि सिद्धं तदुच्यते ॥ ૪૭ ॥

તથાહિ । બીજસ્ય દ્વિવિધાવસ્થા યોન્યવસ્થા તથાપરા ।

तन्मध्ये योन्यवस्था या सा चैवं परिभाष्यते ॥ ૪૮ ॥

जन्तूत्पत्तिक्षणे पूर्वजन्तुना स्याद्यदुज्झितम् ।

अत्यक्तयोन्यवस्थं च तद्बीजं योनिभूतकम् ॥ ૪૯ ॥

તત્ર ચ જન્તૂજ્ઞિતં નિશ્ચયેનાધુના જ્ઞાતું ન શક્યતે ।

ततोऽनतिशयी बीजं सचेतनमुतेतरत् ॥ ૫૦ ॥

योनिभूतं व्यवहरेद्यावदध्वस्तયોનિકમ્ ।

ध्वस्तयोनि त्वजीवत्वादयोनिभूतमेव हि ॥ ૫૧ ॥

નશ્વર છે તેમ એ પણ નશ્વર છે; આને અયોપચય છે તેમ એને પણ અયોપચય છે; આનો વિપરીણામી ધર્મ છે તેમ એનો પણ છે. ઇત્યાદિ. (અહિં જ્યાં જ્યાં ‘આ’ શબ્દ છે તે મનુષ્યશરીર વાચક લેવો, અને ‘એ’ શબ્દ છે એ વનસ્પતિકાયવાચક સમજવો એવી રીતે બેઉની દૃષ્ટાન્ત-દાર્ષ્ટાન્તરૂપ યોજના છે).

એવી રીતે વનસ્પતિકાયતું મનુષ્યના શરીરની પેઠે સચેતનત્વ સિદ્ધ કર્યું. અને તેથી એ ‘યોનિજ’ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ૪૭.

તે આ પ્રમાણે:—

બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે: (૧) યોનિઅવસ્થા અને (૨) અયોનિઅવસ્થા. એમાં બે યોનિઅવસ્થા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવી—૪૮.

જન્તુની ઉત્પત્તિસમયે અત્યક્તયોનિની અવસ્થાવાળું બે બીજ પૂર્વના જન્તુએ છોડ્યું હોય તે બીજ યોનિભૂત છે. ૪૯.

પણ (જન્તુએ છોડેલું) એ બીજ આ સમયે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. તેથી એ સચેતન છે કે અચેતન—એ કહી શકાતું નથી. ૫૦.

વળી જ્યાંસુધી યોનિનો ધ્વંસ થયો નથી ત્યાંસુધી એનો યોનિભૂત તરીકે વ્યવહાર

યક્ષ્ણેડપિ સજીવસ્વે યોનિત્વં જાતુાચેન્નવે. ।

પરિબ્રષ્ટે તુ યોનિત્વે સજીવત્વં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥

एवं च उत्पत्तिस्थानकं जन्तोर्यदविध्वस्तशक्तिकम् ।

सा योनिस्तत्र शक्तिस्तु जन्तूत्पादनयोग्यता ॥ ५३ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ —

अथ योनिरिति किमभिधीयते । उच्यते । जन्तोः उत्पात्तिस्थानं
अविध्वस्तशक्तिकं तत्रस्थजीवपरिणामसंपन्नम् । इति ॥

अत एव भ्रुतेऽपि—

यवा यवयवाश्चापि गो-मयी-हेशालयः ।

धान्यानां श्रीजिनैरेषामुक्ता योनिस्त्रिवार्षिकी ॥ ५४ ॥

कलादमाषचपलतिलमुद्गमसूरकाः ।

तुलस्थतुवरीवृत्तचणका वट्टकास्तथा ।

प्रज्ञप्ता योनिरैतेषां श्रीजिनैः पंचवार्षिकी ॥ ५५ ॥ षट्पदी ॥

થાય છે, અને જ્યારે યોનિનો ધ્વંસ થાય છે ત્યારે તે એ અણુવ હોવાથી એ અયોનિભૂત જ કહેવાય છે. ૫૧.

કેમકે સણુવત્વ નષ્ટ થયા છતાં પણ કદાચિત્ યોનિત્વ તો હોય, પણ યોનિત્વ નષ્ટ થયે છતે સણુવત્વ સંભવે નહીં. ૫૨.

એમ હોવાથી; જેની શક્તિનો નાશ નથી થયો એવું જન્તુની ઉત્પત્તિનું જે સ્થાનક તે ‘યોનિ’ છે. અને તેમાં જન્તુ ઉત્પન્ન થવાની જે યોગ્યતા તે શક્તિ છે. ૫૩.

આ સંબંધમાં પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

‘યોનિ’ કેને કહેવી ? જેમાંથી શક્તિનો નાશ નથી થયો એવું જન્તુનું ઉત્પત્તિસ્થાન—તે યોનિ. અને તે એમાં રહેલા જીવને પરિણમાવવાની શક્તિએ કરીને સંપન્ન હોય છે.

એમ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં પણ

યવ, યવયવ, ગોધુમ, ચોખા અને શાળ-એટલાં ધાન્યોની જિનપ્રભુએ ત્રણ વર્ષની યોનિ કહેલી છે. ૫૪.

અને કલાહ, માષ, ચપળ, તલ, મગ, મસૂર, તુલસ્થ, તુવર, વટાણા અને વાલ-એટલાં ધાન્યોની પાંચ વર્ષની યોનિ કહેલી છે. ૫૫.

લઢાતસીશણકંગુકોરદૂષકકોદ્રવાઃ ।

બીજાનિ મૂલકાનાં સર્ષપા વરદ્વરાલકાઃ ।

પ્રજ્ઞસા યોનિરેતેષામાગમે સસવાર્ષિકી ॥ ૫૬ ॥ ષટ્પદી ॥

ઇયમત્ર ભાવના—

કોષ્ટકાદિષુ નિહિતપ્યૈતેષાં ત્રિધાનશાલિનામ્ ।

લિસાનાં મુદ્રિતાનાં ચોત્કૃષ્ટૈષા યોનિસંસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

તદનુ સ્વીયતે યોનિરંકુરોત્પત્તિકારણમ્ ।

ભવેદ્વીજમબીજં તન્નોત્પન્નમંકુરિતં ભવેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્ત સર્વેષામેષાં યોનિર્જઘન્યતઃ ।

યત્કેષાંચિદચિત્તત્વં જાયતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૫૯ ॥

પરં તત્સર્વવિદ્વેયં વ્યવહારપથે તુ ન ।

વ્યવહારાત્તુ પૂર્વોક્તૈઃ કાલમાનૈરચિત્તતા ॥ ૬૦ ॥

ઇદમર્થતઃ પંચમાંગે પ્રવચનસારોદ્ધારે ચ ॥

તતઃ જીજે ચ યોનિભૂતે વ્યુત્ક્રામતિ સૈવ જન્તુરપરો વા ।

મૂલસ્ય યશ્ચ કર્તા સ એવ તત્પ્રથમપત્રસ્ય ॥ ૬૧ ॥

વળી; લઢાતસી, સણ, કાંગ, કોરદૂષક, કોદરા, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, બરદ, અને રાલક—
એટલાં ધાન્યોની યોનિ આગમમાં સાત વર્ષની કહી છે. ૫૬.

એની ભાવના આ પ્રમાણે:—

એ ગણુબ્યાં એ ધાન્યોને કોઠાર આદિમાં નાખીને ઉપર મજબૂત ઢાંકણ ઢાંકીને એને
લીંપીને તથા સીલ કરીને રાખવામાં આવે તો એની ઉપર કહેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રહે છે. ૫૭.

તે પછી અંકુરોની ઉત્પત્તિનું કારણ રૂપ એવી એ યોનિ નષ્ટ થાય છે અને એ બીજ
અબીજરૂપ થાય છે અને વાવ્યાથી ઉગતું નથી. ૫૮.

આ સર્વની યોનિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે કારણ કે કેટલાકો અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં અચિત્ત
થઈ જાય છે. ૫૯.

પરંતુ એ અચિત્તપણું સર્વજપ્રભુથી જ બાણી શકાય એવું છે; વ્યવહારમાર્ગમાં એમ
નથી. કેમકે વ્યવહારદષ્ટિએ તો પૂર્વે કહ્યા છે એટલા કાળ પછી જ અચિત્તપણું થાય છે. ૬૦.

આ ભાવાર્થનું પાંચમાં અંગમાં તથા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં કહ્યું છે.

इयमत्र भावना—

बीजस्य निर्वर्त्तकेन जीवेन स्वायुषः क्षयात् ।
 यद्बीजं स्यात्परित्यक्तमथ बीजस्य तस्य च ॥ ६२ ॥
 अम्बुकालक्ष्मादिरूपसामग्रीसम्भवे सति ।
 स एव जातु बीजांगी बद्धतादृशकर्मकः ॥ ६३ ॥
 उत्पद्यते तत्र बीजेऽन्यो वा भूकायिकादिकः ।
 निबद्धमूलादिनामगोत्रकर्मात्र जायते ॥ ६४ ॥
 स एव निर्वर्त्तयति मूलं पत्रं तथादिमम् ।
 मूलप्रथमपत्रे च तत एवैककतृके ॥ ६५ ॥ कलापकम् ॥

यदागमः—जोविय मूले जीवो सोविय पत्ते पढमयाएत्ति ॥

अत्राहपरः—नन्वेवमादिमदले मूर्च्छादृश्यते सति ।

उद्गच्छत्तिकशलेऽनन्तकायिकत्वं विरुध्यते ॥ ६६ ॥

यदागमः—સઠ્ઠો વિ કિસલઓ રહલુ ઉગ્ગમમાણો અણંતઓ ભણિઓત્તિ ॥

અને તેથી, યોનિભૂત એવા બીજની અંદર એજ અથવા બીજે જંતુ સંક્રમે છે. અને જે મૂળનો કર્તા છે તેજ પ્રથમપત્રનો કર્તા થાય છે. ૬૧.

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે:—

બીજને બનાવનારા જીવે પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી જે બીજ ત્યજેલું હોય તે બીજને જળ કાળ તથા પૃથ્વી વગેરે—૩૫ સામગ્રી મળેથી, એવું કર્મ જેણે બાંધેલું હોય એવો તેજ બીજનો જીવ કોઈક વખતે તે બીજમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા પૃથ્વીકાયઆદિ કોઈ અન્ય—મૂળાદિનામગોત્રકર્મવાળો—જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ જીવ મૂળને તથા પ્રથમપત્રને બનાવે છે; અને તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્ર એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. ૬૨—૬૫.

આગમમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળમાં જે જીવ છે તેજ જીવ પહેલા પત્રમાં છે.

અહિં કોઈ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે—જો એવી રીતે પ્રથમપત્ર મૂળ જીવથી બનેલું કહેશે તો, જે કિસલય નીકળે છે એની અંદર રહેલા અનંતકાયિત્વમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે આગમમાં સર્વ કિસલયને અનન્તકાય કહ્યા છે. ૬૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અત્ર ઉચ્યતે-બીજે મૂલતયોત્પદ્ય બીજજીવોઽથવાપરઃ ।

કરોત્યુત્સૂનતાવસ્થાં તતોઽનન્તરભાવિનીમ્ ॥ ૬૭ ॥

ધ્રુવં કિસલયાવસ્થાં સૃજન્ત્યનન્તજન્તવઃ ।

તતશ્ચ તેષુ જીવેષુ વિનષ્ટેષુ સ્થિતિક્ષયાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ એવ મૂલજીવસ્તાં તનૂમનન્તદેહિનામ્ ।

સમાપ્યાદ્યસ્વાંગતયા તાવદ્વર્દ્ધયતે કિલ ॥ ૬૯ ॥

યાવત્પ્રથમપત્રં સ્યાત્તતશ્ચ ન વિરુદ્ધયતે ।

કિશલેઽનન્તકાયિત્વમેકકર્તૃકતાપિ ચ ॥ ૭૦ ॥ કલાપકમ્ ॥

અન્યે તુ ધ્યાચક્ષતે—

ઇહ બીજસમુત્સૂનાવસ્થૈવ પ્રતિપાદ્યતે ।

પ્રથમપત્રશબ્દેન તસ્યાઃ પ્રથમમુદ્ભવાત્ ॥ ૭૧ ॥

તતશ્ચ મૂલં બીજસમુત્સૂનાવસ્થા ચેત્યેકકર્તૃકે ।

અનેન ચૈવં નિયમો લભ્યતે સૂત્રસૂચિતઃ ॥ ૭૨ ॥

એકજીવકૃતે એવ મૂલં ચોત્સૂનતાદશા ।

નાવશ્યં મૂલજીવોત્થં શેષં કિસલયાદિકમ્ ॥ ૭૩ ॥

ખીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, ખીજમાં મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વિકસિત અવસ્થા કરે છે. ત્યારકેડે અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનન્તકાય જન્તુઓજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જ્યારે એમનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થાય છે એટલે કે એઓ નષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ મૂળ જીવ એ અનન્તકાયિકોના શરીરને પોતાના આદ્ય અંગરૂપે ગ્રહણ કરીને, પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પમાડયા કરે છે. અને તેથી કિસલયના અનન્તકાયિત્વમાં તેમજ એક કર્તૃત્વમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૬૭-૭૦.

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે અહિં ‘પ્રથમપત્ર’ એ શબ્દનો ‘ખીજની વિકસિત અવસ્થા’ એવો જ ભાવાર્થ લેવો; કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૧.

અને તેથી ‘મૂળ’ અને ‘ખીજની વિકસિત અવસ્થા’—એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. આ પરથી સૂત્રનેવિષે સૂચવેલો નિયમ લઘ્ય થાય છે કે—મૂળ અને વિકસિત અવસ્થા બેઉ એક જીવકૃત જ છે; શેષ કિસલય આદિ ખીલકુલ મૂળ જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ૭૨-૭૩.

તતશ્ચ ઉભયમપિ આવે (૧) જોવિય મૂલે જીવો સોવિય પત્તે પદમયા સિ (૨) સઘ્વો વિ કિસલયો યલુ ઉગ્ગમમા ગો અણંતઓ મણિઓ ॥ ઇતિ ॥

एतच्चार्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥ आचरांगवृत्तावपि तथैव ॥ यदुक्तम्—

યશ્ચ મૂલતયા જીવઃ પરિણમતે સ એવ પ્રથમપત્રતયા અપિ ઇતિ ।
 एकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति यावत् । प्रथमपत्रकं च यासौ बीजस्य
 समुत्सूनावस्था भूजलकालापेक्षा सैवोच्यते । इति ॥ नियमप्रदर्शनमेतत् ॥
 શેષં તુ કિસલયાદિસકલં ન મૂલજીવપરિણામાવિર્ભાવિતમેવ ઇતિ
 अवगन्तव्यम् ॥

उदगच्छन् प्रथमांकूरः सर्वसाधारणो भवेत् ।

वर्धमानो यथायोगं स्यात्प्रत्येकोऽथवापरः ॥ ७४ ॥

તત્ર સાધારણલક્ષણં સામાન્યતઃ એવમ્—

शरीरोच्छ्वासनिःश्वासाहाराः साधारणाः खलु ।

येषामनन्तजीवानां ते स्थुः साधारणांगिनः ॥ ७५ ॥

માટે, (૧) મૂળનો જ જીવ પ્રથમપત્રનો જીવ છે, અને (૨) ઉગતાં સર્વ કિસલયો અનન્તકાયિક છે—એ બેઉ મત અવિરોધી છે.

એ બાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ એજ મતલબનું કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:—

જે જીવ મૂળપણે પરિણમે છે તે જ જીવ પ્રથમપત્રરૂપે પણ પરિણમે છે એટલે કે મૂળ અને પ્રથમ પત્ર બેઉ એકજીવકર્તૃક છે. પૃથ્વી જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી આ જે બીજની વિકસિત અવસ્થા છે તે જ ‘ પ્રથમપત્ર ’ કહેવાય છે. સૂત્રમાં નિયમ સૂચવ્યો છે તે એવો બાણવો. વળી શેષ કિસલયઆદિ બિલકુલ મૂળજીવના પરિણામથી પ્રકટ થયેલ નથી જ—એમ સમજવું.

પહેલો અંકુર કુટે એ સર્વસાધારણ હોય છે અને પછી યોગાનુસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે એ ‘ પ્રત્યેક ’ કે ‘ સાધારણ ’ થાય છે. ૭૪.

‘ સાધારણ ’ નું સામાન્યતઃ આવું લક્ષણ છે:—

જે અનન્તકાય જીવોનાં શરીર, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ અને આહાર સાધારણ હોય છે તે ‘ સાધારણ ’ કહેવાય છે. ૭૫

વિશેષતઃ તદ્વચનમં ચૈવમ્—

મૂલાદિદશકસ્યેહ યસ્ય ભંગો સમો ભવેત્ ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં મૂલાદિદશકે ક્વલુ ॥ ૭૬ ॥

તિસપ્તતૌ સમમંગલચયં एवं ઉક્તમ્—

સ્વહિત્તિર્ચુત્તરેષ્ટાદશ્યાઈ વત્તીઈ જારિસો ભંગો ।

સવસ્થ સમસરુવો કેશ્વરતરીઈતુહ્લો વા ॥ ૧ ॥

ઈત્થ પુણ વિસેસોયં સમભંગા હુંતિ જે સયાકાલમ્ ।

તે સ્થિય અણત્તકાયા ન પુણ્ણો જે કોમલત્તેણ ॥ ૨ ॥

મૂલાદિદશકં તુ યવમ્—

મૂલે કંદે સ્વંધે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

પુષ્પે ફલવી વિય પત્તેયં જીવઠાણાઈ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાદેર્યસ્ય ભગ્નસ્ય મધ્યે હીરો ન દ્રશ્યતે ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૭૮ ॥

હીરો નામ વિષમઃ હ્રેદઃ ઉદ્દન્તુરો વા ॥

એનું લક્ષણ વિશેષપ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે:—

મૂળ આદિક દશે વાનાં ભાંગતાં જેનો ભાંગ ' સમ ' એટલે સરખો થાય તેનાં મૂળ આદિક દશે વાનાં અનંતકાયિક ભણવાં. ૭૬.

‘ વનસ્પતિસમ્પતિ ’ અંથમાં ‘ સમભંગ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ખડી વિગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેની વાટ બનાવીને તે ભાંગવાથી જે ભાંગ થાય છે તે ‘ સમભંગ ’; અથવા ક્યારાની તરને ભાંગતાં થાય તે પણ સમભંગ. ૧.

અહિં એટલું વિશેષ—કે જેઓના હંમેશાં ‘ સમભંગ ’ અગ્રશ કે છે એઓ ‘ અનન્તકાય ’ હોય છે; કોમળપણને લીધે જેઓના સમભંગ થતા હોય તે નહિં. ૨.

ઉપર મૂળ આદિક દશ વાનાં કહ્યાં તે દશ આ પ્રમાણે:—

(૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) સ્કંધ, (૪) ત્વચા, (૫) પર્વ, (૬) પ્રવાહ, (૭) પત્ર, (૮) પુષ્પ, (૯) ફળ અને (૧૦) બીજ—એ દશે (પ્રત્યેક), જીવનાં સ્થાનો છે. ૭૭.

એનું મૂળ વગેરે ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ ન દેખાય તે અને બીજાંપણ જે તેવાં હોય તે અનન્તકાય ભણવાં. ૭૮.

‘ હીર ’ એટલે વિષમ છે અથવા દાંતા.

યત્ર સ્કન્ધકંદ-લશાસ્વાસુ સ્વલુ વીચત ।

ત્વચા સ્થૂલતરા કાષ્ટા સા ત્વચાનન્તજીવિકા ॥ ૭૯ ॥

યેષાં મૂળકંદપત્રફલ-પ્પત્વચાં ભવેત્ ।

ચક્રાકારઃ સમચ્છેદો ભંગેઽનન્તાત્મકં હિ તત્ ॥ ૮૦ ॥

ગ્રન્થિઃ પર્વાસ્મિકા ભંગસ્થાનં સામાન્યતોઽથવા ।

રજસા હુરિતં યસ્ય ભંગેઽનન્તાત્મકં હિ તત્ ॥ ૮૧ ॥

કેદારશ્કતરિકા-ટવાઙ્ગથતે ચ યત્ ।

પ્રાગુક્તલક્ષણાભાવેઽપ્યનન્તકાયિકં હિ તત્ ॥ ૮૨ ॥

યદાગમઃ—ચક્રામં ભજ્જમાણસ્સ ગંઠી-પ્પણઘણો ભવે ।

પુઢવીસરિસમેષણ અણાંતજીવં વિચક્ષણાદે ॥ ૮૩ ॥

સક્ષીરં વાપિ નિઃક્ષીરં પત્રં મૂળસરિં ચ યત્ ।

અલક્ષ્યમાણપત્રાર્દ્રદ્વયસન્ધિ ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

અનન્તજીવં તત્સર્વં જ્ઞેયમિત્યાદિલક્ષણૈઃ ।

બહુશ્રુતેભ્યો જ્ઞેયાનિ લક્ષણાન્યપરાગયપિ ॥ ૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્કંધ, કંદ, મૂળ અને શાખાઓની છાદ મૂળકાષ્ટથી વધારે સ્થૂલ હોય તે છાદ અનન્તકાયિક છે એમ સમજવાં. ૭૯.

તથા જે મૂળ, કંદ, પત્ર, :ફળ, પુષ્પ અને છાદને ભાંગતાં ચક્રાકાર સમચ્છેદ થાય તે પણ અનન્તકાયિક જાણવાં. ૮૦.

અથવા; સામાન્યતઃ પર્વરૂપગ્રંથિ તે ભંગસ્થાન,—એ ભંગસ્થાન છેદવાથી જે અંદરના રજવડે આચ્છાદિત દેખાય તે પણ અનન્તકાય કહેવાય. ૮૧.

એ શિવાય; ક્યારાની સૂકાયલી તરના પોપડાની જેમ જેનો ભંગ થાય તે ભલે કઠાચિત્ત પૂર્વેક્ત લક્ષણથી રહિત હોય તો એ તે અનન્તકાયિક સમજવાં. ૮૨.

આગમમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ભાંગવાથી જેનો ચક્રસમાન આકાર થાય, જેની ગાંઠ પરાગચૂર્ણથી ઘન-ભરેલી હોય, અને જેનો માટીની જેમ ભંગ થાય તે અનન્તકાય સમજવાં. ૮૩.

ક્ષીરવાળાં કે ક્ષીરવિનાનાં, શુભનસોવાળાં, અને જેની બે અરધીયાં વચ્ચેની સંધિ જણાતી ન હોય, એવા એવા લક્ષણોવાળાં પત્ર સર્વે અનન્તકાયિક જાણવાં. એનાં બીજાં પણ લક્ષણો છે તે બહુશ્રુત-વિદ્વાનો પાસેથી જાણી લેવાં. ૮૪-૮૫.

અયોગોલો યથાધ્માતો જાતસ્તપ્તઃ વર્ણરુક ।

સર્વોઽપ્યગ્નિપરિણતો નિગોદોઽપિ તથાક્ષિભિઃ ॥ ૮૬ ॥

તત્રાપિ બાદરાનન્તકાયિકાઃ સ્યુરનેકથા ।

મૂલકશૃંગબેરાયા પ્રત્યક્ષા જનચત્તુષામ્ ॥ ૮૭ ॥

તથાહિ—સઘ્વાઝ કંદજાઈ સૂરણકંદો ય વજ્જકંદો ય ।

અલ્લહલિદા ય તહા અહં તહ અલ્લકારો ॥ ૮૮ ॥

સત્તાવરી વિરાલી કુંઆરિ તહ થોહરી ગલો ઇઅ ।

લસણં વંસકરિલ્લા ગજ્જર લૂણાઓ લોદો ॥ ૮૯ ॥

ગિરિકન્નિ કિસલપત્તા ષિરિસુઆ થેગ અલ્લમુસ્થા ય ।

તહ લૂણારુલ્લહલી લિલ્લહડો અમયવલ્લી ય ॥ ૯૦ ॥

મૂલા તહ ભૂમિરુહા વિરુહા તહ ટક્કવટ્ટલો પઢમો ।

સૂઅરવલ્લો અ તહા પલ્લંકો કોમલંબિલ્લિયા ॥ ૯૧ ॥

આલૂ તહ પિંડાલૂ હરવંતિ ઇઅ અણંતનામેહિં ।

અન્નમણંતં નેયં લલ્લવણજુત્તીઈ સમયાઓ ॥ ૯૨ ॥

અન્યેઽપિ સ્તુહીપ્રમૃતયોઽનન્તકાયિકા અવણપણ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞા-
પનોક્તવાક્યપ્રબન્ધતો જ્ઞેયાંઃ ॥

એક લોખંડનો ગોળો હોય એને તપાવીને સુવર્ણ જેવો ચકચકિત કરીએ ત્યારે તે જેમ સર્વતઃ અગ્નિથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ સર્વ નિગોદ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. ૮૬.

વળી એવા કેટલાક બાદર અનન્તકાયો પણ છે, જેવાં કે મૂળા, શીંગોડાં વગેરે, કે જે આપણે પ્રત્યક્ષ બાણીએ છીએ. ૮૭.

તે બાદર અનન્તકાય નીચે પ્રમાણે બાણવાંઃ—

કંદની સર્વ ભતિ, સૂરણકંદ, વજ્જકંદ, લીલી હળદર, લીલું આદુ, લીલો કચુરો, સતા-
વરી, વિરાળી, કુંઆર, ચોર, ગળો, લસણ, વાંસકારેલા, ગાજર, લુણી, લોદર, ગિરિકર્ણી,
કિસલપત્ર, ખીરસુઆ, થેગ, લીલીમોથ, લૂણીવૃક્ષની છાલ, ખીલોડાં, અમરવેલ, મૂળા, ભૂમિ-
ફેડાં, વિરુઆ, ટાંકાનું પહેલું પત્ર, સુકરવેલ, પલ્લંકની બાજી, કોમળ આંબલી, આલું,
પિંડાલું, તથા હરવંતી-એટલાં, અને એવાં લક્ષણવાળાં બીજાં પણ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યાં હોય
તે. ૮૮-૯૨.

વળી પત્તવણાસૂત્રમાં કહેલા ‘અવણ પણ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી ‘સ્તુહી’ વગેરે
પણ એવાં બાણવાં.

इति साधार॥वनस्यातिभेदाः ॥

प्रत्येकलक्षणं चैवम्—

यत्र मूलादेशके प्रत्यંગं जन्तवः पृथक् ।

प्रत्यેકનામકર્માદ્યાસ્તપ્રત્યેકમિહોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

तथा च आहुः जीवविचारे—

एगसरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते उ पत्तेया ।

फलफुल्लछल्लिकट्टा मूला पत्ताणि बीआणि ॥ ૧૪ ॥

किंच

ग्लादेयस्य भग्नस्य मध्ये हीरः प्रदृश्यते ।

પ્રત્યેકજીવં તદિન્યાયદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૧૫ ॥

यत्र मूलस्कन्धकन्दशाखासु दृश्यते स्फुटम् ।

ત્વચા કનીયસી કાષ્ટાઃ સા ત્વક્ પ્રત્યેકજીવિકા ॥ ૧૬ ॥

तस्य द्वादश भेदाः स्युः प्रत्येकस्य वनस्पतेः ।

યથા પ્રસિદ્ધિતાન્ કાંશ્ચિત્ કર્ણાદિ સમાસતઃ ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે સાધારણ વનસ્પતિના ભેદો કહ્યા.

હવે ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે:—

જ્યાં મૂળ વગેરે દશે અંગે પ્રત્યેકનામકર્માદિવાળા પૃથક્ પૃથક્ જંતુઓ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય કહેવાય છે. ૯૩.

એ સંબંધમાં ‘ જીવવિચાર ’ માં કહ્યું છે કે:—

જેના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. દષ્ટાન્ત તરીકે ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર અને બીજ. ૯૪.

આ મૂળ વગેરે ગણાવ્યાં તેને ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ જેવું વર્તાય છે માટે એ સર્વ, તથા એના જેવાં બીજાં પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૫.

જ્યાં મૂળ, કંદ, સ્કંધ અને શાખાઓમાં કાષ્ટ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે પાતળી ત્વચા દેખાય એ ત્વચા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૬.

આવી જે પ્રત્યેકવનસ્પતિ—એના બાર ભેદ છે. એનું સમાસથી, જેવું પ્રસિદ્ધ છે એવું કંઈ નિરૂપણ કરીએ છીએ. ૯૭.

વૃક્ષા ગુચ્છા ગુલ્મા લતાશ્ચ વલ્લ્યશ્ચ પર્વગાઞ્ચૈવ ।

તુલ્યહરીતકૌષધિજલરુહકુહર્યાશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૯૮ ॥

વૃક્ષાસ્તત્ર દ્વિભેદાઃ સ્યુઃ ફલોચ્છીજભેદતઃ ।

અકબીજફલાઃ કેચિત્ ભૂરિબીજફલાઃ પરે ॥ ૯૯ ॥

અંકુલ્લજમ્બૂનિમ્બામ્નાઃ પ્રિયાલસાલપીલવઃ ।

સલ્લકીશૈલુબકુલભિદ્ધાતકાબેભીતકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરીતકીપુત્રજીવાઃ કરંજારિષ્ટકિંશુકાઃ ।

અશોકનાગપુન્નાગપ્રમુખા અકબીજકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કપિત્થતિન્દુકપ્લક્ષ્મધવન્યગ્રોધદાદિમાઃ ।

કદમ્બકુટજા લોધ્રઃ ફણસશ્ચન્દનાર્જુનાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કાકોદુમ્બરિકા માતુર્લિંગસ્તિલકસંજ્ઞકઃ ।

સપૂર્ણદધિપર્ણપ્રમુખા બહુબીજકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રત્યેકમેષાં વૃક્ષાણાં પ્રત્યેકાસંખ્યજીવકાઃ ।

મૂલકન્દસ્કન્ધશાખાત્વકૂપ્રવાલા ઉદીરિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વૃક્ષ, શુભ્ર, શુદ્ધ, લતા, વહ્ની, પર્વ, તૃણ, વલય, હરીતક, ઓષધિ, જળરૂહ અને કુહર્ય—આ બાર પ્રત્યેકવનસ્પતિના ભેદ છે. ૯૮.

એમાં પહેલો પ્રકાર જે વૃક્ષ—તે, એના ફળમાંથી નીકળતા એક કે વિશેષ બીજની ગણતરીએ, એ પ્રકારનાં છે:—(૧) એકબીજયુક્તફળવાળાં, (૨) અનેકબીજયુક્તફળવાળાં. ૯૯.

અકોલ, જંબુ, લીંબડો, આમ્રવૃક્ષ, પ્રિયાલ, સાલ, પીલુ, સલ્લકી, શૈલુ, બકુલ, બિદ્ધાતક, બિભીતિકા, હરીતકી, પુત્રજીવા, કરંજ, અરીઠા, કિંશુક, અશોક, નાગ, પુન્નાગ વગેરે એકબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૦-૧૦૧.

અને કપિત્થ, તિલ્લક, પ્લક્ષ, ધાવડી, ન્યગ્રોધ, દાડિમ, કદમ્બ, કુટજ, લોધ્ર, ફણસ, અંદન, અર્જુન, કાકોદુમ્બરી, માતુર્લિંગ, તિલક, સપૂર્ણ, દધિપર્ણ વગેરે બહુબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૨-૧૦૩.

આ વૃક્ષોમાંના દરેકનાં મૂળ, સ્કન્ધ, શાખા, છાલ તથા પ્રવાલામાં અસંખ્ય ‘પ્રત્યેકજીવ’ રહેલા છે. ૧૦૪.

દ્રવ્યલોક] ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિકાવના બાર મેદ । વૃક્ષના દશ અવયવો । (૨૬૭)

પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ એકૈકોઽક્ષી દલે દલે ।

પ્રત્યેકમેકજીવાનિ બીજાનિ ચ ફનાને ચ ॥ ૧૦૫ ॥

एकः पूर्णतरुस्कन्धव्यापी भवति चेतनः ।

मूलादयो दशाप्यस्य भवन्त्यवयवा किल ॥ १०६ ॥

તથોક્તં સૂત્રકૃતાંગવૃત્તૌ શ્રુતસ્કન્ધ ૨ અધ્યયન ૩-

આહાવરમિત્યાદ્યાલાપકસ્ય અર્થઃ-અથ અપરં એતદ્ આસ્ત્યાતં તદ્ દર્શયતિ-ફહ અસ્મિન્ જગતિ એકે ન તુ સર્વે તથાકર્મોદયવર્ત્તિનો વૃક્ષયોનિકાઃ સત્વા ભવન્તિ । તદવયવાશ્રિતાઃ ચ અપરે વનસ્પતિરૂપા એવ પ્રાણિનો ભવન્તિ । તથાહિ । યો હિ એકઃ વનસ્પતિજીવઃ સર્વવૃક્ષાવયવવ્યાપી ભવતિ તસ્ય ચ અપરે તદવયવેષુ મૂલકન્દસ્કન્ધત્વક્ષાલા-પ્રવાલપુષ્પપત્રફલબીજભૂતેષુ દશસુ સ્થાનેષુ જીવાઃ સમુત્પદ્યન્તે । તે ચ તત્રોત્પદ્યમાના વૃક્ષયોનિકા વૃક્ષવ્યુત્ક્રમાશ્ચ ઉત્પદ્યન્તે ॥

મૂળં સ્યાત્ ભૂમિસમ્બદ્ધં તત્ર કન્દઃ સમાશ્રિતઃ ।

તત્ર સ્કન્ધ ઇતિ મિથો બીજાન્તાઃ સ્યુર્યુતાઃ સમે ॥ ૧૦૭ ॥

પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ છે; પત્રે પત્રે એક જીવ છે, તેમ બીજે બીજે અને ફળે ફળે પણ એક જીવ છે. ૧૦૫.

સંપૂર્ણ તરુકંઠમાં પણ એક જીવ વ્યાપી રહેલ છે. મૂળ વગેરે દશ ઉપર કહી ગયા છીએ એ દશે એના અવયવો છે. ૧૦૬.

આ સંબંધમાં ‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન ત્રીજામાં આહાવર ઇત્યાદિથી શરૂ થતા ‘ આલાવા ’ (આલાપક) માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-

આ જગતમાં કેટલાએક, અમુક કર્મોના ઉદયવાળા વૃક્ષયોનિ જીવ છે; અને કેટલાક એના અવયવોને આશ્રીને રહેલા વનસ્પતિરૂપ જ જીવ છે. તે આ પ્રમાણે:-વનસ્પતિનો જે એક જીવ છે તે આખા વૃક્ષના અવયવોમાં વ્યાપી રહેલ છે, અને એના બીજા જીવો એના મૂળ-કંઠ-સ્કંધ-છાલ-શાખા-પ્રવાલા-પુષ્પ-પત્ર-ફળ અને બીજા-એ દશે સ્થાનો-અવયવો-માં ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ત્યાં ઉત્પન્ન થવાથી વૃક્ષયોનિક થાય છે, અને વૃક્ષમાં સંક્રમે છે.

વૃક્ષનું મૂળ ભૂમિ સાથે સંબદ્ધ હોય છે, કંઠ એને આશ્રીને રહેલ છે, અને સ્કંધ વળી એ કંઠને આશ્રીને રહેલ છે. એવી રીતે બીજા પર્યન્ત સર્વે પરસ્પર જોડાયેલા છે. ૧૦૭.

અતઃ પૃથ્વીગતરસમાહરન્તિ સમેડપ્યમી ।

યાવત્ ફલ્લાનિ પુષ્પસ્થં બીજાનિ ફલસંગતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રાવણાદેચ્છ માંસ્યાં પ્રાવૃદ્ધવર્ષાસુ મૂરુહઃ ।

સર્વતો બહુલાહારા અપાં બાહુલ્યતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તતઃ શરદિ હેમન્તે ક્રમાદલ્પાલ્પભોજિનઃ ।

યાવદ્વસન્તેડ્પાહારા ગ્રીષ્મેડ્પ્યન્તમિતાશનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યત્તુ ગ્રીષ્મેડ્પિ દુમાઃ સ્યુર્દલપુષ્પફલાદ્ભૂતાઃ ।

તદુચ્ચયોનિજીવાનામુત્પાદાત્તત્ર ભૂયસામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति भगवतीसूत्रशतक ७ उद्देश ३ ॥

નનુ ચ મૂલાદયો વસ્તુત્વં યદિ પ્રત્યેકદેહિભિઃ ।

જાતા અનેકૈસ્તત્તસ્મિન્નેકમૂલાદિધીઃ કથમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

अत्र उच्यते ।

શ્રેષ્ઠજાત્રવ્યસાંમેષ્ઠૈર્ઘટિતાનેકસર્ષપૈઃ ।

ભૂરિસર્ષપરૂપાપિ વર્તિરેકૈવ ભાસતે ॥ ૧૧૩ ॥

એમ હોવાથી, જ્યાં સુધી પુષ્પ પર ફળ આવે ત્યાંસુધી પુષ્પદ્વારા અને ફળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી ફળદ્વારા, એ સર્વે સાથે જ પૃથ્વીમાં રહેલા રસનો આહાર કરે છે. ૧૦૮.

શ્રાવણ વગેરે ચાર માસની વર્ષાઋતુમાં, પાણી બહોળું હોવાથી વૃક્ષોને બહુ આહાર મળે છે. ૧૦૯.

પછી શરદ અને હેમન્ત ઋતુઓથી લઇને છેક વસન્તઋતુ સુધી એઓને અદ્ય અદ્ય આહાર મળે છે. અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એઓને એકદમ મિત આહાર મળે છે. ૧૧૦.

છતાં પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં એઓનાં પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સુંદર હોય છે એ ઉચ્ચયોનિના પુષ્કળ જીવોની ઉત્પત્તિને પ્રતાપે જ. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

અહિં કોઇ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—જ્યારે મૂળ વગેરે દશે (અવયવો) આ પ્રમાણે અનેક પ્રત્યેકજીવોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એને ‘ એકમૂળાદિક ’ કેમ કહેવાય ? ૧૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

ધણી સરસવને કોઇ ચીકાશવાળા પદાર્થમાં મિશ્ર કરીને એની વાટ બનાવીએ એ વાટ

યથા તે સર્ષપાઃ સર્વે સ્વસ્વમાનાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

વર્તેર્બુદ્ધિઃ સૃજન્તોઽપિ સ્થિતાઃ સ્વસ્વાવગાહનાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તથા પ્રત્યેકજીવાસ્તે પૃથક્ સ્વસ્વવપુર્ભૃતઃ ।

સૃજન્ત્યેકત્ર મિલિતા એકમૂલાદિવાસનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इह यद् द्वेषरागाभ्यां संचितं पूर्वजन्मनि ।

हेतुरेकत्र सम्बन्धे तत्कर्म श्लेषणोपमम् ॥ ૧૧૬ ॥

કૃતૈર્વંવિધકર્માણો જીવાસ્તે સર્ષપોપમાઃ ।

મૂલાદિ વર્તિસ્થાનીયમિતિ દૃષ્ટાન્તયોજના ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

तिलशङ्कुलिका पिष्टमयी तिलविमिश्रिता ।

अनेकतिलजातापि यथैका प्रतिभासते ॥ ૧૧૮ ॥

इहापि दृष्टान्तयोजना प्राग्वत् ॥

अथ गुच्छादयः ।

वृन्ताकीबदरीनीलीतुलसीकरमर्दिकाः ।

यावासाघाडनिगुंडय इत्याद्या गुच्छजातयः ॥ ૧૧૯ ॥

જે કે ઘણા સરસવ રૂપ છે તો યે એક જ છે એમ જણાય છે. એટલે કે પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના માનવાળા તે સર્વે સરસવના દાણા વાટ તરીકે ગણાય છે તોપણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના અવગાહમાં રહેલા છે , તેમ એ સર્વ પ્રત્યેક જીવો પોતપોતાનાં નોખાંનોખાં શરીરવાળા હોવા છતાં, જ્યારે એકત્ર મળે છે ત્યારે ‘ એકમૂલાદિ ’ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૩-૧૧૫.

આહ, પૂર્વભવમાં રાગદ્વેષાદિથી બાંધેલું જે કર્મ એકત્રતાનો હેતુભૂત છે તેને ‘ ચીકા-શવાળા પદાર્થ ’ સમાન સમજવું; તે તે પ્રકારના કર્મો જેમણે બાંધેલાં છે એવા જીવોને સર-સવસમાન સમજવા; અને મૂળ આદિને વાટ સમાન સમજવા. ૧૧૬-૧૧૭.

વળી તિલમિશ્રિત લોટની તલસાંકળી જે કે અનેક તલદાણાની બનેલી છે તોપણ તે એક જેવી વર્તાય છે. ૧૧૮. આ બીજું દૃષ્ટાન્ત. (એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે યોજના કરવી.)

(અઠાણમાં શ્લોકમાં ‘ પ્રત્યેક વનસ્પતિ ’ ના બાર લેહ ગણાવ્યા એમાંથી પહેલા લેહ- ‘ વૃક્ષ ’ નું, આ પ્રમાણે ૯૯ માં શ્લોકથી ૧૧૮ માં શ્લોક સુધીમાં વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી—)

હવે બીજા ‘ ગુચ્છ ’ વગેરે લેહો વિષે વિવેચન:—

રીંગણી, બોરડી. ગળી, તુલસી, કરમદી, જવાસો, અઘાડ, નિર્ગુંદી વગેરે ‘ ગુચ્છ ’ ની બાતિ છે. ૧૧૯.

મહ્લિકાકુન્દકોરિંટ યુથિકાનવમહ્લિકાઃ ।

મુદ્ગરઃ કણવીરશ્ચ જાત્યાઘા ગુલ્મજાતયઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અશોકચમ્પકલતા નાગપદ્મલતા અપિ ।

અતિમુક્તકવાસન્તીપ્રમુખાઃ સ્યુર્લેતા ઇમાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

एकैव शाखा यत्स्कन्धे महत्सूक्ष्मं विनिर्गता ।

नैवान्यास्तादृशः स स्याल्लताख्यश्चम्यकादिकः ॥ ૧૨૨ ॥

કુઠ્ઠામાંડી ત્રપુષી તુમ્બી કાર્લિંગી ચિર્મટી તથા ।

ગોસ્તની કારવેલી ચ વલ્લયઃ કર્કોટિકાદિકાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

इक्षुः वंशः वीरणानि द्रवकुडः शर इत्यपि ।

वेत्रः नडश्च काशश्च पर्वगा एवमादयः ॥ ૧૨૪ ॥

દૂર્વાદર્માર્જુનૈરંડાઃ કુરુવેન્દ્રોરોહિષાઃ ।

સુંકલ્યાણં ક્ષીરબિસમિત્યાઘાઃ તૃણજાતયઃ ॥ ૧૨૫ ॥

પૂગલર્જૂરસરલા નાલિકેર્યશ્ચ કેતકાઃ ।

તમાલતાલકન્દલ્યઃ ઇત્યાઘાઃ વલ્લયાભિધાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

મહ્લિકા, કુંદ, કોરિંટ, યુથિકા, નવપદ્મિકા, મોગરો, કણુર, બાઈ વગેરે ' ગુલ્મ ' ની જાતિ છે. ૧૨૦.

અશોકલતા, ચમ્પકલતા, નાગલતા, પદ્મલતા, અતિમુક્તલતા, વાસન્તી વગેરે લતાઓ છે. ૧૨૧.

એના સ્કંધમાં એકજ મોટી શાખા ઉઘી નીકળેલી હોય, અને એના જેવી બીજી એક પણ શાખા ન હોય એ લતા કહેવાય. ૧૨૨.

કોણું, ત્રપુષી, તુમ્બી, કાર્લિંગી, ચીલડી, દ્રાક્ષ, કારેલી તથા ખરખોડી વગેરે ' વૃક્ષી ' ની જાતિ છે. ૧૨૩.

ઇક્ષુ, વાંસ, વીરણ, દ્રવકુડ, શર, નેતર, નડ, કાશ વગેરે પર્વગ એટલે સાંધાવાળી વનસ્પતિ છે. ૧૨૪.

દૂર્વા, દર્ભ, અર્જુન, એરંડ, કુરુવિંદક, રોહિષ, સુંકલી, ક્ષીરબિસ વગેરે જાતનાં ' તૃણ ' છે. ૧૨૫.

સોપારી, ખભુર, સરલ, નાળીએર, કેતક, તમાલ, તાલ, કેળ વગેરે ' વલ્લય ' કહેવાય છે. ૧૨૬.

આર્યકદમનકમરુબકમન્ડુકીસર્ષપાભિધૌ શાકૌ ।

અપિ તન્દુલીયવાસ્તુકમિત્યાદ્યા હરિતકા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ઔષધ્યઃ ફલપાકાન્તાઃ તાઃ સ્ફુટા ધાન્યજાતયઃ ।

ચતુર્વિંશતિસ્ત્રતાનિ તાનિ પ્રાધાન્યતઃ કિલ ॥ ૧૨૮ ॥

તથાહિ । ધન્નાઈં ચડઁવીસં જવ ગોઢુમ સાલિ વીહિ સઢ્ઠિકા ।

કોદ્દવ અણુયા કંગૂ રાયલ તિલ મુગ માસા ય ॥ ૧૨૯ ॥

અયસિ હરિમંથ તિડગ નિપ્ફાવ સિલં રાયમાસા ય ।

ઉચ્ચૂ મસૂર તુવરી કુલસ્થ તહ ધન્નય કલાયા ॥૧૩૦॥ઈતિ॥

રુહન્તિ જલમધ્યે યે તે સ્યુર્જલરુહા ઇમે ।

કદમ્બશૈવલકશેરુકાઃ પદ્મભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કુહળા અપિ બોધઠ્યા નામાન્તરતિરોહિતાઃ ।

સ્ફુટા દેશવિશેષેષુ ચતુર્થોપાંગદર્શિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

તથા ।

સે કિંતિ કુહળા । કુહળા અણેગવિહા પળણત્તા । તં જહા । આ-
પ્કાપ્ કુહળે કુણ્ણકે દઁવ્વહલિયા સપ્પાપ્ સજ્જાપ્ સત્તાપ્ વંસીણહિયા
કુરુપ્ । જેયા વળ્ણે તહપ્પગારા સેત્તં કુહળા । ઇત્યાદિ ॥

આર્યક, દમનક, મરુબક, મંડુકી, સર્ષવ, તાંદળને તથા વાસ્તુક વગેરે ‘ હરિતક ’
કહેવાય છે. ૧૨૭.

પાકી તૈયાર થયેલા તમામ પ્રકારના ધાન્ય-એ ‘ ઔષધીઓ ’ છે. એની મુખ્ય
ચોવીશ ભત છે. ૧૨૮.

તે ચોવીશ આ પ્રમાણે:—જવ, ગોધમ, શાલ, ભાત, સાડીચોખા, કોદરા, અણુક, કાંગ
રાયલ, તલ, મગ, અડદ, અતસી, હરિમંથ, તિડગ, નિષ્કાવ, સિલ, રાયમાસ, ઉખ્યુ,
મસૂર, તુવર, કળથી, ધાણા, અને ચણા. ૧૨૯. ૧૩૦.

જળની અંદર ઉગે છે એ ‘ જળરૂહ ’. જેવાં કે કદંબ, શૈવલ, કશેરૂક, તથા કમળની
ભતિ. ૧૩૧.

‘ કુહળુ ’ પણ જળરૂહની ભતિવિશેષ છે. કોઈ દેશમાં પ્રસિદ્ધ હશે. એના વિષે સ્ફુટપણે
ચોથા ઉપાંગમાં વિવેચન છે. ૧૩૨.

ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ કુહળુ ’ શું છે ? કુહળુ અનેક પ્રકારના હોય છે.

ગુચ્છાદીનાં ચ મૂલાદ્યા અપિ ષદ્ સંખ્યજીવકાઃ ।

સૂત્રે હિ વૃક્ષમૂલાદેરેવોક્તાઃસંખ્યજીવતા ॥ ૧૩૩ ॥

તથોક્તં વનસ્પતિસમૃતૌ—

રુક્ષલાણમસંસ્વજિઆ મૂલા કંદા તથા ય સ્વંધા ય ।

સાલા તહા પવાલા પુઢો પુઢો હુંતિ નાયઠ્ઠા ॥ ૧૩૪ ॥

ગુચ્છાઈણં પુણ સંસ્વજીવયા નજ્જયે ઇમં પાયમ્ ।

રુક્ષલાણં ચિય જમસંસ્વજીવભાવો સુણ ભણિઓ ॥ ૧૩૫ ॥

અગ્રાયં વિશેષઃ—તાલશ્ચ નાલિકેરી ચ સરલશ્ચ વનસ્પતિઃ ।

ઁકજીવસ્કન્ધ ઁષાં પત્રપુષ્પાદિ સર્વવત્ ॥ ૧૩૬ ॥

તથા

પંચમાંગે ત્રિધા વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞતા ગણધારિભિઃ ।

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાતજીવકાસ્તે ક્રમાદિમે ॥ ૧૩૭ ॥

તત્રાઘ્યાઃ શૃંગવેરાઘ્યાઃ કપિત્થામ્નાદિકાઃ પરે ।

સંખ્યાતજીવકા યે ચ જ્ઞેયા ગાથાદ્વયેન તે ॥ ૧૩૮ ॥

એના વર્ણને અનુસરીને—એવા એના રંગ હોય તે પ્રમાણે—જૂદા જૂદા પ્રકારના કુહણ હોય. ઇત્યાદિ.

ગુચ્છ વગેરેનાં મૂળ આદિ છયે સંખ્યાત જીવોવાળા છે. સૂત્રને વિષે વૃક્ષના મૂળાદિને જ અસંખ્યજીવોવાળા કહ્યા છે. ૧૩૩.

વનસ્પતિસમૃત્તિકામાં કહ્યું છે કે:—

વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, ત્વચ્ચા, સ્કંધ, શાખા તથા પ્રવાલ—એઓને વિષે પૃથક્ પૃથક્ દરેકમાં અસંખ્ય જીવો છે, ગુચ્છ વગેરેમાં પ્રાયઃ સંખ્યાત જીવો છે, અને વૃક્ષ વગેરેમાં અસંખ્ય જીવો છે એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૧૩૪-૧૩૫.

ફેર એટલો કે

તાલ, નાળીએરી અને સરલવનસ્પતિ—એઓના સ્કંધને વિષે એક જીવ છે; એમનાં પત્રપુષ્પ વગેરેમાં સર્વની પેઠે છે. ૧૩૬.

તથા પાંચમા અંગમાં ગણધરના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વૃક્ષો છે; (૧) અનંત-જીવોવાળાં, (૨) અસંખ્યજીવોવાળાં અને (૩) સંખ્યાતજીવોવાળાં. એમાં ‘શૃંગવેર’ વગેરે પહેલા પ્રકારનાં છે. કપિત્થ, આંબો વગેરે બીજા પ્રકારનાં છે; અને ત્રીજા પ્રકારનાં નીચે બે ગાથાઓમાં ગણાવ્યા પ્રમાણે છે. ૧૩૭-૧૩૮.

તથેદમ્— તાલે તમાલે તક્કલિ તેતલિસાલે ય સાલકલ્લાણે ।
 સરલે જીવઈ કેયઈ કંદલિ તહ ચમ્મરુલ્લે ય ॥ ૧૩૯ ॥
 અરુલ્લહિંગુરુલ્લે લવંગુરુલ્લે ય હોઈ બોધવે ।
 પૂયફલીલજ્જૂરી બોધવા નાલિણી ય ॥ ૧૪૦ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ અપિ

તાલસરલનાલિકેરીગ્રહણં ઉપલક્ષણમ્ । તેન અન્યેષાં અપિ યથાગમં
 એકજીવાધિષ્ઠિતત્વં સ્કન્ધસ્ય પ્રતિપત્તયમ્ । ઇતિ ॥

શૃંગાટકસ્ય ગુચ્છઃ સ્યાદનેકજીવકઃ કિલ ।
 પત્રાણ્યેકૈકજીવાનિ દ્વૌ દ્વૌ જીવૌ ફલંપ્રતિ ॥ ૧૪૧ ॥

પુષ્પાણાં તુ અયં વિશેષઃ—

જલસ્થલોદ્ભૂતતયા દ્વિધા સુમનસઃ સ્મૃતાઃ ।
 નાલ્પબદ્ધા વૃન્તબદ્ધાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધાસ્તુ તાઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 યાઃ કાશ્ચિન્નાલિકાબદ્ધાસ્તાઃ સ્યુઃ સંખ્યેયજીવકાઃ ।
 અનન્તજીવકા જ્ઞેયાઃ સ્નુહીપ્રભૃતિજાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૩ ॥

તે આ પ્રમાણે—તાલ, તમાલ, તક્કલિ, તેતલિસાલ, સાલકલ્લાણ, સરલ, લવંતી, કેતકી, કંદલી, ચર્મવૃક્ષ, ચૂતવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, પૂગફળી, ખજૂરી અને નાળીએરી. ૧૩૯-૧૪૦.

વળી પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણુ-સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:--

તાલ, સરલ અને નાળીએરીનું જે ગ્રહણ કર્યું છે તે ઉપલક્ષણ તરીકે છે માટે બીજા વૃક્ષોના સ્કન્ધ પણ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે એક જીવથી અધિષ્ઠિત છે એમ સમજવાનું છે.

શૃંગાટક એટલે શીંગોડાના ગુચ્છમાં અનેક જીવ છે, એના પત્રમાં દરેકમાં એક જીવ છે, અને એના ફળમાં દરેકમાં બે જીવ છે. ૧૪૧.

વળી પુષ્પોના સંખંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:--

પુષ્પો બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે: (૧) જળગૃહ અને (૨) સ્થળગૃહ. એમાં પાછા દરેકના બપ્પે લેદ છે—'નાળખદ્ધ' અને 'વૃંતખદ્ધ.' એમાં જે કેટલાક નાળખદ્ધ છે એ સંખ્યાતજીવોવાળા છે, અને બીજા 'સ્નુહી'—શેર વગેરે, વૃંતખદ્ધ છે એ અનન્તજીવોવાળા છે. ૧૪૨-૧૪૩.

કિંચ પદ્મોત્પલનલિનાનાં સૌગન્ધિકસુભગકોકનદકાનામ્ ।

અરવિન્દાનાં ચ તથા શતપત્રસહસ્રપત્રાણામ્ ॥ ૧૪૪ ॥

ઘૃન્તં બાહ્યદલાનિ ચ સકેસરાણિ સ્યુરેકજીવસ્ય ।

પૃથગેકૈકજીવાન્યન્તર્દલકેસરાણિ બીજાનિ ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્વગાણાં તુણાનાં ચ અયં વિશેષઃ—

દ્રક્ષુડીત્તુનડાદીનાં સર્વવંશભિદાં તથા ।

ભવન્ત્યેકસ્ય જીવસ્ય પર્વાક્ષિપરિમોટકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તત્રાક્ષિ પ્રોચ્યતે ગ્રન્થિઃ પ્રતીતં પર્વ સર્વતઃ ।

ચક્રાકારં પર્વપરિવેષ્ટનં પરિમોટકઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પત્રાણિ પ્રત્યેકમેષામેકજીવાશ્રિતાનિ વૈ ।

પ્ષ્પાણ્યનેકજીવાનિ પ્રોક્તાનિ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

ફલેષુ ચ એવામયં વિશેષઃ—

પુષ્પફલં કાલિંગં તુમ્બં ચિર્ભટમથ ત્રપુષસંજ્ઞમ્ ।

ઘોષાતકં પટોલં તિન્દૂકં ચૈવ તેન્દૂષમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

એતેષાં ચ— ઘૃન્તગર્ભકટાહાનામેકો જીવઃ સમર્થકઃ ।

પૃથગ્જીવાનિ પત્રાણિ બીજાનિ કેસરાણ્યપિ ॥૧૫૦॥

વળી પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સૌગન્ધિક, સુભગ, કોકનદ, અરવિન્દ, શતપત્ર, તથા સહસ્ર-
પત્ર,—આ પુષ્પોના ઘૃન્ત તથા સકેસર બાહ્યદળ એકજીવના છે; તથા અન્તર્દળકેસરો અને
ખીયાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ એકજીવવાળા છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પર્વગ અને તુણમાં નીચે સુઝળ વિશેષ છે:—

દ્રક્ષુડી, ઇક્ષુ અને નડ વગેરેના, તથા સર્વજાતિના વાંસના, પર્વ, અક્ષિ અને પરિમોટક—
એક જીવના હોય છે. (અહિં અક્ષિ એટલે ગાંઠ સમજવા; પર્વ એટલે સાંધો, અને
પરિમોટ એટલે પર્વ ઉપરનું ચક્રાકાર વેષ્ટન.) આમને પત્રે પત્રે એક જીવ હોય છે, અને
પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ હોય છે. ૧૪૬-૧૪૮.

એમનાં ફળોમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પફળ, કાલિંગ, તુમ્બ, ચિર્ભટ, ત્રપુષ, ઘોષાતક, પટોળ, તિન્દુક અને તેન્દુષ—આમના

एतच्च सर्वं अर्थतः क्वचित् पाठतश्च प्रायः प्रज्ञापनागतमेव ॥

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિમિશ્ર અભિધાનચિન્તામણી ઇત્યુક્તમ્—

કુરંટાદ્યા અગ્રવીજા મૂલજાસ્તૂત્પન્નાદયઃ ।

પર્વયોનય ઇન્દ્રવાદ્યાઃ સ્કન્ધજાઃ સલ્લકીમુખાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

શાલ્યાદયો ઘીજરુહાઃ સંમૂર્છજાસ્તૃણાદયઃ ।

સ્યુર્વનસ્પતિકાયસ્ય ષડેતા મૂલજાતયઃ ॥ ૧૫૨ ॥

इदमर्थतः प्रथमांगेऽपि दशवैकालिकेऽपि ॥

જીવાભિગમે તુ-ચતસ્રો મુખ્યવહ્નયઃ સ્યુઃ તાવચ્છતાશ્ચ તન્નિદઃ ।

સ્વાતા મુખ્યલતા અદ્યૌ તાવચ્છતાશ્ચ તન્નિદઃ ॥ ૧૫૩ ॥

નામગ્રાહં તુ તા નોક્તાઃ પ્રાક્તનૈરપિ પંડિતૈઃ ।

તતો ન તત્ર દોષો નઃ તત્પદવ્યનુસારિણામ્ ॥ ૧૫૪ ॥

त्रयो हरितका याः स्युः जलस्थलोभयोद्भवाः ।

ભેદાઃ શતાનિ તાવન્તિ તદવાન્તરભેદજાઃ ॥ ૧૫૫ ॥

વૃંત, ગર્ભ અને કટાહનો એક જ છે, અને પત્ર, બીજ તથા કેસરના પૃથક્ પૃથક્ જ છે. ૧૪૯-૧૫૦.

આ ભાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રમાં કહ્યું છે અને એ સાંખ્યી પાઠ પણ ક્વચિત્ એવા જ છે.

વળી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત અભિધાન ચિન્તામણિમાં એમ કહ્યું છે કે:— (૧) ‘કુરંટ’ વગેરે અગ્રબીજવાળાં; ઉત્પન્ન વગેરે મૂળોત્પન્ન; (૩) શેરડી વગેરે પર્વથાનિક; (૪) સલ્લકી વગેરે સ્કન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા; (૫) શાળ આદિ બીજોત્પન્ન અને (૬) તૃણ વગેરે સંમૂર્છિમ—આ, વનસ્પતિકાયની છ મૂળ જાતિ છે. ૧૫૧-૧૫૨.

પહેલા ‘અંગ’ માં અને ‘દશવૈકલિક’ માં પણ એ જ ભાવાર્થનું કહેલું છે. પણ ‘જીવાભિગમ’ માં તો,

“મુખ્ય વહ્ની ચાર છે અને એઓના ચારસો પ્રકાર છે. મુખ્ય લતા આઠ છે અને એના આઠસો પ્રકાર છે” એમ કહ્યું છે. ૧૫૩.

પણ એઓનાં નામકામ પૂર્વાચાર્યોએ પણ ક્યાંઈ આખ્યાં નથી માટે એમને પગલે ચાલનારા અમારા જેવાઓનો નામ ન આપી શકવામાં કંઈ દોષ નથી. ૧૫૪.

હવે હરિતકી એટલે લીલોતરી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) જળોત્પન્ન, (૨) સ્થળોત્પન્ન અને (૩) જળસ્થળ-ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી. આ લેહોના વળી ત્રણસો અવાન્તર લેહો છે. ૧૫૫.

સહસ્રં વૃન્તબદ્ધાનિ વૃન્તાકાદિફલાન્યથ ।

સહસ્રં નાલબદ્ધાનિ હરિતેષ્વેવ તાન્યપિ ॥ ૧૫૬ ॥

કિંચ મૂલત્વક્ષાષ્ટનિર્યાસપત્રપુષ્પફલાન્યપિ ।

ગન્ધાંગભેદાઃ સસામી જિનૈરુક્તા વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૭ ॥

મૂલમૌશીરવાલાદિ ત્વક્ પ્રસિદ્ધા તજાદિકા ।

કાષ્ઠં ચ કાકતુંડાદિ નિર્યાસો ઘનસારવત્ ॥ ૧૫૮ ॥

પત્રં તમાલપત્રાદિ પ્રિયંગ્વાદિસુમાન્યપિ ।

કક્કોલૈલ્લાલવંગાદિ ફલે જાતિફલાદ્યપિ ॥૧૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

મૂલાદયસ્તે સપ્તાપિ નાનાવર્ણા ભવન્ત્યતઃ ।

ગુણિતાઃ પંચભિર્વર્ણૈઃ પંચત્રિંશત્ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૬૦ ॥

દુર્ગન્ધાભાવતઃ શ્રેષ્ઠગન્ધેનૈકેન તાડિતાઃ ।

તે પંચત્રિંશદેવ સ્યુરેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

નાનારસાશ્ચ તે સર્વે તતઃ પંચરસાહતાઃ ।

સંજાતઃ શતમેકં તે પંચસત્તિસંયુતમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

એક સહસ્ર પ્રકારના વૃન્તબદ્ધ વૃન્તાકાદિ ફળો છે તથા એક સહસ્ર પ્રકારના નાળબદ્ધ ફળો છે-એ સર્વનો આ ' હરિતકી ' માં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૫૬.

વળી મૂળ, છાલ, કાષ્ઠ, રસ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ-એ સાતેને વનસ્પતિના સુગંધવાળા અંગભેદ કહ્યાં છે. ૧૫૭.

જેમકે; મૂળ અથવા તથા વાળા વગેરેના સુગંધિ-છે, છાલ તજની સુગંધિ છે, કાષ્ઠ કાકતુંડતું અને રસ ઘનસારનો સુગંધિ છે. પત્ર તમાલપત્રનાં સુગંધિ છે, પુષ્પો પ્રિયંગુ વગેરેનાં સુગંધિ છે, અને ફળમાં કક્કોલ, એલચી, લવંગ અને જાયફળ વગેરે સુગંધિ છે. ૧૫૮-૧૫૯.

વળી આ મૂળ વગેરે સાતે અંગોના વિવિધ પાંચ વર્ણુ-રંગ હોય છે. માટે એઓને પાંચવડે ગુણુતાં એઓના (૭×૫=૩૫) પાંત્રીશ ભેદ થાય છે. ૧૬૦.

એમનામાં દુર્ગંધનો તો અભાવ છે; ફક્ત એક શ્રેષ્ઠ સુગંધજ છે. માટે એ પૂર્વોક્ત પાંત્રીશની સંખ્યાને એક વડે ગુણુતાં એટલા જ ભેદ રહ્યા (વધતા નથી). ૧૬૧.

વળી એઓમાં નાના પ્રકારના-પાંચ રસ હોય છે માટે એ પાંત્રીશ ભેદ છે એને પાંચ વડે ગુણુતાં એકસોને પંચોતેર ભેદ થાય છે. ૧૬૨.

દ્રવ્યલોક] વનસ્પતિના ‘ ગન્ધાંગ ’ અને ‘ ગન્ધાંગ ’ ના ઉત્તરોત્તર મેદ । (૩૭૭)

સ્પર્શાસ્તુ યદ્યપ્યષ્ટાપિ સંભવન્ત્યેવ વસ્તુતઃ ।

તથાપ્યેષાં પ્રશસ્તત્વાત્ ગૃહ્યન્તે તેऽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તલ્લઘૂષ્ણમૃદુસ્નિગ્ધૈઃ સ્પર્શૈરેતે ચતુર્ગુણાઃ ।

શતાનિ સસ જાતાનિ ગન્ધાઙ્ગાનાં દિશાનયા ॥ ૧૬૪ ॥

ઉક્તં ચ જીવાભિગમવૃત્તૌ—

મૂલતયકટુનિજ્ઞાસપત્તપુષ્પફલમાઙ્ગગન્ધંગા ।

વસાદુત્તરમેયા ગન્ધંગસયા મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧૬૫ ॥

સૂત્રાલાપથ—

કતિ ણં મંતે ગંધંગા । ગોયમ સત્ત ગંધંગા । સત્તગંધંગસયા । इत्यादि ॥

एवं बह्यादिसूत्रालापा अपि वाच्याः ॥

લોકૈશ્વ । શૂન્યસસાંકહસ્તાશ્વસૂર્યેન્દુવસુવહયઃ ।

एतत्संख्यांकनिर्दिष्टो वनभारः प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

પાઠાન્તરે ચ રામો વસવશ્ચન્દ્રઃ સૂર્યો ભૂમિસ્તથૈવ ચ ।

मुनिः शून्यं समादिष्टभारसंख्या निगद्यते ॥ १६७ ॥

ખરી રીતે તો રસ આઠ છે, તો પણ પસ્તુત ગંધાંગો પ્રશસ્ત હોવાથી, આ રસો પણ, એના જેવા પ્રશસ્ત છે એટલાજ અર્થાત્ પાંચ જ ગ્રહણ કર્યા છે. ૧૬૩.

વળી લઘુ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને સ્નિગ્ધ-એમ ચાર જાતના સ્પર્શો છે. તો આ ચારની સંખ્યાવડે ગુણવાથી ગંધાંગોના (૧૭૫×૪=૭૦૦) સાતસો ભેદ એકંદર થયા. ૧૬૪.

આ સંબંધમાં ‘ જીવાભિગમ ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળ, ત્વચા, કાષ્ઠ, નિર્યાસ (રસ), પત્ર, પુષ્પ અને ફળ-આટલાં ગંધાંગો છે એના વર્ણ વગેરેનેલક્ષને ઉત્તરોત્તર ભેદ સો ગંધાંગ એટલે ૧૦૦×૭=૭૦૦ સાતસો થાય. ૧૬૫.

આ સંબંધમાં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ‘ આલાપ ’ છે:—

ગૌતમગણધર પૂછે છે— હે ભગવંત, ગંધાંગ કેટલા ? એનો શ્રીવીર ઉત્તર આપે છે— હે ગૌતમ, ગંધાંગ સાત છે અને એના એકંદર ભેદો સાતસો છે.

વહ્ની આદિના સંબંધમાં પણ આવા જ ‘ સૂત્રાલાપ ’ છે.

વળી વ્યવહારમાં

૩૮૧૧૨૭૨૬૭૦ આટલો વનસ્પતિભાર કહ્યો છે; જે કે પાઠાન્તર પ્રમાણે ૩૮૧૧૨૧૭૦ આટલો કહ્યો છે. ૧૬૬-૧૬૭.

एकैकजातिरेकैकपत्रप्रचयतो भवेत् ।

પ્રોક્તસંખ્યૈર્મણૈર્ભારસ્તે ત્વષ્ટાદશ મૂરુહામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

तथा चत्वारोऽपुष्पका भारा अष्टौ च फलपुष्पिताः ।

સ્યુર્વહ્નીનાં ચ ષટ્ ભારાઃ શેષનાગેન ભાષિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

इत्यादि उच्यते ॥

इति बादराणां भेदाः ॥ १ ॥

प्रसिद्धाः सप्त याः पृथ्व्यः वसुमत्यष्टमी पुनः ।

ईषत्પ્રાગ્ભારાભિધા સ્યાત્તાસુ સ્વસ્થાનતોઽષ્ટસુ ॥ ૧૭૦ ॥

अधोलोके च पातालकलशावलिभित्तिषु ।

भवनेष्वसुरादीनां नारकावसथेषु च ॥ ૧૭૧ ॥

ऊर्ध्वलोके विमानेषु विमानप्रस्तटेषु च ।

તિર્યગ્લોકે ચ કૂટાદ્રિપ્રાગ્ભારવિજયાદિષુ ॥ ૧૭૨ ॥

वक्षस्कारवर्षशैलजगतीवेदिकादिषु ।

દ્રારદ્વીપસમુદ્રેષુ પૃથિવીકાયિકોદ્ભવઃ ॥૧૭૩॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

इति पृथ्वीकायस्थानानि ॥

દરેક જાતિના એકેક પત્રને એકઠું કરતાં, એ કહી એટલી સંખ્યા જોડવા મળુ થાય ત્યારે એક ' ભાર ' થાય. એવા અઢાર ' ભાર ' વનસ્પતિ છે. ૧૬૮.

એમાં પુષ્પવિનાની ચાર ભાર છે, ફળપુષ્પવાળી આઠ ભાર છે અને ' વહ્ની ' છ ભાર છે—એમ શેષનાગનું અર્થાત્ ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક, —વચન છે. ૧૬૯. એમ લોકોક્તિ છે.

આ પ્રમાણે ' બાદર ' ના ' લેહ ' વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (પહેલું દ્વાર).

હવે ' બાદર ' પૃથ્વીકાયિકજીવોનાં સ્થાન વિષે.

સાત પૃથ્વીઓ પ્રસિદ્ધ છે તે, અને આઠમી ' ઇષત્પ્રાગ્ભાર ' નામની છે—એ આઠે પૃથ્વીઓમાં; અધોલોકમાં પાતાળકળશાઓની ભીંતમાં, અસુર વગેરેના ભવનોમાં અને નારકોના સ્થાનમાં; ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં તથા વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં; તિર્યગ્લોકમાં કૂટપર્વતોમાં, પ્રાગ્ભારવિજય વગેરેમાં, વક્ષસ્કાર પર્વતોમાં, વર્ષ—શૈલ—જગતીનો કોટ—વેદિકા વગેરે દ્વાર—દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ' સ્વસ્થાનતઃ ' પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૭૦—૧૭૩.

હવે ' બાદર ' અપકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

સ્વસ્થાનતોઽમ્બુકાયાનાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ।
ઘનોદધિવલયેષુ ઘનોદધિષુ સતસુ ॥ ૧૭૪ ॥

અધઃ પાતાલકુમ્ભેષુ ભવનેષ્વાસુરેષુ ચ ।
ઊર્ધ્વલોકે વિમાનેષુ સ્વર્ગપુષ્કરણીષુ ચ ॥ ૧૭૫ ॥

તિર્યગ્લોકે ચ કૂપેષુ નદીનદસરસ્સુ ચ ।
નિર્જર્ઝરોઝ્ઝરવાપીષુ ગત્તાકેદારપંક્તિષુ ॥ ૧૭૬ ॥

જલાશયેષુ સર્વેષુ શાશ્વતાશાશ્વતેષુ ચ ।
દ્વીપેષુ ચ સમુદ્રેષુ બાદરાપ્કાયસમ્ભવઃ ॥ ૧૭૭ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति अप्कायस्थानानि ॥

સ્વસ્થાનતોઽગ્નિકાયાનાં સ્થાનમાહુર્જિનેશ્વરાઃ ।
નરક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

तत्रापि काले युगलिनामग्निः काले च बिलवासिनाम् ।
विदेहेष्वेव सर्वासु कर्मभूषु ततोऽन्यदा ॥ १७९ ॥

किंच ऊर्ध्वाधोलोकयोर्नायं तिर्यग्लोकेऽप्यसौ भवेत् ।
सदा विदेहे भरतैरवतેषु च कर्हिचित् ॥ १८० ॥

ઘનોદધિના વલયોમાં સાત ઘનોદધિમાં, અધઃ પાતાળકળશોમાં તથા અસુરોના ભવનોમાં; ઉર્ધ્વ વિમાનોમાં તથા સ્વર્ગની પુષ્કરણીઓમાં, તિર્યક કુવાઓમાં, નદી નદ અને તળાવોમાં, ઝરણાવાળી વાવોમાં, ખાઈઓ તથા ક્યારાઓની હારોમાં; તથા શાશ્વત-અશાશ્વત સર્વ જળા-શયોમાં તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં 'સ્વસ્થાનતઃ' બાદર અપ્કાયનો સંભવ છે. ૧૭૪-૧૭૭.

હવે બાદર અગ્નિકાય જીવોનાં સ્થાન વિષે.

‘સ્વસ્થાનથી’ અગ્નિકાયોનું સ્થાન બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપાત્મક મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તેમાં પશુ યુગળીયાઓને તથા બિલવાસીઓને અમુક કાળે અગ્નિ હોય છે. વિદેહોમાં હંમેશાં હોય છે તથા સર્વકર્મભૂમિઓમાં કોઈક કાળે હોય છે. ૧૭૮-૧૭૯.

પણી ઉર્ધ્વ અને અધોલોકમાં એ નથી હોતો, તિર્યગ્લોકમાં હોય છે, વિદેહમાં હંમેશાં હોય છે, તથા ભરતક્ષેત્ર અને ભૈરવતક્ષેત્રમાં તે કોઈક સમયે હોય છે. ૧૮૦.

પાકદાહાદિસંતાપં તનુતે નરકેષુ યઃ ।

સ નાગ્નિઃ કિન્તુ તત્તુલ્યાંસ્તે વિકુર્વન્તિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૮૧ ॥

યા ચોષ્ણવેદના તેષુ શ્રૂયતેઽત્યન્તદારુણા ।

પૃથિવ્યાદિપુદ્ગલાનાં પરિણામઃ સ તાદૃશઃ ॥ ૧૮૨ ॥

તથોક્તમ્—

નનુ સપ્તસ્વપિ પૃથ્વીષુ તેજસ્કાયિકવર્જપૃથ્વીકાયિકાદિસ્પર્શો નાર-
કાણાં યુક્તઃ તેષાં તાસુ વિદ્યમાનત્વાત્ । તેજસ્કાયસ્પર્શસ્તુ કથમ્ ।
બાદરતેજસાં સમયચ્છેત્રે એવ સદ્ભાવાત્ । સૂક્ષ્મતેજસાં પુનસ્તત્ર સદ્ભા-
વેઽપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવિષયત્વાત્ ઇતિ ॥ અત્રોચ્યતે । ઇહ તેજસ્કાયિકસ્યેવ
પરમાધાર્મિકનિર્મિતજ્વલનસદૃશવસ્તુનઃ સ્પર્શઃ તેજસ્કાયિકસ્પર્શઃ ઇતિ
વ્યાખ્યેયમ્ । ન તુ સાક્ષાત્તેજસ્કાયિકસ્યૈવ ॥ અથવા ભવાન્તરાનુભૂતતેજ-
સ્કાયિકપર્યાયપૃથિવીકાયિકસ્પર્શપેક્ષયા વ્યાખ્યેયમ્ ॥ ઇતિ ભગવત્-
શતક ૧૩ ઉદ્દેશ ૪ વૃત્તૌ ॥

વળી નરકને વિષે જે પાક, દાહ વગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે તે કંઈ અગ્નિ નથી
પણ પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા અગ્નિજેવા પુદ્ગલો છે. અને તે નરકના જીવોને જે ઉષ્ણ વેદના
થતી કહેવાય છે તે પૃથ્વી વગેરે પુદ્ગલોનો એવા પ્રકારનો પરિણામ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે :—

કોઈ માણસ અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે “ સાતે પૃથ્વીઓમાં નારકીના જીવોને
તેજસ્કાય વિના બીજા ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાયુકાયનો, સ્પર્શ થાય છે એમ
કહે છે તે તો યુક્ત છે કેમકે ત્યાં તે ત્રણે વિદ્યમાન છે; પરન્તુ તેઓને તેજસ્કાયનો સ્પર્શ
ક્યાંથી-કેવીરીતે થાય ? ન જ થાય. કેમકે બાદર તેજસ્કાયો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, અને
સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયો ત્યાં છે ખરા પણ તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય નથી. ” આ શંકાતું સમાધાન
આ પ્રમાણે :— અહીં ‘ તેજસ્કાય ’ માંના ‘ તેજસ્ ’ નો અર્થ ‘ પરમાધાર્મિકૃત અગ્નિસદૃશ-
વસ્તુ ’ લેવો. એટલે, ‘ તેજસ્કાયનો સ્પર્શ ’—એનો અર્થ એમ કે—પરમાધાર્મિકની નીપજાવેલી
અગ્નિસરખી વસ્તુનો સ્પર્શ—જે તેજસ્કાયનો જ જાણે સ્પર્શ હોય એવો લાગે છે. (સાક્ષાત્
તેજસ્કાયનો સ્પર્શ કરે છે એમ અમારું કહેવું નથી). અથવા ‘ કોઈ અન્ય ભવમાં અનુભવેલા
તેજસ્કાયિકના પર્યાયો સરખો પૃથ્વીકાયિકનો સ્પર્શ ’ એમ લેવું.

સ્વર્ગાદૌ ધૂપઘટયાદિ શ્રૂયતે યત્કિલાગમે ।

તત્તુલ્યાઃ પુદ્ગલાસ્તેऽપિ કૃત્રિમાક્રાન્તેઽપિ કાઃ ॥ ૧૮૩ ॥

एतच्च अर्थतः प्रायः तृतीयतुर्योपांगयोरेव ॥

ग्रन्थान्तरेऽपि—

પંચિદિયર્ગિદિય ઉઢ્ઢે ય અહે ય તિરિયલોષ ય ।

વિગર્લિદિયજીવા પુણ તિરિયલોષ મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧૮૪ ॥

પુઢવીઆઠવણસ્સઢ બારસકપ્પેસુ સસપુઢવીઠ્ઠ ।

પુઢવી જાસિદ્ધિસિલા તેઠ્ઠ નરચિત્તતિરિલોષ ॥ ૧૮૫ ॥

સુરલોઅવાવિમજ્ઞે મચ્છાઢ નત્થિ જલયરા જીવા ।

ગેવિજ્ઞે ન હુ વાવી વાવિઅભાવે જલં નત્થિ ॥ ૧૮૬ ॥

इति अग्निकायस्थानम् ॥

घनानिलवलयेषु घनानिलेषु सप्तसु ।

तनुवातवलयेषु तनुवातेषु सप्तसु ॥ ૧૮૭ ॥

अधोलोके च पातालकुम्भेषु भवनेषु च ।

छिद्रेषु निष्कुटेष्वेवं स्वस्थानं वायुकायिनाम् ॥૧૮૮॥ युग्मम् ॥

સ્વર્ગાદિમાં ધુપઘટી વગેરે હોવાનું આગમમાં કહેવાય છે તે પણ આ તેજસ્કાય સદશ કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ પુદ્ગલો છે. ૧૮૩.

આ ભાવાર્થનું ત્રીજા અને ચોથા ઉપાંગમાં જ કહેલું છે.

અન્ય ગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પંચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્થગ્-લોકમાં હોય છે પણ વિકલેન્દ્રિય એટલે બે-ત્રણ અને-ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તો તિર્થગ્લોકમાં જ સમજવા. વળી પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોકમાં અને સાત પૃથ્વીઓમાં હોય છે. એમાં ચે પૃથ્વીકાય યાવત્ સિદ્ધશિલા સુધી હોય છે અને તેઉકાય એટલે તેજસ્કાય-અગ્નિકાય તિર્થ-લોકને વિષે મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે. વળી દેવલોકની વાવોમાં ; મત્સ્યાદિ જળચર જીવો હોતા નથી, ગ્રેવેયકમાં વાવો હોતી નથી અને વાવોને અભાવે જળ પણ હોય નહિં. ૧૮૪-૧૮૬.

હવે બાદર વાયુકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

ઘનવાયુના વલયોને વિષે સાત ઘનવાયુમાં, તનુવાયુના વલયોને વિષે સાત તનુવાયુમાં, અધોલોકને વિષે પાતાળકુલોમાં, ભવનોમાં, છિદ્રોમાં અને નિષ્કુટોને વિષે વાયુકાયોનું સ્વસ્થાન છે. ૧૮૭-૧૮૮.

ઉચ્ચલોલે ચ કલ્પેષુ વિમાને તદાલિષુ ।

વિમાનપ્રસ્તટચ્છિન્નનિષ્કુટકેષુ તદુચ્ચલઃ ॥ ૧૮૯ ॥

તિર્યગ્લોકે દિશુ વિદિશ્વધશ્ચોર્ધ્વ ચ તજ્જનિઃ ।

જગત્યાદિગવાક્ષો લોકનિષ્કુટકેષુ ચ ॥ ૧૯૦ ॥

इति वायुकायस्थानम् ॥

પ્રત્યેકઃ સાધારણશ્ચ દ્વિવિધોઽપિ વનસ્પતિઃ ।

પ્રાયોઽપ્કાયસમઃ સ્થાનૈઃ જલાભાવે હ્યસૌ કુતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

इति वनस्पतिस्थानम् ॥

ઉપપાતસમુદ્ઘાતનિજસ્થાનૈઃ ભવન્તિ હિ ।

લોકાસંખ્યાતમે ભાગે પર્યાપ્તા બાદરા ઇમે ॥ ૧૯૨ ॥

तत्र वायोः तु अयं विशेषः पंचसंग्रहवृत्तौ—

॥ वायरपवणा असंवेजेत्ति ॥ लोकस्य यत्किमपि शुषिरं तत्र सर्वत्र
पयोऽदरवायवः प्रसर्पन्ति । यत्पुनः अतिनिविडनिचिततया शुषिरहीनं
कनकगिरिमध्यादि तत्र न । तच्च लोकस्यासंख्येयभागमात्रम् । ततः एक-
मसंख्येयभागं मुक्त्वा शेषेषु सर्वेषु अपि असंख्येयेषु भागेषु वायवो
वर्तन्ते । इति ॥

ઊર્ધ્વલોકને વિષે સર્વદેવલોકોમાં—વિમાનોમાં અને એમની શ્રેણીઓમાં, વળી વિમાનોના પ્રસ્તટો, છિદ્રો અને નિષ્કુટોમાં આ વાયુકાયણવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૯.

વળી તિર્યગ્લોકને વિષે દિશાઓમાં તેમજ વિદિશાઓમાં, ઉપર તેમજ નીચે, તેમ વળી ‘જગતી’ આદિકના ગવાક્ષોમાં અને લોકોના ગૃહોધાનોમાં પણ વાયુકાયની ઉત્પત્તિ છે. ૧૯૦.

હવે બાદર વનસ્પતિકાયણવોના સ્થાન વિષે.

જે અપ્કાયનાં સ્થાનો છે તેજ પ્રત્યેક અને સાધારણ—અન્ને પ્રકારની વનસ્પતિનાં સ્થાનો છે. કારણ કે જ્યાં જળ હોય ત્યાં જ વનસ્પતિ હોય. ૧૯૧. ઇતિ.

આ પર્યાપ્ત બાદર જીવોનાં ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનો ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે. ૧૯૨.

પણ એમાં, વાયુના સંબંધમાં પંચસંગ્રહવૃત્તિમાં વિશેષતા બતાવી છે તે આ પ્રમાણે:—
‘લોક’ માં જ્યાં જ્યાં પોલાણ છે ત્યાં સર્વત્ર પર્યાપ્ત—બાદર—વાયુનો વિસ્તાર છે. પણ મેરૂપ-
ર્વતનો મધ્યભાગ વગેરે જે જે પ્રદેશ અત્યંત નિળીક અને નિચિત હોઈને પોલાણ વિનાના હોય ત્યાં તે વાયુનો પ્રચાર નથી. એ પ્રદેશ ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો છે, એટલે એટલા એ પ્રદેશ શિવાય બીજી સર્વ જગાએ આ વાયુનો સંચાર છે.

પર્યાપ્તબાદરવનસ્પતયઃ ઉપપાતસમુદ્ઘાતાભ્યાં સર્વલોકવ્યાપિનઃ
સ્વસ્થાનતો લોકાસંખ્યેયભાગે । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

અપર્યાપ્તાસ્તુ સર્વે સ્વસ્થાનૈઃ પર્યાપ્તસન્નિભાઃ ।

ઉપપાતસમુદ્ઘાતૈસ્વશેષલોકવર્ત્તિનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

નવરમ્ ।

વહ્નિકાયસ્વપર્યાપ્તસ્તિર્યગ્લોકસ્ય તદ્દકે ।

ઉપપાતેન નિર્દિષ્ટો દ્વયોર્લોકકપાટયોઃ ॥ ૧૯૪ ॥

તત્ત્વૈવમ્ ।

આલોકાન્તં દીર્ઘે સાર્ધદ્વીપામ્બુધિદ્વયવિશાલે ।

અધઊર્ધ્વં લોકાન્તસ્પૃશી કપાટે ઉભે કલ્પ્યે ॥ ૧૯૫ ॥

તયોઃ કપાટયોઃ તિર્યગ્લોકેઽન્યામ્બોધિસીમનિ ।

યોજનાષ્ટાદશશતબાહુલ્યે સર્વતોઽપિ હિ ॥ ૧૯૬ ॥

અપર્યાપ્તબાદરાગ્નેઃ સ્થાનં સ્યાદુપપાતતઃ ।

તિર્યગ્લોકં કપાટસ્થમેવ કેઽપ્યત્ર મન્વતે ॥ ૧૯૭ ॥

ત્રિધા બાદરપર્યાપ્તાઃ તેજસ્કાયિકદેહિનઃ ।

સ્યુરેકભવિકા બદ્ધાયુષશ્ચામ્યુદિતાયુષઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વળી પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકને વિષે હોય છે અને એના ‘સ્વ’સ્થાન લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે—એમ પદ્મવણાસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા કહે છે.

સર્વે ‘અપર્યાપ્ત’ ના સ્વસ્થાન ‘પર્યાપ્ત’ ની સરખા જ છે. અને એના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકમાં હોય છે. ૧૯૩.

અહિં કંઈ વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:—

અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય ઉપપાતવડે તિર્યગ્લોકના તટ પર બે લોકરૂપ કપાટમાં રહેલો છે. તે આ પ્રમાણે:—છેક લોકાંત સુધી દીર્ઘ, અઢીદ્વીપસહિત બે સાગરોપમ જેટલા વિસ્તૃત તથા ઉત્તરે અને દક્ષિણ દિશાએ લોકાંતને સ્પર્શ કરતા હોય એવા બે કપાટો કલ્પવા. ૧૯૫.

એ બેઉ કપાટોમાં, તથા—અંતિમ સમુદ્રસુધીના અને સર્વતઃ અઠારશત યોજનની જાડાઈવાળા એવા તિર્યગ્લોકમાં, ઉપપાતથી ‘અપર્યાપ્તબાદરઅગ્નિકાય’ નું સ્થાન છે. જો કે કેટલાક એમ કહે છે કે કપાટસ્થ તિર્યગ્લોક જ એનું સ્થાન છે. ૧૯૬—૧૯૭.

બાદરપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવના ત્રણ ભેદ છે: (૧) એકભવી (૨) બદ્ધાયુ અને (૩) ઉદિતાયુ. ૧૯૮.

તત્ર યેઽનન્તરભવે ઉત્પત્સ્યન્તેઽગ્નિકાયિષુ ।

અપર્યાસિવાદરેષુ ત એકભવિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૯ ॥

યે તુ પૂર્વભવસત્કતૃતીયાંશાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

બદ્ધસ્થૂલાઽપર્યાપ્ત્યાગ્ન્યાયુષ્કા બદ્ધાયુષશ્ચ તે ॥ ૨૦૦ ॥

યે તુ પૂર્વભવં ત્યક્ત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ વૈ ।

સ્થૂલાપર્યાસિવહ્ન્યાયુસ્તે ભવન્ત્યુદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૧ ॥

તત્રૈકભવિકા બદ્ધાયુષશ્ચ દ્રવ્યતઃ કિલ ।

સ્થૂલાપર્યાસાન્નઃ સ્યુઃ ભાવતસ્તૂદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૨ ॥

અત્ર ચ

દ્રવ્યતો બાદરાઽપર્યાસાન્નિભિઃ ન પ્રયોજનમ્ ।

સ્થૂલાપર્યાસાગ્નયો યે ભાવતઃ તૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

તત્તથ

યદ્યપ્યુક્તકપાટાભ્યાં તિર્યગ્લોકાન્ન યે બહિઃ ।

ઉદિતબાદરાપર્યાસાગ્ન્યાયુષ્કા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

તેઽચ્યન્ત તથાત્વેન ઋગ્ સૂત્રનયાશ્રયાત્ ।

તથાપિ વ્યવહારસ્ય નયસ્યાશ્રયણાદિહ ॥ ૨૦૫ ॥

એમાં જેઓ ભવિષ્યના—અનન્તર ભવમાં અપર્યાસિબાદર અગ્નિકાયોને વિષે ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેઓ ‘ એકભવી ’ કહેવાય છે. ૧૯૯.

જેઓએ ગતભવના તૃતીયાંશને વિષે બાદર અપર્યાસિ અગ્નિકાયનું આયુષ્ય બાંધેલ હોય છે એઓ ‘ બદ્ધાયુ ’ કહેવાય છે. ૨૦૦.

વળી જેઓ પૂર્વભવને છોડીને બાદરઅપર્યાસિઅગ્નિકાયનું આયુષ્ય અનુભવે છે તે ઉદિતાયુ કહેવાય છે. ૨૦૧.

એ ત્રણેમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારવાળા ‘ દ્રવ્યથી ’ બાદરઅપર્યાસિઅગ્નિકાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારવાળા ‘ ભાવથી ’ છે. ૨૦૨.

અત્યારે અહિં આપણે ‘ દ્રવ્યથી ’ જેઓ બાદરઅપર્યાસિઅગ્નિકાયો છે તેમની સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ ભાવથી ’ જેઓ એવા છે એમની સાથે પ્રયોજન છે. ૨૦૩.

અને તેથી, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત કપાટથક્રી અને તિર્યગ્લોકથી બહાર જેઓ ઉદિતબાદર-અપર્યાસિઅગ્નિકાયના આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ પણ ‘ ઋગ્સૂત્રનયથી ’ એ જાતના કહેવાય છે, તોપણ ‘ વ્યવહારનયથી ’, જેઓ સ્વસ્થાનસમશ્રેણિવાળા બેઉ કપાટોમાં રહેલા હોય

દ્રવ્યલોક] ‘એક’ પર્યાસ’ ની નિશ્રાણ ‘અસંખ્ય’ ‘અપર્યાસ’ હોય । (૩૮૫.)

યે સ્વસ્થાનસમશ્રેણિકપાટદ્વયસંસ્થિતાઃ ।

સ્વસ્થાનાનુગતે યે ચ તિર્યગ્લોકે પ્રવિષ્ટકાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

તે એવ ઠયપદિશ્યન્તેઽપર્યાસવાદરાગ્નયઃ ।

શેષાઃ કપાટાન્તરાલસ્થિતા નૈવ તથોદિતાઃ ॥૨૦૭॥ કલાપકમ્ ॥

યે નાઘ્યાપ્યાગતસ્તિર્યગ્લોકેઽથવા કપાટયોઃ ।

તે પ્રાકૃતનભવાવસ્થા એવ ગણયા મનીષિભિઃ ॥ ૨૦૮ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાદ્વચૌ—

પણ્યાલલરૂપપિદુક્તા દુન્નિ કવાડા ય છદિસિં પુઢ્ઠા ।

લોગંતે તેસિં તો જે તેડ તે ડ ઘિપ્પન્તિ ॥ ૨૦૯ ॥

તત ઉક્તમ્— ઉવવાણં દોસુ કવાડેસુ તિરિયલોઞ્ચતદ્દે ય ॥

પૃથ્વીયાદિષુ ચતુર્ષ્વેકપર્યાસનિશ્રયા મતાઃ ।

અસંખ્યેયા અપર્યાસા જીવા વનસ્પતેઃ પુનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

પર્યાસસ્ય ચૈકૈકસ્ય પર્યાસા નિશ્રયા સ્મૃતાઃ ।

અસંખ્યેયાશ્ચ સંખ્યેયા અનન્તા અપિ કુત્રચિત્ ॥૨૧૧॥ યુગ્મમ્ ॥

છે તથા જેઓએ સ્વસ્થાનાનુગત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે તેઓ જ એ જાતના કહેવાય છે. કપાટની અંદર રહેલા બાકીના, એવા નથી કહેવાતા. ૨૦૪-૨૦૭.

વળી જેઓ અઘાપિપર્યન્ત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ પામી શક્યા નથી તેમને તો પૂર્વ ભવની જ અવસ્થા છે એમ સમજી લેવું. ૨૦૮.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

પીસતાળીશ લક્ષ યોજનના વિસ્તારવાળા બે કપાટ છપે દિશાએ લોકાંત સુધી પહોંચ્યા છે એની અંદર જે અગ્નિકાયજીવો રહેલા છે તે અહિં ગ્રહણ કરવા-સમજવા. ૨૦૯.

અને તેથીજ ‘બે કપાટોની અંદર તેમજ તિર્યગ્લોકના તટ પર ‘ઉપપાતથી’ રહેલા છે’ એમ કહ્યું છે.

પૃથ્વી આદિ ચારમાં, અર્થાત્ પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ-કાયમાં ‘એક’ પર્યાસની નિશ્રાયે અસંખ્ય અપર્યાસ હોય છે; અને વનસ્પતિકાયમાં એક પર્યાસની નિશ્રાયે (૧) અસંખ્ય, (૨) સંખ્યાત અને (૩) અનન્ત એમ ત્રણ જાતના ‘અપર્યાસ’ હોય છે. ૨૧૦-૨૧૧.

તત્ર ચ સંખ્યાસંખ્યાસ્ત્ પર્યાસપ્રત્યેકતરુનિશ્રયા ।

અનન્તા એવ પર્યાસસાધારણવનાશ્રિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

इति बादराणां स्थानानि ॥ २ ॥

પર્યાસચત્ત્રિચતુરા અપર્યાસાન્યભેદતઃ ।

પ્રાણાશ્ચત્વારોઽક્લબજશ્વાસાયૂષિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

इति पर्यासिः ॥ ३ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિમરુતાં પ્રત્યેકં પરિકીર્તિતાઃ ।

યોનિલક્ષાઃ સત્ સત્ સત્સત્સિસમપ્રભૈઃ ॥ ૨૧૪ ॥

યોનીનાં દશલક્ષાણિ સ્યુઃ પ્રત્યેકમહીરુહામ્ ।

સાધારણતરૂણાં ચ યોનિલક્ષાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૧૫ ॥

इति योनिः ॥ ४ ॥

દ્વાદશ સત્ ત્રીણિ ચ સપ્તાષ્ટાવિંશતિશ્ચ લક્ષાણિ ।

કલકાટીનાં પૃથ્વીજલાગ્ન્યનિલમૂરુહાં ક્રમતઃ ॥ ૨૧૬ ॥

અને એમાં પણ એક પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, ‘ અપર્યાપ્ત ’ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત બેટલા હોય છે; બ્યારે એક પર્યાપ્તસાધારણ વનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, તેઓ અનન્તા હોય છે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે બાદરાના સ્થાનો વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (૨).

હવે એમની પર્યાપ્તિઓ વિષે. (૩).

એઓને અર્થાત્ એ બાદર એકેન્દ્રિયોને પર્યાપ્તિઓ ત્રણ કે ચાર હોય છે: અપર્યાપ્તને ત્રણ, અને પર્યાપ્તને ચાર. વળી એમને ત્રણ ચાર છે: કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ, આયુષ્ય અને સ્પર્શેન્દ્રિય. ૨૧૩.

હવે એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (૪)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાઉકાય—એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ યોનિ કહી છે. વળી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ, અને સાધારણ વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ કહી છે. ૨૧૪-૨૧૫.

હવે એમની કુળસંખ્યા વિષે. (૫).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાંચેની કુલકોટિ અનુક્રમે

एवं च सप्तपंचाशत्तानि कुलकोटयः ।

एकेन्द्रियाणां जीवानां संग्रहणयनुसारतः ॥ २१७ ॥

આચારાંગપુત્રો તુ—

कुलकोटि सयसहस्सा बत्तीसद्वदनव य पणवीसा ।

एगिदियबितिइंदियचउरिंदियहरिकायाणम् ॥ २१८ ॥

अद्वत्तरसचारसदसदनव चेव कोडिलख्ताइं ।

जलयरपखिखचउपयउरभुअपरिसप्पजीवाणं ॥ २१९ ॥

पणवीसं छव्वीसं च सयसहस्साइं नारयसुराणं ।

बारस य सयसहस्सा कुलकोडीणं मणुस्साणं ॥ २२० ॥

एवं द्वीन्द्रियादिष्वपि संग्रहणयभिप्रायेण वक्ष्यमाणાસુ કુલકોટિ-
સંખ્યાસુ મતાન્તરં અત એવાભ્યૂહ્યમ્ ॥

તથા લક્ષાણિ કુલકોટીનાં ષોડશોક્તાનિ તાત્ત્વિકૈઃ ।
કેવલં પુષ્પજાતીનાં તૃતીયોપાંગદેશિભિઃ ॥ ૨૨૧ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

બારલાખ, સાતલાખ, ત્રણલાખ, સાતલાખ અને અઠ્યાવીશલાખ છે. આ પ્રમાણે એકંદર સત્તાવન લાખ કુળકોટિ સંગ્રહણીઅંશમાં એકેન્દ્રિય જીવોની કહી છે. ૨૧૬-૨૧૭.

પરંતુ આચારાંગસૂત્રમાં કુળકોટિઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

એકેન્દ્રિયોની બત્રીશ લાખ, બેઘન્દ્રિયોની આઠ લાખ, તેઘન્દ્રિયોની આઠ લાખ, ચઉરિન્દ્રિયોની નવલાખ અને વનસ્પતિકાઓની પચવીશ લાખ. વળી જળચરોની સાડાબારલાખ, પક્ષીઓની બાર લાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પોની દશ લાખ અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ. વળી નારકીઓની પચવીશ લાખ, દેવતાઓની છઠ્ઠીશ લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ. ૨૧૮-૨૨૦.

આમ મતાન્તર છે. વળી બેઘન્દ્રિયાદિક જીવોની કુલકોટિ (જે હવે પછી કહેશું)—તેન સંખ્યા સંબંધી પણ બેઘમાં મતભેદ છે.

વળી ત્રીજા ઉપાંગમાં તત્વસંબંધી ઉપદેશ છે ત્યાં કેવળ પુષ્પની બાતિઓની જ સોળ-લાખ કુળકોટી ગણાવી છે. ૨૨૧.

તે આ પ્રમાણે:—

ચતસ્રો લક્ષ્મીકોટ્યોઽમ્બોરુહાણાં જાતિભેદતઃ ।

કોરિંટકાદિજાતીનાં ચતસ્રઃ સ્થલજન્મનામ્ ॥ ૨૨૨ ॥

ચતસ્રો ગુલ્મજાતીનાં જાત્યાદીનાં વિશેષતઃ ।

મધૂકાદિમહાવૃક્ષજાનાં તરસંખ્યકોટયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कुलानि ॥ ५ ॥

મિશ્રા સચિત્તાઽચિત્તા ચ યોનિરેષાં ભવેન્નિધા ।

ઉષ્ણાશીતોષ્ણાશીતામ્નીન્ વિના તે દ્યુષ્ણયોનયઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પંચાપ્યેતે વિનિર્દિષ્ટા જિનૈઃ સંવૃતયોનયઃ ।

ઉત્પત્તિસ્થાનમેતેષાં સ્પષ્ટં યદ્ધોપલભ્યતે ॥ ૨૨૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દ્વાર્વિંશતિઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણામોઘતો ભવેત્ ।

પૃથ્વીકાયસ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા વિશેષસ્તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥

एकं वर्षसहस्रं स्यात् स्थितिर्ज्येष्ठा मृदुक्षितेः ।

દ્વાદશાબ્દસહસ્રાણિ કુમારમૃત્તિકાસ્થિતિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

चतुर्विंश सहस्राणि सिकतायास्तु जीवितम् ।

મનઃશિલાયાશ્ચોત્કૃષ્ટં ષોડશાબ્દસહસ્રકાઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ચાર લાખ જળરૂઢ કમળ ભતિની, ચાર લાખ ભૂમિરૂઢ કોરિંટ વગેરેની ભતની, ચાર લાખ ભાઈ વગેરે ગુલ્મ ભતિની અને ચાર લાખ મહુડાં વગેરે મ્હોટાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોનાં ભતિની. ૨૨૨-૨૨૩.

હવે એમની યોનિના સંવૃતત્વ આદિ વિષે. (૬).

આ બાહરએકેન્દ્રિયોની યોનિ વળી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર. અથવા શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ. વળી અગ્નિઝાય શિવાયના બીજા બધાની ઉષ્ણ યોનિ છે. પાંચે ભતનાની યોનિ વળી સંવૃત છે એમ શ્રી જિનપ્રભુ બાબી ગયા છે. કેમકે એમનું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્પષ્ટ જણાતું નથી. ૨૨૪-૨૨૫.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (૭)

(૧) પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ‘એપ્રધથી’ એટલે સામટી રીતે ખાવીશરૂબર વર્ષની છે. ૨૨૬.

પણ છુટક છુટક નીચે પ્રમાણે છે:—

ચુદ્ધ એટલે કોમળ હોય તેની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર વર્ષની; કુમારી માટીની ઉત્કૃષ્ટ બાર

અષ્ટાદશસહસ્રાણિ શર્કરાણાં ગુરુસ્થિતિઃ ।

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ સ્યાત્સાશ્માદિચરન્નિતેઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સપ્ત વર્ષસહસ્રાણિ જ્યેષ્ઠા સ્યાદમ્ભસાં સ્થિતિઃ ।

ત્રયો વર્ષસહસ્રાશ્ચ મરુતાં પરમા સ્થિતિઃ ॥ ૨૩૦ ॥

અહોરાત્રાસ્રયોઽગ્નીનાં દશવર્ષસહસ્રકાઃ ।

પ્રત્યેકભૂરુહામન્યેષાં તુ સાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

જનિતેઽન્તર્મુહૂર્તે ચ સ્વસ્વોત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ ચલુ ।

પંચાનામપ્યમીષાં સ્યાત્ જ્યેષ્ઠા પર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ॥ ૨૩૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત સર્વેષાં યતોઽપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તે ક્ષિપ્તેઽસ્મિન્ સ્થિતયસ્તાઃ સ્યુરોચતઃ ॥ ૨૩૩ ॥

પંચાનામપ્યથૈતેષાં જઘન્યતો મવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તમાનૈવ દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૨૩૪ ॥

અપર્યાપ્તાનાં પંચાનામપ્યેષાં સ્યાત્ મવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા જઘન્યા પરમાપિ ચ ॥ ૨૩૫ ॥

હુબ્ધર વર્ષની; સિકતા એટલે રેતીની ચૌદ હુબ્ધર વર્ષની; મનઃશિલની સોળ હુબ્ધર વર્ષની; ગાંગડા જેવી હોય એની અઢાર હુબ્ધર વર્ષની; અને નક્કર પથર હોય એની બાવીશ હુબ્ધર વર્ષની; ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૨૭-૨૨૬.

(૨) અપકાય એટલે જળ-એની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ સાતહુબ્ધર વર્ષની છે, (૩) વાઉકાયની ત્રણ હુબ્ધર વર્ષની; અને (૪) અગ્નિની ત્રણ અહોરાત્રીની છે. વળી (૫) પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાયની દશ હુબ્ધર વર્ષની, અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયની અન્તર્મુહૂર્તની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૩૦-૨૩૧.

તેમની તેમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિમાંથી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ કરવાથી, આ પાંચેની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાપ્તપણુની સ્થિતિ આવી રહે છે. કારણ કે સર્વની અપર્યાપ્ત સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે એટલે એની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત લેખવવામાં આવે ત્યારે ઓછથી તે સ્થિતિ થાય છે. ૨૩૨-૨૩૩.

વળી એ પાંચેની જઘન્ય ભવસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર જ છે-એમ શ્રી બિનભગવાને બોધને કહ્યું છે. ૨૩૪.

વળી એ પાંચે 'અપર્યાપ્ત'ની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૩૫.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

સ્થૂલક્ષ્માદીનાં ચતુર્ણાં સ્થૂલદ્વેધવનસ્ય ચ ।

સપ્તતિઃ કોટિકોટ્યોઽમ્ભોધીનાં કાયસ્થિતિઃ પૃથક્ ॥ ૨૩૬ ॥

ઓઘતો બાદરત્વે સા બાદરે ચ વનસ્પતૌ ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોઃ યાવત્યઃ તા બ્રવીમ્યથ ॥ ૨૩૭ ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનનમસ્થાન્નપ્રદેશકૈઃ ।

પ્રતિક્ષણં હૃતૈર્યાઃ સ્યુઃ તાવતીઃ તા વિચિન્તય ॥ ૨૩૮ ॥

નિગોદે સ્વોઘતઃ સૂક્ષ્મબાદરત્વાવિવક્ષયા ।

દ્વૌ પુદ્ગલપરાવર્તો સાધો કાયસ્થિતિઃ ભવેત્ ॥ ૨૩૯ ॥

પર્યાસત્વે ક્ષમાદીનાં પ્રત્યેકં કાયસંસ્થિતિઃ ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાત્મા વહેઃ સંખ્યદિનાસ્મિકા ॥ ૨૪૦ ॥

विशेषमात्र-पर्याप्तत्वे बादरायाः क्षितेः कायस्थितिर्भवेत् ।

વત્સરાણાં લક્ષ્મેકં ષડ્સપ્તતિસહસ્રયુક્ ॥ ૨૪૧ ॥

तथाहि । भवेदष्टमघान् यावत् ज्येष्ठायुःस्थितिकायिकः ।

જ્યેષ્ઠાયુષ્કક્ષિતિત્વેનોત્પદ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (૮)

બાહર પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર અને એ પ્રકારની બાહર વનસ્પતિ—એ દરેકની કાયસ્થિતિ ‘ઓઘથી’ શીત્તરે કોટાકોટી સાગરોપમની છે; અને એ ઓઘથી બાહરપણામાં છે. બાહર વનસ્પતિમાં કેટલી હોય તે હવે કહીએ:—૨૩૬-૨૩૭.

એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલા આકાશમાં રહેલા આકાશપ્રદેશોને સમયે સમયે કાઢતાં જેટલી ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી થાય તેટલી તે હોય એમ બાણુવું. ૨૩૮.

વળી નિગોદમાં તો ઓઘથી સૂક્ષ્મત્વ કે બાહરત્વની વિવક્ષા વિના જ અઘીપુદ્ગલપરાવર્તની કાયસ્થિતિ હોય. ૨૩૯.

તેમ પર્યાસપણામાં પૃથ્વીકાય વગેરે દરેકની, સંખ્યાત—સંખ્યા થઈ શકે એટલા હજાર વર્ષોની કાયસ્થિતિ છે; અને અગ્નિકાયની સંખ્યાત દિવસોની (કાયસ્થિતિ) છે. ૨૪૦.

‘હવે છુટક છુટક’—પર્યાસપણામાં બાહરપૃથ્વીકાયની સ્થિતિ એકલાખ ઉપર છોંતેર હજાર વર્ષોની છે. તે આ પ્રમાણે:—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાયજીવ યાવત આઠ ભવસુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે અર્થાત્ એજ યોનિમાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૧-૨૪૨.

યદુક્તં મગવત્યામ્—

મવાદેસેણં જહણેણં દોમવગાહણાં ઉક્રોસેણં અઢમવગાહણાં । ઇતિ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતશ્ચૈકમવે પ્રોક્તા ક્ષમાક્ષિનામ્ ।

દ્વાવિંશતિસહસ્રાબ્દલક્ષણા પરમર્ષિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

અષ્ટભિર્ગુણે ચાસ્યા મવત્યેવ યથોદિતમ્ ।

ષટ્સપ્તતિવર્ષસહસ્રાધિકં વર્ષલક્ષકમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

ષટ્પંચાશદ્વર્ષસહસ્રાણ્યેવ જલકાયિનામ્ ।

સ્યુશ્વતુર્વિંશતીરાત્રિદિવાનિ વહ્નિકાયિનામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

સ્યુશ્વતુર્વિંશતિર્વર્ષસહસ્રાણ્યનિલાક્ષિનામ્ ।

અશીતિશ્ચ સહસ્રાણિ વર્ષાણાં વનકાયિનામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

એષુ સર્વેષુ પરમા લબ્ધપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા વઘ્નિમ તત્રાપિ માવનામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ક્ષમાદ્યન્યતરત્વેનોત્પદ્ય યદ્યલ્પજીવિતઃ ।

અસકૃત્કોડ્યપર્યાપ્ત એવ યાતિ મવાન્તરમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

‘ ભવઆદેશ ’ થી જઘન્ય એ ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ કરે.

અને એક ભવની પૃથ્વીકાયજીવોની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ યોવીશ હજાર વર્ષની છે એમ પૂર્વના ઋષિમુનિઓ કહે છે એટલે એ લેખે આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષોની થઈ એ સ્પષ્ટ વાત છે. ૨૪૩-૨૪૪.

વળી અપ્કાયજીવોની કાયસ્થિતિ છપ્પન હજાર વર્ષોની, અને અગ્નિકાયજીવોની ચોવીશ દિવસની છે; તેમજ વાયુકાયજીવોની ચોવીશ હજાર વર્ષની, અને વનસ્પતિકાયની એંશી હજાર વર્ષની છે. ૨૪૫-૨૪૬.

વળી પણ એ સર્વમાં લઘ્વિઅપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૪૭. અહિં ભાવના આ પ્રમાણે છે—

કોઈપણ જીવ પૃથ્વીકાય વગેરેની હરકોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને, અદ્વિપાયુષી હોઈ, જે વારંવાર અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ ભવાન્તરમાં જાય, અને એવી રીતના અન્તર્મુહૂર્ત્તવાળા કેટલાક જન્મ લે; તે સર્વ લઘુ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનો સરવાળો એક શુદ્ધઅન્તર્મુહૂર્ત્ત થાય. વળી

મર્વાંશ્ચ તાદૃશાન્ કાંશ્ચિત્ કુર્યાદન્તર્મુહૂર્તકાન્ ।

તૈર્લઘ્વન્તર્મુહૂર્તૈશ્ચ સ્યાદ્ ગુર્વન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનાશ્ચ સર્વા એતા જઘન્યતઃ ।

પ્રરૂપિતાઃ શ્રુતે કાયસ્થિતયઃ પુરુષોત્તમૈઃ ॥ ૨૫૦ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ૮ ॥

ઔદારિકં સતૈજસકાર્મણમેતદ્વપુસ્ત્રયં હ્યેષામ્ ।

મરુતાં ચ વૈક્રિયાદ્યં ચતુષ્ટયં સંભવેદ્વપુષામ્ ॥ ૨૫૧ ॥

इति देहाः ॥ ૯ ॥

મસૂરચન્દ્રસંસ્થાનં ઘાદરાણાં મુત્રાં વપુઃ ।

જલાનાં સ્તિબુકાકારં સૂચ્યોઘાકૃતિ તેજસામ્ ॥ ૨૫૨ ॥

મરુતાં તદ્ ધ્વાજાકારં દ્વૈધાનામપિ મૂરુહામ્ ।

સ્યુઃ શરીરાણ્યનિયતસંસ્થાનાનીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૫૩ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

અસંખ્યેયોઽજુલસ્યાંશઃ દ્વિમાદીનાં દેહસંમિતિઃ ।

જઘન્યાદુસ્કર્ષતશ્ચ સ એવ હિ મહાન્ ભવેત્ ॥ ૨૫૪ ॥

આ સર્વ કાયસ્થિતિ જ્ઞાનોચ્ચે અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે તે ‘જઘન્યતઃ’ એટલે ઓછામાં ઓછી એટલી છે એમ સમજવું. ૨૪૮-૨૫૦.

હવે એમના દેહ વિષે. (૯)

આ પૃથ્વીકાય વગેરેને દેહ એટલે શરીર ત્રણ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ. વાયુકાયને ચાર શરીર છે: આ કહ્યાં એ ત્રણ અને (૪) વૈક્રિય, ૨૫૧.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (૧૦)

બાહર પૃથ્વીકાય જીવોનું શરીર મરુત અને ચંદ્રમાના આકારનું છે. અપ્કાયોનું સ્તિબુકના આકારનું, અગ્નિકાયોનું સોયના સમૂહના આકારનું અને વાઉકાયોનું ધ્વજના આકારનું છે. વળી બેઉ પ્રકારનાં વનસ્પતિકાયોનાં શરીરનો આકાર અચોક્કસ છે—એમ એના તફતો કહે છે. ૨૫૨-૨૫૩.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (૧૧).

પૃથ્વી, અપ્ અને તૈજસ કાયનું દેહમાન ‘જઘન્ય’ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ એટલું છે; અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ પણ એટલું જ છે, પણ તોયે જઘન્યની અપેક્ષાએ મોટું છે. ૨૫૪.

જઘન્યતુલ્યશ્ચ વાયોર્યદ્વૈક્રિયં વપુઃ ।

સ્યાત્તદપ્યંગુલાસંખ્યભાગમાત્રાવગાહનમ્ ॥ ૨૫૫ ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં પ્રત્યેકદ્રોર્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કર્ષતો યોજનાનાં સહસ્રં સાધિકં વપુઃ ॥ ૨૫૬ ॥

ઉત્સેધાંગુલનિષ્પન્નસહસ્રયોજનોન્મિતે ।

જલાશયે યથોક્તાંગાઃ સ્યુર્લતાકમલાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમાનેષુ યાનિ વાર્ધિહદાદિષુ ।

ભૌમાન્યેવાબ્જાનિ તાનિ વિરોધઃ સ્યાન્મિથોઽન્યથા ॥ ૨૫૮ ॥

તથા— ઉદ્દેધઃ ક્વ સમુદ્રાણાં પ્રમાણાંગુલજો મહાન્ ।

ક્વ લઘૂન્યબ્જનાલાનિ મિતાન્યૌત્સેધિતાંગુલૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥

કિંચ શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં સ્યાન્મૂલાદિષુ સપ્તસુ ।

ધનુઃપૃથક્ત્વપ્રમિતા ગરીયસ્યવગાહના ॥ ૨૬૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટૈષાં બીજપુષ્પફલેષુ ત્વવગાહના ।

પૃથક્ત્વમંગુલાનાં યત્ પ્રોક્તં પૂર્વમર્હર્ષિભિઃ ॥ ૨૬૧ ॥

વાયુકાયતું વૈક્રિય શરીર પણ (પૃથ્વીકાય આદિની જેમ) જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૫૫.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયતું શરીર પણ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. પણ ઉત્કૃષ્ટતઃ હબ્દર યોજનથી કંઈક અધિક છે; કેમકે ઉત્સેધાંગુલને માપે સહસ્રયોજન ઉંડા જળાશયમાં, આ કહ્યા એટલા અંગમાનવાળા કમળ અને લતા આદિ હોય છે. ૨૫૬-૨૫૭.

પ્રમાણઅંગુલના માનવાળા-સમુદ્ર અને દ્રહ વગેરે છે એમાંના કમળો તો લૌભ છે. કેમકે એમ ન હોય તો પરસ્પર વિરોધ આવે કેમકે પ્રમાણઅંગુલનિષ્પન્ન સમુદ્રની મહાન ઉંડાઈ ક્યાં ? અને ઉત્સેધાંગુલથી નિષ્પન્ન લઘુ એવાં કમળનાળો ક્યાં ? અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અન્તર છે. ૨૫૮-૨૫૯.

વળી શાળ વગેરે ભાતના ધાન્યોના મૂળ વગેરે જે સાત વાનાં છે એની અવગાહના એટલે દેહમાન પૃથક્ત્વધનુષ્યપ્રમાણ છે; અને એનાં બીજ, પુષ્પ અને ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલપ્રમાણ છે. ૨૬૦-૨૬૧.

મૂલે કન્દે લંધે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

સત્તસુ વિ ધણુપુહતં અંગુલજો પુષ્પફલવીણ ॥ ૨૬૨ ॥

इति भगवती शतक २१ वृत्तौ तत्सूत्रेऽपि ॥

સાલિ કલ અયસિ વંસે ઇચ્છુ દમ્ભે અ અમ્ભ તુલસી ય ।

અટ્ટે તે દસવગ્ગા અસીતિ પુણ હોતિ ઉદ્દેસા ॥ ૨૬૩ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे मूलादयो दशदशोद्देशका इत्यर्थः ॥

સર્વેઽમી શાલિવજ્જ્યેષ્ઠામિહાપેદ્યાવગાહનામ્ ।

શાલ્યાદયોઽમી સર્વેઽબ્દપૃથક્ત્વપરમાયુષઃ ॥ ૨૬૪ ॥

किंच । ताले गट्टि य बहुवीयगा य गुच्छा य गुम्मवल्ली य ।

છ દસવગ્ગા એ સટ્ટિ પુણ હોતિ ઉદ્દેસા ॥ ૨૬૫ ॥

तालादीनां ज्येष्ठावगाहना मूलकंदकिशलेषु ।

ચાપૃથક્ત્વં પત્રેઽપ્યેવં કુસુમે તુ કરપૃથક્ત્વં સા ॥ ૨૬૬ ॥

स्कन्धशाखात्वचासु स्यात् गव्यूतानां पृथक्त्वकम् ।

અંગુલાનાં પૃથક્ત્વં ચ સા ભવેત્ફલવીજયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥

ભગવતીસૂત્રને વિષે અને એના એકવીશમા શતકની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, સાલ, પ્રવાલ અને પત્ર—એ સાતેની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; અને પુષ્પ, ફળ અને બીજની પૃથક્ત્વઅંગુલની છે. ૨૬૨.

વળી શાળ, કળ, અતસી, વાંસ, ઇલુ, દર્ભ, અખ્ખ અને તુળસી—એ આઠને દશે ગુણુવાથી એંશી આવે—એ એંશી ‘ ઉદ્દેશ ’ થયા, એનો અર્થ એ કે અકેક વર્ગની અંદર મૂળ વગેરે દશદશ ઉદ્દેશ હોય છે. ૨૬૩.

એ સર્વ અહિં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ શાળ સમાન છે. અને આ શાળ વગેરે સર્વેનું ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વવર્ણનું આયુષ્ય છે. ૨૬૪.

વળી તાડ, ગંઠી, બહુબીજ, ગુચ્છ, ગુદમ અને વલ્લી—એ છ દશવડે વર્ણિત કરવાથી અર્થાત્ એમને દશે ગુણુવાથી સાઠ ઉદ્દેશ થાય છે. ૨૬૬.

આ તાડ વગેરેનાં મૂળ, કંદ અને કિસલયની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; પત્રોની અવગાહના પણ એ જ પ્રમાણે છે. પણ પુષ્પની પૃથક્ત્વકરપ્રમાણ છે. ૨૬૬.

એમના સ્કંધ, શાખા અને ત્વચાની અવગાહના પૃથક્ત્વગવ્યૂતપ્રમાણ છે; અને ફળ તથા બીજની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલ છે. ૨૬૭.

તાલાદીનાં ચ મૂલાદિપંચકસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ લઘ્વી ચાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૮ ॥

પ્રવાલાદિપંચકસ્ય ત્વેષામુત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

નવ વર્ષાણિ લઘ્વી તુ પ્રાગ્વદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૯ ॥

તાલાદયશ્ચ તાલેતમાલે ઇત્યાદિગાથાયુગ્મતઃ જ્ઞેયાઃ ॥

एकास्थिकबहुबीजकवृक्षाणामाम्रदाडिमादीनाम् ।

मूलादेः दशकस्यावगाहना तालवतिस्थितिश्चापि ॥ २७० ॥

गुच्छानां गुल्मानां स्थितिरुत्कृष्टावगाहना चापि ।

शाल्यादिवदवसेया वल्लीनां स्थितिरपि तथैव ॥ २७१ ॥

वल्लीनां च फलस्यावगाहना स्यात्पृथक्त्वमिह धनुषाम् ।

शेषेषु नवसु मूलादिषु तालप्रभृतिवद् જ્ઞેયા ॥ ૨૭૨ ॥

एवं च अंगुलासंख्यांशमानमेकाक्षाणां जघन्यतः ।

उत्कर्षतोऽङ्गमधिकं योजनानां सहस्रकम् ॥ २७३ ॥

વળી એમના મૂળ વગેરે પાંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશહજારવર્ષની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે. ૨૬૮.

વળી એમના પ્રવાલ વગેરે પાંચની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ નવવર્ષની છે, અને જઘન્યતઃ પૂર્વની જેમ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૬૯.

અહિં તાડ વગેરે કયાં એ ‘ તાલે તમાલે ’ ઇત્યાદિક એ ગાથાઓ અગાઉ કહી છે તેમાંથી જાણી લેવા.

હવે, એકબીજવાળાં આમ્રવૃક્ષ વગેરે, તથા બહુબીજવાળાં દાઢમના વૃક્ષ વગેરેનાં મૂળ આદિક દશેની અવગાહના તથા સ્થિતિ તાડની પેઠે સમજવી. ૨૭૦.

વળી ગુચ્છ અને ગુલ્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને અવગાહના, તથા ‘ વલ્લી ’ ની સ્થિતિ— એ સૌ શાલપ્રમુખ વૃક્ષોની જેટલી જાણવી. ૨૭૧.

‘ વલ્લી ’ નાં ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની જાણવી. શેષ મૂળ વગેરે નવની અવગાહના વળી તાડની જેટલી સમજવી. ૨૭૨.

એવી રીતે વળી એકેન્દ્રિયોના શરીરનું માન જઘન્યથી એક અંગુલના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનથી કંઈકે અધિક છે. ૨૭૩.

તત્રાપિ દેહઃ સૂક્ષ્મનિગોદાનામંગુલાસંખ્યભાગકઃ ।
 સૂક્ષ્માનિલાન્યમ્બુભુવામસંખ્યેયગુણઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૪ ॥
 વાય્વાદીનાં બાદરાણાં તતોઽસંખ્યગુણઃ ક્રમાત્ ।
 બાદરાણાં નિગોદાનામસંખ્યેયગુણસ્તતઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સ્વસ્વસ્થાને તુ સર્વેષામંગુલાસંખ્યભાગતા ।
 અંગુલાસંખ્યભાગસ્ય વૈચિત્ર્યાદુપપચ્ચતે ॥ ૨૭૬ ॥
 પર્યાપ્તાનાં બાદરાણાં મરુતાં યત્તુ વૈક્રિયમ્ ।
 જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ તદપ્યેતાવદેવ હિ ॥ ૨૭૭ ॥

વિશેષતશ્ચ । નિગોદપવનાન્યમ્બુભુવઃ પંચાપ્યમી દ્વિધા ।
 સૂક્ષ્માશ્ચ બાદરાસ્તેઽપિ પર્યાપ્તાન્યભિદા દ્વિધા ॥ ૨૭૮ ॥
 એવં વિંશતિરપ્યેતે જઘન્યોત્કૃષ્ટભૂઘના ।
 જાતાશ્ચત્વારિંશદેવમથપ્રત્યેકભૂરુહઃ ॥ ૨૭૯ ॥

એમાં પણ સૂક્ષ્મનિગોદોતું દેહમાન એક અંગુળના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને એના કરતાં, સૂક્ષ્મ વાઉકાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય અને પૃથ્વીકાયના જીવોતું દેહમાન અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં બાહરવાયુકાય વગેરેતું વળી અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં પણ, બાહરનિગોદોતું દેહમાન અસંખ્યગણું છે. ૨૭૪-૨૭૫.

વળી નિજનિજ સ્થાનમાં તો એઓ સર્વે એકઅંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા છે; કેમકે અંગુલનો અસંખ્યમો ભાગ વિચિત્ર એટલે બહુબહુ પ્રકારનો છે અને એટલે જ એમ ઘટી શકે છે. ૨૭૬.

વળી પર્યાપ્તબાહરવાઉકાયતું જે વૈક્રિય શરીર છે તે યે, ‘ જઘન્યથી ’ તેમ ‘ ઉત્કર્ષથી ’ એટલું જ છે એટલે કે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૭૭.

હવે એ સંબંધમાં વિશેષતઃ કહે છે:—

નિગોદના જીવ, વાઉકાય, તેઉકાય, અપ્કાય અને પૃથ્વીકાય-એ પાંચે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાહર એમ બે પ્રકારના છે. વળી એના પાછા (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત એમ બે ઉપલેદ છે. આમ હોવાથી $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) લેદ થયા. એ વીશેના વળી ‘ જઘન્ય ’ અને ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ કરવાથી $૨૦ \times ૨ = ૪૦$ આવીશ લેદ થયા. ૨૭૮-૨૭૯.

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તિહીનોત્કૃષ્ટભૂઘનભેદતઃ ।

ચતુર્થેવં ચતુશ્રત્વારિંશદેકેન્દ્રિયાંગિનઃ ॥ ૨૮૦ ॥

અથાવગાહનાસ્વેષાં તારતમ્યમિતીરિતમ્ ।

પંચમાંગૈકોનવિંશશતોદેશે તૃતીયકે ॥ ૨૮૧ ॥

અપર્યાપ્તિનિગોદસ્ય સ્યાત્સૂક્ષ્મસ્યાવગાહના ।

સર્વસ્તોકા તતોઽષ્ટાનામસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૨ ॥

અપર્યાપ્તાનિલાગ્ન્યમ્બુભુવાં સૂક્ષ્મગરીયસાં ।

તતોઽપર્યાપ્તિયોઃ સ્થૂલાનન્તપ્રત્યેકભૂરુહોઃ ॥ ૨૮૩ ॥

અસંખ્યેયગુણો તુલ્યે મિથોઽવગાહને લઘૂ ।

તતઃ સૂક્ષ્મનિગોદસ્ય પર્યાપ્તિસ્યાવગાહના ॥ ૨૮૪ ॥

અસંખ્યેયગુણા લઘ્વી ક્રમાત્તતોઽધિકાધિકે ।

અપર્યાપ્તપર્યાપ્તિસ્યોત્કૃષ્ટે તસ્યાવગાહને ॥૨૮૫॥ કલાપકમ્ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મવાયુવહ્ન્યમ્બોભુવાં સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।

પર્યાપ્તાનાં જઘન્યાપર્યાપ્તાનાં ચ ગરીયસી ॥ ૨૮૬ ॥

અથ—હવે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત—એમ બે ભેદ, અને બેઉના વળી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટઃ એટલે એમ ચાર પ્રકાર થયા તે, એ આલીશમાં ભોળવવાથી ચુમાળીશ ભેદ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓના થયા. ૨૭૯—૨૮૦.

હવે એમની અવગાહનાના સંબંધમાં તારતમ્ય છે તે પાંચમા અંગના ઓગણીશમી શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશને વિષે કહ્યું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. ૨૮૧.

સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્તિનિગોદની અવગાહના (૧) સર્વથી ઓછી છે, અને તે કરતાં,

વળી સૂક્ષ્મ અને બાહર અપર્યાપ્ત વાયુ—અગ્નિ—જળ અને પૃથ્વી—કાયની જઘન્ય અવગાહનાઓ (૮) અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણી છે. અને એથી અસંખ્યગણી અને પરસ્પર તુલ્ય અપર્યાપ્તબાહર એવા અનંતકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની (૨) છે. વળી એથી અસંખ્યગણી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદની જઘન્ય અવગાહના (૧) છે. અને એ કરતાં અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મનિગોદની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૨) અધિક અધિક સમજવી. ૨૮૨—૨૮૫.

તેથી, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી, અપ્, તેડ અને વાઉકાય પર્યાપ્તિ હોય તેમની જઘન્ય (૪), અપર્યાપ્તિ હોય તેમની ઉત્કૃષ્ટ (૪), અને ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય એવાઓની

પર્યાપ્તાનાં તથોત્કૃષ્ટા ક્રમેણાસંખ્યસંગુણા ।

વિશેષાભ્યધિકા ચૈવ વિશેષાભ્યધિકા પુનઃ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं स्थूलानिलाग्न्यम्भःपृथ्वीनिगोदिनामपि ।

પ્રત્યેકં ત્રિતયી ભાવ્યાઽવગાહનાભિદાં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૮ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्स्युः किलावगाहनाभिदः ।

પર્યાપ્તસ્થૂલનિગોદજ્યેષ્ઠાવગાહનાવધિ ॥ ૨૮૯ ॥

पर्याप्तप्रत्येकतरोर्लघ्व्यसंख्यगुणा ततः ।

તસ્યાપર્યાપ્તસ્ય ગુર્વી સ્યાદસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૨૯૦ ॥

ततोऽसंख्यगुणा तस्य पर्याप्तस्यावगाहना ।

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સા યતો ભવેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

यत्तु श्रीजिनवल्लभसूरिभिः स्वकृतदेहाल्पबहुत्वोद्दारे अपर्याप्तप्र-
त्येकतरुत्कृष्टावगाहनातः पर्याप्ततरुत्कृष्टावगाहना विशेषाभ्यधिका उक्ता
तत् चिन्त्यम् । अंगुलासंख्येयभागमानापर्याप्तप्रत्येकतरुत्कृष्टावगाहनातः
सातिरेकयोजनसहस्रमानायाः पर्याप्तप्रत्येकतरुत्कृष्टावगाहनायाः विशेषा-
धिकत्वस्य असंगतत्वात् भगवतीसूत्रेण सह विरोधाच्च । तथा च तदग्रंथः—

ઉત્કૃષ્ટ (૪) અવગાહના વળી અનુક્રમે અસંખ્યગણી, વિશેષ અધિક અને વિશેષવિશેષ અધિક છે. ૨૮૬-૨૮૭.

એવી જ રીતે (એટલે કે ' સૂક્ષ્મ ' ના સંબંધમાં કહી તેવી જ રીતે) ' બાહર ' વાયુ-કાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય, પૃથ્વીકાય અને નિગોદના જીવો-દરેકની પણ અવગાહનાના ભેદોની ત્રિપુટી ભાવવી. (૫×૩=૧૫). એમ પર્યાપ્તબાહર નિગોદોની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના સુધી ગણતાં એકંદર, અવગાહનાના એકતાળીશ ભેદો થયા. (૧+૮+૨+૧+૨+૪+૪+૪+૧૫). ૨૮૮-૨૮૯.

વળી તે કરતાં પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે, અને આ કરતાં વળી અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે. ૨૯૦.

એના કરતાં અસંખ્યગણી વળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) છે કારણ કે એ એક હબર યોજનથી વધારે છે. ૨૯૧. આમ ૪૧+૧+૧+૧=૪૪ ભેદ થયા.

ખીજું; શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ સ્વકર્તૃક ' દેહાલ્પબહુતોદ્દાર ' ગ્રંથમાં અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની સવિશેષ અવગાહના કહી છે-તે વિચાર કરવા જેવી છે. કેમકે એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલી

પત્તેશ્વસરીરવાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કયસ્સ પજ્જત્તગસ્સ જહણિણઆ ઓગા-
હણા અસંખિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ અપજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિઆ ઓગાહણા
અસંખિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ પજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિયા ઓગાહણા અસંખિજ્જ-
ગુણા । इति शतक १९ तृतीयोद्देशके ॥ भावार्थस्तु यंत्रकात् ज्ञेयः ॥

અત્ર જીવભેદાઃ ચતુશ્ચત્વારિંશત્ । અવગાહના ભેદાશ્ચ ત્રિચત્વારિં-
શદેવ । અપર્યાપ્તવાદરનિગોદજઘન્યાવગાહનાયા અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પ-
તિજઘન્યાવગાહનાયાશ્ચ મિથસ્તુલ્યત્વાત્ ॥ અત એવ કોષ્ટકાઃ ચતુશ્ચત્વા-
રિંશત્ અંકાઃ ત્રિચત્વારિંશદેવ । પંચમૈકચત્વારિંશયોઃ કોષ્ટયોર્દશકસ્યૈવ
સન્નાવાત્ । इति ध्येयम् ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

एषां त्रयः समुद्घाता आद्याः स्युर्वेदनादयः ।

क्षमादीनां तेऽनिलानां तु चत्वारः स्युः सवैक्रियाः ॥ २९, २ ॥

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, સહસ્રયોજનથી કંઈક અધિક માન-
વાળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વિશેષ અધિક હોય એ અસંભવિત છે.
વળી એમ કહેવાથી ભગવતીસૂત્ર સાથે પણ વિરોધ આવે છે. કારણ કે ભગવતીમાં પણ
કહ્યું છે કે :—

‘ પર્યાપ્ત બાદર—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના અસંખ્યગણી છે; અને તે
કરતાં એવા જ ‘ અપર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના અસંખ્યગણી છે. વળી આના કરતાં, એવા
જ ‘ પર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યગણી છે. આ વાત (ભગવતીના) ઓગણીશમા
શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહી છે. એનો ભાવાર્થ આ સાથે આપેલા યંત્ર પરથી સમજાશે.

યંત્રમાં જીવના ભેદો ચુમાલીશ છે અને અવગાહનાના ભેદ તેંતાળીશ છે—એનું કારણ એ
છે કે અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિની જઘન્ય
અવગાહના પરસ્પર તુલ્ય છે; અને એમ હોવાથી જ કોષ્ટકો ચુમાળીશ છે અને અંકો, તેંતા-
ળીશ છે; (પાંચમા અને એકતાળીશમા કોષ્ટકમાં ‘ દશ ’ નો આંકડો જ છે.)

એ પ્રમાણે દેહમાનવિષે વર્ણન કર્યું. (૧૧)

હવે ૧૨ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત વિષે.

આ પૃથ્વીકાય આદિક જીવોને ‘ વેદના ’ પ્રમુખ પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે, અને વાયુ-
કાયજીવોને એ ત્રણ અને ચોથો ‘ વૈક્રિય ’—એમ ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે. ૨૯૨.

વાદરક્ષિતિનીરાણિ પ્રત્યેકાન્યદ્રુમા અપિ ।

મૃત્વોત્પદ્યન્તેઽતેલેઽતિર્યક્ત્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૨૯૩ ॥

પંચાક્ષેષ્વપિ તિર્યક્તુ ગર્ભસંમૂર્છજનમસુ ।

નરેષ્વપિ દ્વિભેદેષુ સંખ્યેયાયુષ્કશાલિષુ ॥ ૨૯૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગચ્છતો વહ્નિવાયુ તુ સર્વેષ્વેષુ નરાન્વિના ।

તતઃ પૂર્વે દ્વિગતયોઽમૃત્વેકગતિકૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૯૫ ॥

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संख्यजीविनः ।

तिर्यचो मनुजाश्चैव गर्भसंमूर्छनोद्भवाः ॥ २९६ ॥

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽप्येते सुरास्तथा ।

भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यकल्पद्वयोद्भवाः ॥ २९७ ॥

मृत्वा प्रत्येकवિटपिवाદરક્ષિતિવારિषુ ।

આયાન્તિ તેષુ દેવાસ્તુ પર્યાપ્તેષ્વપરેષુ ન ॥૨૯૮॥ત્રિભિર્વિશેષકમ્॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (તેરમું દ્વાર)

બાહર પૃથ્વીકાય-અપ્કાય તથા પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિ-આ સર્વ જીવો મૃત્યુ-બાદ એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ તિર્યચોને વિષે, ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને વિષે તથા સંખ્યાત આયુષ્યવાળા બેઉ પ્રકારના મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૩-૨૯૪.

વળી અગ્નિકાય અને વાયુકાયના જીવો, મનુષ્યગતિ શિવાય ઉપર્યોક્ત સર્વગતિમાં જાય છે. આમ હોવાથી પૂર્વોક્ત જીવોની બે ગતિ, અને આમની તો એકજ ગતિ છે. ૨૯૫.

હવે આગતિ વિષે. (ચૌદમું દ્વાર).

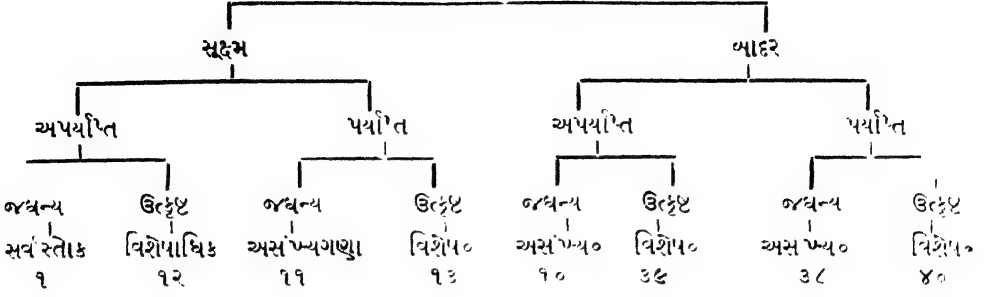
એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય; વળી સંખ્યજીવી ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યચ અને મનુષ્યો સર્વે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા; વળી ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવો;—આ સર્વ જીવો મૃત્યુબાદ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને વિષે તથા બાહર-પૃથ્વીકાય અને-અપ્કાયને વિષે આવે છે. અપવાદ એટલો કે દેવો છે તે એ ‘પર્યાપ્ત’ જાતિમાં જ આવે છે, ‘અપર્યાપ્ત’ માં નહિ. ૨૯૬-૨૯૮.

‘અવગાહનાઓ’ નું યંત્ર.

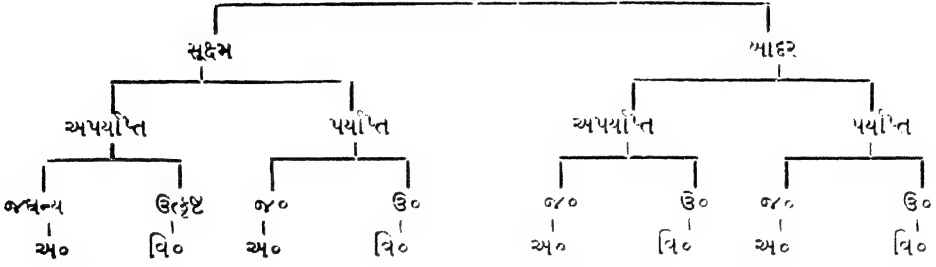
(૫૪ ૪૦૦).

ઉત્તરોત્તર અકેકથી અસંખ્યગણી અને વિશેષાધિક આ અવગાહનાઓ જાણવી).

નિગાદ.

વાયુ.

અપર્યાપ્તેષુ ત્રિષ્વેષુ નિગોદાગ્ન્યનિલેષુ ચ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ પૂર્વોક્તાઃ પ્રાણિનો નિર્જરાન્વિના ॥ ૨૯૯ ॥

નિર્જરોત્પત્તિયોગ્યાનામુક્તઃ પ્રત્યેકમૂરુહામ્ ।

વિશેષઃ પંચમાંગસ્યૈકવિંશાદિશતદ્વયે ॥ ૩૦૦ ॥

શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં પુષ્પે બીજે ફલેષુ ચ ।

દેવ ઉત્પદ્યતેऽન્યેષુ ન મૂલાદિષુ સપ્તસુ ॥ ૩૦૧ ॥

કોરંટકાદિગુલ્માનાં દેવઃ પુષ્પાદિષુ ત્રિષુ ।

ઉત્પદ્યતે ન મૂલાદિસપ્તકે કિલ શાલિવત્ ॥ ૩૦૨ ॥

ઇન્દ્રુવાટિકમુખ્યાનાં મૂલાદિનવકે સુરઃ ।

ઉત્પદ્યતે નૈવ કિન્તુ સ્કન્ધે ઉત્પદ્યતે પરમ્ ॥ ૩૦૩ ॥

ઇન્દ્રુવાટિકાદયસ્ત્વમી પંચમાંગે પ્રાયો રૂઢિગમ્યાઃ પર્વકવિશેષાઃ ॥
અહ મંતે ઉલ્લુવાડિયવીરણઙ્કડઙ્કામાસસંવત્તસત્તવન્નતિમિરસેસયચોર-
ગતલાણ એસિણં જે જીવા મૂલત્તાએ વક્કમંતિ એવં જહેવ વંસગે તહેવ
એથવિ મૂલાદીયા દસઉદેસગા । નવરં । સ્કંધદેસએ દેવો ઉવવજ્ઞઙ્ક
ચત્તારિલેસાઓ ॥

વળી દેવો શિવાય પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રાણીઓ મૃત્યુબાદ અપર્યાપ્ત નિગોદ-અગ્નિકાય અને
-વાયુકાય,—આ ત્રણેય યોનિમાં આવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૯.

વળી દેવજાતિમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળા પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયતું વિશેષ વર્ણુન
પાંચમા અંગના એકવીશમા તથા બાવીશમા શતકમાં કહ્યું છે. ૩૦૦.

દેવ મૃત્યુબાદ શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના પુષ્પ-બીજ અને-ફળમાં આવીને ઉત્પન્ન
થાય છે; એમનાં શેષ-મૂળ આદિક સાતેમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૦૧.

એ જ પ્રમાણે વળી ' કોરંટક ' વગેરે ' ગુદમ ' ના પુષ્પ, બીજ અને ફળ—એ ત્રણમાં
દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; એના મૂળ આદિક સાતેમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; શાળની પેઠે. ૩૦૨.

ઇન્દ્રુવાટિકા એટલે શેરડીના વાઢ વગેરેનાં મૂળ આદિક નવમાં દેવ ઉત્પન્ન થતા જ નથી;
ફક્ત એઓના સ્કંધને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦૩.

આ ઇન્દ્રુવાટિકા આદિકના સંબંધમાં પાંચમા અંગમાં એમ કહ્યું છે કે એ પ્રાયઃ રૂઢિ-
ગમ્ય પર્વકવિશેષો છેઃ ઇન્દ્રુવાટિકા, વીરણ, ઙ્કડ + + + + એટલાઓમાં જીવો મૂળરૂપે

તાલપ્રભૃતિવૃદ્ધાણાં તથૈકાસ્થિકમ્બૂહામ્ ।

તથૈવ बहुबीजानां वल्लीनामप्यनेकधा ॥ ૩૦૪ ॥

उत्पद्यते प्रवालादिष्वेव पंचसु निर्जरः ।

न मूलादिपंचकेऽथ नोक्तशेषवनस्पतौ ॥ ૩૦૫ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્ ।

पत्तपवाले पुप्फे फले य बीए य होइ उववाओ ।

रुख्वेसु सुरगणाणं पसत्थरसवराणगंधेसु ॥

इति भगवतीद्वाविंशशतवृत्तौ ॥

एकसामयिकीसंख्योत्पत्तौ च मरणेऽपि च ।

विज्ञेया सूक्ष्मवन्नास्ति विरहोऽत्रापि सूक्ष्मवत् ॥ ૩૦૬ ॥

इत्यागतिः ॥ ૧૪ ॥

विषयानन्तरभवे तिर्यक्पंचाक्षयतां गताः ।

सम्यक्त्वं देशविरतिं लभन्ते भूदकद्रुमाः ॥ ૩૦૭ ॥

विषयानन्तरभवे प्राप्य गर्भजमर्त्यતામ્ ।

સમ્યક્ત્વં વિરતિં મોક્ષમપ્યાપ્નુવન્તિ કેચન ॥ ૩૦૮ ॥

સંક્રમે છે. એમ હોવાથી, પૂર્વે વાંસના સંબંધમાં કહી ગયા છીએ તેવી જ રીતે અહિં પણ મૂળ આદિક દશ ઉદ્દેશ સમજવા. ફેર એટલો કે સ્કંધદેશની અંદર ચારલેશ્યાયુક્ત દેવ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી તાડપ્રમુખ વૃક્ષોનાં, એકાસ્થિક વૃક્ષોનાં, બહુબીજ વૃક્ષોનાં અને અનેક પ્રકારની વહ્ની-વેલડીઓનાં પ્રવાલઆદિક પાંચ અંગોમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળ આદિક પાંચ અંગોમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; તેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહ્યા શિવાયની વનસ્પતિમાં. ૩૦૪-૩૦૫.

આ સંબંધમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના બાવીશમા શતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—સુરગણની ઉત્પત્તિ પ્રશસ્ત રસ-વર્ણ-ગંધયુક્ત વૃક્ષોનાં પુષ્પ ફળ અને બીજને વિષે થાય છે.

વળી (આ ‘ બાહર ’ માં) એક સમયને વિષે થતા જન્મમરણની સંખ્યા ‘ સૂક્ષ્મ ’ ની પ્રમાણે જ સમજવી. કેમકે અહિં પણ ‘ સૂક્ષ્મની ’ ની પેઠે વિરહ નથી. ૩૦૬.

હવે એમની અનન્તરાપ્તિ વિષે. (પંદરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો મૃત્યુ બાદ અનન્તરભવમાં તિર્યચ-પંચેન્દ્રિયપણ પામીને દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વળી મૃત્યુબાદ અનન્તર-ભવમાં ગર્ભજ મનુષ્યપણ પામી સર્વવિરતિ સમક્તિ અને મોક્ષ પણ મેળવે છે. ૩૦૭-૩૦૮.

વિપદ્યાનન્તરભવે ન લભન્તેઽગ્નિવાયવઃ ।

સમ્યક્ત્વમપિ દુષ્કર્મતિમિરાવૃતલોચનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

इत्यनन्तरान्तिः ॥ १५ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુકાયિકા મુર્કિત યાન્ત્યનન્તરજન્મનિ ।

चत्वार एकसमये षड् वनस्पतिकायिकाः ॥ ३१० ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુપ્રત્યેકતરુષ્વાદ્યલેશ્યાચતુષ્ટયમ્ ।

आद्यं लेश्यात्रयं साधारणद्रुमाग्निवायुषु ॥ ३११ ॥

चतुर्थलेश्यासम्भवस्तु एवम्—

તેજોલેશ્યાવતાં યેષુ નાકિનાં ગતિસંભવઃ ।

आद्यमन्तर्मुहूर्त्तं स्यात्तेजोलेश्यापि तेषु वै ॥ ३१२ ॥

इति लेश्या ॥ १७ ॥

દુષ્કર્મરૂપી તિમિરથી આવૃત થયેલા છે લોચન જેમનાં એવા અગ્નિકાય અને વાયુ-કાયનાં જીવો મૃત્યુ પછી અન્તરભવમાં સમક્તિ સુદ્ધાં પામતા નથી. ૩૦૯.

હવે એમની સમયેસિદ્ધિ વિષે. (સોળમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયનાં જીવો અનન્તરભવમાં એક સમયે ચારની સંખ્યામાં મોક્ષે જાય છે. વનસ્પતિકાયનાં જીવો એક સમયે છ મોક્ષે જાય છે. ૩૧૦.

હવે એમની લેશ્યા વિષે. (સત્તરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાયનાં જીવો, અપ્કાયનાં જીવો તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ૩૧૧.

અહિં કેટલાકને ચાર લેશ્યાઓ કહી, તો એમાં ચોથીનો સંભવ આવી રીતે સમજવો:—
જેઓને વિષે તેજોલેશ્યાવાળા દેવોની ગતિનો સંભવ હોય એઓને પહેલાં અન્તર્મુહૂર્ત મુખી તેજોલેશ્યા પણ હોય. ૩૧૨.

હવે એમની આહારદિશા વિષે. (અઠારમું દ્વાર).

एषां स्थूलक्षमादीनामाहारः षड्दिगुद्भवः ।

स्थूलानिलस्य त्रिचतुःपंचदिकुसंभवोऽप्यसौ ॥ ૩૧૩ ॥

इति आहारदिक ॥ ૧૮ ॥

एकोनविंशतितमादीन्येकादश सूक्ष्मवत् ।

द्वाराणि स्थूलપૃથ્વ્યાદિजीवानां जगुरीश्वराः ॥ ૩૧૪ ॥

आद्यं गुथस्थानमेषु मतं सिद्धान्तिनां मते ।

कर्मग्रंथमते त्वाद्यं तद्द्वयं भूजलद्रुषु ॥ ૩૧૫ ॥

स्युस्तथा स्थूलमरुतां योगाः पंच यतोऽधिकौ ।

एषां वैक्रियतन्मिश्रौ त्रयोऽन्येषां च पूर्ववत् ॥ ૩૧૬ ॥

एवं द्वाराणि ૧૧-૩૧ ॥

अंगुलासंख्यांशमाना यावन्तोशा भवन्ति हि ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूचीरूपा लोके घनीकृते ॥ ૩૧૭ ॥

તાવન્તઃ પર્યાપ્તા નિગોદપ્રત્યેકતરુધરાશ્રાપઃ

स्युः किंचिन्न्यूनावलिघनसमयमितास्त्वनलजीवाः ॥ ૩૧૮ ॥ युग्मम् ॥

બાહર-પૃથ્વીકાય પ્રમુખને છ દિશાનો આહાર હોય છે અને બાહર વાયુકાયને તે ત્રણ, આર અથવા પાંચ દિશાનો પણ હોય છે. ૩૧૩.

એમના ઓગણીશમાથી તે ઓગણત્રીશમા સુધીના અગ્યાર દ્વારો 'સૂક્ષ્મ' (પૃથ્વીકાય આદિક) ના દ્વારોની પેઠે સમજી લેવાં ૩૧૪.

'ગુથુસ્થાન' એમને પહેલું જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તીઓનો મત છે. જ્યારે કર્મગ્રંથના મતે પૃથ્વીકાય, અપકાય તથા વનસ્પતિકાયને પહેલાં બે ગુથુસ્થાન છે. ૩૧૫.

બાહર વાયુકાયને 'યોગ' પાંચ હોય છે કેમકે એને વૈક્રિય, અને મિશ્રવૈક્રિય એમ બે યોગ અધિક છે. બીજાઓને 'પૂર્વવત્' ત્રણ યોગ છે. ૩૧૬.

એવી રીતે ૧૬ થી ૩૧ સુધીના તેર દ્વાર વિષે કહ્યું.

હવે એમના 'માન'-પ્રમાણ' વિષે (બત્રીશમું દ્વાર).

ઘનીભૂત લોકાકાશને વિષે, એક પ્રતરમાં, સૂચીરૂપ, આંગળના અસંખ્યમા ભાગ પ્રમાણ જેટલા અંશે હોય તેટલા પર્યાપ્ત નિગોદ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ-પૃથ્વી અને અપ્-કાયના જીવો હોય; અને કંઈક ન્યૂન એવી 'આવક્ષિ' ના જેટલા 'ઘનસમય' હોય તેટલા અગ્નિપ્રયના જીવો હોય. ૩૧૭-૩૧૮.

અત્ર ચ યથાપિ પૂર્વાર્ધોક્તાશ્ચત્વારસ્તુલ્યમાનકા પ્રોક્તાઃ ।

તદપિ યથોત્તરમધિકાઃ પ્રત્યેતઽવ્યા અસંખ્યગુણાઃ ॥ ૩૧૯ ॥

ઉક્તોઽદ્વગુલાસંખ્યભાગો યઃ સૂચીઃ સંકલ્પને ।

તસ્યાસંખ્યેયભેદસ્વાત્ ઘટતે સર્વમપ્યદઃ ॥ ૩૨૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાસંખ્યેયભાગવર્તિષુ ।

અસંખ્યપ્રતરેષુ સ્યુઃ યાવન્તોઽન્નપ્રદેશકાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

તાવન્તો બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુઃ વાયુકાયિકાઃ ।

ઇદં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તાવાદ્યાંગવિવૃતૌ ત્વિદમ્ ॥ ૩૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુસંવર્તિતલોકૈકપ્રતરાસંખ્યભાગકૈઃ ।

પ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ સ્થૂલાપર્યાપ્તક્ષમામ્બુવાયવઃ ॥ ૩૨૩ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગપ્રદેશસમ્મિતાઃ ।

પર્યાપ્તા બાદરહવિર્ભુજઃ પ્રોક્તાઃ પુરાતનૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥

સંવર્તિતચતુરસ્રીકૃતલોકપ્રેશ્યસંખ્યભાગગતૈઃ ।

વિયદંશૈઃ પર્યાપ્તાસ્તુલ્યાઃ પ્રત્યેકતરુજીવાઃ ॥ ૩૨૫ ॥

વળી અહિં ઉપરના શ્લોકાર્ધમાં ચાર પર્યાપ્તા કહ્યા તેમને તુલ્યમાનવાળા કહ્યા છે, છતાં એમને ઉત્તરોત્તર અસંખ્યઅસંખ્યગણા સમજવા. સુચિખંડ કલ્પવામાં અંગુળનો જે અસંખ્યનો ભાગ કહ્યો છે એના ભેદો અસંખ્ય હોવાથી આ સર્વ ઘટી શકે છે. ૩૧૯-૩૨૦.

ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા અસંખ્ય ' પ્રતરો ' ને વિષે જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયના જીવો હોય—એમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. પણ આચારાંગના વિવરણમાં એમ કહ્યું છે કે—૩૨૧-૩૨૨.

“ સંવર્તિત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, સ્થૂળ-અપર્યાપ્ત-પૃથ્વી, અપ્ અને વાયુ કાયના જીવો છે; અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, પર્યાપ્ત-બાદર અગ્નિકાયના જીવો છે. ૩૨૩-૩૨૪.

“ વળી સંવર્તિત અને ચોરસ કરેલ લોકશ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિના જીવો છે. ૩૨૫.

સંવર્તિત ચતુરસ્ત્રીકૃતસ્ય લોકસ્ય યઃ પ્રતર એકઃ ।

તદસંખ્યભાગલાંશપ્રમિતાઃ પર્યાપ્તબાદરનિગોદાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અતઃપરં તુ ગ્રંથદ્વયેऽપિ તુલ્યમેવ ॥

બાદરાઃ સ્થાવરાઃ સર્વેઽપ્યેતે પર્યાપ્તકાઃ પુનઃ ।

સ્યુઃ પ્રત્યેકમસંખ્યેયલોકાભ્રાંશમિતાઃ खलु ॥ ૩૨૭ ॥

લોકમાનાભ્રાંશંડાનામનન્તાનાં પ્રદેશકૈઃ ।

તુલ્યાઃ સ્થૂલાનન્તકાયજીવાઃ પ્રોક્તા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૩૨૮ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

પર્યાપ્તાઃ બાદરાઃ સર્વસ્તોકાઃ પાવકકાયિકાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રત્યેકધરણીરુહઃ ॥ ૩૨૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સ્યુર્બાદરનિગોદકાઃ ।

તેભ્યો ભૂકાયિકાસ્તેભ્યશ્ચાપસ્તેભ્યશ્ચ વાયવઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સ્થૂલાઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચાધિકાઃ પર્યાપ્તકાસ્તતઃ ॥ ૩૩૧ ॥

“અને સંવર્તિત તથા ચોરસ કરેલ લોકાકાશનો એક પ્રતર હોય—તે પ્રતરના અસંખ્યભાગ—પ્રમાણ આકાશપ્રદેશ જેટલા પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ છે.” ૩૨૬.

આ પછીની વાત બેઉ ગ્રંથમાં સરખી છે.

આ સર્વે પર્યાપ્તબાદર સ્થાવરો દરેક લોકાકાશના અસંખ્યાત અંશો જેટલા છે. ૩૨૭.

વળી બાદર અનંતકાય જીવો લોકપ્રમાણ અનંતાઆકાશખંડોના પ્રદેશો જેટલા છે—એમ શ્રીજિનતું વચન છે. ૩૨૮.

હવે એમના અદ્યબહુત્વ વિષે. (તેત્રીશમું દ્વાર).

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયના જીવો સર્વકરતાં અદ્ય છે. એના કરતાં, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવો અસંખ્યગણા છે. એના કરતાં અસંખ્યગણા બાદર નિગોદના જીવો છે. એના કરતાં પૃથ્વીકાયનાં, એના કરતાં અપ્કાયનાં અને એના કરતાં વાયુકાયનાં જીવો અસંખ્યગણા છે. વળી એના કરતાં બાદર વનસ્પતિકાયના જીવો અનંતગણા છે; અને આ કરતાં સામાન્યતઃ ‘બાદરપર્યાપ્ત’ અધિક છે. ૩૨૯—૩૩૧.

સ્વસ્વજાતીયપર્યાપ્તકેભ્યોઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અપર્યાપ્તાઃ સ્વજાતીયદેહિનઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૩૨ ॥

યદ્વાદરસ્ય પર્યાપ્તકસ્યૈકૈકસ્ય નિશ્રયા ।

અસંખ્યેયાઃ અપર્યાપ્તાઃ તજ્જાતીયાઃ ભવન્તિ હિ ॥ ૩૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયામ્ ।

પજ્જત્તગનિસ્સાએ અપજ્જત્તગા વક્કમન્તિ । જત્થ એગો તત્થ નિયમા અસંખેજ્ઞા ॥

ઇતિ અલ્પબહુત્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યાં ભૂકાયા દિગપેક્ષયા ।

ઉદક્ પ્રાક્ ચ તતઃ પ્રત્યક્ ક્રમાત્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપપત્તિશ્ચાત્ર—

યસ્યાં દિશિ ઘનં તસ્યાં બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ।

યસ્યાં ચ શુષિરં તસ્યાં સ્તોકા એવ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૩૫ ॥

દક્ષિણસ્યાં ચ નરકનિવાસા ભવનાનિ ચ ।

ભૂયાંસિ ભવનેશાનાં પ્રાચુર્યં શુષિરસ્ય તત્ ॥ ૩૩૬ ॥

અલ્પા ઉદિચ્યાં નરકા ભવનાનીતિ તત્ર તે ।

ઘનપ્રાચુર્યતોઽનલ્પાઃ સ્યુર્યામ્યદિગપેક્ષયા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી પોતપોતાની જાતિવાળા ' અપર્યાપ્ત ' સ્વસ્વજાતીય ' પર્યાપ્ત ' કરતાં અસંખ્ય-ગણા છે; કેમકે દરેક ' બાદર પર્યાપ્તિ ' ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ' બાદર અપર્યાપ્તિ ' હોય છે. ૩૩૨-૩૩૩.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

પર્યાપ્તની નિશ્રાએ એક અપર્યાપ્ત ઉદ્ભવે છે. એટલે જ્યાં ' પર્યાપ્ત ' ' એક ' હોય ત્યાં અપર્યાપ્ત ચોક્કસ અસંખ્ય હોય છે.

હવે એમના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે. (૩૪ મું દ્વાર)

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી ઓછા પૃથ્વીકાયજીવો છે. એના કરતાં અનુક્રમે અધિક અધિક ઉત્તરદિશામાં, પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં છે. ૩૩૪.

એનું કારણ આ પ્રમાણે :—

જે દિશાઓ ઘન હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયના જીવો બહુ હોય અને જ્યાં પોદાણ હોય ત્યાં તે થોડા હોય છે; અને દક્ષિણ દિશામાં નરકાવાસ અને ભુવનપતિના ભવનો ઘણા હોવાથી, ત્યાં

પ્રાચ્યાં રવિશશિદ્વીપસદ્ભાવાત્ ઘનભૂરિતા ।

ઉત્તરાપેક્ષયા તત્ર બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ॥ ૩૩૮ ॥

પ્રાકૃપ્રતીચ્યોઃ રવિશશિદ્વીપસામ્યેઽપિ ગૌતમઃ ।

દ્વીપોઽધિકઃ પ્રતીચ્યાં સ્યાત્તતસ્તેઽત્રાધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૩૯॥

નનુ પ્રતીચ્યામધિકો દ્વીપો યથાસ્તિ ગૌતમઃ ।

તથાત્ર સન્ત્યધોગ્રામાઃ સહસ્રયોજનોઽટતાઃ ॥ ૩૪૦ ॥

તત્સ્વાતપૂરિતન્યાયાત્ ઘનસ્ય શુષિરસ્ય ચ ।

સામ્યાત્ પૃથ્વીકાયિકાનાં પ્રત્યક્ પ્રચૂરતા કથમ્ ॥૩૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

યથા પ્રત્યગધોગ્રામાસ્તથા પ્રાચ્યામપિ ધ્રુવમ્ ।

ગત્તાદિસંભવોઽસ્ત્યેવ કિં ચ દ્વીપોઽપિ ગૌતમઃ ॥ ૩૪૨ ॥

વક્ત્યમાણોચ્છ્રૂયાયામઘ્યાસઃ પ્રત્નિપ્યતે ધિયા ।

યદ્યધોગ્રામશુષિરે તદપ્યેષોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઘણું પોલાણુ છે. વળી ઉત્તર દિશામાં નરકાવાસ અને ભવનો થોડાં છે માટે ત્યાં દક્ષિણદિશાની અપેક્ષાએ વિશેષ ઘનતા હોવાથી પૃથ્વીકાયણુવો ઘણા છે. ૩૩૫-૩૩૭.

વળી પૂર્વદિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ આવેલા હોવાથી, ત્યાં ઉત્તર કરતાં વિશેષ ઘનતા છે માટે ત્યાં એ કરતાં પણ વિશેષ પૃથ્વીકાયણુવો છે. ૩૩૮.

હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ અગર જો કે સમાન જ છે તો પણ પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે, તેથી ત્યાં ઘનતા પણ વિશેષ; એટલે ત્યાં પૃથ્વીકાયો પણ વિશેષ. ૩૩૯.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે—

પશ્ચિમમાં જેમ ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે તેમ ત્યાં સહસ્રયોજન ઊંડા અધોગ્રામ પણ છે માટે સ્વાતપૂરિત ન્યાયે ઘનતા અને પોલાણુ સરખાં થયાં. એટલે પછી ત્યાં પૃથ્વીકાયણુવોનું પ્રચૂરપણું કેવી રીતે સંભવે ? ૩૪૦-૩૪૧.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં અધોગ્રામ (નું પોલાણુ) છે તેમ પૂર્વમાં પણ ગત્તાદિકના પોલાણુનો સંભવ છે. વળી પણ મોટા વિસ્તારવાળો આ ગૌતમદ્વીપ છે એને જો અધોગ્રામના પોલાણુમાં

एवं च घनबाहुल्यात् प्रतीच्यां प्रागपेक्षया ।

पृथ्वीकायिकबाहुल्यं युक्तमेव यथोदितम् ॥ ૩૪૪ ॥

भवन्त्यप्कायिकाः स्तोकाः पश्चिमायां ततः क्रमात् ।

प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च विशेषेणाધિકાધિકાઃ ॥ ૩૪૫ ॥

उपपत्तिश्च अत्र—

प्रतीच्यां गौतमद्वीपस्थाने वारामभावतः ।

सर्वस्तोका जिनैरुक्ता युक्तमेवाम्बुकायिकाः ॥ ૩૪૬ ॥

पूर्वस्यां गौतमद्वीपाभावाद्विशेषतोऽधिकाः ।

દક્ષિણે સ્થાં ચન્દ્રસૂર્યદ્વીપાભાવાત્તતોઽધિકાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

उदिच्यां मानससरःसद्भावात्सर्वतोऽधिकाः ।

अस्ति ह्यस्यां तदसंख्ययोजनायतविस्तृतम् ॥ ૩૪૮ ॥

याम्युदीच्योर्वह्निकायाः स्तोकाः प्रायो मिथः समाः ।

अग्न्यारंभकबाहुल्यात् प्राच्यां संख्यगुणाધિકાઃ ॥ ૩૪૯ ॥

તતઃ પ્રતીચ્યામધિકા વહ્ન્યાદ્યારંભકારિણામ્ ।

પ્રામેષ્વધોલૌકિકેષુ બાહુલ્યાદ્ધરણીસ્પૃશામ્ ॥ ૩૫૦ ॥

ઉપાડીને નાખવામાં આવે તોયે તે વધી જાય છે. એટલે પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં ' ઘનતા ' વધી, માટે પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ત્યાં વિશેષપણું—બાહુલ્ય કહ્યું એ યુક્ત જ છે. ૩૪૨-૩૪૪.

હવે અપ્કાયના જીવો પશ્ચિમ દિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ અધિક છે. ૩૪૫.

એનું પણ કારણ છે—તે આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપને સ્થાને જળનો અભાવ હોવાથી, ત્યાં એના (અપ્કાયના) જીવ થોડા હોય—એ તો ચોક્કસ વાત છે. વળી પૂર્વમાં ગૌતમદ્વીપ નથી એટલે એટલું ત્યાં જળ વધ્યું તેથી એનાં જીવ પણ વધ્યા. અને દક્ષિણમાં સૂર્યચંદ્ર દ્વીપો નહીં હોવાથી ત્યાં એ (એમની જગ્યાએ જળ વધ્યું એટલે) એ જીવ વિશેષ અધિક થયા. તેમ ઉત્તર દિશામાં માનસ સરોવર આવ્યું એટલે (જળની બહુ જ બહોળતા એટલે) અપ્કાયના જીવ ત્યાં સર્વથી અધિક. કેમકે માનસ સરોવરનો વિસ્તાર અસંખ્ય યોજનોમાં છે. ૩૪૬-૩૪૮.

હવે અગ્નિકાયના જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં થોડા છે, અને બેજી દિશામાં સમાન છે. પૂર્વમાં અગ્નિના આરંભકો વિશેષ હોવાથી એ સંખ્યગણા વિશેષ છે. પશ્ચિમમાં વળી એથીયે અધિક છે કારણકે અધોગ્રામમાં અગ્નિ આદિકના આરંભવાળા પ્રાણીઓ અધિક છે. ૩૪૯-૩૫૦.

પૂર્વસ્યાં મરુતઃ સ્તોકાસ્તતોઽધિકાધિકા મતાઃ ।

પ્રતીચ્યામુત્તરસ્યાં ચ દક્ષિણસ્યાં યથાક્રમમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

યસ્યાં સ્યાત્ શુષિરં ભૂરિ તસ્યાં સ્યુર્ભૂરયોઽનિલાઃ ।

ઘનપ્રાચુર્યે ચ તેઽલ્પાસ્તચ્ચ પ્રાગેવ ભાવિતમ્ ॥ ૩૫૨ ॥

સ્યુર્યદપિ સ્વાતપૂરત્તેણુદ્વિત્યા પ્રત્યગ્ ધરાધિકા તદપિ ।

પ્રત્યગધોગ્રામભુવાં નિમ્નત્વાદ્વાસ્તવી શુષિરબહુતા ॥ ૩૫૩ ॥

વનાનામલ્પબહુતા ભાવ્યાપ્કાયિકવહુધૈઃ ।

તરૂણાં હ્યલ્પબહુતા જલાલ્પબહુતાનુગા ॥ ૩૫૪ ॥

સામાન્યતોઽપિ જીવાનામલ્પતા બહુતાપિ ચ ।

વનાલ્પબહુતાપેક્ષા દ્વનન્તા એત એવ ચત્ ॥ ૩૫૫ ॥

इति दिग्पेयाल્પबहुता ॥ ૩૪ ॥

કાયસ્થિતિર્યા સૂક્ષ્માણાં પ્રાગુક્તા તન્મિતં મતમ્ ।

સામાન્યતો બાદરાણાં બાદરત્વે કિલાન્તરમ્ ॥ ૩૫૬ ॥

સ્થૂલદમાન્મ્ભોગ્નિપવનપ્રત્યેકદ્રુષુ ચાન્તરમ્ ।

અનન્તકાલો જ્યેષ્ઠં સ્યાલ્લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

હવે વાયુકાયના જીવો પૂર્વમાં સૌથી અદ્ય છે, અને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે વધતાવધતા છે. જ્યાં પોલાણુ ભાગ વિશેષ ત્યાં વાયુકાય વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યાં ઘનતા વિશેષ ત્યાં એ અદ્ય હોય એ ખુદલું છે. એ પૂર્વે પણ જણાવી ગયા છીએ. સ્વાતપૂરિત ન્યાયની ગણતરીએ જો કે પશ્ચિમની પૃથ્વી અધિક થાય તો એ ત્યાંના અધોગ્રામની ભૂમિ નીચાણમાં હોવાથી, પોલાણુનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે ઘણો જ રહે. (અને તેથી ત્યાં વાયુકાયના જીવો પણ અધિક હોય). ૩૫૧-૩૫૩.

હવે વનસ્પતિકાયના જીવોનું અદ્યાધિકપણું અપકાયના જીવોની પ્રમાણે સમજવું. કારણકે વનસ્પતિ સર્વત્ર જળના પ્રમાણમાં હોય છે. સામાન્યપણે પણ જીવોનું અદ્યાધિકપણું વનસ્પતિકાયના જીવોના અદ્યાધિકપણા ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે એકલા વનસ્પતિકાયિક જીવો જ અનન્ત છે. ૩૫૪-૩૫૫.

હવે એમના અન્તર વિષે. (૩૫ મું દ્વાર).

‘ સૂક્ષ્મો ’ ની પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિના જેટલો જ સામાન્યતઃ ‘ બાદરો ’ નો બાદરત્વમાં અન્તર છે. ૩૫૬.

બાદર પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ અને-પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવોને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; અને જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે; કેમકે એઓ અનન્તકાળ

કાલં નિગોદેષુ યત્તેऽનન્તં ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।
 સ્થિત્વા સ્થૂલદ્માદિભાવં પુનઃ કેચિદવાપ્નુયુઃ ॥ ૩૫૮ ॥
 બાદરસ્ય નિગોદસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।
 કાલોઽસંખ્યઃ પૃથિવ્યાદિકાયસ્થિતિમિતશ્ચ સઃ ॥ ૩૫૯ ॥
 સામાન્યતઃ સ્થૂલવનકાયત્વેऽપ્યેતદન્તરમ્ ।
 જઘન્યતસ્તુ સર્વેષામન્તર્મુહૂર્ત્તમેવ તત્ ॥ ૩૬૦ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

સ્વરૂપમેકેન્દ્રિયદેહિનાં મયા ધિયાલ્પયા કિંચિદિદં સમુદ્ધૃતમ્ ।
 શ્રુતાદગાધાદિવ દુગ્ધવારિધેઃ જલં સ્વચંચ્વા શિશુના પતત્રિણા ॥૩૬૧॥
 વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં પંચમઃ ॥ ૩૬૨ ॥

इति पंचमः सर्गः

પર્યન્ત અને અન્તર્મુહૂર્ત્તપર્યન્ત નિગોદને વિષે રહીને પુનઃ બાદરપૃથ્વીકાયાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫૭-૩૫૮.

બાદર નિગોદનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અસંખ્યકાળ છે અને એનું માન પૃથ્વીકાય આદિની સ્થિતિ જેટલું છે. ૩૫૯.

સામાન્યતઃ બાદર વનસ્પતિકાયત્વને વિષે પણ એટલું જ અન્તર છે. જો કે જઘન્ય અન્તર તો સર્વેનું, અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે. ૩૬૦.

જેવી રીતે એક પક્ષીનું બચ્ચું પોતાની ચાંચવડે અગાધસમુદ્રમાંથી જળ ગ્રહણ કરે તેમ મેં મારી અદ્યપુદ્ધિઅનુસાર, અગાધશ્રુતસાગરમાંથી આ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓનું કિંચિત્ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરીને કહ્યું છે. ૩૬૧.

જેમની કીર્તિ અખિલ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસિ અને, માતા રાજબા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકટ કરનાર અથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીતરતા સારને લીધે સુભગ એવો પાંચમો સર્ગ નિર્વિધ્ને પૂર્ણ થયો.

पांचमो सर्ग समाप्त.

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

विकलान्यसमग्राणि स्युर्येषामिन्द्रियाणि वै ।
विकलेन्द्रियसंज्ञास्ते स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं भेदाः ॥ १ ॥

अन्तर्जा कृमयो द्वेधा कुक्षिपायुसमुद्भवाः ।
विष्टाद्यमेधजाः कीटाः काष्ठकीटा घृणाभिधाः ॥ २ ॥
गंडोला अलसा वंशीमुखा मातृवहा अपि ।
जलौकसः पूतरका मेहरा जातका अपि ॥ ३ ॥
नानाशंखाः शंखनकाः कपर्दशुक्तिचन्दनाः ।
इत्याद्या द्वीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तया द्विधा ॥ ४ ॥

इति द्वीन्द्रियभेदाः ।

पीपिलिका बहुविधा घृतेत्यश्चौपदेहिकाः ।
लिङ्गा मर्कोटका यूका गर्दभा मत्कुणादयः ॥ ५ ॥

सर्ग छठो.

જે જીવોને ઇન્દ્રિયો ‘વિકલ’ એટલે ઓછી હોય, પૂરેપૂરી ન હોય એઓ ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવાય. એટલે જે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણઇન્દ્રિયવાળા અને ચારઇન્દ્રિયવાળા જીવો ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવાય. ૧.

પ્રથમ, એ વિકલેન્દ્રિય જીવોના ‘લેદ’ વિષે. (૧)

કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થનારા, અને ગુદાદ્વારમાં ઉત્પન્ન થનારા—એમ બે પ્રકારના શરીર જ કૃમિઓ; વિષ્ટા આદિ અમેઘ્ય પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા; કાષ્ટમાં ઉત્પન્ન થતા ‘ઘુણા’ નામના કીડા; ગંડોલા; અણુસીયાં; વંશીમુખા; માતૃવહા; જળો; પૂરા; મેહરા; જાતક; નાના પ્રકારના શંખો; શંખલા; કોડી; છીપ; ચંદન વગેરે એઇન્દ્રિય જીવો છે. એ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એમ બે પ્રકારના છે. ૨-૪.

ઘણી જાતની કીડીઓ, ધીમેલ, ઉધ્ધેહિ, લીંબ, મકોડા, જૂ, ગદ્ગદયાં, માંકડ, ગોકળગાય, ઇંચળ, સાવા, ગુંમી, છાણના કીડા, ચોરકીડા, ધાન્યના કીડા, પાંચેરંગના કંથવા,

ઇન્દ્રગોપેલિકા સાવા ગુલ્મીગોમયકીટકાઃ ।
 ચૌરકીટા ધાન્યકીટાઃ પંચવર્ણાશ્ચ કુન્થવઃ ॥ ૬ ॥
 તુણકાષ્ઠફલાહારાઃ પત્રવૃન્તાશના અપિ ।
 ઇત્યાદ્યાસ્ત્રીન્દ્રિયાઃ પર્યાપ્તાપર્યાસતયા દ્વિધા ॥ ૭ ॥

ઇતિ ત્રીન્દ્રિયભેદાઃ ।

વૃશ્ચિકા ઝરુનામાશ્ચ ભ્રમર્યો ભ્રમરા અપિ ।
 કંસાર્યો મશકાસ્તિહ્વા મક્ષિકા મધુમક્ષિકાઃ ॥ ૮ ॥
 પતંગા સ્ફિલિકા દંશાઃ સ્વદ્યોતા ઢિકણા અપિ ।
 રક્તપીતહરિત્કૃષ્ણચિત્રપદ્માશ્ચ કીટકાઃ ॥ ૯ ॥
 નન્દ્યાવર્તાશ્ચ કપિલડોલાદ્યાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ।
 ભવન્તિ તેઽપિ દ્વિવિધાઃ પર્યાપ્તાન્યતયાશ્ચિલાઃ ॥ ૧૦ ॥

ઇતિ ચતુરિન્દ્રિયભેદાઃ ॥

અથ સ્થાનમ્ ॥

ઊર્ધ્વાધોલોકયોરેકદેશભાગે ભવન્તિ તે ।
 તિર્યગ્લોકે નદીકૂપતટાકદીર્ઘિકાદિષુ ॥ ૧૧ ॥
 દ્વીપામ્ભોધિષુ સર્વેષુ તથા નીરાશ્રયેષુ ચ ।
 ષોઢાપિ વિકલાક્ષાણાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ તાત્ત્વિકૈઃ ॥ ૧૨ ॥

તૃણ-કાષ્ઠ તથા-ફળનો આહાર કરનારા તેમજ પાંદડા-અને ડીંટીયાનો આહાર કરનારા-
 ઇત્યાદિ ત્રણુધંદ્રિયોવાળા જીવ છે. એઓ પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત-એમ બે પ્રકારના
 છે. ૫-૭.

વીંછી, કરોળીઆ, ભમરી, ભમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી,
 પતંગીઆ, જલકા, ડાંસ, ખદ્યોત, હીકણા, લાલ પીળી લીલી કાળી તથા કાબરચિત્રી
 પાંખવાળા કીડા, નંદાવર્ત, ખડમાકડી-ઇત્યાદિ ચારધંદ્રિયોવાળા જીવો છે. એમના પણ
 પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ છે. ૮-૧૦.

એમનાં ‘ સ્થાન ’ વિષે (૨).

છયે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકના એકદેશભાગની અંદર
 હોય છે. વળી તિર્યગ્લોકમાં નદી, કુવા, તળાવ, વાવ વગેરેમાં પણ હોય છે, તેમ જ સર્વ દ્વીપો,

ઉપપાતાત્સદ્ધાતાન્નિજસ્થાનાદપિ સ્ફુટમ્ ।

અસંખ્યેયતમેભાગે તે લોકસ્ય પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આહારાંગેન્દ્રિયોચ્છ્વાસભાષાલ્યા ણ્ણુ પંચ ચ ।

પર્યાપ્તયસ્તથા પ્રાણાઃ ષડ્સપ્તાઘૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચત્વારઃ સ્થાવરોક્તાસ્તે જિઘ્ઘાવાગૂબલવૃદ્ધિતઃ ।

ષડ્દ્વીન્દ્રિયેષ્વથૈકૈકેન્દ્રિયવૃદ્ધિસ્તતો દ્વયોઃ ॥ ૧૫ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

લલ્લદ્વયં ચ યોનીનામેષુ પ્રત્યેકમિષ્યતે ।

લક્ષાણિ કુલકીટીનાં સપ્તાઘ નવ ચ ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥

इति योनिसंख्या कुलसंख्या च ॥ ४-५ ॥

વિવૃતા યોનિરેતેષાં ત્રિવિધા સા પ્રકીર્તિતા ।

સચિત્તાચિત્તમિશ્રાલ્યા ભાવના તત્ર દર્શયતે ॥ ૧૭ ॥

સમુદ્રો તથા જળાશયોમાં પણ હોય છે. ઉપપાતથી, સમુદ્ધાતથી અને સ્વસ્થાનથી પણ એઓ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૧૧-૧૩.

એમની 'પર્યાપ્તિ' વિષે. (૩).

એમને પાંચ પર્યાપ્તિ છે : (૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ. વળી પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયોવાળાને છે, ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાને સાત, અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને આઠ હોય છે. ('સ્થાવર' ને છે એ ચાર પ્રાણ, પાંચમો 'જીવ્હા ઇન્દ્રિય,' અને છઠ્ઠો વચ્ચનબળ-એ પ્રમાણે છે પ્રાણ બેઇન્દ્રિયજીવોના. ત્રેઇન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય વધી એટલે ૬+૧=૭ સાત પ્રાણ; અને ચત્તરિન્દ્રિયને વળી એનાથી એક ઇન્દ્રિય વધી, એટલે ૭+૧=૮ પ્રાણ). ૧૪-૧૫.

એમની 'યોનિસંખ્યા' તથા 'કુલસંખ્યા' વિષે. (૪-૫).

એમની પ્રત્યેકની બે લાખ યોનિઓ છે. અને કુલકોટિ, બેઇન્દ્રિયોની સાત લાખ, ત્રેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ અને ચત્તરિન્દ્રિયોની નવ લાખ છે. ૧૬.

એમના 'યોનિસ્વરૂપ' વિષે. (૬).

એમની યોનિ વિવૃત્ત હોય છે અને એ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારની છે; જીવતા બળદ વગેરેના શરીરથી નીકળેલા કીડા વગેરેની સચિત્ત યોનિ છે; અચિત્ત કાષ્ઠ

જીવદ્ગવાદિદેહોત્થકૃમ્યાદીનાં સચિત્તતા ।

અચિત્તકાષ્ટાદ્યુત્પન્નધુણાદીનામચિત્તતા ॥ ૧૮ ॥

સચિત્તાચિત્તકાષ્ટાદિસંજાતાનાં તુ મિશ્રકા ।

ઉષ્ણા શીતા ચ શીતોષ્ણોત્યપિ સા ત્રિવિધા મતા ॥ ૧૯ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ६ ॥

દ્રવ્યક્ષાણાં દ્વાદશાબ્દાનિ ભવેજ્જ્યેષ્ઠા ભવસ્થિતિઃ ।

ત્ર્યક્ષાણાં પુનરેકોનપંચાશદેવ વાસરાઃ ॥ ૨૦ ॥

ષણ્માસાશ્ચતુરક્ષાણાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તક્રમ્ ।

સાન્તર્મુહૂર્ત્તોના ત્વેષાં સ્યાત્પર્યાસતયા સ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

ઓઘતો વિકલાક્ષેષુ કાયસ્થિતિરૂરીકૃતા ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાણિ પ્રત્યેકં ચ તથા ત્રિષુ ॥ ૨૨ ॥

પર્યાસત્વે તુ નવરં દ્રવ્યચ્ચકાયસ્થિતિર્મિતા ।

સંખ્યેયાન્યેવ વર્ષાણિ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૨૩ ॥

ભવસ્થિતિર્દ્વીન્દ્રિયાણામુત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દિકી ।

તાદૃગૂનિરન્તરકિયદ્ભવાદાનાદસૌ ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

વગેરેના ક્રીડાઓની અચિત્ત યોનિ છે; તેમજ સચિત્તઅચિત્ત કાષ્ટ વગેરેના ક્રીડાઓની મિશ્ર યોનિ છે. વળી ઉષ્ણ, શીત, શીતોષ્ણ-એમ પણ ત્રણ પ્રકારની (યોનિ) કહી છે. ૧૭-૧૯.

એમની ' ભવસ્થિતિ ' વિષે. (૭).

એઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની, ત્રણધન્દ્રિયવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ઓગણપચાસ દિવસની, અને ચારધન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છ માસની છે. જઘન્ય ભવસ્થિતિ તો સર્વવિકલેન્દ્રિયોની અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. વળી એમની પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત ઓછી છે. ૨૦-૨૧.

એમની ' કાયસ્થિતિ ' વિષે. (૮).

ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોની ઓઘથી કાયસ્થિતિ, પ્રત્યેક પ્રકારમાં તથા ત્રણ પ્રકારમાં સંખ્યાત સહસ્રોવર્ષોની છે. પણ એમાં જે પર્યાપ્ત એઘન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષોની જ કહી છે. કારણ કે એઘન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની છે; અને એવા

एवमग्रेऽपि संख्येयदिनरूपा च पर्याप्तत्रीन्द्रियांगिनाम् ।

पर्याप्तचतुरक्षाणां संख्येयमासरूपिका ॥ २५ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

कार्मणं तैजसं चौदारिकमेतत्तनुत्रयम् ।

इति देहाः ॥ ९ ॥

केवलं हुंडसंस्थानमेतेषां परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

योजनानि द्वादशैषાં ત્રિગવ્યૂત્યેકયોજનમ્ ।

ક્રમાજ્જ્યેષ્ઠા તનુર્લઘ્વ્યંગુલાસંખ્યલવોન્મિતા ॥ ૨૭ ॥

ગ્રાહ્ય—

बारसजोअण संखो तिकोस गुम्मी य जोअणं भमरो ॥ इति ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

वेदनोत्थः कषायोत्थो मरणान्तिक इत्यपि ।

विकलेन्द्रियजीवानां समुद्धाता अमी त्रयः ॥ ૨૮ ॥

इति समुद्धाताः ॥ ૧૨ ॥

પૃથ્વ્યાદ્યાઃ સ્થાવરાઃ પંચ દ્વીન્દ્રિયાદ્યાસ્ત્રયઃ પુનઃ ।

સંખ્યેયજીવિનઃ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્નરા અપિ ॥ ૨૯ ॥

ઉપરાઉપર સતત કેટલાક ભવો કરવાથી કાયસ્થિતિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયોની સંખ્યાત દિવસોની, અને પર્યાપ્ત ચત્તરિન્દ્રિયોની સંખ્યાત માસની કાયસ્થિતિ છે. ૨૨-૨૫.

એમનાં બીજાં દ્વારો વિષે. (૯-૧૨).

એમનાં શરીર ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક. સંસ્થાન કેવળ હુંડક-સંસ્થાન જ છે. દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ, એઇન્દ્રિયોનું બાર યોજન, ત્રેઇન્દ્રિયોનું ત્રણ કોસ અને ચત્તરિન્દ્રિયોનું એક યોજન છે; જઘન્યતઃ શરીરમાન ત્રણેનું, આંગળના અસંખ્યતમા ભાગ જેટલું છે. એ સંબંધમાં અન્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાં કહ્યું છે કે (ઉત્કૃષ્ટતઃ) શંખ બાર યોજનનો, ગુદમી ત્રણ કોસની અને ભમરો એક યોજનનો હોય છે. આ વિકલેન્દ્રિય જીવોને સમુદ્ધાત ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : (૧) વેદનાથી ઉત્પન્ન થતો; (૨) કષાયથી ઉત્પન્ન થતો, (૩) મરણાન્તિક. ૨૬-૨૮.

એમની ‘ ગતિ ’ તથા ‘ આગતિ ’ વિષે (૧૩-૧૪).

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચે સ્થાવરો; ત્રણે વિકલેન્દ્રિયો; તથા સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા

સ્થાનકેષુ દશસ્વેષુ ગચ્છન્તિ વિકલેન્દ્રિયાઃ ।

દશમ્ય એવૈતેમ્યશ્ચોત્પદ્યન્તે વિકલેન્દ્રિયાઃ ॥૩૦॥ યુગ્મમ્ ॥

ન દેવનારકાસંખ્યજીવતિર્યગ્નરેષુ ચ ।

એષાં ગમાગમૌ તસ્માત્ દ્વિગતા દ્વાગતા ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

ઉપપાતચ્યવનયોર્વિરહો દ્વીન્દ્રિયાદિષુ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટો જઘન્યઃ સમયાવધિઃ ॥ ૩૨॥

ઉત્પદ્યન્તે વિપદ્યન્તે ચૈકેન સમયેન તે ।

एको द्वौ वा त्रयः संख्या असंख्या विकलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

इति गतागती ॥ १३-१४ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં કેચિદાસાદયન્ત્યમી ।

યાવદ્દીક્ષાં ભવે ગમ્યે ન તુ મોક્ષં સ્વભાવતઃ ॥ ૩૪ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

एकस्मिन् समये सिद्धिर्विकलानां न सम्भवेत् ।

ग्रामो नास्ति कुतः सीमा मोक्षो नास्तीति सा कुतः ॥ ३५ ॥

પંચેન્દ્રિતિર્યંચ અને મનુષ્યો—આ દશ સ્થાનકોની અંદર વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ છે, અને એજ દશ સ્થાનકોમાંથી એઓની આગતિ થાય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ તથા મનુષ્યોમાં તેઓ જતાયે નથી તેમ ત્યાંથી આવતા યે નથી. દેવતા કે નારકીમાં પણ તેમની ગતિ કે આગતિ છે જ નહિ. માટે એઓને મનુષ્ય અને તિર્યંચની—એમ બે જ ગતિ અને બે જ આગતિ રહી. ૩૦-૩૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ઉત્પત્તિ અને અવનનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્નર્મુહૂર્ત્તનો, અને જઘન્યતઃ એક સમયનો કહ્યો છે. ૩૨.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની, એકસમયમાં જન્મમરણની સંખ્યા એક, બે, ત્રણ, છેલ્લામાં છેલ્લી સંખ્યાસુધી, અને એથી પણ વિશેષની છે. ૩૩.

હવે એમના ૧૫ મા દ્વારથી ૨૩ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્યત્વ આદિ સામગ્રીને યોગે અનન્તરભાવમાં યાવત્ સર્વ-વિરતિરૂપ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ સ્વભાવતઃ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી. ૩૪.

વિકલેન્દ્રિય જીવોનો મોક્ષ જ નથી. એટલે પછી ‘એકસમયસિદ્ધિ’ જેવું કંઈ રહ્યું નહિ. કારણકે ગામ વિના સીમા કેવી ? ૩૫.

इति एकसमयसिद्धिः ॥ १६ ॥

कृष्णा नीला च कापोतीत्येषां लेश्यात्रयं स्मृतम् ।

इति लेश्या ॥ १७ ॥

त्रसनाढ्यन्तरे सत्त्वादाहारः षड्दिगुद्भवः ॥ ३६ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एषां संहननं चैकं सेवार्त्तं परिकीर्तितम् ।

इति संहननम् ॥ १९ ॥

मानमायाक्रोधलोभा कषाया एषु वर्णिताः ॥ ૩૭ ॥

इति कषायाः ॥ ૨૦ ॥

आहारप्रमुखाः संज्ञाश्चतस्र एषु दर्शिताः ।

इति संज्ञाः ॥ ૨૧ ॥

द्व्यक्षाणां स्पर्शनं जीह्वेत्याख्याતમિન્દ્રિયં દ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥

તત્ત્ર્યક્ષચતુરક્ષાણાં ક્રમાદ્ વ્રાણેચ્છણાધિકં ।

इति इन्द्रियम् ॥ ૨૨ ॥

અસત્ત્વાદ્વ્યક્તસંજ્ઞાનાં તે નિર્દિષ્ટા અસંજ્ઞિનઃ ॥ ૩૯ ॥

यद्वा न दीर्घकालिकी नापि दृष्टिवादोपदेशिकी ।

स्याद्धेतुवादिकी ह्येषां न तया संज्ञिता पुनः ॥ ૪૦ ॥

इति संज्ञिता ॥ ૨૩ ॥

વિકલેન્દ્રિય જીવોને લેશ્યા ત્રણ હોયઃ કૃષ્ણા, નીલા અને કાપોતી. આ જીવો ત્રસ-
નાડીની અંદર હોવાથી એમને છ દિશાઓનો આહાર હોય છે. ૩૬.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને એક જ ‘ સેવાર્ત્ત ’ સંહનન જ છે. વળી એઓને ચારે કષાયો
છેઃ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ૩૭.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. ઇન્દ્રિયોમાં, ઐન્દ્રિય જીવોને
સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય; ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને એ બે ને ત્રીજી વ્રાણેન્દ્રિય; અને ચઉરિન્દ્રિય
જીવોને એ ત્રણ ને ચોથી ચક્ષુરિન્દ્રિય-એ પ્રકારે છે. ૩૮-૩૯.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને પ્રકટ સંજ્ઞા નથી તેથી એઓને ‘ અસંજ્ઞી ’ કહ્યા છે. અથવા તો;
એમને દીર્ઘકાલિકી કે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોતી નથી, કદા હેતુવાદિકી સંજ્ઞા હોય છે
પણ એથી એઓમાં સંજ્ઞિપણું કહેવાય નહિ. (એટલે એઓને અસંજ્ઞી કહ્યા છે). ૪૦.

કેવલં કલીબવેદાશ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટય એવ તે ।

સમ્યગ્દૃશો હ્યલ્પકાલં વિદ્યુજ્જ્યોતિર્નિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૧ ॥

સાસ્વાદનાખ્યસમ્યક્ત્વે કિંચિત્ શેષે મૃતિ ગતાઃ ।

વિકલાક્ષેષુ જાયન્તે યે કેચિત્તદપેક્ષયા ॥ ૪૨ ॥

અપર્યાપ્તદશાયાં સ્યુઃ સમ્યગ્દૃશોઽપિ કેચન ।

પર્યાપ્તત્વે તુ સર્વેઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટય એવ તે ॥ ૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इति वेदः दृष्टिश्च ॥ २४-२५ ॥

મતિશ્રુતાભિધં જ્ઞાનદ્વયં સમ્યગ્દૃશાં ભવેત્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને તેષાં મિથ્યાત્વિનાં પુનઃ ॥ ૪૪ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

અચક્ષુર્દર્શનોપેતા દ્વિત્ર્યન્દ્રાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ।

સચક્ષુર્દર્શનાચક્ષુર્દર્શનાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૪૫ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

સ્યુઃ સાકારોપયોગાસ્તે જ્ઞાનાજ્ઞાનવ્યપેક્ષયા ।

નિરાકારોપયોગાસ્તે દર્શનાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

હવે એમના 'વેદ' અને 'દષ્ટિ' વિષે. (૨૪-૨૫).

વિકલેન્દ્રિય જીવોને કેવળ નપુંસકવેદ હોય છે. એઓ વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કેમકે એમને વિદ્યુત્તી ન્યોતિની જેમ, અપકાળસુધી જ સમ્યક્દૃષ્ટિ રહે છે. ૪૧.

સાસ્વાદન સમક્રિત કંઈક શેષ રહે ત્યારે મૃત્યુ પામીને જે કોઈ પ્રાણીઓ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ, અપર્યાપ્ત દશામાં કેટલાક સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો પણ હોય છે; પણ પર્યાપ્તદશામાં તો સર્વે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે, એમનાં ૨૬ મા દ્વારથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

સમ્યક્દૃષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે જ્ઞાન છે. પણ એમનામાં જે મિથ્યાત્વી છે એમને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન-એમ બે છે. ૪૪.

બેઘન્દ્રિય જીવો અને ત્રેઘન્દ્રિય જીવોને અચક્ષુર્દર્શન હોય છે; ન્યારે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુર્દર્શન તેમ અચક્ષુર્દર્શન બેઉ કક્ષાં છે. ૪૫.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, સાકાર ઉપયોગ હોય છે; ન્યારે દર્શનની અપેક્ષાએ નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે. ૪૬.

इति उपयोगाः ॥ २८ ॥

द्विक्रस्त्रिक्षणान्तश्च संभवत्येषु विग्रहः ।

ततस्तत्रैकसमयं व्यवहारादनाहृतिः ॥ ४७ ॥

निश्चયાતુ દ્વિસમયા સ્યાદનાહારિતા કિલ ।

વિગ્રહે વિકલાક્ષાણામાહારકત્વમન્યદા ॥ ૪૮ ॥

एते प्रागोजआहारास्ततः पर्याप्तभावतः

लोमाहाराः कावलिकाहारा अपि भवन्त्यमी ॥ ४९ ॥

સચિત્તાચિત્તમિશ્રાખ્ય ણમાહાર ઇષ્યતે ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટમાહારસ્યાન્તરં મતમ્ ॥ ૫૦ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

पर्याप्तानां गुणस्थानमेतेषामुक्तमादिमम् ।

अपर्याप्तामां तदाद्यं द्वितीयमपि जातुचित् ॥ ५१ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

औदारिकः काययोगः तन्मिश्रः कर्मणस्तथा ।

वागसत्यामृषा चेति योगाश्चत्वार एष्वमी ॥ ૫૨ ॥

હવે એમના ' આહાર ' વિષે. (૨૯).

વિકલેન્દ્રિયોને એવકોવાળો અને ત્રણ સમય પર્યાપ્તનો ' વિગ્રહ ' સંભવે છે. અને એ વિગ્રહગતિમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એઓ એક સમય અનાહારી રહે છે; પણ નિશ્ચયનયના અપેક્ષાએ એ સમય સુધી અનાહારી રહે છે. અન્યદા એઓ આહારક હોય છે. ૪૭-૪૮.

પહેલા તો એમનો ' જોજઆહાર ' હોય છે. પણ પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામે છે ત્યારે એમને ' લોમઆહાર ' અને ' કવલઆહાર ' પણ હોય છે. ૪૯.

વળી એઓને સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ ત્રણ આહાર હોય છે. એમને એ આહાર વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૫૦.

એમના ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જે ' પર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું ગુણસ્થાન, અને જેઓ ' અપર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું અને કવચિત્ બીજું ગુણસ્થાન પણ હોય છે. ૫૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ચાર યોગ હોય છે: (૧) ઔદારિક કાયયોગ, (૨) ઔદારિકમિશ્ર-યોગ, (૩) કાર્મણકાયયોગ અને (૪) અસત્યમૃષાવચનયોગ. ૫૨.

इति योगाः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलसंख्यां शकायाते ।

तावन्तो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तकाः पृथक् ॥ ५३ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलासंख्यां શકાયતિ ।

अपर्याप्ता द्वित्रिचतुरक्षास्तावन्त ईरिता ॥ ५४ ॥

उक्तं च— पञ्जत्तापञ्जत्ता बितिचउ अस्सन्निणो अवहरंति ।

अंगुलसंखासंखप्पएसमइयं पुढो पयरं ॥ ५५ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोकाः चतुरक्षाः पर्याप्ताः परिकीर्तिताः ।

पर्याप्तद्वીन्द्रियास्तेभ्योऽધिकास्तेभ्यस्त्रिखास्तथा ॥ ५६ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्योऽपर्याप्तचતુરિન્દ્રિયાઃ ।

ત્રિદ્વીન્દ્રિયા અપર્યાપ્તાસ્તતોઽધિકાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૭ ॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ३३ ॥

એમના ' માન ' એટલે પ્રમાણ વિષે. (૩૨).

એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલી લાંબાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર જેટલી સૂચિઓ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ પર્યાપ્ત, બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. વળી, એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી લાંબાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર જેટલી સૂચિ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. ૫૩-૫૪.

કહ્યું છે કે:—

અંગુલના સંખ્યાત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોથી ભરેલા પૃથક્ પૃથક્ પ્રતરને પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવો, તથા સંજી પંચેન્દ્રિયો અવહરે છે. ૫૫.

હવે એમના ' અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૩).

પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો સર્વથી થોડા છે, એનાથી ઝાઝા પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે અને એનાથી પણ ઝાઝા પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૫૬.

એથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો છે, એથી અધિક અપર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો અને એથી વિશેષ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે. ૫૭.

હવે એમના ' દિગપેક્ષી અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૪).

इमे प्रतीच्यामत्यल्पाः प्राच्यां विशेषतोऽधिकाः ।

दातेणस्यामुत्तरस्यामेभ्योऽधिकाधिकाः क्रमात् ॥ ५८ ॥

अल्पतां बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।

प्रायो जलाशयेष्वेषां भूमनोत्पत्तिः प्रतीयते ॥ ५९ ॥

द्वयक्षाः पूतरशंखाद्याः स्युः प्रायो बहवो जले ।

शेवालादौ च कुन्थाद्या भृंगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ६० ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ૩૪ ॥

अल्पमन्तर्मुहूर्त्तं स्यात् कालोऽनन्तोऽन्तरं महत् ।

वनस्पत्यादिषु स्थित्वा पुनर्विकलताजुषाम् ॥ ૬૧ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૬ ॥

तिर्यचो मनुजा देवा नारकाश्चेति तात्त्विकैः ।

स्मृता पंचेन्द्रिया जीवाश्चतुर्धा गणधारिभिः ॥ ૬૨ ॥

ત્રિધા પંચાન્નતિર્યચો જલસ્થલચારિણઃ ।

अनेकधा भवन्त्येते प्रतिभेदविवक्षया ॥ ૬૩ ॥

પશ્ચિમદિશામાં બહુ અદ્ય વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમાં એથી અધિક છે; દક્ષિણમાં એથી અધિક અને ઉત્તરમાં વળી એથી યે અધિક છે. એમનું અદ્યત્વ કે બહુત્વ અધ્યાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાયઃ એમની ઉત્પત્તિ આગી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે. પૂરા, શંખલા વગેરે બેઘન્દ્રિય જીવો પ્રાયઃ જળમાં ઘણા હોય છે; કંથવા વગેરે શેવાળમાં બહુ હોય છે; અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમાં બહુ હોય છે. ૫૮-૬૦.

હવે એમના ‘ અન્તર ’ વિષે.

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમાં રહીને પુનઃ વિકલેન્દ્રિયપાણું પામે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલું, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્તકાળ પ્રમાણ છે. ૬૧.

આ પ્રમાણે સાઠ શ્લોકમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે.

તત્ત્વના બાણનાર ગણધરોએ પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: (૧) તિર્યચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક. ૬૨.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના ત્રણ પ્રકાર છે: જળચર, સ્થળચર, ખેચર. વળી એના પણ ઉપ-લેદો છે. એ જોતાં એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય. ૬૩.

દૃષ્ટા જલચરાસ્તત્ર પંચધા તીર્થપાર્થિવૈઃ ।

મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપા ગ્રાહા મકરા શિશુમારકાઃ ॥ ૬૪ ॥

તત્રાનેકવિધા મત્સ્યાઃ શ્લુઘ્નાસ્તિમિતિર્મિંગલાઃ ।

નક્રાસ્તંડુલમત્સ્યાશ્ચ રોહિતાઃ કણિકાભિધાઃ ॥ ૬૫ ॥

પીઠપાઠીનશકુલાઃ સહસ્વદંષ્ટ્રસંજ્ઞકાઃ ।

નલમીના ઉલૂપી ચ પ્રોષ્ઠી ચ મદ્ગુરા અપિ ॥ ૬૬ ॥

ચટાશ્ચટકરાશ્ચાપિ પતાકાતિપતાતિકાઃ ।

સર્વે તે મત્સ્યજાતીયા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૬૭ ॥

કચ્છપા દ્વિવિધા અસ્થિકચ્છપા માંસકચ્છપાઃ ।

જ્ઞેયા સંજ્ઞાભિરેતાભિઃ ગ્રાહાઃ પંચવિધા પુનઃ ॥ ૬૮ ॥

॥ દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા, સીસાગારા इति ॥

દ્વિવિધા મકરાઃ શોંડા મદ્ગા इति વિભેદતઃ ।

एकाकाराः शिशुमाराः सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदाः परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।

चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदैः ॥ ७० ॥

જળચરના પાંચ પ્રકાર છેઃ મત્સ્ય, કાચબા, ગ્રાહ, મગર અને શિશુમાર. ૬૪.

એમાં વળી મત્સ્યો પણ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણેઃ ‘લક્ષ્ણ, તિમિ, તિમિંગળ, નક, તાંડુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્વદંષ્ટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ઠી, મદ્ગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા. આ સર્વે તેમજ એવાં પીળાં હોય તે સર્વે પણ મત્સ્યની જાતિઓ છે. ૬૫-૬૭.

કચ્છપ-કાચબા બે પ્રકારના છેઃ અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ. ગ્રાહ પાંચ પ્રકારના છે તેનાં નામઃ— દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા અને સીસાગારા. ૬૮.

મકર બે જાતના છેઃ શોંડ અને મદ્ગ. શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે. ૬૯.

એ સર્વે ‘જળચર’ જીવો થયા.

હવે ‘સ્થળચર’ વિષે.

કેચિદેકચુરાઃ કેચિદ્દ્વિચુરા અપરે પુનઃ ।

ગંડીપદાશ્ચ સનત્પદા અન્યે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૧ ॥

અભિન્નાઃ સ્યુઃ ચુરા યેષાં તે સ્યુરેકચુરાભિધાઃ ।

ગર્દભાશ્ચાદયસ્તે તુ રોમન્થં રચયન્તિ ન ॥ ૭૨ ॥

ભિન્ના યેષાં ચુરાસ્તેસ્યુર્દ્વિચુરા બહુજાતયઃ ।

મહિષા ગવયા ઉષ્ટ્રા વરાહઋગલૈડકાઃ ॥ ૭૩ ॥

રુરવઃ શરભાશ્ચાપિ ચમરા રોહિષા મૃગાઃ ।

ગોકર્ણાદ્યા અમી સર્વે રોમન્થં રચયન્તિ વૈ ॥ ૭૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્યાત્પદ્મકર્ણિકા ગંડી તદ્વચ્ચેષાં પદાશ્ચ તે ।

હસ્તિગંડકચ્ચદ્ગાદ્યા ગંડીપદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૫ ॥

इति उत्तराध्ययनवृत्तौ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ તુ—

ગંડી સુવર્ણકારાધિકરણસ્થાનમિતિ ॥

સ્થળચર એ પ્રકારનાં: (૧) ચોપગાં અને (૨) પરિસર્પક. એમાં પણ ચોપગાં ચાર ભતના છે:—(૧) એકખરીવાળા, (૨) બેખરીવાળા, (૩) ગંડીપદા અને (૪) નહોરવાળા. ૭૦-૭૧.

જેઓની ખરી છુટી ન હોતાં એકત્ર સંઘાયલી હોય છે એઓ એક ખરીવાળાં કહેવાય. એનું દષ્ટાન્ત ગર્દભ વગેરે જેઓ વાગોળતા નથી એ. ૭૨.

જેઓની ખરી ભિન્ન એટલે વચ્ચે ફાટવાળી હોય છે એઓ બેખરીવાળા કહેવાય. જેમકે પાડા, ગોધા, ઊંટ, ડુક્કર, બકરા, મેંઢા, રૂર, શરભ, ચમર, રોહિષ, મૃગ, ગોકર્ણ વગેરે વાગોળનારા પ્રાણીઓ. ૭૩-૭૪.

ગંડી એટલે પદ્મનું બીજકોશ, અથવા વૃક્ષનું થડ,—એના જેવા જેમના પગ હોય એઓ ગંડીપદ કહેવાય. દષ્ટાન્ત તરીકે, હાથી—ગેંડા—ખડ્ગ વગેરે. ૭૫.

‘ગંડી’ શબ્દનો એ અર્થ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં કયો છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં તો ‘ગંડી એટલે સોનીની એરણુ’ એમ કહ્યું છે.^૧

૧. વર્તમાન કોષકારો તો ગંડી એટલે વૃક્ષનું થડ કહે છે. ‘એરણુ’ ને માટે તો એઓ ‘ગંડુ’ શબ્દ કહે છે.

યેષાં પદા નલ્લૈર્દીર્ઘૈઃ સંયુતાઃ સ્યુઃ શુનામિવ ।

તીર્થકરૈસ્તે સનલ્પપદા ઇતિ નિરૂપિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

સિંહા વ્યાગ્રા દ્વીપિનશ્ચ તરક્ષા શ્વચ્ચકા અપિ ।

શૃગાલાઃ શશકાશ્ચિત્રાઃ શ્વાનશ્ચાન્યે તથાવિધાઃ ॥ ૭૭ ॥

ઇતિ ચતુષ્પદાઃ ॥

મુજોરઃપરિસર્પત્વાત્ પરિસર્પા અપિ દ્વિધા ।

તત્ત્રોરઃપરિસર્પાશ્ચ ચતુર્ધા દર્શિતા જિનૈઃ ॥ ૭૮ ॥

અહયોઽજગરા આસાલિકા મહોરગા ઇતિ ।

અહયો દ્વિવિધા દર્વીકરા મુકુલિનસ્તથા ॥ ૭૯ ॥

દર્વીકરા ફળાભૃતો યા દેહાવયવાકૃતિઃ ।

ફળાભાવોચિતા સા સ્યાત્ મુકુલં તદ્યુતાઃ પરા ॥ ૮૦ ॥

દર્વીકરા બહુવિધા દૃષ્ટા દૃષ્ટજગત્રયૈઃ ।

આશીવિષા દૃષ્ટિવિષા ઉગ્રભોગવિષા અપિ ॥ ૮૧ ॥

જેઓને પગે શ્વાનની જેમ દીર્ઘ નખ હોય છે એઓ ' નહોરવાળા ' કહેવાય છે. જેમકે; સિંહ, વાઘ, દ્વીપડા, તરસ, રીંછ, શિયાળ, સસલા, ચિત્તા, શ્વાન, અને એવા બીજા જે હોય તે. ૭૭.

એટલું ચતુષ્પદો વિષે.

હવે સ્થળચરનો બીજો ભેદ ' પરિસર્પક '—તે વિષે.

' પરિસર્પક ' ના બે પ્રકાર છે: (૧) ભુજથી ચાલનારા અને (૨) પેટે ચાલનારા. પેટે ચાલનારાઓ વળી ચાર જાતના કહ્યા છે: સર્પ, અજગર, આસાલિક અને મહોરગ. એમાં પણ સર્પ બે જાતના આવે છે: દર્વીકર અને મુકુલી. ૭૮-૭૯.

જેમના દેહાવયવની આકૃતિ કૃણાવાળી હોય તે દર્વીકર^૧; અને જેમના દેહાવયવની આકૃતિ કૃણારહિત હોય એ મુકુલી.^૨ ૮૦.

દર્વીકર એટલે કૃણીધર સર્પો ઘણી જાતના હોય છે: આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ,

૧. દર્વી=કૃણા-કૃણુ. ૨. મુકુલ=કળી, કૃણાનો અભાવ.

લાલાવિષાસ્ત્વગ્વિષાશ્ચ શ્વાસોચ્છ્વાસવિષા અપિ ।

કૃષ્ણસર્પાઃ સ્વેદસર્પાઃ કાકોદરાદયોઽપિ ચ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તત્ર ચ આશીર્દષ્ટ્રા વિષં તસ્યાં યેષામાશીવિષા હિ તે ।

જમ્બૂદ્વીપમિતં દેહં વિષસાત્કર્ત્તુમીશ્વરાઃ ॥ ૮૩ ॥

શક્તેર્વિષય એવાયં ભૂતં ભવતિ ભાવિ નો ।

તાદ્રક્ષરીરાસમ્પત્ત્યા પંચમાંગેઽર્થતો હૃદઃ ॥ ૮૪ ॥

ઘોણસાઘ્યા મુકુલિનઃ હત્યેવમહયો દ્વિધા ।

एकाकारा अजगरा आसालिकानथ ब्रुवे ॥ ८५ ॥

અન્તર્મનુષ્યક્ષેત્રસ્ય કેવલં કર્મભૂમિષુ ।

કાલે પુનર્યુગલિનાં વિદેહેષ્વેવ પંચસુ ॥ ૮૬ ॥

चक्र्यर्धचक्रिरामाणां महानृपमहीभृताम् ।

स्कन्धावारनिवेशानां विनाशे समुपस्थिते ॥ ८७ ॥

एवं च नगरग्रामनिगमखेटादीनामुपस्थिते ।

विनाशे तदधः सम्मूर्च्छन्त्यासालिकसंज्ञकाः ॥ ८८ ॥ विशेषकम् ॥

ભોગવિષ, લાલાવિષ, ત્વગ્વિષ, શ્વાસોચ્છ્વાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, સ્વેદસર્પ, કાકોદર વગેરે.
૮૧-૮૨.

આશી એટલે દાઢ, એમાં જેઓને વિષ હોય તે આશીવિષ. એઓમાં જમ્બુદ્વીપપ્રમાણુ દેહને પણ વિષમય કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે. આતો ફક્ત એઓની શક્તિ જણાવવાને માટે છે. ખાસી એવડું શરીરે હોતું નથી, અને એ એવી રીતે કદિ વિષમય થયું નથી, થતું નથી અને થવાનું પણ નહિં. આ ભાવાર્થનું પાંચમા અંગમાં કહ્યું છે. ૮૩-૮૪.

મુકુલી એટલે ક્ષણાવિનાશનું દટાંત ગોનસ જાતિના સર્પો છે. એ પ્રમાણે બેઝ પ્રકારના સર્પો થયા. પેટે ચાલનારાઓનો ખીજો પ્રકાર અજગર. એ એક જ જાતના હોય છે. ૮૫.

હવે ત્રીજો પ્રકાર ‘આસાલિક.’ એનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર કેવળ કર્મભૂમિઓને વિષે તેમજ યુગળીઆના સમયમાં, પાંચે મહાવિદેહોમાં, ચક્રવર્તી—વાસુદેવ—તથા બળદેવ જેવા મહાન્ નૃપતિઓની સેનાના નાશને સમયે તેમ જ, નગર—ગામ—નિગમ અને એટ વગેરેના વિનાશને વખતે એઓની નીચે આસાલિક નામના સંમૂર્છિત જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ જ્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એમનું

અંગુલાસંખ્યભાગાંગાઃ પ્રથમોત્પન્નકા શ્રમી ।
 વર્ધમાનશરીરાશ્ચોત્કર્ષાદ્ દ્વાદશયોજનાઃ ॥ ૮૯ ॥
 બાહ્યપૃથુલત્વાભ્યાં જ્ઞેયાસ્તદનુસારતઃ ।
 અજ્ઞાનિનોઽસંજ્ઞિનશ્ચ તે મિથ્યાદૃષ્ટ્યો મતાઃ ॥ ૯૦ ॥
 ઉત્પન્ના એવ તે નશ્યન્ત્યન્તર્મુહૂર્ત્તજીવિતાઃ
 નષ્ટેષુ તેષુ તત્સ્થાને ગત્તા પતતિ તાવતી ॥ ૯૧ ॥
 મયંકરાથ સા ગત્તા રાક્ષસીવ બુભુક્ષિતા ।
 ક્ષિપ્રં ગ્રસતિ તત્સર્વં સ્કન્ધાવારપુરાદિકમ્ ॥ ૯૨ ॥
 ઉક્તં જીવસમાસે તુ સ્યુરેતે દ્વીન્દ્રિયા ઇતિ ।
 શરીરોત્કર્ષસાધર્મ્યાદ્વેદ તત્ત્વં તુ કેવલી ॥ ૯૩ ॥
 મહોરગા બહુવિધા કેચિદંગુલદેહકાઃ ।
 તત્પૃથક્ત્વાંગકાઃ કેચિદ્વિતસ્તિતનવઃ પરે ॥ ૯૪ ॥
 એવં રત્નિકુક્ષિચાપૈર્યોજનૈસ્તચ્છતૈરપિ ।
 પૃથક્ત્વવૃદ્ધ્યા યાવન્તે સહસ્રયોજનાંગકાઃ ॥ ૯૫ ॥
 સ્થલે જલેઽપિ વિચરન્ત્યેતે સ્થલોદ્ભવા અપિ ।
 નરક્ષેત્રે ન સન્ત્યેતે બાહ્યદ્વીપસમુદ્રગાઃ ॥ ૯૬ ॥

શરીર માત્ર અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે અને પછી વધતું વધતું છેવટ ખાર
 યોજનનું થાય છે અને એમની બડાઈ-પહોળાઈ પણ પ્રમાણમાં વધી હોય છે. એઓ જ્ઞાન-
 રહિત, સંસારરહિત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. એઓ ઉત્પન્ન થતાં જ અન્તર્મુહૂર્ત્તની અંદર
 મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ બાદ એ સ્થળે એમના શરીર જેવડી ખાડ પડી જાય છે. એ ખાડ
 બાજુ એક ભયંકર ક્ષુધાતુર રાક્ષસણી હોયની એમ એ સેનાને તથા નગર વગેરેને તુરત ગળી
 જાય છે. ૮૯-૯૨.

એમને ‘ જીવસમાસ ’ માં તો શરીરના ઉત્કર્ષના સાધર્મ્યને દીધે બેઇન્દ્રિયો કહ્યા છે.
 તત્ત્વ તો કેવળી બાજુ. ૯૩.

એથી પ્રકાર ‘ મહોરગ ’ નો. મહોરગો અનેક પ્રકારના છે. કોઇ આંગળ જેવડા; કોઈ
 પૃથક્ત્વ આંગળ જેવડા; કોઈ વેંત જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ હાથ જેવડા, કુક્ષિ જેવડા, ધનુષ્ય
 જેવડા, યોજન જેવડા, સો યોજન જેવડા અને છેક હજાર યોજન જેવડા પણ હોય છે. ૯૪-૯૫.

इति उरःपरिसर्पाः ॥

વહ્યે ભુજપરિસર્પાસ્તે ત્વનેકવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।

નકુલા સરટા ગોધા બ્રાહ્મણીઘૃહગોધિકાઃ ॥ ૯૭ ॥

હુચ્છુંદરીમૂષકાશ્ચ હાલિનીજાહકાદયઃ ।

एवं स्थलचरा उक्ता उच्यन्ते खचरा अथ ॥ ९८ ॥

તે ચતુર્ધા લોમચર્મસમુદ્ગવિતતચ્છદાઃ ।

तत्र हंसाः कलहंसाः कपोतकेकिवायसाः ॥ ९९ ॥

ઢંકાઃ કંકાશ્ચઋવાકાશ્ચકોરક્રૌંચસારસાઃ ।

कर्पिजलाः कुर्कुटाश्च शुकतित्तिरलावकाः ॥ १०० ॥

હારીતાઃ કોકિલાશ્વાષાઃ બકચાતકખંજનાઃ ।

शकुनिचटकागृध्राः सुग्रहश्येनसारिकाः ॥ १०१ ॥

શતપત્રભરદ્વાજાઃ કુમ્ભકારાશ્ચ ટિટ્ઠિભાઃ ।

दुर्गकौशिकदात्यूहप्रमुखा लोमपक्षिणः ॥ १०२ ॥ कलापकम् ॥

એઓ સ્થળપર ઉત્પન્ન થયેલા છતાં સ્થળમાં ને જળમાં—ઉભયત્ર વિચરે છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં એમની ઉત્પત્તિ નથી, પણ બાહ્ય દ્વીપસમુદ્રોમાં છે. ૯૬.

એટલું ‘ ઉરપરિસર્પ ’ એટલે પેટે ચાલનારા સ્થળચરો વિષે.

હવે ‘ ભુજપરિસર્પ ’ એટલે ભુજાઓવડે ચાલનારાઓ પણ અનેક પ્રકારના છેઃ નોળીઆ, સરડા, ગોધા, બ્રાહ્મણી, ગરોળી, છછુંદર, ઉંદર, હાલિની, જાહક વગેરે. ૯૭-૯૮.

આ પ્રમાણે સ્થળચરો વિષે વિવેચન કર્યું.

હવે ‘ ખેચર ’ વિષે.

ખેચર ચાર પ્રકારના છેઃ (૧) લોમપક્ષી, (૨) ચર્મપક્ષી, (૩) સમુદ્ગપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. ૯૯.

હંસ, કલહંસ, કપોત, મોર, કાગડા, ઢંક, કંક, ચક્રવાક, ચકોર, કૌંચ, સારસ, કર્પિ-જલા, કુકડા, પોપટ, તેતર, લાવરી, હારિત, કોકિલ, આષ, બગલાં, ચાતક, ખંજન, સમડી, ચકલાં, ગીધ, સુઘરી, શ્યેન, સારિકા, શતપત્ર, ચંડોળ, કુમ્ભકાર, ટીટીડા, દુર્ગા, હુવડ, અને દાત્યૂહ વગેરે ‘ લોમપક્ષી ’ છે. ૧૦૦-૧૦૨.

વલ્ગુલીચર્મચટિકા આટિભાસ્ત્રાણેણ : ।

સમુદ્રવાયસા જીવંજીવાદ્યાશ્ચર્મપક્ષિણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સમુદ્રગવત્સંઘટિતૌ યેષાઃ કુયનેઽપિ હિ ।

પક્ષૌ સ્યાતાં તે સમુદ્રગપક્ષિણઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અવસ્થાનેઽપિ યસ્પક્ષૌ તતૌ તે વિતતચ્છદાઃ ।

ઈમૌ સ્તઃ પક્ષિણાં ભેદૌ દ્વૌ બાહ્યદ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૦૫ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચેત્યમી સ્યુર્દ્વિવિધાઃ સમે ।

વિના યે ગર્ભસામગ્રીં જાતાઃ સંમૂર્છિમાશ્ચ તે ॥ ૧૦૬ ॥

તથા ગર્ભાદિસામગ્ર્યા યે જાતાસ્તે હિ ગર્ભજાઃ ।

આસાલિકાન્વિના સંમૂર્છિમા એવ હિ તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

યત્તુ સૂત્રકૃતાંગે આહારપરિજ્ઞાધ્યયને આસાલિકા ગર્ભતયા ઉક્તાઃ તે તત્સદૃશનામાનો વિજાતીયા એવ સંભાવ્યન્તે । અન્યથા પ્રજ્ઞાપનાદિભિઃ સહ વિરોધાપત્તેઃ ॥

અપર્યાસાશ્ચ પર્યાસાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધા ઇમે ।

એવં પંચાન્નતિર્યચઃ સર્વેઽપિસ્યુશ્ચતુર્વિધાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વાગલાં, આમાચીડીયાં, આટી, ભારંડ, સમુદ્રના કાગડા, અને જીવંજીવ ઇત્યાદિ ‘ચર્મપક્ષી’ છે. ૧૦૩.

ઉડતી વખતે પણ જેઓની પક્ષ એટલે પાંખ સમુદ્રગ એટલે દાખડાની જેમ ખીડાયલી રહે છે એઓ ‘સમુદ્રગપક્ષી’ કહેવાય છે. ૧૦૪.

અને સ્થિર રહ્યા છતાં પણ જેઓની પાંખો વિસ્તરેલી હોય છે એઓ ‘વિતતપક્ષી’ કહેવાય છે.

છેલ્લા બે જાતના પક્ષીઓ મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં જ છે. ૧૦૫.

આ સર્વે વળી સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-એમ બે પ્રકારના છે. ગર્ભજની સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થાય એ ‘ગર્ભજ’; અને એવી સામગ્રી વિના ઉત્પન્ન થાય એ ‘સંમૂર્છિમ’. આસાલિકાન્વિત સંમૂર્છિમ છે. તે શિવાયના અન્ય સર્વ ગર્ભજ છે. ૧૦૬-૧૦૭.

‘સૂચકગાંગ’ ના આહારપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં ‘આસાલિકો’ ને ગર્ભજ કહ્યા છે-તે આસાલિકો સદૃશનામવાળી કોઈ બીજી જાતિ હશે. એમ ન હોય તો, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે એની સાથે વિરોધ આવે.

इति भेदाः ॥ १ ॥

विकलाक्षवदुक्तानि स्थानान्येषां जिनेश्वरैः ।

तत्तत्स्थानविशेषस्तु स्वयं भाठयो विवेकिभिः ॥ १०९ ॥

इति स्थानानि ॥ २ ॥

पंच पर्याप्तयोऽमीषां पर्याप्तिं मानसीं विना ।

संમૂર્છિમાનામન્યેષાં પુનરેતા ભવન્તિ ષટ્ ॥ ૧૧૦ ॥

असंज्ञिनोऽमनस्का यत्प्रवर्तन्तेऽशनादिषु ।

आहारसंज्ञा सा ज्ञेया पर्याप्तिर्न तु मानसी ॥ १११ ॥

अथवाल्पं मनोद्रव्यं वर्ततेऽसंज्ञिनामपि ।

प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तेऽपीष्टानिष्टयोस्ततः ॥ ११२ ॥

સંમૂર્છિમાનાં પ્રાણાઃ સ્યુર્નવાન્યેષાં ચ તે દશ ।

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षाश्चतस्रो योनीनामेषां सामान्यतः स्मृताः ॥ ११३ ॥

સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-એ પ્રત્યેકના વળી ' પર્યાપ્તિ ' અને ' અપર્યાપ્તિ ' એમ બે ભેદ છે. એવી રીતે પંચેન્દ્રિયતિર્થંચોના ચાર પ્રકાર થયા. ૧૦૮.

એ પ્રમાણે, શ્લોક ૬૨ થી શ્લોક ૧૦૮ સુધીમાં પંચેન્દ્રિયતિર્થંચોના ભેદ સમજાવ્યા.

હવે એમનાં ' સ્થાન ' (દ્વાર ૨ નું).

એમનાં સ્થાન વિકલેન્દ્રિય જીવોની જેવાં કહ્યાં છે. તે તે સ્થાનવિશેષ બુદ્ધિમાનોએ સ્વયં સમજી લેવાં. ૧૦૯.

હવે એમની પર્યાપ્તિ વિષે. (દ્વાર ૩ નું).

એ જીવોમાં જે સંમૂર્છિમ છે એઓને મનપર્યાપ્તિ શિવાયની પાંચ પર્યાપ્તિ છે અને જે ગર્ભજ છે એઓને છ પર્યાપ્તિ છે. ૧૧૦.

સંજ્ઞા કે મન એક્યેવાતું ન હોવા છતાં પણ એઓની આહાર આદિને વિષે પ્રવૃત્તિ છે એ એઓની આહારસંજ્ઞાને લીધે સમજવું. એ કંઈ મનઃપર્યાપ્તિ ન કહેવાય. અથવા તો અસંજ્ઞિઓને પણ અદ્ય મનોદ્રવ્ય હોય છે એને લીધે, એઓ ઇષ્ટકાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ કાર્યથી પાછા હટે છે. વળી સંમૂર્છિઓને પ્રાણ નવ હોય છે, અને ગર્ભજોને ૬૨ હોય છે. ૧૧૧-૧૧૩.

इति योनिसंख्याः ॥ ४ ॥

एवं संमूर्छिमगर्भोद्भवभेदाविवक्षया ।

लक्षाणि कुलकोटीनामेषामित्याहुरीश्वराः ॥ ११४ ॥

अध्यर्धानि द्वादशैव भवन्ति जलचारिणाम् ।

खचराणां द्वादशाथ चतुष्पदांगिनां दश ॥ ११५ ॥

दशैवોरगजीवानां भुजगानां नवेति च ।

एषां सार्धત્રિપंचાશલ્લક્ષાણિ કુલકોટયઃ ॥ ૧૧૬ ॥

इति कुलसंख्या ॥ ५ ॥

विवृता योनिरेतेषां संमूर्छिमशरीरिणाम् ।

गर्भजानां भवत्येषां योनिर्विवृतसंवृता ॥ ११७ ॥

संમૂર્છિતાનાં ત્રૈધેયં સચિત્તાચિત્તમિશ્રકા ।

गर्भजानां तु मिश्रैव यदेषां गर्भसम्भवे ॥ ११८ ॥

જીવાત્મસાત્કૃતત્વેન સચિત્તે શુક્રશોણિતે ।

तत्रोपयुज्यमानाः स्युः अचित्ताः पुद्गलाः परे ॥ ११९ ॥ युग्मम् ॥

એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૪ થું).

તિથંચ પંચેન્દ્રિયોની યોનિસંખ્યા સાધારણરીતે ચાર લાખ ગણાય છે.

એમની કુળસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૫ થું).

શ્રી તીર્થકરેએ તિથંચ પંચેન્દ્રિયોની કુળસંખ્યા, ‘સંમૂર્છિમ’ કે ‘ગર્ભજ’ ના ભેદની વિવક્ષાવિના કહી છે, અને તે આ પ્રમાણે કહી છે:—જળચરજીવોની સાડાબાર લાખ, ખેચરજીવોની બારલાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ‘ઉરપરિસર્પો’ ની દશ લાખ, અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ—એ પ્રમાણે એકંદર સાડી ત્રેપન લાખ. ૧૧૪-૧૧૬.

હવે એમના યોનિસ્વરૂપ વિષે. (દ્વાર ૬ થું).

એમનામા જે સંમૂર્છિમ છે એમની ‘વિવૃત’ યોનિ છે. અને જે ગર્ભજ છે એમની ‘વિવૃત-સંવૃત’ યોનિ છે. વળી સંમૂર્છિમોની (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, અને (૩) સચિત્તાચિત્ત—એમ ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે; અને ગર્ભજોની ફક્ત ‘સચિત્તાચિત્ત’ યોનિ છે, કેમકે એમને ગર્ભને સંભવ હોય છે ત્યારે શુક્ર અને શોણિત સચિત્ત થાય છે (કેમકે એમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે) અને એમાં ઉપયોગમાં આવતા અન્ય પુદ્ગલો અચિત્ત હોય છે. વળી સંમૂર્છિમોની

સંમૂર્છિમાનાં ત્રિવિધા શીતોષ્ણમિશ્રભેદતઃ ।

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં તુ ભવેન્મિશ્રૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

પૂર્વકોટિમિતોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ સ્યાજ્જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનાં ચતુરશીતિવર્ષસહસ્રકા ॥ ૧૨૧ ॥

वत्सराणां त्रिपंचाशत् सहस्राण्युरगांगिनाम् ।

મુજગાનાં દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રા સ્થિતિર્મતા ॥ ૧૨૨ ॥

खचराणां सहस्राणि द्वासप्ततिः स्थितिर्गुरुः ।

સંમૂર્છિમાનાં સર્વેષામિત્યુત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

गर्भजानां पूर्वकोटिरुत्कृष्टा जलचारिणाम् ।

ચતુષ્પદાનામુત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ પલ્યોપમત્રયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

भुजोरःपरिसर्पाणां पूर्वकोटिः स्थितिर्गुरुः ।

खचराणां च पल्यस्यासंख्येयांशो गुरुः स्थितिः ॥ ૧૨૫ ॥

गर्भजानां तिरश्चां स्यादोघेनोत्कर्षतः स्थितिः ।

પલ્યત્રયં સમેષામપ્યવરાંતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ-એમ ત્રણ જાતની યોનિ છે, અને ગર્ભજની માત્ર શીતોષ્ણ યોનિ છે. ૧૧૭-૧૨૦.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૭ મું)

આ તિર્યચપચેન્દ્રિયોમાં જેઓ જળચર છે એઓની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૂર્વકોટિ છે, ચતુષ્પદોની ચોરાશી હજારવર્ષ છે, ઉરપરિસર્પની ત્રેપનસહસ્રવર્ષ, ભુજપરિસર્પની એતાલીશ-હજાર વર્ષ અને ખેચરની ખેડોતેરસહસ્ર વર્ષની છે. આ સર્વ સ્થિતિઓ ઉત્કૃષ્ટતઃ સમજવી, અને સર્વ ‘ સંમૂર્છિમા ’ ની સમજવી. ૧૨૧-૧૨૩.

વળી (આ તિર્યચપચેન્દ્રિયોમાં) જેઓ ગર્ભજ જળચર છે એઓની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વકોટિની, તેવા ચતુષ્પદોની ત્રણ પદ્યોપમની, તેવા ભુજપરિસર્પ તથા ઉરપરિસર્પની પૂર્વકોટિની, અને તેવા ખેચરોની પદ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલી છે. ૧૨૪-૧૨૫.

ગર્ભજ પચેન્દ્રિયતિર્યચોની ‘ ઓઘથી ’ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની ભવસ્થિતિ છે. સ્વઘના તિર્યચપચેન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તો માત્ર અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે. ૧૨૬.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

સંમૂર્છિમાણાં પંચાક્ષતિરશ્ચાં કાયસંસ્થિતિઃ ।

સપ્તકં પૂર્વકોટીનાં તદેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

મૃત્વા મૃત્વાઽસકૃત્સંમૂર્છિમસ્તિર્યગ્ ભવેદ્યદિ ।

તદા સપ્તભવાન્ યાવત્ પૂર્વકોટીમિતસ્થિતીન્ ॥ ૧૨૮ ॥

યદ્યદ્દમે ભવેષ્યેષ તિર્યગ્ભવમવાપ્નુયાત્ ।

તદાઽસંખ્યાયુષ્કતિર્યગ્ગર્ભજઃ સ્યાત્તતઃ સુરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

કોટયઃ સપ્ત પૂર્વાણાં પલ્યોપમત્રયાન્વિતાઃ ।

કાયસ્થિતિર્ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં તત્ર ભાવના ॥ ૧૩૦ ॥

સંખ્યેયાયુર્ગર્ભજેષુ તિર્યક્તૂત્પદ્યતેઽસુમાન્ ।

ઉત્કર્ષેણ સપ્તવારાન્ પૂર્વેકકોટિજીવિષુ ॥ ૧૩૧ ॥

અષ્ટમ્યાં યદિ વેલાયાં તિર્યગ્ભવમવાપ્નુયાત્ ।

અસંખ્યાયુસ્તદા સ્યાત્તસ્થિતિઃ પલ્યત્રયં ગુરુઃ ॥ ૧૩૨ ॥

अत एव भ्रुतेऽप्युक्तः —

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૮ અં).

આ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમા જે સંમૂર્છિમ છે એઓની કાયસ્થિતિ સાત પૂર્વકોટિની છે. આ રીતે:—મરીમરીને જે વારંવાર સંમૂર્છિમતિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વકોટી પ્રમાણુ કાયસ્થિતિવાળા યાવત્ સાતભવસુધી થાય. અને જે આઠમે ભવે પણ તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે અસંખ્યાત વર્ષની સ્થિતિવાળો ગર્ભજ તિર્યંચ થાય, અને ત્યારપછી દેવતા થાય. ૧૨૭-૧૨૯.

વળી આ વર્ગમાં જેઓ ગર્ભજ છે એઓની કાયસ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ ને સાત પૂર્વકોટીની છે. તે આ પ્રમાણે:—એક પૂર્વકોટિ જીવનારા, સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યંચોને વિષે, પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જે આઠમીવાર પણ તિર્યંચનો ભવ પામે તો ત્યાંએ અસંખ્ય આયુષ્યવાળો થાય, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય. ૧૩૦-૧૩૨.

એટલા માટે સિદ્ધાન્તમાં પણ કહ્યું છે કે—

પંચિન્દ્રિયાકાઇમદ્વગ્નો ઉક્લોસં જીવો ડ સંવસે ।

સત્તદ્વભવગ્ગહણે સમયં ગોયમ મા પમાણ ॥ ૧૩૩ ॥

અત્ર સંખ્યાતાયુર્ભવાપેક્ષયા સપ્ત ડભયાપેક્ષયા તુ અષ્ઠૌ ઇતિ ॥

પૂર્વકોઢ્યધિકાયુસ્તુ તિર્યક્ સોઽસંખ્યજીવિતઃ ।

તસ્ય દેવગતિત્વેન મૃત્વા તિર્યક્તુ નોદ્ભવઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અષ્ટસંવત્સરોત્કૃષ્ટા જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ।

ગર્ભસ્થિતિસ્તિરશ્ચાં સ્યાત્ પ્રસવો વા તતો મૃતિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સંખ્યાતાઢ્ઢાધિકં વાર્ધિસહસ્રમોઘતો ભવેત્ ।

પંચેન્દ્રિયતયા કાયસ્થિતિરુત્કર્ષતઃ કિલ ॥ ૧૩૬ ॥

પર્યાપ્તપંચાક્ષતયા કાયસ્થિતિર્ગરીયસી ।

શતપૃથક્ત્વમઢ્ઢીનાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ઇતિ કાયસ્થિતિઃ ॥ ૮ ॥

દેહાસ્ત્રયસ્તૈજસશ્ચ કાર્મણૌદારિકાવિતિ ।

સાંમૂર્છાનાં યુગ્મિનાં ચ તેઽન્યેષાં વૈક્રિયાંચિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

હે જૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ વગેરેમાં ગયેલો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત આઠ ભવ કરે છે, માટે એક સમય પણ પ્રમાદમાં રહેવું નહિ. ૧૩૩.

અહિં સંખ્યાત આયુષ્યવાળા ભવની અપેક્ષાએ સાત ભવ, અને બેઉની અપેક્ષાએ આઠ ભવ કરે છે એમ સમજવું.

જે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વકોટિથી અધિક હોય એ અસંખ્ય આયુષ્યવાળો કહેવાય. તેની તો દેવગતિ હોવાથી તે મૃત્યુ પછી તિર્યચમાં ન ઉત્પન્ન થાય. ૧૩૪.

તિર્યચોની ગર્ભસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ સંવત્સરની હોય, અને જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય. ત્યારબાદ એ ગર્ભનો કાંતો પ્રસવ થાય ને કાંતો એનું મૃત્યુ થાય. ૧૩૫.

આઘથી બાલતાં એમની સર્વની પંચેન્દ્રિયરૂપે કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હજાર સાગરોપમ ને સંખ્યાત વર્ષ જેટલી હોય. ૧૩૬.

અને પર્યાપ્તપંચેન્દ્રિયરૂપે એમની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વ સો સાગરોપમની હોય. જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય. ૧૩૭.

હવે એમના ‘ દેહ ’ વિષે. (દ્વાર ૯ સુ).

સંમૂર્છિત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને અને યુગલીઆઓને ત્રણ શરીર છેઃ તૈજસ, કાર્મણ

इति देहाः ॥ ९ ॥

સંમૂર્છિમાનાં સંસ્થાનં હુંડમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં ભવન્તિ નિશ્ચિલાન્યપિ ॥ ૧૩૯ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

સંમૂર્છિમાનામુત્કૃષ્ટં શરીરં જલચારિણામ્ ।

સહસ્રં યોજનાન્યેતન્મત્સ્યાદીનામપેક્ષયા ॥ ૧૪૦ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપૃથક્ત્વં પરિકીર્તિતમ્ ।

મુજગાનાં યગાનાં ચ કોદંડાનાં પૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

યોજનાનાં પૃથક્ત્વં ચોરગાણાં સ્યાદ્વપુર્ગુરુ ।

ગર્ભજાનાં વાશ્વરાણાં સંમૂર્છિમામ્બુચારિવત્ ॥ ૧૪૨ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપટ્ટકં મુજગદેહિનામ્ ।

ગવ્યૂતાનાં પૃથક્ત્વં સ્યાદુત્કૃષ્ટં ચલુ મૂઘનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

તથોરઃપરિસર્પાણાં સહસ્રયોજનં વપુઃ ।

યતોઽનેકવિધા ઉક્તા એતજ્ઞાતૌ મહોરગાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અને ઔદારિક. ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને એ ત્રણ અને ચોથું વૈકિંચ—એમ ચાર શરીર છે. ૧૩૮.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (દ્વાર ૧૦ મું).

‘સંમૂર્છિમ’ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને ક્રૂત એક ‘હુંડક’ સંસ્થાન છે. ‘ગર્ભજ’ ને જેવો યોગ તે પ્રમાણે સર્વ સંસ્થાનો હોય છે. ૧૩૯.

હવે એમનાં ‘દેહમાન’ વિષે. (દ્વાર ૧૧ મું).

એમનામાં જે સંમૂર્છિમજગચર છે એઓનું દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હજાર યોજન છે. (આ માન મત્સ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ સમજવું). ૧૪૦.

જે ચતુષ્પદ છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, ભુજપરિસર્પ તથા ખેચરનું પૃથક્ત્વ ધનુષ્યોનું છે, ‘ઉરગ’ નું પૃથક્ત્વ યોજનોનું છે. ૧૪૧.

હવે ગર્ભજોમાં, જગચર છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટતઃ દેહમાન સંમૂર્છિમ જગચર જેટલું છે, ચતુષ્પદોનું છ ગાઉનું છે, ભુજપરિસર્પનું પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, અને ઉરપરિસર્પનું એક હજાર યોજનનું છે. કેમકે એ જાતિમાં અનેક પ્રકારના ‘મહોરગ’ છે. કેટલાક અંશુલ જેવડા છે,

અંગુલેન મિતાઃ કેચિત્તપ્થક્ત્વાંગકાઃ પરે ।

કેચિત્ક્રમાદ્ધર્માનાઃ સહસ્રયોજનોન્મિતાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

ગર્ભજાનાં સ્વચરાણાં ધનુઃપૃથક્ત્વમેવ તત્ ।

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં સર્વેષાં તજ્જઘન્યતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વૈક્રિયં યોજનશતપૃથક્ત્વપ્રમિતં ગુરુ ।

આરમ્ભેઽહુલસંખ્યાંશમાનં તત્સ્યાજ્ઘન્યતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

આચાસ્ત્રયઃ સમુદ્ઘાતાઃ સંમૂર્છિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં તુ પંચૈતે કૈવલ્યાહારકૌ વિના ॥ ૧૪૮ ॥

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

યાન્તિ સંમૂર્છિમા નૂનં સર્વાસ્વપિ ગતિષ્વમી ।

તત્રાપિ નરકે યાન્તો યાન્ત્યાયનરકાવધિ ॥ ૧૪૯ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु तथैव विकलेष्वपि ।

સંખ્યાસંખ્યાયુર્યુતેષુ તિર્યક્તુ મનુજેષુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાક પૃથક્ત્વ અંગુલ જેવડા છે, અને કેટલાક વધી વધીને અનુક્રમે એક હજાર યોજન પ્રમાણ થાય છે. ૧૪૨-૧૪૫.

‘ ગર્ભજ ખેચર ’ નું ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાન પૃથક્ત્વ ધનુષ્યનું છે.

સર્વેનું જઘન્ય શરીર એક અંગુલના અસંખ્યમા અંશ જેવડું છે. ૧૪૬.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સો પૃથક્ત્વ યોજનોનું હોય; જો કે આરંભમાં તો એ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું હોય છે. ૧૪૭.

હવે એમના સમુદ્ઘાત વિષે. (દ્વાર ૧૨ મું).

‘ સંમૂર્છિમ ’ પંચેન્દ્રિતિર્યંચોને પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત હોય છે. ‘ ગર્ભજ ’ ને ‘ કેવળી ’ તથા ‘ આહારક ’ શિવાયના પાંચ સમુદ્ઘાત હોય છે. ૧૪૮.

હવે એમની ‘ ગતિ ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩ મું).

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિતિર્યંચો સર્વ ગતિઓમાં જાય છે. એમાં પણ જો નરકમાં જાય તો પહેલી નરક સુધી જાય છે. ૧૪૯.

એઓ સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં અને વિકલેન્દ્રિયોમાં પણ જાય છે, તેમ જ વળી સંખ્યાત-અસંખ્યાત-આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં પણ જાય છે. ૧૫૦.

અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યત્પથમાનાસ્ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

ત્ત્વર્કર્ષાદ્યાન્તિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશજીવિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

અસંજ્ઞિનો હિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશલક્ષણમ્ ।

આયુશ્ચતુર્વિધમપિ બધ્નન્ત્યુત્કર્ષતઃ खलु ॥ ૧૫૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનં ચ નૃતિરશ્ચોર્જઘન્યતઃ ।

દેવનારકયોર્વર્ષસહસ્રદશકોન્મિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તત્રાપિ દેવાયુર્દ્રૂસ્વપલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

નૃતિર્યગ્નારકાયુંધ્યસંખ્યધનાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

इदम् अर्थतो भगवतीशतक १ द्वितीयोद्देशके ॥

देवेषूपस्थमानाः स्युर्भवनव्यन्तरावधि ।

एतद्योग्यायुषोऽभावात्त ज्योतिष्कादिनाकिषु ॥ ૧૫૫ ॥

યાન્તિ ગર્ભજતિર્યચોઽપ્યેવં ગતિચતુષ્ટયે ।

વિશેષસ્તત્ર નરકગતાવેષ નિરૂપિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થતા ' અસંજ્ઞિઓ ' ઉત્કૃષ્ટા પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચમાં જાય છે કેમકે અસંજ્ઞિ તિર્યચો ઉત્કૃષ્ટતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળું આરે પ્રકારનું આયુષ્ય બાંધે છે. ૧૫૧-૧૫૨.

તેઓ જો મનુષ્ય કે તિર્યચનું આયુષ્ય બાંધે તો જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું બાંધે, અને દેવ કે નારકનું આયુષ્ય બાંધે તો દશસહસ્રવર્ષનું બાંધે. એમાં પણ દેવતાનું આયુષ્ય જઘન્યતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું હોય, અને મનુષ્ય કે તિર્યચ કે નારકનું અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું હોય. ૧૫૩-૧૫૪.

એ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશમાં કહેલ છે.

જેઓ દેવગતિ પામે તેઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની પામે, પણ જ્યોતિષ્ક આદિની ગતિ પામે નહિ, કેમકે એઓને એને (એ ગતિને) યોગ્ય એવું આયુષ્ય હોતું નથી. ૧૫૫.

ગર્ભજ તિર્યચો પણ એ પ્રમાણે આરે ગતિમાં જાય છે પણ એમાં નરકગતિના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ બાણુ. ૧૫૬.

સસસ્વપિ દ્વમાસુ યાન્તિ મત્સ્યાદ્યા જલચારિણઃ ।
 રૌદ્રધ્યાનાર્જિતમહાપાપ્માનો હિંસકા મિથઃ ॥ ૧૫૭ ॥
 ચતુષ્પદાશ્ચ સિંહાદ્યાશ્ચતસૃષ્વાદ્યભૂમિષુ ।
 પંચસૂરઃપરિસર્પાસ્તિસૃષ્વાદ્યાસુ પક્ષિણઃ ॥ ૧૫૮ ॥
 ભુજપ્રસર્પા ગચ્છન્તિ પ્રથમદ્વિચ્છમાવધિ ।
 દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સર્વેષાં સમતા ગતૌ ॥ ૧૫૯ ॥
 ભવનેશવ્યન્તરેષુ જ્યોતિષ્કેષુ ચ યાન્ત્યમી ।
 વૈમાનિકેષુ ચોત્કર્ષાદષ્ટમત્રિદિવાવધિ ॥ ૧૬૦ ॥
 સુરેષુ યાન્તિ સર્વેઽપિ તિર્યચોઽસંખ્યજીવિનઃ ।
 નિજાયુઃસમહીનેષુ નાધિકસ્થિતિષુ ક્વચિત્ ॥ ૧૬૧ ॥
 અસંખ્યજીવિચ્ચરા અન્તરદ્વીપજા અપિ ।
 તિર્યકપંચેન્દ્રિયા યાન્તિ ભવનવ્યન્તરાવધિ ॥ ૧૬૨ ॥
 તતઃ પરં યતો નાસ્તિ પલ્યાસંખ્યાંશિકા સ્થિતિઃ ।
 ન ચૈવમીશાનાદગ્રે યાન્તિ કેઽપ્યમિતાયુષઃ ૧૬૩ ॥

રૌદ્રઆદિ ધ્યાનને લીધે જેઓએ મહાપાપ ઉપાર્જન કર્યા હોય એવા તથા પરસ્પર હિંસા કરનારા મત્સ્ય વગેરે જળચરો સાતે નરકમાં જાય છે. સિંહ આદિ ચતુષ્પદો પહેલી ચાર નરકસુધી જાય છે. ઉરપરિસર્પ પાંચ નરક સુધી, પક્ષિઓ ત્રણ નરક સુધી અને ભુજપરિસર્પ બે નરક સુધી જાય છે. ૧૫૭-૧૫૯.

જેઓ દેવગતિ પામે છે એઓ ત્યાં એકસરખી ગતિ પામે છે. એઓ ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કમાં જાય છે; અને વૈમાનિકમાં ઉત્કૃષ્ટ આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે. ૧૬૦.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચો સર્વે, પોતાના આયુષ્ય જેટલી સ્થિતિવાળું કે એથી ઓછી સ્થિતિવાળું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; પોતાના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિવાળું નહિ. ૧૬૧.

વળી અસંખ્યજીવિ ખેચર, અને અન્તરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા તિર્યચપંચેન્દ્રિયો પણ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની ગતિમાં જાય છે; કારણકે એથી આગળ તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળી સ્થિતિ જ નથી. એજ પ્રમાણે કોઈપણ અસંખ્યજીવિ ઇશાન-દેવલોકથી આગળ જતા નથી. ૧૬૨-૧૬૩.

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकाक्षा विकलाक्षाश्च तिर्यचः संज्ञ्यसंज्ञिनः ।

संमूर्छिમેषु तिर्यक्ष्वायान્ति નો દેવનારકાઃ ॥ ૧૬૪ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संज्ञ्यसंज्ञिनः ।

મવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસહસ્રારાન્તનિર્જરાઃ ॥ ૧૬૫ ॥

संमूर्छिमा गर्भजाश्च मनुष्याः सर्वनारकाः ।

ગર્ભોદ્ભવેષુ તિર્યક્તુ જાયન્તે કર્મચન્ત્રિતાઃ ॥ ૧૬૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टमुत्पत्तिमरणान्तरम् ।

સાંમૂર્છાનાં ગર્ભજાનાં દ્વાદશાન્તર્મુહૂર્ત્તકાઃ ॥ ૧૬૭ ॥

समयप्रमितं ज्ञेयं जघन्यं तद् द्वयोरपि ।

एकसामयिकी संख्या ज्ञेयैषां विकलाक्षवत् ॥ ૧૬૮ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

लभन्तेऽनन्तरभवे सम्यक्त्वादि शिवावधि ।

તે ચૈકસ્મિન્ ક્ષણે મુક્તિ યાન્તો યાન્તિ દશેવ હિ ॥ ૧૬૯ ॥

હવે એમની 'આગતિ' વિષે. (દ્રાર ૧૪ મું).

એકેન્દ્રિયો, બેઠ્ઠેન્દ્રિયો, અને સંજ્ઞિ-તથા અસંજ્ઞિ-તિર્યચો સમૂર્છિમ તિર્યચોમાં આવે છે. દેવતા કે નારકો એમાં આવતા નથી. ૧૬૪.

એકેન્દ્રિયો, બેઠ્ઠેન્દ્રિયો, ત્રેઠ્ઠેન્દ્રિયો, ચતુરેન્દ્રિયો, સંજ્ઞિ-અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયો, ભવનપતિ-દેવો, વ્યન્તર-દેવો, બ્યોતિપી દેવો, સહસ્રારાન્તના દેવો, સંમૂર્છિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યો, અને સઘળા નારકો-એ બધા કર્મની નિયંત્રણાને લીધે ગર્ભજ તિર્યચોમાં આવે છે. ૧૬૫-૧૬૬.

સંમૂર્છિમ તિર્યચોનું ઉત્પત્તિ અને મરણ વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે; અને ગર્ભજ તિર્યચોનું, આર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૧૬૭.

એ બેઠ્ઠા સંબંધમાં, જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એઓની એક સમય સંબંધી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિય પ્રમાણે છે. ૧૬૮.

હવે એમનાં એ પછીના દ્રારો વિષે. (૧૫-૨૩).

પંચેન્દ્રિયતિર્યચો અનન્તરભવમાં સમકિતથી માંડી મોક્ષસુધી મેળવે છે. વળી એક સમયમાં દશ જ મોક્ષે જાય છે. ૧૬૯.

इति अनन्तरासिः समयेसिद्धिश्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

લેશ્યાત્રિતયમાયં સ્યાત્ સંમૂર્ઝિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં લેશ્યાઃ ષડપિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

षडप्याहारककुभो द्रयानामन्यमेव च ।

સાંમૂર્ઝિનાં સંહનનમન્યેષામખિલાન્યપિ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્ર ચ જીવાભિગમાભિપ્રાયેણ સંમૂર્ઝિમપંચાક્ષતિરશ્ચામેવ એકં સંહનનં સંસ્થાનં ચ સ્યાત્ । ષષ્ટકર્મગ્રન્થાભિપ્રાયેણ તુ ષડપિ તાનિ સ્યુઃ ।
इति अर्थतः संग्रहणीबृहद्वृत्तौ ॥

इति आहारदिक् संहननं च ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वे कषायाः संज्ञाश्च निखिलानीन्द्रियाणि च ।

દ્રયાનાં સંમૂર્ઝિમાઃ સ્યુરસંજ્ઞિનઃ પરેન્યથા ॥ ૧૭૨ ॥

इति कषायसंज्ञेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ २०—२३ ॥

સંમૂર્ઝિમેષુ તિર્યંતુ સ્ત્રી પુમાંશ્ચ ન સમ્ભવેત્ ।

કેવલં ક્લીબવેદાસ્તે કેવલજ્ઞાનિભિર્મતાઃ ॥ ૧૭૩ ॥

એમનામાં જે ‘ સંમૂર્ઝિમો ’ હોય એઓને પહેલી ત્રણ લેશ્યા હોય. ‘ ગર્ભજો ’ ને યોગાનુસાર છ જે લેશ્યા હોય. ૧૭૦.

સંમૂર્ઝિમ તેમજ ગર્ભજ-બેઉ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ‘ આહાર ’ છ જે દિશિનો હોય છે.

સંમૂર્ઝિમોને છેલ્લું-છેવટું સંઘયણુ હોય છે. ગર્ભજને છ જે સંઘયણુ હોય છે. ૧૭૧.

જીવાભિગમસૂત્રને અભિપ્રાયે સંમૂર્ઝિમ તિર્યંચોને એક છેલ્લું જ સંઘયણુ અને સંસ્થાન હોય છે. છઠ્ઠા કર્મગ્રંથને મતે તો એ છ જે હોય છે. એ ભાવાર્થનું સંગ્રહણીસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

સંમૂર્ઝિમ તેમ જ ગર્ભ જ-બેઉ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને સઘળા કષાયો, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સમસ્ત ઈન્દ્રિયો હોય છે. વળી સંમૂર્ઝિમ અસંજ્ઞી હોય છે ત્યારે ગર્ભજ સંજ્ઞી હોય છે. ૧૭૨.

હવે એમના વેદ વિષે. (દ્વાર ૨૪ મું).

સંમૂર્ઝિમ તિર્યંચોમાં સ્ત્રી કે પુરૂષ હોતા નથી. એઓ નપુંસકવેદી જ હોય છે-એમ કેવળજ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે. ૧૭૩.

સ્ત્રિયઃ પુમાંસઃ ક્લીબાશ્ચ તિર્યંચો ગર્ભજાસ્ત્રિધા ।

પુંભ્યઃ સ્ત્રિયસ્ત્રિભીરુપૈરધિકાસ્ત્રિગુણાસ્તથા ॥ ૧૭૪ ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

વિકલેન્દ્રિયવત્ દૃષ્ટિદ્વયં સંમૂર્છિમાંગિનામ્ ।

તિસ્ત્રોઽપિ દૃષ્ટયોઽન્યેષાં તત્ર સમ્યગ્દૃશો દ્વિધા ॥ ૧૭૫ ॥

केचिद्देशेन विरताः परे त्वविरताश्रयाः ।

અભાવઃ સર્વવિરતેસ્તેષાં ભવસ્વભાવતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

સંમૂર્છિમાઃ સ્યુદ્ધર્ષજ્ઞાના દ્વિજ્ઞાના અપિ કેચન ।

દ્વિત્રાજ્ઞાના ગર્ભજા દ્વિત્રજ્ઞાના અપિ કેચન ॥ ૧૭૭ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

દર્શનદ્વયમાયં સ્યાદુભયેષામપિ સ્ફુટમ્ ।

અવધિજ્ઞાનભાજાં તુ ગર્ભજાનાં ત્રિદર્શની ॥ ૧૭૮ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

ગર્ભજ તિર્યંચાને સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણે વેદ છે. એમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ત્રણરૂપઅધિક ત્રણગણી છે. ૧૭૪.

હવે એમની દૃષ્ટિ વિષે. (દ્વાર ૨૫ મું).

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચાને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ‘ દૃષ્ટિ ’ હોય છે. ‘ ગર્ભજ ’ ને ત્રણે દૃષ્ટિ હોય છે. એમાં સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાઓ બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક ‘ દેશવિરત ’ છે, અન્ય ‘ અવિરત ’ છે. ‘ સર્વવિરત ’ કોઈ નથી. ૧૭૫-૧૭૬.

હવે એમનાં જ્ઞાન અને દર્શન વિષે. (દ્વાર ૨૬-૨૭).

‘ સંમૂર્છિમ ’ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચામાં કેટલાક બે જ્ઞાનયુક્ત તેમ કેટલાક બે અજ્ઞાનયુક્ત છે. ‘ ગર્ભજો ’ માં કેટલાક બે કે ત્રણ જ્ઞાનવાળા છે, જ્યારે કેટલાક બે કે ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ છે. ૧૭૭.

સંમૂર્છિમ તેમ ગર્ભજ-બેઉ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચાને પ્રથમના બે દર્શનો છે. અવધિજ્ઞાનયુક્ત ગર્ભજતિર્યંચાને ત્રણ દર્શનો હોય છે. ૧૭૮.

હવે એમના ઉપયોગ વિષે. (દ્વાર ૨૮ મું).

સંમૂર્છિમાનાં ચત્ત્વાર ઉપયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

ગર્ભજાનાં તુ ચત્ત્વારઃ ષટ્ પંચૌઘાન્નવાપિ તે ॥ ૧૭૯ ॥

યદેષાં કેવલજ્ઞાનં મુક્ત્વા કેવલદર્શનમ્ ।

જ્ઞાનં મનઃપર્યવં ચ સર્વેઽન્યે સમ્ભવન્તિ તે ॥ ૧૮૦ ॥

इति उपयोगाः ॥ ૨૮ ॥

સ્યાદનાહારિતા ત્વેષામેકદ્વિસમયાવધિ ।

ઞ્જોજઆદિસ્ત્રિધાહારઃ સચિત્તાદિરપિ ત્રિધા ॥ ૧૮૧ ॥

પ્રથમં ત્વોજઆહારો લોમકાવલિકૌ તતઃ ।

અન્તરં દ્વૌ દિનૌ જ્યેષ્ઠં લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જ્યેષ્ઠં ચૈતત્કાવલિકાહારસ્ય સ્મૃતમન્તરમ્ ।

સ્વાભાવિકં ત્રિપલ્યાયુર્યુક્તતિર્યગપેદ્ધયા ॥ ૧૮૩ ॥

इति आहारः ॥ ૨૯ ॥

ગુણસ્થાનદ્વયં સંમૂર્છિમાનાં વિકલાક્ષવત્ ।

ગર્ભજાનાં પંચ તાનિ પ્રથમાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૮૪ ॥

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ચાર ઉપયોગ કહ્યા છે. પણ ‘ ગર્ભજ ’ ને ચાર, પાંચ, છ, અને ઓઘથી નવ પણ કહ્યા છે; કેમકે એમને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન-એટલા સિવાયના બાકી સર્વ ઉપયોગો હોય છે. ૧૭૬-૧૮૦.

હવે એમના આહાર વિષે. (દ્વાર ૨૮ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો એક બે સમય અનાહારી રહે છે. એમને ‘ ઞ્જોજઆહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે; તેમ ‘ સચિત્ત આહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર પણ હોય છે. પહેલો ઞ્જોજઆહાર હોય છે; પછી લોમઆહાર અને પછી ક્વળઆહાર હોય છે. આહારનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ બે દિવસોનું, અને જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કહ્યું તે ક્વળાહારનું સમજવું, અને તે ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા તિર્યંચની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક છે. ૧૮૧-૧૮૩.

હવે એમના ગુણ અને યોગ વિષે. (દ્વાર ૩૦-૩૧).

સંમૂર્છિમ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ગુણસ્થાન છે; જ્યારે ‘ ગર્ભજ ’ ને પ્રથમનાં પાંચ ગુણસ્થાન કહ્યાં છે. ૧૮૪.

इति गुणाः ॥ ३० ॥

संमूर्च्छिमानां चत्वारो योगाः स्युर्विकलाक्षवत् ।

आहारकद्वयं मुक्त्वा गर्भजानां त्रयोदश ॥ १८५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

प्रतराસંખ્યભાગસ્થાસંખ્યેયશ્રેણિવૃત્તિત્રિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતાસ્તિર્યચઃ સ્વચરાઃ સ્મૃતા ॥ ૧૮૬ ॥

एवमेव स्थलचरास्तथा जलचरा अपि ।

भवन्ति किन्तु संख्येयगुणाधिकाः क्रमादिमे ॥ १८७ ॥

यदसौ प्रतराસંખ્યભાગઃ પ્રાગુદિતઃ સ્વલુ ।

યથાક્રમં શ્રુતે પ્રોક્તો વૃહત્તરવૃહત્તમઃ ॥ ૧૮૮ ॥

षट्पंचाशांगुलशतद्वयमानानि निश्चितम् ।

यावन्ति सूचिखंडानि स्युरેકપ્રતરે સ્ફુટમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

તાવજ્જ્યોતિષ્કદેવેભ્યઃ સ્યુઃ સંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ।

તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયાઃ પંઢા નભઃસ્થલામ્બુચારિણઃ ॥૧૯૦॥ યુગ્મમ્ ॥

एतत्संमूर्च्छिमगर्भोत्थानां समुदितं खलु ।

ક્લીવાનાં માનમાભાવ્યં શ્રુતે પૃથગનુક્તિતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

સંમૂર્છિમ તિર્યચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે ચાર યોગ હોય છે. જ્યારે ‘ગર્ભજ’ ને બે આહારકયોગો શિવાયના અન્ય તેર યોગ છે. ૧૮૫.

હવે એમના માન વિષે. (દ્વાર ૩૨ મું).

પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા જોયર તિર્યચો છે. સ્થળચરો અને જળચરો પણ તેટલાજ છે, પરન્તુ એઓ અનુક્રમે સંખ્યાતગણા અધિક છે કેમકે આ જે પ્રતરનો અસંખ્યાતમા ભાગ કહ્યો એને સિદ્ધાન્તમાં અનુક્રમે વિશેષવિશેષ મહોટો થતો કહ્યો છે. ૧૮૬-૧૮૮.

એક પ્રતરની અંદર બસોછપ્પન અંગુલપ્રમાણ જેટલા સૂચિખંડો હોય તેટલા જ્યોતિષ્કદેવોથી અનુક્રમે સંખ્યાતગણા નપુંસક જોયર, સ્થળચર અને જળચર હોય છે. આ ‘માન’ (નપુંસક) સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-બેઉનું એકત્ર-લેશું સમજવું. સિદ્ધાન્તમાં પણ બેઉનું લેશું જ કહ્યું છે, ‘પૃથક્ કહ્યું નથી. ૧૮૯-૧૯૧.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

एष्वल्पाः खचरास्तेभ्यः संख्यघ्ना खचरस्त्रियः ।

ताभ्यः स्थलचरास्तेभ्यः संख्यघ्नाः स्तदंगनाः ॥ १९२ ॥

ताभ्यो जलचरास्तेभ्यो जलचर्यस्ततः क्रमात् ।

नपुंसकाः संख्यगुणाः नभःस्थलाम्बुचारिणः ॥ १९३ ॥

एते च संमूर्छिमयુક્ता इति ज्ञेयम् ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ३३ ॥

સ્તોકાઃ પંચાક્ષતિર્યચઃ પ્રતીચ્યાં સ્યુસ્તતઃ ક્રમાત્ ।

પ્રાચ્યાં યામ્યામુદીચ્યાં ચ વિશેષતોઽધિકાધિકાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

तिर्यक्पंचेन्द्रियाणां स्यादन्तर्मुहूर्त्तसंमितम् ।

जघन्यमन्तरं ज्यેष्ठं त्वनन्तકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

एतत् वनस्पतेः कायस्थितिं भुक्त्वा गरीयसीम् ।

पुनः पंचाक्षतिर्यक्त्वं लभमानस्य सम्भवेत् ॥ १९६ ॥

હવે એમના લઘુ અલ્પબહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૩ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં સર્વથી થોડા ખેચરો છે, એઓનાં કરતાં સંખ્યગણી ખેચરીઓ છે, એથી સંખ્યગણી સ્થળચરો છે અને એથી યે સંખ્યગણી સ્થળચરીઓ છે. સ્થળચરીઓ કરતાં અનુક્રમે સંખ્યસંખ્યગણી જળચરો, જળચરીઓ, નપુંસક-ખેચરો, નપુંસકસ્થળચરો, અને નપુંસક જળચરો છે. (આ ત્રણેયે નપુંસકો સંમૂર્છિમ નપુંસકો સમજવા). ૧૯૨-૧૯૩.

હવે દિશાને અપેક્ષીને એમના અલ્પબહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૪ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો પશ્ચિમદિશામાં સર્વથી થોડા છે. એથી અનુક્રમે અધિકઅધિક પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં છે. ૧૯૪.

હવે એમના અન્તર વિષે. (દ્વાર ૩૫ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે; ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જોગવીને ફરી પાછો પ્રાણી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચમાં આવે એટલામાં ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્ત કાળ વહી જવો સંભવે છે. ૧૯૫-૧૯૬.

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

द्वयक्षणादितिर्यक्तनुस्त्वरूप-

मेवं मयोक्तं किल लेशमात्रम् ।

विशेषविस्ताररसार्थिना तु

सिद्धान्तवारांनिधयोऽवगाह्याः ॥ १९७ ॥

विश्वाश्चર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજાનામજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ ષષ્ઠઃ સમાપ્તઃ સુખમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

इति षष्ठः सर्गः ।

આ પ્રમાણે અમે બેમ્દ્રિય આદિ તિર્યચ પ્રાણીઓનું લેશ સ્વરૂપ કહ્યું છે. જેને વિશેષ વિસ્તાર જાણવાની ઇચ્છા હોય એણે સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રનું અવગાહન કરવું. ૧૯૭.

જેમની કીર્તિ શ્રવણ કરીને સકળ વિશ્વ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયું છે એવા શ્રીમાન કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી (શિષ્ય), અને માતા-રાજા તથા પિતા-તેજપાળના પુત્રરત્ન શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ-જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો સુભગઅર્થપરંપરાથી નીતરતો છઠ્ઠો સર્ગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. ૧૯૮.

છઠ્ઠો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ सप्तमः सर्गः ।

—:—

संमूर्द्धिमा गर्भजाश्च द्विविधा मनुजा अपि ।

वक्ष्ये संक्षेपतस्तत्र प्रथमं प्रथमानिह ॥ १ ॥

अन्तर्द्वीपेषु षट्पंचाशत्यथो कर्मभूमिषु ।

पंचाधिकासु दशसु त्रिंशत्यकर्मभूमिषु ॥ २ ॥

पुरीषे च प्रश्रवणे श्लेष्मसिंघाणयोरपि ।

वान्ते पित्ते शोणिते च शुक्रे मृतकलेवरं ॥ ३ ॥

पूये स्त्रीपुंससंयोगे शुक्रपुद्गलविच्युतौ ।

पुरनिर्गमने सर्वेष्वपवित्रस्थलेषु च ॥ ४ ॥

स्युर्गर्भजमनुष्याणां सम्बन्धिष्वेषु वस्तुषु ।

समूर्द्धिमनराः सैकं शतं ते क्षेत्रभेदतः ॥ ५ ॥ कलापकम् ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

सर्ग सातमो.

—:—

मनुष्याना पण (१) संमूर्द्धिम અને (२) ગર્ભજ-એમ બે પ્રકાર છે. એમાં પહેલાં સંમૂર્ધિમનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરું છું. ૧.

(૧) એના ભેદ વિષે.

સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો (૧) છપ્પન અન્તર્દ્વીપોમાં, (૨) પંદર કર્મભૂમિઓમાં, (૩) ત્રીશ અકર્મભૂમિઓમાં, (૪) વિષ્ટામાં, (૫) મૂત્રમાં, (૬) શ્લેષ્મમાં, (૭) કફમાં, (૮) વમનમાં, (૯) પિત્તમાં, (૧૦) રૂધિરમાં, (૧૧) વીર્યમાં, (૧૨) કલેવરમાં, (૧૩) રસીમાં, (૧૪) સ્ત્રીપુરુષના સંયોગમાં, (૧૫) શુક્રસ્રાવમાં, (૧૬) નગરની ગટરમાં, તથા (૧૭) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમાં —એવી રીતે ગર્ભજ મનુષ્યોના સંબંધવાળી સર્વ વસ્તુઓમાં હોય છે. એના ક્ષેત્રપરત્વે ૧૦૧ પ્રકાર છે. ૨-૫.

સ્થાનમેષાં દ્વિપાથોધિસાધ્વીપદ્વયાવધિ ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈઃ લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૬ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આરભ્ય પંચ પર્યાપ્તીસ્તે ઝિયન્તેઽસમાપ્ય તાઃ ।

પ્રાણા ભવન્તિ સપ્તાષ્ટાવેષાં વાઙ્મનસે વિના ॥ ૭ ॥

નવ પ્રાણા इति तु संग्रहण्यवचूर्णौ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

સંખ્યા યોનિકુલ્લાનાં ચ નૈષાં ગર્ભજતઃ પૃથક્ ।

યોનિસ્વરૂપં ત્વેતેષાં વિજ્ઞેયં વિકલાક્ષવત્ ॥ ૮ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

જઘન્યોત્કર્ષયોરન્તર્મુહૂર્ત્તં સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

પૃથક્ત્વં ચ મુહૂર્ત્તાનામેષાં કાયસ્થિતિર્મતા ॥ ૯ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ७ । ૮ ॥

આદ્યા ત્રિદેહી સંસ્થાનં હુંડં દેહોક્તુલસ્ય ચ ।

અસંખ્યાંશમિતઃ પૂર્વે સમુદ્ઘાતાસ્ત્રયો મતાઃ ॥ ૧૦ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ९-१२ ॥

(૨) એ મનુષ્યોનું સ્થાન બે સમુદ્ર અને અઢીઢીપો સુધીમાં છે. સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતોને લઈને એ આ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૬.

(૩) એઓ પાંચ પર્યાપ્તિઓ આરંભીને, એને પૂરી કર્યા પૂર્વે જ મૃત્યુ પામે છે. એમને વાયા અને મન વિના સાત આઠ પ્રાણ હોય છે. સંગ્રહણીની અવચૂર્ણીમાં એમને વળી નવ પ્રાણ કદ્યા છે. ૭.

એમની (૪) યોનિસંખ્યા, અને એમની (૫) કુળસંખ્યા ‘ગર્ભજો’ થી પૃથક્ નથી. એમનું (૬) યોનિસ્વરૂપ ‘વિકલેન્દ્રિયો’ ની સમાન સમજવું. ૮.

એમની (૭) ભવસ્થિતિ, જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ, અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે; અને (૮) કાયસ્થિતિ પૃથક્ત્વ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૯.

એમને (૯) પહેલાં ત્રણ શરીરો છે; (૧૦) હુંડક સંસ્થાન છે; (૧૧) અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડું દેહમાન છે અને (૧૨) પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે. ૧૦.

एषां गतिर्विकलवत्तथैवागतिरप्यहो ।

किन्स्वमी वह्निवायुभ्यां नागच्छन्ति नरस्वतः ॥ ११ ॥

अष्टचत्वारिंशदेषां नाड्यो जन्मात्ययान्तरम् ।

एकसामયેકી સંખ્યા વિજ્ઞેયા વિકલાન્નવત્ ॥ ૧૨ ॥

इति गस्यागती ॥ १३-१४ ॥

अनन्तराप्तिः समयेसिद्ध्यतां गणनापि च ।

પૃથગ્ ન લક્ષ્યતે દ્વેષાં સા વિજ્ઞેયા બહુશ્રુતાત્ ॥ ૧૩ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

द्वाराणि लेश्यादीन्यष्टावेतेषां विकलाच्चवत् ।

ઉક્તાનિ કિન્સ્વિન્દ્રિયાણિ પંચૈતેષાં શ્રુતાનુગૈઃ ॥ ૧૪ ॥

इति द्वाराष्टकम् ॥ १७-२४ ॥

मिथ्यादृशोऽमी एतेषामाद्याज्ञानद्वयं तथा ।

આદ્યે દ્વે દર્શને તસ્માદુપયોગચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૫ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ २५-२८ ॥

એમની (૧૩) ગતિ અને (૧૪) આગતિ-એઉ વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ એઓ અગ્નિ, વાયુ, અને મનુષ્યમાંથી આવતા નથી. એમના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનું અન્તર અડતાળીશ નાડીઓનું છે. એમની એકસામયિકી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે સમજવી. ૧૧-૧૨.

એમની (૧૫) અનન્તરાપ્તિ અને (૧૬) સમયસિદ્ધિની ગણના પૃથક્ જણાતી નથી. એટલે એ બહુશ્રુતો પાસેથી બાણી લેવી. ૧૩.

એમનાં લેશ્યા આદિક આઠ દ્વાર એટલે કે સત્તરમાથી ચોવીશમા સુધીના દ્વાર વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓએ એમને ઈન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. ૧૪.

એમની (૨૫) દ્વિષ્ટ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એમને જ્ઞાનમાં (૨૬) પ્રથમનાં એ ‘ અજ્ઞાન ’ છે; અને (૨૭) દર્શનમાં પહેલાં એ દર્શન છે; અને તેથી, (૨૮) ઉપયોગો એમને આર છે. ૧૫.

રાસાયણવ્યયોગ્યોપયોગ્યશ્ચાજ્ઞાનદર્શનવત્તયા ।

વિકલાક્ષવદાહારકૃતઃ કાવલ્લિકં વિના ॥ ૧૬ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

આચં ગુણસ્થાનમેષામિદં યોગત્રયં પુનઃ ।

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રશ્ચ કાર્મણશ્ચેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ३०-३१ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

તૃતીયવર્ગ-લઘ્ને વર્ગમૂલે કિલાદિમે ॥ ૧૮ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્ સ્વંડાસ્તાવન્ પ્રદશકાઃ ।

યાવન્ત એકસ્યામેકપ્રાદેશિક્યાં સ્યુરાવલ્લૌ ॥ ૧૯ ॥

તાવન્તઃ સંમૂર્ધિમા હિ મનુજા મનુજોત્તમૈઃ ।

નિર્દિષ્ટા દૃષ્ટવિસ્પષ્ટસચરાચરવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૦ ॥ ત્રિભિવિશેષકમ્ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

દ્વારાણ્યથોક્તશેષાણિ પંચૈતેષાં મનીષિભિઃ ।

ભાવ્યાનીહ વચ્ચમાણગર્ભોદ્ભવમનુષ્યવત્ ॥ ૨૧ ॥

એમને જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એ ઉપયોગો સાકાર અને નિરાકાર બેઉ છે. ' આહાર ' ની વાતમાં એઓ વિકલેન્દ્રિયોને મળતા છે. ફેર એટલો કે એમને ' કવળાહાર ' નથી. (૨૯). ૧૬.

એમનું (૩૦) પહેલું ગુણુસ્થાન છે. એમને (૩૧) ત્રણ યોગ હોય છે; ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક અને કાર્મણ. ૧૭.

હવે એમના ' માન ' વિષે. (૩૨).

અંગુળ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિમાં વર્તતા ત્રણવર્ગમૂળ કરેલા એવા પહેલા વર્ગ-મૂળમાં, જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રદેશવાળા, એકપ્રદેશી એકશ્રેણિની અંદર જેટલા ખંડ હોય તેટલા સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો હોય છે એમ શ્રી જિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૮-૨૦.

એમના શેષ પાંચ દારો (૩૩ થી ૩૭ સુધીના), ગર્ભજ મનુષ્યો પ્રમાણે બાણવા. (જે હવે પછી પ્રસંગે કહેશું). ૨૧.

इति द्वारपंचकम् ॥ ३३-३७ ॥

कर्माकर्मधरान्तर्द्वीपभवा गर्भजा नरास्त्रिविधाः ।

स्युः पंचदशत्रिंशत्षट्पंचाशद्विधाः क्रमतः ॥ २२ ॥

म्लेच्छा आर्या इति द्वेधा मनुजाः कर्मभूमिजाः ।

म्लेच्छाः स्युः शक्यवनमुरुंडशबरादयः ॥ २३ ॥

आर्याः पुनर्द्विधाः प्रोक्ता ऋद्धिप्राप्तास्तथापरे ।

ऋद्धिप्राप्तास्तत्र षોढा प्रज्ञप्ताः परमेश्वरैः ॥ २४ ॥

अर्हन्तः सार्वभौमाश्च महैश्वर्यमनोहराः ।

बलदेवा वासुदेवाः स्युर्विद्याधरचारणाः ॥ २५ ॥

अ-छया नवविधाः क्षेत्रजातिकुलार्यकाः ।

कर्मशिल्पज्ञानभाषाचारित्रदर्शनार्यकाः ॥ २६ ॥

तत्र च क्षेत्रार्या आर्यदेशोत्थास्ते सार्धा पंचविंशतिः ।

अंगा बंगाः कर्लिगाश्च मगधाः कुरुकोशलाः ॥ २७ ॥

એ પ્રમાણે સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનાં ૩૭ દ્વારો વિષે કહ્યું.

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોનાં દ્વારો વિષે.

એમાં પહેલું દ્વાર ભેદ: તે આ પ્રમાણે:—

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે: કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અને અન્તર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા. એ ત્રણેના પાછા અનુક્રમે પંદર, ત્રીશ અને છપ્પન ભેદ છે. ૨૨.

કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, મ્લેચ્છ અને આર્ય—એમ બે જાતના છે. એમાં શક, યવન, મુરુંડ અને શબર વગેરે મ્લેચ્છ છે. ૨૩.

આર્યો બે જાતના છે: સમૃદ્ધિવાળા અને સમૃદ્ધિવિનાના. એમાં ‘સમૃદ્ધિવાળા’ આ છ પ્રકારનાં છે:—મહાન્, ઐશ્વર્યશાલી અર્હન્તો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ. ૨૪-૨૫.

વળી ‘સમૃદ્ધિ રહિત’ ના નવ પ્રકાર કહ્યા છે: ક્ષેત્રઆર્ય, જાતિઆર્ય, કુળઆર્ય, કર્મ-આર્ય, શિલ્પઆર્ય, જ્ઞાનઆર્ય, ભાષાઆર્ય, ચારિત્રઆર્ય અને દર્શનઆર્ય. ૨૬.

એમાં, આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયા હોય એ ‘ક્ષેત્રઆર્ય’ કહેવાય છે. એવા આર્યદેશ સાડીપચવીશ છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) અંગ, (૨) બંગ, (૩) કર્લિંગ, (૪) મગધ, (૫) કુરુ, (૬) કોશલ,

કાશ્યઃ દશાર્તાઃ પંચાલા વિદેહા મલયાસ્તથા ।

વત્સાઃ સુરાષ્ટ્રાઃ શ્યાન્ડિલ્યા વરાટા વરણાસ્તથા ॥ ૨૮ ॥

દશાર્ણા જંગલા વેદ્યઃ સિન્ધુસૌવીરકા અપિ ।

ભંગ્યો વૃત્તાઃ સૂરસેનાઃ કુણાલા લાટસંજ્ઞકાઃ ॥ ૨૯ ॥

કેકયાર્ધમિમે સાર્ધપંચવિંશતિરીરિતાઃ ।

નામાનિ રાજધાનીનાં બ્રવીમ્યેષુ ક્રમાદથ ॥ ૩૦ ॥

ચમ્પા તથા તામ્રલિસી સ્યાત્કાંચનપુરં પુરમ્ ।

રાજગૃહં ગજપુરં સાકેતં ચ વરાણસી ॥ ૩૧ ॥

શૌર્યપુરં ચ કાંપિલ્યં મિથિલા ભદિલં પુરમ્ ।

કૌશામ્બી ચ દ્વારવતી નન્દિવત્સાભિધે પુરે ॥ ૩૨ ॥

અચ્છાપુરં મૃત્તિકાવત્યહિચ્છત્રાભિધા પુરી ।

શુક્તિમતી વીતભયં પાપા માષપુરં પુરમ્ ॥ ૩૩ ॥

મથુરાનગરી ચૈવ શ્રાવસ્તીનગરી વરા ।

કોટિવર્ષ શ્વેતામ્બિકા રાજધાન્યઃ ક્રમાદિમાઃ ॥ ૩૪ ॥

एष्वेवार्हच्चकिरामवासुदेवोद्भवो भवेत् ।

आर्यास्तत इमेऽन्ये च तदभावादनार्यकाः ॥ ૩૫ ॥

(૭) કાશી, (૮) કુશાર્તા, (૯) પંચાલ, (૧૦) વિદેહ, (૧૧) મલય, (૧૨) વત્સ, (૧૩) સુરાષ્ટ્ર, (૧૪) શ્યાન્ડિલ્ય, (૧૫) વરાહ, (૧૬) વરણ, (૧૭) દશાર્ણ, (૧૮) જંગલ, (૧૯) વેદી, (૨૦) સિન્ધુસૌવીર, (૨૧) ભંગી, (૨૨) વૃત્ત, (૨૩) સુરસેન, (૨૪) કુણાલ, (૨૫) લાટ તથા અરધો કેકય દેશ. ૨૭-૩૦.

હવે એ દેશોની રાજધાનીઓના નામ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:—

ચંપા, તામ્રલિસી, કાંચનપુર, રાજગૃહ, ગજપુર, સાકેતપુર, વણારસી, શૌર્યપુર, કાંપિલ્યપુર, મિથિલા, ભદિલપુર, કૌશામ્બી, દ્વારિકા, નન્દિપુર, વત્સપુર, અચ્છાપુર, મૃત્તિકાવતી, અહિચ્છત્રા, શુક્તિમતી, વીતભય, પાવાપુરી, માષપુર, મથુરા, શ્રાવસ્તી, કોટિવર્ષ અને શ્વેતામ્બિકા. ૩૧-૩૪.

આ દેશોમાંજ અર્હત, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે માટે એ આર્યદેશો કહેવાય છે. બાકીના અનાર્ય કહેવાય છે. ૩૫.

સૂત્રકૃતાંગતૌ ચ અનાર્યલક્ષણમેવં ઉક્તમ્—

ધમ્મેત્તિઅરુત્તરાઈં જે સુવિ સુમિણે ન સુચ્ચંતિ ॥

વિજ્ઞેયાસ્તત્ર જાત્યાર્યા યે પ્રશસ્તેભ્યજાતયઃ ।

ઉગ્રભોગાદિકુલજાઃ કુલાર્યાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

કર્માર્યાઃ વાસ્ત્રિકાઃ સૌત્રિકાઃ કાર્પાસિકાદયઃ ।

શિલ્પાર્યાસ્તુ તુલ્લકારાસ્તન્તુવાયાદયોઽપિ ચ ॥ ૩૭ ॥

ભાષાર્યા યેઽર્ધમાગધ્યા ભાષન્તે ભાષયાત્ર તે ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાર્યાસ્તુ જ્ઞાનાદિભિર્યુતાઃ ॥ ૩૮ ॥

અત્ર મૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ સ તુ પ્રજ્ઞાપનાદિતઃ ।

વિજ્ઞેયો વિબુધૈર્નેહ પ્રોચ્યતે વિસ્તૃતેર્મયાત્ ॥ ૩૯ ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

एषां तिर्यग् नरक्षेत्रावधि जन्मात्ययादिकम् ।

योजनानां दशशतीमधो न परतः पुनः ॥ ४० ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં ‘ અનાર્ય ’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

જેમણે ‘ ધર્મ ’ એવા અક્ષરો સ્વપ્નને વિષે પણ સાંભળ્યા નથી તે.

હવે પ્રશસ્ત ઇન્દ્રિય ભતિવાળા છે તે ભતિઆર્યો કહેવાય છે. ઉગ્ર, ભોગ આદિ કુળોમાં જન્મેલા કુલઆર્ય કહેવાય છે. ૩૬.

વળી વસ્ત્રોનો વેપાર કરનારા, સુતરનો વેપાર કરનારા, કપાસનો વેપાર કરનારા વગેરે કર્મઆર્ય કહેવાય છે; તથા દરજી, સાળવી આદિ શિલ્પઆર્યો કહેવાય છે. ૩૭.

જેઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ ભાષાઆર્ય કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનવાળાઓ જ્ઞાનઆર્ય, દર્શનવાળાઓ દર્શનઆર્ય અને ચારિત્રવાળાઓ ચારિત્રઆર્ય કહેવાય છે. ૩૮.

આ સંબંધમાં ઘણું કહેવાનું છે પણ વિસ્તારના ભયથી કહું નથી માટે તે બુદ્ધિમાનોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. ૩૯.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્થાન પરત્વે

એટલું કહેવાનું છે કે એમના જન્મમરણ તિર્યકલોકમાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી થાય છે અને અધોલોકમાં એક સહસ્ર યોજન પર્યન્ત થાય છે. એથી આગળ થતાં નથી. ૪૦.

एषां पर्याप्तयः सर्वाः पर्याप्तानां प्रकीर्त्तिताः ।

यथासम्भवमन्येषां प्राणाश्च निग्विला अपि ॥ ४१ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ૩ ॥

चतुर्दशयोनिलक्षा एषां संमूर्च्छिमैः सह ।

द्वादश स्युः कुलकोट्यो योनिर्विवृतसंवृता ॥ ૪૨ ॥

मिश्रा सचित्ताचित्तत्वात् शीतोष्णत्वाच्च सा भवेत् ।

वंशीपत्रा तथा शंखावर्ता कूर्मोन्नतापि च ॥ ૪૩ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पल्योपमानां त्रितयमुत्કૃષ્ટેષાં ભવસ્થિતિઃ ।

સા યુગ્મિનાં પરેષાં તુ પૂર્વકોટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૪૪ ॥

જઘન્યા નરગર્ભસ્ય સ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ઉત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દાનિ વિજ્ઞેયા મધ્યમાઽપરા ॥ ૪૫ ॥

એમની પર્યાપ્તિ વિષે.

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વે પર્યાપ્તિ કહી છે; અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને, એટલી સંભવે એટલી કહી છે. તથા પ્રાણો તેો એઓને સઘળા હોય છે. ૪૧.

એમના ચોથા. પાંચમા અને છઠ્ઠા દ્વાર વિષે.

સંમૂર્છિમોની અને આમની લેગી ચૌદલક્ષ યોનિ છે; જ્યારે કુલકોટિ બાર લક્ષ છે. એમની યોનિ વિવૃતસંવૃત છે. વળી એ ‘સચિત્તાચિત્ત’ છે અને ‘શીતોષ્ણ’ છે; એટલે બેઉ રીતે એઓની મિશ્ર યોનિ કહેવાય છે. વળી તેમને વંશીપત્રા, શંખાવર્તા તેમજ કૂર્મોન્નતા એવા ત્રણ પ્રકારમાંથી પણ ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની છે. પણ આ સ્થિતિ માત્ર યુગલી-આઓની છે; બીજાઓની અર્થાત્ એ શિવાયના મનુષ્યોની કોડપૂર્વોની છે. ૪૪.

મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર વર્ષની છે. આ શિવાયની વચલી સ્થિતિ ‘મધ્યમ’ સમજવી. ૪૫.

પિત્તાદિદૂષિતઃ પાપી કાર્મણાદિવશોઽથવા ।
 દ્વાદશાબ્દાનિ ગર્ભાન્તસ્તિષ્ઠેત્ સિદ્ધનૃપાદિવત્ ॥ ૪૬ ॥
 ચતુર્વિંશતિવર્ષા ચ ગર્ભકાયસ્થિતિર્નૃણામ્ ।
 ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિગર્ભસ્ય મૃત્વોત્પન્નસ્ય તત્ર સા ॥ ૪૭ ॥
 સ્થિત્વા દ્વાદશવર્ષાણિ ગર્ભે કશ્ચિન્મહાઘવાન્ ।
 વિપયોત્પય તત્રૈવ તાવત્તિષ્ઠત્યસૌ યતઃ ॥ ૪૮ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक २ पंचमोद्देशके ॥

पूर्वाणां कोटयः सप्त तथा पल्योपमत्रयम् ।
 भाव्या गर्भजतिर्यग्वदेषां कायस्थितिर्गुरुः ॥ ४९ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

संख्येयजीविनां देहाः पंचासंख्येयजीविनाम् ।
 भवेत् देहत्रयमेव विनाहारकवૈક્રિયે ॥ ૫૦ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

પિત્ત વગેરે દોષવાળો પાપી અથવા કામણુદુઃખણુ વગેરેને વશ પ્રાણી સિદ્ધરાજની પેઠે બાર વર્ષ સુધી પણ ગર્ભમાં રહે છે. ૪૬.

મનુષ્યના ગર્ભની કાયસ્થિતિ ચોવીશ વર્ષની પણ હોય; પણ તે, મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ગર્ભની હોય. ૪૭.

કારણકે કોઇ મહા પાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમાં રહી મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તેટલો સમય ત્યાંજ રહે છે. ૪૮.

આ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

એમની કાયસ્થિતિ

ઉત્કર્ષતઃ, ગર્ભજ તિર્થચોની પેઠે ત્રણ પદ્યોપમ અને સાતકોટિ પૂર્વની સમજવી. ૪૯.

શરીર

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને પાંચ હોય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને, આહારક અને વૈક્રિય એ બે શરીર નથી હોતાં, એટલે ફક્ત ત્રણ હોય છે. ૫૦

સંખ્યેયજીવિનાં નૃણાં સંસ્થાનાન્યચિજ્ઞાન્યપિ ।
ચતુરસ્ત્રં ભવેદેતદસંખ્યેયાયુષાં પુનઃ ॥ ૫૧ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

શતાનિ પંચ ધનુષાં વપુઃ સંખ્યેયજીવિનામ્ ।
ગત્યૂતત્રયમન્યેષામુત્કર્ષેણ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૫૨ ॥
જઘન્યતોઽઙ્ગુલાસંખ્યભાગમાનમિદં ભવેત્ ।
ઉભયેષાં તદારમ્ભકાલ એવાસ્ય સમ્ભવઃ ॥ ૫૩ ॥
સંખ્યાયુષાં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ।
ઉત્કર્ષેણ જઘન્યાઞ્ચાંગુલસંખ્યાંશસંમિતમ્ ॥ ૫૪ ॥
આહારકશરીરં યત્ સ્યાદેષાં લબ્ધિશાલિનામ્ ।
શ્રુતકેવલિનાં તત્તુ માનતો હસ્તસંમિતમ્ ॥ ૫૫ ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

સ્યુઃ સપ્તાપિ સમુદ્ઘાતા નૃણાં સંખ્યેયજીવિનામ્ ।
અસંખ્યેયાયુષામાદ્યાસ્ત્રય એવ ભવન્તિ તે ॥ ૫૬ ॥

સંસ્થાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોને સઘળાજ હોય છે; અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાને ફક્ત ' સમયતુરસ ' એટલે સમયોરસ હોય છે. ૫૧.

દેહમાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યનું હોય છે; અસંખ્ય આયુષ્યવાળાઓનું ફક્ત ત્રણ ગાઉનું કહેલું છે. પરંતુ એકેનું જઘન્ય દેહમાન તો અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે; જે કે એના આરંભકાળેજ સંભવે છે. ૫૨-૫૩.

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટ એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક હોય છે, અને જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. ૫૪.

વળી લબ્ધિવંત શ્રુતકેવળીઓને જે આહારક શરીર હોય છે તે ફક્ત એક હસ્તપ્રમાણ હોય છે. ૫૫.

સમુદ્ઘાત

સંખ્યેયજીવી મનુષ્યોને સાતેસાત પૂરા હોય છે; અસંખ્યઆયુષક મનુષ્યોને પહેલા ત્રણજ હોય છે. ૫૬.

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

यान्ति सर्वे सुरेष्वेव नरा असंख्यजीविनः ।

निजायुःसमहीनेषु नाधिकस्थितिषु क्वचित् ॥ ५७ ॥

ततोन्तरद्वીपजाता भवनव्यन्तरावधि ।

यान्तीશાનદિવં યાવત્ હરિવર્ષાદિજાસ્તુ તે ॥ ૫૮ ॥

सौधर्मन्तं हैमवतहैरण्यवतजा इमे ।

जघन्यापि यदीशानेऽधिकपल्योपमा स्थितिः ॥ ५९ ॥

सर्वसंसारिगतिषु नराः संख्येयजीविनः ।

ગચ્છન્તિ કર્મવિગમાદેતિ મુક્તિગતાવપિ ॥ ૬૦ ॥

तत्र च तीव्रोषास्तपोमत्तास्तथा बालतपस्विनः ।

द्वैपायनादिवદ્દૈરપરા યાન્ત્યસુરેશ્વમી ॥ ૬૧ ॥

जलाग्निझंपासंपातगलपाशविषाशनैः ।

તૃદ્તુદાથૈર્મૃતાસ્તે સ્યુર્વ્યન્તરાઃ શુભભાવતઃ ॥ ૬૨ ॥

अविराद्धचारित्राणां जघन्यादायताविषः ।

ઉત્કર્ષેણ ચ સર્વાર્થસિદ્ધઃ સ્યાદ્વિષયો ગતેઃ ॥ ૬૩ ॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (કાર ૧૩ મું)

અસંખ્યઆયુવાળા સર્વ મનુષ્યો, પોતાના જેટલા જ આયુષ્યવાળા અથવા પોતાના કરતાં ઓછા આયુષ્યવાળા દેવતાઓમાં જાય છે; પોતાના કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા દેવોમાં જતા નથી. એમ હોવાથી, અન્તરદ્વીપમાં જન્મેલાઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તરો સુધી જાય છે, અને હરિવર્ષ આદિમાં જન્મેલાઓ ઇશાનદેવલોકસુધી જાય છે. વળી હૈમવત અને હિરણ્યવતમાં જન્મેલાઓ સૌધર્મ દેવલોકસુધી જાય છે કારણકે ઇશાનદેવલોકમાં જઘન્યસ્થિતિ પણ પદ્યોપમથી અધિક છે. ૫૭-૫૯.

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો સર્વસંસારિગતિમાં જાય છે, અને કર્મરહિત થયે મોક્ષે પણ જાય છે. ૬૦.

પણ એમનામાં જે તીવ્રરોષવાળા, તપશ્ચર્યાને લીધે ઉન્મત્ત તથા બાળ તપસ્વીઓ હોય તે દ્વૈપાયનઋષિની પેઠે શત્રુવટ રાખવાથી અસુરોમાં પણ જન્મ લે છે. ૬૧.

વળી જળમાં પડીને, ઝંપાપાત ખાઈને, અગ્નિમાં પડીને, ગળાફાંસો ખાઈને, વિષપાન કરીને કે બ્રૂખતરસને લીધે જેઓ મૃત્યુ પામે છે તેઓ, શુભભાવ રહેતો વ્યન્તર થાય છે. ૬૨.

જેઓ આરિત્ર લઈને વિરાધતા નથી એઓ ઓછામાં ઓછા પહેલે દેવલોકે જાય છે અને વધારેમાં વધારે સર્વાર્થસિદ્ધિએ પણ જાય છે. ૬૩.

વિરાજ્ઞસંયમાનાં તુ ભવનેશાદ્યતાવિષૌ ।

ક્રમાજ્ઞધન્યોત્કર્ષાભ્યામેવમગ્રેऽપિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૬૪ ॥

આરાદ્ધદેશવિરતેઃ સૌધર્માચ્યુતતાવિષૌ ।

વિરાદ્ધદેશદિરતેઃ ભવનજ્યોતિરાલયૌ ॥ ૬૫ ॥

તાપસાનામપિ તથા તાવેવ ગતિગોચરૌ ।

કાંદર્પિકાણાં ભવનાધિપસૌધર્મતાવિષૌ ॥ ૬૬ ॥

ચરકાણાં પરિવ્રાજાં ભવનબ્રહ્મતાવિષૌ ।

સૌધર્મલાંતકૌ કલ્પૌ સ્વાતૌ કિલ્વિષિકાંગિનામ્ ॥ ૬૭ ॥

વિમાનેષૂત્પદ્યમાનાપેક્ષયેદં યતોઽન્યથા ।

સન્તિ કિલ્વિષિકા દેવા ભવનાધિપતિષ્વપિ ॥ ૬૮ ॥

આજીવિકાભિયોગાનાં ભવનાચ્યુતતાવિષૌ ।

નિન્હવાનાં ચ ભવનેશાન્ત્યગ્રૈવેયકૌ કિલ ॥ ૬૯ ॥

પરંતુ જેઓ આરિત્ર લગ્નને વિરાધે છે એઓ જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ પહેલા દેવલોકમાં જાય છે. ૬૪.

દેશવિરાતનો આરાધક હોય છે તે જ્ઞધન્યતઃ સૌધર્મ દેવલોકમાં અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અચ્યુત દેવલોકમાં જાય છે. અને દેશવિરતનો વિરાધક હોય તે જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ જ્યોતિષ દેવલોકમાં જાય છે. ૬૫.

વળી તાપસોની પણ એ જ પ્રમાણે ગતિ થાય છે; જ્યારે કાંદર્પિકો જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ સૌધર્મ દેવલોકે જાય છે. ૬૬.

ચરકપરિવ્રાજકો જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ પ્રભુદેવલોકમાં જાય છે; અને કિલ્વિષિ જીવો જ્ઞધન્યથી સૌધર્મદેવલોકે અને ઉત્કર્ષથી લાંતક દેવલોકે જાય છે. આ જે કહ્યું એ, વિમાનોને વિષે જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ કહ્યું છે; કારણ કે નહિતર ભવનવિષે પણ 'કિલ્વિષ' દેવો છે. ૬૭-૬૮.

આજીવિકા અર્થે વેષ ધારણ કર્યો હોય છે એવાઓને જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ અચ્યુતદેવલોકમાં સ્થાન મળે છે. વળી નિન્હવોની ગતિ જ્ઞધન્યતઃ ભવનપતિ સુધી અને ઉત્કર્ષથી અન્તિમ ગ્રૈવેયક સુધી હોય છે. ૬૯.

ભવ્યાનામપ્યભવ્યાનાં સાધુવેષગુણસ્પૃશામ્ ।

અપિ મિથ્યાદૃશામેષ વિષયઃ સત્ક્રિયાબલાત્ ॥ ૭૦ ॥

નિગ્રંથગુણવત્ત્વેઽપિ તે સ્યુઃ મિથ્યાદૃશો યતઃ ।

અશ્રદ્ધધન્ પદમપિ મિથ્યાત્વી સૂત્રભાષિતમ્ ॥ ૭૧ ॥

સૂત્રલક્ષણં ચૈવમાહુઃ—

સુત્તં ગણહરરઙ્ગયં તદેવ પત્તેશ્રવુદ્ધરઙ્ગયં ચ ।

સુશ્રકેવલિણા રઙ્ગયં અભિન્નદસપુવ્વિણા રઙ્ગયં ॥ ૭૨ ॥

દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સ્યાદુક્તો ગતિગોચરઃ ।

ન ત્વેષાં ગતિરેષૈવેત્યાશંક્યં મતિશાલિભિઃ ॥ ૭૩ ॥

કાંદર્પિકાદિલક્ષણં ચૈવમ્—

કંદર્પઃ પરિહાસોઽસ્તિ યસ્ય કાંદર્પિકશ્ચ સઃ ।

કંદર્પવિકથાશંસી તત્પ્રશંસોપદેશકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

નાનાહાસકલાઃ કુર્વન્ મુખતૂર્યાંગચેષ્ટિતૈઃ ।

અહસન્ હાસયંશ્ચાન્યાન્ નાનાજીવરુતાદિભિઃ ॥ ૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી ભવ્ય કે અભવ્ય, સાધુનો વેષ ને સાધુના ગુણવાળો હોય તે ભલે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો યે એની સત્ક્રિયાને લઇને એ જ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૦.

નિગ્રંથના સર્વ ગુણોએ યુક્ત છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય એનું કારણ એ કે—એક પણ પદમાં જેની અશ્રદ્ધા હોય તે મિથ્યાદૃષ્ટિ સમજવો—એવું સૂત્રનું વચન છે. ૭૧.

‘સૂત્ર’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે સમજવું:—

ગણધરનું રચેલું હોય, પ્રત્યેકબુદ્ધનું રચેલું હોય, શ્રુતકેવળીનું રચેલું હોય કે પૂરું દશમૂર્વધારીએ રચેલું હોય તે સૂત્ર કહેવાય. ૭૨.

‘આ બધી ગતિ કહી એ જ ગતિમાં મનુષ્યો સર્વે જાય’ એવો મારા કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. ભાવાર્થ એમ છે કે જે મનુષ્યો દેવગતિમાં જવાના હોય છે તે એ જાતની દેવગતિમાં જાય છે. ૭૩.

પૂર્વોક્ત ‘કાંદર્પિક’ આદિનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે:—

કંદર્પ એટલે પરિહાસ, એ જેનામાં હોય એ કાંદર્પિક કહેવાય. કંદર્પ એટલે કામસંબંધી વિકથા કરનારો, એની પ્રશંસા અને એનો ઉપદેશ કરનારો, મુખનો અવાજ કે શરીરચેષ્ટાવડે નાના પ્રકારના હાસ્યકુતૂહલ ઉપજાવનારો, પોતે ગંભીર રહીને—મુખ ઠાવકું રાખી નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના જેવો અવાજ કરીને ખીજને હસાવનારો ‘કાંદર્પિક’ કહેવાય. ૭૪-૭૫.

કિલ્વિષં પાપમસ્યાસ્તિ સ કિલ્વિષિક ઉચ્યતે ।
 માયાવી જ્ઞાનસદ્ધર્માચાર્યસાધ્વાદિનિન્દકઃ ॥ ૭૬ ॥
 વર્તયેચ્ચસ્તુ નટવત્ વેષમાજીવિક્ષાકૃતે ।
 બાહ્યોપચારચતુરઃ સ આજીવિક ઉચ્યતે ॥ ૭૭ ॥
 અભિયોગઃ કાર્મણાદિસ્તત્પ્રયોક્તાભિયોગિકઃ ।
 દ્રવ્યાનુયોગમંત્રાદિઃ સ દ્વિધા દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૭૮ ॥

તથોક્તમ્—

દુઃખિહો ચ્ચલુ અભિયોગો દવ્વે ભાવે ચ હોઈ નાયવ્વો ।
 દવ્વંમિ હોઈ જોગા વિજ્ઞામંતા ચ ભાવંમિ ॥ ૭૯ ॥

इति भगवतीवृत्तिप्रथमशतकद्वितीयोद्देशके ॥

व्यवहारेण चारित्रवन्तोऽप्येतेऽचरित्रिणः ।
 लभन्त इदृशीः संज्ञा दोषैरेतैर्यथोदितैः ॥ ८० ॥
 प्रयान्ति नरकेष्वेव नियमादर्धचक्रिणः ॥
 तथैव च गतिर्ज्ञेया प्रत्यर्धचक्रिणामपि ॥ ८१ ॥

‘કિલ્વિષ’ એટલે પાપ, તે જેનામાં હોય એ કિલ્વિષિક. માયાકપટવાળો અને જ્ઞાન, ધર્મ, સાધુ તથા આચાર્ય વગેરેનો નિન્દક ‘કિલ્વિષિક’ કહેવાય. ૭૬.

આહ્લવિકાને અર્થે નટની પેઠે વેષ ભજવે અને બાહ્યોપચારમાં ચતુર હોય એ ‘આહ્લવિક’ કહેવાય. ૭૭.

અભિયોગ એટલે કામભુટુમણ, એને કરનારો તે ‘અભિયોગિક’ કહેવાય. જેમાં પ્રયોગ અને મંત્રજંત્ર કરવા પડે છે એવો આ અભિયોગ બે પ્રકારનો છેઃ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી. ૭૮.

એ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ બે પ્રકારનો અભિયોગ હોય છે. જેમાં પ્રયોગ કરવા પડે એ ‘દ્રવ્યઅભિયોગ’; અને જેમાં વિદ્યામંત્રો સાધવા પડે એ ‘ભાવઅભિયોગ’. ૭૯.

એ લોકો બ્યવહારમાં ચારિત્રવાળા છતાં અચારિત્રી કહેવાય છે. એમને એવાં ઉપનામ મળવાનું કારણ એમનાં યથોદિત દોષો છે. ૮૦.

વાસુદેવ નિયમતરીકે નરકે જ જાય છે. પ્રતિવાસુદેવની પાશુ એ જ ગતિ છે. ૮૧.

ચક્રિણો યેઽત્યક્તરાજ્યાઃ પ્રયાન્તિ નરકેષુ તે ।

સપ્તસ્વપિ યથાકર્મોત્કૃષ્ટાયુસ્કતયા પરમ્ ॥ ૮૨ ॥

તથોક્તં ભગવતીશતક ૧૨ નવમોદેશકવૃત્તૌ ચક્રવર્તિત્વાન્તરનિરૂપણાધિકારે—

જહણેણં સાતિરેગં સાગરોવમં તિ કથમ્ । અપરિત્યક્તસંગાઃ ચક્રવર્તિનો નરકપૃથિવીષુ ઉત્પન્નન્તેતાસુ ચ યથાસ્થં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતયો ભવન્તિ । તતશ્ચ નરદેવો મૃતઃ પ્રથમપૃથિવ્યામુત્પન્નઃ તત્ર ચ ઉત્કૃષ્ટાં સ્થિતિં સાગરોપમપ્રમાણામ્ અનુભૂય નરદેવો જાયતે इत्येवं સાગરોપમમ્ ॥ સાતિરેકત્વં ચ નરદેવભવે ચક્રરત્નોત્પત્તેઃ અર્વાચીનકાલેન દૃષ્ટવ્યમિતિ ॥

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતદશવૈકાલિકવૃત્તૌ હૈમવીરચરિત્રે નવપદપ્રકરણ-વૃત્તૌ ચ ચક્રિણઃ સપ્તમ્યામેવ અત્યક્તરાજ્યા યાન્તિ इति ઉક્તમ્ ॥

ત્યક્તરાજ્યાસ્તુ યે સાર્વભૌમાસ્તે યાન્તિ તાવિષમ્ ।

મુક્તિં વાથ સીરિણોઽપિ ધ્રુવં સ્વર્મુક્તિગામિનઃ ॥ ૮૩ ॥

इति मतिः ॥ १३ ॥

પણ, રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળા હોઈ પોતાના કર્મેને અનુસારે સાતે નરકોમાં જાય છે. ૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદ્દેશમાં ચક્રવર્તીપણાના આંતરના અધિકારમાં એમ કહ્યું છે કે:—

“ જહન્યપણે સાગરોપમ થી કંઈક અધિક + + + + ”—એ કેવી રીતે ? ઉત્તર:— “ જેમણે રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ નારકીમાં જાય છે અને ત્યાં જેવાં પોતાનાં કર્મ એના પ્રમાણમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ પર્યન્ત સ્થિત થઈ રહે છે. ” આમ બાબત છે માટે નરદેવ એટલે ચક્રવર્તી મૃત્યુ પામીને પહેલી નારકીમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિ હોગવી પુનઃ ચક્રવર્તી થાય છે. માટે ‘ સાગરોપમ ’ ની સાર્થકતા તો સિદ્ધ થઈ. વળી ‘ અધિક ’ કહ્યું છે તે ચક્રવર્તીના ભવમાં ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ પહેલાનો જે કાળ તે કાળને લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં, હેમાચાર્યકૃત વીરચરિત્રમાં તથા ‘ નવપદપ્રકરણ ’ ની વૃત્તિમાં “ રાજ્ય નથી છાંડ્યું એવા ચક્રીઓ સાતમી નારકીએ જ જાય છે ” એમ કહ્યું છે.

જેમણે રાજ્યપાટ ત્યજ્યું છે એવા ચક્રવર્તીઓ દેવલોકમાં અથવા મોક્ષમાં જાય છે. એજ પ્રમાણે બળદેવો પણ સ્વર્ગગામી કે મોક્ષગામી હોય છે. ૮૩.

અસંખ્યાયુનૃતિરશ્ચઃ સત્તમક્ષિતિનારકાન્ ।

વાય્વગ્ની ચ વિના સર્વેઽપ્યુત્પદ્યન્તે નૃજન્મસુ ॥ ૮૪ ॥

અર્હન્તો વાસુદેવાશ્ચ બલદેવાશ્ચ ચક્રિણઃ ।

સુરનૈરયિકેભ્યઃ સ્યુર્નૃતિર્યગ્મ્બ્યો ન કર્હિચિત્ ॥ ૮૫ ॥

તત્રાપિ પ્રથમાદેવ નરકાત્ જાયન્તે ચક્રવર્તિણઃ ।

દ્વાભ્યામેવ હરિવલાઃ ત્રિભ્યઃ એવ ચ તીર્થપાઃ ॥ ૮૬ ॥

ચતુર્વિધાઃ સુરાશ્ચ્યુત્વા ભવન્તિ બલચક્રિણઃ ।

જિના વૈમાનિકા એવ હરયોઽપ્યનનુત્તરાઃ ॥ ૮૭ ॥

એવં મનુષ્યરત્નાનિ યાનિ સ્યુઃ પંચ ચક્રિણામ્ ।

તાન્યાગત્યા વિભાવ્યાનિ સામાન્યેન મનુષ્યવત્ ॥ ૮૮ ॥

વૈમાનિકેભ્યશ્ચ યદિ ભવન્તિ તાનિ તર્હિ ચ ।

અનુત્તરસુરાન્ મુક્ત્વાઽન્યેભ્યઃ સ્યુર્વાસુદેવવત્ ॥ ૮૯ ॥

હવે આ ગર્ભજ મનુષ્યોની ' આગતિ ' વિષે. (દ્વાર ૧૪ મું).

અસંખ્યઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યચો, સાતમી નારકીના જીવ, વાયુકાયના જીવ તથા અગ્નિકાયના જીવ-આટલા શિવાય અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ મનુષ્યગતિમાં આવે છે. ૮૪.

વળી અર્હન્તો, વાસુદેવો, બળદેવો અને ચક્રવર્તીઓ થાય છે તે દેવતાના અને નારકીના ભવમાંથીજ નીકળીને થાય છે; મનુષ્ય કે તિર્યચના ભવમાંથી નહિ. ૮૫.

તેમાં પણ ચક્રવર્તીઓ પહેલીજ નારકીમાંથી, વાસુદેવ અને બળદેવ બે નારકીઓમાંથી અને અર્હન્ત ' ત્રણમાંથી નીકળેલા ' થાય છે. ૮૬.

ચારે પ્રકારના દેવો સ્થવીને બળદેવો કે ચક્રવર્તીઓ થાય છે. વૈમાનિક દેવોજ સ્થવીને જિન થાય છે; અને અનુત્તર વિમાન શિવાયના દેવો જ સ્થવીને વાસુદેવો થાય છે. ૮૭.

એવીજ રીતે ચક્રવર્તીના પાંચ મનુષ્યરત્નો હોય છે એમની આગતિ સામાન્યપણે મનુષ્યની પ્રમાણે સમજવી. ૮૮.

વળી એઓ જો કદાચ ' વૈમાનિકો ' માંથી આવે તો વાસુદેવની પેઠે અનુત્તર વિમાનના દેવાને છોડીને બીજા દેવોમાંથી આવે છે. ૮૯.

મુહૂર્ત્તા દ્વાદશોત્કૃષ્ટં સમયો લઘુ ચાન્તરમ્ ।

તિર્યગ્વદેકસમયસંખ્યા સંમૂર્ધિમૈઃ સહ ॥ ૧૦ ॥

ઉક્તં ચ । નાનાંગિનામપર્યાસનૃત્વેનોત્પત્તિરીરિતા ।

ઉત્કર્ષતોઽવિચ્છેદેન પલ્યાસંખ્યલવાવધિ ॥ ૧૧ ॥

અપર્યાસનરત્વેનોત્પત્તિરેકસ્ય ચાંગિનઃ ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યાચ્ચાન્તર્મુહૂર્ત્ત નિરન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

इत्यर्थतः पंचसंग्रहे ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

सम्यक्त्वं देशविरतिं चारित्रं मुक्तिमप्यमी ।

लभन्तेऽनन्तरभवे लब्ध्वा नरभवादिकम् ॥ १३ ॥

अनन्तरभवे चैते न लभन्ते कदाचन ।

अर्हत्त्वं चक्रवर्तित्वं बलत्वं वासुदेवतां ॥ १४ ॥

लब्धिष्वष्टाविंशतौ या येषामिह नृजन्मनि ।

संभवन्ति प्रसंगेन दृश्यन्ते ता यथागमम् ॥ १५ ॥

એમનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એમની એકસમયસંખ્યા અને સંમૂર્ધિમની એકસમયસંખ્યા એકત્ર મળીને તિર્યગ્વો જેટલી થાય છે. ૯૦.

આના સંબંધમાં પંચસંગ્રહગ્રંથમાં નીચેના ભાવાર્થનું કહ્યું છે:—

અપર્યાસમનુષ્યત્વને લીધે નાનાપ્રકારના પ્રાણીઓની સતત ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ સુધી થાય છે. વળી એજ કારણને લઈને એક પ્રાણીની સતત ઉત્પત્તિ ‘જઘન્યતઃ’ તેમજ ‘ઉત્કર્ષતઃ’ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી થાય છે. ૯૧-૯૨.

હવે એમની અનન્તરાપ્તિ વિષે. (દ્વાર ૧૫ સું).

આ ગણેજ મનુષ્યો અનન્તરભવને વિષે મનુષ્યત્વ આદિ પાત્રીને સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધાં મેળવે છે; પણ કદાપિ અર્હત્, ચક્રવર્તી, બળદેવ કે વાસુદેવ થતા નથી. ૯૩-૯૪.

અઠ્યાવીશ લબ્ધિઓ છે તેમાંથી, મનુષ્યભવમાં જેમને જેમને જેટલી જેટલી સંભવે છે તે પ્રસંગને લઈને આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે નીચેની રીતે દર્શાવીએ છીએ. ૯૫.

કફવિપ્રુષ્મલામર્શસર્વૌષધિમહર્દયઃ ।
સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિશ્ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ॥ ૯૬ ॥

ચારણાશીવિષાવધિસાર્વજ્ઞ્યગણધારિતાઃ ।
ચક્રિતાર્હત્ત્વબલતાવિષ્ણુત્વં પૂર્વધારિતા ॥ ૯૭ ॥

ક્ષીરમધ્વાજ્યાશ્રવાશ્ચ બીજકોષ્ઠધિયૌ તથા ।
પદાનુસારિતા તેજોલેશ્યાહારકવૈક્રિયે ॥ ૯૮ ॥

શીતલેશ્યાક્ષીણમહાનસી પુલાકસંજ્ઞિતા ।
ઇત્યષ્ટાવિંશતિર્ભવ્યપુંસાં સલ્લબ્ધયો મતાઃ ॥ ૯૯ ॥ કલાપકમ્ ॥

ચક્રયર્હદ્વિષ્ણુબલસંભિન્નશ્રોતસ્ત્વપૂર્વિતાઃ ।
ગણમૃત્ત્વં ચારણત્વં પુલાકાહારકે અપિ ॥ ૧૦૦ ॥

વિના દશામૂઃ સ્ત્રીષ્વન્યાઃ સ્યુરષ્ટાદશલબ્ધયઃ ।
આસ્વાર્હન્ત્યં કદાચિદ્યત્તત્ત્વાશ્ચર્યતયોદિતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દશૈતાઃ કેવલિત્વં ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ।
અભવ્યપુંસાં નૈવૈતાઃ સંભવન્તિ ત્રયોદશ ॥ ૧૦૨ ॥

કફ, થુંક, મળ, આમર્ષ, સર્વૌષધિ, સંભિન્નશ્રોત, વિપુલમતિ, ઋણુમતિ, ચારણ, આશ્લી-
વિષ, અવધિ, સર્વજ્ઞત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ, અર્હત્પણું, બળદેવપણું, વાસુદેવત્વ, પૂર્વ-
ધારિત્વ, ક્ષીરમધુઆજ્યઆશ્રવ, બીજધી, કોષ્ઠધી, પદાનુસારિતા, તેજોલેશ્યા, આહારક, વૈક્રિય,
શીતલેશ્યા, અક્ષીણમહાનસી, અને પુલાક—આવી અઠ્યાવીશ ઉત્તમ લબ્ધિઓ ભવ્ય પુરૂષોને
હોય છે. ૯૬-૯૯.

ઉપરોક્ત અઠ્યાવીશ લબ્ધિઓમાંની સંભિન્નશ્રોતત્વ, ચારણત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ,
અર્હત્વ, બળદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, પૂર્વધારિત્વ, આહારકત્વ અને પુલાકલબ્ધિ—એ દશ સિવાય
શેષ અઠાર રહી એ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. કવચિત્ સ્ત્રીને અર્હત્વ પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ એક
આશ્ચર્ય—અપવાદરૂપ છે. ૧૦૦-૧૦૧.

બાકી ઉપરોક્ત દશ તથા કેવળિત્વ, વિપુલમતિ અને ઋણુમતિ એટલી તેર અભવ્ય
પુરૂષોને હોતી નથી. ૧૦૨.

અભવ્યયોષિતામેતાઃ ક્ષીરાદ્યાશ્રવસંયુતાઃ ।

ન સ્યુશ્વર્તુદશૈતાસાં તતો જ્ઞેયાશ્વર્તુદશ ॥ ૧૦૩ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

અનન્તરભવે ચૈતે પ્રાપ્ય માનુષ્યકાદિકમ્ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકત્રસમયે વિંશતિર્નાધિકાઃ પુનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તત્રાપિ પુંમનુષ્યેભ્યો જાતા સિદ્ધચન્તિ તે દશ ।

નારીભ્યોઽનન્તરં જાતાઃ ક્ષણે હ્યેકત્ર વિંશતિઃ ॥ ૧૦૫ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાહારદિશઃ સર્વા ણાં સંહનનાન્યપિ ।

સર્વે કષાયાઃ સ્યુઃ સંજ્ઞાશ્ચેન્દ્રિયાણ્યખિલાન્યપિ ॥ ૧૦૬ ॥

લેશ્યાશ્વતસ્રઃ કૃષ્ણાદ્યા ભવન્ત્યસંખ્યજીવિનામ્ ।

ણામાયં સંહનનમેકમેવ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

इति द्वारषट्कम् ॥ १७-२२ ॥

સદ્ભાવાદ્વ્યક્તસંજ્ઞાનામેતે સંજ્ઞિતયા મતાઃ ।

દીર્ઘકાલિક્યાદિકાનામપિ સત્ત્વાત્તથૈવ તે ॥ ૧૦૮ ॥

વળી અભવ્યસ્રીઓને આ તોર તથા ક્ષીર-મધુ-આન્ત્ય-આશ્રવલગ્નિઘ એમ થઇને ચૌદ હોવાની નથી. શેષ ચૌદ હોય છે. ૧૦૩.

હવે એમના 'સમયેસિદ્ધિ' દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૬ મું).

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તર ભવમાં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં ફક્ત વીશની સંખ્યામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિશેષ નહિ. એમાં પણ પુરુષોમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્ય-ભવમાં આવેલા તો દશ જ સિદ્ધ થાય છે; સ્ત્રીઓમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્યપણું પામેલા હોય તેઓ જ વીશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૪-૧૦૫.

હવે એમનાં સત્તરથી બાવીશમાં દ્વાર વિષે.

ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ લેશ્યાઓ, સર્વ દિશાનો આહાર, સર્વ સંઘયણ, સર્વ કષાય, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો હોય છે. અપવાદઃ અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાઓને કૃષ્ણ આદિ ચાર જ લેશ્યાઓ હોય છે અને ફક્ત પહેલું સંઘયણ હોય છે. ૧૦૬-૧૦૭.

સંજ્ઞિત દ્વાર. (૨૩ મું).

આ મનુષ્યોને સર્વ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. તેમજ એમને 'દીર્ઘકાલિકી' વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. ૧૦૮.

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

एतेषु भवतः पुंस्त्रीवेदावसंख्यजीविषु ।

पुंभिस्तुल्याः स्त्रियश्चૈષુ स्युर्युग्मित्वेन सर्वदा ॥ ૧૦૯ ॥

पुंस्त्रीक्लीबास्त्रिधान्ये स्युस्तत्र पुंभ्यः स्त्रियो मताः ।

सप्तविंशत्यतिरિકताः सप्तविंशतिसंगुणाः ॥ ૧૧૦ ॥

गर्भजाः क्लीबास्तु पुमाकारभाजः पुंसु ह्युमाकारभाजस्तु
स्त्रीषु गगयन्ते इति वृद्धवादः ॥

इति वेदाः ॥ ૨૪ ॥

तिस्रो दशो ज्ञानाज्ञानदर्शनान्यखिलान्यपि ।

द्वादशेत्यુપયોગાઃ સ્યુસ્ત્રિધૌજઃપ્રમુખાહૃતિઃ ॥ ૧૧૧ ॥

आहारस्य कावलिकस्यान्तरं स्यात्स्वभावजम् ।

ज्येष्ठं दिनत्रयं प्राग्वदनाहारकतापि च ॥ ૧૧૨ ॥

द्विज्ઞાનાવિગ્રહગતૌ સમુદ્ઘાતે તુ સતમે ।

भवत्यनाहारकता तृतीयादिज्ञानत्रये ॥ ૧૧૩ ॥ युग्मम् ॥

હવે એમના 'વેદ' વિષે. (દ્વાર ૨૪ મું).

આ ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જેઓ અસંખ્યઆયુષ્યવાળા છે એમને પુરૂષવેદ અને સ્ત્રીવેદ એમ બે વેદ છે. અને એઓ હંમેશાં યુગ્મહોવાથી, સ્ત્રી અને પુરૂષની સંખ્યા સરખી છે. ૧૦૯.

વળી એમાં જેઓ સંખ્યાત આયુષ્યવાળા છે એઓ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણ જાતના છે. એમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષ કરતાં સત્યાવીશગણી ઉપરાંત સત્યાવીશ છે. નપુંસકોમાં, જેઓ પુરૂષાકારવાળા હોય તેમને પુરૂષોમાં ગણવા, અને સ્ત્રીઆકારવાળા હોય એમને સ્ત્રીઓમાં ગણવા-એમ વૃદ્ધોત્તું કહેવું છે. ૧૧૦.

હવે એમના ૨૫ થી ૩૧ સુધીનાં સાત દ્વાર વિષે.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોને દષ્ટિઓ ત્રણ, જ્ઞાન અજ્ઞાન સઘળાં, દર્શનો પણ બધાંય, ઉપ-યોગો બાર, અને (આહારમાં) ઓજસ આદિ ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે. ૧૧૧.

એમને કવળઆહારનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક અન્તર ત્રણ દિવસનો હોય છે. એમને અ-શરીર ગતિમાં પૂર્વવત્ બે ક્ષણ અનાહારકતા પણ હોય છે. ૧૧૨-૧૧૩.

વળી સાતમા સમુદ્ઘાતમાં તૃતીય આદિ ત્રણ ક્ષણ એટલે કે ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા

અયોગિત્વે પુનઃ સા સ્યાદસંખ્યસમયાત્મિકા ।

ગુણસ્થાનાનિ નિખિલાન્યેષુ યોગાસ્તથાખિલાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

इति द्वारसप्तकम् ॥ २५-३१ ॥

ગર્ભજાનાં મનુષ્યાણામથ માનં નિરૂપ્યતે ।

एकोनत्रिंशताकैस्ते मिता जघन्यतोऽपि हि ॥ ११५ ॥

તે ચ અમી ।

छ तितिखपणनवतिगचउपणतिगनवपंचसगतितिगचउरो ।

छ दु चउ इग पण दु छ इग अड दु दु नव सग जहन्न नरा ॥ ११६ ॥

इति पर्यन्तवर्तिनोकस्थानात् आरभ्य अंकस्थानसंग्रहः ॥

॥ ૭૧૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૧૩૫૪૩૧૫૦૩૩૬ ॥

एकं, दस, सयं, सहस्सं, दससहस्सं, लखं, दहलखं, कोडिं, दह-
कोडिं, कोडिसयं, कोडिसहस्सं, दसकोडिसहस्सं, कोडिलखं, दहकोडि
लखं, कोडाकोडि, दहकोडाकोडि, कोडाकोडिसयं, कोडाकोडिसहस्सं,
दहकोडाकोडिसहस्सं, कोडाकोडिलखं, दहकोडाकोडिलखं, कोडाको-
डिकोडि, दहकोडाकोडिकोडि, कोडाकोडिकोडिसयं, कोडाकोडिकोडिस-

ક્ષણમાં એઓ અનાહારી હોય છે. વળી અયોગિપણામાં તો તેઓ અસંખ્ય સમયો પર્યન્ત અનાહારી હોય છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એમને ગુણસ્થાનો સર્વે એટલે પુરેપુરાં ચાદ હોય છે; વળી યોગ પણ બધાયે (૧૫) છે. ૧૧૪.

હવે એમના ‘ માન ’-પ્રમાણ વિષે. (૩૨ મું દ્વાર).

ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા યોગણત્રીશ આંકડાની છે.

છ, ત્રણ, ત્રણ, શૂન્ય, પાંચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાંચ, સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, એક, આઠ, બે, બે, નવ, સાત-આમને ઉલટાવો. એટલે ૭૬૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૬૩૫૪૩૬૫૦૩૩૬ આ સંખ્યા થશે. એ ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા છે.

અંકો બોલાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

એકમ, દશક, સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, કોડ, દશકોડ, સો કોડ, હજાર

ઉત્કર્ષેણ સમુદિતા ગર્ભસંમૂર્છજા નરાઃ ।

અસંખ્યેયકાલચક્રસમયૈઃ પ્રમિતા મતાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મનુષ્યા હિ ઉત્કૃષ્ટપદેઽપિ શ્રેણ્યસંખ્યેયભાગગતપ્રદેશરાશિપ્રમાણા
લભ્યન્તે इति तु प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

ગર્ભજાઃ પુરુષાઃ સ્તોકાસ્તતઃ સંખ્યગુણાઃ સ્ત્રિયઃ ।

તતોઽસંખ્યગુણાઃ ષંઢનરાઃ સંમૂર્છિમૈર્યુતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ૩૩ ॥

દક્ષિણોત્તરયોઃ સ્તોકાઃ સ્યુર્મનુષ્યા મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં તતઃ સંખ્યગુણાઃ પ્રતીચ્યાં ચ તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ભરતૈરવતાદીનિ ક્ષેત્રાણ્યલ્પાન્યપાગુદગ્ ।

તતઃ સંખ્યગુણાનિ સ્યુઃ પૂર્વપશ્ચિમયોર્દિશોઃ ॥ ૧૨૦ ॥

કિન્ત્વધોલૌકિકગ્રામેષ્વનલ્યાઃ સ્યુર્નરા યતઃ ।

તતઃ પ્રતીચ્યામધિકા મનુષ્યાઃ પ્રાચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

સાતસોને છ—એટલા ‘ પૂર્વાંગ ’; અને તે ઉપર ત્રાશી લાખ પચાસ હજાર ત્રણસોને છત્રીશ.
આટલી જઘન્યતઃ અવિકલ મનુષ્યોની સંખ્યા છે. ૧-૫.

સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-મનુષ્યોની લેગી—એકત્ર સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળચક્રોના
જેટલા ‘ સમય ’ થાય તેટલી છે. ૧૧૭.

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—ઉત્કૃષ્ટપદે પણ મનુષ્યો ‘ શ્રેણિ ’ ના અસંખ્યમા
ભાગમાં રહેલી પ્રદેશરાશિ જેટલા છે.

હવે એમની ‘ લઘુ અલ્પબહુતા ’ વિષે. (૩૩ મું દ્વાર).

સૌથી અલ્પ ગર્ભજ પુરૂષો છે. એથી સંખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે. એથી અસંખ્યગણા સંમૂ-
ર્છિમોસહિત નપુંસકો છે. ૧૧૮.

હવે એમની ‘ દિગપેક્ષી અલ્પબહુતા ’ વિષે. (૩૪ મું દ્વાર).

સૌથી અલ્પ મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે અને એ બેજી સરખા છે. પૂર્વદિશામાં,
એ કરતાં સંખ્યાતગણા છે અને એથી વધારે પાશ્ચિમદિશામાં છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં ભરત,
ઐરવત વગેરે ક્ષેત્રોમાં અલ્પવસ્તી છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં એથી સંખ્યગણી વસ્તી છે.
પણ અધોલોકના ગામોમાં ઘણા મનુષ્યો હોય છે માટે પૂર્વ દિશાની અપેક્ષાએ પશ્ચિમ દિશામાં
વિશેષ મનુષ્યો હોય છે. ૧૧૯-૧૨૧.

इति दिगपे न्याल्पबहुता ॥ ३४ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमल्पिष्टं मरुष्याणां महान्तरम् ।

कालोऽनन्तः स चोत्कृष्टा कायस्थितिर्वनस्पतेः ॥ १२२ ॥

चक्रित्वे चान्तरं प्रोक्तं साधिकाब्धिमितं लघु ।

ज्येष्ठं च पुद्गलपरावर्त्तार्धं पंचमांगके ॥ १२३ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

नृणामिति व्यतिकरा विवृता मयैवम्

सम्यग् વિવિચ્ય સમયાત્ સ્વયુરુપસત્યા ।

पूर्णापणादिव कणाः कलमौक्तिकानाम्

દીપત્વિષાસવણિજા મણિજાતિવેત્રા ॥ ૧૨૪ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रांतिष—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં સસમઃ ॥ ૧૨૫ ॥

इति (मरुष्याधेकाररूपः) सप्तमः सर्गः ।

હવે એમના ' અન્તર ' વિષે. (પાંત્રીશમું દ્વાર).

મનુષ્યોમાં જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત જેટલું છે; અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનંતકાળનું છે, અને તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલું છે. ચક્રીપણામાં જઘન્ય અન્તર એક સાગરોપમથી સહેજ વધુ, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનનું કહ્યું છે. ૧૨૨-૧૨૩.

જાતેજાતના મણિને ઓળખનાર વણિક જેમ પૂર્ણ ભરેલી હુકાનમાંથી, દીવાની જ્યોત-વડે, સુંદર સુંદર મોતી વીણીવીણીને લઈ લે તેમ મેં ગુરૂના પ્રસાદથી, સિદ્ધાન્તમાંથી આ મનુષ્યો સંબંધી હકીકત વીણી લઈને સમ્યક્પ્રકારે વર્ણવી છે. ૧૨૪.

ત્રણ જગતના મનુષ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારી કીર્તિના ધણી-વાચકેન્દ્ર શ્રી કીર્તિવિજયજીના શિષ્ય, અને માતા-રાજબાઇ તથા પિતા-તેજપાળના કુળદીપક વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે, સારી હુનીઆના સત્યપૂર્ણ તત્વોને અજવાળામાં લાવનાર જે આ લોકપ્રકાશ અંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીસરતા શબ્દાર્થોને લીધે મનોરંજક એવો સાતમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૨૫.

સાતમો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ અમઃ સર્ગઃ

સુરાશ્ચતુર્ધા ભવનઘ્યન્તરજ્યોતિષા અપિ ।

વૈમાનિકા ઇતિ પ્રેક્ષતાસ્તાન્પ્રભેદૈરથ બ્રુવે ॥ ૧ ॥

દશધા ભવનેશાશ્ચાસુરનાગસુપર્ણકાઃ ।

વિરુદ્ધાગ્નિપ્રવાધૈર્દિગ્વાયુસ્તનિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥

પતે ચ સર્વે રુમારોપપદા ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

પરમાધાર્મિકાઃ પંચદશધાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

યથાર્થૈર્નામભિઃ ક્ષ્યાતા અમ્બપ્રમૃતયશ્ચ તે ॥ ૩ ॥

અમ્બામ્બરીષશબલશ્યામગૌદ્રોપરુદ્રકાઃ ।

અસિપત્રધનુઃકુમ્ભા મહાકાલશ્ચ કાલકઃ ॥ ૪ ॥

વૈતરણ્યો વાલુકશ્ચ મહાઘોષઃ સ્વરસ્વઃ ।

એતેઽસુરનિકાયાન્તર્ગતાઃ પંચદશોદિતાઃ ॥ ૫ ॥

નીત્વોર્ધ્વ પાતયત્યાયો નારકાન્ સ્વંદશઃ પરઃ ।

કરોતિ આપ્ત્રૂપાકાર્હાન્ તૃતીયોઽન્ત્રહૃદાદિભિત્ ॥ ૬ ॥

આઠમે સર્ગે,

આર પ્રકારના દેવ છે: (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષી અને (૪) વૈમાનિક. એમના વળી ઉપલેહ પણ છે. ૧.

(૧) ભવનપતિ. એના દશ લેહ છે. તે આ પ્રમાણે: અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, સમુદ્રકુમાર, દિશ્કુમાર, વાયુકુમાર અને મેઘકુમાર ૨.

અસુરકુમારમાં, પંદર પ્રકારના ' પરમાધાર્મી ' દેવ છે—એઓના સમાવેશ થાય છે. એમનાં નીચે પ્રમાણે યથાર્થ નામ છે:—

અમ્બ^૧, અમ્બરીષ^૨, શબલ^૩, શ્યામ^૪, રૌદ્ર^૫, ઉપરુદ્ર^૬, અસિપત્ર^૭, ધનુઃ, કુમ્ભ^૮, મહાકાળ^૯, કાળ^{૧૦}, વૈતરણ્ય^{૧૧}, વાલુક^{૧૨}, મહાઘોષ^{૧૩}, અને ખરસ્વર^{૧૪}. ૩-૫

પહેલો પરમાધાર્મી નારકોને ઉંચે લઈને પછાડે છે. બીજો એઓના ભત્રીમાં પકવી

શાતનાદક્ષરસ્તેષાં તુરીયઃ પંચમઃ પુનઃ ।

કુન્તાદૌ પ્રોતકસ્તેષાં ષષ્ઠોઽક્ષોપાંગમંગકૃત્ ॥ ૭ ॥

અસ્યાકારપન્નયુક્તં વનં સ્વજતિ સસમઃ ।

ધનુર્મુક્તાર્ધચન્દ્રાદિવાણૈર્વિધ્યતિ ચાષ્ટમઃ ॥ ૮ ॥

નવમઃ ગણદ્યુક્તેષાં કુમ્ભાદૌ દશમઃ પુનઃ ।

ઋણદયિત્વાસકૃત્ શ્લઙ્ગમાસઋણદાનિ સ્વાદતિ ॥ ૯ ॥

તાન્ કણ્ઠવાદૌ પચત્યેકાદશશ્ચ દ્વાદશઃ સૃજેત્ ।

નદીં વૈતરણીં તત્સરવતપૂયાદિપૂરિતામ્ ॥ ૧૦ ॥

કદમ્બપુષ્પાઘ્યાકારવાલુકાસુ પચેત્પરઃ ।

નશ્યતસ્તાન્ મહાશબ્દો નિરુણદ્ધિ ચતુર્દશઃ ॥ ૧૧ ॥

આરોપ્ય શાલ્મલીવૃક્ષં વજ્રકંટકમ્भीષણમ્ ।

ઋણસ્વરઃ પંચદશઃ સમાકર્ષતિ નારકાન્ ॥ ૧૨ ॥

પરમાધાર્મિકાસ્તે ચ સંચિતાનન્તપાતકાઃ ।

ત્વાણ્ડગોલિકતયોત્પચન્તેઽત્યન્તદુઃખિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

યત્ર સિન્ધુઃ પ્રવિશતિ નદી લવણવારિધિમ્ ।

યોજનૈર્દિશિ યામ્યાયાં પંચપંચાશતા તતઃ ॥ ૧૪ ॥

શકાય એવા ટુકડા કરે છે. ત્રીજો એઓનાં આંતરડાં તથા હૃદય આદિને ભેદે છે. ચોથો એમને કાપેકુપે છે. પાંચમો એમને બાહ્યાં પરોવે છે. છઠ્ઠો એમનાં અંગોપાંગને ભાંગે છે. સાતમો તલ-વાર જેવા પત્રોનું વન બનાવે છે. આઠમો ધનુષ્યમાંથી છાંડેલાં અર્ધચંદ્રાકાર ખાણો વડે એમને વીધે છે. નવમો એમને પકાવે છે. દશમો એમના પોચા માંસના ટુકડાઓ ખાંડી ખાય છે. અગ્યારમો એઓને કુંડ વગેરેમાં પકાવે છે. બારમો ઉકળતાં રૂધિર-પદ્મ વગેરેથી ભરેલી વૈતરણી નદી બનાવે છે. તેરમો કદમ્બપુષ્પ વગેરેના આકારવાળી વેળુમાં એમને ભુંજે છે. ચૌદમો વળી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરનાઓને હાક મારીને રોકે છે. અને પંદરમો વજ્રના કાંટાઓને લીધે ભયંકર એવા શાલ્યલી વૃક્ષ ઉપર એઓને ચઢાવીને વળતી ખેંચે છે. ૬-૧૨.

આ પરમાધાર્મીઓ આવાં આવાં અનન્ત પાપ સંચિત કરી અત્યન્ત દુઃખમાં મૃત્યુ પામી ‘ અંડગોલિક ’ નીપજે છે. ૧૩. એ હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

જ્યાં સિન્ધુનદી લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ પંચાવન યોજન ઉપર આવેલી

અસ્તિ સ્થલં વેદિકાન્તઃ પ્રતિસન્તાપદાયકમ્ ।

પ્રમાણતો યોજનાનિ સાર્ધાનિ દ્વાદશૈઃ તત્ ॥ ૧૫ ॥

યોજનાનિ ત્રીણિ સાર્ધાન્યુદ્વેધોઽત્ર મહોદધેઃ ।

સપ્તચત્વારિંશદત્ર ગુહાઃ સન્સ્યતિતામસાઃ ॥ ૧૬ ॥

આદ્યસંહનનાસ્તાસુ વસન્ત્યુરુપરાક્રમાઃ ।

નરા જલચરા મધમાંસસ્ત્રીભોગલોલુપાઃ ॥ ૧૭ ॥

દુર્વણાઃ કઠિનસ્પર્શાઃ ભીષણા ઘોરદૃષ્ટયઃ ।

અદ્વચર્ધદ્વાદશકરદેહાઃ સંખ્યેયજીવિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

તત્ર રત્નદ્વીપમસ્તિ સ્થલાત્ સંતાપદાયકાત્ ।

વારિધૌ યોજનૈરેકત્રિંશતા ભૂરિમાનવમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઘરદ્વાન્ વાઙ્ગિકાંસ્તેઽથ મનુષ્યાસ્તન્નિવાસિનઃ ।

લિમ્પન્તિ મદ્યમાંસૈશ્ચ તેષુ તાનિ ક્ષિપન્તિ ચ ॥ ૨૦ ॥

મધમાંસાલાબુપાત્રૈઃ પ્રપૂર્ય વહનાનિ તે ।

ગચ્છન્તિ જલધૌ મધમાંસૈસ્તાન્ લોભયન્તિ ચ ॥ ૨૧ ॥

મધમાંસાસ્વાદલુબ્ધાસ્તતસ્તદનુપાતિનઃ ॥

નિપતન્તિ ઘરદેષુ ક્રમાત્તે જલમાનુષાઃ ॥ ૨૨ ॥

એક વેદિકાની અંદર સાડાબાર યોજન પ્રમાણ એક ભયાનક સ્થળ છે. ત્યાં સાડાત્રણ યોજન સમુદ્રની ઉંડાઇ છે, અને સડતાળીશ અન્ધકારમય ગુફાઓ છે. એની અંદર પહેલા સંઘયણ-વાળા, પરાકંભી, મધ-માંસ અને-સ્ત્રીના લોલુપી જળચર મનુષ્યો રહે છે. એમનો વર્ણ કૃષ્ણ છે, સ્પર્શ કઠિન છે અને દૃષ્ટિ ઘોર ભયાનક છે. સાડાબાર હાથની એમની કાયા છે અને સં-ખ્યાત વર્ષનું એમનું આયુષ્ય છે. ૧૪-૧૮.

આ સન્તાપદાયક સ્થળથી એકત્રીશ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે, અનેક મનુષ્યની વસ્તી-વાળો રત્નદ્વીપ નામે દ્વીપ છે. ત્યાંના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ઘંટીઓ હોય છે-એ ઘંટી-ઓને એઓ મધ-માંસવડે લીપે છે અને તે વસ્તુઓ એમાં નાખે પણ છે. મધ-માંસ ભરેલા તુંબડાઓના વહાણ ભરીને એઓ સમુદ્રમાં નાથ છે, અને એ મધ-માંસવડે પેલા જળચર મનુષ્યોને લલચાવે છે. એટલે એ વસ્તુના સ્વાદમાં લુબ્ધ એ જળમનુષ્યો એમની પાછળ પડીને

માંસાનિ વહ્નિપક્વાનિ જીર્ણમદ્યાનિ તે નરાઃ ।
યાવદ્દિનાનિ દ્વિત્રાણિ ભુંજાનાઃ સુખમાસતે ॥ ૨૩ ॥

તાવદ્ ભટાઃ સુસન્નદ્વાઃ રત્નદ્વીપનિવાસિનઃ ।
સંયોજિતાન્ ઘરદ્વાંસ્તાન્ વેષ્ટયન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ષં યાવદ્વાહયન્તિ ઘરદ્વાનતિદુઃસહાન્ ।
તથાપિ તેષામસ્થીનિ ન સ્ફુટન્તિ મનાગપિ ॥ ૨૫ ॥

તે દારુણાનિ દુઃખાનિ સહમાના દુરાશયાઃ ।
પ્રપીડ્યમાના વર્ષેણ મ્રિયન્તેઽત્યન્તદુર્ભરાઃ ॥ ૨૬ ॥

અથાણ્ડગોલકાંસ્તેષાં જનાસ્તે રત્નકાંચ્છિણઃ ।
ચમરીપુચ્છવાલાઘ્રૈર્ગુમ્ફિત્વા કર્ણયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૭ ॥

નિવલ્લ્ય પ્રવિશન્ત્યબ્ધૌ તાનન્યે જલચારિણઃ ।
કુલીરતન્તુમીનાદ્યાઃ પ્રભવન્તિ ન બાધિતુમ્ ॥ ૨૮ ॥ યુગમમ્ ॥

इति महानिशीथचतुर्थध्ययनेऽर्थतः ॥

પિશાચા ભૂતયક્ષાશ્ચ રાક્ષસાઃ કિન્નરા અપિ ।
કિંપુરુષા મહોરગા ગન્ધર્વા વ્યન્તરા ઇમે ॥ ૨૯ ॥

કમે કમે એ ઘંટીઓમાં પડે છે. ૧૯-૨૨.

પણ એઓ અગ્નિમાં પકાવેલા માંસને તથા બુના મધને જે ત્રણ દિવસ સુખેથી મળ્યામાં ખાતા રહે છે એટલામાં તેો રત્નદ્વીપવાસી શસ્ત્રસજ્જ સુભટો ત્યાં આવીને તે ઘંટીઓને ચાલતી કરી ચોતરફથી ઘેરી લે છે. ન કરી શકે એવી હોવા છતાં પણ એને વર્ષદિવસપર્યન્ત ફેરવ્યા કરે છે તોયે પેલાઓના અસ્થિ લેશમાત્ર ભાંગતા નથી. એવા ભયંકર દુઃખોને સહન કરતાં કરતાં એઓ એક વર્ષને અંતે મૃત્યુ પામે છે. ૨૩-૨૬.

પછી રત્નો મેળવવાની ઈચ્છાવાળા તેઓ એઓના અંડગોલકોને ચમરીના પુચ્છના વાળથી ગુંથી બન્ને કાને લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. એમ કરવાથી કુલીરમત્સ્યતાંતુ આદિ જળના જીવો એઓને કંઈ હરકત કરી શક્તા નથી. ૨૭-૨૮.

એ ભાવાર્થતું ‘ મહાનિશીથ ’ ના ચોથા અધ્યયનમાં કહેલું છે.

(૨). દેવોનો બીજો પ્રકાર જે વ્યન્તર એના આ પ્રમાણે લેહ છે:—પિશાચ, ભૂત યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિપુરૂષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ. ૨૯.

પિશાચાસ્ત્ર સહજસુરૂપાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

રત્નાભરણવદ્ગ્રીવાહસ્તાઃ ષોડશધા મતાઃ ॥ ૩૦ ॥

કુષ્માણ્ડાઃ પટકા જોષા અહ્નિકાઃ કાલકા અપિ ।

ચોક્ષાચોક્ષમહાકાલાસ્તથા વનપિશાચકાઃ ॥ ૩૧ ॥

તૂષ્ણીકાસ્તાલમુખરપિશાચા દેહસંજકાઃ ।

વિદેહાશ્ચ મહાદેહાસ્તથાધસ્તારકા ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

સુરૂપપ્રતિરૂપાતિરૂપા ભૂતોત્તમા ઇતિ ।

સ્કન્દિકાક્ષા મહાવેગા મહાસ્કન્દિકસંજકાઃ ॥ ૩૩ ॥

આકાશકાઃ પ્રતિચ્છન્ના ભૂતા નવવિધા અમી ।

સૌમ્યાનનાઃ સુરૂપાશ્ચ નાનાભક્તિવિલેપનાઃ ॥ ૩૪ ॥

માનોન્માનપ્રમાણોપપન્નદેહા વિશેષતઃ ।

રક્તપાણિપાદતલતાલુજિઘ્ઘૌષ્ટપાણિજાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિરીટધારિણો નાનારત્નાત્મકવિભૂષણાઃ ।

યક્ષાસ્ત્રયોદશવિધા ગમ્ભીરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ॥ ૩૬ ॥

પૂર્ણમાણિશ્વેતહરિસુમનોઽવ્યતિપાકતઃ ।

ભદ્રાઃ સ્યુઃ સર્વતોભદ્રાઃ સુભદ્રા અષ્ટમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પિશાચોનું સ્વાભાવિક સુંદરરૂપ છે, સૌમ્ય દર્શન છે, અને એઓ કંઈ તથા હસ્તને વિષે રત્નના આભૂષણો પહેરે છે. એઓના સોળ લેદ છેઃ કુખમાંડ, પટક, જોષ, અન્દિક, કાળ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, મહાકાળ, વનપિશાચ, તૂષ્ણીક, તાલમુખર, પિશાચ, દેહ, વિદેહ, મહાદેહ તથા અધસ્તારક. ૩૦-૩૨.

ભૂત પણ નવ જાતના છેઃ સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કન્દિકાક્ષ, મહાવેગ, મહાસ્કન્દિક, આકાશક અને પ્રતિચ્છન્ન. એઓની સુંદર આકૃતિ છે, ઉત્તમ રૂપ છે, અને એઓ અંગે વિવિધ ભાતના વિલેપન કરે છે. ૩૩-૩૪.

યક્ષો તેર જાતના છેઃ પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનભદ્ર, વ્યતિપાકભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, સુભદ્ર, યક્ષોત્તમ, રૂપયક્ષ, ધનાહાર, ધનાધિપ તથા મનુષ્યયક્ષ. એઓનું શરીર માનોન્માનના પ્રમાણવાળું છે; એમના હાથપગના તળીઆ, તાળુ, જીભડા, હોઠ અને નખ

યક્ષોત્તમા રૂપયક્ષા ધનાહારા ધનાધિપાઃ ।
મનુષ્યયક્ષા इत्येवं सर्वेप्येते त्रयोदश ॥ ૩૮ ॥

કરારલરક્તલમ્બૌષ્ઠાસ્તપનીયવિભૂષણાઃ ।
રાક્ષસાઃ સપ્તધા પ્રોક્તાસ્તેऽમી ભીષણદર્શનાઃ ॥ ૩૯ ॥

વિઘ્ના ભીમમહાભીમાસ્તથા રાક્ષસરાક્ષસાઃ ।
પરે વિનાયકા બ્રહ્મરાક્ષસા જલરાક્ષસાઃ ॥ ૪૦ ॥

મુખેષ્વધિકરૂપાઢ્યાઃ કિન્નરા દીપ્રમૌલયઃ ।
દશધા કિન્નરા રૂપશાલિનો હૃદયંગમાઃ ॥ ૪૧ ॥

રતિપ્રિયા રતિશ્રેષ્ઠાઃ કિંપુરુષા મનોરમાઃ ।
અનિન્દિતાઃ કિંપુરુષોત્તમાશ્ચ કિન્નરોત્તમાઃ ॥ ૪૨ ॥

મુખોરુવાહૂયદ્રૂપાશ્ચિત્રસ્રગનુલેપનાઃ ।
દશ કિંપુરુષાસ્તે સત્પુરુષાઃ પુરુષોત્તમાઃ ॥ ૪૩ ॥

યશસ્વન્તો મહાદેવા મરુન્મેરુપ્રભા इति ।
મહાતિપુરુષાઃ કિંચ પુરુષાઃ પુરુષર્ષભાઃ ॥ ૪૪ ॥

મહોરગા દશવિધા ભુજગા ભોગશાલિનઃ ।
મહાકાયા અતિકાયા ભાસ્વન્તઃ સ્કન્ધશાલિનઃ ॥ ૪૫ ॥

લાલ છે; એઓ મસ્તક પર મુકુટ અને અંગે વિવિધ આભૂષણો ધારણ કરે છે. એઓ સ્વભાવે ગંભીર છે અને એમનું દર્શન મનહર છે. ૩૫-૩૮.

રાક્ષસો સાત પ્રકારના છે. વિઘ્ન, ભીમ, મહાભીમ, રાક્ષસરાક્ષસ, વિનાયક, બ્રહ્મરાક્ષસ અને જળરાક્ષસ. એમને વિકરાળ લાલ લટકતા હોઠ હોય છે, અને એઓ સુવર્ણના આભરણ પહેરે છે. ૩૯-૪૦.

કિન્નરો દશ પ્રકારના છે: કિન્નર, રૂપશાલી, હૃદયંગમ, રતિપ્રિય, રતિશ્રેષ્ઠ, કિંપુરુષ, મનોરમ, અનિન્દિત, કિંપુરુષોત્તમ અને કિન્નરોત્તમ. એમના મુખપ્રમુખ અવયવો અધિક સૌન્દર્યવાન છે અને એઓ તેજે ઝળહળતો મુગટ ધારણ કરે છે. ૪૧-૪૨.

કિંપુરુષો પણ દશ પ્રકારના છે: સત્પુરુષ, પુરુષોત્તમ, યશસ્વાન, મહાદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ મહાપુરુષ, અતિપુરુષ, પુરુષ અને પુરુષઋષભ. એઓ રૂપાળા છે, એમના હાથ અને મુખ મનહર છે, એઓ વિચિત્રપ્રકારની માળા ધારણ કરે છે અને ભાતભાતના વિલેપન કરે છે. ૪૩-૪૪.

એવી રીતે મહોરગના પણ દશ ભેદ છે: ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, ભાસ્વન્ત,

મહેશ્વજ્ઞા મેરુકાન્તા મહાવેગા મનોરમાઃ ।
 સર્વેઽપ્યમી મહાવેગા મહાંગાશ્ચિત્રભૂષણાઃ ॥ ૪૬ ॥
 ગન્ધર્વા દ્વાદશવિધાઃ સુસ્વરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ।
 સરૂપા મૌલિમુકુટધરા હારવિભૂષણાઃ ॥ ૪૭ ॥
 હાહાહૂહૂતુમ્બરવો નારદા ઋષિવાદિકાઃ ।
 ભૂતવાદિકકાદમ્બા મહાકદમ્બરૈવતાઃ ॥ ૪૮ ॥
 વિશ્વાવસુગીતરતિસદ્ગીતયશસસ્તથા ।
 સપ્તાશીતિરિમે સર્વે તૃતીયાંગેઽષ્ટ તે ત્વમી ॥ ૪૯ ॥
 અણપત્ની પણપત્ની ઇસિવાઈ ભૂઅવાઈએ ચેવ ।
 કંદી ય મહાકંદી કોહંડે ચેવ પયણ ય ॥ ૫૦ ॥

તથા

અન્નપાનવસ્ત્રવેશમશ્ય્યાપુષ્પફલોભયે ।

યેઽલ્પાનલ્પત્વસરસવિરસત્વાદિકારકાઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્નાદિજૃમ્ભકાસ્તેઽષ્ઠૌ સ્યુર્વિચ્છાજૃમ્ભકાઃ પરે ।

યે ત્વન્નાચવિભાગેન જૃમ્ભન્તેઽઘ્યક્તજૃમ્ભકાઃ ॥ ૫૨ ॥

સ્કન્ધશાલી, મહેશ્વજ્ઞ, મેરુકાન્ત, મહાવેગ અને મનોરમ. એઓ સર્વે મહાવેગવાળા છે, મહોટા શરીરવાળા છે અને અંગે ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણો ધારણ કરે છે. ૪૫-૪૬.

ગંધર્વો આર જાતના છે: હાહા, હૂહૂ, તુમ્બર, નારદ, ઋષિવાદક, ભૂતવાદક, કદમ્બ, મહાકદમ્બ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ, અને સદ્ગીતયશ. એમનો સુંદર સ્વર છે, પ્રિય દર્શન છે, ઉત્તમ રૂપ છે. એઓ મસ્તકપર મુકુટ અને કંઠે હાર ધારણ કરે છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે ‘વ્યન્તર’ જાતિના દેવની ભેદપ્રભેદને લઈને સત્યાસી જાતિ થઈ.

વળી ત્રીજા ‘અંગ’ ને વિષે જે આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

અણપત્ની, પણપત્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદી, મહાકંદી, કુખમાંડ અને પતંગ. ૫૦.

વળી; અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, વસતિ, શય્યા, પુષ્પ અને ફળ—આ વસ્તુઓ ખુટતી હોય તો પૂરી કરનારા અને ઓછા રસવાળી હોય તો રસભરી કરનારા એવા એક જાતના દેવ છે. એઓ જૃમ્ભક જાતિના દેવ કહેવાય છે. એમના પણ દશ પ્રકાર છે. એમાં આઠ, અન્નાદિ જૃમ્ભક—અન્ન વગેરેની વૃદ્ધિકરનારા છે; એક પ્રકાર વિદ્યાજૃમ્ભકનો છે, અને એક પ્રકાર અવ્યક્તજૃમ્ભકનો છે—આમ કુલ દશ પ્રકાર થયા. (અવ્યક્તજૃમ્ભક એટલે વગરવિભાગે વૃદ્ધિ કરનારા.) ૫૧-૫૨.

વિચિત્રચિત્રત્રયમકૌવેતાદ્ય ગંચનાદેષુ ।

વસન્તિ શૈલેષુ દશાપ્યમી પલ્યોપમાયુષઃ ॥ ૫૩ ॥

નિત્યં પ્રમુદિતાઃ ક્રીડાપરાઃ સુરતસેવિનઃ ।

સ્વચ્છન્દચારિત્વાદેતે જૃમ્ભન્ત ઇતિ જૃમ્ભકાઃ ॥ ૫૪ ॥

ક્રુદ્ધાનેતાંશ્ચ યઃ પશ્યેત્ સોઽયશોઽનર્થમાપ્નુયાત્ ।

તુષ્ટાન્ પશ્યન્ યશોવિદ્યાં વિન્તે વજ્રમુનીન્દ્રવત્ ॥ ૫૫ ॥

શાપાનુગ્રહશીલત્વમેષાં શક્તિશ્ચ તાદૃશી ।

અયમર્થઃ પંચમાંગે શતે પ્રોક્તશ્ચતુર્દશે ॥ ૫૬ ॥

શતં પંચોત્તરં ભેદપ્રભેદૈર્વ્યન્તરામરાઃ ।

ભવન્તિ નાના ક્રીડાભિઃ ક્રીડન્તઃ કાનનાદિષુ ॥ ૫૭ ॥

જ્યોતિષ્કા પંચ ચન્દ્રાર્કગ્રહનક્ષત્રતારકાઃ ।

દ્વિધા સ્થિરાશ્ચરાશ્ચેતિ દશભેદા ભવન્તિ તે ॥ ૫૮ ॥

આ દશે જાતિ ચિત્ર, વિચિત્ર, વેતાદ્ય અને મેરૂ વગેરે પર્વતોપર વસનારી છે. એમનું પદ્યોપમાનું આયુષ્ય છે; એઓ નિત્ય પ્રમુદિત રહે છે, ક્રીડા કર્યા કરે છે અને સુરતસમાગમમાં દીન રહે છે. એમનો સ્વચ્છન્દાચાર નિત્ય (ચિ)જૃમ્ભ પામતો (વધતો વધતો) હોવાથી એઓ જૃમ્ભક કહેવાય છે. ૫૩-૫૪.

એઓ ક્રોધાતુર હોય એવે વખતે, જેને એમનું દર્શન થાય, એ અપયશ અને અનર્થ પામે છે. પણ સંતુષ્ટ હોય એવે વખતે એમનું દર્શન થાય તો, વજ્રમુનિને મળી હતી એવી વિદ્યા અને યશ એક પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫.

એમનામાં શાપદેવાનો અને અનુગ્રહ કરવાનો પણ સ્વભાવ રહેલો છે. કારણકે એમનામાં એ પ્રકારની શક્તિ છે. આવા ભાવાર્થનું પાંચમા અંગના ચૌદમા શતકમાં કહેલું છે. ૫૬.

ભાગભગીચાઓમાં વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરવામાં કરવામાં જ તત્પર એવા આ વ્યન્ત-રદેવાના આમ એકંદર ૧૦૫ ભેદ થાય છે.

(૩). દેવાના ત્રીજા પ્રકાર-જ્યોતિષ્ક દેવા વિષે.

જ્યોતિષ્કો પાંચ જાતના છે: સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા. એઓમાં વળી કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ગતિમાન છે એટલે એમ ૫×૨=૧૦ દશ જાત થઈ. ૫૮.

(૪). દેવાના ચોથા અને છેલ્લા પ્રકાર વૈમાનિક દેવા વિષે.

વૈમાનિકા દ્વિધા કલ્પાતીતકલ્પોપપન્નકાઃ ।

કલ્પોત્પન્ના દ્વાદશધા તે ત્વમી દેવલોકજાઃ ॥ ૫૯ ॥

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબદ્ધલાંતકજાઃ ।

ૠકસહસ્રારાનતપ્રાણતજા આરણાચ્યુતજાઃ ॥ ૬૦ ॥

આયકલ્પદ્વયાધઃસ્થાસ્તૃતીયાધસ્તના અપિ ।

જ્ઞાન્તકત્રિદિવાધઃસ્થાસ્ત્રિધા કિલ્વિષિકા અમી ॥ ૬૧ ॥

કલ્પાતીતા દ્વિધા ઐવેયકાનુત્તરસમ્ભવાઃ ।

સ્વામિસેવકભાવાદિકલ્પેન રહિતા ઇમે ॥ ૬૨ ॥

અધસ્તનાધસ્તનં ચ સ્યાદધસ્તનમધ્યમમ્ ।

અધસ્તનોપરિતનં મધ્યમાધસ્તનં તતઃ ॥ ૬૩ ॥

ભવેન્મધ્યમમધ્યં ચ મધ્યોપરિતનં તતઃ ।

ઉપરિસ્થાધસ્તનં ચોપરિસ્થમધ્યમં પુનઃ ॥ ૬૪ ॥

ઉપરિસ્થોપરિતનં તજ્ઞા ઐવેયકાઃ સુરાઃ ।

વિજયાદિવિમાનોત્થાઃ પંચધાનુત્તરામરાઃ ॥ ૬૫ ॥

વૈમાનિક દેવોના (૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત—એમ બે લેહ છે. એમાં પાછા ‘કલ્પોપપન્ન’ બાર જાતના છે. એ બારના બાર દેવલોક છે તે આ પ્રમાણે:—સૌધર્મ, (૨) ઇશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મા, (૬) લાંતક. (૭) શુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત. ૫૯-૬૦.

ત્રણ પ્રકારના ‘કિલ્વિષ’ દેવો છે: (૧) પહેલા બે દેવલોકની નીચે રહેલા, (૨) ત્રીજા દેવલોકની નીચે રહેલા અને (૩) (છઠ્ઠા) લાંતક દેવલોકની નીચે રહેલા. ૬૧.

વળી ઉપર કલ્પાતીત દેવો કહ્યા એના બે પ્રકાર છે: (૧) ઐવેયકમાં થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનમાં થયેલા. કલ્પ એટલે (સ્વામી સેવકભાવરૂપી) રીતરિવાજ. એ જેમનામાં નથી એ કલ્પાતીત. સ્વામિત્વ કે સેવકત્વ જેવું ત્યાં કાંઈ નથી. ૬૨.

(૧) અધસ્તનાધસ્તન, (૨) અધસ્તનમધ્યમ, (૩) અધસ્તનોપરિતન, (૪) મધ્યમાધસ્તન, (૫) મધ્યમમધ્યમ, (૬) મધ્યમોપરિતન, (૭) ઉપરિસ્થાધસ્તન, (૮) ઉપરિસ્થમધ્યમ અને (૯) ઉપરિસ્થોપરિતન—એવા નવ ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવ જાતના ઐવેયક દેવો છે. અને વિજયઆદિક વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ જાતના અનુત્તર દેવો છે. ૬૩-૬૫.

સારસ્વતાદિત્યવહ્નિવરુણા ગર્દતોયકાઃ ।

તુષિતાવ્યાબાધાગ્નેયરિષ્ટા લોકાન્તિકા અમી ॥ ૬૬ ॥

પર્યાસાપરભેદેન સર્વેઽપિ દ્વિવિધા અમી ।

જાતાઃ षટ્પંચાશમેવં સુરભેદાઃ શતત્રયમ્ ॥ ૬૭ ॥

પંચમાંગે તુ દ્રવ્યદેવા નરદેવા ધર્મદેવાસ્તથા પેરે ।

દેવાધિદેવા યે ભાવદેવાસ્તે પંચમા મતાઃ ॥ ૬૮ ॥

તત્રચ—પંચેન્દ્રિયો નરસ્તિર્યક્ સમ્પાદિતશુભાયતિઃ ।

ઉત્પત્સ્યતે યો દેવત્વે દ્રવ્યદેવઃ સ ઊચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

નરદેવાઃ સાર્વભૌમા ધર્મદેવાસ્તુ સાધવઃ ।

દેવાધિદેવા અર્હન્તો ભાવદેવાઃ સુરા ઇમે ॥ ૭૦ ॥

ઇહ ભાવદૈવૈઃ અધિકારઃ ॥

ઇતિ ભેદાઃ ॥ ૧ ॥

ત્રૈલૌક્યેઽપિ સ્થાનમેષાં ક્ષેત્રલોકે પ્રવચ્યતે ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈર્લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૭૧ ॥

વળી નવપ્રકારના ‘લોકાન્તિક’ દેવો છેઃ (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વન્હિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોયક, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ્ટ. ૬૬.

એ સર્વ દેવોના વળી (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત—એમ બે ભેદ છે. એટલેએ કંદર દેવતાના ભેદ ૩૫૬ થયા. [(૨૫+૧૦૫+૧૦+૩૮)×૨=૩૫૬]. ૬૭.

વળી પાંચમાં ‘અંગ’ માં પાંચ પ્રકારના દેવ કહ્યા છેઃ (૧) દ્રવ્યદેવ, (૨) નરદેવ, (૩) ધર્મદેવ, (૪) દેવાધિદેવ અને (૫) ભાવદેવ. ૬૮;

શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોય અને દેવગતિ મળવાની હોય—એવા પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય કે તિર્યચ ‘દ્રવ્યદેવ’ કહેવાય છે. ૬૯.

સાર્વભૌમ—અકર્તૃ રાજા તે ‘નરદેવ’; સાધુઓ ‘ધર્મદેવ’; અરિહંત ‘દેવાધિદેવ’; અને આ વર્ણવી ગયા તે દેવો સર્વ ‘ભાવદેવ’ છે. આપણે અહિં આ ભાવદેવોનો અધિકાર છે. ૭૦.

આ પ્રમાણે દેવોના ‘ભેદ’ બતાવ્યા. (દ્વાર પહેલું).

હવે એમના ‘સ્થાન’ વિષે. (દ્વાર બીજું).

આ દેવોનું સ્થાન ત્રણે લોકને વિષે છે. એ સંબંધી ‘ક્ષેત્રલોક’ માં વાત કરશું. એઓ વળી સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા છે. ૭૧.

इति स्थानम् ॥ २ ॥

पर्याप्तयः षडप्येषां पंचाप्यैकविवक्षया ।

वाक्चेतसोर्दश प्राणा एतेषां परिकीर्त्तिताः ॥ ७२ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ૩ ॥

चतस्रो योनिलक्षाः स्युः लक्षाश्च कुलकोटिजाः ।

द्वादशैषामचित्ता स्याद्योनिः शીतोष्णसंवृत्ता ॥ ૭૩ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पयोधयस्त्रयस्त्रિंशदुत्कर्षेण भवस्थितिः ।

सहस्राणि दशाब्दानां स्याદेषાં સા જઘન્યતઃ ॥ ૭૪ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

कायस्थितिस्त्वेषां भवस्थितिरेव ॥ ૮ ॥

देहाद्यस्तजસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

સંસ્થાનં ચતુરસ્રં સ્યાદ્રમ્યં પુણ્યાનુસારતઃ ॥ ૭૫ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૯ । ૧૦ ॥

હવે એમના અન્ય અન્ય દ્વારો વિષે.

દેવાને છે ‘પર્યાપ્તિ’ છે; પણ મન અને વાણીની ભેગી ગણીએ તો પાંચ કહેવાય. પ્રાણ એમને દશ છે. ૭૨.

વળી એમની ‘યોનિસંખ્યા’ ચાર લાખ છે, ‘કુળસંખ્યા’ બાર લાખ છે. એમની ‘યોનિ’ (૧) અચિત્ત છે, (૨) શીતોષ્ણ છે, (૩) સંવૃત્ત છે. ૭૩.

એમની ‘ભવાસ્થિતિ’ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે, અને જઘન્યતઃ દશસહસ્ર વર્ષની છે. ૭૪.

એમની ભવસ્થિતિ ને ‘કાયસ્થિતિ’ એક જ છે. એમને (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ, અને (૩) વૈક્રિય-એમ ત્રણ ‘દેહ’ છે. વળી એમના પુણ્યના યોગે એમને રમ્ય સમચોરસ ‘સંસ્થાન’ હોય છે. ૭૫.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર મુખીની હકીકત કહી.

ઉત્કર્ષતઃ સસહસ્તાઃ વપુર્જઘન્યતઃ પુનઃ ।

અંગુલાસંખ્યભાગઃ સ્યાદાદૌ સ્વાભાવિકં હૃદઃ ॥ ૭૬ ॥

તત્કૃત્રિમં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષ્યયોજનમ્ ।

જ્યેષ્ઠમંગુલસંખ્યાંશમાનમાદૌ ચ તલ્લઘુ ॥ ૭૭ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

આઘ્યાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ પંચસ્ત્વેતેષુ યાન્ત્યમી ।

પર્યાસગર્ભજનરતિર્યક્તુ સંખ્યજીવિષુ ॥ ૭૮ ॥

પર્યાસબાદરક્ષમામ્બુપ્રત્યેકક્ષિતિજેષુ ચ ।

ગર્ભજા મનુજાઃ પંચેન્દ્રિયાસ્તિર્યચ એવ ચ ॥ ૭૯ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચાગચ્છન્ત્યમૃતમોજિષુ ।

વિશેષસ્ત્વત્રોદિતઃ પ્રાક્ ક્ષેત્રલોકેઽપિ વચ્ચતે ॥ ૮૦ ॥

મુહૂર્ત્તાનિ દ્વાદશૈષામુત્પત્તિચ્યવનાન્તરમ્ ।

સામાન્યતઃ સ્યાદુત્કૃષ્ટં જઘન્યં સમયાવધિ ॥ ૮૧ ॥

હવે એમના ' દેહમાન ' વિષે. (દ્વાર ૧૧ મું.)

દેવનું સ્વાભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત હાથનું હોય અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય-જે એમનું આરંભનું શરીર છે. વળી એમનું કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ એક લક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે હોય, અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે, જે કે પ્રારંભનું જ છે. ૭૬-૭૭.

‘ સમુદ્ઘાત ’ એમને પહેલા પાંચ છે. (એ એમનું આરંભનું દ્વાર કહ્યું).

હવે એમની ‘ ગતિ ’ અને ‘ આગતિ ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩-૧૪).

દેવો પાંચ ગતિમાં જાય છેઃ (૧) સંખ્યજીવી પર્યાસ ગર્ભજ મનુષ્યત્વ, (૨) એ જ પ્રકારનું તિર્યચત્વ, (૩) પર્યાસ બાહર પૃથ્વીકાયત્વ, (૪) પર્યાસબાહર અપકાયત્વ અને (૫) પર્યાસબાહર પ્રત્યેકવનરૂપતિકાયત્વ. વળી ગર્ભજ મનુષ્યો, તથા સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો-એટલા દેવોને વિષે આવે છે. આ સંબંધે વિશેષ પૂર્વે કહ્યું છે અને વળી હવે પછી ‘ ક્ષેત્રલોક ’ ના અધિકારમાં કહેશું ૭૮-૮૦.

એમની ઉત્પત્તિ અને વ્યવનની વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર સામાન્યતઃ બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૮૧.

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તેઽમી એકસ્મિન્ સમયે પુનઃ ।

एको द्वित्राश्च संख्येया असंख्येयाश्च कर्हिचित् ॥ ૮૨ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૧૨ । ૧૩ । ૧૪ ॥

સમ્યક્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ।

लभन्ते लघुकर्माणो विपद्यानन्तरे भवे ॥ ૮૩ ॥

इति अनन्तराप्तिः ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધચન્ત્યનન્તરભવે એકસ્મિન્ સમયે ત્વમી ।

उत्कर्षतः साष्टशतं विशेषस्त्वेष तत्र च ॥ ૮૪ ॥

ભવનેશા વ્યન્તરાશ્ચ સર્વે દશદશૈવ હિ ।

तद्देव्यः पंचपंचैव दश ज्योतिष्कनिर्जराः ॥ ૮૫ ॥

જ્યોતિષ્કદેવ્યશ્ચૈકસ્મિન્ ક્ષણે સિદ્ધચન્તિ વિંશતિઃ ।

वैमानिकाः साष्टशतं तद्देव्यो विंशतिः पुनः ॥ ૮૬ ॥

इति सम्येसिद्धिः ॥ ૧૬ ॥

લેશ્યાહારદિશાં ષટ્કં ન સંહનનસમ્ભવઃ ।

कषायसंज्ञेन्द्रियाणि सर्वाण्येषां भवन्ति च ॥ ૮૭ ॥

વળી એઓ એક સમયમાં એક, બે, ત્રણ એમ સંખ્યાતા, અને કોઈવાર અસંખ્ય પણ જન્મે છે અને સ્થવે છે. ૮૨.

હવે ‘ અનન્તરાપ્તિ ’ વિષે. (૧૫ મું દ્વાર).

આ દેવોમાં જે લઘુકર્મી હોય છે એઆ સ્થવીને અનન્તરભવમાં સમકિત, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ પણ પામે છે. ૮૩.

હવે ‘ સમયેસિદ્ધિ ’ વિષે. (૧૬ મું દ્વાર)

એઓ અનન્તરભવમાં એક સમયે ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધિ પામે છે. ૮૪.

એ વાત વિશેષતઃ આ પ્રમાણે—ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાંથી દશ દશ જ સિદ્ધ થાય; એમની દેવીઓ પાંચ પાંચ જ સિદ્ધ થાય. જ્યોતિષ્ક દેવોમાંથી વળી દશ સિદ્ધ થાય; અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય. વૈમાનિક દેવો એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય. ૮૫-૮૬.

इति द्वारष-कम् ॥ १७-२२ ॥

सर्वेऽप्येते संज्ञिनः स्युः पुंस्त्रीवेदयुजः परम् ।

देव्यः सुरेभ्यो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशताधिकाः ॥ ८८ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २३-२४ ॥

एषां स्युर्दृष्टयः तिस्र आद्यं ज्ञानत्रयं भवेत् ।

सम्यग्दृशां परेषां तु स्यादज्ञानत्रयं ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

इति द्वારદ્વયમ્ ॥ ૨૫-૨૬ ॥

दर्शनत्रयमाद्यं स्यादेषां सम्यक्त्वशालिनाम् ।

दर्शनद्वयमन्येषામુપયોગો દ્વિધા તતઃ ॥ ૯૦ ॥

उपयोगा षडेतेषां ज्ञानदर्शनयोस्त्रयम् ।

सम्यग्दृशां परेषां तु त्र्यज्ञानी द्वे च दर्शने ॥ ९१ ॥

इति द्वારદ્વયમ્ ॥ ૨૭-૨૮ ॥

एतेषामोजआहारो लोमाहारोऽपि संभवेत् ।

न स्यात्कावलिकः स्यात्तु मनोभक्षणलक्षणः ॥ ९२ ॥

હવે એમના પછી પછીના દ્વારો વિષે.

એમને છ 'લેશ્યા', અને છદ્વિંશિ 'આહાર' હોય છે; 'સંજ્ઞનન' સંભવતું નથી. વળી 'કષાય', 'સંજ્ઞા' અને 'ધન્દ્રિયો' બધાં પૂરેપૂરાં હોય છે. ૮૭.

એઓ સઘળા 'સંજ્ઞી' છે. એમને પુરૂષ અને સ્ત્રી-એમ બે 'વેદ' છે. દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીશગણી ઉપર બત્રીશ છે. ૮૮.

એમને 'દૃષ્ટિ' ત્રણ છે.

જેઓ સમકિતદૃષ્ટિવાળા છે એઓને પ્રથમનાં ત્રણ 'જ્ઞાન' અને ત્રણ 'દર્શન' હોય; જ્યારે એ શિવાયના બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય. આમ જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એમને ઉપયોગ ત્રણ (સાકાર અને નિરાકાર) બેઉ પ્રકારનો છે. વળી સમકિતદૃષ્ટિવાળાઓને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન મળીને છ ઉપયોગો છે; જ્યારે એ શિવાયનાં બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન મળીને પાંચ ઉપયોગો છે. ૮૯-૯૧.

અહિં સુધીમાં અઘ્યાવીશમા દ્વાર સુધીની હકીકત આવી ગઇ.

હવે એમના 'આહાર' પરત્વે. (દ્વાર ૨૯ સું).

દેવોને 'ઓજ' અને 'લોમ' એમ બે આહાર હોય. 'કાવલિક' આહાર હોય નહીં; મનથી પ્રાશન કરવાડપ કાવલિક આહાર હોય ખરો. ૯૨.

અન્તરં પુનરેતસ્ય ચતુર્થમ્ભક્તસંમિતમ્ ।

જઘન્યમન્યત્ત્વદાનાં ત્રયસ્ત્રિંશત્સહસ્રકાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति आहारः ॥ ૨૧ ॥

ગુણસ્થાનાનિ ચત્વારિ યોગાશ્ચૈકાદશોદિતાઃ ।

ઔદારિકાહારકાઘ્યતન્મિશ્રાંશ્ચ વિનાશિલાઃ ॥ ૧૪ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૩૦-૩૧ ॥

પ્રતરાસંખ્યભાગસ્થાસંખ્યેયશ્રેણિવર્ત્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યતઃ સુરાઃ ॥ ૧૫ ॥

ક્ષેત્રપલ્લોપમાસંખ્યભાગસ્થાશ્રાંશસંમિતાઃ ।

દેવા અનુત્તરોત્પન્નાઃ સંખ્યેયાસ્તત્ર પંચમે ॥ ૧૬ ॥

બૃહત્તરક્ષેત્રપલ્યાસંખ્યાંશાશ્રાંશસંમિતાઃ ।

ભવન્ત્યથોપરિતનઐવેયકત્રિકામરાઃ ॥ ૧૭ ॥

મધ્યમેઽધસ્તનેઽપ્યેવં ત્રિકે કલ્પેઽચ્યુતેઽપિ ચ ।

આરણે પ્રાણતે ચૈવાનતેઽપીયન્ત એવ તે ॥ ૧૮ ॥

એ આહારનું જઘન્યઅન્તર ચોથલક્ષ્ય પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટ તો તેત્રીશહજાર વર્ષનું છે. ૯૩.

હવે ‘ ગુણસ્થાન ’ અને ‘ યોગ ’ વિષે. (દ્વાર ૩૦-૩૧).

દેવોને ગુણસ્થાન ચાર હોય છે. વળી ઔદારિક, આહારક, મિશ્રઔદારિક અને મિશ્ર આહારક-આ ચાર શિવાય શેષ સર્વે (૧૧) યોગો છે. ૯૪.

હવે એમના ‘ માન ’-પ્રમાણ વિષે. (દ્વાર ૩૨ સુ').

દેવોની સંખ્યા સામાન્યતઃ પ્રતરના અસંખ્યમા લાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણિઓમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલી છે. ૯૫.

અનુતરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો, ક્ષેત્રપદ્યોપમના અસંખ્યમા લાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલા છે. એમાં પણ, પાંચમામાં સંખ્યાત છે. ૯૬.

વળી, ઉપરના ત્રણ ઐવેયકોના દેવો, બૃહત્ક્ષેત્રપદ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા છે. ૯૭.

વળી ઐવેયકના મધ્યમત્રિકમાં અને અધસ્તનત્રિકમાં તથા અચ્યુત-આરણ-પ્રાણુત અને -આનત દેવલોકમાં પણ એટલા જ દેવો છે. પણ ત્યાં પદ્યોપમનો અસંખ્યમો લાગ ઉત્તરોત્તર

કિન્તુ પલ્યાસંખ્યા ભાગો બૃહત્તરો યથોત્તરમ્ ।

એકમાનમિતેષ્વેવં સ્યાત્ પરેષ્વપિ ભાવના ॥ ૧૯૯ ॥

સહસ્રારમહાશુકલાંતકબહ્મવાસિનઃ ।

માહેન્દ્ર સનત્કુમારદેવાઃ પ્રત્યેકમીરિતાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્ય શ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષોઽન્નાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।

તૃતીયવર્ગમૂલધ્ને દ્વિતીયવર્ગમૂલકે ॥ ૧૦૨ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાદેકપ્રાદેશિકીષ્વથ ।

શ્રેણીષુ તાવન્માનાસુ લોકસ્યાસ્ય ઘનાત્મતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

નભઃ પ્રદેશા યાવન્તસ્તાવાનીશાનનાકગઃ ।

દેવદેવીસમુદાયો નિર્દિષ્ટઃ શ્રુતપારગૈઃ ॥ ૧૦૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

અર્ધાદિઘાત્તદોષોઽસ્ય કિંચિદૂનશ્ચ યો ભવેત્ ।

ઈશાનદેવાસ્તાવન્તઃ કેવલાઃ કથિતાઃ શ્રુતે ॥ ૧૦૫ ॥

एवं च सौधर्मभवनाधीशव्यन्तरज्योतिषामपि ।

ભાવ્યા સ્વસ્વસમુદાયત્રયસ્ત્રિંશાંશમાનતા ॥ ૧૦૬ ॥

વિશેષ વિશેષ મ્હોટો ગણુવો. સરખા પ્રમાણુવાળા બીજા દેવલોકોમાં પણ એવી જ ભાવના સમજા લેવી. ૯૮-૯૯.

વળી સહસ્રાર, મહાશુક, લાંતક, બ્રહ્મ, માહેન્દ્ર અને સનત્કુમાર—એ દરેક દેવલોકમાં રહેલા દેવોની સંખ્યા ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો જેટલી છે. અહિં પણ વિશેષ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. ૧૦૦-૧૦૧.

એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા, અને ત્રીજા વર્ગભૂજથી ગુણાયલા, બીજા-વર્ગભૂજમાં જેટલા પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણુવાળી એક પ્રદેશી શ્રેણીઓમાં, ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી ઇશાનદેવલોકમાં રહેલા દેવદેવીઓની સંખ્યા છે. ૧૦૨-૧૦૪.

એમાં કેવળ તેત્રીશમા ભાગનાજ (ઈશાનદેવલોકના) દેવો છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫.

એજ પ્રમાણે સૌધર્મ, ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવોની સંખ્યા એમના સમુદાયથી તેત્રીશમે હિસ્સે સમજવી. ૧૦૬.

કેવલં દેવદેવીસમુદાય એવ વચ્ચતે—

ઈશાનતશ્ચ સૌધર્મે સ્યાત્ સંખ્યેયગુણાધિકઃ ।

દેવદેવીસમુદાયો ભવનેશાનથ બ્રુવે ॥ ૧૦૭ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

દેહીવર્ગમૂલઘ્ને વર્ગમૂલે કિલાદિમે ॥ ૧૦૮ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્તાવન્માનાસુ પંક્તિષુ ।

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાથૈકપ્રાદેશિકીષુ વૈ ॥ ૧૦૯ ॥

નભઃપ્રદેશા યાવન્તસ્તાવાન્ પુરુષપુંગવૈઃ ।

દેવદેવીસમુદાયઃ રૂપાતો ભવનવાસિનામ્ ॥ ૧૧૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યાવન્તિ સંખ્યયોજનકોટીમાનાનિ દૈર્ઘ્યતઃ ।

સૂચિરૂપાણિ ધ્વંડાનિ સ્યુરેકપ્રતરે કિલ ॥ ૧૧૧ ॥

ઘ્યન્તરાણાં દેવદેવીસમુદાયો ભવેદિયાન્ ।

જ્યોતિષ્કદેવદેવીનાં પ્રમાણમથ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

ષટ્પંચાશાંગુલશતદ્વયમાના હિ દૈર્ઘ્યતઃ ।

યાવન્ત એક પ્રતરે સૂચિરૂપાઃ સ્યુરંશકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જ્યોતિષ્કદેવદેવીનાં તાવાન્ સમુદયો ભવેત્ ।

ઉક્તં પ્રમાણમિત્યેવમથાલ્પવહતાં વ્રુવે ॥ ૧૧૪ ॥

માટે હવે દેવદેવીઓની એકત્ર સંખ્યા જ કહીશ. (તે પરથી દેવીઓની સંખ્યા કાઢીને સમજ લેવી).

ઈશાનદેવલોકથી માંડી સૌધર્મદેવલોકસુધીમાં દેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા એકબીજાથી સંખ્યાત-સંખ્યાતગણી અધિક છે. ૧૦૭.

વળી ભવનપતિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને બીજા વર્ગમૂળથા ગુણેલા એવા પહેલાવર્ગમૂળમાં જેટલો પ્રદેશ રાશિ હોય તેટલા માનવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં, ઘનરૂપકરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલી છે. ૧૦૮-૧૧૦.

વળી વ્યંતરદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક પ્રતરની અંદર સંખ્યાત કોટી યોજનની લંબાઈના જેટલા સૂચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૧-૧૧૨.

જ્યોતિષિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એકપ્રતરની અંદર બસોને છપ્પન અંગુળ લંબા જેટલા સૂચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૩-૧૧૪.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

સ્તોકાઃ સર્વાર્થસિદ્ધસ્થા અસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

शेषा अनुत्तरा देवास्ततः संख्यगुणाः क्रमात् ॥ ११५ ॥

ऊर्ध्वमध्याधःस्थितेस्युर्गैवेयकत्रિકत्रये ।

अच्युते चारणे चैव प्राणते चानतेऽपि च ॥ ११६ ॥ युग्मम् ॥

अधोऽधोऽग्रैवेयकादावनुत्तराद्यપેક્ષયા ।

भाव्या विमानबाहुल्याद्देवाः संख्यगुणाः क्रमात् ॥ ११७ ॥

समश्रेणिस्थयोर्यद्यप्यारणाच्युतकल्पयोः ।

विमानसंख्या तुल्यैव तथापि कृष्णपाक्षिकाः ॥ ११૮ ॥

उत्पद्यन्ते स्वभावेन दक्षिणस्यां हि भूरयः ।

शुक्रપાક્ષિકજીવેભ્યો બહવશ્ચ ભવન્તિ તે ॥ ૧૧૯ ॥

ततोऽच्युतापेक्षया स्युर्निर्जरा आरणेऽधिकाः ।

સમશ્રેણિસ્થિતાવેવમન્યેષ્વપિ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

શુક્રપાક્ષિકકૃષ્ણપાક્ષિકલક્ષણં ચ એવમ્—

એ પ્રમાણે ‘ પ્રમાણ ’ અર્થાત્ સંખ્યા વિષે સમજવું.

હવે એમના ‘ લઘુ અરૂપબહુત્વ ’ વિષે (દ્વાર ૩૩ અં) .

સર્વાર્થસિદ્ધસ્થ દેવો સૌથી થોડા છે. એના કરતાં, બાકીના અનુત્તર વિમાનના દેવો અસંખ્યગણા છે. અને એથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અનુક્રમે, ઐવેયકોના ઉર્ધ્વત્રિક, મધ્યત્રિક અને અધોત્રિક, અચ્યુત દેવલોક, આરણદેવલોક, પ્રાણુદેવલોક અને આનતદેવલોકમાં રહેલા હોય છે. ૧૧૫-૧૧૬.

નીચે નીચેની ઐવેયક વગેરેમાં, અનુત્તર વગેરેની અપેક્ષાએ વિમાનો બહોળાં હોવાથી, અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાતગણા દેવો છે. ૧૧૭.

સમાનશ્રેણિમાં રહેલા આરણ અને અચ્યુત દેવલોકોમાં વિમાન સંખ્યા જો કે સરખીજ છે તોપણ કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો સ્વાભાવિકપણે, દક્ષિણદિશામાં બહુ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુકલપાક્ષિક જીવો કરતાં એમની સંખ્યા અધિક છે—એ કારણથી અચ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ આરણ દેવલોકમાં ઘણાદેવો છે. સમશ્રેણિમાં રહેલા અન્ય દેવલોકો વિષે પણ એમજ સમજવું. ૧૧૮-૧૨૦.

શુકલપાક્ષિક અને કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

બહુપાપોદયાઃ ક્રૂરકર્માણઃ કૃષ્ણપાક્ષિકાઃ ।

સ્યુર્દીર્ઘતરસંસારા ભૂયાંસોઽન્યવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

તથાસ્વભાવાત્તે ભવ્યા અપિ પ્રાયઃ સુરાદિષુ ।

ઉત્પદ્યન્તે દક્ષિણસ્યાં પ્રાચુર્યેણાન્યદિત્તુ ન ॥ ૧૨૨ ॥

તથાહુઃ—પાયમિહ ક્રૂરકર્મા ભવસિદ્ધિયા વિ દાહિણિલ્લેસુ ।

નેરઙ્ગયતિરિયમણુશ્રાસુરાઙ્ગઠાણેસુ ગચ્છન્તિ ॥ ૧૨૩ ॥

જેસિમવદ્દો પુગ્ગલપરિયદ્દો સેસઞ્ચો ઉ સંસારો ।

તે સુક્કપલ્લિવયા ચલુ અહિણ પુણ કગ્ગહપલ્લવીઞ્ચો ॥ ૧૨૪ ॥

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

આનતેભ્યોઽસંખ્યગુણાઃ સહસ્ત્રારસુરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાશુક્રે લાન્તકે ચ બહ્મામાહેન્દ્રયોઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૫ ॥

સનત્કુમાર ઈશાનેઽપ્યસંખ્યઘ્ના યથોત્તરમ્ ।

ઈશાનેભ્યશ્ચ સૌધર્મદેવાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ननु कृष्णपाक्षिकबाहुल्याद्यथा माहेन्द्रनाकिनः ।

असंख्येयगुणाः प्रोक्ताः सनत्कुमारनाकिनः ॥ ૧૨૭ ॥

કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો શુકલપાક્ષિકોની અપેક્ષાએ બહુ પાપી હોય છે, ક્રૂર હોય છે અને દીર્ઘસંસારી હોય છે. એમના એવા સ્વભાવને લઈનેજ એઓ લબ્ય છતાં પણ, દક્ષિણ દિશામાં બહોળપણે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી દિશાઓમાં નહિ. ૧૨૧-૧૨૨.

એ વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો લબ્ય છે તો યે પ્રાયઃ દુષ્ટકર્મી હોવાથી, દેવાદિકની ગતિમાં દક્ષિણ દિશામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. શુકલપાક્ષિક જીવો કે જેઓને અવદ્યુષ્ણગપરાવર્તન જેટલો સંસાર બાકી રહેલો હોય છે તેમના કરતાં કૃષ્ણપાક્ષિકો આધક હોય છે. ૧૨૩-૧૨૪.

આનતદેવલોકના દેવો કરતાં સહસ્ત્રાર દેવલોકના દેવો અસંખ્યગણા છે. મહાશુક્ર, લાંતક, પ્રજ્ઞ, માહેન્દ્ર, સનત્કુમાર અને ઈશાન—આટલા દેવલોકોના દેવો વળી અનુક્રમે ‘આનત’ કરતાં અસંખ્યગણા છે. સૌધર્મદેવલોકના દેવો વળી ‘ઈશાન’ ના દેવોથી સંખ્યાતગણા છે. ૧૨૫-૧૨૬.

अहिं' कोछ शंका करे छे કે—

કૃષ્ણપાક્ષિકો કહ્યા છે માટે ‘માહેન્દ્ર’ ના દેવોથી ‘સનત્કુમાર’ ના દેવો અસંખ્યા-

વિમાનાનાં કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં ચાધિક્યતસ્તથા ।

તે સૌધર્મેऽપ્યસંખ્યઘ્નાઃ કથં નેશાનનાકિનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અત્રોચ્યતે હિ વચનપ્રામાણ્યાદુચ્યતે તથા ।

વિચારગોચરો નાસ્માદશામાસોદિતં વચઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

નનુ ઇયં યુક્તિઃ માહેન્દ્રસનત્કુમારયોઃ અપિ ઉક્તા । પરં તત્ર માહેન્દ્રકલ્પાપેક્ષયા સનત્કુમારકલ્પે દેવા અસંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ । ઇહ તુ સૌધર્મે કલ્પે સંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ ॥ તદ્ એતત્ કથમ્ ॥ ઉચ્યતે । વચનપ્રામાણ્યાત્ । ન ચ અત્ર પાઠશ્રમઃ । યતઃ અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

इसाणे सव्वत्थ वि वत्तीसगुणाउ होन्ति देवीओ ।

संखेज्जा सोहम्मो तओ असंखा भवणवासी ॥ इति ॥

असंख्यघ्नाश्च सौधर्मदेवेभ्यो भवनाधिपाः ।

भवन्ति भवनेशेभ्योऽसंख्यघ्ना व्यन्तराः सुराः ॥ १३० ॥

ज्योतिष्काणां देवदेवीवृन्दः संख्यगुणस्ततः ।

स्वस्वदेवेभ्यश्च देव्यः सर्वाः संख्यगुणाः स्मृताः ॥ १३१ ॥

તગણા છે એમ કહો છો. તો સૌધર્મદેવલોકમાં પણ વિમાનો અને કૃષ્ણપાક્ષિક દેવો છે માટે એઓને પણ ‘ઇશાન’ ના દેવોથી અસંખ્યગણા કહેવા જોઈએ તે કેમ કહીશું નથી ? ૧૨૭-૧૨૮.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અમારે તો શાસ્ત્રનું વચન પ્રમાણ છે. આમજનોએ કહ્યું છે એ અમારા જેવાના વિચારને અગોચર છે. ૧૨૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે—‘ માહેન્દ્ર ’ અને ‘ સનત્કુમાર ’ ના સંબંધમાં પણ આ યુક્તિ કહી, પણ ત્યાં તો ‘ માહેન્દ્ર ’ ની અપેક્ષાએ, ‘ સનત્કુમાર ’ માં દેવો અસંખ્યગણા કહ્યા છે; અને અહિં તો ‘ સૌધર્મ ’ માં અસંખ્યગણા કહ્યા છે. એમ કેમ ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમ કે:—અમે જે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણભૂત વચન-શાસ્ત્રવચનને અનુસરીને કહીએ છીએ. વળી અહિં પાઠકેરની પણ શંકા નથી; કારણકે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—ઇશાનદેવલોકમાં તેમજ સર્વત્ર ભત્રીશગણી દેવીઓ છે, ‘ સૌધર્મ ’ માં સંખ્યાતગણી છે અને ‘ ભુવનપતિ ’ માં એથી અસંખ્યગણી છે.

હવે, સૌધર્મદેવલોકના દેવો કરતાં ‘ ભુવનપતિ ’ ના અસંખ્યગણા છે, એનાથી વ્યન્તર

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

पूर्वस्यां च प्रतीच्यां च स्तोका भवनवासिनः ।

उत्तरस्यां दक्षिणस्यामसंख्येयगुणाः क्रमात् ॥ १३२ ॥

प्राक्प्रतीच्योर्हि भवनाल्पत्वास्तोका अमी किल ।

दक्षिणोत्तरयोस्तेषां क्रमाधिक्रयादिमेऽधिकाः ॥ १३३ ॥

पूर्वस्यां व्यन्तराः स्तोका विशेषेणाधिकाधिकाः ।

अपरस्यामुत्तरस्यां दक्षिणस्यां यथाक्रमम् ॥ १३४ ॥

व्यन्तराः शुषिरे भૂમ્ना પ્રચરન્તિ તતોઽધિકાઃ ।

સાધોગ્રામાયાં પ્રતીચ્યામમી સ્યુઃ પ્રાચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૫ ॥

उदीच्यां दक्षिणस्यां च युक्तमेवाधिकाधिकाः ।

स्वस्थाननगरावासबाहुल्यतो यथाक्रमम् ॥ १३६ ॥

पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका ज्योतिष्कनाकिनः ।

દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

प्राक्प्रतीच्योश्चन्द्रसूर्यद्वीपेषूद्यानदेशवत् ।

ક્રીડાસ્પદેષુ જ્યોતિષ્કાઃ સ્વલ્પાઃ પ્રાયેણ સત્તયા ॥ ૧૩૮ ॥

દેવો અસંખ્યગણા છે અને એનાથી ' જ્યોતિષી ' દેવદેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. વળી સર્વ દેવીઓ પોતપોતાના દેવો કરતાં સંખ્યગણી છે. ૧૩૦-૧૩૧.

હવે એમના ' દિગાશ્રી અદ્યપબહુત્વ ' વિષે. (દ્વાર ૩૪ મું).

' ભવનપતિ ' દેવો પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા છે. એનું કારણ એ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં ભવનો થોડાં છે, અને ઉત્તરદક્ષિણમાં ભવનો અધિક છે. ૧૩૨-૧૩૩.

વ્યન્તરદેવો પૂર્વદિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અધિકઅધિક છે. કારણ એકે એઓ પોલાણમાં ઘણા વિચરે છે માટે અધોગ્રામોવાળી પશ્ચિમમાં એઓ અધિક છે; અને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એમને રહેવાના નગરો ઘણા છે માટે ત્યાંયે એઓ અધિક છે. ૧૩૪-૧૩૬.

જ્યોતિષ્ક દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; અને દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં અનુક્રમે અધિક અધિક છે. કારણ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં એમના કીડાસ્થાનરૂપ ચંદ્રસૂર્યદ્વીપો છે એ ઉદ્યાનના

તેભ્યોઽધિકા દક્ષિણસ્યાં વિમાનાનાં બહુત્વતઃ ।

તથા કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં બાહુલ્યેનોપપાતતઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ઉદીચ્યાં માનસસરસ્યેતે ક્રીડાપરાયણાઃ ।

આસતે નિત્યમેવં સ્યુર્દક્ષિણાપેક્ષયાધિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

કિં ચ માનસારૂપે સરસ્યસ્મિન્ મત્સ્યાદ્યા યેઽમ્બુચારિણઃ ।

તે સમીપસ્થિતજ્યોતિર્વિમાનાદિનિરીક્ષણાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

ઉત્પન્નજાતિસ્મરણાઃ કિંચિદાચર્યં ચ વ્રતમ્ ।

વિહિતાનશનાઃ કૃત્વા નિદાનં સુખલિપ્સયા ॥ ૧૪૨ ॥

મૃત્વા જ્યોતિર્વિમાનેષ્ટપદ્યન્તોઽન્તિકવર્તિષુ ।

તતઃ સ્યુર્દક્ષિણાલેખ્ય ઉત્તરાહા ઇમેઽધિકાઃ ॥૧૪૩॥ વિશેષકમ્ ॥

સ્યુઃ સૌધર્મપ્રભૃતિષુ તાવિષેષુ ચતુર્શ્વપિ ।

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાં ચ સ્તોકા એવ સુધામુજઃ ॥ ૧૪૪ ॥

તતશ્ચાસંખ્યેયગુણા ઉત્તરસ્યાં તતોઽધિકાઃ ।

દક્ષિણસ્યામમી પ્રોક્તાઃ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૧૪૫ ॥

તુલ્યા દિક્ષુ ચતુસ્ટુ વિમાનાઃ પંક્તિવર્તિનઃ ।

અસંખ્યયોજનતતાઃ પુષ્પાવકીર્ણકાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

એક ન્હાના ભાગ જેવા છે માટે ત્યાં એ સ્વાભાવિક રીતે થોડાજ હોય. દક્ષિણમાં એથી અધિક—એનું કારણ એ કે ત્યાં ઘણા વિમાનો છે અને વળી કૃષ્ણપાક્ષિક દેવોની ત્યાં ઉત્પત્તિ વિશેષ છે. ઉત્તરમાં વળી એથી અધિક છે એનું કારણ એ કે—ત્યાં જે માનસસરોવર છે તેમાં એઓ હમેશાં ક્રીડા કરતા રહે છે. ૧૩૭—૧૪૦.

આ માનસસરોવરમાં જે મત્સ્યાદિ જળચર જીવો છે તેમને સમીપસ્થ જ્યોતિષ્કવિમાનો જોઈને જાતિસ્મરણ થાય છે એટલે કંઈક વ્રત લઈને અથવા અનશન કરીને સુખી થવાની અપેક્ષાએ નિદાન કરી મૃત્યુબાદ એ સમીપમાં રહેલા વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ કારણને લઈને ઉત્તરમાં એમની સંખ્યા દક્ષિણ કરતાં અધિક છે. ૧૪૧—૧૪૩.

‘ સૌધર્મ ’ આદિ ચારે દેવલોકમાં, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં થોડા દેવ છે. ઉત્તરમાં એથી અસંખ્યગણ છે, અને દક્ષિણમાં એથી પણ અધિક છે. એમાં ભાવના આ પ્રમાણે:—અસંખ્ય-યોજનના વિસ્તારવાળા પંક્તિબદ્ધ વિમાનો તેા ચારે દિશાઓમાં સરખા છે. પરંતુ પુષ્પાવ-કીર્ણવિમાનો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાંજ ઘણા છે, પૂર્વપશ્ચિમમાં નહિ. માટે પૂર્વપશ્ચિમની

યામ્યોદીચયોરેવ જૂમ્ના સ્યુઃ પૂર્વાપરયોસ્તુ ન ।

ઉદક્ તતોઽસંખ્યગુણાઃ પ્રાચીપ્રતીચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૪૭ ॥

ભૂમ્ના કૃષ્ણપાક્ષિકાનાં દક્ષિણસ્યાં સમુદ્ભવાત્ ।

દક્ષિણસ્યાં સમધિકા ઉત્તરાપેક્ષયા તતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

દિસાણુવાણં સઠ્વત્યોવા દેવા સોહમ્મે કપ્પે પુરચ્છિમપચ્છચ્છિ-
મેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ॥ અત્ર યથાપિ
' વિવિહા પુપ્ફકિન્ના તયન્તરે મુત્તુ પુઠ્વદિસિં ' इति वचनात् प्राच्यां
पुष्पावकीर्णकाभावात् प्रतीच्यां च तन्निषेधाभावात् प्राच्यपेक्षया प्रती-
च्यां देवाः अधिकाः वक्तव्याः स्युः तथापि अत्र सूत्रे पूर्वपश्चिमावल्योः
उभयतः सर्वापि दक्षिणोत्तरतयैव दिग्विवक्षितेति संभाव्यते इति वृद्धाः ।
यथा दक्षिणोत्तरार्धलोकाधिपती सौधर्मेशानेन्द्रौ इत्यत्र पूर्वपશ્चિमे अपि
दक्षिणोत्तरतयैव विवक्षिते । इति ॥

પૂર્વોત્તરપશ્ચિમાસુ બ્રહ્મલોકેઽલ્પકાઃ સુરાઃ ।

તતશ્ચાસંખ્યેયગુણા દક્ષિણસ્યાં દિશિ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યામ્યાં હિ બહુઃ પ્રાયસ્તિર્યચઃ કૃષ્ણપાક્ષિકાઃ ।

ઉત્પચન્તેઽન્યાસુ શુક્લપાક્ષિકાસ્તે કિલાલ્પકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અપેક્ષાએ ઉત્તરદક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણા કહ્યા છે. વળી ઉત્તર કરતાં દક્ષિણનાં અધિક કહ્યાં એનું કારણ એ કે દક્ષિણમાં કૃષ્ણપાક્ષિકદેવોના વિમાનો એ કરતાં ઘણા અધિક છે. ૧૪૪-૧૪૮.

આ સંબંધે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ એજ ભાવાર્થનું કહ્યું છે:

દિશાને આશ્રીને કહીએ તો, સૌધર્મદેવલોકમાં, પૂર્વપશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા દેવો છે; ઉત્તરમાં એથી અસંખ્યગણા, અને દક્ષિણમાં ઉત્તર કરતાં અધિક છે. અહિયાં, પૂર્વમાં પુષ્પા-વકીર્ણના અભાવને લીધે, અને પશ્ચિમમાં એઓનો નિષેધ કર્યો નથી માટે, પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં અધિક દેવો કહેવા બેઠતા હતા. પણ આ સૂત્રમાં પૂર્વશ્રેણિ અને પશ્ચિમશ્રેણિ એમ બે શ્રેણિ કહી એટલે સર્વ દિશાઓ દક્ષિણઉત્તરરૂપે જ કહી છે એમ સમજાય છે. જેમકે સૌધર્મ-અને ઇંશાન-ઇંદ્રોને દક્ષિણાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ ના અધિપતિઓ કહ્યા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં પૂર્વપશ્ચિમ દિશાઓની જ વિવક્ષા છે.

બ્રહ્મદેવલોકમાં, પૂર્વ-ઉત્તર અને-પશ્ચિમ દિશામાં દેવો થોડા છે, પણ દક્ષિણમાં એથી

एवं च क्षांतके शुक्रे सहस्रारेऽपि नाकिनः ।

भूयांसो दक्षिणस्यां स्युस्तिसृष्वन्यासु चाल्पकाः ॥ १५१ ॥

आनतादिषु कल्पेषु ततश्चानुत्तरावधि ।

प्रायश्चतुर्दिशमपि समाना एव नाकिनः ॥ १५२ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

तेण परं बहुसमोववर्णणा समणाउसो इति ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुता ॥ ३४ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त कालोऽनन्तोऽन्तरं गुरु ।

ज्येष्ठकायस्थितिरूपः स च कालो वनस्पतेः ॥ १५३ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

इति यदिह मयोक्तं निर्जराणां स्वरूपम्

તુરુસમયવાચાં વર્ણિતમાત્રમેવ ।

तदुपस्थितिशेषाद् को ह्यशेषान् विवेक्तुम्

પ્રભુરિવ નૃપકોષ્ટાગારજાગ્રત્કળૌઘાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

અસંખ્યગણા છે. કારણ કે દક્ષિણમાં પ્રાયઃ કૃષ્ણપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ બહોળા છે; અને બીજી દિશાઓમાં શુકલપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ અદ્ય છે. ૧૪૯-૧૫૦.

ક્ષાંતક, શુક્ર અને સહસ્રાર દેવલોકોમાં પણ એજ પ્રમાણે, દક્ષિણ દિશામાં ઘણા દેવો છે, બાકીની ત્રણમાં થોડા છે. ૧૫૧.

‘આનત’ થી તે છેક ‘અનુત્તર વિમાન’ સુધીના દેવલોકોમાં, પ્રાયઃ ચારે દિશાઓમાં દેવોની સંખ્યા સરખી છે. ૧૫૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ વિષે કહ્યું છે કે—ત્યાર પછી (ના દેવલોકોમાં) દેવોની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ સરખી છે.

હવે એમના ‘અન્તર’ વિષે. (કાર ૩૫ મું).

દેવોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળનું છે. આ અનન્ત કાળ—તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલો સમજવો. ૧૫૩.

એવી રીતે મેં અહિં દેવતાઓના સ્વરૂપ વિષે વર્ણન કર્યું. પણ તે તો બહોળા સિદ્ધાન્તના વચનોની રેખા માત્ર છે. કારણકે એમાં જે જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે એ સર્વેથે

વિશ્વાશ્ચર્ય કીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ—
 બ્રાજશ્રીતનયોઽત્તનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં ચત્કિલ તન્ન નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્યસુભગઃ સૌખ્યેન પૂર્ણોઽષ્ટમઃ ॥ ૧૫૫ ॥

इति देवाधिकाररूपः अष्टमः सर्गः ।

વિવિકિત કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. રાજના કોઠારમાં રહેલા ધાન્યના કણના ઢગલામાંથી જેટલા જેટલા વિશિષ્ટ હોય તેટલા બધા વીણી લેવાનું સામર્થ્ય હોય પણ કોનામાં ? ” ૧૫૪.

સકળ વિશ્વને વિષે જેમની કીર્તિએ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે એવા શ્રીમદ્કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને પિતા શ્રીયુત તેજપાળ તથા માતા રાજબાના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના સકળ નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર, અંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીગળતા અર્થને લીધે મનોહર એવો આઠમો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૫૫.

देवाधिकाररूप आठमो सर्ग समाप्त.

अथ नवमः सर्गः ।

—•—

अथा नारकाः ।

रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमःप्रभाः ।

महातमःप्रभैतज्जाः सप्तश नारका मताः ॥ १ ॥

पर्याप्तापरभेदेन चतुर्दश भवन्ति ते ।

स्थानोत्पातसमुद्घातैर्लोकासंख्यांशवर्त्तिनः ॥ २ ॥

स्वस्थानतस्त्वधोलोकस्यैकदेशे भवन्त्यमी ।

विशेषस्थानयोगस्तु क्षेत्रलोके प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

इति भेदाः स्थानानि च ॥ १ । २ ॥

पर्याप्तयः षडप्येषां चतस्रो योनिलक्षकाः ।

लक्षाणि कुलकोटीनामुक्तानि पंचविंशतिः ॥ ४ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

सर्ग नवमो.

—•—

(नારકોના સ્વરૂપ વિષે).

(૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) મહાતમઃપ્રભા એ સાત નરકમાં ઉત્પન્ન થતા સાત જાતના નારકો કહ્યા છે. ૧

એ દરેકના પાછા ‘ પર્યાપ્ત ’ અને ‘ અપર્યાપ્ત ’—એમ બે ભેદ હોવાથી, કુલ ચૌદ પ્રકારના નારક થયા. એઓ સ્થાન, ઉત્પાત અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસંખ્યમાં ભાગમાં રહેલા છે. એમનું ‘ પોતાનું ’ અરેખરૂં સ્થાન તો અધોલોકનો એક ભાગ છે. બીજા સ્થાનોનો યોગ એમને કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછી ‘ ક્ષેત્રલોક ’ માં કહેશું. ૨-૩.

એ પ્રમાણે એમના ‘ ભેદ ’ અને ‘ સ્થાન ’—એ બે દ્વારો વિષે.

વળી ‘ પર્યાપ્તિઓ ’ એમને છ એ છ છે. એમની ‘ યોનિસંખ્યા ’ ચાર લાખ છે, અને ‘ કુળસંખ્યા ’ પચવીસ લાખ છે. ૪.

એ પ્રમાણે એ ત્રણ દ્વાર વિષે.

સ્યુઃ શીતયોનયઃ કેચિત્ કેચિત્તથોષ્ણયોનયઃ ।

જિનૈરુક્તા નૈરયિકાઃ સંવૃતાચિત્તયોનયઃ ॥ ૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યૈષાં ભવસ્થિતિઃ ।

उत्कृष्टा तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसंमिता ॥ ६ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

કાયસ્થિતિસ્તેષાં ભવસ્થિતિરેવ ॥ ૮ ॥

કાયસ્થિતિસ્ત્વસત્ત્વે સ્યાજ્જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

द्वौ सागरसहस्रौ च कियद्वर्षाधिकौ गुरुः ॥ ७ ॥

દેહાસ્ત્યસત્તૈજસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

स्वाभाविककृत्रिमयोर्हुंडं संस्थानमंगयोः ॥ ८ ॥

इति देहाः संस्थानं च ॥ ९ । १० ॥

શતાનિ પંચ ધનુષાં જ્યેષ્ઠા સ્વાભાવિકી તનુઃ ।

लघयंगुलासंख्यभागमानारम्भक्षणे मता ॥ ९ ॥

એમનામાં કેટલાક ‘ શીતયોનિ ’ છે અને કેટલાક ‘ ઉષ્ણયોનિ ’ છે. વળી ‘ સંવૃત ’ અને ‘ વિવૃત ’ એ બેમાંથી એમની ‘ સંવૃત ’ યોનિ છે. અને ‘ સચિત્ત ’, ‘ અચિત્ત ’ અને સચિત્તાચિત્ત-એ ત્રણ પ્રકારમાંથી એમની ‘ અચિત્ત ’ યોનિ છે. ૫.

એમની ‘ ભવસ્થિતિ ’ જઘન્યતઃ દશસહસ્રવર્ષની છે. અને ઉત્કર્ષતઃ તેત્રીશસાગરોપમની છે. ૬.

એમની ભવાસ્થિતિ છે એજ એમની ‘ કાયસ્થિતિ ’ છે. ત્રસપણામાં એમની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કર્ષતઃ એ હજાર સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૭

એમને તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય-એમ ત્રણ ‘ દેહ ’ છે. વળી એમના સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ-એક શરીરોનું ‘ હુંડક ’ ‘ સંસ્થાન ’ છે.

એ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (દ્વાર ૧૧ મું).

એમનું સ્વાભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચસો યોજનનું હોય; અને જઘન્યતઃ આરંભસમયે અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું કહ્યું છે. ૯.

સ્વસ્વસ્વાભાવિકતનોર્દ્વિગુણોત્તરવૈક્રિયા ।

ગુર્વી લઘ્યંગુલસંખ્યભાગમાના ભવેદસૌ ॥ ૧૦ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

સ્યુશ્ચત્વારઃ સમુદ્ઘાતા આદ્યા ઈષાં ગતિઃ પુનઃ ।

પર્યાપ્તગર્ભજનરતિરશ્વોઃ સંખ્યજીવિનોઃ ॥ ૧૧ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १२ । १३ ॥

નરપંચાશ્વતિર્યચઃ પર્યાપ્તાઃ સંખ્યજીવિનઃ ।

નારકેષુ યાન્તિ સંખ્યા સામયિક્યેષુ દેવવત્ ॥ ૧૨ ॥

एषूत्पत्तिच्यवनयोर्मुहूर्त्ता द्वादशान्तरम् ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યાશ્ચ પ્રજ્ઞસં સમયાત્મકમ્ ॥ ૧૩ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

સામાન્યતો નૈરયિકા લભન્તેઽનન્તરે ભવે ।

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ॥ ૧૪ ॥

विशेषतस्तु क्षेत्रलोके वक्ष्यते ॥

એમનું વૈક્રિય શરીર એમના સ્વાભાવિક શરીરથી વધારેમાં વધારે બમણું થઈ શકે છે અને ઓછામાં ઓછું અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું થઈ શકે છે. ૧૦.

હવે ૧૨ મા તથા ૧૩ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત અને ગતિ વિષે.

‘સમુદ્ઘાત’ એમને પહેલા ચાર હોય છે. વળી એઓ મૃત્યુબાદ સંખ્યઆયુષ્યવાળા પર્યાપ્તગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે જાય છે. ૧૧.

હવે ૧૪ મા દ્વાર ‘આગતિ’ વિષે.

પર્યાપ્ત અને સંખ્યજીવી મનુષ્ય તથા પંચેન્દ્રિયતિર્યચા મૃત્યુબાદ અહિં આવે છે. એમનામાં એક સમયની આગતિસંખ્યા દેવ જેટલી છે; ઉત્પત્તિ અને ચ્યવન વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર મુહૂર્તોનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૧૨-૧૩.

હવે એમના ‘અનન્તરાપ્તિ’ દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૫ મું).

સામાન્યતઃ નારકીઓ અનન્તર ભવમાં સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધ મેળવે છે. આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત ‘ક્ષેત્રલોક’ માં કહેણું. ૧૪.

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

...લક્ષ્યોદ્દેશ્યો લબ્ધ્વા નરભવાદિકમ્ ।

यद्येकसमये यान्ति शिवं तर्हि दश ध्रुवम् ॥ १५ ॥

પ્રત્યેકમાદ્યનરકત્રયોદ્ધૃતા અમી પુનઃ ।

सिद्धिं यान्ति दश दश तुर्योद्धृतास्तु पंच ते ॥ १६ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાસિત્ત્વો ભવન્ત્યાદ્યા ષડાહારદિશોઽપિ ચ ।

न संहननसद्भावः कषाया निखिला अपि ॥ १७ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ १७-२० ॥

સંજ્ઞા સર્વાશ્રેન્દ્રિયાણિ સર્વાણ્યેષાં ચ સંજ્ઞિતા ।

दीर्घकालिक्यादिमत्त्वाद्व्यक्तसंज्ञतयाऽपि च ॥ १८ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ २१-२३ ॥

एषां वेदः क्लीब एव दृष्टिर्ज्ञानं च दर्शनम् ।

उपयोगा इति द्वारचतुष्कं सुरवन्मतम् ॥ १९ ॥

इति द्वारपंचकम् ॥ २४-२८ ॥

હવે ‘ સમયેસિદ્ધિ ’ નામના સોળમા દ્વાર વિષે.

સઘળા સાતે નરકમાંથી નીકળેલા, મનુષ્યભવ વગેરે પામે તો એમનામાંથી એક સમયે ફક્ત દશ સિદ્ધિ મેળવે છે. પ્રત્યેક નરકની બ્લૂદી ગણતરીએ, પહેલી ત્રણમાંની દરેકમાંથી નીકળેલા દશદશ મોક્ષે જાય છે, અને ચોથીમાંથી નીકળેલા પાંચ સિદ્ધિ પામે છે. ૧૫-૧૬.

હવે એમના બીજા દ્વારો (૧૭-૨૩) વિષે કહીએ:—

એમને, ‘ લેશ્યા ’ પહેલી ત્રણ છે, ‘ છદિશિ આહાર ’ છે અને ‘ સંહનન ’ (સંઘ-યણુ) હોતું નથી. વળી ‘ કષાયો ’ સઘળા હોય છે તેમ ‘ સંજ્ઞાઓ ’ અને ‘ ઇન્દ્રિયો ’ પણ સર્વે હોય છે. વળી એમને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ આદિ સંજ્ઞા છે અને એ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત છે માટે એઓ ‘ સંજ્ઞી ’ છે. ૧૭-૧૮.

હવે એમના ૨૪માંથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

‘ વેદ ’ માં, એમને નવું સકલેદજ હોય છે. વળી એમના ‘ દૃષ્ટિ ’, ‘ જ્ઞાન ’, ‘ દર્શન ’ અને ‘ ઉપયોગ ’ એ ચાર દ્વારો દેવતા પ્રમાણે છે. ૧૯.

ઝોજોલોમાભિધાવેષામાહારાવશુભૌ મૃશમ્ ।
ગુણસ્થાનાનિ યોગાશ્ચ ભવન્સ્યમૃતભોજિવત્ ॥ ૨૦ ॥
લોમાહારો દ્વિધા ભોગાદનાભોગાન્ન તત્ર ચ ।
સ્યાદાદિમોઽન્તર્મુહૂર્તાત્ દ્વિતીયશ્ચ પ્રતિચ્છણમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૨૧-૩૧ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।
તૃતીયે વર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૨ ॥
યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્તાવતીષુ ચ પંક્તિષુ ।
એકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૩ ॥
તાવન્તો નારકાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યેન જિનેશ્વરૈઃ ।
વિશેષતો માનમેષામથ કિંચિદ્દેવ્યતે ॥ ૨૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥
અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।
તૃતીયવર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૫ ॥
યાવાન્ પ્રદેશનિકરસ્તત્પ્રમાણાસુ પંક્તિષુ ।
એકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૬ ॥
તાવન્તો માનતઃ પ્રોક્તા નારકાઃ પ્રથમક્ષિતૌ ।
શેષાસુ ષડ્સુ ચ દ્વિમાસુ રૂપાતા નૈરયિકાંગિનઃ ॥ ૨૭ ॥

હવે એમના ૨૮ માથી ૩૧ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

‘ આહાર ’ માં એમને બે ઘણા અશુભ આહાર છે: (૧) ઓજઆહાર અને (૨) લોભ-આહાર. આ લોભઆહાર વળી બે પ્રકારના છે: (૧) લોભગથી અને (૨) અનાભોગથી. એમાં પહેલો અન્તર્મુહૂર્ત, અને બીજો સમયેસમયે થાય છે. વળી એમને ‘ ગુણસ્થાન ’ અને ‘ યોગ ’ બેઉ વાનાં દેવતા સદૃશ છે. ૨૦-૨૧.

હવે એમના ‘ પ્રમાણ ’-સંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૩૨ મું).

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પ્રથમ વર્ગમૂળમાં જેવડો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા સામાન્યતઃ નારકો છે એમ જિનેશ્વરોનું વચન છે. ૨૨-૨૪.

એ વિષે વિશેષતઃ નીચે પ્રમાણે:—

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પહેલા

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્ય શ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષ એષ તત્ર ચ ॥ ૨૮ ॥ કલાપકમ્ ॥

આરમ્ભ્ય સત્તમક્ષમાયા દ્વિતીયવસુધાવધિ ।

અસંખ્યેયગુણત્વેન યથોત્તરાધિકાધિકાઃ ॥ ૨૯ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

સર્વાલ્પાઃ સત્તમક્ષમાયામસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

ભવન્તિ નારકાઃ ક્ષમાસુ ષષ્ઠ્યાદિષુ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૦ ॥

સંક્ષિપ્તંચેન્દ્રિયતિર્યગ્મનુષ્યાઃ સત્તમક્ષિતૌ ।

સર્વોત્કૃષ્ટપાપકૃત ઉત્પદ્યન્તેઽલ્પકાશ્ર તે ॥ ૩૧ ॥

કિંચિદ્ધીનહીનતરપાપ્માનઃ પ્રોદ્ભવન્તિ ચ ।

ષષ્ઠ્યાદિષુ તે ચ ભૂરિભૂરયઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥ ૩૨ ॥

इति लघ्वा अल्पबहुता ॥ ૩૩ ॥

સર્વાસુ નારકાઃ સ્તોકાઃ પૂર્વોત્તરાપરોદ્ભવાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો દક્ષિણાશાસમુદ્ભવાઃ ॥ ૩૩ ॥

પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસા હ્યલ્પા દિશાં ત્રયે ।

યે સન્તિ તેઽપિ પ્રાયેણ સંખ્યયોજનવિસ્તૃતાઃ ॥ ૩૪ ॥

વર્ગભૂળમાં જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા નારકો પહેલી નરકમાં કહ્યા છે. શેષ છ નરકોમાં, ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા છે. વિશેષ એટલું કે-સાતમાં નરકથી માંડીને બીજીસુધી એઓ (નારકો) ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા છે. ૨૫-૨૯.

હવે એમના 'લઘુ અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૩ સું).

ઓછામાં ઓછા નારકો સાતમા નરકમાં છે. અને છઠ્ઠાથી પહેલા સુધીના નરકમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા છે. જેઓએ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરેલાં છે એવા સંક્ષિપ્ત પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યો સાતમા નરકમાં જાય છે, જો કે એવી સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. જેમનાં એ કરતાં ઉતરતાં ઉતરતાં પાપ છે એઓ છઠ્ઠાથી ઉતરતા ઉતરતા (પાંચમા, ચોથા વગેરે) નરકમાં જાય છે. આમની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી વધતી છે. ૩૦-૩૨.

હવે એમના 'દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૪ સું).

બધી દિશાઓ કરતાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશામાં ઓછા નારકો છે. દક્ષિણદિશામાં એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ એ કે એ ત્રણ દિશાઓમાં પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસ થોડા છે

દક્ષિણાસ્યાં ચ પુષ્પાવકીર્ણાંકાં બહવઃ સ્મૃતાઃ ।

પ્રાયસ્તે સન્ત્યસંલેયયોજનાયતવિસ્તૃતાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ—ભૂમ્ના કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં દક્ષિણાસ્યાં યદુદ્ભવઃ ।

દિક્ત્રયાપેક્ષયૈતસ્યાં મૂયાંસો નારકાસ્તતઃ ॥ ૩૬ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

वनस्पतिज्येष्ठकायस्थितिमानं किलान्तरम् ।

एषां गरीयो विज्ञेयं लघु चान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ३७ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

નારકલોકનિરૂપણમેવં ક્લૃપ્તમશેષવિશેષવિમુક્તમ્ ।

શેષમધોજગદુક્ત્યધિકારે કિંચિદિહૈવ વિશિષ્ય ચ વક્ષ્યે ॥૩૮॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिष-

द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

संपूर्णो नवमः सुखेन नवमः सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ३९ ॥

इति नवमः सर्गः ।

—*****—

અને જેટલા છે તે પણ વિસ્તારમાં સંખ્યાતયોજન છે; જ્યારે દક્ષિણદિશામાં એ નરકાવાસો ઘણા છે અને એ યે વળી વિસ્તારમાં અસંખ્ય યોજન છે. વળી દક્ષિણદિશામાં કૃષ્ણપાક્ષિક-નારકોની બહુ ઉત્પત્તિ છે. આવા આવા કારણોને લઈને, એ ત્રણ દિશાઓની અપેક્ષાએ ચોથી એટલે દક્ષિણ દિશામાં ઘણા નારકો છે એમ કહ્યું છે. ૩૩-૩૬.

હવે અન્તર સંખ્યા. (દ્વાર ૩૫ મું).

નારકોમાં અન્તર ઉત્કર્ષતઃ વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલું છે; જ્યારે જઘન્યતઃ તેા એ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે નારકલોકનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે. વિશેષ વર્ણન-નિરૂપણ આ જ અંથમાં અધોલોકના અધિકારમાં કહેશું. ૩૮.

સકળ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિના ઘણી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને પિતા-તેજપાળ અને માતા-રાણુબાઈના સુપુત્ર, વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચયભૂત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર જે આ અંથ રચ્યો છે એનો કુદ્રતી સૌન્દર્યવાળો નવમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયો. ૩૯.

નવમો સર્ગ સમાપ્ત.

—○○○○○○○○×

अथ दशमः सर्गः ।

इदानीं भवसंवेधः प्रागुद्दिष्टो निरूप्यते ।

तत्र ज्येष्ठकनिष्ठायुश्चतुर्भङ्गी प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

आद्यः प्राच्याद्यभवयोज्येष्ठमायुर्यदा भवेत् ।

भङ्गोऽन्यः प्राग्भवे ज्येष्ठमल्पिष्टं स्यात्परे भवे ॥ २ ॥

तृतीयः प्राग्भवेऽल्पीयो ज्येष्ठमायुर्भवे परे ।

आयुर्लघु द्वयोस्तुर्यो भङ्गेष्वेषु चतुर्ष्वथ ॥ ३ ॥

संज्ञी नरोऽथवा तिर्यक् षष्ठ्याद्यनरकेषु वै ।

पृथक्पृथक् भवानष्टावुत्कर्षेण प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥ युग्मम् ॥

सर्ग दशमो.

હવે પૂર્વે ઉદ્દેશેલા 'ભવસંવેધ' વિષે નિરૂપણ કરું છું. એમાં 'પૂર્વભવનું' અને 'પરભવનું' તથા 'ઉત્કૃષ્ટ' અને 'જઘન્ય'—એવા આયુષ્યના પ્રકારને લઈને ચાર 'વિભેદ' એટલે ભાંગા થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે વિગતે સમજાવું છું. ૧.

(ક) જ્યારે પૂર્વભવનું તથા પરભવનું—એમ એક ભવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે પહેલાં 'વિભેદ' એટલે ભાંગો કહેવાય.

(ખ) જ્યારે પૂર્વભવનું ઉત્કૃષ્ટ અને પરભવનું જઘન્ય આયુષ્ય હોય ત્યારે બીજો ભાંગો કહેવાય. ૨.

(ગ) જ્યારે પૂર્વભવમાં જઘન્ય અને અગ્રભવમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે ત્રીજો ભાંગો કહેવાય.

(ઘ) અને જ્યારે પૂર્વ અને પર—એક ભવમાં જઘન્ય આયુ હોય ત્યારે ચોથો વિભેદ કે ભાંગો કહેવાય. ૩.

એ ચારે ભાંગાઓમાં સંજ્ઞી 'મનુષ્ય કે તિર્યચ' છઠ્ઠી વગેરે નરકોમાં પૃથક્પૃથક્ ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ પૂરે છે. ૪.

૧ સંસારી જીવોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન અમુક સાડત્રીશ દ્વારો વડે કરવામાં આવે છે તેમાંનું આ ('ભવસંવેધ') છત્રીશમું દ્વાર છે. એના અર્થ અને વ્યાખ્યા માટે જુઓ આ ગ્રંથના ત્રીજા સર્ગના શ્લોક ૧૪૧૨-૧૪૧૩. (આ 'ભવસંવેધ'નું સ્વરૂપ આ દશમા સર્ગમાં પહેલા પંચાણ શ્લોકોમાં છે. ત્યારપછી, ૩૭ માં દ્વાર 'મહા અદ્યપ્તકૃત્વ'નું સ્વરૂપ ૬૬ થી ૧૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યું છે.)

યથા સંજ્ઞી નરસ્તિર્યગુત્પન્નો નરકે ક્વચિત્ ।

તત્તો મૃતો મનુષ્યે વા તિરશ્ચિ વા તતઃ પુનઃ ॥ ૫ ॥

તત્રૈવ નરકે ભૂયો મર્ત્યે તિરશ્ચિ વેતિ સઃ ।

ભવાનષ્ઠૌ સમાપૂર્ય નવમે ચ ભવે તતઃ ॥ ૬ ॥

અવશ્યમન્યપર્યાયં નરસ્તિર્યગવાપ્નુયાત્ ।

વક્ષ્યમાણેષ્વપિ બુધેઃ કાર્યૈવં ભાવના સ્વયમ્ ॥ ૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તથૈવ ભવનેશેષુ જ્યોતિષ્કવ્યંતરેષ્વપિ ।

તિર્યગ્નરૌ કિલાદ્યાસુ સૌધર્મપ્રભૃતિયુષુ ॥ ૮ ॥

ભવાનષ્ઠૌ પૂરયતો ભવૌ દ્વૌ ચ જઘન્યતઃ ।

ઇમૌ પૂરયતઃ પ્રોક્તનારકેષુ સુરેષુ ચ ॥ ૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

જઘન્યાયુષ્ટયા માઘવત્યામુત્પાદ્યમાનકઃ ।

તિર્યગ્ જ્યેષ્ઠાયુરન્યો વા ભવાન્ સપ્તૈવ પૂરયેત્ ॥ ૧૦ ॥

તથાહિ । સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયસ્તિર્યક્ પૂર્વકોઢ્યાયુરન્વિતઃ ।

જઘન્યાયુષ્ટયોત્પન્નઃ સસમ્યાં નરકાવનૌ ॥ ૧૧ ॥

જેવી રીતે કે કોઈ સંજ્ઞી મનુષ્ય અથવા તિર્યચ કોઈ નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી મનુષ્યની અથવા તિર્યચની ગતિમાં જાય, અને ત્યાંથી પુનઃ તેજ નરકમાં આવી ફરીને મનુષ્ય અથવા તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે. એવી રીતે આઠ ભવો પુરીને પછી નવમે ભવે તે મનુષ્ય કે તિર્યચ અન્ય પર્યાયને પામે છે. વક્ષ્યમાણ ભવસંવેષોમાં પણ વિદ્વાનોએ એવીજ રીતે પોતાની મેળેજ ભાવના બાણી લેવી. ૫-૭.

એવીજ રીતે ભવનપતિમાં, જ્યોતિષ્કમાં અને વ્યન્તરમાં તથા સૌધર્મ વગેરે આઠ દેવલોકમાં, તિર્યચ અને મનુષ્ય આઠ ભવ પૂરે છે, અને પૂર્વોક્ત નરકગતિ અને દેવગતિમાં જઘન્ય બે ભવ પૂરે છે. ૮-૯

વળી જઘન્ય આયુષ્યત્વથી માઘવતી નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો તિર્યચ કે બીજો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યે કરીને સહિત થાય તો સાતજ ભવ પૂરે છે. ૧૦

તે આ પ્રમાણે:—

કોટિપૂર્વના આયુષ્યવાળો સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ તિર્યચ સાતમી નરકમાં જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાંથી નીકળી તિર્યચમાં આવે તથા ત્યાંથી પાછો

તતશ્ચોધૃત્ય તિર્યક્તુ સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ।

તિર્યક્ષુ ચ તતઃ દમાયાં સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

તિર્યક્ષેવ તતશ્ચાસૌ નોદ્ભવેત્સસમક્ષિતૌ ।

एवं ससभवान् कृत्वाऽष्टमेऽन्यं भवमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ विशेषकम् ॥

તિર્યગ્ જ્યેષ્ઠાયુર્જઘન્યાયુષ્કોઽથોત્કૃષ્ટજીવિતામ્ ।

अवाप्नुवन्माघवत्यां भवान् पंचैव पूरयेत् ॥ १४ ॥

ઉત્પદ્યતે દ્વિર્નરકે તત્ર તિર્યક્તુ ચ ત્રિશઃ ।

ततश्चासौ षष्ठभवे नोद्भवेत्ससमक्षितौ ॥ १५ ॥

ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ટયાલ્પાયુષ્ટયા વા સસમક્ષિતૌ ।

तिर्यक् ज्येष्ठायुरन्यो वा त्रिभवः स्याज्जघन्यतः ॥ १६ ॥

તત્ર તિર્યગ્ભવૌ તુ દ્વાવેકઃ સ્યાત્સસમક્ષિતૌ ।

माघवत्या नारकाणां तिर्यक्षेव गतिर्यतः ॥ १७ ॥

ચતુર્ભંગ્યા નરઃ સંજ્ઞી સસમં નરકં વ્રજન્ ।

जघन्यादुत्कर्षतोऽपि संपूरयेद्भवद्वयम् ॥ १८ ॥

સાતમી નરકમાં જાય; અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચમાં અને ત્યાંથી પુનઃ સાતમી નરકમાં જાય; અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચોમાં જ જાય છે, સાતમી નરકમાં જતો નથી. એવી રીતે સાત ભવો કરીને આઠમે ભવે અન્ય ભવ પામે છે. ૧૧-૧૩.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ માઘવતી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પામી પાંચ જ ભવ પૂરે છે. એ બે વખત નરકમાં અને ત્રણ વખત તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી છઠ્ઠા ભવમાં એ સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૪-૧૫.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યત્વ અથવા જઘન્ય આયુષ્યત્વને લઈને જે સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે જઘન્યતઃ ત્રણ ભવ કરે. એમાં બે ભવ તિર્યચના થાય અને એક ભવ સાતમી નરકનો થાય કેમકે માઘવતી નરકના નારકી-ઓની ગતિ તિર્યચોમાં જ થાય છે. ૧૬-૧૭.

સંજ્ઞી મનુષ્ય ચતુર્ભંગીવડે સાતમી નરકમાં જાય તો જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ બે ભવ પૂરે છે. ૧૮.

આનતાદિચતુઃકલ્પ્યાં સર્વઐવેયકેષુ ચ ।

ચતુર્ભંગ્યોદ્ભવન્ મર્ત્યઃ સત્તોત્કર્ષાત્ ભવાન્ સૃજેત્ ॥ ૧૯ ॥

ત્રિદેવેષુ ચતુસ્તત્ર સમુત્પદ્ય નરેષ્વસૌ ।

અવશ્યમન્યપર્યાયમવાપ્નોત્યષ્ટમે ભવે ॥ ૨૦ ॥

વિજયાદિચતુષ્કે ચ ભવાન્ પંચૈવ પૂરયેત્ ।

ત્રીન્ ભવાન્ નૃષુ મધ્યૌ ચ દ્વૌ ભવૌ વિજયાદિષુ ॥ ૨૧ ॥

જઘન્યસ્ત્વાનતાદિષ્વેતેષુ નિશ્ચિલેષ્વપિ ।

ભવાંસ્ત્રીન્મનુજઃ સંજ્ઞી સમર્થયેત્ સમુદ્ભવન્ ॥ ૨૨ ॥

યદાનતાદિદેવાનાં નૃભ્ય ઇવાસજન્મનાં ।

નરેષ્વેવોત્પત્તિરિતિ જઘન્યેન ભવાસ્ત્રયઃ ॥ ૨૩ ॥

જઘન્યાઞ્ચોત્કર્ષતોઽપિ પંચમેઽનુત્તરે નરઃ ।

ત્રીન્ભવાન્ પૂરયેત્ મોક્ષમવશ્યં યાત્યસૌ તતઃ ॥ ૨૪ ॥

ભવનવ્યન્તરજ્યોતિષ્કાદ્યકલ્પદ્વયાવધિ ।

યુગ્મિનો નરતિર્યંચઃ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૨૫ ॥

‘ આનત ’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ઐવેયકોમાં ચતુર્ભંગીવડે ઉત્પન્ન થતો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત ભવ કરે છે. તેમાં ત્રણ ભવ દેવગતિના કરે છે અને ચાર ભવ મનુષ્યના કરે છે. આઠમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાયને પામે છે. ૧૯-૨૦.

‘ વિજય ’ આદિ ચારને વિષે ઉત્પન્ન થાય તો પાંચ જ ભવ પૂરે છેઃ એમાં ત્રણ મનુષ્ય-ગતિમાં, અને મધ્યના બે વિજય વગેરેમાં (પૂરે છે). ૨૧.

વળી ‘ આનત ’ વગેરે સર્વ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્રણ ભવ પૂરે છે. કેમકે આનત આદિક દેવો મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ પાછો જન્મ પણ મનુષ્યમાં જ લે છે. અને તેથી એના જઘન્યથી ત્રણ ભવ થાય છે. ૨૨-૨૩.

પાંચમા અનુત્તરવિમાનમાં રહેલો મનુષ્ય જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ ભવ પૂરે છે. પછી તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. ૨૪.

યુગલિક મનુષ્ય અને તિર્યંચો ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોક

જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ યુગ્મિનાં યત્સુધાશિષુ ।
 ઉત્પન્નાનાં પુનરપિ સ્યાદુત્પત્તિર્ન યુગ્મિષુ ॥ ૨૬ ॥
 રત્નપ્રભાયાં ભવનાધિપતિવ્યન્તરેષ્વપિ ।
 અસંજ્ઞી પર્યાસતિર્યગ્ ભવયુગ્મં સમર્થયેત્ ॥ ૨૭ ॥
 યદસ્ય નરકે સ્વર્ગે ચોત્પન્નસ્ય તતઃ પુનઃ ।
 અસંજ્ઞિતિર્યક્ત્પત્તિર્ભવે નાનન્તરે ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥
 ભવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસહસ્રારાન્તનાકિનઃ ।
 આથ્વણ્નરકોત્પન્નનારકાશ્ચ સમેઽપ્યમી ॥ ૨૯ ॥
 ઉત્પન્નમાનાઃ પર્યાસસંજ્ઞિતિર્યગ્નરેષુ વૈ ।
 પૂરયન્તિ ભવાનષ્ટ પ્રત્યેકં તત્ર ભાવના ॥ ૩૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 કશ્ચિદ્ભવનપત્યાદિશ્ચયુત્વૈકાન્તરમુદ્ભવન્ ।
 ચતુર્વારં હિ પર્યાસસંજ્ઞી તિર્યગ્નરો ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥
 તતઃ સ તિર્યગ્ મર્ત્યો વા નાપ્નુયાન્નવમે ભવે ।
 પૂર્વોક્તભવનેશાદિભાવં તાદૃક્સ્વભાવતઃ ॥ ૩૨ ॥

મુધી બે ભવ પૂરે છે. કેમકે જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ યુગલીઆઓની, દેવગતિમાંથી ફરી યુગલીઆમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૫-૨૬.

અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત તિર્યગ્, રત્નપ્રભામાં તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાં પણ બે ભવ પૂરે છે. કેમકે નરક અને સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, એમની, ત્યાંથી અનન્તરભવમાં પુનઃ અસંજ્ઞી તિર્યગ્માં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૭-૨૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક તથા સહસ્રારદેવલોક મુધીના દેવો, અને પહેલી છ નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓ—એ સર્વે પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યગ્ અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તો દરેક આઠ ભવ પૂરે છે. ૨૯-૩૦.

એમાં ભાવના આ પ્રમાણે છે:—કોઈક ભવનપતિ આદિક ચ્યવીને જો એકાંતરે ઉત્પન્ન થાય તો ચારવાર પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યગ્ અથવા મનુષ્ય થાય. પછી તે તિર્યગ્ અથવા મનુષ્ય નવમે ભવે પુર્વોક્ત ભવનપતિ આદિકનો ભવ પામે નહિ; કેમકે એનો એવો સ્વભાવ છે. ૩૧-૩૨.

સંજ્ઞિપર્યાસતિર્યક્તુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।
 પૂરયન્તિ ભવાન્ ષડ્ યેઽનુત્કૃષ્ટસ્થિતિશાક્તિનઃ ॥ ૩૩ ॥
 ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિયુક્તાસ્તુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।
 તેષૂત્કર્ષાજ્ઞાયમાનાઃ સ્યુશ્ચતુર્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૪ ॥
 આનતાદિસ્વશ્ચતુષ્કસર્વગ્રૈવેયકામરાઃ ।
 ઉત્પદ્યમાના ઉત્કર્ષાન્નૃષુ ષડ્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૫ ॥
 મનુષ્યેષૂત્પદ્યમાનાઃ વિજયાદિવિમાનગાઃ ।
 ભવાંશ્ચતુર ઉત્કર્ષાત્ પૂરયન્તિ નિરન્તરમ્ ॥ ૩૬ ॥
 જઘન્યતસ્ત્વાનતાદિદેવા દ્વિભવપૂરકાઃ ।
 યતશ્ચ્યુતાનામેતેષાં નોત્પત્તિર્મનુજાન્વિના ॥ ૩૭ ॥
 ઉત્કર્ષતો જઘન્યાઞ્ચ સુરાઃ સર્વાર્થસિદ્ધિજાઃ ।
 મનુષ્યેષુ સમુત્પદ્ય પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ભવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસૌધર્મેશાનનાકિનઃ ।
 પૃથિવ્યપ્તરુષૂત્પદ્યમાના દ્વિભવપૂરકાઃ ॥ ૩૯ ॥
 જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ ભૂયોઽપ્યુત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ।
 તેષાં નિર્ગત્ય પૃથ્વ્યાદેર્ભવનેશાદિનાકિષુ ॥ ૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનુત્કૃષ્ટ એટલે જઘન્ય સ્થિતિવાળા સાતમી નારકીના જીવો સંજ્ઞીપર્યાપ્ત તિર્યચને વિષે છ ભવ પૂરે છે. પણ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા છે એઓ તો ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૩-૩૪.

‘આનત’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ગ્રૈવેયકોના દેવો મનુષ્યગતિમાં આવી ઉત્કૃષ્ટતઃ છ ભવ પૂરે છે. ૩૫.

‘વિજય’ આદિ વિમાનમાં રહેલા દેવો મનુષ્યગતિ પામીને, નિરન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૬.

‘આનત’ વગેરેના દેવો જઘન્યતઃ બે ભવ પૂરે છે; કેમકે ત્યાંથી અથવા ત્યારે એમને મનુષ્યગતિ શિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી. ૩૭.

‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ માં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ ઉત્કર્ષતઃ તેમજ જઘન્યતઃ બે ભવ પૂરે છે. ૩૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનદેવલોકના દેવો પૃથ્વી, અપ્ અને

વાયુતેજઃકાયયોસ્તુ દેવાનાં ગત્યસમ્ભવાત્ ।
 તદીયો ભવસંવેધો નાત્ર પ્રોક્તો જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૪૧ ॥
 અસંજ્ઞિસંજ્ઞિતિર્યચો નરાઃ સંજ્ઞિન એવ ચ ।
 અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યક્ષુ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥
 યુગ્મિનાં નૃતિરશ્વાં યદ્વિપદ્યાનન્તરે ભવે ।
 ગતિર્દેવગતાવેવ ભગવદ્ગિર્નિરૂપિતા ॥ ૪૩ ॥
 ભૂકાયિકોઽમ્ભોઽગ્નિવાયુષ્વેકાન્તરે પરિભ્રમન્ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ પ્રત્યેકમનુત્કૃષ્ટસ્થિતિઃ સૃજેત્ ॥ ૪૪ ॥
 એવમમ્બુકાયિકોઽપિ પ્રત્યેકં દમાગ્નિવાયુષુ ।
 ઉત્પદ્યમાનોઽસંખ્યેયાન્ ભવાનુત્કર્ષતઃ સૃજેત્ ॥ ૪૫ ॥
 વહ્નિકાયોઽપિ પૃથ્વ્યમ્બુકાયિષ્વેકાન્તરં ભવાન્ ।
 કુર્યાદસંખ્યાનનિલોઽપ્યેવં પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિષુ ॥ ૪૬ ॥
 તથા દમામ્ભોઽગ્નિમરુતઃ પ્રત્યેકં ચ વનસ્પતૌ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ કુર્વન્તિ જાયમાના નિરન્તરમ્ ॥ ૪૭ ॥

વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો એ ભવ પૂરે છે; કેમકે પૃથ્વીકાય વગેરેમાંથી નીકળ્યા પછી, એઓની, જઘન્યથી તેમજ ઉત્કર્ષથી પણ, ભવનપતિ આદિ દેવોમાં ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. ૩૯-૪૦.

વળી વાયુકાયમાં કે અગ્નિકાયમાં દેવોની ગતિ નથી થતી. માટે એનો ભવસંવેધ કહ્યો નથી. ૪૧.

અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી-એમ બેઉ પ્રકારના તિર્યચો અને કૃત્ત સંજ્ઞીજ મનુષ્યો અસંખ્ય-આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે એ ભવ પૂરે છે. કારણ કે યુગ્મી મનુષ્ય અને તિર્યચોની, મૃત્યુબાદ અનન્તર ભવમાં દેવગતિજ થાય છે એમ ભગવાનનું વચન છે. ૪૨-૪૩.

પૃથ્વીકાયનો જીવ જઘન્ય સ્થિતિમાં એકાંતરે જળ, અગ્નિ અને વાયુકાયમાં પરિભ્રમણ કરતો દરેકની અંદર અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૪.

એ જ પ્રમાણે અપ્કાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એમ દરેકની અંદર ઉત્પન્ન થયો થકો ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યાત ભવ કરે છે. ૪૫.

તેમજ અગ્નિકાય એકાંતરે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયમાં ભ્રમતો થકો, અને વાયુકાય વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને અગ્નિકાયમાં ભ્રમતો થકો અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૬.

एवं वनस्पतिरपि पृथिव्यादिचतुष्टये ।

प्रत्येकमुत्पद्यमानः कुर्यादसंख्यकान् भवान् ॥ ४८ ॥

वनस्पतिकायિકेषૂત્પદ્યમાનો વનસ્પતિઃ ।

भवाननन्तान् कुर्वीत निरन्तरं परिभ्रमन् ॥ ४९ ॥

प्रत्येकमुत्पद्यमानाः पृथिव्यादिषु पंचसु ।

भवान् संख्यान् विदधति प्रत्यેકં विकलेन्द्रियाः ॥ ૫૦ ॥

પ્રત્યેકં વિકલેષ્વેવં પંચભૂકાયિકાદયઃ ।

પ્રત્યેકમુત્પદ્યમાનાઃ સંખ્યેયભવપૂરકાઃ ॥ ૫૧ ॥

વિકલાક્ષેષુ સંખ્યેયાન્ સર્વેઽપિ વિકલેન્દ્રિયા ।

भवान् विदध्युः प्रत्येकं जायमानाः परस्परम् ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વોક્તાયુશ્ચતુર્ભંગ્યાં જ્યેષ્ઠાયુરુપલક્ષિતે ।

भंगत्रये भवानष्टौ कुर्युः सर्वे क्षमादयः ॥ ૫૩ ॥

તથાહિ । પૃથ્વીકાયિક ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ક ઉત્કૃષ્ટજીવિષુ ।

अण्कायिकेषूत्कर्षेणोद्भवेद्वारचतुष्टयम् ॥ ૫૪ ॥

વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, અને વાયુકાય એ દરેક નિરંતર વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા રહી અસંખ્યાત ભવો કરે છે. ૪૭.

એ જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય આદિ ચારેમાંના પ્રત્યેકમાં ઉત્પન્ન થઈ અસંખ્યભવ કરે છે. ૪૮.

વનસ્પતિકાય વળી વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થઈ નિરંતર પરિભ્રમણ કરતો અનન્ત ભવ કરે છે. ૪૯.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાં ઉત્પન્ન થતો વિકલેન્દ્રિય જીવ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૦.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાંનો દરેક પણ વિકલેન્દ્રિયની અંદર ઉત્પન્ન થઈ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૧.

સર્વ વિકલેન્દ્રિયો વળી વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થઈ સંખ્યાત ભવો કરે છે. ૫૨.

પૂર્વોક્ત આયુની ચતુર્ભંગીની અંદર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણ ભાગમાં પૃથ્વીકાય આદિ જીવો આઠ ભવ કરે છે. ૫૩.

તે આ પ્રમાણે:—

एवमेकान्तरं वारानुत्पद्य चतुरस्ततः ।

अवश्यमन्यपर्यायं लभते नवमे भवे ॥ ५५ ॥

उत्कृष्टायुर्भूमिकायोऽनुत्કृष्टायुष्कवारिषु ।

उत्पद्यमानोऽप्युत्कर्षाद्भवानष्टैव पूरयेत् ॥ ५६ ॥

एवं भूकायिकोऽनुत्કृष्टાયુરુत्કृष्टजीविषु ।

उद्भवन्नभूत्कर्षात् स्यादष्टभवपूरकः ॥ ५७ ॥

अपकायादिनामपीत्थं विकलानां च भाव्यताम् ।

भवाष्टकात्मा संवेधो ज्येष्ठायુર્भંગकत्रये ॥ ५८ ॥

अनुत्કृष्टાયુषાં સ્વેષાં સ્યાદનુત્કૃષ્ટજીવિષુ ।

સંવેધઃ પ્રાગુક્ત એવાસંખ્યસંખ્યભવાત્મકઃ ॥ ૫૯ ॥

પૃથ્વ્યાદીનામ્ અસંખ્યભવાત્મકઃ વિકલનામ્ સંખ્યભવાત્મકઃ इति ॥

क्षमादयो विकलाक्षाश्च जघन्यतो भवद्वयम् ।

कुर्युः ज्येष्ठकनिष्ठायुरूपे भंगचतुष्टये ॥ ६० ॥

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્કૃષ્ટતઃ ચાર વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪

એવી રીતે એકાંતરે ચાર વાર ઉત્પન્ન થઇને ત્યાંથી નવમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૫

ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જઘન્ય આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્પન્ન થઇને પણ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૬

એજ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્પન્ન થઇને ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૭

એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણે ભાંગાની અંદર અપ્કાય વગેરેનો અને વિકલેન્દ્રિયોનો સુદ્ધાં આઠ ભવ સંખ્યાથી ભવસંવેધ બાણી લેવો. ૫૮

વળી જઘન્યઆયુષ્યવાળાઓનો, જઘન્ય આયુષ્યવાળાઓની અંદર, પૂર્વે કદા પ્રમાણે અસંખ્યાત ભવરૂપ તેમજ સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે. ૫૯

એટલે કે પૃથ્વીકાય આદિકનો અસંખ્યાત ભવરૂપ, અને વિકલેન્દ્રિયોનો સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુરૂપ ચારે ભાંગાઓની અંદર, પૃથ્વીકાય વગેરે અને વિકલેન્દ્રિયો સુદ્ધાં જઘન્યતઃ બે ભવ કરે છે. ૬૦

યુગ્મિવર્જાશ્ચ મનુજાસ્તિર્યચઃ સંજ્યસંજ્ઞિનઃ ।
 પ્રત્યેકં જાયમાનાઃ સ્યુર્મિથોઽષ્ટભવપૂરકાઃ ॥ ૬૧ ॥
 જઘન્યોત્કૃષ્ટાયુરુત્થચતુર્ભંગ્યામપિ સ્ફુટમ્ ।
 ભવાન્ કૃત્વાષ્ટ નવમે તેઽન્યં પર્યાયમાપ્નુયુઃ ॥ ૬૨ ॥
 તથૈવ એવ પૃથ્વ્યાદિપંચકે વિકલત્રયે ।
 જાયમાનાશ્ચતુર્ભંગ્યાં કુર્યુઃ પ્રત્યેકમષ્ટ તાન્ ॥ ૬૩ ॥
 તથા ક્ષમાઘ્યાઃ સવિકલાસ્તિર્યક્તુ સંજ્યસંજ્ઞિષુ ।
 નૃષ્વયુગ્મિષુ ચોત્પદ્યમાના ભંગચતુષ્ટયે ॥ ૬૪ ॥
 પૂરયન્તિ ભવાનઘ્નો સ ચ પૃથ્વ્યાદિકોઽસુમાન્ ।
 નરતિર્યગૂભવાત્તસ્માન્ન પૃથ્વ્યાદિત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ મનુષ્યાઃ પવનાગ્નિષુ ।
 ઉત્પદ્યમાના દ્વાવેવ પૂરયન્તિ ભવૌ ક્ષલુ ॥ ૬૬ ॥
 યતો હિ પવનાગ્નિભ્ય ઉઘ્ધૃતાનાં શરીરિણામ્ ।
 અનન્તરભવે નૈવ ગ્રેણૂત્પત્તિસ્મભવઃ ॥ ૬૭ ॥

યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યો, તથા સંજી અને અસંજી તિર્યંચો દરેક ઉત્પન્ન થઈને પરસ્પર આઠ ભવ પૂરે છે. ૬૧

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુર્થી થતી ચોભંગીની અંદર પણ તેઓ આઠ ભવ કરીને નવમે ભવે ચોક્કસ અન્યપર્યાય પામે છે. ૬૨

વળી એઓ દરેક, પૃથ્વીકાય આદિ પાંચમાં તેમજ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયાથકા ચોભંગીની અંદર આઠ ભવ કરે છે. ૬૩

વળી વિકલેન્દ્રિય સહિત પૃથ્વીકાય આદિકો, સંજી અને અસંજી તિર્યંચોમાં તેમજ યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ ચાર ભાંગાઓની અંદર આઠ ભવ પૂરે છે. અને એ પૃથ્વી આદિક ૭૧૧ એ મનુષ્ય અને તિર્યંચના ભવથી પૃથ્વીત્વ આદિ પામતો નથી. ૬૪-૬૫

મનુષ્યો વાઉકાય અને અગ્નિકાયને વિષે ઉત્પન્ન થતા થકા ઉત્કૃષ્ટતઃ તેમજ જઘન્યતઃ એજ ભવ પૂરે છે. કેમકે વાયુકાય અને અગ્નિકાયથી નીકળેલા પ્રાણીઓને અનન્તર ભવમાં મનુષ્યગતિ પામવી અસંભવિ છે. ૬૬-૬૭

યથોક્તાનામથ ભવસંવેધાનાં યથાગમમ્ ।
 કાલમાનં વિનિશ્ચેતુમામ્નાયોઽયં વિતન્યતે ॥ ૬૮ ॥
 જઘન્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તામુત્કર્ષાત્પૂર્વકોટિકામ્ ।
 સ્થિતિં બિશ્રુયાતિ તિર્યગ્ નરકેષ્વલિલેષ્વપિ ॥ ૬૯ ॥
 તાવદાયુર્યુતેષ્વેતિ તેભ્યો મૃત્વાપિ નારકાઃ ।
 સહસ્રારાન્તદેવેષ્વપ્યસૌ તાદૃક્સ્થિતિર્વ્રજેત્ ॥ ૭૦ ॥
 દેવાસ્તેઽપીદશાયુષ્કેષ્વેષ્વાયાન્તિ તતશ્ચ્યુતાઃ ।
 અસંખ્યજીવી તિર્યક્તુ યાતીશાનાન્તનાકિષુ ॥ ૭૧ ॥
 નરો માસપૃથક્ત્વાયુર્ધર્મા યાતિ જઘન્યતઃ ।
 વંશાદિષુ દ્વમાસુ ષડ્સુ વર્ષપૃથક્ત્વજીવિતઃ ॥ ૭૨ ॥
 ત્કર્ષાત્પૂર્વકોઢ્યાયુર્યાત્યસૌ દ્વમાસુ સપ્તસુ ।
 આયાન્ત્યુક્તસ્થિતિષ્વેવ નૃષૂક્તનારકા અપિ ॥ ૭૩ ॥
 ના જઘન્યાત્ માસપૃથક્ત્વાયુરાસ્વર્દ્યં વ્રજેત્ ।
 ઊર્ધ્વં ત્વદ્વપૃથક્ત્વાયુર્યાતિ યાવદનુત્તરાન્ ॥ ૭૪ ॥

હવે ઉક્ત ભવસંવેધોનું આગમોક્ત કાળમાન નિશ્ચિત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે આમ્નાય કહીએ છીએ:—૬૮

જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની સ્થિતિને ધારણ કરનારો તિર્યચ સર્વ નરકોમાં જાય છે. ૬૯

એવી સ્થિતિવાળો નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા સહસ્રાર દેવલોકમાં જાય છે. ૭૦

ત્યાંથી ચ્ચલેલા એ દેવો પણ એટલાજ આયુષ્યવાળી દેવગતિ પામે છે. અને અસંખ્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ તો ઈશાન સુધીના દેવોમાં જાય છે. ૭૧

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય જઘન્યતઃ ‘ ધમ્મા ’ નામની નરકને વિષે જાય છે. પૃથક્ત્વવર્ષના આયુષ્યવાળો વળી વંશાદિક છ નારકીઓમાં જાય છે. ૭૨.

કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતે નરકોમાં જાય છે. અને એટલા આયુષ્યવાળા નારકો ઉક્તસ્થિતિવાળી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૩.

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ એ દેવલોક સુધી જાય છે અને પૃથક્ત્વવર્ષના આયુષ્યવાળો છેક અનુત્તર વિમાન સુધી જાય છે. ૭૪.

ઉત્કર્ષાન્તુ ત્રિપલ્યાયુઃ સ્વદ્વયં યાવદેતિ સઃ ।
 ऊर्ध्वं ततः पूर्वकोट्यायुष्क एव स गच्छति ॥ ૭૫ ॥
 તિર્યક્ યુગ્મિનૃતિર્યક્તુ ત્વન્તર્મુહૂર્તજીવિતઃ ।
 गच्छेज्जघन्यतो मासपृथक्त्वायुर्नरः पुनः ॥ ૭૬ ॥
 ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિમાનાયુષ્કાવુભાવપિ ।
 असंख्यायुर्नृतिर्यक्चूत्पद्येते नाधिकायुषौ ॥ ૭૭ ॥
 ઉક્તશેષાણાં તુ પૂર્વાપરયોર્ભવયોઃ સ્થિતિઃ ।
 गुरुलघुश्च ज्ञेया तज्ज्येष्ठान्यायुरपेक्षया ॥ ૭૮ ॥
 एवं च विवक्षितभवप्राप्यभवयोः परमां स्थितिम् ।
 लघ्वीं वा भवसंख्यां च जघन्यां वा गरीयसीम् ॥ ૭૯ ॥
 સ્વયં વિભાવ્ય નિષ્ઠંક્યં વિવક્ષિતશરીરિણામ્ ।
 भवसंवेधकालस्य मानं ज्येष्ठमथावरम् ॥ ૮૦ ॥ युग्मम् ॥
 યથા ગરિષ્ઠાયુષ્કસ્ય મનુષ્યસ્યાદિમક્ષિતૌ ।
 उत्कृष्टायुर्नारकत्वं लभमानस्य चासकृत् ॥ ૮૧ ॥

ત્રણ પડ્યોપમના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટો એ દેવલોક સુધી જાય છે. એનાથી ઉપર તો કોડપૂર્વના આયુષ્ય હોય એજ જાય છે. ૭૫.

અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળો તિર્યચ, અને જઘન્યતઃ પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય યુગ્મી મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬.

વળી ઉત્કૃષ્ટતઃ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા-એ ભેગીને અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી અધિક આયુષ્યવાળાની એ ગતિ નથી. ૭૭.

બાકી રહેલાઓની પૂર્વાપર ભેડ લેવાની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ એઓના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. ૭૮.

વળી એજ પ્રમાણે વિવક્ષિતભવની અને પ્રાપ્ત થનારા ભવની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ, તથા ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય ભવસંખ્યા સ્વયં જાણી લઈને, વિવક્ષિત પ્રાણીઓના ભવસંવેધના કાળનું જ્યેષ્ઠ તેમજ કનિષ્ઠ માન ધારી લેવું. ૭૯-૮૦.

જેમકે, પહેલી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળું નરકત્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્યવાળા મનુ-

ઉત્કૃષ્ટો ભવસંવેધકાલઃ સંકલિતો ભવેત્ ।

ચતુઃપૂર્વકોટિયુક્તચતુઃસાગરસંમિતઃ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રોક્તચતુર્યુગ્મોરુ સંવેધઃ સ્વાલ્પલ્પતઃ ।

પૂર્વકોટિસમધિકસાગરોપમસંમિતઃ ॥ ૮૩ ॥

ઉત્કૃષ્ટાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।

સોઽબ્દાયુતચતુષ્કાઢ્યં પૂર્વકોટિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૪ ॥

ઉત્કૃષ્ટાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ લઘુઃ ।

સંવેધોઽબ્દાયુતયુતપૂર્વકોટિમિતો મતઃ ॥ ૮૫ ॥

જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ટસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।

ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં સ સ્યાદ્વાર્ધિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૬ ॥

જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ટજીવિનારકયોઃ લઘુઃ ।

એકમાસપૃથક્ત્વાઢ્યવાર્ધિમાનો ભવસ્યસૌ ॥ ૮૭ ॥

ઉત્કૃષ્ટો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।

ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં વર્ષાયુતચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૮ ॥

પ્યનો ઉત્કૃષ્ટ લવસંવેધકાળ ચાર કોડપૂર્વ અને ચાર સાગરોપમનો હોય છે. ૮૧-૮૨.

અન્ને ગતિના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળાઓનો સંવેધકાળ જઘન્યતઃ એક કોડપૂર્વ અને એક સાગરોપમનો છે. ૮૩.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ટ લવસંવેધકાળ ચારકોડપૂર્વ અને આબીશહજાર વર્ષનો છે. ૮૪.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો જઘન્ય લવસંવેધકાળ કોડપૂર્વ અને દશહજાર વર્ષનો છે. ૮૫.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ટ લવસંવેધકાળ ચાર સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૬.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા નારકનો જઘન્ય લવસંવેધકાળ એક સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ માસનો છે. ૮૭.

એઉ જઘન્યઆયુષ્યવાળા હોય એઓનો ઉત્કૃષ્ટ લવસંવેધકાળ આબીશ હજાર વર્ષ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૮.

જઘન્યો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।

एकमासपृथक्त्वाढ्याः दशवर्षसहस्रकाः ॥ ८९ ॥

યથા વા જ્યેષ્ઠાયુષસ્તિરશ્ચઃ પ્રોદ્ભવતઃ સત્તમન્વિતૌ ।

जघन्यायुष्टयोत्કृष्टा भवसंवेधसंस्थितिः ॥ ९० ॥

चतुःपूर्वकोटियुक्ताः स्युः पयोधयः ।

अल्पायुषोऽन्तर्मुहूर्त्तचतुष्टययुजोऽस्य ते ॥ ९१ ॥ युग्मम् ॥

યથા વા જ્યેષ્ઠાયુષાં નૃણાં જ્યેષ્ઠાયુષ્ટયા સત્તમન્વિતૌ ।

ज्येष्ठः कालः पूर्वकोट्याढ्यास्त्रयस्त्रिंशदब्धयः ॥ ९२ ॥

जघन्यायुर्नृणामल्पायुष्टया सत्तमन्वितौ ।

जघन्योऽब्दपृथक्त्वाढ्या द्वाविंशतिपयोधयः ॥ ९३ ॥

एवं सर्वेषु भंगेषु सर्वेषामपि देहिनाम् ।

विभाव्यो भवसंवेधकालो गुरुर्लघुः स्वयम् ॥ ९४ ॥

स्याद् भूयान् विस्तर इति नेह व्यक्त्या विविच्यते ।

पंचमंगे चतुर्विंशशतं भाव्यं तदर्थिभिः ॥ ९५ ॥

એઉ જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય એઓનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ દશહજાર વર્ષ ને પૃથ-
ક્ત્વમાસનો છે. ૮૯.

જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તિર્થ-
યનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચારકોડ પૂર્વ ને છાસઠ સાગરોપમનો છે; અને જઘન્ય આયુષ્ય-
વાળાનો ભવસંવેધકાળ એ સંખ્યા ઉપર ચાર અન્તમુહૂર્ત વધારેનો છે. ૯૦-૯૧.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો
ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ એક કોડ પૂર્વ અને તેત્રીશ સાગરોપમનો છે. ૯૨.

અત્પઆયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો
જઘન્ય ભવસંવેધકાળ બાવીશ સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ વર્ષોનો છે. ૯૩.

એ પ્રમાણે સઘળા ભાંગાને વિષે, સર્વ પ્રાણીઓનો, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય ભવસંવેધકાળ
સ્વયમેવ સમજી લેવો. ૯૪.

બહુ વિસ્તાર થઇ જાય માટે અહિં વ્યક્તિપૂર્વક વિવેચન કરતા નથી. માટે જેઓ
વિસ્તારના અર્થી હોય એઓએ પાંચમા અંગનું ચોવીશમું શતક જોવું. ૯૫.

(એ પ્રમાણે ' ભવસંવેધ ' પ્રકરણ સંપૂર્ણ.)

અથાષ્ટનવતેર્જીવભેદાનામુચ્યતે ક્રમાત્ ।
 ક્રમપ્રાપ્તાલ્પબહુતા મહાલ્પબહુતાભિધા ॥ ૯૬ ॥
 ગર્ભજા મનુજાઃ સ્તોકા નાર્યઃ સંખ્યગુણાસ્તતઃ ।
 તામ્યશ્ચ સ્થૂલપર્યાસાગ્નયોઽનુત્તરનાકિનઃ ॥ ૯૭ ॥
 ક્રમાદસંખ્યઘ્નાસ્તેભ્યશ્ચૌર્ધ્વઐવેયકત્રયે ।
 મધ્યત્રયેઽધસ્ત્રયે ચાચ્યુતે ચૈવારણેઽપિ ચ ॥ ૯૮ ॥
 પ્રાણતેઽધાનતે સ્વર્ગે સમુત્પન્નાઃ સુધાશિનઃ ।
 ક્રમેણ સંખ્યેયગુણાઃ સસાપ્યેતે નિરૂપિતાઃ ॥ ૯૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તતો માઘવતીજાતા મઘાજાતાશ્ચ નારકાઃ ।
 સહસ્રારસુરાસ્તેભ્યો મહાશુક્રસુરાસ્તતઃ ॥ ૧૦૦ ॥
 તેભ્યોઽરિષ્ઠા નૈરયિકાસ્તેભ્યો લાંતકનાકિનઃ ।
 તેભ્યોજનાનારકાશ્ચ બ્રહ્મલોકસુરાસ્તતઃ ॥ ૧૦૧ ॥
 તેભ્યઃ શૈલાનૈરયિકા માહેન્દ્રત્રિદશાસ્તતઃ ।
 તેભ્યઃ સનત્કુમારસ્થા વંશાનૈરયિકાસ્તતઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 તેભ્યઃ સંમુર્છિમનરાસ્તેભ્યશ્ચેશાનનાકિનઃ ।
 ક્રમાદસંખ્યેયગુણાશ્ચતુર્દશાપ્યમી સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ કલાપકમ્ ॥

હવે સંસારી જીવોની મહા અલ્પબહુતા વિષે (દ્વાર ૩૭ સુ').

અહિં, જીવના અઠાણું ભેદમાં કયા અલ્પ અને કયા બહુ છે એ સંબંધી વિવેચન કરે છે. ૯૬.

સૌથી અલ્પ ગર્ભજ મનુષ્યો છે. એનાથી સંખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે. અને એનાથી સંખ્યગણા અનુક્રમે સ્થૂલપર્યામ અગ્નિકાયના જીવો અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે. ૯૭.

એઓથી સંખ્યગણા અનુક્રમે, ત્રણ ઉર્ધ્વઐવેયકોના, ત્રણ મધ્ય ઐવેયકોના, ત્રણ અધોઐવેયકોના, અચ્યુત દેવલોકના, આરણ દેવલોકના, પ્રાણુત દેવલોકના અને આનતદેવલોકના દેવો છે. ૯૮-૯૯.

એઓથી અસંખ્યેયઅસંખ્યેયગણા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણેના ચૌદ છે:—

માઘવતીના નારકો, મઘાના નારકો, સહસ્રારના દેવતા, મહાશુક્રના દેવતા, અરિષ્ઠાના નારકો, લાંતકના દેવતા, અંજનાના નારકો, બ્રહ્મલોકના દેવતા, શૈલાના નારકો, માર્કેન્દ્રદેવલોકના દેવો, સનતકુમારના દેવો, વંશાના નારકો, સંમૂર્છિમ મનુષ્યો અને ઇશાનદેવલોકના દેવો. ૧૦૦-૧૦૩.

ईशानस्थसुरेभ्यस्तद्देव्यः संख्यगुणास्ततः ।

સૌધર્મદેવાસ્તદ્દેવ્યસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो भवनाधिपनाकिनः ।

ભવનાધિપદેવ્યશ્ચ તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

ताभ्योऽसंख्यगुणाः प्रोक्ताः प्रथमक्षितिनारकाः ।

તેભ્યોઽપ્યસંખ્યેયગુણાઃ પુર્માંસઃ પક્ષિણઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૬ ॥

पक्षिण्योऽथ स्थलचरास्तत्स्त्रियोऽम्बुचरा अपि ।

અમ્બુચર્યો વ્યન્તરાશ્ચ વ્યન્તર્યો જ્યોતિષામરાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

ज्योतिष्कदेव्यः खचरक्लीबाः स्थलपयश्चराः ।

નપુંસકા એવ તતઃ પર્યાપ્તાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

क्रमेण संख्येयगुणा पक्षिण्याद्यास्त्रयोदश ।

તતઃ પર્યાપ્તપંચાક્ષા અધિકાઃ સંઙ્યસંજ્ઞિનઃ ॥ ૧૦૯ ॥ વિશેષજ્ઞઃ ॥

तेभ्यः पर्याप्तका द्वयज्ञाः पर्याप्तास्त्रीन्द्रियास्ततः ।

ક્રમાદ્વિશેષાભ્યધિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ પરમેશ્વરૈઃ ॥ ૧૧૦ ॥

વળી ઇશાન દેવલોકના દેવોથી, એઓની દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. એઓથી સંખ્યાત-ગણા સૌધર્મના દેવો છે; એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. એઓથી અસંખ્યગણા ભવનપતિના દેવો છે અને એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. ૧૦૪-૧૦૫.

એથી અસંખ્યગણા પહેલી નરકના નારકો છે અને એથી પણ અસંખ્યગણા નર-પક્ષીઓ છે. ૧૦૬.

વળી પક્ષિણીઓ, સ્થળચરો અને સ્થળચરીઓ, જળચર અને જળચરીઓ, વ્યન્તરો અને વ્યન્તરીઓ, જ્યોતિષીદેવો અને દેવીઓ, નપુંસકવેદી ખેચર-સ્થળચર અને જળચર, અને પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો—આ તેરે અનુક્રમે સંખ્યાતસંખ્યાતગણા છે. અને એઓથી અધિક સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો છે. ૧૦૭-૧૦૮.

એઓથી અધિક પર્યાપ્ત એષ્ટન્દ્રિયો છે, અને એઓથી વળી અધિક પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૧૧૦.

તેભ્યોઽપર્યાપ્તપંચાક્ષા અસંખ્યગુણાસ્તતઃ ।

અપર્યાપ્તાશ્ચતુષ્ચિદ્રીન્દ્રિયાઃ સ્યુરધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તેભ્યઃ પ્રત્યેકપર્યાપ્તા દ્રુમાઃ પર્યાપ્તકાસ્તતઃ ।

નિગોદા બાદરાઃ સ્થૂલપૃથ્વ્યમ્બુમરુતોઽપિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્થૂલાપર્યાપ્તકા અગ્નિપ્રત્યેકદ્રુનિગોદકાઃ ।

પૃથ્વીજલવાયવશ્ચ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તવહ્નયઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પર્યાપ્તપ્રત્યેકદ્રુમાદયો દ્વાદશાપ્યસંખ્યગુણાઃ ।

ક્રમતસ્તતશ્ચ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તાઃ દમામ્બુવાયવોઽભ્યધિકાઃ ॥ ૧૧૪ ॥ વિશેષકમ્

તતશ્ચ સંખ્યેયગુણાઃ પર્યાપ્તસૂક્ષ્મવહ્નયઃ ।

તતઃ પર્યાપ્તસૂક્ષ્મક્ષમામ્બોઽનિલા અધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અસંખ્યઘ્નાસ્તતોઽપર્યાપ્તકસૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ।

તતઃ સંખ્યગુણાઃ પર્યાપ્તકાઃ સૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

ક્રમાત્તતોઽનન્તગુણાશ્ચત્વારોઽમી અભવ્યકાઃ ।

અષ્ટસમ્યક્ત્વાશ્ચ સિદ્ધાઃ સ્થૂલપર્યાપ્તભૂરુહઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એએથી અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યગણા છે અને એએથી અધિકઅધિક અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો ત્રેઇન્દ્રિયો અને એઇન્દ્રિયો છે. ૧૧૧.

એએથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા અનુક્રમે નીચેના ખાર છે; પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ, બાદર--પૃથ્વી અપ્ અને વાયુ, સ્થૂળ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય--પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય--નિગોદ--પૃથ્વીકાય--અપ્કાય--વાઉકાય, અને સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય. વળી એએથી અધિક સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય--અપ્કાય--વાઉકાય છે. ૧૧૨-૧૧૪.

વળી એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય છે. એએથી અધિકઅધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય--અપ્કાય--વાયુકાય છે. ૧૧૫.

એએથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ નિગોદ છે. ૧૧૬.

એથી અનન્ત અનન્તગણા અનુક્રમે અભવ્યો, સમકિતથી પડેલા, સિદ્ધો, અને બાદર-પર્યાપ્ત વનસ્પતિ છે. ૧૧૭.

તેભ્યશ્ચ બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુરોઘતોઽધિકાઃ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તતરવસ્તતોઽસંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અપર્યાપ્તા બાદરાઃ સ્યુસ્તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચ વિશેષાભ્યધિકાસ્તતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો સૂક્ષ્માપર્યાપ્તભૂરુહઃ ।

તતઃ સામાન્યતઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તકાઃ કિલાધિકાઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સ્યુઃ સંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તભૂરુહઃ ।

ઇતોઽધિકાધિકા જ્ઞેયા વક્ત્યમાણાશ્ચતુર્દશ ॥ ૧૨૧ ॥

સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તકા ઓઘાત્ સૂક્ષ્માઃ સામાન્યતોઽપિ ચ ।

ભવ્યા નિગોદિનશ્ચોઘાદોઘાચ્ચ વનકાયિકાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ઓઘાદેકેન્દ્રિયા ઓઘાત્તિર્યચ્ચ તતઃ પુનઃ ।

મિથ્યાદૃશશ્ચાવિરતાઃ સકષાયાસ્તતોઽપિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

છદ્મસ્થાશ્ચ સયોગાશ્ચ સંસારિણસ્તથોઘતઃ ।

સર્વજીવાશ્चेति सार्वैर्महाल्पबहुतोदेत्त ॥ १२४ ॥ कलापकम् ॥

એઓથી અધિક વળી ઓઘતઃ બાહરપર્યાપ્ત, અને એઓથી પણ અનન્તગણા બાહરઅપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે. ૧૧૮.

એઓથી વિશેષ અધિક બાહરઅપર્યાપ્ત, અને એનાથી વિશેષ અધિક 'સામાન્યતઃ બાહર' છે. ૧૧૯.

એનાથી અસંખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે, અને તેનાથી અધિક 'સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત' છે. ૧૨૦.

એનાથી સંખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે. એનાથી અધિકઅધિક નીચેના ચૌદ બાણુવાઃ—ઓઘતઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત, સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મ, ઓઘતઃ ભવ્યો, ઓઘતઃ નિગોદો, ઓઘતઃ વનસ્પતિકાય, ઓઘતઃ એકેન્દ્રિયો, ઓઘતઃ તિર્યચો, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરતી, કષાયી, છદ્મસ્થ, સયોગી, સંસારી, ઓઘથી સર્વ જીવો. ૧૨૧-૧૨૪.

એ પ્રમાણે સર્વથા પ્રકારે ' મહોત્ અલ્પબહુત્વ ' સમજવું.

एवं जीवास्तिकायो यो द्वारैः प्रोक्तः पुरोदितैः ।
 द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैः स पञ्चधा भवेत् ॥ १२५ ॥
 अनन्तजीवद्रव्यात्मा द्रव्यतोऽसावुदीरितः ।
 क्षेत्रतो लोकमात्रोऽसौ सत्त्वात्तेषां जगत्रये ॥ १२६ ॥
 कालतः शाश्वतो वर्णादिभिः शून्यश्च भावतः ।
 उपयोगगुणश्चासौ गुणतः परिकीर्तितः ॥ १२७ ॥
 निरन्तरं बध्यमानैः स च कर्मकदम्बकैः ।
 विसंस्थुलो भवाम्भोधौ बहुधा चेष्टतेऽङ्गभाक् ॥ १२८ ॥
 पुद्गलैर्निचिते लोकेऽञ्जनपूर्णसमुद्भवत् ।
 मिथ्यात्वप्रमुखैर्भूरिहेतुभिः कर्मपुद्गलान् ॥ १२९ ॥
 करोति जीवः संबद्धान् स्वेन क्षीरेण नीरवत् ।
 लोहेन वह्निवद्वा यत् तत्कर्मेत्युच्यते जिनैः ॥ १३० ॥ युग्मम् ॥
 तच्च कर्म पौद्गलिकं शुभाशुभरसांचितम् ।
 न त्वन्यतीर्थिकाभीष्टादृष्टादिवदमूर्त्तकम् ॥ १३१ ॥

હવે પૂર્વે (ચાથા સર્ગમાં) સાડત્રીશ દ્વારો વડે જે ‘જીવાસ્તિકાય’નું નિરૂપણ કરેલું છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણ-આ પાંચ દૃષ્ટિબિન્દુએ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨૫.

દ્રવ્યના દૃષ્ટિબિન્દુએ એટલે કે ‘દ્રવ્યથી’ એ અનન્તજીવદ્રવ્યાત્મક છે; ‘ક્ષેત્રથી’ લોક-માત્રપ્રમાણ છે; કેમકે ત્રણે જગતમાં એનું અસ્તિત્વ છે; ‘કાળથી’ શાશ્વતો છે; ‘ભાવથી’ વર્ણાદિક રહિત છે; અને ‘ગુણથી’ ઉપયોગગુણવાળો છે. ૧૨૬-૧૨૭.

એ જીવ નિરંતર બંધાયા કરતા થોડબંધ કર્મોને લીધે બહુધા અસ્થિરપણે ભવસમુદ્રમાં આથડ્યા કરે છે. ૧૨૮.

અંજનથી ભરેલા ડાબલાની જેમ આ લોક પુદ્ગળોથી ભરેલો છે-તેમાં જીવ, મિથ્યાત્વ આદિક અનેક હેતુઓવડે, કર્મના પુદ્ગળોને ક્ષીરનીરની પેઠે અથવા લોહાગ્નિની પેઠે પોતાની સાથે સંબદ્ધ કરે છે. એ પુદ્ગળોને જિનેશ્વરોએ કર્મ કહ્યાં છે. ૧૨૯-૧૩૦.

એ કર્મ શુભાશુભરસયુક્ત હોય પુદ્ગલિક છે. અન્યમતવાળાઓ જે અદૃષ્ટ આદિ માને છે તેના જેવું એ અરૂપી નથી. ૧૩૧.

વ્યોમાદિવદમૂર્તત્વે ત્વસ્ય વિશ્વાંગિસાદ્ધિકૌ ।

નૈતત્કૃતાનુગ્રહોપધાતૌ સંભવતઃ खलु ॥ ૧૩૨ ॥

હેતવઃ કર્મબન્ધે ચ ચત્વારો મૂળભેદતઃ ।

સપ્તપંચાશદેતે ચ સ્યુસ્તદુત્તરભેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગસંજ્ઞાશ્ચ મૂલભેદાઃ સ્યુઃ ।

તત્ર ચ પંચવિધં સ્યાન્મિથ્યાત્વં તચ્ચ કથિતં પ્રાકુ ॥ ૧૩૪ ॥

અસંયતાત્મનાં સ્યાત્ દ્વાદશધાવિરતિઃ खलु ।

ષટ્કાચારંભપંચાક્ષચિત્તાસંવરલક્ષણા ॥ ૧૩૫ ॥

કષાયા નોકષાયાશ્ચ પ્રાકુ ષોડશ નવોદિતાઃ ।

યોગાસ્તથા પંચદશ સપ્તપંચાશદિત્યમી ॥ ૧૩૬ ॥

કર્મબન્ધઃ પ્રકૃત્યાત્મા સ્થિતિરૂપો રસાત્મકઃ ।

પ્રદેશબન્ધ इत्येवं ચતુર્ભેદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્યાત્ જ્ઞાનાવૃત્યાદિકર્મણામ્ ।

યથાજ્ઞાનાચ્છાદનાદિઃ સ્થિતિઃ કાલવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

જે એ કર્મને આકાશ વગેરેની પેઠે અરૂપી માનીએ તો એનાથી થતા અનુગ્રહ અને ઉપધાત-જે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ છે તે-સંભવી શકે નહિ. ૧૩૨.

કર્મબંધના મૂળ ચાર હેતુઓ છે (ચાર પ્રકારે કર્મ બંધાય છે), જે કે ઉત્તરોત્તર તો કર્મબંધમાં સત્તાવન હેતુઓ છે. ૧૩૩.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ-એ ચાર મૂળ હેતુઓ છે. આમાં જે ‘મિથ્યાત્વ’ છે તે પાંચ પ્રકારનું છે-એનું અગાઉ વર્ણન કરી ગયા છીએ. ૧૩૪.

સંયમવિનાના પ્રાણીઓને છકાયના આરંભરૂપ, અને પાંચઇન્દ્રિય તથા છઠું મન-એ છના અસંવરરૂપ-એમ ચાર પ્રકારની ‘અવિરતિ’ હોય છે. ૧૩૫.

સોળ ‘કષાય’ છે અને નવ નોકષાય છે-એનું પણ અગાઉ વર્ણન આપી ગયા છીએ. વળી ‘યોગ’ પંદર છે. એમ સત્તાવન ઉત્તર હેતુઓ થયા. ૧૩૬.

કર્મબંધ ચાર પ્રકારનો છેઃ (૧) પ્રકૃત્યાત્મક (પ્રકૃતિબંધ), (૨) સ્થિતિરૂપ (સ્થિતિબંધ), (૩) રસાત્મક (રસબંધ) અને (૪) પ્રદેશબંધ. ૧૩૭.

જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારા કર્મોનો (જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો) જે સ્વભાવ-એનું નામ ‘પ્રકૃતિ’. ૧૩૮.

બદ્ધં વિવક્ષિતં કર્મ કર્મત્વેન હિ તિષ્ઠતિ ।

યાવત્કાલં સ્થિતિઃ સા સ્યાત્ ત્યજેત્તતાં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

રસો મધુરકદ્વાદિઃ સદસત્કર્મણાં મતઃ ।

ભવેત્ પ્રદેશબન્ધસ્તુ દલિકોપચયાત્મકઃ ॥ ૧૪૦ ॥

યથા હિ મોદકઃ કશ્ચિત્ પ્રકૃત્યા વાતહૃત્ ભવેત્ ।

શુંઠ્યાદિજન્મા કશ્ચિન્નુ પિત્તનુજીરકાદિજઃ ॥ ૧૪૧ ॥

કશ્ચિત્પક્ષસ્થિતિઃ કશ્ચિન્માસપ્રભૃતિકસ્થિતિઃ ।

સ્યાત્કશ્ચિન્મધુરઃ કશ્ચિત્તિક્તઃ કશ્ચિત્કદુસ્તથા ॥ ૧૪૨ ॥

કશ્ચિત્સેરદલઃ કશ્ચિત્ દ્વ્યાદિસેરદલાત્મકઃ ।

કાર્યેવં ભાવના વિજ્ઞેઃ પ્રકૃત્યાદિષુ કર્મણામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિભેદેન તદ્ધ કર્માષ્ટધા મતમ્ ।

સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયારૂપં દર્શનાવરણીયકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

‘ સ્થિતિ ’ એટલે કાળનો નિશ્ચય. કર્મ બાંધ્યું હોય એ અમુક કાળસુધી કર્મત્વરૂપે સત્તામાં રહી પછી એ સ્થિતિને છોડે છે. એ ‘ અમુક કાળ ’—તે સ્થિતિ સમજવી. ૧૩૮-૧૩૯.

હવે ‘ રસ ’. સત્ એટલે શુભ કર્મોનો મધુર રસ કહેવાય છે, અને અસત્ કર્મોનો કડવો કહેવાય.

જીવ ઉપર કર્મનાં દળ એટલે થર ને થર બાંધાતા આવે એ ‘ પ્રદેશ ’ કહેવાય. ૧૪૦.

આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ (દળ) ને લઈને, કર્મની એક મોદક સાથે સર-ખામણી કરવામાં આવે છે:—

જેવી રીતે સુંઠ વગેરે નાખીને બનાવેલો લાડુ હોય એની વાયુ દૂર કરવાની પ્રકૃતિ હોય; અને જીરું વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુની પિત્ત દૂરવાની પ્રકૃતિ હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ—સ્વભાવ હોય. ૧૪૧.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક પખવાડીયાની સ્થિતિવાળો એટલે એટલી મુદત રહી શકે એવો હોય ને કોઈ વળી એક માસની પણ સ્થિતિવાળો હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક સ્થિતિ હોય.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ મધુર એટલે ગળ્યો હોય અને કોઈ કડવો પણ હોય. એવીજ રીતે કર્મનો પણ અમુક રસ હોય. ૧૪૨.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક શેરના દળ (વજન) નો હોય ને કોઈ બશેરના દળનો પણ હોય. તેવી રીતે કર્મ પણ ભારે હળવાં હોય. ૧૪૩.

એ કર્મ મૂળ પ્રકૃતિના દષ્ટિબિન્દુએ આઠ પ્રકારનાં છે: (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

વેદનીયં મોહનીયમાયુર્ગોત્રં ચ નામ ચ ।

અન્તરાયં ચેત્યથૈષામુત્તરપ્રકૃતીર્બ્રુવે ॥ ૧૪૫ ॥

જ્ઞાનાનિ પંચોક્તાનિ પ્રાક્ યજ્ઞ તેષાં સ્વભાવતઃ ।

આચ્છાદકં પટ ઇવ દશાં તત્ પંચધા મતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનાવરણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

મનઃપર્યાયાવરણં કેવલાવરણં તથા ॥ ૧૪૭ ॥

આવૃત્તિશ્ચક્ષુરાદીનાં દર્શનાનાં ચતુર્વિધા ।

નિદ્રાઃ પંચેતિ નવધા દર્શનાવરણં મતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સુખપ્રબોધા નિદ્રા સ્યાત્ સા ચ દુઃખપ્રબોધકા ।

નિદ્રાનિદ્રા પ્રચલા ચ સ્થિતસ્યોદ્ધૃં સ્થિતસ્ય વા ॥ ૧૪૯ ॥

ગચ્છતોઽપિ જનસ્ય સ્યાત્પ્રચલાપ્રચલાભિધા ॥

સ્ત્યાનર્દ્ધિર્વાસુદેવાર્ધબલાહશ્ચિન્તિતાર્થકૃત્ ॥ ૧૫૦ ॥

દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) ગોત્ર, (૭) નામ અને (૮) અન્તરાય. ૧૪૪-૧૪૫.

વળી એઓની ઉત્તર પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જે પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન વર્ણુવ્યાં છે તે જ્ઞાનોને, ચક્ષુને વસ્ત્રનો કટકો આચ્છાદિત કરે છે તેમ આચ્છાદન કરનાર જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય ૧૪૬.

એ પણ પાંચ પ્રકારનું છે : (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય. ૧૪૭.

વળી ચક્ષુદર્શન વગેરે જે દર્શનો પણ અગાઉ વર્ણુવી ગયા છીએ તે દર્શનોને ચાર પ્રકારનાં આવરણ છે, અને પાંચ પ્રકારની નિદ્રા છે. એમ નવ પ્રકાર દર્શનના આવરણના થયા. ૧૪૮.

નિદ્રા પાંચ પ્રકારની કહી એ આ રીતે :—(૧) ‘નિદ્રા’, એટલે સુષ્પેથી જાગત થવાય એવી; (૨) ‘નિદ્રાનિદ્રા’, જેમાંથી દુષ્પેથી એટલે માંડમાંડ જાગત થવાય એવી; (૩) ‘પ્રચલા’ એટલે ખેડાંખેડાં ઉઘી જાય કે ઉભાં ઉભાં ઉઘે એ; (૪) ‘પ્રચલાપ્રચલા’ એટલે ચાલતાં ચાલતાં ઉઘ આવે એ; (૫) ‘સ્ત્યાનર્દ્ધિ’ એટલે વાસુદેવનાં અરધા બળ જેટલી અને દિવસના ચિન્તવેલા કાર્યને કરનારી. ૧૪૯-૧૫૦.

સ્ત્યાના સંઘાતીભૂતા ગૃહ્ણિઃ દિનચિન્તિતાર્થવિષયગાતિકાંચા યસ્યાં સા
સ્ત્યાનગૃહ્ણિઃ ઇતિ તુ કર્મગ્રન્થાવચૂર્ણો ॥

આવ્યસંહનનાપેક્ષામિદમસ્યાં બલં મતમ્ ।

અન્યથા તુ વર્તમાનયુવખ્યોઽષ્ટગુણં ભવેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

અયં કર્મગ્રંથવૃત્તાદ્યભિપ્રાયઃ ॥ જીતકલ્પવૃત્તૌ તુ । યદુદયે અતિ-
સંક્લિષ્ટપરિણામાત્ દિનદૃષ્ટમર્થ ઉત્થાય પ્રસાધયતિ કેશવાર્ધબલશ્ચ
જાયતે । તદનુદયેઽપિ ચ સ શેષપુરુષેભ્યઃ ત્રિચતુર્ગુણો ભવતિ । इयं च
प्रथमसंहनिन एव भवति । इति उक्तमस्ति । इति ज्ञेयम् ॥

दर्शनानां हन्ति लब्धिं मूलादाद्यं चतुष्टयम् ।

लब्धां दर्शनलब्धिं द्राक् निद्रा निघ्नन्ति पंच च ॥ १५२ ॥

वेदनीयं द्विधा साતાऽसातरूपं प्रकीर्तितम् ।

स्यादिदं मधુदिग्धासिધારાલેહનસન્નિભમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

કર્મગ્રંથની અવચૂરીમાં સ્ત્યાનગૃહ્ણિ (સ્ત્યાન+ગૃહ્ણિ) ને બદલે ‘ સ્ત્યાનગૃહ્ણિ ’ એવા
શબ્દો છે. સ્ત્યાન=એકઠી થયેલી. ગૃહ્ણિ=(દિવસે ચિન્તવેલી વાતની) અત્યન્ત આકાંક્ષા. જે
નિદ્રામાં દિવસે ચિન્તવેલા અર્થની અત્યન્ત આકાંક્ષા વર્તાય એવી નિદ્રા તે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ
નિદ્રા કહેવાય.

આ નિદ્રામાં આટલું બધું બળ કહ્યું તે પહેલા સંઘયણુવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ કહ્યું
છે. અન્યથા તો એ વર્તમાનકાળના યુવકોના બળથી આઠગણું સમજવું. ૧૫૧.

આ ‘ કર્મગ્રંથની વૃત્તિ ’ ના અભિપ્રાયે કહ્યું છે. ‘ જીતકલ્પ ’ ની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું
છે કે-જેનો ઉદય થયે, મનુષ્ય અતિસંક્લિષ્ટપરિણામથી ઉઠીને દિવસે જોયલું કાર્યમાં મૂકે છે
તે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ નિદ્રા. એ નિદ્રામાં માણસમાં વાસુદેવનું અરધું બળ આવે છે. એ નિદ્રાનો ઉદય
ન હોય તો એ એવી નિદ્રાવાળા માણસમાં સાધારણ માણસ કરતાં ત્રણચારગણું બળ આવે
છે. આ નિદ્રા પ્રથમ સંઘયણુવાળાને જ હોય છે.

પહેલાં ચાર દર્શનાવરણો છે તે દર્શનોની લબ્ધિનો મૂળમાંથી વિનાશ કરે છે, અને
પાંચ નિદ્રાઓ છે તે પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો સત્વર નાશ કરે છે. ૧૫૨.

હવે ત્રીજું વેદનીય કર્મ. આ કર્મ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એમ બે પ્રકારે છે.
એ મધ ચોપડેલી તલવારના ધારને ચાટવા જઈએ એના જેવું છે. ૧૫૩.

યેચ્યતે પ્રિયતયા સ્ત્રગાદિયોગાત્ ભવેત્તદિહ સાત્તમ્ ।

યત્કંટકાદિતોઽપ્રિયરૂપતયા વેચ્યતે ત્વસાતં તત્ ॥ ૧૫૪ ॥

યન્મયવન્મોહયતિ જીવં તન્મોહનીયકમ્ ।

દ્વિધા દર્શનચારિત્રમોહભેદાત્તદીરિતમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મિથ્યાત્વમિશ્રસમ્યક્ત્વભેદાત્તત્રાદિમં ત્રિધા ।

ચારિત્રમોહનીયં તુ પંચવિંશતિધા ભવેત્ ॥ ૧૫૬ ॥

કષાયાઃ ષોડશ નવ નોકષાયાઃ પુરોદિતાઃ ।

ઇત્યષ્ટાવિંશતિવિધં મોહનીયમુદીરિતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

एति गत्यन्तरं जीवो येनायुस्तच्च विंधम् ।

देवायुश्च नरायुश्च तिर्यङ्નैरयिकायुषी ॥ ૧૫૮ ॥

इदं निगडतुल्यं स्यादसमाप्येदमंगभाक् ।

जीवः परभवं गन्तुं न शक्नोति कदापि यत् ॥ ૧૫૯ ॥

गूयते शब्द्यते शब्दैर्यस्मादुच्चावचैर्जनः ।

तत् गोत्रकर्म स्यादेतत् द्विधोच्चनीचभेदतः ॥ ૧૬૦ ॥

પુષ્પની માળા વગેરેના યોગની જેમ જે પ્રિયપણે વેદાય તે સાતાવેદનીય કર્મ અને જે કંટક આદિના યોગની જેમ અપ્રિયપણે વેદાય એ અસાતાવેદનીયકર્મ. ૧૫૪.

ચાથું મોહનીય કર્મ. મધની જેમ જીવને મોહ પમાડે એ મોહનીય કર્મ. એના બે પ્રકાર છે : (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય. ૧૫૫.

દર્શનમોહનીય કર્મના વળી ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) મિશ્ર અને (૩) સમ્યક્ત્વ. ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદ છે : સોળ કષાય અને નવ નોકષાય. આ પ્રમાણે મોહનીયકર્મના અઠ્યાવીશ પ્રકાર થયા. ૧૫૬-૧૫૭.

પાંચમું આયુકર્મ. જે કર્મવડે જીવ અન્યગતિમાં જાય એ આયુકર્મ. એ ચાર પ્રકારનું છે : (૧) દેવઆયુષ્ય, (૨) મનુષ્યઆયુષ્ય, (૩) તિર્યંચઆયુષ્ય અને (૪) નરકઆયુષ્ય. ૧૫૮.

આ આયુકર્મ પ્રાણીને બેડી સમાન છે. કારણ કે એ પૂર્ણ કર્યા વિના પ્રાણી કદાપિ અન્ય ભાવમાં જઈ શકતો નથી. ૧૫૯.

છઠું ગોત્રકર્મ. જેને લીધે લોકો માણસને મોઢાં નામે કે હલકે-તોછડે નામે બોલાવે છે તે ગોત્રકર્મ. એ ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર-એમ બે પ્રકારનું છે. ૧૬૦.

ઇદં કુલાલતુલ્યં સ્યાત્ કુલાલો હિ તથા સૃજેત્ ।

કિંચિત્ કુમ્ભાદિભાણં તત્ યથા લોકૈઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૬૧ ॥

કિંચિન્ન કુસ્સિતાકારં તથા કુર્યાદસૌ યથા ।

અગ્નિસ્તપ્તમચ્ચાપ્યે તત્ ભાણં લોકેન નિન્ધ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

કર્મણાપિ તથાનેન ધનરૂપોઽજ્ઞિતોઽપિ હિ ।

ઉચ્ચૈર્ગોત્રતયા કશ્ચિત્ પ્રશસ્યઃ ક્રિયતેઽસુમાન્ ॥ ૧૬૩ ॥

કશ્ચિન્ન નીચૈર્ગોત્રત્વાત્ ધનરૂપાદિમાનપિ ।

ક્રિયતે કર્મણાનેન નિન્ધ્યો નન્દનૃપાદિવત્ ॥ ૧૬૪ ॥

ગતિજાત્યાદિપર્યાયાનુભવં પ્રતિદેહિનઃ ।

નામયતિ પ્રહ્લયતિ યત્તન્નામેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

ચિત્રકૃત્સદૃશં ચૈતત્ વિચિત્રાણિ સૃજેચથા ।

ચિત્રાણ્યેષ મિથોઽતુલ્યાન્યેવં નામાપિ દેહિનઃ ॥ ૧૬૬ ॥

દ્વિચત્વારિંશદ્વિધં તત્ સ્થૂલભેદવિવચ્ચયા ।

સ્યાદ્વા ત્રિનવતિવિધં ત્રિયુક્ષતવિધં તુ વા ॥ ૧૬૭ ॥

સપ્તષષ્ટિવિધં વા સ્યાદ્યથાક્રમમથોચ્યતે ।

વિકલ્પાનાં ચતુર્ણામપ્યેષાં વિસ્તૃતિરાગમાત્ ॥ ૧૬૮ ॥

એ વળી કુંભારના ઠામ જેવું છે. કુંભાર કોઇ વાસણુ એવું બનાવે છે કે લોકો એની પ્રશંસા કરે છે, અને કોઇ વળી એવું બનાવે છે કે તે મદવાળું નહિં છતાં લોકો એની નિંદા કરે છે. (તેમ લોકો, ઉચ્ચ ગોત્રી હોય એની પ્રશંસા કરે છે અને નીચ ગોત્રી હોય એની નિંદા કરે છે). ૧૬૧-૧૬૨.

કોઇ ધનરૂપહીન માણસ લોકોની પ્રશંસા પામે છે એ એના એવા ઉચ્ચ ગોત્રકર્મને લીધે જ. અને કોઇ ધનવાન, રૂપવાન હોવા છતાં નંદનૃપતિની પેઠે લોકોમાં નિંદાય છે એ એના એવા નીચ ગોત્રકર્મનું જ ફળ છે. ૧૬૩-૧૬૪.

સાતમું નામકર્મ. દરેક પ્રાણીના, ગતિ, જાતિ આદિ પયાયના અનુભવને દાખવનારું કર્મ-તે નામકર્મ કહેવાય છે. ૧૬૫.

એ એક ચિતારા જેવું છે. જેમ કોઇ ચિતારો પરસ્પર અતુલ્ય-એક બીજાને મળતાં ન આવે એવાં વિચિત્ર ચિત્રો ચીતરે છે એવી જાતનું આ નામકર્મ છે. ૧૬૬.

આ નામકર્મ છે તે સ્થૂલભેદોની ગણતરીએ એંતાળીશ પ્રકારનું છે, અથવા ત્રાણું પ્રકારનું અથવા એકસોને ત્રણ પ્રકારનું અથવા સડસઠ પ્રકારનું છે. ૧૬૭-૧૬૮.

ગતિર્જાતિર્વપુશ્ચૈવોપાંગં બન્ધનમેવ ચ ।

સંઘાતનં સંહનનં સંસ્થાનં વર્ણં એવ ચ ॥ ૧૬૯ ॥

ગન્ધો રસશ્ચ સ્પર્શશ્ચાનુપૂર્વી ચ નભોગતિઃ ।

ચતુર્દશૈતા નિર્દિષ્ટાઃ પિણ્ડપ્રકૃતયો જિનૈઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સ્યુઃ પ્રત્યેકપ્રકૃતયોઽષ્ટાવિંશતિરિમાઃ પુનઃ ।

ત્રસસ્થાવરદશકે પરાઘાતાદિ ચાષ્ટકમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

ત્રસબાદરપર્યાપ્તપ્રત્યેકસ્થિરશુભાનિ સુભગં ચ ।

સુસ્વરમાદેયયશોનામ્ની ચેત્યાદ્યદશકં સ્યાત્ ॥ ૧૭૨ ॥

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્યાપ્તકાનિ સાધારણાસ્થિરે અશુભમ્ ।

દુઃસ્વરદુર્ભગનામ્ની ભવત્યનાદેયમયશશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

દ્વિતીયં દશકં ચૈતત્ પરાઘાતાષ્ટકં ત્વિદમ્ ।

પરાઘાતં તથોચ્છ્વાસાતપોદ્યોતાભિધાનિ ચ ॥ ૧૭૪ ॥

ભવત્યગુરુલઘ્વાલ્યં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।

નિર્માણમુપઘાતં ચ દ્વિચત્વારિંશદિત્યર્મા ॥ ૧૭૫ ॥

આ બેંતાલીશ, ત્રાણ, એકસોત્રાણ, ને સડસઠ પ્રકાર-આ ચારે વિકલ્પો હવે આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે વિસ્તૃતપણે કહીએ છીએ.

જિન ભગવાનોએ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ કહી છે: ગતિ, જાતિ, શરીર, ઉપાંગ, બંધન, સંઘાતન, સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આનુપૂર્વી અને વિહાયોગતિ. ૧૬૯-૧૭૦.

વળી અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહી છે: ત્રસ આદિ દશ, સ્થાવર આદિ દશ અને પરાઘાત આદિ આઠ. ૧૭૧.

ત્રસ આદિ દશ આ પ્રમાણે: ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય અને યશ. ૧૭૨.

સ્થાવર આદિ દશ આ પ્રમાણે: સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય અને અપયશ. ૧૭૩.

પરાઘાત આદિ આઠ આ પ્રમાણે: પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થ-કર, નિર્માણ, અને ઉપઘાત. ૧૭૪-૧૭૫.

એ પ્રમાણે ૧૪+૨૮ એટલે બેંતાળીશ ભેદ થયા.

ચતુર્દશોક્તા ગત્યાદ્યાઃ પેચ્છકૃતયોઽપ્ર યાઃ ।
 પંચષષ્ટિઃ સ્યુરેવં તાઃ પ્રતિભેદવિવચ્ચયા ॥ ૧૭૬ ॥
 ગતિશ્ચતુર્ધા નરકતિર્યક્નરસુરા ઇતિ ।
 એકદ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયાઃ પંચેતિ જાતયઃ ॥ ૧૭૭ ॥
 દેહાન્યૌદારિકાદીનિ પંચ પ્રાગુદિતાનિ વૈ ।
 ત્રિધાંગોપાંગાનિ તેષાં વિના તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૭૮ ॥
 તલાંગાનિ બાહુપૃષ્ઠોરૂરોમૃર્ધાદિકાનિ વૈ ।
 અંગુલ્યાદીન્યુપાંગાનિ ભેદોઽક્ષોપાક્ષયોરયમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 નત્વાંગુલીપર્વરેત્વાપ્રત્યક્ષાન્યપરાણિ ચ ।
 અંગોપાંગાનિ નિર્દિષ્ટાન્યુત્કૃષ્ટજ્ઞાનશાલિભિઃ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઔદારિકાદ્યંગસક્તપુદ્ગલાનાં પરસ્પરમ્ ।
 નિબદ્ધબધ્ધમાનાનાં સમ્બન્ધઘટકં હિ યત્ ॥ ૧૮૧ ॥
 તદ્ બન્ધનં સ્વસ્વદેહતુલ્યારૂપં પંચધોદિતમ્ ।
 દાર્વાદિસન્ધિઘટકજત્વાદિસદૃશં દ્વયદઃ ॥ ૧૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપર ગતિ વગેરે ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓ કહી એના પશુ પાછા પ્રતિભેદો છે એટલે એ વિવક્ષાએ પાંચક ભેદો થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે:— ૧૭૬.

ગતિના ચાર પ્રકાર: નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ.

ગતિના પાંચ પ્રકાર: એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રેઇન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. ૧૭૭.

શરીરના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે પૂર્વે કહેલા છે એ.

અંગોપાંગના ત્રણ પ્રકાર: ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક. ૧૭૮.

(બાહુ, પૃષ્ઠ, ગરૂ, હૃદય, મસ્તક વગેરે અંગો કહેવાય છે; અને આંગળીઓ આદિ ઉપાંગ કહેવાય છે. જ્ઞાની પુરૂષોએ નખ, આંગળીના પર્વો વગેરેને પણ ઉપાંગમાં ગણ્યા છે). ૧૭૯-૧૮૦.

બંધનના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે અંગોની સાથે આસક્ત, બંધાયેલા અને આહુ બંધાયા કરતા પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવનાર—તે બંધન કહેવાય છે. એના પાંચ પ્રકાર છે. અને એ, કાષ્ટ આદિના સાંધા મેળવી મેળવીને કરેલી બનાવટ જેવું છે. ૧૮૧-૧૮૨.

ઔદારિકાચંગણોલ્લાન્ સંઘાતયતિ પુદ્ગલાન્ ।

યત્તત્ સંઘાતનં પંચવિધં બન્ધનવત્ ભવેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

યદ્વા પંચદશાધેયમેવં ભવતિ બન્ધનમ્ ।

ઔદારિકૌદારિકાચ્યં બન્ધનં પ્રથમં ભવેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ઔદારિકતૈજસાચ્યં તથૌદારિકકાર્મણમ્ ।

સ્યાદ્વૈક્રિયવૈક્રિયાચ્યં તથા વૈક્રિયતૈજસમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

વૈક્રિયકાર્મણાચ્યં ચાહારકાહારકં તથા ।

આહારકતૈજસં ચ તથાહારકકાર્મણમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

ઔદારિકતૈજસકાર્મણં બન્ધનમીરિતમ્ ।

વૈક્રિયતૈજસકાર્મણબન્ધનમથાવરમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

આહારકતૈજસકાર્મણબન્ધનમેવ ચ ।

તૈજસતૈજસબન્ધનં ચ તૈજસકાર્મણમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

કાર્મણકાર્મણં ચેતિ સ્યુઃ પંચદશ તાનિ હિ ।

તત્ર પૂર્વસંગૃહીતૈર્યદૌદારિકપુદ્ગલૈઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ગૃહ્યગાણોલ્લારિકાંગપુદ્ગલાનાં પરસ્પરમ્ ।

સમ્બન્ધકૃત્તદૌદારિકૌદારિકાચ્યબન્ધનમ્ ॥ ૧૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંઘાતના પાંચ પ્રકાર છે. ઔદારિક આદિ અંગોને યોગ્ય હોય એવા પુદ્ગલોનું સંઘાતન કરનાર—તે સંઘાતન કહેવાય. ૧૮૩.

અથવા બંધનના નીચે પ્રમાણે પંદર ભેદ પણ પડે છે:—

(૧) ઔદારિકઔદારિક, (૨) ઔદારિકતૈજસ, (૩) ઔદારિકકાર્મણ, (૪) વૈક્રિય વૈક્રિય, (૫) વૈક્રિયતૈજસ, (૬) વૈક્રિયકાર્મણ, (૭) આહારકઆહારક, (૮) આહારક તજસ, (૯) આહારકકાર્મણ, (૧૦) ઔદારિકતૈજસકાર્મણ, (૧૧) વૈક્રિયતૈજસ કાર્મણ, (૧૨) આહારકતૈજસકાર્મણ, (૧૩) તૈજસતૈજસ, (૧૪) તૈજસકાર્મણ અને (૧૫) કાર્મણકાર્મણ. ૧૮૩-૧૮૮.

પહેલા સંઘરી રાખેલા ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે, બીજાં નવાં ગૃહ્યમાણ ઔદારિક પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવી આપે—એ બંધનનું નામ ઔદારિકઔદારિક બંધન. ૧૮૯-૯૦

एवं च औदारिकपुद्गलानां सह तैजसपुद्गलैः ।
 सम्बन्धघटकं त्वौदारिकतैजसबन्धनम् ॥ १९१ ॥
 औदारिकपुद्गलानां सह कर्मणपुद्गलैः ।
 सम्बन्धकृत् भवत्यौदारिककर्मणबन्धनम् ॥ १९२ ॥
 भावनैवं वैक्रियवैक्रियादिबन्धनेष्वपि ।
 स्वयं विचक्षणैः कार्या दिङ्मात्रं तु प्रदर्शितम् ॥ १९३ ॥
 षट्ક સંહનનાનાં સંસ્થાનાનાં ષટ્કમેવ ચ ।
 વર્ણાઃ પંચ રસાઃ પંચાદ્યૌ સ્પર્શા ગન્ધયોર્દ્વયમ્ ॥ ૧૯૪ ॥
 તત્ર વર્ણૌ નીલકૃષ્ણૌ કટુતિક્તાભિર્ધૌ રસૌ ।
 ગુરુઃ સ્વરો રુચ્ચશીતાવિતિ સ્પર્શચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૯૫ ॥
 દુર્ગન્ધશ્ચેતિ નવકમશુભં પરિકીર્તિતમ્ ।
 વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ શેષાસ્ત્વેકાદશોત્તમાઃ ॥ ૧૯૬ ॥
 આનુપૂર્વ્યશ્ચતસ્રઃ સ્યુશ્ચતુર્ગતિસમાભિધાઃ ।
 દ્વિધા વિહાયોગતિઃ સ્યાત્ પ્રશસ્તેતરભેદતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

એજ પ્રમાણે ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે તૈજસ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવી દે એનું નામ ઔદારિક તૈજસ બંધન. ૧૯૧.

ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે કાર્મણ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવી દે એ બંધન ઔદારિક કાર્મણ બંધન કહેવાય. ૧૯૨.

એજ પ્રમાણે વૈક્રિયવૈક્રિય વગેરે બીજા બંધનોને વિષે પણ વિચક્ષણ પુરૂષોએ સ્વયમેવ ભાવના કરી લેવી. અહિં અમે તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૯૩.

સંઘયણના છ પ્રકાર છે. સંસ્થાનો પણ છ છે. વર્ણ પાંચ છે. રસ પાંચ છે. સ્પર્શ આઠ છે અને ગંધ બે છે. ૧૯૪.

એમાં નીલ અને કૃષ્ણ—એ બે વર્ણ; કટુ અને તીખો—એ બે રસ; ગુરુ, ખર, રૂક્ષ અને શીત—એ ચાર સ્પર્શ; તથા દુર્ગન્ધ—આટલાં નવ અશુભ છે. બાકીના અચ્ચાર (ત્રણ વર્ણ, ત્રણ રસ, ચાર સ્પર્શ, એક ગંધ) શુભ છે. ૧૯૫-૧૯૬.

આનુપૂર્વી ચાર છેઃ (૧) નરક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. વિહાયોગતિ એ પ્રકારની છેઃ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. ૧૯૭.

एवं भेदाः पंचषष्टिः पिण्डप्रकृतिजाः स्मृताः ।

पंचानामौदारिकादिबन्धनानां विवक्षया ॥ १९८ ॥

सा पंचषष्टिरष्टाविंशत्या प्रकृतिभिः पुरोक्ताभिः ।

प्रत्येकाभिर्युक्ताः स्युः नाम्नः त्रिनवतिः भेदाः ॥ १९९ ॥

बन्धनानां पंचदशભેદત્વે ચ વિવક્ષિતે ।

स्युः नामकर्मणो भेदाः त्रिभिः समधिकं शतम् ॥ २०० ॥

बन्धसंघातननाम्नामिह पंचदशपंचसंख्यानाम् ।

सह बन्धसजातीयत्वाभ्यां न स्वांगतः पृथग्गणनम् ॥ २०१ ॥

કૃષ્ણાદિભેદભિન્નાયા વર્ણાદિવિંશતેઃ પદે ।

सामान्येनैव वर्णादिचतुष्कमिह गृह्यते ॥ २०२ ॥

પૂર્વોક્તત્રયુત્તરશતાદેષાં ષટ્ત્રિંશતસ્તતઃ ।

कृतेऽपसारणे सप्तषष्टिर्भेदा भवन्ति ते ॥ २०३ ॥

बन्धे तथोदये नाम्नः सप्तषष्टिरियं मता ।

षट्त्रिंशतिश्च मोहस्य बन्धे प्रकृतयः स्मृताः ॥ २०४ ॥

એવી રીતે, ઔદારિક વગેરે બંધનો ' પાંચ ' ગણુતાં નામકર્મના પિંડપ્રકૃતિથી થયેલા એકંદર પાંસઠ પ્રકાર થયા. ૧૯૮.

એ પાંસઠમાં પૂર્વોક્ત અકુચાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ ભેગવીએ એટલે નામકર્મના ત્રણું ભેદ થાય. ૧૯૯.

વળી જો ઔદારિક આદિ બન્ધનોના ' પાંચ ' ને બદલે ' પંદર ' ભેદ ગણાવ્યા છે એ ભેગવીએ તો એકંદર નામકર્મના એકસો ત્રણ ભેદ થાય. ૨૦૦.

પણ પંદર પ્રકારનું બંધન અને પાંચ પ્રકારનું સંઘાતન—એ વીશ નામકર્મોની, બન્ધત્વ અને સજાતીયત્વને લીધે સ્વાંગથી જૂદી ગણુના ન હોય. અને વર્ણ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ—એ ચારના થઈને વીશ ભેદ ગણુયા છે એની જગ્યાએ, ભેદ વગરના ફક્ત સામાન્યતઃ ચાર છે એ લઈએ તો વીશ અને સોળ મળીને છત્રીશ ભેદ ઓછા થાય. એટલે એકસો ત્રણમાંથી આ છત્રીશ બાદ કરીએ એટલે સડસઠ ભેદ રહે. ૨૦૧-૨૦૩.

નામકર્મના, બંધ તથા ઉદયમાં આ સડસઠ પ્રકૃતિ કહી છે. અને મોહનીય કર્મના બંધ માં છવીશ પ્રકૃતિઓ કહી છે, ૨૦૪.

સમ્યક્ત્વમિશ્રમોહૌ યજ્ઞાતુ નો બન્ધમર્હતઃ ।

एतौ हि शुद्धार्धशुद्धमिथ्यात्वपुद्गलात्मकौ ॥ ૨૦૫ ॥

ત્રિપંચાશત્ પ્રકૃતયસ્તદેવં શેષકર્મણામ્ ।

नाम्नश्च सप्तषष्टिः स्युः शतं विंशं च मीलिताः ॥ ૨૦૬ ॥

અધિક્રિયન્તે બન્ધે તા ઉદયોદીરણે પુનઃ ।

સમ્યક્ત્વમિશ્રસહિતાસ્તા દ્વાવિંશશતં ચલુ ॥ ૨૦૭ ॥

નામ્નઃક્યાદયં શતં પંચપંચાશત્ શેષકર્મણામ્ ।

सत्तायामष्टपंचादयमेवं प्रकृतयः शतम् ॥ ૨૦૮ ॥

ચેત્ બન્ધનાનિ પંચૈવ વિવક્ષ્યન્તે તદા પુનઃ ।

अष्टचत्वारिंशशतं सत्तायां कर्मणां भिदः ॥ ૨૦૯ ॥

નામકર્મપ્રકૃતીનામથૈતાસાં નિરૂપ્યતે ।

प्रयोजनं गुरुप्रान्ते समीक्ष्य समयोदधिम् ॥ ૨૧૦ ॥

ચતુર્ભ્યો ગતિનામભ્યઃ પ્રાપ્તિઃ સ્વસ્વગતેર્ભવેત્ ।

पंचभ्यो जातिनामभ्योऽप्येकद्वयाद्यक्षता भवेत् ॥ ૨૧૧ ॥

કેમકે સમક્રિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય—એ એ કદિ પણ અંધને યોગ્ય હોય નહિ; કારણ કે એ બેઉ શુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ—એવા મિથ્યાત્વપુદ્ગલરૂપ છે. (તેથી ૨૮-૨=૨૬). આમ નામ શિવાયના શેષ કર્મોની ત્રેપન પ્રકૃતિઓ થઈ. અને એની સાથે નામકર્મની સડસઠ પ્રકૃતિ ભેગવીએ એટલે એકંદર એકસો વીશ પ્રકૃતિ થાય છે. ૨૦૫-૨૦૬.

આ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓનો અંધની અંદર અધિકાર છે. પણ ઉદય અને ઉદીરણમાં તો સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય સહિત એઓ એકસો બાવીશ થાય છે. ૨૦૭.

એવી રીતે વળી નામકર્મની ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ અને બીજાં કર્મોની ૫૫ પ્રકૃતિઓ મળીને ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં છે. ૨૦૮.

એમાં પણ જો બન્ધન ‘ પાંચ ’ જ ગણીએ, તો ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં રહે. ૨૦૯.

હવે શુદ્ધસમીપે સિદ્ધાન્તની સમીક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે આ નામકર્મપ્રકૃતિઓનું પ્રયોજન સમજાવું છું. ૨૧૦.

આર ગતિનામકર્મ છે એનાથી પોતપોતાની ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચ જાતિનામકર્મ છે એનાથી એકેન્દ્રિયત્વ, બેઇન્દ્રિયપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૧૧.

પંચાનાં વપુષાં હેતુઃ સ્યાદ્વપુર્નામ પંચધા ।

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકાંગોપાંગસાધનમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

ત્રિધાંગોપાંગનામ સ્યાત્ બન્ધનાનિ ચ પંચધા ।

સ્યુઃ પંચદશ વાંગાનાં મિથઃ સમ્બન્ધહેતવઃ ॥ ૨૧૩ ॥

અસત્સુ બન્ધનેષ્વેષુ સંઘાતનામકર્મણા ।

સંઘતાનાં પુદ્ગલાનાં બન્ધો ન ઘટતે મિથઃ ॥ ૨૧૪ ॥

સક્તૂનાં સંગૃહીતાનાં યથા પત્રકરાદિના ।

ઘૃતાદિશ્લેષણદ્રવ્યં વિના બન્ધો મિથો ન હિ ॥ ૨૧૫ ॥

ઔદારિકાદિયોગ્યાનાં સ્યાત્ સંઘાતનનામ તુ ।

સંગ્રાહકં પુદ્ગલાનાં દન્તાલીવ તૃણાવલેઃ ॥ ૨૧૬ ॥

ષણ્ણાં સંહનનાનાં ચ સંસ્થાનાનાં ચ તાવતામ્ ।

તત્તદ્વિશેષકારીણિ સ્યુર્નામાનિ તદાલ્યયા ॥ ૨૧૭ ॥

તત્તદ્વર્ણગન્ધરસસ્પર્શનિષ્પત્તિહેતવઃ ।

વર્ણાદિનામકર્માણિ વિંશતિઃ સ્યુઃ શરીરિણામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

પાંચ શરીરનામકર્મ છે એ પાંચ શરીરના હેતુભૂત છે. અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક અંગોપાંગોને બદ્ધનારા છે. ૨૧૨.

ત્રણ પ્રકારનું અંગોપાંગનામકર્મ, અને પાંચ પ્રકારના અથવા પંદર પ્રકારના બંધન એ બધાં, અંગોના પરસ્પરના સંબંધના હેતુભૂત છે. ૨૧૩.

આ બન્ધનો ન હોય તો સંઘાતનામકર્મવડે સંહરાયલા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ઘટે નહિ; જેવી રીતે કે પત્રકરાદિક વડે સંગૃહીત એવો સાથવો ઘ્રત વગેરે શ્લેષણની વસ્તુ વિના બંધાતો નથી. ૨૧૪-૨૧૫.

સંઘાતનનામકર્મ છે તે ઔદારિક આદિક યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી લેનારું છે; જેવી રીતે દંતાલી તૃણના સમૂહને ગ્રહણ કરી લે છે એમ. ૨૧૬.

છ સંહનનો છે તથા છ સંસ્થાનો છે તેઓનાં નામો જ તેમની વિશિષ્ટતા કહી આપે છે.

પ્રાણીના, વર્ણાદિ વીશ નામકર્મો તે તે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની નિષ્પત્તિના હેતુ છે. ૨૧૮.

દ્વિત્રિચતુઃસમયેન પ્રસર્પતાં વિગ્રહેણ પરલોકમ્ ।

કૂર્પરલાંગલગોમૂત્રિકાદિવદગમનરૂપાયાં ॥ ૨૧૯ ॥

સ્યાદુદય આનુપૂર્વ્યાઃ વક્રગતૌ વૃષભરજ્જુકલ્પાયાઃ ।

સ્વસ્વગતિસમાભિલ્યાઃ ચતુર્વિધાસ્તાશ્ચ ગતિભેદાત્ ॥ ૨૨૦ ॥

ગતિવૃષભવત્ શ્રેષ્ઠા સદ્વિહાયોગતેર્ભવેત્ ।

ઝરાદિવત્ સા દુષ્ટા સ્યાદસત્ત્વગતિનામતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ત્રસા દ્વિલિચતુઃપંચેન્દ્રિયા સ્યુલ્લસનામતઃ ।

સ્યુઃ બાદરા બાદરાલ્યાત્ સ્થૂલપૃથ્વ્યાદયોઽક્લિનઃ ॥ ૨૨૨ ॥

લબ્ધિકરણપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તનામકર્મતઃ ।

પ્રત્યેકતનવો જીવાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકાલ્યકર્મણા ॥ ૨૨૩ ॥

સ્થિરનામોદયાદ્વન્તાસ્થ્યાદિ સ્યાત્ સ્થિરમક્લિનામ્ ।

નાભેરૂર્ધ્વં ચ મૂર્ધાદિ શુભનામોદયાત્ શુભમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

કૂર્પર, લાંગલ અને ગોમુત્રિકાની પેઠે વક્રપણે (વાંકાયુંકા-આડા અવળા) ચાલવાથી, જે પ્રાણીઓને પરલોકમાં પહોંચતાં બખ્ખે, ત્રણત્રણ કે ચત્તાર સમય લાગે છે એઓને રીતસર ચલાવવા એ વૃષભરજ્જુ જેવી આનુપૂર્વીનું કામ છે. જે પ્રાણી જે ગતિમાં જાય તે ગતિનું જે નામ એજ એ પ્રાણીની આનુપૂર્વીનું નામ. એટલે આનુપૂર્વી પણ ચાર પ્રકારની થઇઃ નરક આનુપૂર્વી, તિર્યચ આનુપૂર્વી, મનુષ્ય આનુપૂર્વી અને દેવઆનુપૂર્વી. ૨૧૯-૨૨૦.

પ્રાણીની (૧) વૃષભ જેવી શ્રેષ્ઠ ગતિ હોય એ ‘સદ્વિહાયોગતિ નામકર્મ’ ને લીધે, અને (૨) રાસલ વગેરેની જેવી દુષ્ટ ગતિ હોય એ ‘અસદ્વિહાયોગતિ’ નામકર્મને લીધે. ૨૨૧

એટલું નામકર્મની આદિ પિંડપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે.

હવે એની અઠવાવીશ પ્રત્યેકપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે:—

(૧) બેઇન્દ્રિય-ત્રેઇન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો ‘ત્રસનામકર્મ’ ને લીધે ત્રસ છે.

(૨) સ્થૂલ પૃથ્વીકાય આદિ જીવો બાહર નામકર્મને લીધે બાહર છે. ૨૨૨.

(૩) જીવો લબ્ધિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત હોય એ પર્યાપ્ત નામકર્મને લીધે.

(૪) જીવો પ્રત્યેકશરીરી હોય છે એ પ્રત્યેક નામકર્મને લીધે. ૨૨૩.

(૫) પ્રાણીઓના અસ્થિ, દાંત આદિ સ્થિર હોય એ સ્થિર નામકર્મને લીધે સમજવું.

(૬) પ્રાણીનો નાભિની ઉપરનો શીર્ષાદિ ભાગ શુભ હોય એ શુભનામકર્મના ઉદયને લીધે. ૨૨૪.

સ્પૃષ્ઠો મૂર્ધાદિના હ્યન્યઃ શુભત્વાદેવ મોદતે ।

અશુભત્વાદેવ પરઃ સ્પૃષ્ઠઃ ક્રુધ્યેત્ પદાદિના ॥ ૨૨૫ ॥

સ્યાત્પ્રિયોઽનુપકર્તાપિ લોકાનાં સુભગોદયાત્ ।

મનોરમસ્વરઃ પ્રાણી ભવેત્સુસ્વરનામતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અયુક્તવાદ્યપ્યાદેયત્રાક્ સ્યાદાદેયનામતઃ ।

યશોનામ્નો યશઃકીર્તિઃ વ્યાપ્નોતિ ભુવિ દેહિનામ્ ॥ ૨૨૭ ॥

તત્ર ચ પરાક્રમતપસ્ત્યાગાદ્યુદ્ભૂતયશસા હિ યત્ ।

કીર્તનં શ્લાઘનં જ્ઞેયા સા યશઃકીર્તિરુત્તમૈઃ ॥ ૨૨૮ ॥

યદ્વા દાનાદિજા કીર્તિઃ પરાક્રમકૃતં યશઃ ।

એકદિગ્ગામિની કીર્તિઃ સર્વદિગ્ગામુકં યશઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સ્થાવરઃ સ્યાત્ સ્થાવરાશ્યાત્ સૂક્ષ્મઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મનામતઃ ।

અપર્યાપ્તોઽક્ષી મ્રિયેતાપર્યાપ્તનામકર્મતઃ ॥ ૨૩૦ ॥

કેમકે એક પ્રાણી શુભનામકર્મને લીધેજ મુખ, મસ્તક આદિથી પ્રમુદિત થાય છે. અને અન્ય પ્રાણી અશુભનામકર્મને લીધે અરણ્યાદિકથી ક્રોધ કરે છે. ૨૨૫.

(૭) લોકોપર ઉપકાર ન કરતો હોય છતાં પણ એક માણસ લોકપ્રિય થઈ પડે છે એ એનું સુભગનામકર્મ સમજવું.

(૮) પ્રાણીનો સ્વર મનોહર હોય એ એનું સુસ્વરનામકર્મ સમજવું. ૨૨૬.

(૯) અયુક્ત બોલનારાના વચન પણ સ્વીકારાય એ એનું આદેયનામકર્મ.

(૧૦) પૃથ્વીમાં કોઈ પ્રાણીની યશકીર્તિ ફેલાય એ એનું યશનામ કર્મ સમજવું. ૨૨૭

(પરાક્રમ, તપ, દાન વગેરેથી લોકોમાં જે પ્રશંસા થાય તેનું નામ યશકીર્તિ. અથવા એમ લેવું કે દાન વગેરેથી થાય તે ' કીર્તિ ', અને પરાક્રમથી થાય તે ' યશ. ' અથવા થોડા ભાગમાં ગવાય તે કીર્તિ અને સર્વત્ર ગવાય એ યશ-એમ લેવું). ૨૨૮-૨૨૯.

(૧૧) પ્રાણી સ્થાવર થાય એ એના સ્થાવરનામ કર્મને લીધે,

(૧૨) અને સૂક્ષ્મ થાય એ સૂક્ષ્મનામ કર્મને લીધે.

(૧૩) પ્રાણી સર્વપર્યાપ્ત પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એ એના ' અપર્યાપ્તનામ કર્મ'ને લીધે. ૨૩૦.

સાધારણાંગઃ સ્યાત્ સાધારણાખ્યનામકર્મતઃ ।

અસ્થિરાસ્થિદન્તજિઘ્ઘાકર્ણાદિઃ અસ્થિરોદયાત્ ॥ ૨૩૧ ॥

નાભેરધોઽશુભં પાદાદિકં ચાશુભનામતઃ ।

ઉપકર્તાપ્યનિષ્ઠઃ સ્યાલ્લોકાનાં દુર્ભગોદયાત્ ॥ ૨૩૨ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

અણુવકળ વિ બહૂણં જો હુ પિઓ તસ્સ સુભગનામુદઓ ।

ઉવગારકારગો વિ હુ ન રુચ્છણ દુભગસ્સુદણ ॥ ૨૩૩ ॥

સુભગુદયે વિ હુ કોઈ કિંચીઆસજ્જ દુભગ્ગો જઈવિ ।

જાયઈ તદ્દોસાઓ જહા અભવ્વાણ તિત્થયરો ॥ ૨૩૪ ॥

દુષ્ટાનિષ્ઠસ્વરો જન્તુર્ભવેત્ દુઃસ્વરનામતઃ ।

યુક્તવાગ્ધ્યનાદેયવાક્યોઽનાદેયનામતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

(૧૪) પ્રાણી સાધારણ શરીરવાળો થાય એ એનું સાધારણનામકર્મ સમજવું.

(૧૫) કોઈના અસ્થિ, દાંત, જીભ, કાન આદિ અસ્થિર થાય (મોળાં પડે) એ એનું અસ્થિરનામકર્મ સમજવું. ૨૩૨.

(૧૬) નાભિની હેઠળનો ભાગ—ચરણ આદિ અશુભ હોય એ પ્રાણીનું અશુભ નામકર્મ સમજવું.

(૧૭) ઉપકાર કરતાં છતાં પણ કોઈ આપણને ચાંદ નહિં તો સમજવું કે એ આપણું દુર્ભાગનામકર્મ. ૨૩૨.

આ સંબંધમાં ‘પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ’માં પણ કથન છે. “ એક માણસ કોઈપર ઉપકાર નથી કરતો છતાં પણ સુભગનામકર્મના ઉદયથી ઘણાઓને પ્રિય થઈ પડે છે. ખીજો વળી ઉપકાર કરે છે છતાં દુર્ભાગ્યનામ કર્મના ઉદયથી કોઈને ગમતો નથી. વળી એક માણસને સુભગનામકર્મનો ઉદય હોય છતાં એ અમુક માણસોને અચ્ચિકર લાગે તેમાં દોષ સામાવાળાનો સમજવો. જેમકે તીર્થંકર પ્રભુ જેવાનાં વચન અભવ્યોને ચ્ચિકર થતા નથી તેમાં દોષ કોનો ? એ અભવ્યોનો જ. ૨૩૩-૨૩૪.

(૧૮) પ્રાણી દુષ્ટ-અનિષ્ઠ-સ્વરવાળો થાય એ દુઃસ્વરનામકર્મ.

(૧૯) યુક્ત બોલનારના વચન પણ સ્વીકૃત ન થાય એમાં એનું અનાદેયનામકર્મ જ કારણભૂત સમજવું. ૨૩૫.

અયશોઽકીર્તિભાગ્જીવોઽયશોનામોદયાત્ ભવેત્ ।

ત્રસસ્થાવરદશકે એવમુક્તે સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

પરાઘાતોદયાત્ પ્રાણી પરેષાં બલિનામપિ ।

સ્યાત્ દુદ્ધર્ષઃ સદુચ્છવાસલબ્ધિશ્ચોચ્છવાસનામતઃ ॥ ૨૩૭ ॥

યતઃ સ્વયમનુષ્ણોઽપિ ભવત્યુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

તદાતપનામકર્મ રવિબિમ્બમિવાક્ષિનામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

ઉષ્ણસ્પર્શોદયાદુષ્ણસ્યાગ્નેર્યા તુ પ્રકાશિતા ।

ન હ્યાતપાત્સા કિન્તુ સ્યાત્તાદગ્લોહિતવર્ણતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

તદુદ્યોતનામકર્મ યતોઽનુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

ભવતિ પ્રાણિનામંગં લ્વદ્યોતજ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૨૪૦ ॥

રત્નોષધ્યાદયોઽપ્યેવમુદ્યોતનામકર્મણા ।

દ્યોતન્તે મુનિદેવાશ્ચ વિહિતોત્તરવૈક્રિયાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

(૨૦) અપયશ અને અપકીર્તિ જ થાય એ પ્રાણીનું અયશનામકર્મ સમજવું. (એ પ્રમાણે ‘ ત્રસ ’ આદિ દશ, અને ‘ સ્થાવર ’ આદિ દશ નામકર્મોનું પ્રયોજન કહ્યું). ૨૩૬.

હવે ‘ પરાઘાત ’ આદિ આઠ નામ કર્મોના પ્રયોજન વિષે.

(૨૧) એક પ્રાણીની સામે બીજા બળવંત પ્રાણીઓ પણ ઉભા ન રહી શકે એ એનું પરાઘાતનામકર્મ સમજવું.

(૨૨) એક માણસનો ઉત્તમ ઉચ્છવાસ હોય એ એના ઉચ્છવાસનામકર્મને લીધે. ૨૩૭

(૨૩) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં સામાને સૂર્યબિંબની પેઠે ઉષ્ણ પ્રકાશવાળો લાગે એ એનું આતાપનામકર્મ સમજવું. ૨૩૮.

(અગ્નિમાં જે ઉષ્ણ પ્રકાશ છે તે તેવા પ્રકારના રક્ત વર્ણને લીધે છે. આતાપનામકર્મને લીધે છે એમ ન સમજવું.) ૨૩૯.

(૨૪) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં એનું અંગ પતંગીઆની જ્યોતિની જેમ પ્રકાશ કરતું હોય તો તે ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૪૦

(રત્નો, ઔષધિઓ અને ઉત્તરવૈક્રિય કરનારા મુનિઓ તથા દેવતાઓ ઉદ્યોતવંત હોય છે-એ આ જ નામકર્મનું પરિણામ છે.) ૨૪૧.

યતો વપુર્નાતિયુરુ નાતિલઘ્વક્લિનાં ભવેત્ ।

નામકર્માગુરુલઘુ તદુક્તં યુક્તિકોવિદૈઃ ॥ ૨૪૨ ॥

તદ્ભવેત્તીર્થકૃદ્ધામ યતસ્ત્રિજગતોઽપિ હિં ।

અર્ચનીયો ભવત્યક્ષી પ્રાતિહાર્યાદ્યલંકૃતઃ ॥ ૨૪૩ ॥

તદ્વિંશતેઃ સ્થાનકાનામારાધનાન્નિકાચ્યતે ।

ભવે તૃતીયે નૃગતાવેવ સમ્યક્ત્વશાલિના ॥ ૨૪૪ ॥

ઉદયશ્ચ ભવત્યસ્ય કેવલોત્પત્ત્યનન્તરમ્ ।

વેદ્યતે ચૈતદગ્લાન્યા ધર્મોપદેશનાદિભિઃ ॥ ૨૪૫ ॥

યથાસ્થાને નિયમનં કુર્યાન્નિર્માણનામ તુ ।

અંગોપાંગાનાં ગૃહાદિકાષ્ટાનામિવ વાર્ધકિઃ ॥ ૨૪૬ ॥

પ્રતિજિહ્વાદિના સ્વીયાવયવેનોપહન્યતે ।

યતઃ શરીરી તદુપઘાતનામ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ભવેદાનલાભભોગોપભોગવીર્યવિઘ્નકૃત્ ।

અન્તરાયં પંચવિધં કોશાધ્યક્ષસમં હૃદઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(૨૫) પ્રાણીનું શરીર અતિ ભારે ન હોય તેમ અતિ હળવું પણ ન હોય એ એનું અશુરલઘુનામકર્મ સમજવું. ૨૪૨.

૨૬. એક પ્રાણી પ્રાતિહાર્ય વગેરેથી શોભાયમાન અને ત્રણે જગતમાં પૂજનીક થાય એમાં તીર્થંકર નામકર્મ હેતુભૂત સમજવું. ૨૪૩.

(સમ્યક્ત્વવાન પ્રાણી ત્રીજે ભવે મનુષ્યના ભવમાં જ રહીને વીશસ્થાનકના આરાધનવડે તીર્થંકર નામકર્મ ખાંધે છે. એનો ઉદય કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી થાય છે. અને એ પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી ધર્મોપદેશ વગેરે આપવાથી વેદાય છે.) ૨૪૪-૨૪૫.

૨૭. સુતાર ઘર વિગેરેના કાષ્ટોને યથા સ્થાને ગોઠવી આપે છે તેમ જ કર્મ પ્રાણીના અંગોપાંગોને યથાયોગ્યપણે ગોઠવી આપે છે એ નિર્માણનામકર્મ. ૨૪૬.

૨૮. જેને લીધે પ્રાણીના જિહ્વા આદિ પ્રત્યેક અવયવોનો ઉપઘાત થાય એ ઉપઘાત નામકર્મ. ૨૪૭.

આ પ્રમાણે નામકર્મની અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પ્રયોજન સમજાવ્યું.

એ પ્રમાણે (સાતમા) નામકર્મ વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે આઠમા અને છેલ્લા અન્તરાયકર્મ વિષે.

યથા દિક્ષાદ્યાં નૃપે ન પ્રાપ્નોતિ ધનં જનઃ ।
 પ્રાતિકૂલ્યં ગતે કોશાધ્યક્ષે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૪૯ ॥
 અપિ જાનન્ દાનફલં વિત્તે પાત્રે ચ સત્યપિ ।
 તથા દાતું ન શક્નોતિ દાનાન્તરાયવિધિનતઃ ॥ ૨૫૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથૈવોપાયવિજ્ઞોઽપિ કૃતયત્નોઽપિ નાસુમાન્ ।
 હેતોઃ કૃતોઽપિ પ્રાપ્નોતિ લાભં લાભાન્તરાયતઃ ॥ ૨૫૧ ॥
 ભોગોપભોગૌ પ્રાપ્તાવપ્યક્તૌ ભોક્તું ન શક્નુયાત્ ।
 ભોગોપભોગાન્તરાયવિધિનતો મમ્મણાદિવત્ ॥ ૨૫૨ ॥
 ઇષ્ટાનિષ્ટવસ્તુલબ્ધિપરિહારાદિષૂદ્યમમ્ ।
 શક્તોઽપિ કર્તું તં કર્તું નેષ્ટે વીર્યાન્તરાયતઃ ॥ ૨૫૩ ॥
 જ્ઞાનાનાં ચ જ્ઞાનિનાં ચ ગુર્વાદીનાં તથૈવ ચ ।
 જ્ઞાનોપકરણાનાં ચાશાતનાદ્વેષમત્સરૈઃ ॥ ૨૫૪ ॥

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) ભોગાન્તરાય, (૪) ઉપભોગાન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય—આમ પાંચ પ્રકારનું અન્તરાયકર્મ છે. એ એક (રાજાના) કોશાધ્યક્ષ-ખજાનથી જેવું છે. ૨૪૮.

જેવી રીતે એક રાજાની તેા ઇચ્છા ધન આપવાની હોય પણ એનો કોશાધ્યક્ષ કોઈ કારણસર પ્રતિકુળ થાય તેથી માણસને ધન મળે નહિ; તેમ દાનનું ફળ જાણનારો મનુષ્ય, દ્રવ્ય અને પાત્રનો યોગ હોય છતાં, દાનાન્તરાય કર્મ નડવાથી દાન દઈ શકતો નથી. ૨૪૯-૨૫૦.

એજ પ્રમાણે વળી ઉપાયવિજ્ઞ માણસ પ્રયત્ન કરતાં છતાં કોઈ કારણસર લાભ મેળવી શકે નહિ—એ એના લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૧.

ભોગ અને ઉપભોગ પાસે પડ્યાં હોય છતાં મમ્મણુશેઠની પેઠે, પ્રાણી એ ભોગવી શકે નહિ એ એનાં ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય કર્મોના ઉદયને લીધે સમજવું. ૨૫૨.

વળી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુના પરિહારને અર્થે યત્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય છતાં પણ પ્રાણી એ કરી શકતો નથી—ત્યાં એના વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૩.

એ પ્રમાણે અન્તરાય કર્મ વિષે વિવેચન કર્યું.

જ્ઞાનની, જ્ઞાનીઓની, શુદ્ધ વગેરેની, તેમજ જ્ઞાનના ઉપકરણોની આશાતના, દ્વેષ અને

નિન્દોપધાતાન્તરાયૈઃ પ્રત્યનીકત્વનિહ્વૈઃ ।

વધ્નાત્યાવરણકર્મ જ્ઞાનદર્શનયોર્ભવી ॥ ૨૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુર્વાદિભક્તિકરુણાકષાયવિજયાદિભિઃ ।

વધ્નાતિ કર્મ સાતાલ્યં દાતા સદ્ધર્મદાર્ઢ્યયુક્ ॥ ૨૫૬ ॥

ગુર્વાદિભક્તિવિકલઃ કષાયકલુષાશયઃ ।

અસાતાવેદનીયં ચ વધ્નાતિ કૃપણોઽસુમાન્ ॥ ૨૫૭ ॥

ઉન્માર્ગદેશકો માર્ગાપલાપી સાધુનિન્દકઃ ।

વધ્નાતિ દર્શનમોહં દેવાદિદ્રવ્યભક્ષકઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કષાયહાસ્યવિષયાદિભિર્વધ્નાતિ દેહમૃત્ ।

કષાયનોકષાયાર્યં કર્મ ચારિત્રમોહકમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિવધ્નાતિ નારકાયુર્મહારમ્ભપરિગ્રહઃ ।

તિર્યગાયુઃ શલ્યયુક્તો ધૂર્ત્તશ્ચ જનવંચકઃ ॥ ૨૬૦ ॥

નરાયુર્મધ્યમગુણઃ પ્રકૃત્યાલ્પકષાયકઃ ।

દાનાદૌ રુચિમાન્ જીવો વધ્નાતિ સરલાશયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

મત્સર કરવાથી, નિંદા કરવાથી, ઉપધાત કરવાથી, અન્તરાય કરવાથી, તથા નિહ્વવપણું કરવાથી પ્રાણી જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. ૨૫૪-૨૫૫.

ગુરુ તરફ ભક્તિભાવને લીધે, દયાને લીધે, તથા કષાયોનો પરાજય કરવાને લીધે, દૃઢ-ધર્મી દાતા પુરુષ જે કર્મ બાંધે છે એ સાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૬.

ગુરુની ભક્તિ કરે નહિ, અને કષાયભર્યા વિચારોમાં લીન રહે એવો પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ અસાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૭.

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશક, સન્માર્ગને લોપનારો, સાધુની નિન્દા કરનારો અને દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરનારો જે કર્મ બાંધે એ દર્શનમોહનીય કર્મ. ૨૫૮.

કષાય, હાસ્ય અને વિષય આદિ વડે પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ કષાયનોકષાયનામનું ચારિત્રમોહનીય કર્મ સમજવું. ૨૫૯.

મોટા મોટા આરંભ કરનારો અને પરિગ્રહવાળો પુરુષ નરકનું આયુ બાંધે છે. શલ્યયુક્ત, જનવંચક ધૂર્ત માણસ તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે છે. ૨૬૦.

જેનામાં સાધારણ ગુણો હોય, પ્રકૃતિથીજ ઓછા કષાય હોય, અને જેને દાના-દિકને વિષે પ્રેમ ઉપજતો હોય એવો સરળસ્વભાવી પ્રાણી મનુષ્યનું આયુ બાંધે છે. ૨૬૧.

ચતુર્થાદિગુણસ્થાનવર્ત્તિનોઽકામનિર્જરાઃ ।

જીવા વધનન્તિ દેવાયુસ્તથા વાલતપસ્વિનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ગુણપ્રેક્ષી સ્યક્તમદોઽધ્યયનાધ્યાપનોદ્યતઃ ।

ઉચ્ચં ગોત્રમર્હદાદિભક્તો નીચમતોઽન્યથા ॥ ૨૬૩ ॥

અગૌરવશ્ચ સરલઃ શુભં નામાન્યથાશુભમ્ ।

વધ્નાતિ હિંસકો વિઘ્નમર્હત્પૂજાદિવિઘ્નકૃત્ ॥ ૨૬૪ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

વેદનીયસ્ય ચ ત્રિંશદમ્ભોધિકોટિકોટયઃ ॥ ૨૬૫ ॥

મોહનીયસ્ય ચાબ્ધીનાં સપ્તતિઃ કોટિકોટયઃ ।

આયુષઃ સ્થિતિરુત્કર્ષાત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

અવાધાકાલરહિતા પ્રોક્તૈષાયુર્ગુરુસ્થિતિઃ ।

તદ્યુક્તેયં પૂર્વકોટીતાર્ત્તીયીકલવાધિકા ॥ ૨૬૭ ॥

ગોત્રનામ્નોઃ સામ્બુધાનાં વિંશતિઃ કોટિકોટયઃ ।

સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠાન્તરાયસ્ય સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયવત્ ॥ ૨૬૮ ॥

એથા કે એથી ઉપરના ગુણસ્થાનમાં વર્ત્તતા, નિષ્કામ નિર્જરાવાળા જીવો તેમ જ બાળ તપસ્વીઓ દેવતું આયુ બાંધે છે. ૨૬૨.

ગુણજ્ઞ, નિરહકારી, સતતઅભ્યાસી અને અધ્યાપક અર્હદ્ભક્ત ઉચ્ચ ગોત્ર બાંધે છે. એથી વિપરિત વર્ત્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે. ૨૬૩.

મ્હોટાઈ વિનાનો સરલ પ્રાણી શુભનામકર્મ બાંધે છે. એથી વિરુદ્ધ હોય એ અશુભનામકર્મ બાંધે છે. પ્રભુની પૂજા વગેરેમાં વિઘ્ન કરનારો અન્તરાયકર્મ બાંધે છે. ૨૬૪.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. ૨૬૫.

મોહનીયકર્મની સ્થિતિ ઉત્કર્ષતઃ શીત્તરે કોટાકોટી સાગરોપમની છે. અને આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે. ૨૬૬.

આયુકર્મની, એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી-તે ‘અબાધાકાળ’ વિનાની સમજવી. અબાધાકાળ ભેગો ગણીએ તો તે એ કરતાં ‘એક તૃતીયાંશ પૂર્વકોટી’ અધિક છે. ૨૬૭.

ગોત્રકર્મ અને નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. અને અન્તરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જેટલી છે. ૨૬૮.

સ્થિતિજંબુ-તો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા તત્ત્વવિદ્ભિર્નિરૂપિતા ॥ ૨૬૯ ॥

કષાયપ્રત્યયબન્ધમાશ્રિત્યાલ્પીયસી સ્થિતિઃ ।

સ્યાત્ દ્વાદશમુહૂર્ત્તાત્મા વેદનીયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૦ ॥

ઉપશાન્તક્ષીણમોહાદિકાનાં ત્વકષાયિણામ્ ।

યોગૈકહેતુબદ્ધસ્ય વેદ્યસ્ય દ્વૌ જ્ઞણૌ સ્થિતિઃ ॥ ૨૭૧ ॥

સ્થિતિર્લઘ્યન્તર્મુહૂર્ત્ત મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

આયુષઃ તુલ્લકભવપ્રમિતા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૭૨ ॥

અષ્ટાષ્ટૌ ચ મુહૂર્ત્તાનિ ગોત્રનામ્નીલઘુઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા સાન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૩ ॥

યાવત્કાલમનુદયો બદ્ધસ્ય યસ્ય કર્મણઃ ।

તાવાનવાધાકાલોઽસ્ય સ જઘન્યેતરો દ્વિધા ॥ ૨૭૪ ॥

અવાધાકાલ ઉત્કૃષ્ટચ્ચયોઽબ્દાનાં સહસ્રકાઃ ।

આયકર્મત્રયે સુષ્ટુ નિર્દિષ્ટો દૃષ્ટવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

વળી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે એમ તત્ત્વના જાણકારોએ કહ્યું છે. ૨૬૯.

કષાયપ્રત્યયબંધને આશ્રીને વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્ત્તની છે. ૨૭૦.

‘ઉપશાંતમોહ’ અને ‘ક્ષીણમોહ’ વગેરે અકષાય ગુણસ્થાનોમાં, માત્ર યોગહેતુથી બાંધેલા વેદનીય કર્મની સ્થિતિ બે સમયની છે. ૨૭૧.

મોહનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુદ્ધલક ભવ જેટલી છે. ૨૭૨.

ગોત્રકર્મના અને નામકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ આઠ મુહૂર્ત્તની છે. અન્તરાયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૭૩.

જે કર્મ બાંધ્યું હોય એનો જેટલા કાળસુધી અનુદય હોય તેટલો કાળ, એ કર્મનો અવાધાકાળ કહેવાય. એના વળી ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-એમ બે ભેદ છે. ૨૭૪.

પહેલા ત્રણ કર્મનો અવાધાકાળ ઉત્કર્ષિતઃ ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. મોહનીયકર્મનો

સપ્તવર્ષસહસ્રાણિ મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

પૂર્વકોટ્યાસ્તૃતીયોંશઃ સ ભવત્યાયુષો ગુરુઃ ॥ ૨૭૬ ॥

ગોત્રનામ્નોઃ કર્મણોસ્તુ દ્વે દ્વે સોઽબ્દસહસ્રકે ।

ત્રીણ્યેવાબ્દસહસ્રાણિ સોઽન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥૨૭૭॥ વિશેષકમ્ ॥

જઘન્યતસ્ત્વવાધાદ્ધા સર્વેષામપિ કર્મણામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા કથિતા તત્ત્વવેદિભિઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અબાધાકાલહીનાયાં યથાસ્વં કર્મણાં સ્થિતૌ ।

ભવેત્કર્મનિષેકસ્તત્ પરિભોગાય દેહિનામ્ ॥ ૨૭૯ ॥

કર્મણાં દલિકં યત્ર પ્રથમે સમયે બહુ ।

દ્વિતીયસમયે હીનં તતો હીનતરં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૦ ॥

एवं या कर्मदलिकरचना क्रियतेऽङ्गिभिः ।

वेदनार्थमसौ कर्मनिषेक इति कीर्त्यते ॥ ૨૮૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कर्माण्यमૂनि प्रत्येकं प्राणिनामखिलान्यपि ।

ભવેઽનાદૌ તિષ્ઠતાં સ્યુરનાદીનિ પ્રવાહતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

स्वभावतोऽकर्मकाणां जीवानां प्रथमं यदि ।

સંયોગઃ કર્મણામંગીક્રિયતે સમયે ક્વચિત્ ॥ ૨૮૩ ॥

સાત હજાર વર્ષનો, આયુકર્મનો એક તૃતીયાંશ પૂર્વકાટીનો, ગોત્ર અને નામ કર્મનો બન્ને હજાર વર્ષનો અને અન્તરાયકર્મનો ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. ૨૭૫-૨૭૭.

સર્વે—આઠે કર્મોના જઘન્ય અબાધાકાળ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે—એમ તત્ત્વવેદાઓએ કહ્યું છે. ૨૭૮.

પ્રત્યેક કર્મની અબાધાકાળરહિત સ્થિતિમાં તે તે કર્મનો નિષેક (નિર્જરા) થાય છે તે પ્રાણીઓને પરિભોગને અર્થે છે. ૨૭૯.

નિષેક એટલે શું ? કર્મનાં દળ જે પહેલા સમયમાં વધારે હોય, તે બીજા સમયમાં એથી ઓછાં થાય અને એમ અનુક્રમે ઓછાંઓછાં થતાં જાય—એવી રીતે કર્મનાં દળની રચના પ્રાણીઓ વેદવા માટે કરે તે ‘ નિષેક ’ કહેવાય છે. ૨૮૦-૨૮૧.

આ અનાદિ સંસારમાં રહેતા દરેક પ્રાણીને આ સર્વ કર્મો અનાદિ કાળથી જ આદ્યાં આવે છે. ૨૮૨.

તદા કર્મક્ષયં કૃત્વા સિદ્ધાનામપિ દેહિનામ્ ।

પુનઃ કદાચિત્સમયે કર્મયોગઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ત્રિશ્લેષસ્તુ ભવેજીવાદનાદિત્વેऽપિ કર્મણામ્ ।

જ્ઞાનાદિભિઃ પાવકાચૈરુપલસ્યેવ કાંચનાત્ ॥ ૨૮૫ ॥

નન્વેવમન્તરાયાણાં પંચાનાં મૂલતઃ ક્ષયે ।

સંજાતે કિં દદાત્યર્હન્ સતતં લભતે ચ કિમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

મુદ્ગ્ધકે કિમુપમુદ્ગ્ધકે વા વીર્યં કિં વા પ્રવર્તયેત્ ।

ન ચેત્કિંચિત્તદા તેષાં વિઘ્નાનાં કિં ક્ષયે ફલમ્ ॥૨૮૭॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતેઽર્હતઃ ક્ષીણનિઃશેષઘાતિકર્મણઃ ।

ગુણઃ પ્રાદુર્ભવત્યેષોઽન્તરાયાણાં ક્ષયે યતઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દદતો લભમાનસ્ય મુંજતો વોપમુંજતઃ ।

વીર્યં પ્રયુંજતો વાસ્ય નાન્તરાયો ભવેત્કચિત્ ॥ ૨૮૯ ॥

દાનલાભાદિકં ત્વસ્ય ન સમ્ભવતિ સર્વદા ।

તત્તત્કારણસામગ્ર્યાં સત્યાં ભવતિ નાન્યથા ॥ ૨૯૦ ॥

જે એમ સ્વીકારીએ કે આ ‘સ્વભાવતઃ અકર્મિક’ જીવાને અમુક વખતે કર્મનો પહેલો સંયોગ થયેલો છે, તો પછી કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓને પણ પુનઃ ક્વચિત્ કર્મનો યોગ થશે એમ સ્વીકારવું પડશે. ૨૮૩--૨૮૪.

વળી કર્મ અનાદિ છતાં પણ, જ્ઞાનાદિક વડે જીવથી છુટાં પડે છે; એમ અગ્નિ આદિ વડે સુવર્ણથી પથ્થર છુટો પડે છે તેમ. ૨૮૫.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—આવી રીતે પાંચે અન્તરાયકર્મનો મૂળથી ક્ષય થાય છે ત્યારે, અર્હત પ્રભુ શું (દાન) આપે છે? કયો લાભ મેળવે છે? શા ભોગોપભોગ ભોગવે છે? અને શું વીર્ય ફેરવે છે? જે એમાંનું કંઈપણ થતું ન હોય તો પછી અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ફળ શું? ૨૮૬--૨૮૭.

એ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે—અર્હતપ્રભુના સર્વ ઘાતિકર્મો તો ક્ષીણ થયેલા હોય છે એટલે પછી જ્યારે આ અન્તરાય કર્મ પણ ક્ષીણ થયું કે તુરત એમનામાં એવો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે કે દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, ભોગોપભોગ માણતાં અને વીર્ય ફેરવતાં એમને ક્યાંય પણ અન્તરાય થતો નથી. વળી એમને દાન લાભ આદિ કંઈ હિંમેશાં સંભવતા નથી કારણ કે એ તો તે તે પ્રકારની સામગ્રીનો સદ્ભાવ હોય તોજ થાય છે, તે શિવાય થતા નથી. ૨૮૮--૨૯૦.

નૃદેહ્યાત્યાનુપૂર્વ્યો જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ।
 ઉચ્ચૈર્ગોત્રં સાતવેદ્યં દેહાઃ પંચ પુરોદિતાઃ ॥ ૨૯૧ ॥
 અંગોપાંગત્રયં સંહનનં સંસ્થાનમાદિમમ્ ।
 વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ શ્રેષ્ઠા અગુરુલઘ્વપિ ॥ ૨૯૨ ॥
 પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમાતપોદ્યોતનામની ।
 નૃદેવતિર્યગાયુંષિ નિર્માણં સન્નભોગતિઃ ॥ ૨૯૩ ॥
 તથૈવ ત્રસદશકં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।
 દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં પુણ્યપ્રકૃતયો મતાઃ ॥ ૨૯૪ ॥ કલ્પાપકમ્ ।
 ભેદાઃ પંચ નવ જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।
 નીચૈર્ગોત્રં ચ મિથ્યાત્વમસાતવેદનીયકમ્ ॥ ૨૯૫ ॥
 નરકસ્યાનુપૂર્વી ચ ગતિરાયુરિતિ ત્રયમ્ ।
 તિદેહ્યાત્યાનુપૂર્વ્યો ચ કષાયાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૨૯૬ ॥

જીવની બેતાલીશ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યઆનુપૂર્વી, દેવઆનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિયત્વ, ઉચ્ચગોત્ર, સાતા-
 વેદનીયત્વ, પૂર્વોક્ત પાંચ દેહ, ત્રણ અંગોપાંગ, પહેલું સંઘયણ, પહેલું સંસ્થાન, શ્રેષ્ઠ વર્ણ-
 ગંધ-રસ-સ્પર્શ, અગુરુલઘુ શરીર, પરાઘાતત્વ, શ્રેષ્ઠ ઉચ્છ્વાસ, આતપનામકર્મ, ઉદ્યોતનામ-
 કર્મ, મનુષ્યનું-દેવનું-અને તિર્થંચનું આયુષ્ય, નિર્માણ, સદ્વિહાયોગતિ, ત્રસ-આદર-પર્યા-
 પ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સુભગ-સુસ્વર-આદેય-અને યશ-નામકર્મ તેમજ તીર્થંકરનામ-
 કર્મ. ૨૯૨-૨૯૪.

જીવની બ્યાશી પાપપ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પાંચ જાતનું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, નવપ્રકારનું દર્શનાવરણીયકર્મ, નીચ ગોત્ર, મિથ્યાત્વ,
 અસાતાવેદનીયત્વ, નરકની ગતિ, નરકની આનુપૂર્વી, નરકનું આયુષ્ય, તિર્થંચની ગતિ,
 તિર્થંચની આનુપૂર્વી, પચીસ કષાય, એકેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિય-ત્રેકેન્દ્રિય-ચત્વરિન્દ્રિયની જાતિ,
 અસદ્વિહાયોગતિ, અવકૃષ્ટ વર્ણાદિક, ઉપઘાત નામકર્મ, પહેલા શિવાયના (પાંચ)
 સંસ્થાનો અને (પાંચ) સંઘયણ, સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-

एकद्वित्रिचतुरक्षजातयोऽसन्नभोगतिः ।

अप्रशस्ताश्च वर्णाद्यास्तथोपघातनाम च ॥ २९७

अनाद्यानि पंच संस्थानानि संहनन्नि च ।

तथा स्थावरदशकमन्तरायाणि पंच च ॥ २९८ ॥

उक्ता द्व्यशीतिरित्येताः पापप्रकृतयो जिनैः ।

न भूयान् विस्तरश्चात्र क्रियते विस्तृतेर्भिया ॥ २९९ ॥ कुलकम् ॥

एतेषु कर्मस्वष्टાસુ ભવત્યાયં ચતુષ્ટયમ્ ।

ઘાતિસંજ્ઞં જીવસક્તજ્ઞાનાદિગુણઘાતકૃત્ ॥ ૩૦૦ ॥

अन्यं चतुष्टयं च स्यात् भवोपग्राहिसंज्ञकम् ।

छद्मस्थानां तथा सर्वविदामप्येतदाभवम् ॥ ૩૦૧ ॥

पारावारा-कस्मादेति जिनसमयात् भूरिसारादपारात्

उच्चित्योच्चित्य मुक्ता इव नवसुषमायुक्तिपंक्तीरनेकाः ।

कलृप्ता जीवस्वरूपप्रकरणरचना योरुमुक्तावलीव

सोत्कंठं कंठपीठे कुरुत कृतधियस्तां चिदुद्बोधसिद्धये ॥ ૩૦૨ ॥

દુઃસ્વર--દુર્ભંગ--અનાદેય--અને અપયશ એટલાં મળીને દશ નામ કર્મ, તથા પાંચ અન્તરાય કર્મ. ૨૯૫--૨૯૯.

બહુ વિસ્તાર થઈ બીય માટે અમે વિશેષ ન કહેતાં આટલુંજ કહું છે.

આઠ કર્મ કહ્યાં એમાં પ્રથમનાં ચાર ‘ઘાતિ’ કહેવાય છે કેમકે એઓ જીવનાં જ્ઞાન આદિ શુભોનો ઘાત કરનારાં છે. ૩૦૦.

બીજાં ચાર છે તે ‘ભવોપગ્રાહિ’ કહેવાય છે. કેમકે એ છદ્મસ્થાને તેમજ સર્વજ્ઞાને પણ ભવપર્યન્ત હોય છે. ૩૦૧.

એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના, અપાર--સારયુક્ત--સમુદ્રસમાન સિદ્ધાન્તમાંથી અનેક નવીન--સુષમ યુક્તિઓને મુક્તાક્ષોની જેમ વીણીવીણીને આ જીવસ્વરૂપના પ્રકરણની રચનારૂપ માળા તૈયાર કરી છે. એને બુદ્ધિમાન પુરૂષો, જ્ઞાનના પ્રકાશની સિદ્ધિને માટે, ઉત્કંઠા સહિત કંઠને વિષે ધારણ કરે. ૩૦૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગોયં દશમઃ સુધારસસમઃ પૂર્ણઃ સુખેનાસમઃ ॥૩૦૩॥

इति दशमः सर्गः ।

જેમની કીર્તિ સાંભળીને આખલાવધ આશ્રયમા લાન યઇ ગયુ છે અવા આમહ કાત્ત-
 વિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી તથા પિતા-તેજપાળના સુપુત્ર શ્રીવિનય-
 વિજયજીએ ત્રણ જગતના તત્ત્વને દીપકની જેમ પ્રકાશિત કરનાર જે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો
 આ સુધારસપૂર્ણ દશમો સર્ગ નિર્વિધને પૂર્ણ થયો. ૩૦૩.

દશમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ एकादशः सर्गः ।

पुद्गलानामस्तिकायमथ किञ्चित्तनोम्यहम् ।

गुरुश्रीकीर्तिविजयप्रसादप्राप्तधीधनः ॥ १ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैरेषोऽपि पञ्चधा ।

अनन्तद्रव्यरूपोऽसौ द्रव्यतस्तत्र वर्णितः ॥ २ ॥

लोक एवास्य सद्भावात् क्षेत्रतो लोकसंमितः ।

कालतः शाश्वतो वर्णादिभिर्युक्तश्च भावतः ॥ ३ ॥

गुणतो ग्रहणगुणो यतो द्रव्येषु षट्स्वपि ।

भवेत् ग्रहणमस्यैव न परेषां कदाचन ॥ ४ ॥

भेदाश्चत्वार एतेषां प्रज्ञप्ताः परमेश्वरैः ।

स्कन्धा देशाः प्रदेशाश्च परमाणव एव च ॥ ५ ॥

सर्ग अग्यारमो.

श्रीमान् कीर्तिविजय गुरुदेवनी कृपाથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પુદ્ગલાસ્તિકાયનું કંઇક સ્વરૂપ કહું છું. ૧.

એના (પુદ્ગલાસ્તિકાયના) પણ (જીવાસ્તિકાયની જેમ) (૧) દ્રવ્યને લઇને, (૨) ક્ષેત્રને લઇને, (૩) કાળને લઇને, (૪) ભાવને લઇને અને (૫) ગુણને લઇને પાંચ પ્રકાર થાય છે. ૨.

પહેલો પ્રકાર: તે અનન્તદ્રવ્યરૂપ છે. બીજો પ્રકાર: તે લોકપ્રમાણ છે. કારણ કે એનો સદ્ભાવ-હયાતિ લોકમાં જ છે. ત્રીજો પ્રકાર: તે શાશ્વત છે. ચોથો પ્રકાર: એ વર્ણુ આદિથી યુક્ત છે. પાંચમો પ્રકાર: એનામાં ગ્રહણગુણ છે-એ ગ્રહણગુણવાળો છે; કેમકે છયે દ્રવ્યોમાં એનું જ ગ્રહણ કરાય છે, બીજા કોઇનું કદિ પણ ગ્રહણ કરાતું નથી. ૩-૪.

એએના, જિનભગવાને ચાર ભેદ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ. ૫.

અનન્તભેદાઃ સ્કન્ધાઃ સ્યુઃ કેચન દ્વિપ્રદેશાઃ ।

ત્રિપ્રદેશાદયઃ સંખ્યાસંખ્યાનન્તપ્રદેશકાઃ ॥ ૬ ॥

સૂક્ષ્મસ્થૂલપરિણામાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકમનન્તકાઃ ।

અકક્ષણાદ્યસંખ્યેયકાલાન્તસ્થિતિશાલિનઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિપ્રદેશાદેકોઽનન્તપ્રદેશાન્તો વિવચ્ચિતઃ ।

સ્કન્ધસમ્બદ્ધો વિભાગઃ સ ભવેત્ દેશસંજ્ઞકઃ ॥ ૮ ॥

નિર્વિભાજ્યો વિભાગો યઃ સ્કન્ધસંબદ્ધ એવ હિ ।

પરમાણુપ્રમાણોઽસૌ પ્રદેશ इति कीर्तितઃ ॥ ૯ ॥

કાર્યકારણરૂપાઃ સ્યુદ્વિપ્રદેશાદયો યથા ।

દ્વિપ્રદેશો દ્વયોરણ્વોઃ કાર્ય ત્ર્યણુકકારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

પરમાણુસ્ત્વપ્રદેશઃ પ્રત્યક્ષો જ્ઞાનચત્તુષામ્ ।

કાર્યાનુમેયોઽકાર્યશ્ચ ભવેત્કારણમેવ સઃ ॥ ૧૧ ॥

યદાહુઃ—કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

અકરસવર્ણગન્ધો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિંગશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

સ્કંધના વળી અનેક ભેદ છેઃ કેટલાકને એ પ્રદેશ છે, કેટલાકને ત્રણ પ્રદેશ છે, કેટલાકને વધતા વધતા સંખ્યાત સુધી પ્રદેશો છે, કેટલાકને અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને કેટલાકને વળી અનન્ત પ્રદેશો છે. ૬.

વળી એઓમાંના પ્રત્યેક અનન્ત છે, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પરિણામવાળા છે. અને સ્થિતિ, કોઈકોઈની એક ક્ષણની હોય છે, અને કોઈકોઈની એથી વધતી વધતી તે છેક અસંખ્યકાળ સુધાની છે. ૭.

એ પ્રદેશથી તે છેક અનન્તપ્રદેશ સુધીનો સ્કંધબદ્ધ વિભાગ—એનું નામ ‘દેશ’. ૮.

અવિભાજ્ય અને માત્ર સ્કંધબદ્ધ—એવો જે પરમાણુપ્રમાણુ વિભાગ—એનું નામ ‘પ્રદેશ’. ૯.

ઉપર દ્વિપ્રદેશી વગેરે જે સ્કન્ધ કહ્યા છે તે કાર્યરૂપ પણ છે અને (કોઈના) કારણરૂપ પણ છેઃ જેમકે ‘દ્વિપ્રદેશી’ (સ્કન્ધ) જે પરમાણુઓનું કાર્ય છે તેમ ત્રણ પરમાણુઓનું કારણ પણ છે. ૧૦.

પરમાણુ અપ્રદેશી છે અને ફક્ત જ્ઞાનચક્ષુને જ ગોચર છે. વળી એ કાર્યાનુમેય છેઃ (પોતે) કોઈનું કાર્ય નથી; એ કે એ કોઈનો કારણભૂત તો છે. ૧૧.

(અન્યત્ર) કહ્યું છે કેઃ—અંત્ય કારણરૂપ જ પરમાણુ છે. એ (પરમાણુ) નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ

તત્રાપિ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષેષુ દ્વૌ ચતુર્ષ્વવિરોધિનો ।

સ્પર્શો સ્યાતાં પરમાણુષ્વપરે ન કથંચન ॥ ૧૩ ॥

તથાહુઃ । પરમાણુવાદીનામસંખ્યાતપ્રદેશસ્કન્ધપર્યન્તાનાં કેષાં-
ચિદનન્તપ્રાદેશિકાનામપિ સ્કન્ધાનાં તથા એકપ્રદેશાવગાઢાનાં યાવત્સં-
ખ્યાતપ્રદેશાવગાઢાનાં શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષરૂપાશ્ચત્વાર એવ સ્પર્શા
ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરમાણુશ્ચતુર્વિધઃ ।

દ્રવ્યતોઽણુઃ પુદ્ગલાણુશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૪ ॥

અવગાહ્યોઽગ્રાહ્ય એવાસાવભેદ્યોઽચ્છેદ્ય એવ ચ ।

ક્ષેત્રાણુસ્ત્વભ્રપ્રદેશશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રદેશોઽવિભાગશ્ચામધ્યોઽનર્થ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

કાલાણુઃ સમયાખ્યઃ સ્યાચ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૬ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શૈરહિતશ્ચાથ ભાવતઃ ।

દ્રવ્યાણુરેવ વર્ણાદિભાવપ્રાધાન્યતો મતઃ ॥ ૧૭ ॥

છે તથા એકરસવાળો, એકવર્ણુવાળો અને એકગન્ધવાળો છે; જો કે એને સ્પર્શ બે છે.
વળી એ કાર્યના લિંગરૂપ એટલે કે કાર્યાનુભેદ છે. ૧૨.

એને બે સ્પર્શો કહ્યા એ, શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એ ચારમાંનાં પરસ્પર-અવિ-
રોધી એવા હરકોઇ બે, સમજવા; બીજા નહિ. ૧૩.

શ્રી પદ્મવણુસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—અસંખ્ય પ્રદેશ, સ્કન્ધ સુધીના પરમાણુઓ
વગેરેને; તથા કેટલાક અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધોને; તેમજ એક પ્રદેશના અવગાહવાળાથી માંડીને
તે છેક સંખ્યાત પ્રદેશના અવગાહવાળાઓને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એમ ચાર જ
સ્પર્શ હોય છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારને લઇને, પરમાણુના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે. (૧)
દ્રવ્યને લઇને પહેલો જ (પહેલો) લેહ એટલે કે દ્રવ્યાણુ-એના ચાર લક્ષણ છે: અવાહ્ય,
અગ્રાહ્ય, અભેદ્ય અને અચ્છેદ્ય. (૨) અબ્રપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે: અપ્રદેશી,
અવિભાગી, અમધ્ય અને અનર્થ. (૩) સમયાખ્ય કાળાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે. ૧૪-૧૬.

ભાવને લઇને પહેલો, પરમાણુનો ચોથો પ્રકાર ભાવઆણુ. એનાં લક્ષણ:—વર્ણરહિતપણું,
ગંધરહિતપણું, રસરહિતપણું અને સ્પર્શરહિતપણું. વર્ણાદિક ભાવની પ્રધાનતાને લઇને

ભાવાણુરથવા સર્વજઘન્યશ્યામતાદિકમ્ ।

ઇહ પ્રયોજનં દ્રવ્યપરમાણુભિરેવ હિ ॥ ૧૮ ॥

इति भगवतीशतक २० उद्देश ५ ॥

સ નિત્યાનિત્યરૂપઃ સ્યાત્ દ્રવ્યપર્યાયભેદતઃ ।

તત્ર ચ દ્રવ્યતો નિત્યઃ પરમાણોરનાશતઃ ॥ ૧૯ ॥

પર્યાયતસ્ત્વનિત્યોઽસૌ યતો વર્ણાદિપર્યવાઃ ।

નશ્યન્ત્યેકે ભવન્ત્યન્યે વિસ્ત્રસાદિપ્રભાવતઃ ॥ ૨૦ ॥

અસ્ય શાશ્વતભાવેન કેચિત્ પર્યવનિત્યતામ્ ।

મન્યન્તે તદસદ્યસ્માત્ પંચમાંગે સ્ફુટં શ્રુતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પરમાણુપુગ્ગલેણં મંતે સાસણ અસાસણ । ગોયમ સિઅ સાસણ
સિઅ અસાસણ ॥ સે કેણદ્દેણં મંતે ઇવં વુચ્છતિ । ગોઅમ દવ્વદ્દયાણ
સાસણ પજ્જવદ્દયાણ અસાસણ । ઇતિ ॥

પુદ્ગલાનાં દશવિધઃ પરિણામોઽથ કથ્યતે ।

બન્ધનાખ્યો ગતિનામા સંસ્થાનાખ્યસ્તથા પરઃ ॥ ૨૨ ॥

દ્રવ્ય-અણુજ અભિમત છે. અથવા લાવ-અણુ એટલે સર્વમાં જઘન્ય એવું શ્યામત્વ આદિક.
આપણે તો અહિં દ્રવ્ય-અણુ (દ્રવ્ય પરમાણુ) નીજ વાત છે. ૧૭-૧૮.

એ પ્રમાણેની વાત ભગવતીસૂત્રમાં વીશમાશતકના પાંચમાં ઉદ્દેશમાં કહી છે.

પરમાણુના વળી એ લેદ પડેઃ (૧) (દ્રવ્યતઃ) નિત્યઃ કેમકે પરમાણુ અવિનાશી છે;
(૨) (પર્યાયતઃ) અનિત્યઃ કેમકે વિસ્ત્રસા એટલે પડન, પતન, વિધ્વંસ વગેરેના પ્રભાવથી
કેટલાક વર્ણાદિ નાશ પામે છે અને એની જગ્યાએ બીજા (ઉત્પન્ન) થાય છે. ૧૯-૨૦.

પરમાણુ શાશ્વત છે માટે (એના) પર્યાયો નિત્ય હોવા જોઈએ-એવું કેટલાકનું કહેવું છે.
પણ એ ખરું નથી. કારણકે પાંચમા અંગમાં નીચે પ્રમાણે ચોખ્ખો પાઠ છે. ૨૧—

હે ભગવંત, પરમાણુ પુદ્ગળ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? (ઉત્તર) હે ગૌતમ, એ શાશ્વત
પણ છે અને અશાશ્વત પણ છે; દ્રવ્યની અપેક્ષાએ-દ્રવ્યલેખે શાશ્વત છે અને પર્યાય લેખે અ-
શાશ્વત છે.

હવે પુદ્ગળોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ છે તેનાં નામ કહું છુંઃ (૧) બંધન,

ભેદાશ્રયઃ પરિણામઃ સ્યાત્ વર્ણગન્ધરસાભિધાઃ ।

સ્પર્શોઽયુરુલઘુઃ શબ્દઃ પરિણામા દશેત્યમી ॥ ૨૩ ॥

સ્યાદ્વિસ્રસાપ્રયોગાભ્યાં બન્ધઃ પૌદ્ગલિકો દ્વિધા ।

તત્ર યો વિસ્રસાબન્ધઃ સોઽપિ ત્રિવિધ ઇષ્યતે ॥ ૨૪ ॥

બન્ધનપ્રત્યયઃ પાત્રપ્રત્યયઃ પરિણામજઃ ।

બન્ધનપ્રત્યયસ્તત્ર સ્કન્ધેષુ દ્વચણુકાદિષુ ॥ ૨૫ ॥

ભવેદ્ધિ દ્વચણુકાદીનાં વિમાત્રસ્નેઘ્યરૌદ્રયતઃ ।

મિથોબન્ધોઽસંખ્યકાલમુત્કર્ષાત્સમયોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

યદાહુઃ । સમનિદ્ધયાઽ બન્ધો ન હોઈ સમલુસ્વયાઽ વિ ન હોઈ ।

વેમાયનિદ્ધલુસ્વત્તણેણ બન્ધા ઉ સ્વંધાણં ॥ ૨૭ ॥

વિષમમાત્રાનિરૂપણાર્થં ચોચ્યતે ।

નિદ્ધસ્સ નિદ્ધેણ દુયાહિણા । લુસ્વસ્સ લુસ્વેણ દુયાહિણા ।

નિદ્ધસ્સ લુસ્વેણ ઉવેતિ બંધો । જહન્નવજ્જો વિસમો સમો વા ॥૨૮॥

જીર્ણમચગુડાદીનાં ભાજને સ્ત્યાનતા તુ યા ।

સ પાત્રપ્રત્યયઃ સંખ્યકાલો વાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૨૯ ॥

(૨) ગતિ, (૩) સંસ્થાન, (૪) ભેદ, (૫) વર્ણ, (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અશુરુલઘુ અને (૧૦) શબ્દ. ૨૨-૨૩.

એમાં વળી ‘ બંધ ’ ના બે ભેદ છેઃ (૧) વિસ્રસાબંધ અને પ્રયોગબંધ. આ વિસ્રસા-બંધના વળી ત્રણ ઉપભેદ છેઃ બંધનપ્રત્યય, પાત્રપ્રત્યય અને પરિણામજ. બંધનપ્રત્યય (વિસ્રસાબંધ) દ્વચણુકાદિક સ્કંધોમાં હોય છે. વળી વિષમ માત્રાએ સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતા હોય તો દ્વચણુકાદિકોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે. અને તે ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યકાળનો, અને જઘન્યતઃ એકસમયનો છે. ૨૪-૨૬.

કહું છે કે સ્નિગ્ધપણાની કે રક્ષપણાની સમ માત્રા હોય તો બંધ ન થાય; ‘ બંધ ’ થવા માટે તો સ્નિગ્ધતા અને રક્ષતાની વિષમ માત્રા જોઈએ. ૨૭.

વિષમમાત્રાના નિરૂપણ માટે એમ કહે છે કેઃ—સ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધની કે લુપ્તે લુપ્તાની, સમ કે વિષમ માત્રા (એક બીજાથી) બે વધારે હોય તો જ ‘ બંધ ’ થાય છે. જ્યારે સ્નિગ્ધ અને લુપ્તાની, જઘન્યને વરણને સમ કે વિષમ માત્રા હોય તો ‘ બન્ધ ’ થાય છે. ૨૮.

એટલું બંધપ્રત્યય વિષે કહ્યા પછી હવે પાત્રપ્રત્યય વિષે કહેવાનું કે વાસણની અંદર

परिणामप्रत्ययस्तु सोऽभ्राणीनामनेकधा ।

जघन्यश्चैकसमयं षणमासान् परमः पुनः ॥ ३० ॥

इति विस्त्रसाबन्धः ॥

अथ प्रयोगबन्धो यः स चैषां स्याच्चतुर्विधः ।

आलापनश्चालीनश्च शारीरतत्प्रयोगकौ ॥ ३१ ॥

तृणकाष्ठादिभाराणां रज्जुवेत्रलतादिभिः ।

संख्यकालान्तर्मुहूर्त्तौ बन्ध आलापनाभिधः ॥ ३२ ॥

चतुर्धा लीनबन्धस्तु प्रथमः श्लेषणाभिधः ।

समुच्चयोच्चयौ बन्धौ तुर्यः संहननाभिधः ॥ ३३ ॥

यः कुड्यकुट्टिमस्तम्भघटकाष्ठादिवस्तुषु ।

सुधामृत्पंकलाक्षायैर्बन्धः स श्लेषणाभिधः ॥ ३४ ॥

तटाकदीर्घिकावप्रस्तूपदेवकुलादिषु ।

बन्धः सुधादिभिर्यः स्यात् बहूनां स समुच्चयः ॥ ३५ ॥

જીર્ણ મઘ અથવા ગોળ વગેરેનું સ્થાનપણું રહે છે એ પાત્રપ્રત્યયવિસ્ત્રસાબંધ કહેવાય. એની સ્થિતિ સંખ્યાતકાળની કે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૯.

હવે ત્રીજો પરિણામપ્રત્યય. મેઘ વગેરેના ' બંધ ' પરિણામપ્રત્યય (વિસ્ત્રસાબંધ) છે. એ અનેક પ્રકારનો છે. એના સ્થિતિકાળ જઘન્ય એકસમય, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે પુદ્ગળોના ' વિસ્ત્રસાબંધ ' નું સ્વરૂપ થયું.

હવે એના બીજા પ્રકાર ' પ્રયોગબંધ ' વિષે.

પુદ્ગળોનો પ્રયોગબંધ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) આલાપન, (૨) આલીન, (૩) શારીર અને (૪) શરીરપ્રયોગક. ૩૧.

રજ્જુ કે વેત્રલતા વગેરેથી તૃણ કે કાષ્ટના ભારા બાંધવા એ પહેલો ' આલાપનબંધ '. એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સંખ્યાતકાળની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૩૨.

બીજો આલીનબંધ. એના વળી ચાર ભેદ છે: શ્લેષણ, સમુચ્ચય, ઉચ્ચય અને ચોથો સંહનન. ૩૩.

દિવાલ, ફરસબંધી, સ્તંભ, ઘટ, કાષ્ટ વગેરેમાં ચુનો, માટી, પંક, લાખ વગેરે અકેકનો બંધ (અર્થાત્ આ વસ્તુઓ લગાવવી) એ શ્લેષણબંધ કહેવાય. ૩૪.

તૃણાવકરકાષ્ટાનાં તુષગોમયભસ્મનામ્ ।

ઉચ્ચત્વેન ચ યો બન્ધઃ સ સ્યાદુચ્ચયસંજ્ઞકઃ ॥ ૩૬ ॥

દ્વિધા સંહનનાશ્યસ્તુ દેશસર્વવિભેદતઃ ।

તત્રાચઃ શકટાંગાદૌ પરઃ સ્ત્રીરોદકાદિષુ ॥ ૩૭ ॥

આરમ્ભ્યાજ્ઞાપનાદેષા જઘન્યોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તસંખ્યાતકાલૌ જ્ઞેયા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૩૮ ॥

દ્વિધા શરીરબન્ધઃ સ્યાદેકઃ પૂર્વપ્રયોગજઃ ।

પ્રત્યુત્પન્નપ્રયોગોત્થઃ પરઃ સોઽમૂતપૂર્વકઃ ॥ ૩૯ ॥

તત્રાદ્યોઽન્યસમુદ્ઘાતે ક્ષિપ્તાનાં દેહતો બહિઃ ।

તૈજસકાર્મણાણૂનાં પુનઃ સંકોચને ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

સમુદ્ઘાતાન્નિવૃત્તસ્ય પરઃ કેવલિનોષ્ઠસુ ।

સ્યાત્ પંચમે ક્ષણે તેજઃકાર્મણાણુસમાહૃતૌ ॥ ૪૧ ॥

વળી તળાવ, વાવ, કોટ, સ્તૂપ, દેવમંદિર વગેરેને વિષે યુનો વગેરે આઝી વસ્તુઓનો બંધ (એકમાંજ ઘણી વસ્તુઓ લગાવવી) એ સમુચ્ચયબંધ. ૩૫.

બડ, કચરો, લાકડાં, ગોમય અને રક્ષા વગેરેનો ઉંચો ઢગલો કુર્યો હોય તે ‘ઉચ્ચયબંધ’. ૩૬

હવે (‘આલીન’ નો) ચોથો પ્રકાર સંહનન બંધ—એના બે ભેદ છેઃ ગાડાના અંગોનું એકત્ર બંધન એ એકત્ર દેખાન્ત. ક્ષીરમાં પાણીનો બંધ (પાણી ભેળવવું) એ બીજા ભેદનું દેખાન્ત. ૩૭.

‘આજ્ઞાપન’ બંધની જેમ, ચારે પ્રકારના ‘આલીન’ બંધની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતકાળની છે. ૩૮.

હવે પુદ્ગળોના પ્રયોગબંધનો ત્રીજો પ્રકાર—જે શારીરબંધ—તે વિષે.

એના બે ભેદ છેઃ (૧) પૂર્વપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ અને (૨) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયોગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો—અમૂતપૂર્વ. ૩૯.

શરીરથકી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ઘાતને વિષે પુનઃ સંકોચાય ત્યારે જે શરીરબંધ થાય તે પહેલા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૦.

અને સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થયેલા જિનભગવાનને, આઠમાંથી પાંચમા ક્ષણમાં, તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓને હરતાં જે શરીરબંધ થાય તે બીજા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૧.

આત્મપ્રદેશવિસ્તારે તેજઃકાર્મણ્યોરપિ ।

વિસ્તારઃ સંઘતૌ તેષાં સંઘાતઃ સ્યાત્તયોરપિ ॥ ૪૨ ॥

દેહપ્રયોગબન્ધસ્તુ બહુધૌદારિકાદિકઃ ।

સ પંચમાંગે શતકેઽષ્ટમે જ્ઞેયઃ સવિસ્તરઃ ॥ ૪૩ ॥

इति बन्धपरिणामः ॥ १ ॥

ગતેઃ પરિણતિર્દ્વૈધા સંસ્પૃશન્ત્યસ્પૃશન્ત્યપિ ।

દ્વયોરયં વિશેષસ્તુ વર્ણિતસ્તત્ત્વપારગૈઃ ॥ ૪૪ ॥

પુદ્ગલસ્યાન્તરા વસ્ત્વન્તરં સંસ્પૃશતો ગતિઃ ।

યાસૌ ભવેત્ સંસ્પૃશન્તી દ્વિતીયા, સ્યાત્તતોઽન્યથા ॥ ૪૫ ॥

अथवा द्विधा गतिपरीमाणो दीर्घान्यगतिभेदतः ।

दीर्घदेशान्तरप्राप्तिहेतुराद्योऽन्यथापरः ॥ ४६ ॥

एकेन समयेनैव पुद्गलः किल गच्छति ।

लोकान्तादन्यलोकान्तं गतेः परिणतेर्बलात् ॥ ४७ ॥

આત્મપ્રદેશે વિસ્તૃત થતાં, તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીર પણ વિસ્તૃત થાય છે; અને આત્મપ્રદેશોનો સંહાર થતાં, એ બેઉ શરીરોનો પણ સંઘાત થાય છે. ૪૨.

વળી શરીર પ્રયોગબંધ તો બહુધા ઔદારિક આદિનોજ થાય છે. આ વાત વિસ્તારથી પાંચમા ‘ અંગ ’ ના આઠમા શતકમાં વર્ણવી છે ત્યાંથી જાણી લેવી. ૪૩.

એવી રીતે બંધપરિણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૧).

હવે ગતિપરિણામ વિષે. (૨).

(ઉપર પુદ્ગલોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ ગણાવ્યો છે તેમાં આ ‘ ગતિ પરિણામ ’ બીજો પ્રકાર છે.) પુદ્ગલની ગતિ બે પ્રકારની છેઃ (૧) સ્પર્શ કરતી અને (૨) સ્પર્શ ન કરતી. પુદ્ગલને પોતાની ગતિદરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે અન્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ થાય એવી ગતિ તે ‘ સ્પર્શતી ’ ગતિ; અને વચ્ચે કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય એવી ગતિ તે ‘ અસ્પર્શતી ’ ગતિ. ૪૪-૪૫.

અથવા, ‘ દીર્ઘગતિ ’ અને ‘ હ્રસ્વગતિ ’ એમ પણ ‘ ગતિપરીણામ ’ ના બે ભેદ થાય. દૂર દેશાન્તર પહોંચવાના હેતુરૂપ-એ પહેલો પ્રકાર; અને એથી ઉલટો-એ બીજો પ્રકાર. ૪૬.

‘ ગતિપરીણામ ’ ને બળે પુદ્ગલ ‘ લોક ’ ને એક છેડેથી બીજો છેડે એકજ સમયમાં જઈ શકે છે. ૪૭.

તથાદુઃ । પરમાણુપુગલેણ મંતે લોગસ્સ પુરચ્છિમિહ્લાતો ચરિમંતાઓ
 પચ્ચચ્છિમિહ્લં ચરિમંતં એક સમયેણં ગચ્છતિ દહિણિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ
 ઉત્તરિહ્લં ચરિમંતં ઉત્તરિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ દાહિણિહ્લં ચરિમંતં ઉવ-
 રિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ હેઠિહ્લં ચરિમંતં હેઠિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ ઉવ-
 રિહ્લં ચરિમંતં એગેણં સમણં ગચ્છતિ હંતા ગોયમા જાવ ગચ્છતિ ॥
 इति भगवतीसूत्रे शतक १६ उद्देश ८ ॥

इति गतिपरीणामः ॥ २ ॥

परिमंडलं च वृत्तं त्र्यस्रं च चतुरस्रकम् ।

आयतं च रूप्यजीवसंस्थानं पंचधा मतम् ॥ ४८ ॥

मंडलावस्थिताणवोघं वहिः शुषिरमन्तरे ।

वलयस्येव तद् ज्ञेयं संस्थानं परिमंडलम् ॥ ४९ ॥

अन्तःपूर्णं तदेव स्यात् वृत्तं कुलालचक्रवत् ।

त्र्यस्रं शृंगाटवत् कुम्भिकादिवच्चतुरस्रकम् ॥ ૫૦ ॥

आयतं दण्डवत् दीर्घं घनप्रतरभेदतः ।

चत्वारि स्युर्द्विधा संस्थानानि प्रत्येकमादितः ॥ ૫૧ ॥

ભગવતીસૂત્રના સોળમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રી ગૌતમ પૂછે છે—હે ભગવંત !
 લોકના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્તસુધી, દક્ષિણાન્તથી ઉત્તરાન્ત સુધી, ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત
 સુધી, ઊર્ધ્વાન્તથી અધઃઅન્તસુધી અને અધઃઅન્તથી ઊર્ધ્વાન્ત સુધી પરમાણુ પુગ્ગળ શું
 એકજ સમયમાં જાય છે ? ત્યારે ભગવાન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, હા, એક સમયમાં સર્વ
 સ્થળે પહોંચી જાય છે.

હવે ‘ સંસ્થાન પરીણામ ’ વિષે. (*લોક ૪૮ થી ૧૦૬ સુધી). (૩).

૩મી જીવતું ‘ પાંચ પ્રકારતું ’ સંસ્થાન કહ્યું છે: (૧) પરિમંડળ, (૨) વૃત્ત, (૩)
 ત્રિકોણ, (૪) ચતુષ્કોણ અને (૫) આયત. ૪૮.

પરમાણુઓના સમૂહ બહારના ભાગમાં મંડળની પેઠે રહેલ હોય અને વલયની જેમ
 વચ્ચે પોલાણ હોય એવા સંસ્થાનને ‘ પરિમંડળ ’ સંસ્થાન કહે છે. ૪૯.

એમાં જો વળી વચ્ચે કુલાલના ચક્રની જેમ પરમાણુઓથી ભરેલું હોય તો ‘ વૃત્તસંસ્થાન ’
 કહેવાય. વળી શીંગોડા જેવું હોય તો ‘ ત્રિકોણસંસ્થાન ’, કુંભિકા જેવું હોય તો ‘ ચતુ-

આયતં તુ ત્રિધા શ્રેણિઘનપ્રતરભેદતઃ ।

ઓજયુગ્મપ્રદેશાનિ દ્વેધામૂનિ વિનાદિમમ્ ॥ ૫૨ ॥

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં પંચાણુસમ્ભવમ્ ।

પંચાકાશપ્રદેશાવગાઢં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

યત્ર પ્રદેશાશ્ચત્વારશ્ચતુર્દિશં પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

એકપ્રદેશોઽન્તરૂ વૃત્તપ્રતરં તથથોદિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં ચ દ્વાદશાણુકમ્ ।

તાવદ્બ્રાંશાવગાઢં તચ્ચૈવમિહ જાયતે ॥ ૫૫ ॥

ચતુર્ધ્વશ્રપ્રદેશેષુ ચત્વારોંશા નિરન્તરમ્ ।

સ્થાપ્યન્તે રુચકાકારાસ્તત્પરિક્ષેપતસ્તતઃ ॥ ૫૬ ॥

દ્વૌ દ્વૌ ચતુર્દિશં સ્થાપ્યૌ પ્રદેશૌ જાયતે તતઃ ।

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તમુક્તં પુરાતનૈઃ ॥ ૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

‘કોણુ સંસ્થાન’, અને દંડની જેવું આયત-દીર્ઘ હોય તે ‘ આયતસંસ્થાન ’ કહેવાય. ૫૦-૫૧.

પહેલા ચાર પ્રકારના સંસ્થાનોના (૧) ઘન અને (૨) પ્રતર-એમ બન્ને લેદ છે; અને પાંચમો પ્રકાર જે ‘ આયત ’-એના (૧) શ્રેણિ, (૨) ઘન અને (૩) પ્રતર-એમ ત્રણ લેદ છે. ૫૧-૫૨.

‘ પરિમંડળ ’ શિવાયના અન્ય ચારે પ્રકારના સંસ્થાનોના વળી ‘ ઓજપ્રદેશી ’ અને ‘ યુગ્મપ્રદેશી ’ એમ બે લેદ છે. ૫૨.

‘ ઓજપ્રદેશીપ્રતરવૃત્ત ’ પાંચ પરમાણુઓના બનેલો અને પાંચ આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૩.

જેમાં ચાર પ્રદેશો ચાર દિશામાં રહેલા હોય અને એક પ્રદેશ વચ્ચે રહેલો હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૪.

‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ બારપરમાણુવાળો હોય અને વળી બાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૫.

એ આવી રીતે બનેઃ ચાર આકાશ પ્રદેશોની અંદર આંતરાવિના ચાર રૂચકાકાર અંશો સ્થાપવા; અને પછી એમના પરિક્ષેપપૂર્વક ચારે દિશાઓમાં બન્ને પ્રદેશો સ્થાપવા. ૫૬-૫૭.

સપ્તાણુકં સપ્તર્વાંશાવગાઢં ચ ભવેદિહ ।
 ઓજઃપ્રદેશનિષ્પન્નં ઘનવૃત્તં હિ તથથા ॥ ૫૮ ॥
 પંચપ્રદેશે પ્રતરવૃત્તે કિલ પુરોદિતે ।
 અધ ઊર્ધ્વં ચ મધ્યાણોરેકૈકોઽણુર્નિવેશ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 દ્વાત્રિંશદણુસંપન્નં તાવત્ત્વાંશાવગાઢકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં હિ ઘનવૃત્તં ભવતિ તથથા ॥ ૬૦ ॥
 ઉક્તપ્રતરવૃત્તસ્ય દ્વાદશાંશાત્મકસ્ય વૈ ।
 ઉપરિષ્ઠાત્ દ્વાદશાન્યે સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ॥ ૬૧ ॥
 તતઃ પુનર્મધ્યમાણુચતુષ્કસ્યાપ્યુપર્યધઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે કિલ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણુવઃ ॥ ૬૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરત્ર્યક્ષં તુ ત્રિપ્રદેશકમ્ ।
 ત્રિપ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં જાયતે યથા ॥ ૬૩ ॥
 સ્થાપ્યેતે દ્વાવણુ પંક્ત્યા એકસ્યાધસ્તતઃ પરમ્ ।
 એકોઽણુઃ સ્થાપ્યત્ત્વમિતિ નિર્દિષ્ટં શિષ્ટદૃષ્ટિભિઃ ॥ ૬૪ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરત્ર્યક્ષં તુ ષટ્પ્રદેશકમ્ ।
 ષટ્પ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં કિલ જાયતે ॥ ૬૫ ॥

સાત પરમાણુઓવાળું અને સાત આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત પાંચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તમાં નીચે, ઉપર અને મધ્યના પરમાણુમાં અકેકો પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૫૮-૫૯.

‘યુગ્મપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ બત્રીશ પરમાણુઓનો બનેલો અને બત્રીશ આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલ હોય. તે, પૂર્વોક્ત બારઅંશી પ્રતરવૃત્તની ઉપર બીજા બાર પરમાણુ સ્થાપવાથી, અને પછી મધ્યના ચાર પરમાણુઓની ઉપર અને નીચે ચારચાર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૦-૬૨.

બેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ’ કહેવાય. એ, બે પરમાણુઓને શ્રેણિબંધ સ્થાપી તેમાંના એકની નીચે બીજા એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૩-૬૪.

બેને છ પ્રદેશો હોય અને છ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ’

ત્રયઃ પ્રદેશાઃ સ્થાપ્યન્તે પંક્ત્યાણુદ્વિતયં તતઃ ।

આદ્યસ્યાધો દ્વિતીયસ્ય ત્વધ્વ એકો નિવેશ્યતે ॥ ૬૬ ॥

ઓજાણુકં ઘનત્રયસ્તં પંચત્રિંશત્પ્રદેશકમ્ ।

પંચત્રિંશત્ત્રવપ્રદેશાવગાઠં ચ ભવેદ્યથા ॥ ૬૭ ॥

તિર્યક્ નિરન્તરાઃ પંચ સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ।

તાનધોઽધઃ ક્રમેણૈવં સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ॥ ૬૮ ॥

તિર્યગેવ હિ ચત્વારસ્ત્રયો દ્વાવેક એવ ચ ।

જાતોઽયં પ્રતરઃ પંચદશાંશઃ પંચપંક્તિકઃ ॥ ૬૯ ॥

તતશ્ચાસ્યોપરિ સર્વપંક્તિષ્વન્ત્યાન્ત્યમંશકમ્ ।

વિમુચ્યાંશા દશ સ્થાપ્યાસ્તસ્યાપ્યુપરિ ષટ્ તથા ॥ ૭૦ ॥

ઇત્યમેવ તદુપરિ ત્રય એકસ્તતઃ પુનઃ ।

ઉપર્યસ્યાપીતિ પંચત્રિંશત્સ્યુઃ પરમાણુવઃ ॥ ૭૧ ॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનત્રયસ્તં ચતુઃપ્રદેશકમ્ ।

ચતુર્વ્યોમાંશાવગાઠં તદપ્યેવં ભવેદિહ ॥ ૭૨ ॥

પૂર્વોક્તે પ્રતરત્રયસ્ત્રે ત્રિપ્રદેશાત્મકે કિલ ।

અણોરેકસ્યોર્ધ્વમેકઃ સ્થાપ્યતે પરમાણુકઃ ॥ ૭૩ ॥

કહેવાય. એ, શ્રેણિબંધ ત્રણ પ્રદેશોને સ્થાપી, તેમાંના પહેલાની નીચે એ પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૫-૬૬.

જેને પાંત્રીશ પ્રદેશો હોય અને પાંત્રીશ આકાશપ્રદેશોને અવગાહ હોય એ ‘ ઓજ પ્રદેશી ત્રિકોણુઘન ’ કહેવાય. ૬૭.

એ આ પ્રમાણે થાયઃ—પાંચ પરમાણુઓને આન્તરાવિના તીર્છા સ્થાપવા. પછી એઓની નીચે નીચે અનુક્રમે પરમાણુઓ સ્થાપવા—તે આ રીતેઃ—તીર્છા ચાર, પછી ત્રણ, પછી એ અને પછી એક. આમ કરવાથી પંદર અંશવાળો પાંચ પંક્તિનો પ્રતર થશે. વળી પછી તેની ઉપર, સર્વ પંક્તિને વિષે છેલ્લા છેલ્લા અંશે પડતા મૂકી, દશ અંશે સ્થાપવા, અને એની ઉપર વળી છ અંશે સ્થાપવા. વળી એવીજ રીતે એની ઉપર ત્રણ, અને એની ઉપર વળી એક સ્થાપવો. આ પ્રમાણે એ પાંત્રીશ પરમાણુઓથી થાય છે. ૬૮-૭૧.

જેને ચાર પ્રદેશો હોય અને જે ચાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહું હોય એ ‘ યુગ્મ

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં નવાંશકમ્ ।
 નવાકાશાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૭૪ ॥
 તિર્યગ્ નિરન્તરં તિસ્રઃ પંક્તયસ્ત્રિપ્રદેશિકાઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે તર્હિ જાયેત ચતુરસ્રમયુગ્મજમ્ ॥ ૭૫ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં તુ તદ્ ભવેત્ ।
 ચતુરભ્રાંશાવગાઢં ચતુઃપ્રદેશસમ્ભવમ્ ॥ ૭૬ ॥
 દ્વિદ્વિપ્રદેશે દ્વે પંક્તી સ્થાપ્યેતે તત્ર જાયતે ।
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં યથોદિતમ્ ॥ ૭૭ ॥
 સપ્તવિંશત્યણુજાતં તાવદભ્રાંશસંસ્થિતમ્ ।
 ઓજઃપ્રદેશં હિ ઘનચતુરસ્રં ભવેદિહ ॥ ૭૮ ॥
 નવપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્રસ્ય તસ્ય વૈ ।
 ઉપર્યધો નવ નવ સ્થાપ્યન્તે પરમાણવઃ ॥ ૭૯ ॥
 અષ્ટવ્યોમાંશાવગાઢં સ્પષ્ટમષ્ટપ્રદેશકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનચતુરસ્રં ભવેદ્યથા ॥ ૮૦ ॥

પ્રદેશી ત્રિકોણુઘન ' કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત ત્રણુપ્રદેશી ત્રિકોણ-પ્રતરમાં એક પરમાણુની ઉપર એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૨-૭૩.

જેને નવ અંશો હોય તથા નવ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોખુણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, ખીલકુલ અન્તરવિના તીર્છી ત્રણુપ્રદેશી ત્રણુ શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૪-૭૫.

જેને ચાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય અને જે ચાર પ્રદેશોથી થયું હોય એ ' યુગ્મપ્રદેશી ચોખુણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, અખે પ્રદેશોવાળી બે શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૬-૭૭.

જેને સત્યાવીશ આકાશપ્રદેશો હોય અને જે સત્યાવીશ પરમાણુઓથી થયેલું હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોરસઘન ' કહેવાય છે. એ, નવપ્રદેશી ચોરસપ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૮-૭૯.

જેને આઠ પ્રદેશો હોય અને આઠ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ યુગ્મપ્રદેશી

ચતુઃપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્રસ્ય ચોપરિ ।

ચતુઃપ્રાદેશિકોઽન્યોઽપિ પ્રતરઃ સ્થાપ્યતે કિલ ॥ ૮૧ ॥

ઓજપ્રદેશજં શ્રેણયાયતં સ્યાત્રિપ્રદેશજમ્ ।

ત્ર્યંશાવગાઢમણુષુ ત્રિષુ ન્યસ્તેષુ સંતતમ્ ॥ ૮૨ ॥

નિરન્તરં સ્થાપિતાભ્યામણુભ્યાં દ્વિપ્રદેશજમ્ ।

યુગ્મપ્રદેશજં શ્રેણયાયતં દ્વચન્નાંશસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

ઓજપ્રદેશં પ્રતરાયતં પંચદશાંકકમ્ ।

તાવદ્વ્યોમાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૪ ॥

પંક્તિત્રયેઽપિ સ્થાપ્યન્તે પંચપંચાણવસ્તદા ।

ઓજપ્રદેશજનિતં ભવતિ પ્રતરાયતમ્ ॥ ૮૫ ॥

ષટ્કાંશસ્થં ષટ્પ્રદેશં સ્યાદ્યુગ્મપ્રતરાયતમ્ ।

ત્રિષુ ત્રિષુ દ્વયોઃ પંક્ત્યોર્ન્યસ્તે પરમાણુષુ ॥ ૮૬ ॥

પંચચત્વારિંશદંશમોજાણુકં ઘનાયતમ્ ।

પંચચત્વારિંશદબ્રપ્રદેશેષુ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

ચોરસઘન ’ કહેવાય છે. એ ચાર પ્રદેશી ચોખુણુપ્રતરની ઉપર એક બીજે ચાર પ્રદેશી પ્રતર સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૦-૮૧.

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી શ્રેણયાયત ’ કહેવાય. એ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૨.

જેને બે પ્રદેશો હોય અને જે બે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણયાયત ’ કહેવાય. એ બીલકુલ અન્તર વિના બે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૩.

જેને પંદરપ્રદેશો હોય અને પંદર આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, ત્રણ શ્રેણિઓમાં પાંચપાંચ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૪-૮૫.

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, બેઉ શ્રેણિઓમાં ત્રણ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૬

જેને પીસ્તાળીશ પ્રદેશો હોય અને એટલાજ આકાશ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય

૭૦ મા ફારમમાં ૫૩, ૫૮, ૬૩, ૭૪ અને ૭૮-આ શ્લોકોમાં ઓજઃ છપાઇ ગયું છે તે ઓજ વાંચવું. [ઓજ=એકી (સંખ્યા); યુગ્મ=બેકી (સંખ્યા)].

તત્ર ચ પૂર્વમુક્તે પંચદશપ્રદેશપ્રતરાયતે ।

પંચદશ પંચદશાણ્વઃ સ્થાપ્યા ઉપર્યધઃ ॥ ૮૮ ॥

દ્વાદશાંશં દ્વાદશાભ્રાંશાવગાઢં ઘનાયતમ્ ।

યુગ્મપ્રદેશજં જ્ઞેયમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૯ ॥

ષઢંકસ્ય ચ પ્રતરાયતસ્યોપરિ વિન્યસેત્ ।

ષટ્પ્રદેશાંસ્તતો યુગ્મપ્રદેશં સ્યાત્ ઘનાયતમ્ ॥ ૯૦ ॥

વિંશત્યભ્રાંશાવગાઢં વિંશત્યંશાત્મકં ભવેત્ ।

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરપરિમણ્ડલનામકમ્ ॥ ૯૧ ॥

ચતુર્દિશં તુ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણ્વઃ ।

વિદિચ્છુ સ્થાપ્ય એકૈકો ભવેદેવં કૃતે સતિ ॥ ૯૨ ॥

અણૂનાં વિંશતેરેષામુપર્યણુષુ વિંશતૌ ।

સ્થાપિતેષુ યુગ્મજાતં સ્યાત્ ઘનં પરિમણ્ડલમ્ ॥ ૯૩ ॥

एतच्चत्वारिंशदंશं तावत्त्वांशप्रतिष्ठितम् ।

ઓજપ્રદેશજનિતૌ ત્વત્ર ભેદૌ ન સંમતૌ ॥ ૯૪ ॥

એ ‘ ઓજપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, પૂર્વોક્ત પંદરપ્રદેશી પ્રતરાયતમાં ઉપર તેમજ હેઠળ પંદર પંદર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૭-૮૮.

જેને બાર પ્રદેશો હોય અને બાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, છ પ્રદેશી પ્રતરાયતની ઉપર છ પ્રદેશો સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૯-૯૦.

જેને વીશ પ્રદેશો હોય અને વીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરપરિમંડળ ’ કહેવાય છે. એ, ચાર દિશાઓમાં ચાર ચાર પરમાણુઓ, અને ચાર ખુણાઓમાં એકેક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૯૧-૯૨.

ઉપર પ્રમાણે વીશ પરમાણુઓ સ્થાપી, એ વીશની ઉપર બીજા વીશ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનપરિમંડળ ’ થાય છે. એને ચાલીશ પ્રદેશો હોય છે અને ચાલીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય છે.

‘ પ્રતરપરિમંડળ ’ અને ‘ ઘનપરિમંડળ ’ ‘ ઓજપ્રદેશી ’ હોય નહિ. ૯૩-૯૪.

ઉક્તપ્રદેશન્યૂનત્વે સમ્ભવન્તિ ન નિશ્ચિતમ્ ।

સંસ્થાનાનિ યથોક્તાનિ તત્ત્વં પ્રરૂપણા ॥ ૧૫ ॥

યથા પૂર્વોક્તતઃ પંચાણુકપ્રતરવૃત્તતઃ ।

એકત્રાંશે કર્ષિતે સ્યાત્ સમાંશં ચતુરસ્રકમ્ ॥ ૧૬ ॥

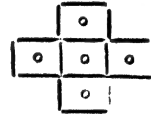
એતાન્યતીન્દ્રિયત્વેન નૈવાતિશયવર્જિતૈઃ ।

જ્ઞેયાન્યતઃ સ્થાપનાભિઃ પ્રદર્શ્યન્તે ઇમાસ્તુ તાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉપર કહ્યા એ કરતાં ન્યૂન પ્રદેશો હોય તો એ કહ્યા પ્રમાણેના સંસ્થાનો બીલકુલ સંભવતા જ નથી માટે એમ પ્રરૂપણા કરી છે. કેમકે પૂર્વોક્ત પાંચ આણુવાળા પ્રતરવૃત્તમાંથી એક અંશ એછો કરીએ છીએ તો સમઅંશવાળું ચોરસ થાય છે. ૬૫-૬૬.

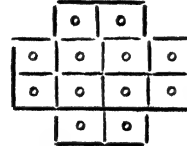
પૂર્વોક્ત સંસ્થાનો સર્વે અતીન્દ્રિય છે. માટે જેમનામાં અતિશયો એટલે અમુક અસાધારણ વિશિષ્ટતાઓ ન હોય એઓ એ બાણી શકે નહિં. એટલાસાર એ નીચે પ્રમાણે સ્થાપનાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવે છે. ૬૭.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત પાંચ પરમાણુનું

આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત બાર પરમાણુનું

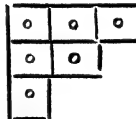
આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ ત્રણ પરમાણુનું

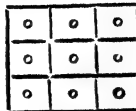
આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ છ પરમાણુનું

આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ નવ પરમાણુનું

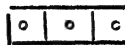
આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ ચાર પરમાણુનું

આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત ત્રણ પરમાણુનું

આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત બે પરમાણુનું

આવું હોય.

જઘન્યાનિ કિલૈતાનિ સર્વાણ્ સ્કર્ષતઃ પુનઃ ।

અનન્તાણ્ સ્વરૂપાણિ મધ્યમાન્યપરાણિ તુ ॥ ૯૮ ॥

તથોક્તમુત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તૌ ।

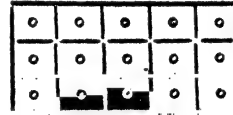
પરિમંડલે ય વદ્ધે તંસે ચડરંસ આયણ્ ચેવ ।

ઘણપયરપદમવજ્જં ઓજપણ્સે ય જુમ્મે ય ॥ ૯૯ ॥

પંચગબારસગં खलु सत्तगवत्तीसगं च वट्टमि ।

તિ ય છક્કગણતીસા ચત્તારિ ય હોંતિ તંસંમિ ॥ ૧૦૦ ॥

ઓજપ્રદેશી પ્રતર આયત પંદર પરમાણુનું

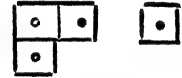
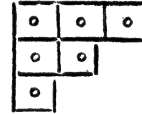
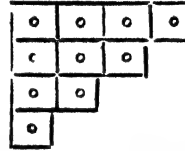
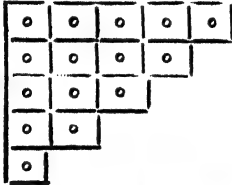
આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર આયત છ પરમાણુનું

આવું હોય.

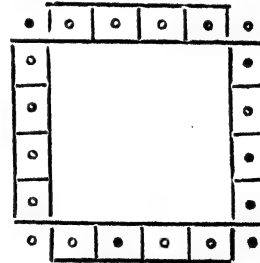
ઓજપ્રદેશી
ઘન ત્રિકોણ
પાંત્રીશ પર-
માણુનું

આ પ્રમાણે.

પાંચ આકૃતિઓ અનુક્રમે એકબીજા ઉપર સુકવાથી થાય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમંડળ વીશ પરમાણુનું

આવું હોય.

તે તે સંસ્થાનોના જે પરમાણુઓ કહ્યા તે જઘન્ય સમજવા. ઉત્કૃષ્ટા તો એમના અનન્ત પરમાણુ છે. વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુઓવાળા સંસ્થાનો પણ છે. ૯૮.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

પરિમંડળ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને આયત—એમ પાંચ પ્રકારના સંસ્થાનો છે. એમાં પહેલા ચારના ‘ઘન’ અને ‘પ્રતર’ એમ બે ભેદ છે, જ્યારે પાંચમાના ‘ઘન’, ‘પ્રતર’ અને ‘ત્રેણિ’ એમ ત્રણ ભેદ છે. વળી એ સંસ્થાનોમાં પહેલા શિવાયના ચાર

नव चेव तहा चउरो सत्तावीसा य अट्ट चउरंसे ।
तिगदुगपन्नरसेव य छच्चेव य आयए होंति ॥ १०१ ॥
पणयालाबारसगं तह चेव य आययंमि संठाणे ।
वीसा चत्तालीसा परिमंडल एय संठाणे ॥ १०२ ॥

पंचमांगे त्वनित्थंस्थं षष्ठं संस्थानमीरितम् ।
पंचभ्योऽपि व्यतिरिक्तं द्वयादिसंयोगसंभवम् ॥ १०३ ॥
संस्थानयोर्द्वयोर्षष्ठ्यप्येकद्रव्ये न संभवः ।
तथापि भिन्नभिन्नांशे ते स्यातां दर्विकादिवत् ॥ १०४ ॥
एषु चाल्पाल्पप्रदेशावगहीनि स्वभावतः ।
भूयांस्यल्पानि ऽष्टिखंडांश्चास्ययीनि तानि च ॥ १०५ ॥

‘ઓજપ્રદેશી’ અને ‘યુગ્મપ્રદેશી’ બેઉ છે, જ્યારે પહેલું ફક્ત ‘યુગ્મપ્રદેશી’ છે. આમ હોવાથી (ક) ‘વૃત્ત’ સંસ્થાનના ચાર લેદ થયા અને તે આ પ્રમાણે:—(૧) પાંચપ્રદેશી, (૨) બારપ્રદેશી, (૩) સાતપ્રદેશી અને (૪) બત્રીશપ્રદેશી. (ख) ‘त्रिकोण’ સંસ્થાનના પણ ચાર લેદ થયા તે આ પ્રમાણે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) છ પ્રદેશી, (૩) પાંત્રીશપ્રદેશી અને (૪) ચારપ્રદેશી. (ग) ‘चतुष्कोण’ ના પણ (૧) નવપ્રદેશી, (૨) ચારપ્રદેશી, (૩) સત્યાવીશપ્રદેશી અને (૪) આઠપ્રદેશી—એમ ચાર લેદ થયા. (घ) ‘आयत’ સંસ્થાનના છ લેદ થાય છે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) બેપ્રદેશી, (૩) પંદરપ્રદેશી, (૪) છ પ્રદેશી, (૫) પીસ્તાલીશપ્રદેશી અને (૬) બારપ્રદેશી. (ङ) ‘परिमंडल’ સંસ્થાનના બે લેદ થાય છે અને એમાં એકમાં વીશ અને બીજામાં ચાલીશ પ્રદેશો છે. ૧૦૨.

પાંચમા ‘અંગ’ માં તો એમ કહ્યું છે કે પાંચેથી વ્યતિરિક્ત એવું એક છઠું ‘સિદ્ધોત્ત’ સંસ્થાન છે, અને એ બે કે વિશેષ સંસ્થાનોના સંયોગથી થયેલું છે. ૧૦૩.

અગર જો કે એક દ્રવ્યની અંદર બે સંસ્થાનો સંભવતા નથી તોપણ કડછી વગેરેની જેમ બે ભિન્નભિન્ન અંશોને લઇને એ હોય ખરાં. ૧૦૪.

એમનામાં અદ્વાદશ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા ઘણી છે; અને ઘણા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા થોડી છે. ૧૦૫.

સંસ્થાનમાયતં ષોઢા દ્વિવિધં પરિમંડલમ્ ।

ચતુર્વિધાનિ શેષાણિ સંસ્થાનાનીતિ વિંશતિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

इति संस्थानपरीणामः ॥ ૩ ॥

ભેદાઘ્યઃ પુદ્ગલપરીણામો ભવતિ પંચધા ।

ખંડપ્રતરભેદૌ દ્વૌ ચૂર્ણિકાભેદ ઇત્યપિ ॥ ૧૦૭ ॥

ભેદોઽનુતટિકાભિઘ્યો ભેદ ઉત્કરિકાભિધઃ ।

સ્વરૂપમપ્યથૈતેષાં યથાશ્રુતમથોચ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

લોહખંડાદિવત્ખંડભેદો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ।

ભૂર્જપત્રાભ્રપટલાદિવત્ પ્રતરસંજ્ઞિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સ ભવેચ્ચૂર્ણિકાભેદઃ ક્ષિપ્તમૃત્પિણ્ડવત્કિલ ।

ઇન્દુત્વગાદિવદનુતટિકાભેદ ઇષ્યતે ॥ ૧૧૦ ॥

ઉત્કીર્યમાણો પ્રસ્થાદૌ સ સ્યાદુત્કરિકાભિધઃ ।

તટાકાવટવાપ્યાદિષ્વપ્યેવં ભાવ્યતામયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

દ્રવ્યાણિ ભિદ્યમાનાનિ સ્તોકાન્યુત્કરિકાભિદા ।

પશ્ચાનુપૂર્વ્યાં શેષાણિ સ્યુરનન્તગુણાનિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ‘ આયત સંસ્થાન ’ છ પ્રકારનું છે, ‘ પરિમંડળ સંસ્થાન ’ એ પ્રકારનું છે, અને શેષ ત્રણ સંસ્થાનો ચચ્યાર પ્રકારનાં છે—એટલે એકંદર ગણતાં વીશ પ્રકારનાં ‘ સંસ્થાન ’ થયાં. ૧૦૬.

એ પ્રમાણે સંસ્થાનપરીણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૩).

હવે પુદ્ગલના ચોથા પ્રકારના પરિણામ ‘ ભેદ ’ વિષે.

એ ‘ ભેદ ’ પાંચ પ્રકારનો છેઃ (૧) ખંડભેદ, (૨) પ્રતરભેદ, (૩) ચૂર્ણિકાભેદ, (૪) અનુતટિકાભેદ અને (૫) ઉત્કરિકાભેદ. ૧૦૭-૧૦૮.

એમનું સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

ખંડભેદ લોખંડના ટુકડા જેવો હોય છે. પ્રતરભેદ ભૂર્જપત્ર અને અખરખના પડ જેવો હોય છે. ચૂર્ણિકાભેદ માત્તાકાનો પિંડ ફેંક્યો હોય એવો હોય છે. અનુતટિકાભેદ ઈશુ ત્વચા વગેરે જેવો હોય છે અને ઉત્કરિકાભેદ પોપડા ઉખેડ્યા જેવો હોય છે. ૧૦૯-૧૧૧.

ઉત્કરિકાભેદવાળાં ઘણાં થોડાં દ્રવ્યો હોય છે. એની પાછળ પાછળના શેષભેદવાળાં દ્રવ્યો એ કરતાં અનુક્રમે અનન્ત અનન્તગણ્યાં છે. ૧૧૨.

इति भेदपरीणामः ॥ ४ ॥

वर्णैः परिणतानां तु भेदाः पंच प्ररूपिताः ।

कृष्णानीलारुणपीतशुक्ला इति विभेदतः ॥ ११३ ॥

स्युः कज्जलादिवत्કૃષ્ણા નીલા નીલ્યાદિવન્મતાઃ ।

स्युर्हिङ्गुलादिवद्रक्ताः पीताश्च कांचनादिवत् ॥ ११४ ॥

इति वर्णपरीणामः ॥ ५ ॥

शुक्लाः शंखादिवत् ગન્ધપરિણત્યા તુ તે દ્વિધા ।

पुष्पादेवत्तुरभयो दुर्गन्धा लशुनादिवत् ॥ ११५ ॥ युग्मम् ॥

इति गन्धपरीणामः ॥ ६ ॥

रसैः परिणतास्ते तु प्रकारैः पंचभिर्मताः ।

तिक्तकटुकषायाम्लमधुरા इति ભેદતઃ ॥ ૧૧૬ ॥

कोशातक्यादिवत्तिक्ताः कटवो नागरादिवत् ।

પ્રોક્તા આમકપિત્થાદિવત્ કષાયરસાંચિતાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

आम्लाकादिवदम्लाः स्युर्मधुराः शर्करादिवत् ।

સ્પર્શૈઃ પરિણતા યેઽપિ તેષામષ્ટૌ વિધા પુનઃ ॥ ૧૧૮ ॥

હવે પુદ્ગળના ‘વર્ણપરિણામ’ વિષે. (૫)

વર્ણપરિણામના પાંચ પ્રકાર છેઃ કૃષ્ણ, નીલ, અરુણ, પીત અને શુક્લ. ૧૧૩.

પુદ્ગળ પરિણામીને કાજળ વગેરે જેવાં કૃષ્ણ થાય, ગળીની જેવાં નીલ થાય, હિંગળોક જેવાં રક્ત થાય, કાંચનની જેવાં પીળાં થાય અને શાંખ વગેરેની જેવાં સ્વેત પણ્ થાય. ૧૧૪-૧૧૫.

હવે છઠો પ્રકાર ગંધપરિણામઃ—

ગંધપરિણતિ બે પ્રકારની છેઃ (૧) પુદ્ગળો પરિણામીને પુષ્પ વગેરેની જેવા સુગન્ધી થાય અને (૨) લસણ જેવાં દુર્ગન્ધવાળાં પણ્ થાય. ૧૧૫.

સાતમો પ્રકાર રસપરિણામઃ—

રસપરિણામ પાંચ લેદે છે. તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મધુરો. તીખો કોશાતકી જેવો; કડવો નાગરાદિક જેવો; તુરો કાચા કોઠા જેવો; ખાટો આંબલી જેવો અને મધુરો સાકર જેવો. ૧૧૬-૧૧૮.

इति रसपरीणामः ॥ ७ ॥

उष्णशीतो मृदुखरो स्निग्धरूक्षौ गुरुलघुः ।

उष्णस्पर्शास्तत्र वह्न्यादिवत् शीता हिमादिवत् ॥ ૧૧૯ ॥

बर्हादिवच्च मृदवः खराश्च प्रस्तरादिवत् ।

स्निग्धा घृतादिवत् ज्ञेया रूक्षा भस्मादिवन्मताः ॥ ૧૨૦ ॥

गुरुस्पर्शपरिणता वज्रादिवत्प्रकीर्त्तिताः ।

लघुસ્पर्શપરિણતા અર્કતુલાદિવન્મતાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

इति स्पर्शपरीणामः ॥ ૮ ॥

अगुरुलघुपरिणामव्यवस्था चैवम् ।

धूमो लघुरूपलो गुरुः ऊर्ध्वाधोगमनशीलतो ज्ञेयौ ।

गुरुलघुरनिलस्तिर्यग्गमनादाकाशमगुरुलघु ॥ ૧૨૨ ॥

व्यवहारतश्चतुर्धा भवन्ति वस्तूनि बादराण्येव ।

निश्चयतश्चागुरुલઘુ ગુરુલઘુ ચેતિ દ્વિભેદ્યેવ ॥ ૧૨૩ ॥

तत्रापि बादरमष्टस्पर्शं द्रव्यं रूप्येव भवति गुरुलघुकम् ।

अगुरुलघु चतुःस्पर्शं सूक्ष्मं वियदाद्यमूर्त्तमपि ॥ ૧૨૪ ॥

આઠમો પ્રકાર સ્પર્શ પરિણામઃ—

સ્પર્શપરિણામ આઠ પ્રકારે છે: ઉષ્ણ, શીત, મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, લુપ્તો, ભારે અને હળવો.

પુદ્ગળો પરિણમીને અગ્નિ જેવા ઉષ્ણસ્પર્શી, હિમ જેવા શીતસ્પર્શી, પીંછા જેવાં મૃદુસ્પર્શી, પાષાણ જેવા કર્કશ, ઘૃત વગેરેની જેવા સ્નિગ્ધ, રાખ વગેરે જેવા લુપ્તો, વજ્ર વગેરેની જેવા ભારે અને આકાશના તૂલ જેવાં હળવા સ્પર્શવાળા પણ થાય છે. ૧૧૮-૧૨૧.

હવે પુદ્ગળના અગુરુલઘુ પરિણામ વિષે. (૮)

ધૂમાડો ઉંચે જાય છે માટે ‘લઘુ,’ અને પથ્થર નીચે પડે છે માટે ‘ગુરુ’ સમજવો. વાયુની તીર્છી ગતિ છે માટે એ ગુરુલઘુ છે; વળી આકાશ અગુરુલઘુ છે. ૧૨૨.

બાદર દ્રવ્યો જ વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના છે. પણ નિશ્ચયનયે બેજ પ્રકારના દ્રવ્ય કહે છે: (૧) ગુરુલઘુ અને (૨) અગુરુલઘુ. ૧૨૩.

એમાં પણ બાદર અષ્ટસ્પર્શી રૂપી દ્રવ્યજ ગુરુલઘુ હોય છે; સૂક્ષ્મ, ચતુઃસ્પર્શી

વૈક્રિયમૌદારિકમપિ તૈજસમાહારકં ચ ગુરુલઘુકમ્ ।

કાર્મણમનોવચાંસિ સોચ્છાસાન્યગુરુલઘુકાનિ ॥ ૧૨૫ ॥

તથોક્તમ્ । નિચ્છયઓ સઠ્ઠગુરું સઠ્ઠલઘું વા ન વિજ્ઞા દઢ્ઠવમ્ ।

વવહારઓ ડ જુજ્ઞડ બાયરલ્લંધેસુ નણ્ણેસુ ॥ ૧૨૬ ॥

અગુરુલહુ ચડફાસા અરુવિદઢ્ઠવા ય હોંતિ નાયઢ્ઠવા ।

સેસા ડ અઢ્ઠફાસા ગુરુલહુઆ નિચ્છયનયસ્સ ॥ ૧૨૭ ॥

ઓરાલિય વેડઢ્ઠવિય આહારગ તેય ગુરુલહૂ દઢ્ઠવા ।

કમ્મગમણભાસાઈ ંયાઈ અગુરુલહુઆઈ ॥ ૧૨૮ ॥

ઈતિ ભગવતીવૃત્તૌ ॥

ઈતિ અગુરુલઘુપરીણામઃ ॥ ૧ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શસંસ્થાનૈર્મુખ્યભાવતઃ ।

પ્રત્યેકં ચિન્તિતૈર્ભેદાઃ સ્યુર્ભૂયાંસોઽત્ર તે ત્વમી ॥ ૧૨૯ ॥

ંકસ્યોજ્જ્વલવર્ણસ્ય ઢ્ઠૌ ભેદૌ ગંધભેદતઃ ।

સંસ્થાનૈશ્ચ રસૈશ્ચાપિ પંચ પંચ ભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્પર્શેસ્તિથાષ્ટ ભેદાઃ સ્યુરેવમેકસ્ય વિંશતિઃ ।

ઈતીહ પંચભિર્વર્ણૈર્ભેદાનાં શતમાપ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

અને અરૂપી આકાશ વગેરે તો અગુરુલઘુ છે. વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને આહારક-આ સર્વ ગુરુલઘુ છે. જ્યારે ઉચ્છવાસયુક્ત કાર્મણ, મન અને વચન એ અગુરુલઘુ છે. ૧૨૪-૧૨૫.

શ્રી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—નિશ્ચયથી તો કોઈ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરુ કે સર્વથા લઘુ નથી. પરંતુ વ્યવહારથી બાહર રક્તધોને વિષે તે ઘટે છે. બીજામાં નહિં. ચતુઃસ્પર્શી અરૂપી-દ્રવ્ય અગુરુલઘુ બાજુવાં. શેષ અષ્ટસ્પર્શી દ્રવ્યો નિશ્ચયથી ગુરુલઘુ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ-દ્રવ્યો ગુરુલઘુ સમજવાં; અને કાર્મણ દ્રવ્યો તથા મન વચન આદિ અગુરુલઘુ સમજવાં. ૧૨૬-૧૨૮.

વળી એના, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ અને સંસ્થાનને પ્રધાનપણે લઈને વિચાર કરીએ તો, બહુ બહુ ભેદ થાય છે. ૧૨૯.

તે આ પ્રમાણે:—એક ઉજ્જવળ વર્ણના પુદ્ગળના જ, ગંધને લઈને બે ભેદ થાય,

સંસ્થાનાનાં રસાનાં ચ પ્રાધાન્યેનૈવમિષ્યતે ।

શતં શતં વિભેદાનાં તતો જાતં શતત્રયમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સુગન્ધીનાં પંચ પંચ ભેદા વર્ણૈરસૈસ્તથા ।

સંસ્થાનૈશ્ચાષ્ટ નુ સ્પર્શૈઃ સ્યુસ્ત્રયોર્વિંશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

દુર્ગન્ધાનામપીત્થં સ્યુસ્ત્રયોર્વિંશતિરેવ હિ ।

ષદ્ચત્વારિંશદુભયયોગે સ્યુર્ગંધજા ઇતિ ॥ ૧૩૪ ॥

શીતસ્પર્શસ્યાપિ ભેદૌ દ્વૌ મતૌ ગન્ધભેદતઃ ।

સંસ્થાનરસવર્ણૈશ્ચ પંચ પંચ ભિદસ્તથા ॥ ૧૩૫ ॥

શીતસ્યાધિકૃતત્વેન તત્રોષ્ણસ્ય ત્વસંભવાત્ ।

ભિદોઽસ્ય શેષૈઃ સ્પર્શૈઃ ષદ્ સ્યુસ્ત્રયોર્વિંશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૬ ॥

સ્પર્શાનામેવમષ્ટાનાં પ્રત્યેકં ગન્ધયોરપિ ।

ત્રયોર્વિંશતિભેદત્વાત્ દ્વિશતી ત્રિંશદુત્તરા ॥ ૧૩૭ ॥

एवमेते पुद्गलानां भेदाः सर्वे प्रकीर्त्तिताः ।

शतानि पंच सत्रिंशान्येवमजीवरूपिणाम् ॥ ૧૩૮ ॥

સંસ્થાન તથા રસને લઈને પાંચ પાંચ ભેદ થાય, તેમજ સ્પર્શને લઈને આઠ ભેદ થાય—એટલે કુલ વીશ ભેદ થાય. એટલે પાંચ વર્ણુને લઈને $20 \times 4 = ૧૦૦$ (એકસો) ભેદ થાય. એવી જ રીતે સંસ્થાનોના અને સર્વ રસોના પ્રધાનપણુને લઈને પણ સો સો ભેદ થાય. એટલે એકંદર ત્રણસો ભેદ થયા. ૧૩૦-૧૩૨.

વળી સુગન્ધી પુદ્ગળના, વર્ણુ-રસ અને સંસ્થાનને લઈને પાંચ પાંચ ભેદ થાય, અને સ્પર્શને લઈને આઠ ભેદ થાય. આ ત્રેવીશ ભેદ થયા. એવી જ રીતે દુર્ગન્ધીના પણ ત્રેવીશ ભેદ થાય. એટલે બેઉ પ્રકારના ભેદોનો સરવાલો $2૩+૨૩$ એટલે ૪૬ થયો. ૧૩૩-૧૩૪.

વળી શીતસ્પર્શવાળાના, ગન્ધપ્રમાણે બે ભેદ તથા સંસ્થાન-રસ અને વર્ણુ પ્રમાણે પાંચ પાંચ ભેદ થાય. અહિં શીતસ્પર્શની વાત કરી એમાં ઉણુતાનો તો અસંભવ હોવાથી બાકી છ સ્પર્શ રહ્યા એના છ ભેદ એટલે કુલ $2+૫+૫+૫+૬=૨૩$ ભેદ શીતસ્પર્શવાળાના થયા. અને આઠે સ્પર્શ ગણુતાં $2૩ \times ૮=૧૮૪$ ભેદ થયા. એમાં બે પ્રકારના ગંધવાળાના છે—તાળીશ ઉમેરતાં સરવાળે ૨૩૦ થયા. ૧૩૫-૧૩૭.

(અને ઉપર ત્રણસો ભેદ બીજા ગણુવ્યા છે) એ બેતાં કુલ ૫૩૦ ભેદો અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના થયા. ૧૩૮.

અથ દશમઃ શબ્દપરીણામઃ ।

યોઽસૌ શબ્દપરીણામો દ્વિધા સોઽપિ શુભોઽશુભઃ ।

પુદ્ગલનાં પરીણામા દશાપ્યેવં નિરૂપિતાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ગન્ધદ્રવ્યાદિવદ્વાતા-કૂલ્યેન પ્રસર્પણાત્ ।

તાદૃશદ્રવ્યવચ્છોત્ત્રોપઘાતકતયાઽપિ ચ ॥ ૧૪૦ ॥

ધ્વનેઃ પૌદ્ગલિકત્વં સ્વાધૌત્તિકં યત્તુ કેચન ।

મન્યન્તે વ્યોમગુણતાં તસ્ય તન્નોપયુજ્યતે ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અસ્ય વ્યોમગુણત્વે તુ દૂરાસન્નસ્થશબ્દયોઃ ।

શ્રવણે ન વિશેષઃ સ્યાત્ સર્વગં ક્વલુ યન્નમઃ ॥ ૧૪૨ ॥

યથા શબ્દસ્તથા છાયાતપોદ્યોતતમાંસ્યપિ ।

સન્તિ પૌદ્ગલિકાન્યેવેત્યાદુઃ શ્રીજગદીશ્વરાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

યદાદર્શાદૌ મુખાદેઃ પ્રતિબિમ્બં નિરીક્ષ્યતે ।

સોઽપિ છાયાપુદ્ગલનાં પરીણામો ન તુ ભ્રમઃ ॥ ૧૪૪ ॥

હવે દશમા ‘ શબ્દપરીણામ ’ વિષે.

આ શબ્દપરીણામ પણુ (૧) શુભ અને (૨) અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે. ૧૩૯.

એ પ્રમાણે પુદ્ગલના દશે ‘ પરીણામ ’ નું નિરૂપણ કર્યું.

(૧) ગંધપદાર્થોની પેઠે વાયુના અનુકુળપણાને લઈને ફેલાય છે માટે, તેમજ (૨) તાદૃશ પદાર્થોની પેઠે કણ ઉપર ઉપઘાત કરે છે માટે શબ્દને પુદ્ગલિક કહેવો એ યોગ્ય જ છે. કેટલાક અન્યદર્શનવાળાઓ એને આકાશગુણવાળો કહે છે—એ યુક્ત નથી. ૧૪૦-૧૪૧.

જો શબ્દને વ્યોમગુણી કહીએ તો નજીકના કે દૂરના શબ્દોને સાંભળવામાં ફેર ન પડવો જોઈએ કેમકે આકાશ સર્વવ્યાપી છે. પણ ફેર તો પડે જ છે માટે એ (શબ્દ) વ્યોમ-આકાશ-ગુણી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨.

શબ્દની પેઠે, છાયા-તાડકો-ઉભાશ અને અધિકાર પણુ પૌદ્ગલિક છે એમ શ્રીજિન-ભગવાન કહી ગયા છે. ૧૪૩.

દર્પણ વગેરેને વિષે મુખ આદિનું જે પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે એપણુ છાયારૂપી પુદ્ગલનું પરીણામ જ છે, ભ્રમ નથી. કેમકે ભ્રમ તો જ્ઞાનાન્તર બાદ હોય છે અને આ તો એમ જણાતું

ભ્રમો જ્ઞાનાન્તરબાહ્યઃ સ્યાન્નૈતત્તુ તથેક્ષ્યતે ।

ન ચ ભ્રમઃ સ્યાત્સર્વેષાં યુગપત્પદુચ્ચત્તુષામ્ ॥ ૧૪૫ ॥

સર્વસ્થૂલપદાર્થાનાં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।

સાક્ષાદેવ પ્રતીયન્તે છાયાદર્શનતઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

સર્વ હૈન્દ્રિયકં વસ્તુ ચયાપચયધર્મકમ્ ।

રશ્મિવચ્ચ રશ્મયસ્તુ છાયાપુદ્ગલસંહતિઃ ॥ ૧૪૭ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ।

સર્વમૈન્દ્રિયકં વસ્તુ સ્થૂલં ચયાપચયધર્મકં રશ્મિવચ્ચેતિ ॥

અવાપ્ય તાદૃકસામગ્રીં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।

વિચિત્રપરિણામાઃ સ્યુઃ સ્વભાવેન તથોચ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥

યદાતપાદિયુક્તે તે ગતા વસ્તુન્યભાસ્વરે ।

તદા સ્વસમ્બન્ધિવસ્ત્વાકારાઃ સ્યુઃ શ્યામરૂપકાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

દૃશ્યતે હ્યાતપજ્યોત્સ્નાદીપાલોકાદિયોગતઃ ।

સ્થૂલદ્રવ્યાકૃતિશ્ચાયા ભૂમ્યાદૌ શ્યામરૂપિકા ॥ ૧૫૦ ॥

નથી. વળી બધા સારી આંખોવાળાને કંઈ એક સામટો ભ્રમ થાય નહિ. વિશેષ વળી, સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોની છાયા આપણે બેઠ શકીએ છીએ. માટે એ છાયા પુદ્ગલજ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. ૧૪૪-૧૪૬.

વળી સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોનો, કિરણોની પેઠે વધવાઘટવાનો સ્વભાવ જ છે; અને કિરણો છાયાપુદ્ગલોની શ્રેણિ છે. શ્રીપદ્મવણામાં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર બાહ્ય પદાર્થ રશ્મિની પેઠે વૃદ્ધિહાનિ અનુભવે જ છે.. ૧૪૭.

એ છાયાપુદ્ગલો વળી એવા પ્રકારની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સ્વભાવિક રીતે જ વિચિત્ર-પરિણામ પામે છે. ૧૪૮.

એ આ પ્રમાણે:—જ્યારે એ કિરણો આતપ-તડકા-યુક્ત પણ અભાસ્વર વસ્તુઓમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એઓ પોતાના સમ્બન્ધવાળી વસ્તુઓના આકારવાળા થયા થકા શ્યામ-સ્વરૂપી થાય છે; કેમકે આતપ, જ્યોત્સ્ના, દીપકનો પ્રકાશ વગેરેના યોગથી સ્થૂલપદાર્થની આકૃતિરૂપ છાયા પૃથ્વીપર શ્યામ પડે છે-દેખાય છે. પણ જ્યારે ખડ્ગ તથા દર્પણ વગેરે

યદા તુ લઙ્કાદર્શાદિભાસ્વરદ્રવ્યસંગતાઃ ।
 તદા સ્યુસ્તે સ્વસંબંધિદ્રવ્યવર્ણાકૃતિસ્પૃશઃ ॥ ૧૫૧ ॥
 આદર્શાદૌ પ્રતિચ્છાયા યત્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યતે ।
 મૂલવસ્તુસદ્ગ્વર્ણાકારાદિભિઃ સમન્વિતા ॥ ૧૫૨ ॥
 ણ્ણાં સ્વરૂપવૈચિત્ર્યં ન ચૈતન્નોપપદ્યતે ।
 સામગ્રીસહકારેણ નાનાવસ્થા હિ પુદ્ગલાઃ ॥ ૧૫૩ ॥
 યથા દીપાદિસામગ્ર્યા તામસા અપિ પુદ્ગલાઃ ।
 પ્રકાશરૂપાઃ સ્યુર્દીપાપગમે તાદૃશાઃ પુનઃ ॥ ૧૫૪ ॥

આતપોદ્યોતયોઃ પૌદ્ગલિકત્વં તુ નિર્વિવાદમ્ ॥

પુદ્ગલત્વં તુ તમસાં શીતસ્પર્શતયા સ્ફુટમ્ ।
 નીલં ચલત્યન્ધકારમિત્યાદિપ્રત્યયાદપિ ॥ ૧૫૫ ॥
 યાશ્ચાપ્રતીઘાતિતાદ્યાઃ પરોક્તાઃ પ્રતિયુક્તયઃ ।
 તાસ્તુ દીપપ્રકાશાદિપ્રતિબન્ધિપરાહતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

इति उपरम्यते । विस्तरात्तदर्थिना रत्नाकरावतारिकादयो विलोक्याः ॥

ભાસ્વર પદાર્થોના સંબંધ થાય છે ત્યારે તે કિરણો પોતાના સંબંધવાળા દ્રવ્યના વર્ણુ તથા આકૃતિને ધારણ કરે છે; કેમકે દર્પણ વગેરેમાં મૂળવસ્તુપ્રમાણેના વર્ણુ અને આકૃતિવાળી પ્રતિચ્છાયા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ૧૪૯-૧૫૨.

એઓના સ્વરૂપની આ વિચિત્રતા લેશ પણ અયુક્ત નથી કેમકે સામગ્રીના સહકારથી પુદ્ગળો વિવિધ અવસ્થા પામેજ છે; જેમકે દીપકની હાજરીમાં અંધકારના પુદ્ગળો પણ પ્રકાશરૂપ થાય છે, અને દીવો ગયો કે પાછા હતાં એવાં ને એવાં થઈ જાય છે. ૧૫૩-૧૫૪.

તડકો અને ઉભાશ એ બે તો નિઃશંકપણે પુદ્ગળજ છે.

વળી અંધકાર એક પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે એ તો એના શીતસ્પર્શથી જ ખુલ્લું છે. અથવા શ્યામ અંધકાર આલે છે છત્યાદિ પ્રત્યયને લઇને પણ એ વાત ચોક્કસ ઠરે છે. ૧૫૫.

અહિં અન્યદર્શનવાળાઓએ અપ્રતિઘાતિત્વ આદિ જે પ્રતિયુક્તિઓ કહેલી છે એનું તો દીપકના પ્રકાશ વગેરેની ‘ સામી દલીલ ’ થી ખંડન થઈ જ જાય છે. ૧૫૬.

આ સંબંધમાં વિસ્તાર છે તે જાણવો હોય એણે રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથો જોવા.

इति पुद्गलतत्त्वमागमे

गदितं यत्किल तत्त्वदर्शिभिः ।

तदनूदितमत्र मद्गिरा

गुह्येव प्रतिशब्दितस्पृशा ॥ ૧૫૭ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-

द्रાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણોયમેકાદશઃ ॥ ૧૫૮ ॥

इति एकादशः सर्गः ।

इति श्रीलोकप्रकाशस्यायं प्रथमो द्रव्यलोकप्रकाशः

સમાપ્તઃ ॥

તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આગમને વિષે પુદ્ગલતત્ત્વ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે એ વિવેચનને અનુસરીને મેં, શબ્દેશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી શુદ્ધ જેવી મારી વાણીમાં સર્વ કાંઈ કહ્યું છે. ૧૫૭.

ત્રણલોકને આશ્ચર્યચક્રિત કરનારી કીર્તિના ઘણી શ્રીમદ્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાયના અન્તે-વાસી તથા પિતા-તેજપાણશેઠ અને માતા-રાજશ્રીના કુલદીપક શ્રી વિનયવિજયે જે આ જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અનેક ઉત્તમ અર્થવાળો અગ્યારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૫૮.

અગ્યારમો સર્ગ સમાપ્ત.

શ્રી લોકપ્રકાશનો પહેલો ભાગ “ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ ”

સમ્પૂર્ણ.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી હાલ મળતાં ગ્રંથો.

નિરયાવલીસૂત્ર સટીક.	૦-૧૨-૦
વિચારસાર પ્રકરણ છાયા સહિત	૦-૮-૦
વિશેષાવશ્યક ગાથા વિષયાકારાદિ ક્રમ.	૦-૫-૦
ગચ્છાચાર પચન્નો સટીક.	૦-૬-૦
ધર્મખિંડુ પ્રકરણ સટીક.	૦-૧૨-૦
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર				
ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
નંદીસૂત્ર સટીક (આવૃત્તિ ખીજી)	૨-૪-૦
અનુયોગદ્વારસૂત્ર સટીક.	૨-૮-૦
રાયપસેણીસૂત્ર સટીક.	૧-૮-૦
જૈન ફીલોસોફી અંગ્રેજી	૧-૦-૦
યોગ , ,	૦-૧૪-૦
કર્મ , ,	૦-૧૨-૦
પંચસંગ્રહ	(પ્રેસમાં)
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂળ તથા ટીકાનું ગુજરાતી			
ભાષાંતર ભાગ ૨ જો.	(,)
આચારપ્રદીપ	(,)
વીર તથા નેમિભક્તામર	(,)
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા શોભનમુનિવર્ય પ્રણીત ભાષાંતર સાથે				(,)
સદર સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત	(,)
ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ શ્રી બરપભટ્ટિ સૂરિકૃત ટીકા ભાષાંતર				
તથા વિવેચન સહિત.	(,)
જિનાનંદ સ્તુતિ	(,)
લોક પ્રકાશનો પ્રથમ દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂળ તથા ગુજરાતી				
ભાષાંતર સહિત	આજ ગ્રંથ

દે. લા. પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિના ક્લાર્ક.

માસ્ટર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ.

શેઠ, દે. લા. જૈનધર્મશાલા, ગોપીપુરા,
સુરત—SURAT.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુ. ફંડ તરફથી હાલ મળતા ગ્રંથો.

અંક	મૂલ્ય
૩૦ આનંદ કાવ્ય મં. મૌકિતક ૪ થું	૦-૧૨-૦
૩૨ ૫ મું	૦-૧૦-૦
૪૩ ૬ હું	૦-૧૨-૦
૪૮ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ	૨-૦-૦
૫૧ સેનપ્રશ્ન. (પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર.)	૧-૦-૦
૫૩ આવશ્યક ટીપ્પન.	૧-૧૨-૦
૫૪ જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપિત સટીક ઉત્તરાર્ધ.	૨-૦-૦
૫૬ શ્રીપાલચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭ સુકતસુકતાવલી	૨-૦-૦
૫૮ પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૫૯ તંદુલવેચાલીય પચન્નો સટીક.	૧-૮-૦
૬૦ વિંશતિસ્થાનક ચરિત પદ્યબદ્ધ	૧-૦-૦
૬૧ કદંપસૂત્રસુબોધિકા.	૨-૦-૦
૬૨ સુબોધા સામાચારી.	૦-૮-૦
૬૩ શ્રીપાલચરિત્ર પ્રાકૃત સાવયૂર્ણિ	૧-૪-૦
૬૪ પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક ઉત્તરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫ શ્રી લોકપ્રકાશ પ્રથમો દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂલભાગ	૨-૦-૦
૬૬ આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૭ મું	(પ્રેસમાં)
૬૭ તત્વાર્થોદ્ધગમસૂત્ર ૫ અધ્યાય-પ્રથમ વિભાગે	૬-૦-૦
૬૮ શ્રી નવપદ લઘુવૃત્તિ	(પ્રેસમાં)
૬૯ આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૮ મું	(,,)
૭૦ વિચારરત્નાકર	(,,)
૭૧ નવપદ પ્રકરણ	(,,)

દે. લા. પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિના કાર્ક

માસ્ટર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ.

શેઠ દે. લા. જૈનધર્મશાલા, ગોપીપુરા,

સુરત—SURAT.

